ISSN 1450-6696

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD

WORK OF MUSEUM OF VOJVODINA

Vojvodinas Museum's Annually

50

NOVI SAD
2008.

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Годишњак војвођанских музеја

50

НОВИ САД
2008

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 50

Главни и одговорни уредник:
Јован Пауновић

Уредник:
Драгица Јовановић

Уређивачки одбор:
Марија Јовановић
Сузана Миловановић
Љиљана Трифуновић
Миле Игњатовић
Владимира Станисављевић
Станко Димић

Секретар редакције:
Лидија Баљ

Технички уредник:
Иван Кукуров

Лектор:
Мр Лидија Мустеданагић

Коректура:
Мр Лидија Мустеданагић
Бранка Лугоња
Лидија Баљ
Драгица Јовановић
Оливера Огњановић

Превод резимеа на енглески:
Соња Дорошки

Штампа:
SCAN studio, Нови Сад

Тираж:
1000 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069 (497-113)

РАД Музеја Војводине = Work of Museum of Vojvodina / главни и одговорни уредник Јован Пауновић. – 1994, бр. 36–. – Нови Сад : Музеј Војводине, 1994–. Илустр. ; 30 cm

Наставак публикације *Рад војвођанских музеја.*

ISSN 1450–6696

COBISS.SR–ID 28648204

ШТАМПАЊЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИО ЈЕ
ПОКРАЈИНСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА КУЛТУРУ АП ВОЈВОДИНЕ,
НОВИ САД

ИЗДАЈЕ МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД 2008.©
www.muzejvojvodine.org.yu; muzejvojvodine@nscable.net; muzejvojvodine1@nscable.net

САДРЖАЈ – CONTENS

Археолоīија – Archeology

Lidija Balj: Crvenokosa boginja kao simbol
Red-haired Goddess as a Symbol. 9

Snežana Marinković: Nalazi iz bronzanog doba sa lokaliteta Mali Akač kod Novog Miloševa
The Bronze Age Artifacts at the Site of Mali Akač near Novo Mileševo 25

Jovan Koledin: Prilog poznavanju rasprostranjenosti zvonastih pehara
A Contribution to the Familiar Distribution of Bell Beakers 33

Marija Jovanović: Utvrđeno kasnolatensko naselje Čarnok kod Vrbasa
(Pregled istraživanja od 1984. do 2007. godine)
The Late La Tene Fortified Settlement of Čarnok in the Vicinity of Vrbas
(A Review of Excavations from 1984 to 2007). 61

Небојша Видовић: Келтско-латенска керамика са територије општине Оџаци
(из депоа Музејске јединице Оџаци)
Celtic La Tene Ceramics on the Municipality of Odžaci Territory
(from the Depot of the Museum Unit Odžaci) 79

Бранислава Микић-Антонић: Сарматско насеље на локалитету Перлек – Бензинска станица
Sarmatian Settlementat the Site of Perlek-gas Station 109

Svetlana Blažić: Variranje metapodijalnih kostiju vrste *Bos taurus L.* (domaće goveče) sa arheoloških lokaliteta
The Variation of Metapodial bones in the species *Bos taurus L.* (domestic cattle)
found at Archaeological sites 133

Антīройолоīија – Anthropology

Наташа Миладиновић Радмиловић: Феномен трепанације на примеру лобање из Сремске Митровице
The Phenomenon of Trepanation on the Example of a skull from Sremska Mitrovica 175

Исīорија – History

Жарко Димић: Два (пут)описа Сремских Карловаца
Two Accounts of a Journey through Sremski Karlovci. 187

Олга Андраши: Историја Српског Милетића од оснивања насеља до јозефинске колонизације
The history of Srpski Miletić from the foundation
of the settlement to the colonization under Joseph 195

Сузана Миловановић: Српска народноцрквена аутономија у Угарској у другој половини 19. и почетком 20. века
Serbian Political/Religious Autonomy in Austria-Hungary in the second half of the 19th century
and at the beginning of the 20th century 207

Јована Иветић Аустријска војска и војна униформа (1700–1873)
Austrian Army and its uniform 229

Исīорија умеīносīи – History of Art

Јасна Јованов: Судбина колекције Павла Бељанског од 1952. до 1957: поставка у Музеју града Београда
The destiny of the Pavle Beljanski collection from 1952 to 1957 Exhibition
at the Museum of the City of Belgrade 243

Јованка Столић: Радови 35 аутора из збирке Рајка Мамузића
Works of Art of 35 Artists from the Colection of Rajko Mamuzić. 255

Еīнолоīија – Ethnology

Весна Марјановић: Осврт на забране ношења обредних маски на европском и српском простору
Prohibitions related to wearing ritual masks in European and Serbian area. 263

Рајка Грубић: Пчеларство у Зрењанину
Apiculture or beekeeping in Zrenjanin 273

Конзервација – Conservation

Марина Поповић: Копија – замена за музејски предмет
Replicas – substitutes for museum objects 285

Dragana Živković: Restauracija i konzervacija rimske freske
Restoration and conservation of the Roman fresco 301

Драгана Радоја: Конзервација и рестаурација зубуна из Имљана – збирка зубуна Босанске Крајине
Conservaion and restoration of the „Zubun“ from Imljani–the „Zubun“ Collection
of the Bosnian Frontier 319

Музеолоīија – Museology

Marijana Mitrović: Muzeološki principi u „Irwin“ ramu
Museological Principles in the Irwin frame or: How a Museum negates its negation. 325

Музејска педагогија – Education in Museum

Jovana Milutinović: Učenje u muzeju u svetlu Gardnerove teorije višestrukih inteligencija
Teaching at a Museum in the light of Gardner's Multiple Intelligencies Theory 333

Културни менаџмент – Management in Culture

Katarina Živanović, Ivana Antić: Partnerstvo između kulture i turizma – studija slučaja „Kikindski mamut“
The partnership between culture and tourism a case study of the “Kikinda Mammoth”. 339

Библиотека – Library

Оливера Огњановић: Библиографија енциклопедија из приручног фонда Библиотеке Музеја Војводине
Bibliography of encyclopedias from the Reference collection of the Museum of Vojvodina library 355

Грађа – Records&Documents

Драго Његован: Пресуда Врховног суда Војводине деветорици најодговорнијих
за ратне злочине почињене током рације у Јужној Бачкој. 369

Из музејских и галеријских збирки – From the Museum and Gallery Collections

Boris Garovnikov: Ornitološka zbirka u prirodnjačkom odeljenju u Muzeju
u Vršcu u periodu od osnivanja do 1917. godine
Ornithological Collection in the Nature Department, the Museum of Vršac,
in the period from its founding to 1917. 387

Из музеја и галерија Војводине – From Vojvodina's Museum and Galleries

Братислава
Идвореан-Стефановић: Деценија активности у европској мрежи текстила (ETH) 413
Сања Врзић: Односи с јавношћу у раду Народног Музеја из Зрењанина
на примеру изложбе слика Владимира Величковића 420
Весна Гргуровић: Изложба фотографија „Културна баштина Врбаса“, Врбас, 21. мај – 31. јун 2007. 426
Даринка Рацков: XI ликовна колонија Музеја Војводине 428
Даринка Рацков: „Птице“ – слике и цртежи Јавора Рашајског. 429
Миле Игњатовић: Вера Зарић – слике и цртежи 430
Миле Игњатовић: Слободан Бата Недељковић – Трагови времена 432
Милкица Поповић: „Јапанске лутке“ – Путујућа изложба Јапанске задужбине 434
Даринка Рацков: „10+1“ – Изложба ликовне колоније Музеја Војводине. 436
Тања Ђуђић: Патријарх Георгије Бранковић (1830–1907) 437
Даринка Рацков: Војвођански сликари – допринос нашем новијем сликарству 438
Милкица Поповић: „Чаробна игла“ – Изложба Музеја града Ријеке у Музеју Војводине. 439
Владимира Станисављевић: „Национална ноћ музеја 2008.“ – програм Музеја Војводине 441

Прикази – Surveys

Мр Снежана Вукадиновић: Почеци млађе тираније или скупо плаћена победа и
пораз античке робовласничке демократије 443
Борислав Шурдић Младенко Кумовић: Музеолошко образовање у Финској, Чешкој Републици
и Србији и Црној Гори (компаративни преглед). 445
Гордана Петковић: „Фрушка Гора“ 447
Др Слободан Бјелица: Проблеми просвете у историјској перспективи 450
Др Драго Његован: Сремски холокауст 451
Mr Uglješa Belić: VANU on the Road to European Integrations – VANU na putu ka evropskim integracijama. 453
Mr Uglješa Belić: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006. 454
Лидија Баљ: Преисторијска вечера – „Просото“ уз пиво. 456

Александар Петијевић: Размена Библиотеке Музеја Војводине 2006. године. 457

In Memoriam

Проф. др Ранко Кончар: Проф. др Никола Л. Гаћеша, 1924–2007. 469
Др Драго Његован: Академик Славко Гавриловић, 1924–2008. 471

Библиографија – Bibliography

Др Драго Његован,
Мр Лидија Мустеданагић Библиографија Рада Музеја Војводине 41–50 (1999–2008)
Bibliography of the Work of the Museum of Vojvodina 41–50 (1999–2008) 473

УЗ ПЕДЕСЕТИ БРОЈ „РАДА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ“

Говорити о педесет бројева Рада војвођанских музеја, односно Рада Музеја Војводине значи, пре свега, вредновати вишедеценијски напор музејских ентузијаста, више генерација научних радника разних профила, који су почев од 1952. па све до данас несебично радили на томе да војвођанска (дакако и југословенска) музеологија има одговарајући интелектулани простор – јединствен периодични научни часопис – за континуирано публиковање радова из области археологије, историје, историје уметности, нумизматике, етнологије, културне историје, природних наука, за библиографско праћење најзначајније стручне литературе, али и за перманентно сагледавање живота и рада војвођанских музеја.

Покретање овог часописа-годишњака далеке 1952. године, у тешком периоду обнове и изградње земље, свакако је био хвале вредан пројекат, могли би чак рећи и прави подвиг једне врсне плејаде музеолога, на челу са Рајком Л. Веселиновићем, који су изнедрили први број Рада војвођанских музеја. Уређивачки одбор часописа (Рајко Николић, Растко Рашајски и др Мирко Шулман) заједно са Рајком Веселиновићем, руководио се пре свега идејом да је сазрео тренутак да се постојећа, културно-просветна делатност музеја допуни, тачније надогради одређеном научном делатношћу, која ће кроз систематско публиковање научних и стручних чланака, свестрано обогатити војвођанско-југословенску музеологију и која ће заиста бити огледало интелектуалних напора тадашњих наших музеолога.

Рад је за протеклих 56 година имао релативно мали број главних уредника, свега девет (др Рајко Веселиновић, Растко Рашајски, Рајко Николић, др Милан Вранић, др Мирјана Малуцков, др Велика Даутова-Рушевљан, др Љубивоје Церовић, др Ранко Кончар и Јован Пауновић), будући да су их појединци уређивали годинама. Али је тим пре имао разгранату и стручну плејаду сарадника, као што су др Борислав Јанкулов, др Бранко Б. Гавела, др Федора Бикар, Шандор Нађ, Ласло Секереш и многи други. Тек ће библиографија првих педесет бројева рада у потпуности разоткрити имена више стотина сарадника, који су јој и у најтежим годинама, и у успонима и падовима, увек били привржени. Тада ћемо моћи да сагледамо и сво богатство музејске тематике која је током више од пола века публикована у Раду, те ћемо вероватно брзо доћи и до закључка да је овај реномирани часопис-годишњак богата и разноврсна ризница музеолошке научне мисли у нас, драгоцена и незаобилазна за истраживаче, која је својим постојањем и вишедеценијским опстајањем уградила себе у научне токове не само Војводине већ и Југославије.

Током година и деценија мењао се и часопис. Изгледом, тематиком, рубрикама и концепцијом увек је настојао да одговори захтевима времена. Наравно да је та његова прилагодљивост била важан елеменат опстанка и животности. Овај јубилеј је свакако и прилика да се захвалимо свима који су у протеклих нешто више од пола века допринели опстанку и напретку ове значајне музеолошке публикације.

Наравно да и сада, на прагу XXI века, савремена музеологија, а свакако и улога и значај музеја у њој, представљају одређене изазове за Рад, који из своје црно-беле фазе прелази у потпуни колор, из најпре тврдог, па брошираног у тврди повез, помно пратећи музејска дешавања и ослушкујући захтеве епохе у којој наставља да се развија. И док је у својим почецима излазио у равничарско-зеленом руху, сада се, након више деценија усталио у смарагднозеленој боји. И та симболика није случајна, будући да се свакако ради о часопису који је права драгоценост међу, данас, нажалост, ретким музејским периодичним публикацијама у Војводини. Управо би ту водећу улогу хтео да одржи и у будућности. А то ће моћи да оствари само прегалаштвом, посвећеношћу и залагањем генерација музеолога које стасавају и које ће доћи.

Уредништво

Lidija Balj

UDC: 903.25 (497.113 Odžaci) „634“

CRVENOKOSA BOGINJA KAO SIMBOL

Apstrakt – *U radu je analizirana statueta Crvenokose boginje koja je otkrivena 1989. godine, tokom arheoloških iskopavanja na lokalitetu Donja Branjevina u blizini mesta Odžaci u Vojvodini. Kao arheološki nalaz ova nam statueta ne otkriva mnogo o značenju koji je imala u prošlosti. Međutim, ukoliko je posmatramo kao simbol, ona nam ukazuje na fenomen koji je u periodu njene upotrebe bio dominantan, odnosno svedoči o verovanju u povezanost između plodnosti žene, zemlje i biljnog sveta.*

Na osnovu simboličke analize statuete možemo zaključiti da ona sa svojim atributima – naglašenim bokovima, glutejima i grudima, urezanom vulvom, kao i kosom bojenom u crveno – ukazuje na funkciju plodnosti i materinstva, što uz ruke položene na donji stomak, u potpunosti odgovara ikonografiji Boginje majke.

Ključne reči *– neolit, figurine, religija, kereška kultura, Donja Branjevina.*

Abstract *– In this paper is analysed the figurine of Red-haired goddess, which was discovered in 1989 during the archaeological excavations at the site of Donja Branjevina in the vicinity of Odžaci in Vojvodina. As an archaeological artifact, this figurine does not tell us a lot about the meaning it had. However, if we observe it as a symbol, the statuette points to the phenomenon which was dominant in the period of its use. It testifies that it was believed there were connection between female fertilty, soil and vegetation.*

On the basis of the symbolic analysis of this figurine, we come to the conclusion that goddess's features – her notable hips, posterior, breasts, carved vulva, and her red hair – emphasize the function of fertility and maternity. These features together with goddess's hands laying on the lower part of her stomach completely match the iconographic depiction of goddess of fertility.

Key words *– neolithic, figurines, religion, Körös culture, Donja Branjevina.*

Crvenokosa boginja je otkrivena 1989. godine, tokom arheoloških iskopavanja na lokalitetu Donja Branjevina, u blizini mesta Odžaci u Vojvodini. Pronašao ju je Sergej Karmanski, rukovodilac arheološke zbirke u Odžacima, po obrazovanju učitelj, a ne arheolog. S. Karmanski je dugi niz godina sprovodio arheološka iskopavanja na ovom lokalitetu, a o rezultatima je pisao u sveskama pod nazivom *Donja Branjevina*. U jednoj od njih, izdatoj na nemačkom jeziku 1990. godine, sa podnaslovom *Beiträge,* govori se o pronalasku Crvenokose boginje.

Iz izveštaja (Karmanski 1990) saznajemo da je statueta otkrivena u jami označenoj kao objekat 1 u 7. otkopnom sloju. Bila je položena na ivicu nekakve platforme u čijoj se blizini nalazila jama stuba. Pronađena je polomljena, pri čemu su neki delovi bili isitnjeni i u veoma lošem stanju. Nedaleko od statuete, u istoj jami, otkrivena je fragmentovana kupa na visokoj nozi. Na nivou 7. otkopnog sloja nalazio se rog domaćeg govečeta (Bos taurus) *in situ,* dok je drugi pronađen u poremećenom kontekstu. Ovoj grupi nalaza S. Karmanski pripisuje i oltar neobičnog ovalnog oblika iz 1. otkopnog sloja. On dalje navodi da stratigrafska situacija nije dovoljno jasna, a da je kontekst dodatno narušen naknadnim ukopima dva srednjovekovna groba. Zbog toga nije bilo moguće utvrditi međusobni odnos navedenih nalaza u okviru objekta, za koji S. Karmanski smatra da bi mogao biti deo manjeg svetilišta. Ove nalaze pripisao je starčevačkom kulturnom horizontu.

Statueta Crvenokose boginje od samog početka ima veoma neobičan status u našoj stručnoj javnosti – za njen su pronalazak vezane razne kontroverzne priče – dovođena je u pitanje stručnost iskopavanja, pa čak i originalnost samog nalaza. Kao odgovor na različite negativne izjave i tekstove u novinama, gospodin Karmanski je 1996. godine objavio brošuru pod nazivom *Boginja je pronađena* navodeći sledeće podatke: imena stručnih institucija i kolega arheologa koji su rukovodili iskopavanjem i učestvovali na njemu, te imena kolega koji su prisustvovali otkriću ove statuete; izvod iz dnevnika iskopavanja vezan za dan kada je statueta otkrivena; mišljenja i komentare eminentnih akademika i doktora – Alojza Benaca, Dragoslava Srejovića, Vojislava Trbuhovića i Bogdana Bruknera; komentare TV stanica i izvode iz novina.

Iz dnevnika iskopavanja (Karmanski 1996, 4) saznajemo da je statueta otkrivena u sondi veličine 6 x 6 m, u centralnom delu neolitskog naselja. Na osnovu položaja nogu zaključeno je da je bila polomljena

pre nego što je zakopana, kao i da je polomljena namerno i pokopana u zamenu za ljudsku žrtvu koja je trebalo da obezbedi plodnost zemlje. Sa čuđenjem je primećeno da se ona nalazila u zemlji pomešanoj sa školjkama, što je, uz drugi sadržaj, upućivalo na otpadnu jamu, a smatralo se da bi se statueta ovog tipa morala nalaziti u svetilištu, a ne u otpadnoj jami (ibid.). Dalje je protumačeno da ova statueta u sebi sjedinjuje simbole ženske i muške plodnosti jer je, pored izraženih atributa ženske plodnosti, ona i simbol muške plodnosti, pošto posmatrana sa zadnje strane prikazuje falus sa testisima (ibid.).

Crvenokosa boginja

U našoj stručnoj literaturi ovoj statueti nije poklonjena veća pažnja.[1] Jedini ozbiljan osvrt nalazimo u tekstu B. Bruknera (1998) objavljenom u zborniku radova sa simpozijuma održanog u Temišvaru 1997. godine. U tekstu pod nazivom *Körös type Terracotta from Donja Branjevina*, B. Brukner na prvom mestu skreće pažnju na pogrešno interpretiranu stratigrafsku shemu na lokalitetu Donja Branjevina, navodeći da je S. Karmanski u potpunosti zamenio horizont starčevačke kulture sa horizontom kereške kulture.[2] Ova zamena horizonata dovela je do pogrešne interpretacije da statueta Crvenokose boginje pripada starčevačkom sloju. B. Brukner takođe navodi da su okolnosti pod kojima je statueta pronađena i raspoloživa dokumentacija nedovoljni za ispravnu interpretaciju konteksta nalaza i da je zbog toga teško prihvatiti opciju da je statueta pronađena u svetilištu.

Na osnovu izvoda iz dnevnika iskopavanja S. Karmanskog (1996, 4) možemo zaključiti da je statueta Crvenokose boginje pronađena u otpadnoj jami. Ovakav kontekst nalaza može se smatrati uobičajenim, jer su figurine neolitskog perioda veoma često pronalažene polomljene u okviru naselja – u otpadnim jamama ili u kulturnom sloju u blizini kuće – dakle u izrazito neritualnom kontekstu (Srejović 1968, Whittle 1996, Perles 2001, Bailey 2005).[3] U grobovima ih nema.

Originalna statueta Crvenokose boginje čuva se u Odžacima, a njena kopija je izložena na stalnoj postavci Muzeja Vojvodine.

OPIS STATUETE

Statueta Crvenokose boginje napravljena je od pečene zemlje, a njena visina iznosi 38 cm, što je čini znatno većom od ostalih statueta istog tipa, čija visina ne prelazi 15 cm (Karmanski 1996).

Glava statuete pažljivo je modelovana: lice je naglašeno tako što su iz mase izvučeni i reljefno naglašeni brada i vilična kost, čime je postignut uzvišen, gotovo bezvremen izraz. Prema nekim mišljenjima, na ovaj način naglašeno odvajanje lica od vrata može se tumačiti kao maska na licu (Brukner 1998). Nos je ravan i prilično izdužen, dok su oči izvedene oštrim predmetom, utiskivanjem u masu gline. Usta nema. Posebna pažnja poklonjena je izradi kose: ona je duga i pada preko ramena; pramenovi su naznačeni urezima izvedenim oštrim predmetom; šiške su reljefno naglašene, mada nije potpuno jasno da li su ravno odsečene iznad obrva ili su duge i začešljane unazad. Kosa

je bojena crvenom bojom, po kojoj je ova statueta i dobila ime.

Statueta je dobro modelovana, sa namerom da se naglasi donji deo tela. Ruke su savijene u laktovima i postavljene na donji deo stomaka, a šake i prsti su naznačeni urezima. Grudi su uzdignute i naglašeno ženstvene. Vulva je predstavljena urezanim obrnutim trouglom. Bokovi i bedra su naglašeni, dok su gluteji fantastično veliki. Ispod zadnjice su realistično predstavljene butine debele osobe. Noge su blago razdvojene i završavaju se zaravnjenim delom, a stopala nisu naznačena. Prednji deo desne noge nedostaje. Zbog naglašenih oblina, ova statueta odiše ženstvenošću.

Da bi neka statueta bila protumačena kao vrhovno žensko božanstvo plodnosti, potrebno je da u svojoj ikonografiji ima karakteristike likovne predstave Velike majke bogova. Srejović (1968) navodi da predstava Velike majke bogova mora biti okarakterisana kanonizovanom ikonografskom shemom – simboličnim položajem ruku na genitalijama, trbuhu ili dojkama i određenim individualnim atributima.

Sa stanovišta istorije umetnosti, način na koji je izrađena ova statueta ukazuje na zrelost forme i stila, što nesumnjivo znači da je nastala kao rezultat dugog istraživanja u materijalu i formi. Ona je toliko vešto modelovana da nema sumnje da ju je napravio majstor sa bogatim iskustvom. U ovom slučaju se iskustvo odnosi kako na zanatsku veštinu modelovanja i pečenja, tako i na formu, odnosno stil i izgled same statuete.

Već je rečeno da postoje različita tumačenja u pogledu kulturne pripadnosti statuete Crvenokose boginje. Dok je neki autori pripisuju starčevačkoj kulturnoj grupi (Karmanski 1990, Becker 2007),[4] drugi smatraju da ona pripada nosiocima kereške kulture (Brukner 1998). Ove dve kulture odlikuje veliki broj zajedničkih karakteristika, a njihov hronološki odnos nije do kraja utvrđen.[5]

Analizirajući stilske karakteristike starčevačkih antropomorfnih figurina, Srejović (1968) navodi da su one modelovane u okvirima neraščlanjene, gotovo geometrijski pravilne cilindrične forme, nemaju jasno naznačen pol, niti sekundarne polne odlike (grudi, bedra, trbuh). Akcenat je stavljen na glavu figurine, sa velikim, koso postavljenim očima i pažljivo naznačenom kosom. Stubasta forma i tehnika urezivanja detalja upućuju na rad u drvetu, odnosno pokazuju da su najstarije neolitske figurine bile pravljene od drveta. Prelaskom na glinu, prvi oblici rađeni su po uzoru na prethodne, a kasnije su one dobile izraženije modelovanu formu (ibid.).

S druge strane, antropomorfne statuete kereške kulture pronađene na našoj teritoriji spadaju u stubasto-steatopigne terakote (ibid.). Gornji deo tela ovih figurina ima stubastu formu, dok je donji deo tela naglašen izraženim glutejima. Stubasto-steatopigne statuete u potpunosti su vezane za stil plastike starijeg neolita i one isključivo pripadaju kereškoj grupi, kao njena originalna tvorevina. Malo je verovatno da je osnovni stubasti oblik pozajmljen iz starčevačkog kulturnog kruga. Srodnost između kereške i starčevačke plastike rezultat je bliskosti njihovih mezolitskih ili prekeramičkih tradicija, odnosno slične privredne i društvene strukture tokom starijeg neolita na području njihove rasprostranjenosti (ibid.).

Na osnovu navedenih stilskih karakteristika, statueta Crvenokose boginje pripadala bi kereškoj kulturi.

Analizirajući publikovani materijal sa Donje Branjevine, B. Brukner (1998) zaključuje da poslednji sloj na ovom nalazištu pripada kereškoj kulturi i da se ova statueta, tipološki i kulturno u potpunostiti uklapa u ovakvu stratigrafsku interpretaciju. U istom su sloju pronađeni nalazi koji predstavljaju import iz vinčanske kulture, na osnovu čega se može zaključiti da je Crvenokosa boginja nastala u vreme kontakta između nosilaca kereške kulture u Bačkoj sa predstavnicima vinčanske kulture koji su prodirali u Panoniju (ibid.). Verovatno najsličnija našoj figurini je ona iz Enrőd-Szujóskereszt, Körös Valley (Gimbutas 1989, 231, Fig. 358).

ARHEOLOŠKA INTERPRETACIJA

Dok posmatramo ovu statuetu prvo što se nameće je njena nagost i naglašena ženstvenost. Kao glavni atributi ženstvenosti izdvajaju se grudi, bokovi i gluteji. Statuete koje ovako izgledaju najčešće se tumače kao boginje plodnosti. Različito se nazivaju – Boginja majka, Boginja plodnosti ili Velika majka. Takođe se njihova pojava vezuje za plodnost cele prirode, a posebno za nastanak poljoprivrede.

U arheologiji su figurine neolitskog perioda često tumačene kao boginje plodnosti, a najznačajniji zastupnik ove teorije je Marija Gimbutas. Ona je 1974. godine objavila knjigu *The Goddesses and Gods of old Europe, 6500–3500 BC,* koja je imala veliki uticaj na inerpretaciju figurina. M. Gimbutas je figurine iz Tesalije, kao i one iz drugih regiona, protumačila kao panteon neolitskih bogova. Analizi je pristupila klasifikujući figurine na osnovu oblika i stila, a zatim ih je, na osnovu glavnih atributa, povezala sa različitim božanstvima. Na taj način je identifikivala širok spek-

tar neolitskih ženskih božanstava, uključujući – boginju ptica, gospodaricu životinja, kraljicu planina, zmijsku boginju, medvedicu, roditeljicu, onu koja daruje zanatske veštine, onu koja daruje život, onu koja pomaže pri porođaju, boginju plodnosti ili majku zemlju, boginju smrti, boginju žaba, boginju riba, boginju pčela i leptira i druge (Berggren&Harrod 1996).

Ova teorija je tokom godina osporavana i hvaljena, i gotovo da ne postoji rad koji se bavi figurinama u kojem se ona ne spominje. Zamerke se uglavnom odnose na sam pristup M. Gimbutas pošto je na isti način interpretirala širok spektar figurina pronađenih u različitom konteksu. Takođe joj je zamereno što je za analogije koristila primere iz različitih perioda istorije i etnološke primere sa različitih geografskih područja (Hamilton 1996). G. i R. Haaland kritikuju deo teorije u kojem je tvrdila da su figurine, pošto predstavljaju Boginju majku, nespojive sa patrijarhalnim uređenjem. Ideja je zasnovana na pretpostavci da su u ranim društvenim zajednicama ljudi bili promiskuitetni i da se srodstvo moglo pratiti jedino po majčinskoj liniji. M. Gimbutas je tu pretpostavku povezala sa uverenjem da su figurine odraz dominantnog položaja žene u društvu, iz čega bi proizilazilo da nalazišta na kojima dominiraju predmeti sa ženskim atributima pripadaju društvima zasnovanim na matrijarhatu. Ova teorija je osporena tvrdnjom da ni u jednom društvu nema logične veze između poštovanja ženskog božanstva i visokog položaja žene u društvu. Prisustvo moćnih boginja u religijskom panteonu retko reflektuje bilo kakav podatak o društvenom položaju žena (Haaland&Haaland 1966).

Sa jačanjem feminističkog pokreta, kasnih 60-ih godina dvadesetog veka, dolazi do ponovnog sagledavanja istorije ljudskog društva, na drugačiji način nego što je to činio dominantno muški establišment, te je proučavanje figurina ponovo postalo aktuelno. Dok su feministkinje protestovale protiv seksualne eksploatacije, arheološke interpretacije figurina su sve više naglašavale njihove seksualne karakteristike. Hamilton (1996) u svom pregledu istorijata interpretacije figurina navodi širok spektar mogućih tumačenja: Orphanides i Karageorghis ih vide kao konkubine i seksualne robove za pokojnike, Morris kao zamene za žene koje su sahranjivane sa pokojnim muževima, Guthrie kao praistorijsku pornografiju, Bahn i Vertut kao predstave plodnosti, Ucko kao lutke. L. Talalay sugerisala je da su figurine mogle biti upotrebljavane kao identifikacioni predmeti ili kao garanti u vezi sa nekim ugovorom; E. Goring je grupu figurina protumačila kao pomoć pri porođaju i predmete koji su služili za edukaciju mladih; D. Bailey ih je tumačio kao individue (ibid.).[6]

Sa druge strane, C. Perles (2005) navodi Fagovu etnografsku studiju posvećenu malim drvenim figurinama iz Afrike, u kojoj se navodi čak petnaest različitih funkcija – magijskih i ritualnih – pri čemu nam ni jedna njihova odlika ne može pomoći da razlikujemo predstavu pretka od amuleta za sigurnu trudnoću. Ona takođe navodi da je Lebef zabeležio, u jednom selu u Čadu, najmanje četiri različita značenja i upotrebe glinenih figurina – jedne predstavljaju obogotvorene pretke i bile su stavljane u svetilišta, druge predstavljaju plesače pod maskama, dok neke predstavljaju neprijatelje – one su pravljene i potom sahranjivane kada su neprijatelji napadali selo. One manjih dimenzija bile su dečije igračke.

Svi ovi primeri ukazuju da interpretacija figurina zavisi od više međusobno uslovljenih faktora gde su nekada presudnu ulogu imali njihovi tvorci sa svojim mentalnim projekcijama i značajem koji su im pridavali, a danas ona u velikoj meri zavisi od stava interpretatora – od njegove sposobnosti sagledavanja svih aspekata nalaza, ali i od subjektivnog stava.

Problemi nastaju kod pokušaja da se jedno tumačenje primeni na sve figurine. Njihova brojnost i raznolikost ne dozvoljavaju interpretaciju svih nalaza na isti način. Naprotiv, upravo njihova raznovrsnost ukazuje na potrebu da im se pristupi pojedinačno. Figurine bi trebalo, kao i druge arheološke nalaze, posmatrati i tumačiti u odnosu na kontekst u kojem su pronađene, uvek uzimajući u obzir i sve ostale podatke kojima raspolažemo o datoj kulturi i vremenu u kojem se ona razvijala i trajala.

Sa pravom se postavlja pitanje u kojoj meri možemo da rekonstruišemo verovanja ljudi u praistoriji. Raspolažemo malim brojem sačuvanih predmeta koji su smatrani nedovoljnim za rekonstrukciju religioznih sistema prošlosti. Umesto bavljenja neuhvatljivim duhovnim svetom, arheolozi su svoje snage usmerili na proučavanje materijalne kulture u vidu rekonstrukcija naselja i staništa, tipologije posuda, oruđa i oružja, odnosno na sve ono što se moglo utvrditi egzaktnim naučnim metodama.

Predočeni pristup doveo je do toga da je tema religioznosti u praistoriji veoma slabo obrađena. Tako se predmeti koji su očigledno pripadali duhovnoj sferi života tipološki i hronološki klasifikuju, a nakon toga se, zahvaljujući atraktivnom izgledu, smeštaju u muzejske vitrine. Oni postaju lako prepoznatljivi i opštepoznati, ali nam njihovo pravo značenje najčešće ostaje nedokučivo.

Brojnost pronađenih predmeta, koji svedoče o duhovnom svetu naših praistorijskih predaka, govore o važnosti i značaju koju su oni u njihovom životu imali, jer, kako kaže M. Elijade, „Homo Faber je podjednako i Homo Ludens, Sapijens i Religiosus. A pošto se njegova verovanja i religiozna praksa ne mogu rekonstruisati, potrebno je da barem ukažemo na određene analogije preko kojih možemo indirektno da ih osvetlimo.“ (Elijade 2003, 13). U nastojanju da sveobuhvatnije razumemo religioznost u praistoriji pomažu nam nauke poput istorije religije, psihologije, etnologije, antropologije i filozofije. Ukoliko se udaljimo od strogo arheološkog pogleda na stvari, pruža nam se sasvim drugačija slika o mogućnostima razumevanja ljudi u dalekoj prošlosti, a ono nam može pomoći da bolje razumemo sebe i svet koji nas okružuje. Zbog toga bavljenje religijom u praistoriji nije inspirisano samo naučnom radoznalošću, već i potrebom za boljim poznavanjem čoveka i njegove suštine.

Pre nego što pristupimo analizi simbola Crvenokose boginje, potrebno je da objasnimo sam pojam simbola, uz osvrt na njihov nastanak i ulogu koju su imali.

POJAM SIMBOLA

Mirča Elijade zastupa stanovište da je simboličko mišljenje svojstveno ljudskom biću kao takvom i da ono prethodi jeziku i diskurzivnom mišljenju. Simbol nam otkriva najdublje vidove stvarnosti koji se ne daju otkriti nijednim drugim spoznajnim sredstvom. On tvrdi da slike, simboli i mitovi nisu tvorevine nezavisne od psihe, već da su one odgovor na jednu nužnost i da pomažu u otkrivanju najskrivenijih modaliteta bivstva. Na taj način simbol, mit ili slika pripadaju samoj osnovi duhovnog života (Elijade 1999).

Na ovo mišljenje se nadovezuje i stanovište Karla Gustava Junga koji smatra da je simbol, u njegovom pravom smislu, najbolja moguća oznaka za formulaciju jednog objekta koji se ne može sasvim spoznati (Jung 1996). Oni nastaju kao odgovor na sile koje su čoveku važne, a kojima još uvek nije ovladao. Simbolima je svojstveno to da ne nastaju svesno, već nesvesno jer u sebi sadrže ono što je rečima neobjašnjivo. Putem slike oni u sebi sažimaju značenja koja prevazilaze reči. Stoga simboli nisu nešto što se svesno može smisliti ili odrediti, već nastaju spontano kao, kako to Jung kaže, »najbolja moguća formulacija relativno nepoznate stvari, koja upravo zbog toga ne može biti jasnije ili karakterističnije predstavljena« (prema: Stivens 2005, 21). On je tvrdio da racionalna, deduktivna primena verbalnog jezika nije adekvatna tom zadatku, zato što nepoznati aspekt stvari koju treba izraziti ukazuje na nešto više od onoga što svest može da zna. Ova sposobnost psihe da povezuje poznate elemente sa nepoznatim u jednu simboličnu formu jeste ono što Jung naziva transcedentnom funkcijom. To što nam značenje simbola ostaje delom nedokučivo jeste elemenat koji mu obezbeđuje privlačnost i snagu (Stivens 2005).

Posmatrano sa biološkog stanovišta, može se reći da se evolucija naše sposobnosti dešifrovanja vizuelnih značenja odigrala mnogo ranije nego naša sposobnost da koristimo jezik. Simboli su, zbog toga što su pre slikoviti nego verbalni, direktnije povezani sa svojim dubokim strukturama, odnosno arhetipovima nego što su to reči. Ovo objašnjava veliku direktnost simbola, njihovu univerzalnost i pogodnost da budu saopštavani na primitivnijem i emotivnijem nivou. E. Stivens (2005) ističe da simbolika ima svoje korene u neurologiji i evolucionoj istoriji naše vrste isto onoliko koliko i u drevnim religijama i umetničkim tradicijama ljudske kulture. Jedna od najvažnijih odlika simbola je i njihova sposobnost da u sebi sadrže kontradiktornost, odnosno da sažimaju pozitivno i negativno u isto vreme.

Hans Biderman u uvodu svog *Rečnika simbola* kaže da pravi simboli čak i na različitim nivoima znanja pružaju različita, ali uvek relevantna „obaveštenja“, a zatim dodaje da „ponekada i postoji mogućnost da se ponikne u razlog zbog koga određenom simbolu sleduje određeno tumačenje, i upravo na taj način treba da se dovede u vezu sa čovekom, koji se uvek tumači egocentrično i antropomorfno: ili bolje 'teomorfno' – dakle sve zavisi od načina na koji se čovek ophodi sa božanskom promišlju i u skladu sa tim kako je shvata“ (Biderman 2004, 7).

NASTANAK SIMBOLA

Entoni Stivens (2005) izdvaja nekoliko aktuelnih tumačenja o tome kako su simboli nastali. Navodi da je Sigmund Frojd zastupao stanovište da je proizvodnja simbola, u suštini, privatan proces koji se direktno može redukovati na već doživljene događaje ili želje, pretežno seksualne prirode. On je tvrdio da su simboli patološki, smatrajući da se jedino potisnuti materijal izražava u vidu simbola. Pošto su simboli privatni, Frojd je verovao da se njima pripisano značenje može izvesti jedino iz „slobodnih asocijacija“ i lične istorije onoga ko ih proizvodi. Antropolozi su, međutim, usvojili stav da su simbolička značenja kulturno usvojena i da ih treba razumeti kao posledicu društvenog konteksta

u kojem su nastali. Ovo stanovište je, zajedno sa različitim frojdovskim primesama, prihvatila većina autora rečnika i enciklopedija simbola sve do današnjih dana.

Sa druge strane, nalazi se stanovište da ljudi poseduju sklonost ka formiranju simbola i da ona postoji kao zdrav, kreativan i integralan deo našeg psihičkog sklopa. Ovu ideju je još početkom dvadesetog veka izneo Karl Gustav Jung. Ona, međutim, nije bila šire prihvaćena, a bihevioralni naučnici su ostali pri shvatanju da je naš um *tabula rasa* i da se u njemu nalaze informacije koje u toku života doživimo, ne prihvatajući ideju da je biologija načinila bilo kakav značajan doprinos strukturi i funkcionisanju ljudskog uma. Stivens navodi da se ovo stanovište poslednjih godina menja i to pod uticajem evolucionih psihologa kao što su Leda Kozmides i Džon Tubi, evolucionih arheologa kao što je Stiven Miten i evolucionih psihijatara kao što su Džon Prajs i on sam, koji smatraju da je ljudski um razvio sposobnost mišljenja, upotrebe simbola i stvaranja mitova kao rezultat izazova na koje je naša vrsta nailazila tokom svoje evolucione istorije. Evolucioni psiholozi zastupaju stanovište da je naš mentalni aparat sačinjen od mnoštva „modula“ ili arhetipova, koji su evoluirali tokom prirodne selekcije kako bi rešili specifične adaptivne probleme sa kojima su se suočavali naši preci, lovci i sakupljači. Dakle, zastupnici ove ideje tvrde da se mnogi obrasci ponašanja, a posebno oni koji se pojavljuju u odsudnim trenucima života, ne mogu objasniti samo sadržajem našeg života i uticajem neposrednih događaja, već da oni sežu mnogo dublje u nesvesne delove naše psihe. U ovim dubokim, često nedostupnim delovima uma nalaze se „zapisi“ naših predaka koji nam pomažu da se prilagodimo životnim izazovima (Stivens 2005).

Ukoliko formiranje simbola posmatramo kao psihobiološku sposobnost, onda oni imaju adaptivnu funkciju, tj. unapređuju naše razumevanje stvarnosti, koje nam omogućava ne samo da se pasivno prilagodimo stvarnosti, već da njome ovladamo i prilagodimo je svojim potrebama. Ova adaptivna funkcija simbola je možda najvidljivija u snovima. Oni su spontani i nesvesni događaji koji generišu simbole tokom čitavog čovekovog života. U snovima, kao i u budnom stanju simbole koristimo za proveru ideja u svetlu prošlih iskustava i formulisanje novih pojmova. Oni su instrument mentalnog zdravlja i jedan od njihovih glavnih doprinosa jeste korigovanje nepravilnosti u funkcionisanju psihe.

Stivens ističe da uticaji koji se ukrštaju prilikom formiranja simbola imaju kompleksno poreklo: oni su lični, kulturni i filogenetski. Lične determinante simbola možemo saznati samo u biografiji njegovog tvorca, dok su kulturne i filogenetske determinante stvar kolektivnog interesovanja. Do informacija o njima možemo doći komparativnim proučavanjem mitova, religija, folklora i umetnosti, analizom snova naših savremenika i studiranjem evolucione istorije naše vrste (ibid.).

SIMBOLIKA ŽENSKOG TELA

Čovek je u mnogim predanjima, počevši od najstarijih, opisan kao sinteza sveta, smanjeni model univerzuma, kao mikrokosmos. Čovek je središte sveta simbola. Veliki broj autora, od mudraca Upanišada do hrišćanskih teologa i alhemičara, upozoravali su na analogije i podudarnosti između elemenata ljudskog spoja i elemenata koji čine univerzum (Chevalier&Gheerbrant 1987).

Sa stanovišta psihologije, antropomorfni simbol stavlja čoveka u direktan odnos sa silama prirode. Imajući u vidu ulogu simbola kao adaptivnih sila koje nam pomažu da se na pravilan način postavimo u odnosu na sile prirode, antropomorfnost možemo tumačiti kao potrebu za razrešenjem odnosa čoveka prema prirodi i silama i zakonitostima u njoj, odnosno za pronalaženjem mesta čoveka u opštem poretku.

Telo je oduvek bilo pogodno za psihološke projekcije, te je tokom istorije svim njegovim delovima pripisivano neko simboličko značenje. Ono je posmatrano kao skladište za duh i kao takvo prožeto je duhom. Ovakvo shvatanje duha i tela dovelo je do paralelne simbolike kod naroda veoma različitih tradicija. Uz neznatne varijacije u detaljima, osnovno shvatanje razuma, duše i tela može se pratiti kroz najstarije zapise Grka i Rimljana, a takođe i kod Kelta, Slovena, Germana i drugih indoevropskih naroda. Oni se, takođe, mogu naći u ranom Egiptu, Vavilonu i kod Jevreja. Međusobni uticaj ne može se isključiti, ali je verovatnije da su isti fenomeni dovodili do istih zaključaka (Stivens 2005).

M. Elijade (2004) navodi da ritualna nagost odgovara integritetu i punoći – *raj* podrazumeva odsustvo *odeće*, to jest odsustvo *habanja* (koje je arhetipska slika Vremena). Svaka ritualna nagost podrazumeva jedan vanvremenski model, rajsku sliku.

Na ovoj statueti posebna pažnja posvećena je izradi kose. U pitanju je duga kosa koja pada preko ramena i, što je posebno bitno, obojena je crvenom bojom. Prema Firtu, kosa je u svim kulturama istovremeno privatno vlasništvo i javni simbol (Stivens 2005). Glava sa bujnom kosom simbolizuje mladalački elan,

seksualnu privlačnost i obilje životne snage. Frizura je pokazatelj godina, pola i društvenog statusa; a način na koji se kosa nosi nije samo stvar ličnih želja nego i predmet jakih društvenih, običajnih ili grupnih pritisaka (ibid.). Među mnogobrojnim značenjima koji su pripisivani kosi nalazi se i njeno simboličko povezivanje sa travom, zemljanim vlasima, odnosno sa rastinjem. Za zemljoradničke narode rast kose bio je kao rast hranljivih biljaka, zbog toga su joj pridavali značaj i pažnju svi drevni narodi. Ideja o rastu povezana je sa idejom o uspeću – nebo daje kišu koja oplođuje, a ona čini da biljke sa zemlje rastu ka njemu (Chevalier&Gheerbrant 1987).

Simbolika crvene boje vezuje se za vatru i krv. Za mnoge narode, crvena boja je prva boja, jer se najdublje povezuje sa principom života. Međutim, postoje dve crvene boje: jedna je noćna, ženska i ona ima privlačnu, centripetalnu snagu; dok je druga dnevna, muška i centifugalna, okreće se kao Sunce i sve obasjava velikom i neodoljivom snagom. Crvena boja kao simbol sadrži ambivalentnost iz koje proizilazi njena magična moć. Ona je uslov života kada je skrivena, a označava smrt kada je prolivena (ibid.).

Detalji lica statuete pažljivo su naznačeni, ali usta nisu predstavljena. Usta se tumače kao otvor kroz koji prolaze dah, reč i hrana (ibid). Ona su simbol stvaralačke moći, a posebno udahnuća duše. Kao organ govora i daha usta simbolizuju i viši stepen svesti, sposobnost za razumno delovanje. Ali, ovaj pozitivni aspekat, kao kod svih simbola, ima i svoje naličje. Snaga koja može graditi, animirati, zapovedati i uzdizati može i uništiti, ubiti, pokvariti i umanjiti. Sa druge strane nedostatak usta se može povezati sa rečitošću, pesništvom ili izražavanjem mišljenja, jer kao što se za slepog čoveka vezuje vidovitost, tako se za čoveka bez usta vezuje govorništvo (ibid.). Takođe, poklopljena usta mogu da simbolizuju tajnovitost (Stivens 2005).

U svojoj studiji o praistorijskim figurinama, D. Bejli (Bailey 2005) navodi primer upotrebe anatomskih lutaka u policijskim intervjuima, kada se sumnja na seksualno zlostavljanje dece. Na ovim specijalno izrađenim lutkama izostavljeni su detalji lica koji bi mogli ukazivati da neko određeno raspoloženje. Neutralnim izrazom lica omogućava se deci da iskažu širok spektar emocija i pritom se obezbeđuje da lutke ne utiču na njihovo svedočenje i ne navode ih na određenu reakciju. Upravo zbog toga što emocije nisu naznačene dopušta se iskazivanje različitih emocija koje su uslovljene stvarnim dečijim doživljajem, a ne namerom dizajnera. Ovaj primer pokazuje da ono što nije prikazano u stvari može biti naglašeno, odnosno da ono što nije predstavljeno dobija poseban značaj. Tako upravo usta koja nisu naznačena provociraju razmišljanje i razmatranje. Paradoksalno, u svom odsustvu, ona su element koji izaziva pažnju. Statični i fiksirani delovi koji su predstavljeni ne ostavljaju prostora za takva razmatranja (ibid.).

BOGINJA MAJKA KAO SIMBOL

U *Rečniku simbola* Hansa Bidermana stoji da je majka simbol prapočetka i zaštićenosti i da je svuda simbol obnavljanja života, i to nezavisno od društvenog poretka, odnosno i kod izrazito patrijarhalnih struktura (Biderman 2004, 219). Simbol majke vezuje se za odnos prema deci, za naš lični osećaj identiteta i veze sa najranijim detinstvom. Psihoanaliza razlikuje pozitivni i negativni princip majke. Pozitivan je onaj koji dozvoljava i usmerava pravilan psihički razvoj deteta i njegovo sazrevanje. Drugi, odnosno negativni princip majke je onaj koji ne dozvoljava odvajanje, koji autoritativno vlada detetom i ne dopušta njegovo sazrevanje. U ovom slučaju se princip majke doživljava kao mračni, negativni princip i razarajuća sila.

Simbolika majke povezana je sa simbolikom mora i sa simbolikom zemlje jer su i jedno i drugo stecište i materica života. More i zemlja simboli su majčinog tela. U simbolu majke nalazimo jednaku ambivalentnost kao i u simbolima mora i zemlje – život i smrt su međusobno povezani. Roditi se znači izaći iz majčine utrobe, umreti znači vratiti se u zemlju (Chevalier&Gheerbrant 1987).

Hiljadama godina Majka zemlja rađala je sama, partenogenezom. To je mitsko iskustvo o njenoj samodovoljnosti i plodnosti. Takvim mitskim shvatanjima odgovaraju verovanja vezana za spontanu plodnost žene i njene tajanstvene magijsko-religijske moći, koje imaju odlučujući uticaj na život biljaka (Elijade 2004). Sećanje na tu misteriju sačuvano je u brojnim mitovima i narodnim verovanjima o ljudima koji su rođeni iz zemlje, o porođaju koji se obavljao na zemlji i u običaju polaganja novorođenčeta na tlo (Elijade 2003). Verovanje da je čovek rođen iz zemlje veoma je rašireno. Na mnogim jezicima čovek se naziva „iz zemlje rođeni“. Sve do današnjih dana je u Evropi preživelo nejasno osećanje mističke solidarnosti sa rodnom zemljom. To religiozno osećanje povezanosti sa mestom, odnosno rodnom zemljom prevazilazi porodične ili očinske veze. U samrtnom času, čovek želi da bude pokopan u zemlju – majku, odnosno rodno tlo (Elijade 2004).

Simboličku vezu između žene i zemlje potvrđuju mnogobrojni primeri iz različitih epoha i krajeva sveta. Zemlja simbolizuje majčinsku funkciju – ona daje i uzima život. Poistovećena sa majkom, zemlja je simbol plodnosti i obnove. Ona na svet donosi sva bića, hrani ih, a potom prihvata od njih plodonosnu klicu. Budući da je zemlja izvorište života, dato joj je ime Velika majka (Chevalier&Gheerbrant 1987).

Prema K. Armstrong, drevni mitovi nam govore o tome da je neolitska revolucija doprinela razvoju svesti ljudi o stvaralačkoj energiji koja prožima čitav kosmos. Isprva je to bila nekakva neodređena sveta sila koja je doprinela da sama zemlja postane božanska manifestacija. Vremenom se verovanje uobličilo i – kao što je obožavanje neba dovelo do personifikacije boga neba – materinska, hraniteljska zemlja postala je Boginja majka. U Siriji je ona poistovećena sa Astartom, ženom vrhovnog boga Ela, ili sa njegovom ćerkom Anat. U Sumeru je nazivana Inana, u Egiptu Izida, a u Grčkoj su njena svojstva imale Hera, Demetra i Afrodita (Armstrong 2005, 42). O mitovima koji nam mogu pomoći u analizi simbola Velike majke kasnije će biti više reči.

Sada ćemo se pozabaviti fenomenom ženskog božanstva u paleolitu, kod lovačko-sakupljačkih zajednica i u neolitu, kod prvih zemljoradnika. Poimanja sveta lovaca i sveta zemljoradnika značajno se razlikuju jer im je ekonomika bitno drugačija. Zbog toga su i njihova božanstva morala biti drugačija, te pretpostavljamo da su ove statuete morale predstavljati različita božanstva. Poštovanje ženskog božanstva u paleolitu[7] posvedočeno je figurinama napravljenim od kamena i kosti, pronalaženim širom Evrope i Azije. Različito su modelovane: od onih sa istaknutim atributima plodnosti, od kojih je, svakako, najpoznatija Vilandorfska venera, preko jednostavnih i grubo obrađenih, do stilizovanih predstava žena (Powell 1970). Pretpostavlja se da su one predstavljale žensko božanstvo, odnosno boginju sa magijsko-religioznim moćima. Leroa-Guran (1987) je dokazao da se u središtu paleolitske umetnosti nalazio muško-ženski polaritet. Na slikama i zidnim reljefima, statuetama ili kamenim pločama nalazili su se ženski znaci upareni sa muškim likovima, odnosno mužjacima i muški znaci sa ženskim likovima, odnosno ženkama. On je, pored toga, uspeo da dokaže i jedinstvo tog simboličkog jezika, od franko-kantabrijske oblasti, pa sve do Sibira. Prema Leroa-Guranu, nema nikakve sumnje u to da je pećina bila svetilište, a da su kamene ploče ili figurine predstavljale „pokretna svetilišta“ koja imaju simboličku strukturu kao i ukrašene pećine.

M. Elijade (2004) kaže da društvo specijalizovano za lov nije moglo na isti način, niti sa istim intenzitetom osetiti sakralnost Majke zemlje. Međutim, između nomadskih lovaca i stalno nastanjenih poljoprivrednika traje ta sličnost u ponašanju koja izgleda mnogo važnijom od njihovih razlika: i jedni i drugi žive u posvećenom Kosmosu, učestvuju u kosmičkoj sakralnosti, manifestovanoj kako u animalnom tako i u vegetabilnom svetu. Otkriće poljoprivrede radikalno preobražava ne samo ekonomiku primitivnog čoveka već, pre svega, njegovo poimanje svetoga: od tada postaju značajni seksualnost, plodnost i mitologija vezana za ženu i zemlju. Na taj način religiozno iskustvo postaje konkretnije i intimnije povezano sa životom.

Prema K. Armstrong (2005), verovatno je da i grčka boginja Artemida potiče iz paleolita, jer je poznata kao „gospodarica životinja“, koja je bila lovac i zaštitnik neukroćene prirode. Ona navodi da je lov bio isključvo muška delatnost, a da je, ipak, jedan od najmoćnijih lovaca u paleolitskom razdoblju bila žena. Ona Artemidu vidi kao jedno od oličenja velike boginje, strašnog božanstva koje nije samo gospodar životinja, već i izvor života. Međutim, ona nije hraniteljka Majka zemlja, već je neumoljiva, osvetoljubiva i zahtevna. Sama Artemida ozloglašena je po tome što zahteva prinošenje žrtava i krvoproliće kada bi obredi vezani za lov bili prekršeni.

K. Armstrong navodi tumačenje Valtera Burkerta po kojem je žensko božanstvo postalo dominantno u agresivnom muškom društvu verovatno zbog nesvesnog prezira prema ženama. Lovci su rizikovali život da bi nahranili žene i decu. Krivica i zebnja izazvane lovom, zajedno sa osećanjem osujećenosti koje proističe iz obrednog celibata, mogle su da budu projektovane na sliku moćne žene koja zahteva beskrajno krvoproliće. Lovci su mogli videti da su žene izvor novog života; one su plemenu omogućavale produžetak. Tako je žena postala oličenje samog života, a taj život je zahtevao neprestano žrtvovanje muškaraca i životinja. Prema njenom mišljenju, Boginja majka nadživela je paleolitsko razdoblje i stopila se sa Velikom majkom lovačkih društava, zadržavši mnoge od njenih zastrašujućih osobina.

ODNOS ŽENE I ZEMLJORADNJE

Otkriće zemljoradnje dovodi do velikih promena u načinu života praistorijskih ljudi. Ovaj prelazak bio je postepen i dugotrajan i doveo je do velikih promena u poimanju života i sveta. Upoznajući tajne biljnog sveta, čovek shvata da je zemlja neiscrpni izvor hrane. U mitovima kasnijih kultura ostali su sačuvani tragovi

na osnovu kojih možemo razaznati delove koji potiču iz perioda prilagođavanja neolitskih zemljoradnika drugačijem sistemu vrednosti. Lov i sakupljanje plodova nisu više glavni izvor hrane, te se stvaraju uslovi za dugotrajan život na istom mestu. Podižu se stalna naselja, kuće postaju sve prostranije i solidnije građene. Uz pripitomljavanje životinja stvaraju se sedelačke zajednice u kojima dolazi do procvata umetnosti, zanata i trgovine, a stvaraju se i uslovi za drugačiju religiju. Sa procvatom zemljoradnje centralno božanstvo postaje boginja plodnosti.

O simboličkom odnosu između žene i zemlje Mirča Elijade (2004) kaže da je žena bila mistički solidarisana sa zemljom, a rađanje je predstavljalo ljudsku varijantu magije plodnosti. Sva religiozna iskustva koja su u vezi sa plodnošću i rađanjem imaju kosmičku strukturu ― sakralnost žene zavisi od svetosti zemlje. Ženska plodnost ima kosmički model – model Terra Mater, univerzalne roditeljice.

U književnosti se grudva zemlje i žena često poistovećuju sa zasejanom brazdom, obrađivanje zemlje sa polnom penetracijom, rađanje sa žetvom, poljoprivredni rad sa činom rađanja, prikupljanje plodova sa dojenjem, lemeš pluga sa čovekovim falusom (Chevalier&Gheerbrant 1987).

Elijade (1958) objašnjava da se novom znanju o poljoprivredi pristupilo sa verskim strahopoštovanjem. Ranije je lov smatran svetom delatnošću, a sada je to i zemljoradnja. Seme stavljeno u zemlju pretvaralo se u različite oblike života i taj čin je smatran epifanijom svojevrsne božanske sile. Obradom zemlje ratari su učestvovali u objavi božanskog i osećali su se kao da su doprineli tom čudesnom izobilju. Činilo se da zemlja hrani sva živa bića – biljke, životinje i ljude – kao životodavna utroba (Armstrong 2005).

Da bi osigurali trajnost te sile i plodotvornost zemlje, ljudi su smislili obrede. Prvo seme bacano je kao dar, a prvi plodovi su ostavljani neubrani, kako bi te svete energije na svojevrstan način bile obnovljene. U osnovi ovih obreda nalazila su se dva načela: prvi je da se ništa ne može dobiti ni za šta, odnosno, da bi nešto dobili, nešto moramo dati za uzvrat; drugo načelo podrazumevalo je celovit pristup stvarnosti. Pošto su bogovi i ljudi, životinje i biljke imali zajedničku prirodu, mogli su da jačaju i nadopunjuju jedni druge (ibid.).

Za ratarstvo je, takođe, bila vezana seksualna simbolika, po kojoj je seksualnost među ljudima samo podražavanje kosmičke hijerogamije. Kao što nebo grli svoju suprugu i pušta oplođavajuću kišu na zemlju, tako se odvija i sjedinjavanje među ljudima (Elijade 2004). Ritualne orgije u korist žetve takođe imaju božanski model – hijerogamiju Boga oploditelja sa Majkom zemljom. Neograničena rasplodna pomamnost podstiče agrarnu plodnost. U izvesnom smislu, orgije odgovaraju neizdiferenciranosti onoga što je bilo pre *stvaranja*. Razuzdanost i saturnalije simbolišu regresiju na amorfno stanje koje je prethodilo stvaranju sveta. Kada se radi o „stvaranju“ na planu vegetabilnog života, taj kosmološko-ritualni scenario se ponavlja, jer nova žetva odgovara novom stvaranju (ibid.).

Međutim, povezivanje seksualnosti i poljoprivrede nije značilo to da su je ljudi doživljavali kao romantičnu vezu sa prirodom, jer je i sama ljudska reprodukcija mogla biti veoma opasna i za majku i za dete. Isto tako, zemljoradnja je mogla da urodi plodom samo posle teškog rada. U *Knjizi postanja* bavljenje poljoprivredom prikazano je kao posledica gubitka prvobitnog rajskog stanja. U Edenu su prvi ljudi obrađivali božji vrt bez napora. Posle pada, žena je rađala decu u mukama, a muškarac je morao da se bori za život obrađujući zemlju u znoju lica svog (Armstrong 2005).

RANA MITOLOGIJA I ZEMLJORADNJA

Mirča Elijade kaže da je mit sveta priča o „primordijalnom događaju, koji se odigrao na početku Vremena“ (Elijade 2004, 69). Pričanjem mita razotkriva se istina o nečemu što se desilo *ab origine*. Mitom se objavljuje pojava neke nove kosmičke situacije, trenutak i način nekog stvaranja i otkriva apsolutna svetost, koja proizilazi iz stvaralačke sakralne delatnosti bogova. Zbog toga se mitovi pričaju u određenim ritualnim trenucima, u određeno doba godine, ili o praznicima. Pričajući o bogovima, herojima ili mitskim precima, mit ima glavnu funkciju da postavi modele svih običaja i svih drugih ljudskih aktivnosti, počev od ishrane, seksualnosti, rada i vaspitanja. Podražavajući ponašanje bogova, o kojem je slušao u mitovima, čovek ostaje u domenu svetog, a njegovo religiozno ponašanje dovodi do sakralizacije sveta. Ukoliko podražava svoje bogove, religiozni čovek živi u izvornom i mitskom vremenu, izlazi iz profanog trajanja i približava se večnosti (ibid.).

Elijade govori i o mogućnosti kvarenja mita, odnosno njegovog pretvaranja u epsku legendu, baladu, romansu, praznoverje, običaje, i sl., ali time mit ne gubi svoju suštinu, niti značaj. Iako je potonuo u niže nivoe, arhetip i dalje opstaje, dajući smisao modernom životu i stvarajući „kulturne vrednosti“ (Eliade 1958).

U nastojanju da bolje razumemo fenomen Boginje majke pomažu nam drevni mitovi za koje se smatra da

sežu sve do neolitskog perioda, odnosno mitovi koji u sebi sadrže delove iz doba ranih zemljoradnjičkih zajednica. To su: mit o Baalu i Anat, mit o Inani i Dumuziju, mit o Ozirisu i Izidi i mit o Demetri i Persefoni. Analizom ovih mitova su se, pored ostalih, bavili Mirča Elijade (2003) i Karen Armstrong (2005) i njihovi će stavovi biti izneti.

U hetitskom mitu o Baalu, bogu oluje i Anat, njegovoj sestri i ženi, govori se o borbi vezanoj za zemljoradnju i teškoćama postizanja celovitosti i sklada. Baal, koji sprženoj zemlji donosi kišu, u stalnoj je borbi sa Motom, bogom smrti, jalovosti i suše. Kada ga je Mot proterao u donji svet, na zemlji je zavladala suša. Ispunjena bolom i besom, Anat je lutala zemljom u potrazi za svojom drugom polovinom. Kada je pronašla Baalove ostatke, organizovala je veliku daću u njegovu čast, a zatim krenula u potragu za Motom. Pošto ga je pronašla, presekla ga je na dva dela obrednim srpom, prosejala kroz sito, spalila, samlela u mlinu i razbacala njegovo meso po njivama, postupajući sa njim onako kako ratari postupaju sa žitom (Armstrong 2005).

Jedna epizoda ovog mita prikazuje Anat obuzetu ubilačkom pomamom. Ona priređuje gozbu u kojoj zatvara vrata dvora i zatim ubija čuvare, vojnike i starce; u krvi koja joj dopire do kolena, ona glave i ruke žrtava vezuje oko struka. Krvoproliće i ljudožderstvo su karakteristike drevnih boginja plodnosti. Zbog svog surovog ponašanja Anat je, kao i druge boginje ljubavi i rata, imala muške atribute pa se smatralo da je dvopolna (Elijade 2003).

Bitka između Baala i Mota nije konačna. Ona se ponavlja svake godine jer su oni božanstva i ne mogu biti potpuno uništeni, a obavljanje žetve predstavlja prkošenje smrti. Priča se završava seksualnim sjedinenjem Baala i Anat, što predstavlja oličenje celovitosti i dovršenosti. Ovaj kult se proslavljao u vreme novogodišnje svetkovine (Armstrong 2005).

Prema M. Elijadeu, značaj mita o Anat i Baalu nadilazi njegove moguće veze sa ritmom vegetacije. On nam otkriva specifičan način božanske egzistencije, koji obuhvata poraz i „smrt“, nestanak putem sahrane (Baal) ili komadanja (Mot), što prati periodično ponavljanje. Ovaj tip egzistencije, istovremeno periodičan i kružni, podseća na modalitet bogova koji upravljaju ciklusom vegetacije. Reč je, ipak, o novoj religioznoj tvorevini koja teži povezivanju negativnih vidova života u jedinstveni sistem antagonističkih ritmova (Elijade 2003).

U mitu o Izidi i Ozirisu govori se o začetku zemljoradnje u Egiptu. Oziris je legendarni kralj, poznat po svojoj snazi i pravednosti u upravljanju zemljom, koji je svom narodu preneo znanje o poljoprivredi. Ozirisa ubija njegov brat Set, pošto želi da dođe na njegov presto. Izida, Ozirisova sestra i žena, kreće u potragu za njegovim telom i, kada ga pronađe, uspeva da ga vrati u život, ali samo toliko da začne Horusa, sina koji će produžiti njegovu lozu. Ozirisovo telo je zatim isečeno na delove i svaki deo je, na velikom prostranstvu, položen u zemlju kao seme. On postaje vladar sveta mrtvih, odgovoran za godišnju žetvu. Njegova smrt i čerečenje ritualno se prikazuju za vreme berbe i vršidbe useva. K. Armstrong navodi da je bog mrtvih često i bog žetve, čime se pokazuje da su život i smrt neraskidivo povezani. Bog koji umire i ponovo oživljava je oličenje univerzalnog procesa, kao što je smena godišnjih doba. Ona smatra da su najznačajnija obeležja mita i kulta tih bogova vegetacije koji umiru – katastrofa i krvoproliće, a pobeda sila života nikada nije potpuna (Armstrong 2005).

Ona ističe da je to posebno očigledno u mitu koji priča o silasku mesopotamske boginje Inane u donji svet. Njeno putovanje može se shvatiti kao ceremonija inicijacije, odnosno kao iskustvo smrti koje vodi ka novom životu. Ukratko, mit o Inani i Dumuziju govori o njenom silasku u donji svet u želji da sa prestola smeni svoju sestru Ereškigal, kraljicu podzemnog sveta. Silazeći dole, Inana prolazi kroz sedam kapija i na svakoj, po zahtevu čuvara, skida deo odeće, a kada stigne pred Ereškigal, na sebi više nema odeću koja bi je zaštitila. Njen pokušaj svrgavanja propada i sedam sudija podzemnog sveta osuđuje je na smrt. Inanu spašavaju drugi bogovi i ona se trijumfalno vraća na zemlju, praćena hordom demona koji treba da u podzemni svet odvedu neku drugu žrtvu. Po povratku, ona otkriva da je njen muž, pastir Dumuzi, seo na njen presto i izriče mu smrtnu kaznu. Demoni ga progone u podzemni svet gde treba da zauzme Inanino mesto, ali je, ipak, postignut dogovor o tome da ovu kaznu podeli sa svojom sestrom Geštinanom, koja umesto njega provodi po pola godine u donjem svetu. Međutim, Inanina pustolovina je zauvek izmenila svet jer odsustvo Dumuzija, koji je postao bog vegetacije, izaziva smenu godišnjih doba. Kada se vrati iz podzemnog sveta, zemlja oživljava i postaje plodna, a dok boravi u podzemnom svetu, vlada letnja suša. Ponovo se potvrđuje to da nema konačne pobede nad smrću.

K. Armstrong u ovom mitu Inanu tumači kao boginju koja ne nudi spas, već je izvor smrti i tuge. Njeno putovanje je inicijacija, obred preobražaja jer ona silazi u donji svet da bi se susrela sa svojom sestrom, odnosno potisnutim i nesvesnim aspektom

svog bića. Ereškigal predstavlja oličenje suštinske stvarnosti. Navodi i to da se u mnogim mitovima, koji izvorno potiču iz ovog razdoblja, susret sa Boginjom majkom predstavlja kao konačna pustolovina junaka i njegovo prosvetljenje. Gospodarica života i smrti, Ereškigal, istovremeno je i Boginja majka, a prikazana je kako se neprestalno porađa. Da bi prošla inicijaciju i stekla pravo znanje, Inana mora da zbaci odeću koja štiti njenu ranjivost, da odbaci svoju sebičnost i dopusti da njeno nekadašnje ja umre. Na kraju, ona mora prihvatiti nepodnošljivo – da nema života bez smrti, tame i lišavanja (Armstrong 2005, 48).

Ovaj kult bio je veoma rasprostranjen: u Vavilonu su Inanu zvali Ištar, a u Siriji Astarta ili Ašerat; na Bliskom istoku je Dumuzi bio poznat kao Tumuz, a žene iz te oblasti oplakivale su njegovu smrt; u Grčkoj su ga zvali Adonis, jer su žene u semitskom svetu oplakivale gubitak svog „gospodara“ (*adon*). Priča o Adonisu se vremenom menjala, ali je sačuvana osnovna struktura mita – boginja predaje svog mladog pratioca smrti. M. Elijade napominje da obredna smrt neizbežno prati svaki čin stvaranja ili rađanja jer, „da bi svet mogao da bude ponovo stvoren, mora prvo da bude uništen. Prekosmogonijski 'haos' takođe podrazumeva obrednu 'smrt' kralja, njegov silazak u donji svet. Dva kosmička modaliteta – život/smrt, haos/kosmos, jalovost/plodnost – u stvari predstavljaju dva momenta istog procesa. Ta misterija koju je čovek shvatio posle otkrivanja zemljoradnje postaje princip jedinstvenog objašnjenja sveta, života i ljudske egzistencije; ona transcendira dramu vegetacije, jer podjednako upravlja kosmičkim ritmovima, ljudskom sudbinom i odnosima sa bogovima“ (Elijade 2003, 62).

U grčkom mitu o Demetri i njenoj ćerki Persefoni sačuvani su delovi mita koji potiču iz neolitskog perioda. Demetra je boginja plodnosti koja štiti useve i obezbeđuje plodnost zemlje. Smatra se da je ona naučila ljude da obrađuju zemlju i da je uspostavila novi način života u stalnim naseljima, koji je zamenio dotadašnje nomadsko stočarstvo i lov (Zamarovski 1989). Kada vladar donjeg sveta – Had – otme njenu ćerku Persefonu, ona u svom bolu uskraćuje ljudima plodnost. Zavs pokušava da spasi devojku, ali je ona pojela seme nara i zbog toga mora da provodi četiri meseca godišnje sa Hadom, koji je postao njen muž. Kada se vrati majci, zemlja ponovo postaje plodna.

K. Armstrong smatra da ovo nije obična alegorija o prirodi, jer se obredi posvećeni Demetri nisu podudarali ni sa setvom, ni sa žetvom. Kao i mit o Inani, to je priča o boginji koja nestaje i vraća se – to je mit o smrti. Demetra je bila boginja žita[8] i ujedno gospodarica smrti. Predsedavala je Eleusinskim misterijama – tajnim obredima, čiji su inicijanti bili primorani da prihvate neizbežnost smrti kao neodvojivi deo života. K. Armstrong navodi da Persefona mora naizmenično boraviti u donjem i gornjem svetu, jer nema hrane i života bez njene simbolične smrti. Na kraju, ona zaključuje da su u neolitskom razdoblju mitovi i obredi inicijacije pomagali ljudima da prihvate svoju smrtnost, pređu u drugu fazu i imaju hrabrosti da se menjaju i razvijaju (Armstrong 2005).

M. Elijade navodi da će oni koji obave inicijaciju u Eleusini, posle smrti uživati blaženu egzistenciju jer su „tri puta sretni oni među smrtnicima koji odlaze Hadu tek pošto su se osvedočili u te Misterije; jedino će oni tu moći da žive; za druge, sve će biti patnja“ (Sofokle, prema: Elijade 2003, 249). On zatim zaključuje da je stari mitsko-obredni scenario, na koji su se nadovezale Eleusinske misterije, objavio mističnu vezu između *hieros gamosa,* nasilne smrti, zemljoradnje i nade u blaženu zagrobnu egzistenciju. Prema njegovom tumačenju, simbolička smrt Persefone imala je značajne posledice za ljude jer njen povremeni boravak u kraljevstvu mrtvih poništava nepremostivu razdaljinu između Hada i Olimpa. Kao posrednica između dva božanska sveta, ona bi mogla da utiče na sudbine mrtvih (Elijade 2003).

BOŽANSKA ANDROGINIJA

Postoji niz mitova i rituala u kojima je prvi čovek predstavljen kao hermafrodit. Često je zamišljan u sferičnom obliku, pri čemu je sfera simbol savršenstva i totaliteta i može se dovesti u vezu sa kozmogonijskim jajetom, koje je model stvaranja čoveka u brojnim kulturama. Mit o hermafroditskom bogu i biseksualnom prvom čoveku sastavni je deo mnogih ceremonija (npr. ceremonije sa zamenom maski ili celih kostima, ceremonije sa orgijastičkim elementima), kojima se vrši povremeno vraćanje tom prvom hermafroditskom stanju, a ono je ujedno i stanje savršenstva (Eliade 1958). Androginija je simbolizovala vraćanje u prvobitno stanje u težnji za celovitošću.

M. Elijade pronalazi element božanske androginije u mnogim mitovima, koji u osnovi ima biseksualnost božanstava. Kao primer navodi božanstva plodnosti, sa hermafroditskim svojstvima, poput Velike majke, Kibele, Atisa, Dionisa, Adonisa i iranskog božanstva Zervana, identifikovanog sa grčkim Hronosom. Anat je, zbog svog surovog i krvavog ponašanja, imala muške atribute, pa se smatralo da je dvopolna. Tijamat je, kao i mnoga druga prvobitna božanstva, istovremeno shvaćena kao žena i kao dvopolna. U vreme

svog vrhunca, Inana-Ištar je istovremeno bila boginja ljubavi i rata, odnosno upravljala je životom i smrću; kako bi se u punoj meri iskazale njene moći, govorilo se da je hermafrodit (Elijade 2003).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Na neolitskim lokalitetima pronađen je veliki broj religijskih predmeta koji ukazuju da je religija zauzimala značajno mesto u životu tadašnjih ljudi. Ukoliko ove predmete analiziramo kao arheološke nalaze, najčešće možemo da utvrdimo samo njihovu stilsku pripadnost i nespornu umetničku vrednost. Iako na osnovu samih predmeta nije moguće otkriti religiozni sistem koji se iza njih nalazio, veoma je važno osvetliti ih sa više različitih stanovišta. Nauke poput istorije religije, psihologije i etnologije nam – kroz proučavanje religioznih sistema, mitova, običaja, simbola i snova – pružaju uvid u osnove duhovnosti drevnih naroda.

Na osnovu arheoloških podataka znamo da statueta Crvenokose boginje potiče iz naselja ranih zemljoradnika, koji su živeli sedelačkim načinom života. Na osnovu tipološke i stilske analize kao i najbližih analogija, možemo zaključiti da je pripadala nosiocima kereške kulture. Nismo u mogućnosti da saznamo na koji je način upotrebljavana, ali smatramo da je daleko važnije otkriti značaj koji je za svoje tvorce imala. Ukoliko je posmatramo kao simbol, ona nam ukazuje na fenomen koji je u periodu njene upotrebe bio dominantan, odnosno svedoči o verovanju u povezanost između plodnosti žene, zemlje i biljnog sveta.

U neolitskom periodu Evrope i Bliskog istoka sačuvani podaci ukazuju na religiju koja je, pored ostalog, bila utemeljena na ideji konstantne plodnosti i ciklusa koji je obuhvatao život, smrt i zagrobni život (Elijade 2003). Na osnovu simboličke analize statuete možemo zaključiti da ona sa svojim atributima – naglašenim bokovima, glutejima i grudima, urezanom vulvom, kao i kosom bojenom u crveno – ukazuje na plodnost, odnosno potencira funkciju plodnosti i materinstva, što uz ruke položene na donji stomak, u potpunosti odgovara ikonografiji Boginje plodnosti. U prilog ovom zaključku govore i sačuvani drevni mitovi, koji nam skreću pažnju na ambivalentnost simbola, odnosno govore i o tamnoj strani koju su imale boginje majke. Možda se nedostatak usta na ovoj statueti može dovesti u vezu upravo sa ovom mračnom stranom boginje.

Našu večitu zaokupljenost kultom plodnosti na najbolji način objašnjava M. Elijade koji kaže da ćemo »neprekidno nalaziti religiozne ideje, mitologije i obredne scenarije koji su povezani sa 'tajnom' biljnog života. Jer religioznu kreativnost nije oživeo *empirijski fenomen zemljoradnje*, nego *misterija rođenja, smrti i ponovnog rađanja* koja je poistovećena sa ritmom vegetacije« (Elijade 2003, 41).

Privlačna snaga religioznih predmeta iz drevne prošlosti leži u poruci koju neki „simbol prenosi čak i ako nije svesno uhvatljiv u svom totalitetu, jer se simboli obraćaju integralnom ljudskom biću, a ne samo njegovoj inteligenciji“ (Elijade 2004, 95). Zbog toga ovi predmeti utiču i na nas. Zato nas privlače, intrigiraju, fasciniraju i teraju da se njihovom značenju stalno vraćamo, ali, kao svi pravi simboli, oni sažimaju značenja koja našem raciju uvek pomalo izmiču. Figurine nas inspirišu pružajući nam različite odgovore, ali nikada samo jedan, jednosmeran i konačan, koji bi im oduzeo magičnu privlačnost. One će nastaviti da nas inspirišu i obogaćuju i u tome leži njihova najveća vrednost.

NAPOMENE

[1] U Arheološkom leksikonu ovaj nalaz nije posebno izdvojen pod imenom Crvenokose boginje – njena slika stoji uz kratak tekst o nalazima sa lokaliteta Donja Branjevina, ali se ona u samom tekstu uopšte ne spominje (Srejović 1997, 225–226).

[2] Prema stratigrafskoj shemi S. Karmanskog (1990, T.1) izdvojena su tri kulturna stratuma, odnosno četiri faze u razvoju lokalne starije neolitske i srednjoneolitske kulture. Najstariji stratum (III) sadrži uglavnom monohromne keramičke posude, a naredni stratum (II) i vaze slikane belom bojom. Nosioce ovih kulturnih osobenosti Karmanski naziva grupom Donja Branjevina, dok Srejović (1997) navodi da je ovo materijal tipičan za protostarčevačku kulturu. Ove stratume mestimično pokriva sloj sa nalazima karakterističnim za kerešku kulturu, dok su u najmlađem stratumu (I), u kojem su uočene dve faze (Ia, b), otkriveni raznovrsni predmeti starčevačke kulture (Karmanski 1990, T.1). Međutim, B. Brukner (1998, 39) navodi da je Karmanski u potpunosti zamenio horizont starčevačke kulture sa horizontom kereške kulture. Prihvatajući hronološku podelu kulturnih slojeva na Donjoj Branjevini kao što je sugerisao Karmanski: STRATUM III – grupa Donja Branjevina (monohromna faza), STRATUM II

– grupa Donja Branjevina (belo slikana keramika sa kapljičastim ornamentom), on navodi da je Karmanski pogrešio tvrdeći da horizonti III i II (u okviru stratuma I) pripadaju kereškoj kulturi, dok poslednji sloj (Ia, b) pripada starčevačkoj kulturi. Pažljivom analizom publikovanog materijala, B. Brukner je došao do zaključka da je jedina moguća i logična interpretacija ta da slojevi III i II pripadaju starčevačkoj kulturi. Tako gornji slojevi, Ia, b, u kojima su pronađene figuralna plastika i posude kereške kulture, i u kojima se pojavljuje importovani materijal sa Vinče, treba da budu shvaćeni kao deo tankog, ali jasno izdvojenog tranzicionog stratuma iz srednjeg u kasni neolit, koji je predstavljen na ovom nalazištu kasnom fazom kereške kulture. Prema njegovom mišljenju, na nalazištu Donja Branjevina postoji sloj sa materijalom starčevačke kulture, neposredno iznad horizonta sa belo slikanom keramikom, nazvanom Donja Branjevina II.

[3] Tek pri kraju ranog eneolita zapaža se koncentracija figurina u kućama, naročito u blizini ognjišta, ili u određenim prostorijama čija je unutrašnjost u nekim slučajevima ukrašena arhitektonskom plastikom. Na pojedinim naseljima vinčanske grupe (Jakovo–Kormandin, Vinča, Divostin, Valač) utvrđeno je postojanje kultnih mesta (Srejović 1968).

[4] V. Becker (2007) navodi, pozivajući se na Höckmana (1968) i Leticu (1988), da u okviru starčevačke kulture postoje dva osnovna tipa figurina: tip I sa stubastim ili cilindričnim telom i osnovom koja može biti ravna, zvonasta ili kruškoliko oblikovana, ili čak blago pravougaona, pri čemu noge ili butine nisu prikazane; i tip II koji je često okarakterisan naglašenim glutejima i širokim kukovima. Prema ovoj podeli Crvenokosa boginja bi pripadala figurinama starčevačke kulture – tip II . V. Becker takođe upućuje na publikaciju Karmanskog iz 2005. god. koja je objavljena u Italiji i do koje, tokom pisanja ovog rada, nažalost, nisam uspela da dođem.

[5] Kulture ranog neolita u jugoistočnoj Evropi nazvane su prema najznačajnijim lokalitetima Karanovo, Criş, Körös i Starčevo. Ovo grupisanje ukazuje na važne različitosti u kulturama zapadnog, centralnog i istočnog Balkana, ali se u mnogim slučajevima čini da su one izazvane emotivnim prepoznavanjem u okvirima današnjih političkih granica. Tako se Criş odnosi na rani neolit Rumunije, Körös na rani neolit Mađarske, a Starčevo na rani neolit Srbije. Kada opisujemo kulturne sličnosti u pograničnim zonama, neophodno je koristiti odrednice kao što su Starčevo-Körös i Starčevo-Criş, koje ne govore u prilog njihove različitosti (Tringham 2000).

[6] Ove interpretacije odnose se na različite figurine koje su pronađene na lokalitetima različitih kultura i perioda i kao primeri su navedeni da bi predstavili raznolikost mogućih interpretacija (vidi: Hamilton 1996).

[7] U paleolitskoj umetnosti zastupljene su tri teme: životinjske figure, ljudske figure i simbolički znaci. Ljudske figure su relativno retke. Na zidovima pećina uglavnom su veoma stilizovane i najčešće su bez jasnih polnih oznaka (Srejović 1997).

[8] Prema nekim autorima, Persefona je bila boginja pšenice i njen silazak u podzemlje vezivao se za nastanak velike suše. Međutim, mnogi tekstovi i figuralni spomenici svedoče o tome da je Demetra dala pšenicu tek posle drame sa Persefonom, tako da je moglo doći do nestanka vegetacije, ali ne i žita. Takođe se tvrdi da je Demetra sušu izazvala mnogo kasnije, kada se povukla u svoje svetilište u Eleusini. Tu se može prepoznati drevni mit koji stvaranje žita objašnjava „smrću“ nekog božanstva (Elijade 2003).

LITERATURA

Armstrong, K. (2005) *Kratka istorija mita,* Geopoetika, Beograd.

Bailey, D. (2005) *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, Routledge, London and New York.

Bailey, D. (1996) The Interpretation of Figurines: The Emergence of Illusion and New Ways of Seeing, *Cambridge Archaeological Journal*, *vol. 6, No. 2*: 291–295.

Becker, V. (2007) Early and middle Neolithic figurines – the migration of religious belief, *Documenta Praehistorica XXXIV*, Ljubljana: 119–127.

Berggen K. & Harrod J. **(**1996) Understanding Marija Gimbutas, *Journal of Prehistoric Religions X:* 70–73.

Biderman, H. (2004) *Rečnik simbola*, Plato, Beograd.

Brukner, B., Jovanović, B., Tasić, N. (1974) *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad.

Brukner, B. (1998) Körös type Terracotta from Donja Branjevina In Florin Draşovean (ed.) *The Late Neolithic of the Middle Danube Region,* The Museum of Banat, Timisoara.

Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1987) *Rječnik simbola*, Nakladni zavod MH, Zagreb.

Eliade, M. (1958) *Patterns in Comparative Religion*, New York.

Elijade, M. (1999) *Slike i simboli*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.

Elijade, M. (2003) *Istorija verovanja i religijskih ideja*, Bard-fin, Beograd; Romanov, Banja Luka.

Elijade, M. (2004) *Sveto i profano*, Alnari, Beograd; Tabernakl, Laćarak.
From, E. (2003) *Zaboravljeni jezik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
Garašanin, M. (1979) *Centralnobalkanska zona*, U: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II: Neolitsko doba,* Sarajevo: 79–212.
Gimbutas, M. (1982) *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC,* University of California press, Berkeley and Los Angeles.
Gimbutas, M. (1989) *The Language of the Goddess,* Harper, San Francisco.
Gimbutas, M. (1991) *The Civilization of the Goddess, the World of Old Europe,* Harper San Francisco.
Haaland, G. & Haaland, R. (1996) Levels of Meaning in Symbolic Objects, *Cambridge Archaeological Journal, vol. 6, No. 2*: 295–300.
Hamilton, N. (1996) The Personal is Political, *Cambridge Archaeological Journal, vol. 6, No. 2*: 282–285.
Harding, E. (2004) *Misterije žene*, Plavi jahač group, Beograd.
Höckman, O. (1968) *Die menschengestaltige Figurplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung 3-4, Hildesheim.
Horvat, F. & Paluch, T. (2005) *Hétköznapok Vénuszai, Állandó Régészeti Kiállìtás a Hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban,* Hódmezővásárhely.
Jung, C. G. (1966) *Aion*, Atos, Beograd.
Jung, C. G. (1973) *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb.
Karmanski, S. (1979) *Donja Branjevina*, Odžaci.
Karmanski, S. (1980) *Donja Branjevina*, *Beiträge*, Odžaci.
Karmanski, S. (1991) *Donja Branjevina*, Odžaci.
Karmanski, S. (1996) *Boginja je pronađena*, Odžaci.
Leroa-Guran, A. (1987) *Praistorijski lovci*, Beograd.
Lesure, R. G. (2002) The Goddess Diffracted: thinking about the figurines of early villages. *Current Anthropology, vol. 43, No. 4*: 587–610.
Letica, Z. (1988) *Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin*, In A. McPherron, D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Kragujevac –Pittsburg:173–201.
Mach, Z. (1993) *Symbols, Conflicts and Identity: Essays in Political Anthropology*, Albany.
Marcus, J. (1996) The importance of Context in Interpreting Figurines, *Cambridge Archaeological Journal, vol. 6, No.* 2: 285–291.
Perles, C. (2001) *The early neolithic in Greece. The first farming communites in Europe.* Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge.
Powell, T. G. E. (1970) *Umetnost praistorije*, Beograd.
Srejović, D. (1968) *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja*, U: *Neolit centralnog Balkana*, Narodni muzej, Beograd.
Srejović, D. (1997) *Arheološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd.
Stivens, E. (2005) *Arijadnino klupko*, Stylos, Novi Sad.
Todorov, C. (1978) *Simbolizam i tumačenja*, Bratstvo jedinstvo, Novi Sad.
Tringham, R. (2000) *Southeastern Europe in the transition to agriculture in Europe: bridge, buffer, or mosaic*, In T. Douglas Price (ed.), *Europe's First Farmers*, Cambridge University Press: 19–56.
Zamarovski, V. (1989) *Junaci antičkih mitova*, Školska knjiga, Zagreb.
Whittle, A. (1996) *Europe in the neolithic*, Cambridge University Press, Cambridge.

Lidija Balj

RED-HAIRED GODDESS AS A SYMBOL

Summary

There were found a great number of religious objects at the neolithic sites which emphasize the significance of religion in that period. If we analyse these objects as archaeological artifacts, we can only determine their style and indisputable artistic value. Although it is not possible to complitely uncover the religious system standing behind these archaeological finds, it is higly important to try to shed light on them from various standpoints. History of religion, psychology and ethnology, by studying the religious systems, myths, customs, symbols and dreams, give us an insight into the foundations of ancient people's religious life.

On the basis of the archaeological data, we know that the statuette of Red-haired goddess originates from the settlements of early farmers that settled in to a sedentary existence. By means of style and typological analysis, as well as by closest analogies, we came to the conclusion that this statuette belonged to the Körös culture. We are not able to find out how this statuette was used, but we think it is more important to reveal the importance it had in the eyes of its makers. If we see it as a symbol, it points to the phenomenon which was dominant in the period of its use – it testifies that it was believed there were connection between female fertilty, soil and vegetation.

Preserved artifacts from Neolithic Europe and Middle East point to the religion which, among other things, was founded on the idea of constant fertility and cycle that encompassed life, death and life after death. On the basis of the symbolical analysis of the statuette we can conclude that the goddess along with her characteristics – marked hips, posterior and breasts, carved vulva, and her red-dyed hair – epitomize fertility and emphasize the function of fertility and maternity. These features together with goddess's hands laying on the lower part of her stomach completely match the iconographic depiction of goddess of fertility. Ancient myths, that call our attention to the symbol ambivalence, telling us about the dark side of mother goddesses, also speak in favour of this conclusion. The fact that the statuette has no mouth might be linked with the dark side of the goddess.

The magicall power of religious objects from the ancient past is embedded in the message communicated through symbols because the symbols appeal to an integral human being, not just to their intelligence. That is the reason why we too are influenced by these objects. That is why they attract and fascinate us and make us constantly seek for their meaning. But as with all real symbols, they encapsulate the meanings that still escape our reason. The figurines inspire us, giving us different answers, but newer just one, definite answer, which would take away their magical attraction. They will continue to inspire us and there lies their greatest power.

Snežana Marinković

UDC: 903:738 (497.113 Novo Miloševo) „637“

NALAZI IZ BRONZANOG DOBA SA LOKALITETA MALI AKAČ KOD NOVOG MILOŠEVA

Apstrakt *– U tekstu su predstavljeni rezultati zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Mali Akač kod Novog Miloševa. Istražena površina obuhvata 100 m². Na osnovu pronađenog keramičkog materijala kao i ostataka građevinskih objekata (kućni lep, ognjište), utvrđeno je da se radi o višeslojnom nalazištu. Radi se o stalnom staništu i naselju koje pripada najstarijem horizontu starčevačko-kereške kulture – stariji neolit, kao i dislocirani skeletni grob. Mlađem horizontu pripada najvažniji nalaz – grob sa kremacijom (dubovačka kultura – prva polovina drugog milenijuma stare ere – srednje bronzano doba). Dislocirani skeletni grob pripada Belegiš I kulturi (kasno bronzano doba). Najmlađem horizontu pripadaju površinski nalazi srednjovekovne keramike XII / XIII vek.*

Ključne reči *– Mali akač, Novi Miloševo, Arheološki nalazi, bronzano doba, keramika*

Abstract *– The reslts of the rescue exavation of the site Mail akač near Novo Miloševo are presented in the text. The investigated surface covers an area of 100 square meters. It was determined that it was about a multilayer site thanks to the discovered ceramic material as well as to the remaining building objects (daub and hearth). It is about a permanent habitat and a settlement wich, togeter with a dislocated skeletal grave, belongs to the latest horizon of the Starčevo-Kereš culture – the Early Neolithic period. The most important finding belong to the early horizon – a cremation grave (the Dubovac culture – the first half of the second millennium B.C. – the Middle Bronze Age). The dislocated skeletal grave belongs to the Belegiš I culture (the Late Bronze Age). The surface collection of the Middle Age ceramics belongs to the earliest horizon, the 12th or 13th century.*

Key words *– Mali akač, Novi Miloševo, Arheološki nalazi, bronzano doba, keramika*

NALAZI

Otkriveni keramički materijal pokazuje više kulturnih horizonata. Keramičkom materijalu starijeg horizonta pripadaju nalazi keramike grube fakture, debljih zidova, većih dimenzija, sa razgrnutim ili povijenim obodom. Spoljna površina je ponekad priglačana i ornamentisana barbotinom (neorganizovanim i organizovanim), utiskivanjem prsta ili urezivanjem oštrim predmetom. Tipološki, najviše su zastupljeni lonci i pitosi. Na pojedinim fragmentima keramike pojavljuju se drške (jezičaste, horizontalno probušene, dugmetaste ili u vidu plastičnih ispupčenja). Površina sudova je oker žute ili crvene boje, često sa premazom crvene boje.

Drugom tipu keramike pripadaju zdele manjih dimenzija, srednje fakture, tanjih zidova, loptastog oblika, glačane površine, oker crvene boje. Retko se javlja ornament na ovim posudama ili je ukrašavanje izvedeno urezanim linijama. Slične susrećemo na lokalitetima Perlez – Batka, Matejski brod, Leje – Aradac, Baštine kod Obreža.[2]

Malobrojni su nalazi slikane keramike, izuzev nekoliko fragmenata, koji su rađeni u ovoj tehnici: crvena osnova u kombinaciji sa belim i jedva vidljivim crnim linijama. Tipološki, ova keramika pripada starčevačkoj kulturi (Starčevo II b faza), a analogiju nalazimo na lok. Perlez – Batka, Matejski brod Novi Bečej, Krstićeva humka – Mužlja, Leje – Aradac, Baštine kod Obreža, Elemir, Iđoš.[3]

Grubim posudama pripadaju i varijante pitosa, lonci, oker ili crvene boje sa ornamentom u vidu plastičnih nalepaka, koji pokrivaju celu površinu posude ili pojedine zone u vertikalnim ili horizontalnim nizovima; ponekad su ukrašeni utiskivanjem prstom. Sudovi su grube fakture. Radi se o tipičnim primercima Kereš kulture. Analogne primerke susrećemo na lokalitetima Sajan i Iđoš.[4] Zanimljivi su nalazi nogu žrtvenika, koji se datuju u period Kereš kulture.

Od materijala iz perioda vinčanske kulture hronološki su determinisane noge od pehara, kao i nekoliko fragmenta keramike. Nalazi keramike su srednje fakture, tanjih zidova, crvene boje.

Ornament je izveden u vidu traka ispunjenih ubodima ili vidljive kanelure pokrivaju zidove sudova. Ovakav tip keramike i način ukrašavanja nalazimo na lok. Perlez – Batka, Novi Bečej – lok. Matejski Brod, Čenta – lok. Mali alas, Botoš – Živanićeva dolja, Aradac – lok. Kameniti vinogradi.[5]

Koštana oruđa su retka, nađeno je tek nekoliko glačalica i šila. Takođe su nađene i kosti divljih životinja

(jelen). Školjke se javljaju u manjem broju. Keramički tegovi pojavljaju se u manjoj meri. Uglavnom su od gline, okruglog oblika, ukrašavani utiskivanjem prsta.

Posebno se izdvajaju nalazi keramike (urna, zoomorfni sud, zdela/poklopac urne, pehar i idol) iz sonde III nađeni na dubini od oko 74 cm u temenu D. Ova grupa keramike sa idolom otkrivena je zajedno na jednom mestu kao grobna celina i datuje se u srednje bronzano doba.

Bikonična urna sa ostacima spaljenog pokojnika oštre je profilacije sa levkastim vratom i suženim ravnim dnom. Dve trakaste drške postavljene su ispod oboda ka ramenu urne. Obod je ukrašen plitkim linijama i zarezima na vratu, zatim ornamentom u vidu horizontalnih linija. Na ramenu su dve horizontalne trake šrafirane u kombinaciji sa šrafiranim trouglovima. Spuštene spirale oko kojih se nalaze tačkasti ubodi ispunjavaju prostor između ramena i trbuha. Trbuh urne ukrašen je horizontalnim šrafiranim trakama u kombinaciji sa šrafiranim trouglovima, od kojih se spuštaju vertikalne utisnute linije. Prostor između ramena i trbuha ukrašavaju urezane spirale između kojih se nalaze vertikalne linije ili tačkice. Srednja faktura – glina, glačana površina, siva boja. Dimenzije: visina 20 cm, prečnik otvora 15,5 cm, prečnik dna 8 cm, inv. br. 270 (T. II. 1).

Zdela/poklopac urne, koničnog oblika sa dve horizontalno bušene ušice na obodu i tri plastična ispupčenja sa povijenim obodom. Ukrašen je trima urezanim linijama koje se spuštaju od oboda prema trbuhu zdele. Grube izrade, glina, mrkosvetle boje. Dimenzije: visina 9 cm, prečnik otvora 17 cm, prečnik dna 5,5 cm, inv. br. 271 (T. II. 3).

Zoomorfna vaza, na prstenastoj nozi, nije jasno uobličena. Ovoidnog je oblika, ovalnog otvora. Jedan kraj na sudu nedostaje, dok se drugi završava ptičijim repićem. Vrat je cilindričan, na prelazu iz vrata ka trbuhu dve horizontalno bušene ušice. Obod posude je razgrnut i bogato ukrašen cikcak linijama između kojih se nalaze urezani zarezi. Ispod oboda pružaju se dve vertikalne linije u kombinaciji sa horizontalnim, između kojih se nalaze urezani krugovi sa tačkicama (verovatno predstava sunca). Trbuh suda ornamentisan je urezanim linijama i žigosanim krugovima, spiralama i tačkastim ubodima. Na donjem konusu je horizontalna tačkasta traka, oko koje teku obostrano šrafirani trouglovi. Fina faktura, glačana površina, bela inkrustacija mestimično sačuvana, boja tamnosiva. Dimenzije: visina 14,5 cm, prečnik otvora 11 cm, prečnik dna 5,9 cm, inv. br. 383 (T. II. 3).

Antropomorfna statueta – idol zvonastog tipa, restaurirana, nađena pored etažne urne. Gornji deo je puno rađen, pljosnat, glava pravougaona, ravno modelovana, nejasno urezane oči i nos, brada i brkovi naznačeni horizontalnim i vertikalnim urezanim linijama, ovlašno obrađena. Ruke su izvučene iz mase u vidu patrljaka. Donji deo statuete je zvonast i šupalj. Odeća je predstavljena realistički. Vrat je ukrašen motivom urezanih lunulastih privesaka, pojas naglašen trima urezanim linijama, zvonasta suknja sa prednje strane ukrašena je cikcak i vertikalnim linijama, a zadnja strana urezanim horizontalnim i vertikalnim linijama. Bočne strane krase žigosani krugovi. Od glave prema pojasu nalazi se urezani veo, polukružno ukrašen utisnutim tačkicama. Donji deo zvonaste suknje ornamentisan je dvema horizontalnim linijama, između kojih teče vezan, šrafiran, lunulast motiv. Srednja faktura – glina, spoljna površina uglačana, a unutrašnja grubo rađena, sa tragovima bele inkrustacije, sive boje, dimenzije: visina 13,8 cm, prečnik otvora 8,9 cm, inv. br. 272 (T. III. 1, 1a).

Plitak bikonični pehar, na visokoj, valjkastoj nozi, romboidnog otvora. Dve kolenaste drške su oštrog preloma, rožasto završene iznad oboda. Na trbuhu ornament u vidu jedva utisnutih vertikalnih linija u kombinaciji sa plitkim kanelovanim zarezima. Fina faktura – prečišćena glina, glačana površina, crne boje, dimenzije: visina 7 cm, prečnik otvora 10 cm, prečnik dna 3,5 cm, inv. br. 273 (T. III. 2).

Fragment tordirane bronzane narukvice, nađen u urni, dimenzije: dužina 3 cm, inv. br. 288 (T. III. 3).

ZAKLJUČAK

Materijal koji pripada starčevačko-kereškom horizontu na lok. Mali akač ima sličnosti sa otkrićima i nalazima na lokalitetima u okolini Sajana i Iđoša. Upravo na ovom prostoru pojavljuje se paralelna koegzistencija i preplitanje ovih dveju kultura. Nalazi sa Malog akača, u kome je jasno određen sloj starčevačko-kereške kulture, to i potvrđuje.[6]

Etažna urna sa spaljenim pokojnikom i prilozima iz sonde III pripada karakterističnim oblicima etažnih urni koje se javljaju na prostoru severnopanonske i južnopanonske inkrustovane keramike (dubovačka kultura).

Horizontu dubovačke kulture pripada navedena urna, koja ima sve elemente karakteristične za taj horizont (levkast vrat, blago bikoničan oblik). Ornamentalne kompozicije ukrašavanja na urni spirale, žigosani krugovi, urezane linije, derivati spirala, jasno opredeljuju urnu u stariji horizont dubovačke grupe. Izvesna odstupanja u ornamentici predstavljaju

šrafirani trouglovi, koji su odlika mlađeg horizonta dubovačke grupe. Upravo mešanje stilova i ornamentike je i osnovna odlika dubovačke kulture, koja je prepoznatljiva na urni. Ovakav tip urni ima sličnosti sa nalazima u našoj zemlji – Dubovac, Dupljaja, a u Rumuniji – Cirna, Balta, Verde.[7] Zdela/poklopac za urnu sa skromnim ukrašavanjem donje površine, ravnim dnom, tipična je za stil inkrustovane keramike. Slične nalazimo na lokalitetima u Vršcu, Dubovcu, Vatinu i na drugim nalazištima. Tip ovakve zdele/poklopca za urnu, kasnije se susreće u starijoj fazi Belegiš grupe.[8] Grupi ovih nalaza pripada i zoomorfna vaza sa sličnim ukrašavanjem kao i etažna urna. Zoomorfne vaze poznate su još u vatinskoj kulturi, a pojavljuju se i u dubovačkoj kulturnoj grupi. Stilizovana vaza (verovatno u obliku ptice) pripada nalazima koji su zastupljeni na rumunskim lokalitetima, a u našoj zemlji analogni primer nalazimo na lokalitetu Pesak kod Korbova.[9]

Pehar, otkriven pored urne, sa prilogom tordirane žice, pripada tzv. baroknim peharima sa dve drške na kojima su postavljeni rožasti završeci. Ovakav tip pehara (javlja se u srednjem bronzanom dobu u različitim varijantama – Ludoš, Vršac),[10] a javljaće se kasnije i u starijoj fazi Belegiš kulture.[11]

Pored keramike bogato ukrašene inkrustovanom ornamentikom, ova istočna panonska kultura je pre svega poznata po svojoj figuralnoj plastici, koja za metalno doba regiona znači isto što i vinčanske statuete za mlađi neolit i rani eneloit centralnog Balkana i srednjeg Podunavlja.

Poseban kuriozitet predstavlja antropomorfna figurina – idol. Većina figurina sa zvonastom suknjom, koje su karakteristične za horizont dubovačke kulturne grupe, jesu figurine sa ženskim karakteristikama. Idol nađen na nalazištu Mali akač, na osnovu predstavljene brade i brkova, verovatno bi pripadao muškom idolu ili duhu pokojnika. Ova konstatacija nije dovoljno osnovana, pošto velika većina tih zagrobnih statueta nema označene karakteristike pola, ali se uglavnom definišu kao ženske.[12] Ornament i način ukrašavanja figurine hronološki je nedovoljno određen, međutim krstasto izvučene ruke i uglasto naglašeni kukovi ne javljaju se često u okviru kanonizirane figuralne plastike, čiji je naizrazitiji predstavnik Kličevački idol.[13] Motivi lunulastih privesaka pojavljuju se na mnogim figurinama u Vojvodini (Odžaci I[14] i Gardinovci[15]), a vremenski pripadaju srednjem bronzanom dobu, dubovačkoj kulturnoj grupi. Kao prilozi u grobovima spaljenih pokojnika, ovakve figurine srećemo na lokalitetima Dupljaja, Gardinovci, Ludoš – Vršac, Odžaci, Korbovo, Vinča[16] i Stubarlija.[17]

Tipologiju figuralne plastike dubovačko-žutobrdske kulture uradili su Z. Letica[18] i M. Garašanin.[19] Ova tipologija je zasnovana na predstavi stojeće ljudske figure (na osnovu položaja ruku i oblika zvonastih suknji). Tipovi figurina podeljeni su na šemu A, A1, A2, šemu B, B1 i B2 i šemu C. Statueta sa nalazišta Mali akač, na osnovu ove tipologije, pripadala bi varijanti A1.[20]

Sondiranjem nalazišta Mali akač kod Novog Miloševa utvrđeno je da se radi o višeslojnom nalazištu. Na osnovu keramičkog materijala, kao i ostataka građevinskih objekata (kućni lep, ognjište), arheološka iskopavanja na Malom akaču ukazuju na više kulturnih horizonata. Radi se o stalnom staništu i naselju koje pripada najstarijem horizontu starčevačko-kereške kulture – stariji neolit, kao i dislocirani skeletni grob. Mlađem horizontu pripada najvažniji nalaz – grob sa kremacijom (dubovačka kultura – prva polovina 2. milenijuma stare ere – srednje bronzano doba). Dislocirani skeletni grob pripada Belegiš I kulturi (kasno bronzano doba). Najmlađem horizontu pripadaju površinski nalazi srednjovekovne keramike XII–XIII vek.

Grobna celina postavlja ključno pitanje: da li su nalazi na Malom akaču nekropola dubovačke kulture ili ne? Dalja istraživanja na ovom lokalitetu pružila bi bliže podatke o hronolgiji ove grobne celine – kasna faza ove kulture – što se čini realnijim ili, naprotiv, rana, sa nedovoljno izdiferenciranim tipološkim karakteristikama.

Istražene četiri sonde nisu dale odgovarajuće rezultate u vezi sa granicom rasprostranjenosti naselja i nekropole.

NAPOMENE

[1] Zaštitna arheološka iskopavanja na lok. Mali akač kod Novog Miloševa vršena su 1999. godine. Rukovodilac iskopavanja bila je Snežana Marinković, kustos Narodnog muzeja Zrenjanin, stručni konsultanat Miodrag Girić, akademik Nikola Tasić, Miloš Jeftić, prof. Filozofskog fakulteta u Beogradu i studenti arheologije Rista Drašković, Aleksandra Subotić i Milica Popović.

[2] S. Marinković, *Starčevačka kultura na području srednjeg Banata*, Zrenjanin 2002, str. 6–15.

[3] R. Radišić, *Praistorijske kulture na tlu Vojvodine,* U: *Starčevačka kultura*, Novi Sad 1984, str. 8.

[4] B. Brukner, *Praistorija Vojvodine,*U: *Starčevačka kultura*, Novi Sad 1974, str. 50.

[5] S. Marinković, *Vinčanska kultura na području srednjeg Banata*, Zrenjanin 2002, str. 6–15.

[6] B. Brukner, *Praistorija Vojvodine,* U: *Starčevačka kultura*, Novi Sad 1974, str. 51.

[7] N. Tasić, *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad – Beograd 1983, str. 82.

[8] Ibid., T. XXIII, sl. 1.

[9] A.Cermanović-Kuzmanović, *Nova nekropola Žutobrdske kulture Pesak kod Korbova*, Starinar XI, Beograd 1961, str. 24, sl. 7.

[10] *Bronzano doba Srbije*, katalog Narodni muzej Beograd 1972, sl. 78.

[11] V. Trbuhović, *Praistorijska nekropola u Belegišu*, Starinar XI , Beograd 1961, str. 175, sl. 31.

[12] N. Tasić, *Dubovačka grupa inkrustovane keramike,* U: *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, str. 231.

[13] Miloje M. Vasić, *Kličevačka nekropola*, Starinar III–IV, Beograd 1955, str. 8, sl. 7 i 7a.

[14] S. Karamanski, *Nalazi bronzanodopske plastike iz okoline Odžaka*, Odžaci – Bačka Palanka 1969 , str. 4.

[15] N. Tasić, *Dubovačka grupa inkrustovane keramike,* U: *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, str. 232, sl. 183.

[16] Ibid., str. 84, sl. 41.

[17] P. Medović, *Stubarlija – Nekropola naselja Feudvar*, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2007, str. 62, T. 18. sl. 1 i 2.

[18] Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973.

[19] M. Garašanin, Dubovačko – *žutobrdska grupa,* U: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom IV, Bronzano doba , Sarajevo 1989, 520–535.

[20] Rezultati arheoloških iskopavanja dati su u formi kratkog izveštaja i prvi put se publikuju. Detaljniji opis statuete biće dat u članku koji je u pripremi.

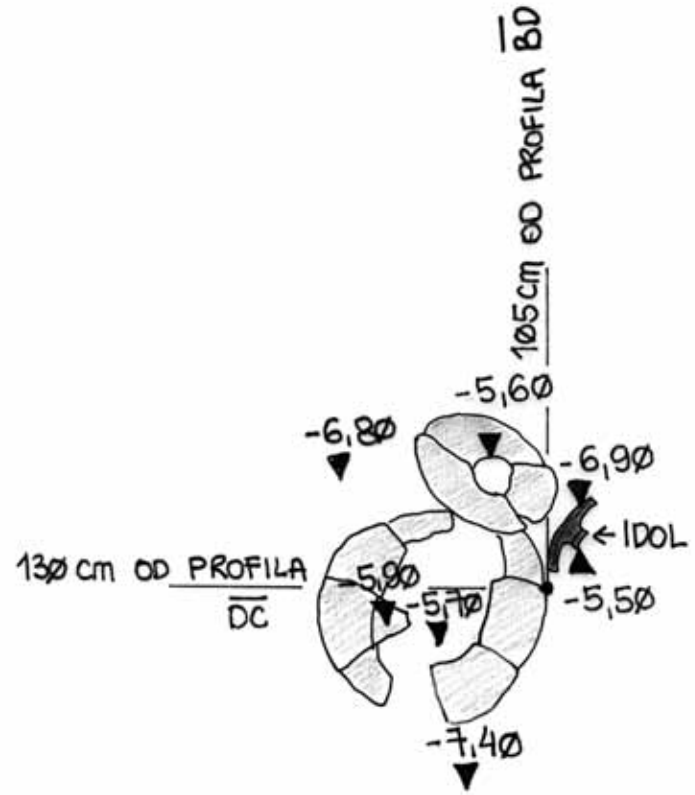

T. I

1

3

2

T. II

1

1a

2

3

T. III

Snežana Marinković

THE BRONZE AGE ARTIFACTS AT THE SITE OF MALI AKAČ NEAR NOVO MILEŠEVO

Summary

The excavation site Mali Akač was uncovered during an archaeological investigation in 1962. On this occasion it was determined that the site covers a larger area of 100 square meters.

The site of Mali Akač is in the southwest of Novo Mileševo, at a distance of about 2 km, at an altitude of 73 m, a northern longitude of 45°42′ and eastern latitude of 20°14′. The excavation site was located at the terrace of the old basin of the Tisa River, at the turf called Delećir.

During the rescue excavations, the surface of 100 square meters was investigated and four sondes were opened. The first excavation layers in the sondes consisted of loose brown earth in which some fragments of ceramics and animal bones occasionally occurred. The depth of the cultural layer (the sondes I, II, III, and IV) goes from + 33 cm minimum up to 164 cm maximum.

The discovered ceramic material shows several cultural horizons. Rough facture ceramics - the Starčevo culture belong to the ceramic material of the late horizon. Typologically, it is mostly represented by the containers and cauldrons.

There is a small number of painted ceramic findings such as several fragments made in this technique: a red background combined with white, barely visible black lines. Typologically, these ceramic artifacts belong to the Starčevo culture (Starčevo II b phase).

Some variants of the coarse type of vessel are cauldrons and containers in ochre or red colour with an ornament in the shape of the plastic stickers – typical representatives of the Kereš culture.

Bone tools are rare. Just a few polishing tools and awls were found. There were also found some bones of wild animals (deer). Shells occur in smaller numbers.

Some ceramic finds are particularly distinguished (an urn, a zoomorphic vessel, a bowl--lidded urn, a goblet and an idol) from the sonde III found at the depth of around 74 cm at point D. This group of ceramics and the idol were discovered as a grave unit and date back to the Middle Bronze Age.

The idol, an anthropomorphic figurine, presents a distinctive curiosity. Chronologically, the ornamentation and the way of embellishing the figurine is poorly determined, however the cross-shaped hands and angularly highlighted hips do not often occur in the shape of the canonized plastic figurine whose the most reputed representative is the idol of Kličevac.

By sounding the site Mali Akač near Novo Mileševo, it was determined as a multilayer site. Thanks to the ceramic material as well as to the remaining building objects (daub and a hearth), the archaeological excavations at Mali Akač indicate several cultural horizons. It is about a permanent habitat and a settlement which, together with a dislocated skeletal grave, belongs to the latest horizon of the Starčevo-Kereš culture – the Early Neolithic period. The most important finding belongs to the early horizon – a cremation grave (the Dubovac culture – the first half of the second millennium BC – the Middle Bronze Age). The dislocated skeletal grave belongs to the Belegiš I culture (the Late Bronze Age). The surface findings of the Middle Age ceramics belong to the earliest horizon, the 12th or 13th century.

The grave unit raises a pertinent question about the finds of the Mali Akač necropolis, placing them or not to the Dubovac culture. The further investigation at this excavation site would bring about information on the chronology of this grave unit probably belonging to the late phase of this culture or less possible to the early phase with poor differentiation of the typological characteristics.

Jovan Koledin

UDC: 738.8 (497.113 Petrovaradin) „6373“

PRILOG POZNAVANJU RASPROSTRANJENOSTI ZVONASTIH PEHARA

Apstrakt *– Tokom zaštitnih istraživanja Petrovaradinske tvrđave (2002–2004), u slojevima i objektima iz ranog bronzanog doba nađeno je pet fragmenata keramike koja pripada nosiocima kulture zvonastih pehara – Glockenbecher kulture. Brojna prateća keramika ima karakteristike Glockenbecher – Csepel grupe i kasne vinkovačke kulture. Naseobinski elementi su slični onima Glockenbecher – Csepel grupe. Pretpostavljamo da se ovde radi o trgovačkom emporijumu. U objektima je nađeno puno kostiju konja visokog leđnog grebena, koji pripadaju istočnoevropskoj, stepskoj rasi. S obzirom na dosadašnje nalaze iz istočnog Srema, mogla bi se izdvojiti posebna, Istočnosremska grupa Glockenbecher kulture. Ima odlike kasne vinkovačke kulture, a istovremena je sa Protonagyrev kulturom, u vreme između 2500. i 2200. godine p. n. e.*

Ključne reči *– Arheološki nalazi, Petrovaradin,zvonasti pehari, keramika, rano bronzano doba*

Abstract *– During the rescue excavations of the Petrovaradin foretress (2002–2004), in the layers and ojects from the Early Bronze Age, there were found five fragments of ceramics wich belong to the Bell-Beaker culture – the Glockenbecher culture. Numerous accompanying ceramics have got the characteristics of the Glockenbecher – Csepel group. We suppose that it is about a market emporium, In the objects, we found a great number of bones of horses with high dorsal stripes that belong to east European breed, a steppe-bred horse. Regarding the previous finding from eastern region of Srem it could be singled out a special group of eastern Srem, the Glockenbecher culture. It has got the features of the late Vinkovci culture and it is simutaneous with the Protagonyrev culture, in the period between 2500 – 2200 BC.*

Key words *– Petrovaradin fortress, Glockenbecher – Csepel, Vinkovci culture, Protonagyrev, Early Bronze Age*

Tokom zaštitnih istraživanja na Petrovaradinskoj tvrđavi, koja su vršena u periodu od 2002. do 2004. godine, došlo se do nekoliko iznenađujućih otkrića. Osim pronalaska alatki iz srednjeg paleolita, najveće iznenađenje su relativno dobro očuvani ostaci velikog naselja ranog bronzanog doba. Istraživanja su vršena duž trase postavljanja instalacionog tunela. Ovo je uzrokovalo da se iskopavanje izvodi metodom otkopnih rovova, tako da nije bilo mogućnosti za eventualna proširenja. Sa druge strane, tehnička dubina tunela je uzrokovala na pojedinim delovima trase mogućnost istraživanja do matične stene, koja ovde predstavlja zdravicu. Nasuprot tome, na pojedinim delovima trase istraživanje je moralo biti prekinuto tačno na nivou gornje površine kućnog lepa (na kraku K8, *Sl. 00*) stambenih objekata ranog bronzanog doba. Sve ovo je prouzrokovalo samo delimičnu istraženost naseobinskog kompleksa, koji je i sam dosta fragmentarno očuvan usled velikih poremećaja uzrokovanih čestim fortifikacijskim radovima tokom istorije.

Do sada se slika ranog bronzanog doba Vojvodine zasnivala na dosta jednostavnoj šemi *(Karte 1–2)*. U Sremu je živela Vinkovačka kultura, kultura Mokrin – Perjamoš u severnom Banatu i u južnom Banatu početna faza vatinske kulture.[1] U Bačkoj je od strane nekih autora došlo do izdvajanja materijala iz ovog perioda u tzv. Ada tip.[2] Da je situacija dosta složenija pokazalo se i na materijalu sa lokaliteta Donja Varoš u Pančevu.[3] Materijal iz istočnog Srema, koji nije tipičan za keramičke oblike iz Vinkovaca, dosta davno je izdvojen kao jedna istovremena i srodna pojava.[4] Kasnije, povećanjem broja ovakvih nalaza, kod nas je predloženo prihvatanje mađarske odrednice (Protonagyrév), kao rane faze Nagyrév kulture.[5] I. Bóna uvodi termin Somogyvar – Protonagyrév kultura. Ovde ubraja utvrđena naselja duž desne, lesne obale Dunava, kakva bi bila Belegiš-Gradac, Ilok-Tvrđava, Vukovar, Sotin, Opatovac, Dunaszekcső-Várhegy i Dunaföldvár-Öreghegy.[6] Somogyvar – Protonagyrév kultura bi obuhvatala prvenstveno materijal sa plastično izvedenom dekoracijom, urezanim cik-cak motivima na obodima zdela i posude sa bušenim četvrtastim nogama. Ovakav materijal pratimo i u kasnijoj fazi Nagyrev kulture.[7] Sa druge strane, utvrđena sremska naselja koja navodi I. Bona (Belegiš – Gradac, Opatovac, Sotin, Vukovar), nisu u tom smislu arheološki potvrđena, barem ne za period ranog bronzanog doba. On uzima kasnovučedolske nalaze koji pripadaju kategoriji slučajnih nalaza i koji se zbog toga mogu samo tipološki vrednovati, a ne i stratigrafski.

Ovde ćemo se osvrnuti na nekoliko fragmenata keramike sa Petrovaradinske tvrđave. Oni su tokom

zaštitnih radova izdvojeni u terenski inventar, koji je sakupljen iz naselja ranog bronzanog doba. Prvobitno je sav ovaj keramički materijal pripisan vinkovačkoj kulturi. Kasnijom analizom terenskog inventara uočeno je nekoliko fragmenata keramike koji pripadaju kulturi zvonastih pehara (Glockenbecher, Bell Beaker). Do sada nije bilo nalaza „pravih" zvonastih pehara u sklopu naselja vinkovačke kulture.

Ovakvu vrstu keramike u prvom redu možemo dovesti u vezu sa materijalom koji je otkriven u široj okolini Budimpešte. Prvi nalazi potiču iz 1876. godine, kada su otkrivene dve nekropole kod sela Tököl, na ostrvu Čepel (Csepel). R. Kalicz je izdvojila jedan lokalni kompleks, koji čine nosioci kulture zvonastih pehara i nosioci rane faze Nagyrev kulture. Ovom kompleksu dala je naziv Csepel grupa.[8]

Csepel grupa se po svojim karakteristikama dovodi u vezu sa regionalnim grupama nosilaca kulture zvonastih pehara iz Moravske i Male Poljske. One su deo istočne zone prostiranja kulture zvonastih pehara. Nju čine još Češka i Donja Austrija. Nalazišta iz okoline Budimpešte činila su, do sada, jugoistočnu granicu rasprostiranja kulture nosilaca zvonastih pehara *(Karta 3)*.

Zanimljiv je nalaz posude sa odlikama vrpčaste keramike sa lokaliteta Đula u Ostrikovcu. Prezentovan je na međunarodnom simpozijumu održanom u Riva del Garda 1998. godine. M. Stojić navodi nalaz tipičnog Glockenbecher suda u stratumu Ostrikovac I-d. Sloj sa vrpčastom keramikom nalazi se ispod sloja vinkovačke kulture.[9] Pehar ima oblik jednog tipičnog primerka kulture zvonastih pehara *(Sl.1)*. Ukrašavanje je izvedeno vrpčastim urezivanjem u metopama. Pehar se ne može povezati sa petrovaradinskom grupom, koja ima fragmente pehara sa ukrasom starije centralnoevropske faze. Ukrašavanje rombovima i metopama je već odlika brojnih provincijskih stilova[10] koji su se razvijali u bliskom dodiru sa kulturama vrpčaste keramike. Ovakav vid ukrašavanja se javlja u istočnom delu zapadne zone kulturnog kompleksa zvonastih pehara, gde je jak uticaj autohtone (eneolitske) komponente vrpčaste keramike.[11] Ako ovaj primerak zvonastog pehara i pripada sloju kulture zvonastih pehara, a ne kasne vrpčaste keramike – jer autor ne pravi distinkciju među ovim vrstama – on sigurno nije stariji od horizonta vinkovačke kulture.[12] Horizont Ostrikovac I-d je verovatno dosta kompleksniji nego što se može zaključiti na osnovu dosadašnjih saznanja. Ovi nalazi pokazuju da se uticaj kultura sa vrpčastom keramikom („kulture pehara"), gde se svrstava i kultura zvonastih pehara,[13] širio i južno od Dunava. Kakva je njegova priroda, koji su uzroci i koje su sve posledice pojave kulture zvonastih pehara u Pomoravlju, ostaje za sada nejasno.

Sa problemom kulturnog i hronološkog određenja posuđa ukrašenog vrpčastim ukrasom suočavaju se i drugi autori.[14] Sličnost u ukrašavanju se najbolje vidi na primercima vrpčaste keramike sa lokaliteta Leliceni u Olteniji (kultura Jigodin).[15] Posuđe je osim tipičnih motiva rombova i metopa, ukrašeno i motivima kakve imamo i u kulturi zvonastih pehara. U pitanju su mrežasti motivi „Andrejinog krsta", kakvi se nalaze na primercima sa Petrovaradina.

Supstrat kulturi zvonastih pehara u severnoj i centralnoj Evropi je vrpčasta keramika. U Karpatskoj kotlini pojavi zvonastih pehara prethodi kasna vučedolska (Makó) manifestacija. U Sloveniji je supstrat Ljubljana kultura, a u Mađarskoj Makó.[16] Kako sada vidimo, u Sremu je prisustvo zvonastih pehara potvrđeno u kasnoj fazi vinkovačke kulture. Da li se ovde možda javljaju i ranije, i na kojim lokalitetima, nije moguće odgovoriti na sadašnjem stepenu istraženosti. Velika većina materijala sa istraživanja u Vinkovcima do sada nije obrađena, niti publikovana. Sistematska istraživanja Instituta za arheologiju iz Zagreba na Gornjem gradu u Iloku, Arheološkog muzeja (na Vučedolu), kao i istraživanja na lokalitetu Orovački vinogradi kod Bjelovara, svakako će doprineti boljem poznavanju vinkovačke kulture.[17]

U samoj Csepel grupi celokupan keramički materijal je nasleđen iz kasnovučedolskog supstrata. Jedina novina su sami pehari sa svojim ukrasom.

Ukras je dosta uniforman, i primećeno je već da nema nikakve evolucije u motivima i oblicima. Ovo otežava finiju tipološku i hronološku determinaciju, kakva je moguća u zapadnom arealu teritorije, u zapadnoj i delu srednje Evrope. Neki zvonasti pehari imaju i dršku, kao i domaći, neukrašeni lončići.

U istočnom arealu kulture zvonastih pehara, ukrašavanje je zasnovano na teškoj, kompaktnoj dekoraciji. Višestruki cik-cak motiv, rombovi i metope, utisnuti su u dva ili tri pojasa. Pojasi sa ornamentima su odvojeni uskim, paralelnim trakama. Faktura je veoma dobra, sa čistom glinom, dobro poliranom na obe površine. Boja je tamnocrvena, oker do braon. Javlja se i inkrustacija u utisnutim motivima, uglavnom na obodu zdela na nozi.

Ono što istočnu zonu zvonastih pehara razlikuje od zapadne je mnogo veći procenat neukrašene keramike. Oblici su izvedeni iz keramografije Makó i Somogyvar – Vinkovci kulture. Plastična rebra se takođe javljaju kao ornament.[18] Treba napomenuti da

istraživanja naselja iz ranog bronzanog doba do nedavno nisu vršena u većem obimu. Naša znanja o strukturi naselja i tipu stambenih objekata su bila dugo vremena dosta skromna.[19] Podaci o kulturi zvonastih pehara zasnivaju se prvenstveno na grobnim nalazima, tj. na tipologiji keramike, što jako otežava izdvajanje pojedinih zajednica iz mnoštva postvučedolskih grupa sa istim tipovima keramike.

Ovde je prikazan izbor iz relativno velikog fundusa grobova na teritoriji istočne zone kulture zvonastih pehara. Izdvojene su samo neke grobne celine koje imaju u svom sastavu pehare ukrašene na isti način kao i fragmenti sa Petrovaradina. Sa teritorije Češke grob 2/52 iz nekropole Ledce II *(Sl. 2a)*,[20] grob 9 iz Hodonica *(Sl. 2b)*,[21] grob iz Podebrady *(Sl. 2c)*,[22] i grob iz Ledce *(2d)*.[23] Sa Čepela ovu vrstu predstavljaju grobovi iz nekropole Bekasmegyer – grob 471 *(2e)*[24] i grobovi 128 *(2f)* i 432a *(2g)*.[25]

Na Petrovaradinu su fragmenti zvonastih pehara nađeni na relativno širokom prostoru. Na gornjem platou tvrđave – na kraku 1a, kraku 4 i kraku 8 *(karta 5)*. Dva fragmenta potiču iz objekata-jama: fragment iz objekta 8 iz kraka 4 *(Sl. 3)*, i fragment oboda *(Sl. 4)* iz objekta 30 na kraku 8. Najveći fragment pravog pehara (sastavljen od dva fragmenta iz različitih otkopnih slojeva) je iz kraka 1a *(Sl. 5 a-c)*. Ovde su slojevi nastali nasipanjem radi nivelisanja terena. Nasipanje je vršeno skinutim kulturnim slojem sa najvišeg dela gornjeg platoa. To je uzrokovalo da ova dva fragmenta nisu nađeni *in situ.* Objekat 8 je zidani tunel kanalizacije iz XVIII veka, čija stopa je položena na sloj ranog bronzanog doba, a objekat 30 je duboki ukop ispod tankog sloja izgorelog kućnog lepa, sa keramikom vinkovačke kulture. Ovi objekti se nalaze na jugoistočnom delu gornjeg platoa, gde je naseobinski horizont ranog bronzanog doba jako oštećen. Doduše, ovde je iskop za instalacije bili najuži, samo 1m. Na donjem platou, na terasi okrenutoj severu, u kraku 7, otkriven je jedan fragment koji pripada pravim zvonastim peharima, u objektu 450 *(Sl. 6)*. Ovaj objekat je (delimično istražena) velika kuća (?) vinkovačke kulture. Površina podnice je dosta oštećena ukopom latenskih jama. Na očuvanom delu podnice su otkrivena 23 cela suda, uz mnoštvo fragmenata keramike, alatki od kamena i kosti *(Sl. 7 a-c)*. Kuća nije otkrivena u celini, usled nemogućnosti proširenja rova, koji je ovde bio širok 3 m. Svojim zapadnim delom se pruža ispod zgrade hotela, dok se istočni deo nalazi pod nasipom bastiona. Ako prihvatimo teoriju da su zvonasti pehari statusni simbol, koji prati izdvajanje jednog socijalnog sloja unutar zajednice, na ovom delu naselja bi živela rodovska aristokratija. Sa druge strane, na južnom delu Karpatske kotline, otkriven je mali broj stambenih objekata, kao i grobova ovog perioda. Uz dosta slab procenat objavljene građe, ovakve okolnosti ne dozvoljavaju ozbiljniju tipološku i statističku analizu.

Na očuvanim kućnim osnovama, i u otpadnim jamama, nađeno je nekoliko predmeta čija pojava je uobičajena i tipična baš za nalazišta sa keramikom kulture zvonastih pehara. To su štitnici za podlakticu *(Sl. 8)*, kao i trouglaste, fino retuširane kamene strelice sa usadnikom tipa „lastin rep“ *(Sl. 9–10)*.[26] Kuće su dosta retka pojava na celoj teritoriji kulture zvonastih pehara. U istočnoj zoni kulture, u Češkoj su na istraženoj površini od preko 100 m² otkrivene su dve kuće u Kozly,[27] dužine 8 i 10 m *(Sl. 11)*. Na ostrvu Čepel je kod Szigetszentmiklósa otkrivena kuća oblika čamca, dimenzija 16×6 metara,[28] orijentacije SZ – JI, površine oko 90 m². Po dužini ose su ukopi za stubove nosače krova. Na istočnoj strani je pročelje apsidalno, a na zapadnoj je ravno *(Sl. 12)*. A. Endrődi pretpostavlja da ovaj građevinski stil pokazuje južne uticaje (Karanovo VII, Vučedol). Na kućnoj osnovi nije bilo tragova ognjišta. Kuća je imala posebnu namenu u sklopu naselja, možda kao neka vrsta, „zajedničke kuće“. Na ovom lokalitetu ostaci drugih kuća nisu nađeni *(Sl. 13)*. Iskopavanja na lokalitetu Albertfalva kod Budimpešte, vođena 2001–2002. godine su dovela do otkrića 12 kuća sa lučnim zidovima,[29] što sa kućama otkrivenim na lokalitetu Bucsu – Hossú Aszú Dűlő u zapadnoj Mađarskoj i kućom iz Szigetszentmiklósa čini zbir od 18 otkrivenih kuća oblika čamca.[30] Analogija nema na severu i na zapadu istočne zone kulture zvonastih pehara. Kuće su u proseku duge 14 a široke 5 m, bez tragova ognjišta. Svaka sadrži 3–4 jame za zalihe, u kojima je arheološki materijal drugačiji od materijala iz otpadnih jama van kuća. U kućama se nalaze cele posude, kamene i koštane alatke, ručni mlinovi. Česti su nalazi rogova i lobanja goveda i crvenog jelena.[31] Orijentaciju kuća (osa SZ – JI), autori prvenstveno pripisuju potrebi za maksimalnom osunčanošću, kao i religioznoj ideji o suncu kao božanstvu. Kuće lučnih zidova su poreklom sa zapada. U Zapadnoj zoni kulture zvonastih pehara, uz okrugle, od početka se koriste i pravougaone kuće, površine veće od 3×7 m *(Sl. 14)*, dok u kasnijoj fazi osnove imaju znatno veće dimenzije, (20,5×6,5 m) i orijentaciju istok – zapad *(Sl. 15)*.[32]

Štitnik za podlakticu

Štitnici su poreklom iz Karpatske kotline, a nalazimo ih u kulturama vrpčaste keramike, odakle ih preuzimaju nosioci kulture zvonastih pehara. Na

osnovu grobnih nalaza, gde se nalaze *in situ*, njihova funkcija je precizno određena *(Sl. 16)*.[33] Izrađen od kamena peščara, sa po dve rupice na uglovima. Površina je lučno povijena, radi boljeg naleganja na ruku. Nađen je na kraku 7, u objektu 338. Ovaj objekat je jama uz zapadni profil kraka, a dala je materijal vinčanske, vučedolske, vinkovačke, bosutske i latenske provenijencije.

Fragmentovani štitnik bi se mogao svrstati u mlađu varijantu, kako svojom širinom, tako i brojem otvora za pričvršćivanje za podlakticu.[34] U ovoj varijanti prvo su nastali ravni, pravougaoni štitnici, sa četiri rupice, uobičajeni u istočnoj zoni rasprostiranja pehara. O njihovom izvorištu jasno govori činjenica da najstarija faza pehara, u zapadnom arealu rasprostranjenosti, nema štitnike[35] *(Sl. 17)*. Ako uzmemo ovakvu podelu kao tipološku, naš primerak bi odgovarao tipu Žabovřesky[36] *(Sl. 18)*. Uticaj kulture zvonastih pehara, čiji je jedan od najtipičnijih atributa upravo štitnik za podlakticu, posredno se vidi i na istočnoj obali Jadrana, u cetinskoj kulturi. Ovde su kako izgleda, štitnici služili kao statusni simbol, kao ratnički atribut. Njihova pojava uz bodeže, a bez strelica, primećena je i u kulturi zvonastih pehara.[37]

Strelice

Bifacijalno retuširane kremene strelice sa konkavnom bazom („lastin rep“), su karakteristične za mnoge kulture početka ranog bronzanog doba. Sudeći po brojnosti nalaza u naseljima, vinkovačka kultura ih ne koristi u većem obimu, a ne nalaze se ni kao prilozi u grobovima. Njihova prisutnost se naročito vidi u materijalnoj ostavštini grupa sa vrpčastom (schnur) keramikom. Pojava ovakvih tipova u istočnoj zoni zvonastih pehara je posledica uticaja autohtone baze srednje Evrope. Kulture vrpčaste keramike imaju jako izraženu ratničku komponentu, vidljivo prisutnu u inventaru nekropola (kamene sekire i strelice). Istočna Evropa je razvijala streličarstvo već krajem eneolita, korišćenjem kompozitnog (refleksnog) luka.[38] Kulture sa bogatim ratničkim grobovima, u kojima je istaknuta streličarska komponenta, su na neki način povezane sa rasprostranjenošću nosilaca kulture zvonastih pehara, i to u srednjoj i kasnoj fazi kulture. Nalaze ovakvih strelica u slojevima na Petrovaradinu pripisujemo materijalnoj ostavštini kulture zvonastih pehara. Da li je razvoj streličarstva povezan sa širenjem korišćenja konja i kola u Evropi, ostaje nejasno.

Domaće stanovništvo, uprkos etničkim pomeranjima, zadržava i dalje svoj nakit. Nakit je rađen od spiralno uvijene žice, koja je često na krajevima raskucana u limene trake. Ovakav nakit se javlja zajedno sa zvonastim peharima, kako to pokazuje nalaz iz nekropole Oberndorf/Ebene *(Sl. 19)*.[39] Na teritoriji Srema, nakit nađen u ostavama na Gradini na Bosutu kod sela Vašica i Gradini kod Orolika, kao i u grobu na Šljunkari kod Zemuna, sasvim odgovaraju ovom horizontu.[40] Zanimljivo je da su svi ovi nalazi od zlata, sa nesigurnim datacijama i kulturnim opredeljenjima, zbog svog vezivanja za vinkovačku kulturu, u onoj fazi kakvu poznajemo sa istraživanja u Vinkovcima.

Vinkovačka faza A je dosta uniformna u Sremu. Ali keramika vinkovačke faze B, kakvu poznajemo sa eponimnog lokaliteta u Vinkovcima, je samo zapadna, regionalna varijanta vinkovačke kulture. Kako smo videli, već je ranije primećena razlika u materijalu iz istočnog Srema,[41] u odnosu na tipičnu vinkovačku keramiku. N. Tasić je nađrevski uticaj u Sremu protumačio prodorom nosilaca Nagyrev – stila duž Tise. Nađrevske grupe istočnog Srema vezuje za Potisje, a vinkovačke grupe bi zauzimale zapadni Srem i Slavoniju, oslonjene na Somogyvar kulturu. Petrovaradinsko naselje pokazuje da se u vreme Vinkovci B faze ovde razvoj odvija malo drugačije. Kultura zvonastih pehara, svojim prisustvom inicira razvoj vinkovačke kulture sličan razvoju Csepel grupe Nagyrev kulture. Sličnost keramike Istočnosremske grupe vinkovačke kulture i Proto – Nagyrev, sada je lako shvatljiva. Nađeno je mnoštvo kostiju konja, što je takođe jasan pokazatelj veze Petrovaradina i naselja sa ostrva Csepel. Zanimljivo je da prve analize materijala pokazuju da se radi o istočnoj, stepskoj rasnoj grupi konja, sa dosta višim leđnim grebenom od zapadnoevropskog tipa.[42] Da li je Petrovaradin jedna trgovačka kolonija – emporium – nosilaca kulture zvonastih pehara, pristiglih sa ostrva Csepel, radi trgovine konjima poreklom sa istoka? Da li se ovakvi konji gaje od strane nosilaca vinkovačke kulture u Sremu?[43]

Otvoreno je jedno sasvim novo poglavlje u proučavanju ranog bronzanog doba u Sremu, a teritorija uticaja srednjoevropske kulture zvonastih pehara je pomerena na jugoistok. S. Dimitrijević hronološki izjednačava Csepel-tip sa fazom Vinkovci A2, dok bi vinkovačka B1 faza bila paralelna sa Nagyrev kulturom.[44] U apsolutnim datacijama, oslonjenim na analizu metodom C14, Csepel grupa traje između 2550. i 2300. godine p. n. e. Na Čepelu ima datuma dosta starijih od 2500. godine, ali to je vreme nesigurnih datacija primenom ovakve hronologije, usled pojave zone „nestabilne krivulje“. Datiranje pojave zapadnoevropske grupe nije takođe ranije od 2500. godine

p. n. e. Pojava zvonastih pehara u Švajcarskoj je dobro datirana dendrohronologijom, u vreme oko 2450. godine p. n. e.[45] Tako bi, u nedostatku lokalnih datovanih uzoraka, naselje na Petrovaradinskoj steni bilo datirano po analogijama između 2500. i 2200. godine p. n. e.

U ovo vreme traju brojne postvučedolske kulture, kakva je i kultura Somogyvar – Vinkovci. Ona, kao autohtona sremska kultura, uz Glockenbecher – Csepel komponentu, daje naselju u Petrovaradinu poseban karakter. Ovo naselje se pojavljuje kao jedno lokalno središte vinkovačke kulture i jedan istureni trgovački (?) punkt kulture zvonastih pehara. Sam položaj, na dunavskom kolenu, podseća na slična naselja kakva se nalaze i uzvodno, u izvornom području Csepel grupe, i još dalje, do područja lokalnih grupa kulture zvonastih pehara (grupe Wien i Regensburg). Ovo bi govorilo o jednom sistemu trgovačkih centara duž Dunava, koje kontrolišu nosioci kulture zvonastih pehara i koje sada pratimo neposredno do Petrovaradina. Po keramici koja je nađena do sada u istočnom Sremu, možemo očekivati nalaze Glockenbecher kulture još više nizvodno, sve do Beograda.[46] Kasna faza razvoja vinkovačke kulture obuhvata vreme Glockenbecher – Csepel grupe i Proto – Nagyrev faze Nagyrev kulture. Njihov jak uticaj pratimo najviše na tipologiji keramike. Uzrok prestanka života u naselju na Petrovaradinu, socijalne i ekonomske promene, koje su dovele do završetka trajanja vinkovačke kulture, još ne sagledavamo. Prisustvo keramike rane vatinske kulture, koja hronološki dolazi iza vinkovačke kulture, nije potvrđeno među nalazima na Petrovaradinskoj tvrđavi. Između završne faze vinkovačke kulture i pojave ranog Vatina postoji, po svemu sudeći, izvestan vremenski hijatus u Sremu. O ovom problemu već je ranije pisano,[47] no do danas nesuglasice nisu rešene na zadovoljavajući način. Sudeći po nalazu iz Kuzmina, vinkovačka kultura bi trajala i u vreme faze Reinecke Br B1. Za vinkovačku kulturu, ovo je previše kasna datacija, ako uzmemo u obzir nedostatak importa (vatinske kulture), u zatvorenim celinama na lokalitetima vinkovačke kulture sa pouzdanom stratigrafijom. Sam nastanak, kao i interni razvoj vatinske kulture, još uvek nije definisan na zadovoljavajući način.[48] Usled ovoga, ostaje otvoreno kako pitanje kraja vinkovačke kulture, tako i njen odnos prema vatinskoj kulturi, koja već i u svojoj ranoj fazi pripada srednjem bronzanom dobu. Isto tako predmet daljih istraživanja ostaje pitanje granice širenja nosilaca kulture zvonastih pehara ka jugoistoku Evrope, kao i njihov odnos kako sa kulturama vrpčaste keramike, tako i sa grupom Proto – Nagyrev. Petrovaradin je svakako jedna važna karika u ovom lancu naselja, koji se verovatno ne završava ovde, kako to pokazuju nalazi iz Leliceni i Ostrikovca. U budućnosti, objavljivanjem do sada prikupljenog materijala i njegovim pravilnim atribuiranjem, svakako će slika ranog bronzanog doba u Podunavlju biti mnogo jasnija.

Raniji pokazatelji stilskog mešanja, koji su bili vidljivi u keramici, bili su okosnica izdvajanja pojedinih grupa unutar postvučedolskog kompleksa. Na teritoriji Srema ne možemo jednostavno izvesti Protonađrev fazu iz autohtone osnove. Uticaj sa juga, koji je zahvatio Karpatsku kotlinu u vidu nosilaca Vinkovci – Bela Crkva kulture, je svakako uticao na formiranje Protonađrevske faze na severu. Tamošnja autohtona baza (Mako kultura), uz snažan uticaj nosilaca stila zvonastih pehara je rezultirala stvaranjem nađrevske kulture. Kod nas je ovakav proces nastao na temelju Vinkovačke kulture, uz uticaj iz oblasti Budimpešte, sa sličnim rezultatom. Ali u Sremu nije došlo do formiranja posebnog kulturnog kruga. Uticaj rane vatinske (protovatinske) kulture, kao i upliv najranije, severnopanonske inkrustovane keramike duž Dunava, doveli su ubrzo do ponovnog mešanja stanovništva, što se može pratiti u stilskoj raznovrsnosti keramike. Ove okolnosti su doprinele da se pojedine zatvorene celine mogu različito kulturno opredeljivati. Primeri ovoga su grobovi iz Golokuta i sa Šljunkare u Zemunu.[49] Tek stabilizacijom vatinske kulture u Sremu i nosilaca panonske inkrustovane keramike (PIK) duž Dunava, dolazi do stabilizacije i čišćenja u tipološkom smislu. Tek tada prestaje razvoj kultura koje su ponikle iz vučedolskog supstrata, a prestanak razvoja vinkovačke kulture označava i kraj ranog bronzanog doba. Istočnosremska grupa vinkovačke kulture, koju možemo nazvati i Petrovaradinskom grupom kulture zvonastih pehara, predstavlja deo velikog kompleksa koji zahvata celu Karpatsku kotlinu. Neposredna povezanost sa Balkanom je uslovila kako brzinu, tako i snagu promena koje su dovele do kraja proces indoevropeizacije. Ovaj proces se vremenski poklapa sa krajem ranog bronzanog doba, jednog od perioda velikih seoba naroda, međusobnih uticaja i prožimanja zajednica koje su naseljavale Podunavlje. Ovakvu multietničnost, kasnije tipičnu srednjoevropsku karakteristiku, po prvi put pratimo od ovog vremena, što se jasno uočava i na naselju na Petrovaradinskoj steni.

SKRAĆENICE

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Krakow
AÉ	Archaeologiai Értesitő, Budapest
AI	Archaeologica Iugoslavica, Beograd
AMC	Acta Musei Cibalensis, Vinkovci
AMM	Acta Musei Moraviae, Brno
AR	Archeologické Rozhledy, Praha
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BpR	Budapest Régiségei, Budapest
BTMM	Budapesti Történeti Múzeum Múhely, Budapest
ГМГБ	Годишњак Музеја Града Београда, Београд
Materijali	Pula
MFMÉ	Morá Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
OA	Opuscula Archaeologica, Zagreb
PBF	Prähistorische Bronzefunde, Mainz
PBM	Рад Војвођанских Музеја, Нови Сад
SCIV	Studii şi Cercetări de Istorie Veche, Bucureşti
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
ЗНМ	Зборник Народног Музеја Београд, Београд

NAPOMENE

[1] Tasić 1974, 184, 186.

[2] Horvat 1980, 7–30; Tasić 1984, 16.

[3] Grčki-Stanimirov 1995(1996), 76. Keramika je predvatinskih odlika, vinkovačka i „nađrevska“, tj. sa plastičnim aplikacijama, kakve se pripisuju Pitvaros grupi.

[4] Dimitrijević 1966, 33. On ovde izdvaja doduše samo nalaz iz Belegiša i sam navodeći da je ovo nedovoljno za definisanje jedne kulturne pojave.

[5] Tasić 1976, 150. Ovde se ubrajaju nalazišta Vrdnik-Pećine, Dobanovci i grob iz Rospi-Ćuprije, kao najjužnija manifestacija Nagyrev kulture. N. Tasić pretpostavlja da je kroz Potisje došlo do jednog prodora Nagyrev kulture početkom ranog bronzanog doba (Tasić 1976, 154).

[6] Bóna 1992, 14.

[7] Bóna 1992, 14–15.

[8] Glockenbecher-Csepel grupa, u: Kalicz-Schreiber 1975, 287–296.

[9] Стојић 1989, 179.

[10] Harrison 1980, 25.

[11] Zahvaljujem se kolegi M. Stojiću na crtežu ovog pehara. Za pehare sa ukrasom u vidu metopa, u: Behrens – Schlette (Hrsg.) 1969, Behrens 1973. Najsličniji motiv ukrašavanja je na primerku iz gornje Šlezije, u: Makarowicz 2003, Fig. 8,1.

[12] Heyd, 2004. dostupno na: www.bris.ac.uk/archant/staff/heyd/krakow_1. Autor naglašava da je ovo najstariji primerak u istočnoj zoni širenja kulture.

[13] Termin H. Behrensa i F. Schlettea, u: Behrens – Schlette (Hrsg.) 1969.

[14] Gogâltan 1995, 57, Abb. 1/1; Fragment sa mrežastim ornamentom iz Silagiua, u: Nikolova 1999, 216, Fig. 9. 6. 9. Inkrustovani urezani motivi mreže se tumače vučedolskim uticajima, Nikolova 1999, 222.

[15] Roman – Pál – Horvath 1973, Pl. 2, 8; Pl. 8, 1–21.

[16] Glockenbecher-Csepel, kao najstariji Nagyrev, u: Sreiber-Kalicz 1984, 134. Zvonasti pehari su istovremeni sa mlađom fazom Šomođvar-Vinkovci kulture, u: Sreiber-Kalicz 1984, 144; Bóna 1992, 9–41. Karte rasprostiranja kultura ranog i srednjeg bronzanog doba (u Podunavlju i Potisju) u: Bóna 1992, 14–15.

[17] Z. Marković priprema za objavljivanje materijal iz Vinkovaca, sa iskopavanja S. Dimitrijevića i A. Durmana, iz 1978/79. (Marković 2003, napomene 1 i 31); Jakovljević 2004, 21.

[18] Javljaju se u mlađoj fazi vrpčaste (Schnur) keramike Češke, Moravske i Austrije, u kulturi zvonastih pehara, a sa drugačijim motivima, kao i u Somogyvar–Vinkovci kulturi (Kalicz-Schreiber 1997, 197).

[19] Kalicz-Schreiber 1984, 135–136; Endrődi 1992, Fig. 3, 10–13.

[20] Dvořák 1993, Abb. 140, 2.

[21] Dvořák P. – Šebela L. 1990 (1992), 105, Abb. 2.

[22] Moucha V. 1990 (1992), 84, Abb. 3.

[23] Dvořák 1993, Abb. 136, 11.

[24] Kalicz-Schreiber 1984, T.XXXI, 2.

[25] Kalicz-Schreiber 1998–1999, Abb. 8, 1–4; Abb. 9, 1–4.

[26] Harrison 1980, Fig. 38, 45, 54, 65.

[27] Schlette 1969, Abb. 2.

[28] Endrődi 1992, 104, Fig. 3, 10, 11, 13.

[29] Endrődi – Pásztor 2006, 19, Fig. 1/2.

[30] Endrődi – Pásztor 2006, 7, 19.

[31] Endrődi 2003, 267.

[32] Harrison 1980, 23, 29, Fig. 17 – kuća iz Molenaarsgraafa u Holandiji je dimenzija 20,5×6,5 m; Harrison 1980, 36, Fig. 23 – tri kućne osnove iz Myrhøja na Jitlandu imaju površinu od po 14×7 m.

[33] Buchvaldek 1990, Abb. 11.

[34] Harrison 1980, 53–54
[35] Isto; Fig. 36–37.
[36] Harrison 1980 Fig. 37, 4.
[37] Marović 1994, 74–75; Harrison 1980, 53.
[38] Братченко 1989, 81.
[39] Groba 50, Neugebauer 1990 (1992), 315, Abb. 4,15.
[40] Majnarić-Pandžić1974, 23–24. Datacija ovog nalaza u horizont Vinkovci B-1 (podela S. Dimitrijevića), bi odgovarala trajanju naselja na Petrovaradinu (Majnarić-Pandžić 1974, 25); Поповић – Радојчић 1996, 25–26; Vranić 1991, T.IV, 9.
[41] Belegiš-Gradac, Трбуховић 1956, Abb. 6.147–149; Vrdnik-Pećine, u: Tasić 1968, 22, 26; Zemun–Šljunkara i Beograd–Rospi Ćuprija, u: Тодоровић 1956, sl. 15–18; Tasić 1976, 153–154.
[42] Usmeno saopštenje S. Blažić, kojoj se zahvaljujem.
[43] Za razno tumačenje nalaza konjskih kostiju u okviru kulture zvonastih pehara, u: Harrison 1980, 154.
[44] Dimitrijević 1982, 19–20.
[45] Maran 1998, 351–352, 427.
[46] Kako to pokazuju keramički prilozi iz grobova u Belegišu, groba iz Šljunkare kod Zemuna i groba iz Rospi Ćuprije.
[47] Tasić 1968; Анђелић 1995, T. 1, 1. Ovde je nađena bronzana igla, datirana u vreme Br B1, u Koszider horizont (Vasić 2003, 30).
[48] Hänsel – Medović 1989/1990, 117–120; Grčki – Stanimirov 1995, 75–76; Nikolova 1999, 234–237; Vasić 2006.
[49] Петровић 1980; Vranić 1991.

LITERATURA

Анђелић 1995 – Д. Анђелић, Трагови насеља бронзаног и старијег гвозденог доба, u: З. Вапа (ур.), Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1995.

Behrens 1973 – H. Behrens, Die Jungsteinzeit im Mittelelbe – Saale – Gebiet. Berlin 1973.

Bóna 1992 – I. Bóna, Bronzezeitliche Tell – Kulturen in Ungarn, in: W. Meier – Arendt (Hrsg.) Bronzezeit in Ungarn, Frankfurt am Main 1992, 9–41.

Buchvaldek 1990 – M. Buchvaldek, Pohřebiště lidu se zvoncovitým poháry, Praehistorica XVI 1990, Praha 1990, 29–48.

Братченко 1989 – С. Н. Братченко, Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи, Археологія 4 1989, Київ 1989, 70–82.

Makarowicz 2003 – P. Makarowicz, Northern and Southern Bell beakers in Poland, in: J. Czebreszuk – M. Szmyt (eds.) The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR Int. Ser. 1155, Oxford 2003, 137–154.

Dimitrijević 1966 – S. Dimitrijević, Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog Muzeja, AMC 1, Vinkovci 1966.

Dimitrijević 1982 – S. Dimitrijević, Die Frühe Vinkovci-kultur und die Beziehungen zum Vučedoler Substrat, OA 7, 1982, Zagreb 1982, 7–37.

Dvořák – Šebela 1990(1992) – P. Dvořák – L. Šebela, Beziehungen zwischen Schnurkeramik und Glockenbecherkultur in Mähren, in: M. Buchwaldek – Ch. Strahm (Red.) Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik, Acta Schnurkeramik Symposium 1990 – Praehistorica XIX, 1990, Praha 1992, 99–107.

Dvořák – Peška 1993 – P. Dvořák – J. Peška, Příspévek k poznání kultury se zvoncovitými poháry na Moravě, AMM LXXVIII 1/2, 1993, Brno 1993, 29–49.

Dvořák 1993 – P. Dvořák, Lid se zvoncovitým poháry, in: V. Podborský et coll. (ed.) Pravěké dějiny Moravy, Brno 1993, 218–232.

Endrődi, 1992 – A. Endrődi, A korabronzkor Harangdény kultúra telepe és temetője Sigetszentmiklós határában – The settlement and cemetery of the Bell – Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós, BTMM 5, 1992, Budapest 1992.

Endrődi 2003 – A. Endrődi, The Late Phase of the Bell Beaker – Csepel Group in Hungary, in: Czebrezsuk J. / Szmyt M. (eds.) The Northeast Frontier of Bell Beakers, BAR IS 1155, Oxford 2003, 265–276.

Endrődi – Pásztor 2006 – A. Endrődi – E. Pásztor, Symbolism and traditions in the society of the Bell Beaker – Csepel group, AÉ 131, Budapest 2006, 7–25.

Gogâltan 1995 – F. Gogâltan, Die Frühe Bronzezeit im SW Rumäniens, Stand der Forschung,Thraco-Dacica XVI, 1-2. Bucureşti, 55–79.

Grčki – Stanimirov 1995(1996) – S. Grčki – Stanimirov, Pančevo – „Donja Varoš“ – horizont der ersten siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat, in: N. Tasić (ed.) The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C. (symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Beograd – Vršac 1996, 69–81.

Hájek 1951 – L. Hájek, Nově nálezy kultury zvoncovitýh pohárů, AR III-1, Praha 1951, 27–30.

Hänsel – Medović 1989/1990, B. Hänsel – M. Medović, Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo – Omoljica Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina – Kultur, Старинар НС XL-XLI, Beograd 1989/1990, 113–120.

Harrison 1980 – R. J. Harrison, Beaker Folk, London 1980.

Horváth 1980–81, L. Horváth, Ada-type artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld, MFMÉ 1980–81, Szeged 1984, 7–30.

Jakovljević 2004 – G. Jakovljević, Antropomorfna figura iz naselja Vinkovačke kulture u Orovačkim vinogradima kraj Bjelovara u svjetlu sagledavanja problematike animizma s prijelaza neolitika u Rano brončano doba. In: V. Girardi – Jurkić (Ed.) Int. Arch. Symposium Cults and Beliefs throught Historical Periods – Summaries of reports, Materijali 16, Pula 2004, 21.

Kalicz-Schreiber 1975 – R. Kalicz-Schreiber, Die Bedeutung von Budapest in der Chronologie der mitteleuropäischen Frühbronzezeit, AAC XV, Kraków 1975, 163–171.

Kalicz-Schreiber 1984 – R. Kalicz-Schreiber, Komplex der Nagyrév-Kultur, in: N. Tasić (ed.) Kulturen der frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 133–190.

Kalicz-Schreiber 1997 – R. Kalicz-Schreiber, Frühbronzezeitliche Bestattungen am Östlichen Ufer der Csepel – Insel bei Budapest (Zusammenfassung) BpR XXXI, 1997, Budapest 1997, 196–197.

Kalicz-Schreiber – Kalicz 1998–1999 – R. Kalicz--Schreiber – N. Kalicz, Die Somogyvár-Vinkovci-kultur und die Glockenbecher in der frühbronzezeit von Budapest, Savaria 24/3, Szombathely 1999, 83–114.

Majnarić-Pandžić 1974 – N. Majnarić-Pandžić, Der Goldfund aus Orolik bei Vinkovci, AI XV, Beograd 1974, 21–26.

Maran 1998 – J. Maran, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrhtausend v. Chr, UPA Band 53, Bonn 1998.

Marković 2003 – Z. Marković, Sjeverna Hrvatska na izmaku eneolitika i početku ranoga brončanog doba, Histria Antiqua 11, Pula 2003, 183–201.

Marović 1994 – I. Marović, Dva predmeta neuobičajena oblika iz Obrovca i Ravče. VAHD 86, Split 1994, 63–80.

Moucha 1990(1992) – V. Moucha, Die Schnurkeramik und die Glockenbecherkultur in Böhmen, in Praehistorica XIX, Praha 1992, 81–87.

Neugebauer 1990(1992) – C.&J-V Neugebauer, Quellen zur Chronologie der späten Schnurkeramik im Unteren Traisental, Niederösterreich, Praehistorica XIX, Praha 1992, 143–155.

Nikolova 1999 – L. Nikolova, The Balkans in Later Prehistory, BAR International Series 791, Oxford 1999

Петровић 1980 – Ј. Петровић, Гроб бронзаног доба са Голокута код Визића, РВМ 26, Нови Сад 1980, 57–64.

Pitioni 1954 – R. Pitioni, Urgeschichte des Österreichishen Raumes, Wien 1954.

Поповић – Радојчић 1996 – Д. Поповић – Н. Радојчић, Градина на Босуту, Шид 1996.

Roman – Pál – Horvath 1973 – P. Roman – I. Pál – C. Horvath, Cultura Jigodin, SCIV 24-4, Bucureşti 1973, 559–574.

Schlette 1969 – F. Schlette, Das Siedlungswesen der Becherkulturen, in: H. Behrens – F. Schlette (Hrsg.) Die Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen, Berlin 1969, 155–168.

Shennan 1975 – S. J. Shennan, Die soziale Bedeutung der Glockenbecher im Mitteleuropa, AAC XV, Kraków 1975, 173–179.

Стојић 1989 – М. Стојић, Праисторијско налазиште Ћула у Остриковцу код Светозарева, Balcanica XX, 1989, 171–189.

Tasić 1968 – N. Tasić, Die Vinkovci-Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien, AI IX, Beograd 1968, 19–30.

Tasić 1974 – N. Tasić, Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nordlichen Pannonischen Tiefebene, Balcanica V, Beograd 1974, 197–204.

Tasić 1976 – N. Tasić, Funde der Nagyrév-kultur in Syrmien, Istraživanja 5, 1976, Novi Sad 1976, 149–154.

Tasić 1984 – N. Tasić, Die Vinkovci – Kultur, in: N. Tasić (Hrsg.) Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 15–31.

Тодоровић 1956 – Ј. Тодоровић, Праисторијска некропола на Роспи Ћуприји код Београда, ГМГБ III, Београд 1956, 27–60.

Трбуховић 1954 – В. Трбуховић, „Градац“ у Белегишу, РВМ 5, Нови Сад, 1954, 147–149.

Vasić 2003 – R. Vasić, Die Nadeln im Zentralbalkan, PBF XIII, Bd. 11, 2003.

Vasić 2006 – R. Vasić, Notes on the Bronze Age Vatin culture in Serbia, in: N. Tasić (ed.) Homage to Milutin Garašanin, Beograd 2006, 449– 453.

Vranić 1991 – S. Vranić, A Grave from the Early Bronze Age found at Šljunkara near Zemun, Старинар XLII, Beograd 1991, 19–26.

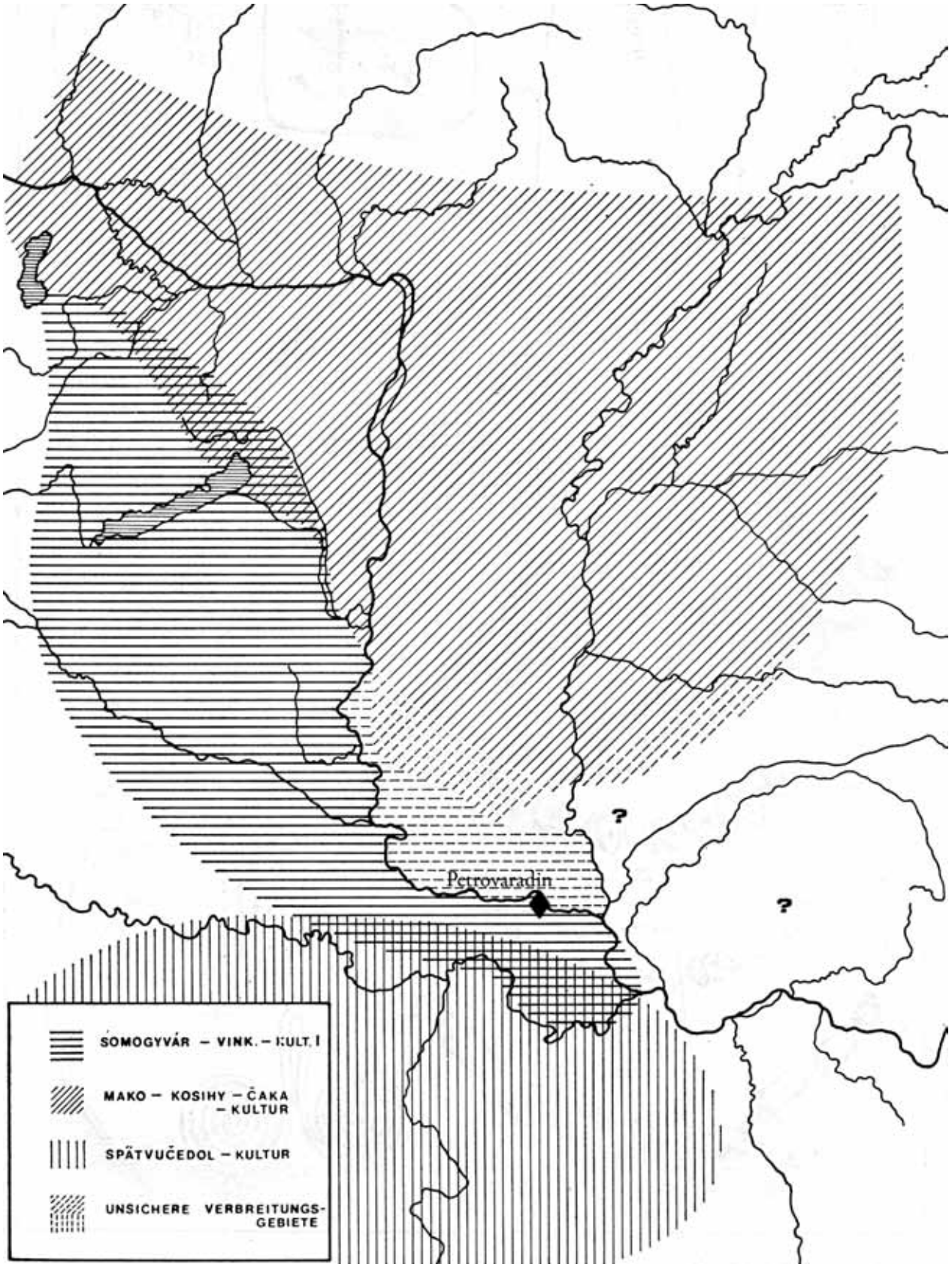

Karta 1. Kulture ranog bronzanog doba, Tasić N. (ed.) 1984, karte 2.
The cultures of the Early Bronze Age, Tasić N. (ed.) 1984, karte 2.

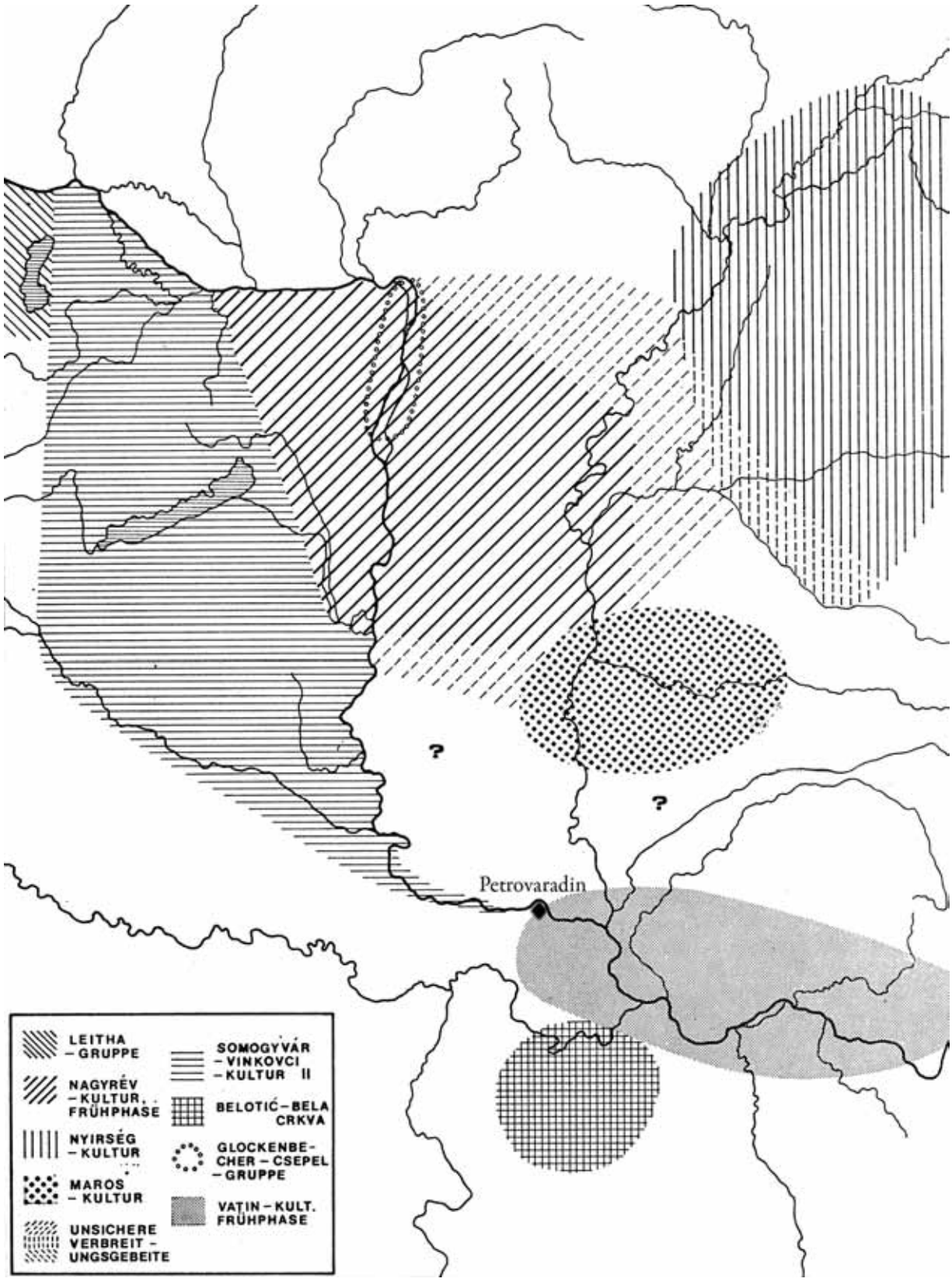

Karta 2. Kulture ranog bronzanog doba, Tasić N. (ed.) 1984, karte 3.
The cultures of the Early Bronze Age, Tasić N. (ed.) 1984, karte 3.

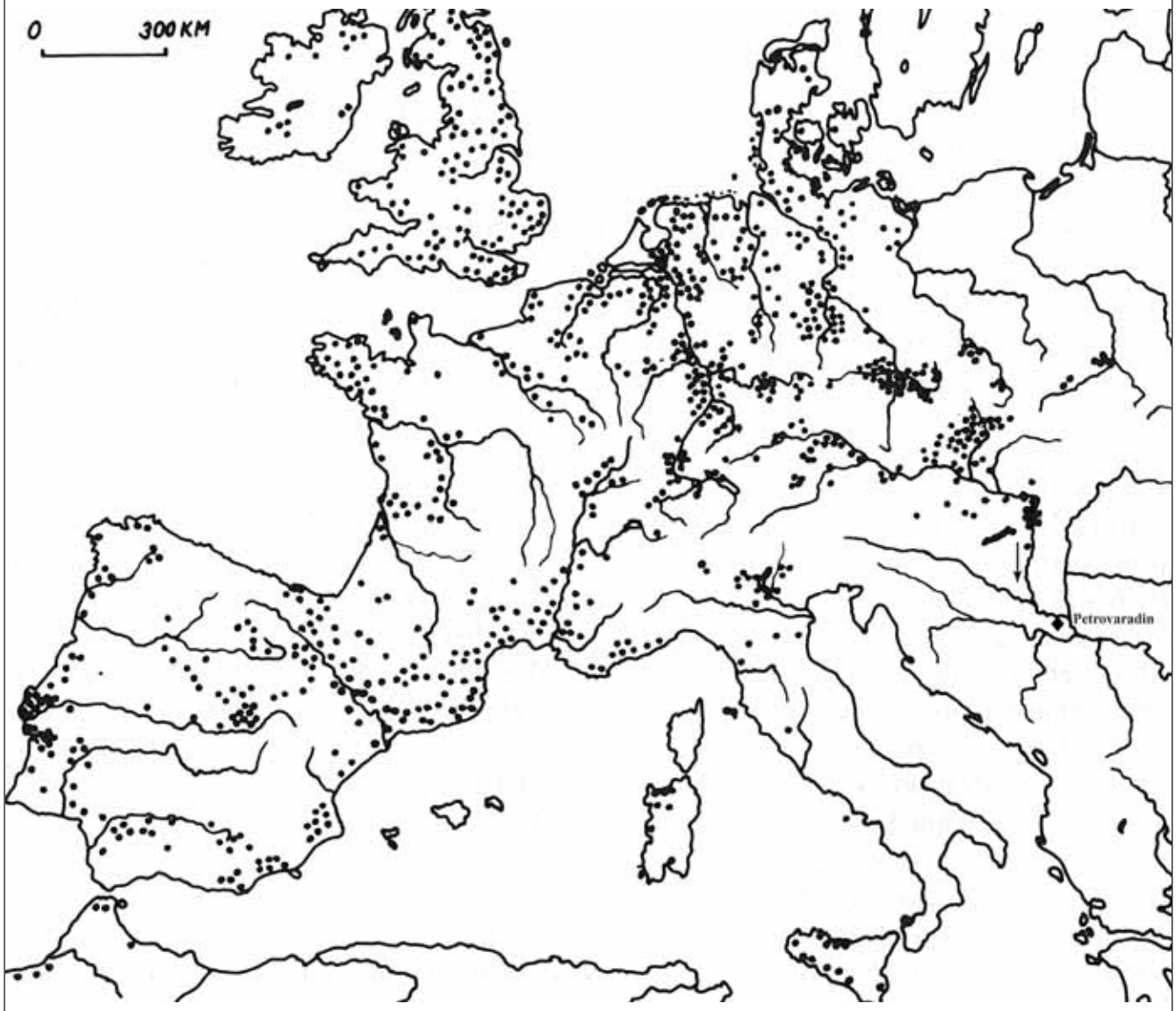

Karta 3 Rasprostranjenost kulture zvonastih pehara u Evropi, Buchvaldek M. 1990, Abb. 6.
The bell beaker culture diffusion in Europe, Buchvaldek M. 1990, Abb. 6.

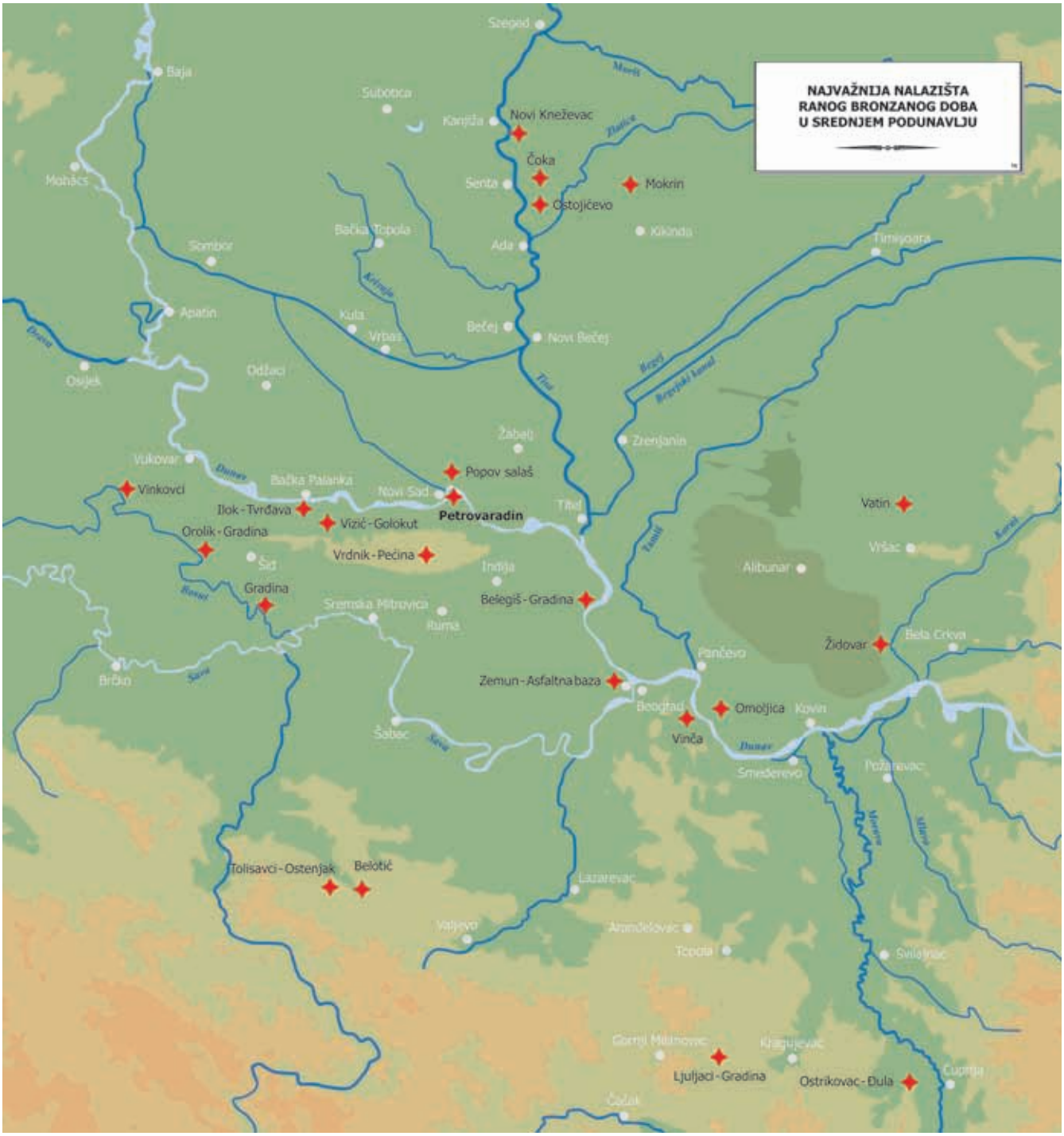

Karta 4. Kulture ranog bronzanog doba srednjeg podunavlja,
The cultures of the Early Bronze Age, in the central Danubian basin

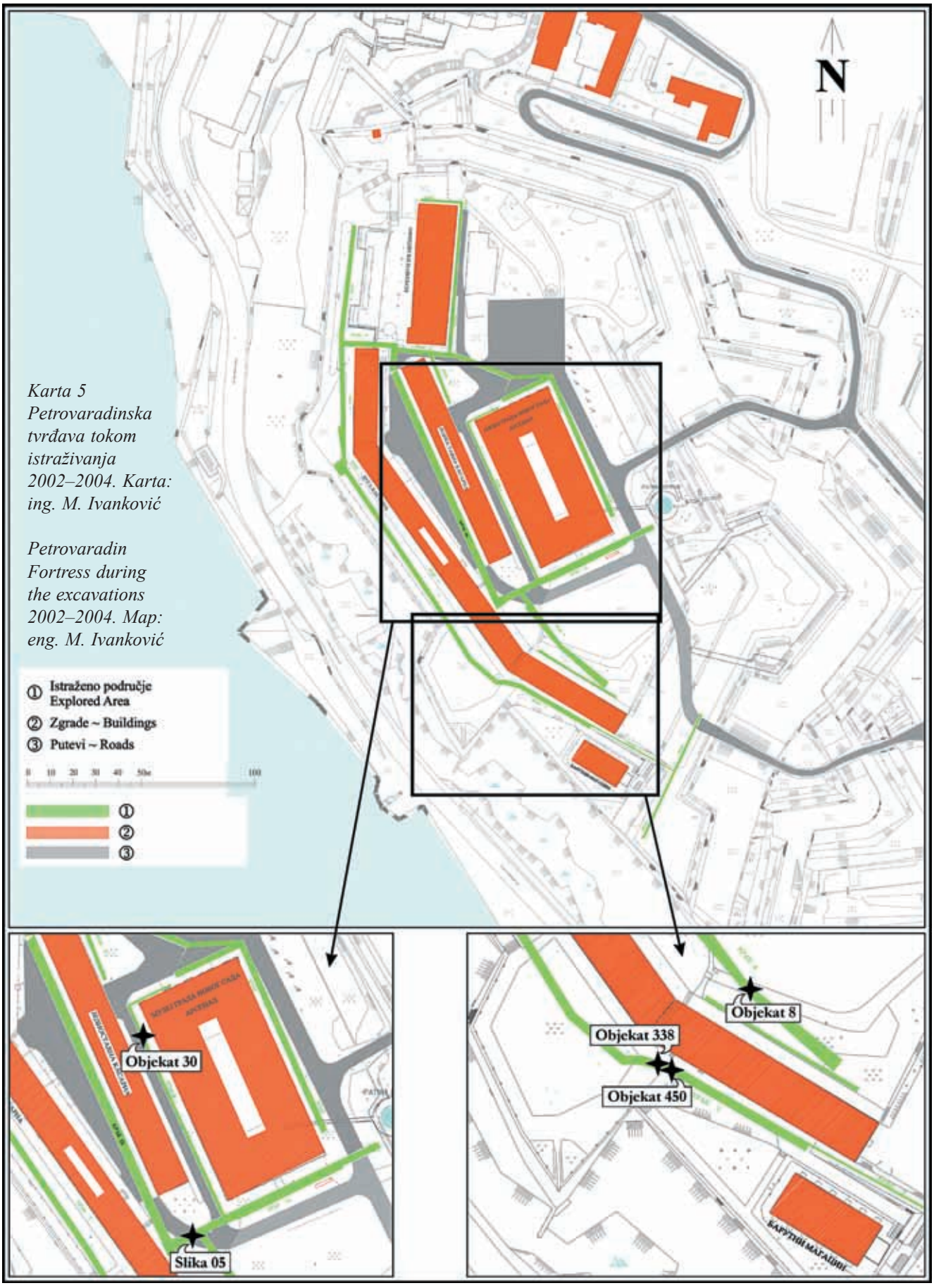

Karta 5
Petrovaradinska tvrđava tokom istraživanja 2002–2004. Karta: ing. M. Ivanković

Petrovaradin Fortress during the excavations 2002–2004. Map: eng. M. Ivanković

Slika 00. Petrovaradin, krak 8, objekat 30
Petrovaradin, leg 8, object 30

Slika 1. Pehar sa lokaliteta Đula – Ostrikovac. M. Stojić
The beaker at the Đula-Ostrikovac region. M. Stojić

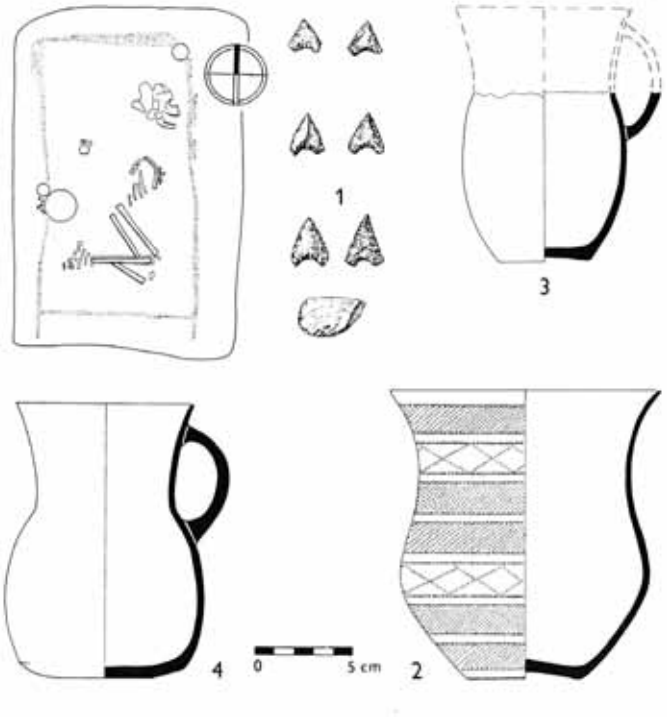

Slika 2a. Ledce II, grob 2/52. Ibid. Sl. 140, 2.
Ledce II, grave 2/52. Ibid. Image 140,2.

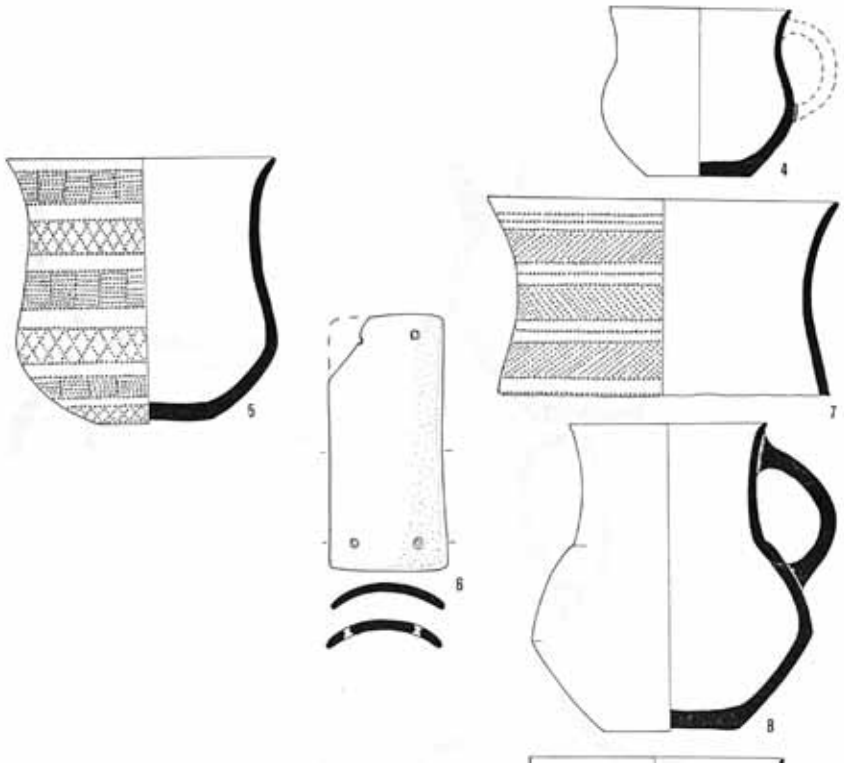

Slika 2b. Hodonice, grob. Dvořák P. – Šebela L. 1990(1992), 105, Sl. 2.
Hodonice, a grave. Dvořák P. – Šebela L. 1990(1992), 105, Image 2.

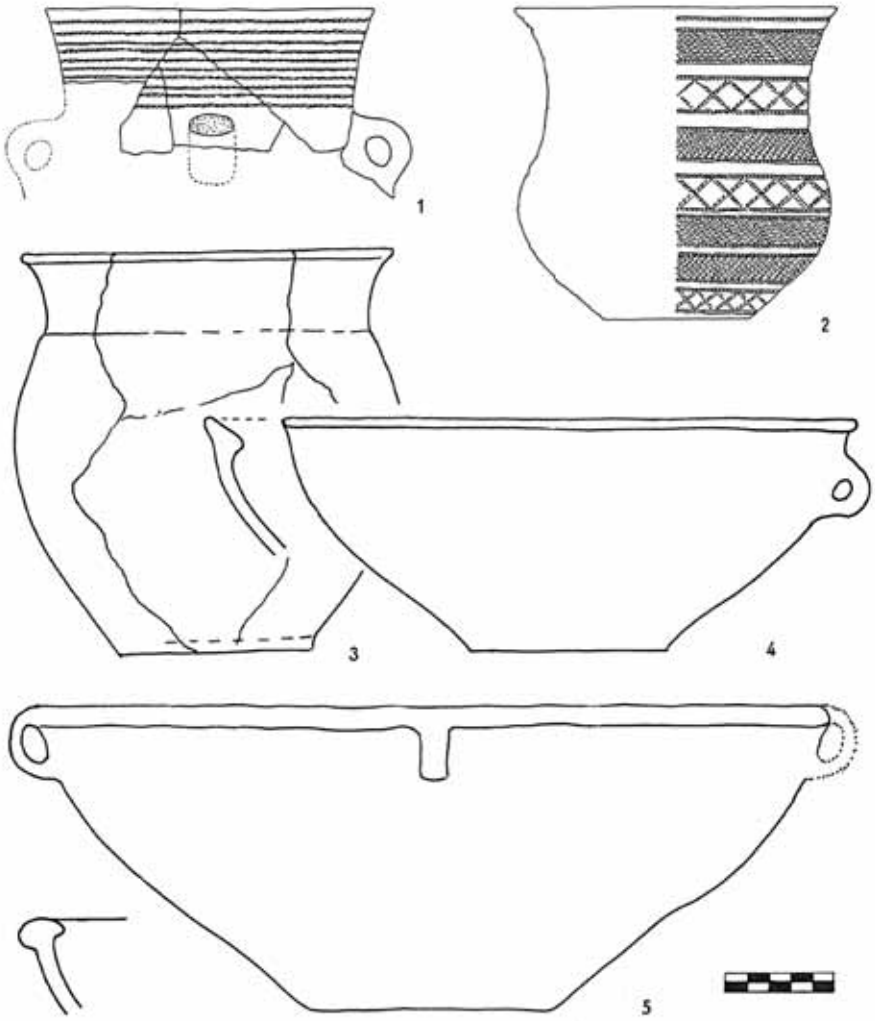

Slika 2c. Poděbrady, grob. Moucha V. 1990(1992), 84, Sl. 3.
Poděbrady, a grave. Moucha V. 1990(1992), 84, Image 3.

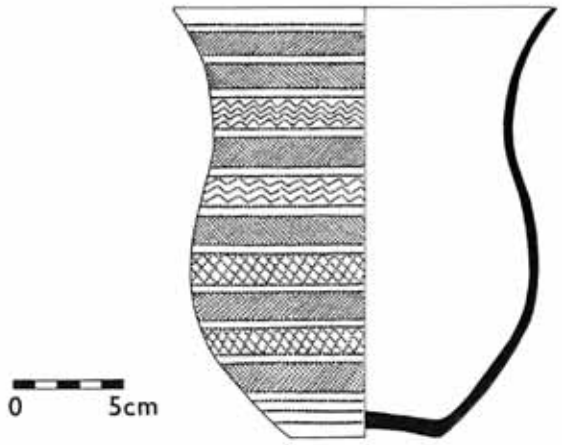

Slika 2d. Ledce, Grob. Pravěké dějiny Moravy, 1993, Sl. 136, 11.
Ledce, a grave. Pravěké dějiny Moravy (ovo ne znam šta je), 1993, Image 136, 11.

Slika 2e. Békasmegyer, grob 471. Kalicz-Schreiber R. 1984, T.XXXI, 2.
Békasmegyer, grave 471. Kalicz-Schreiber R. 1984, T.XXXI, 2.

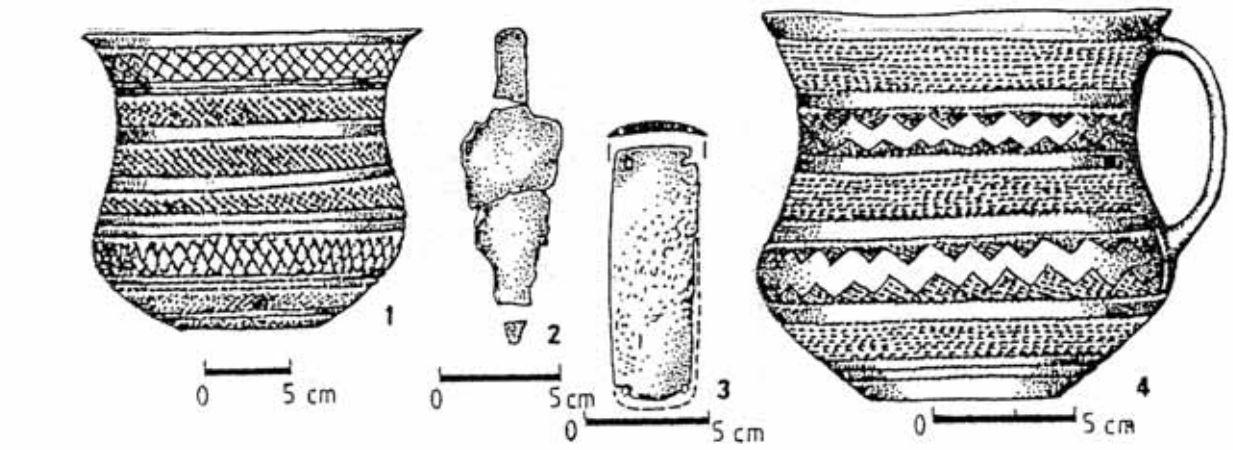

Slika 2f. Békasmegyer, Grob 128. Kalicz-Schreiber R. – Kalicz N. 1998–1999, Sl. 9, 1.
Békasmegyer, grave 128. Kalicz-Schreiber R. – Kalicz N. 1998–1999, Image 9, 1.

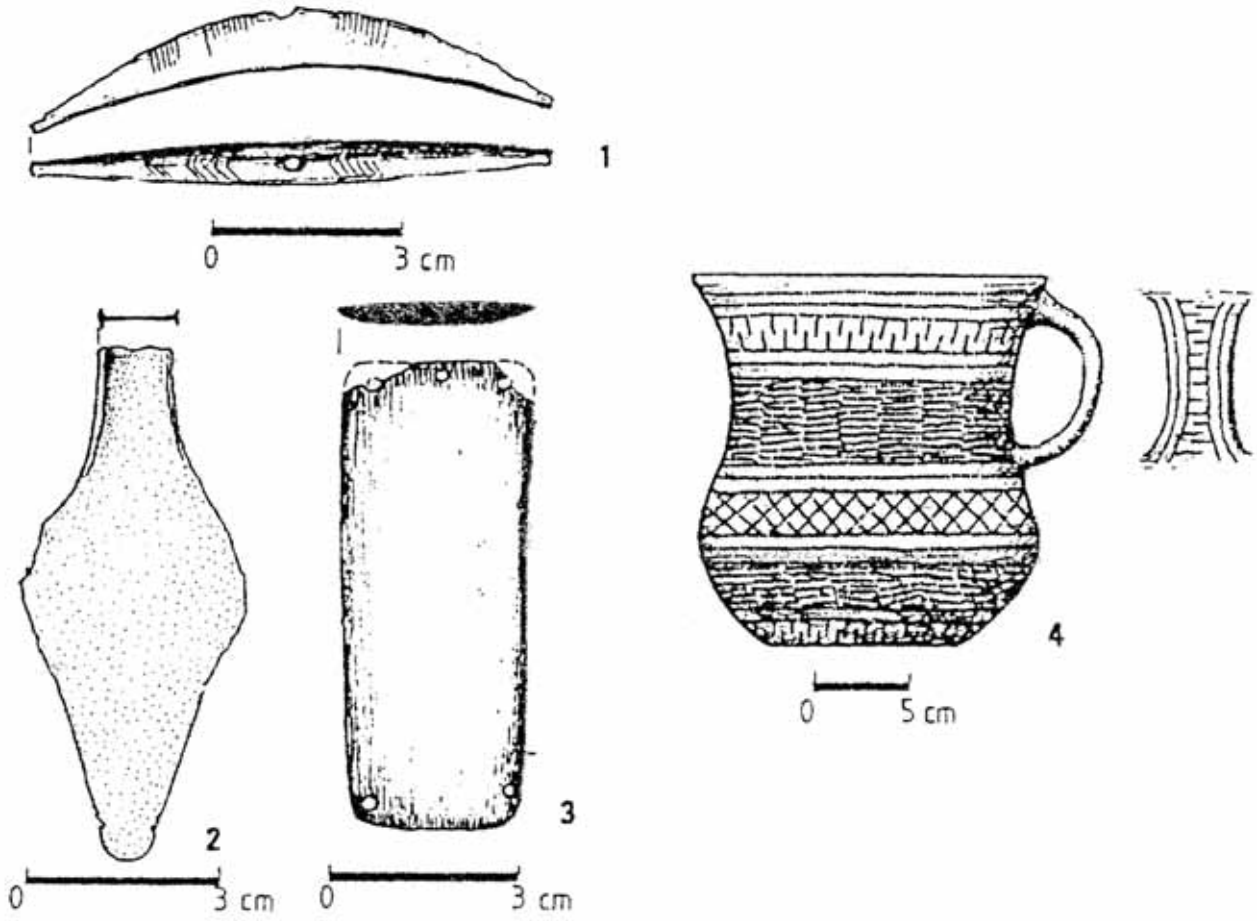

Slika 2g. Békasmegyer, Grob 432/a ibid. Sl. 8, 4.
Békasmegyer, grave 432/a ibid. Image 8, 4.

Slika 3. Petrovaradin, fragment iz objekta 8, krak 4.
Petrovaradin, a fragment from object 8, leg 4.

Slika 4. Petrovaradin, fragment oboda zvonastog pehara iz objekta 30, krak 8.
Petrovaradin, a fragment of the rim of the bell beaker from object 30, leg 8.

Slika 5a
Petrovaradin, dva fragmenta zvonastog pehara iz slojeva VII i X, na kraku 1a.
Petrovaradin, two fragments of the bell beaker from layers VII and X, leg 1a.

Slika 5b.
Petrovaradin, profil fragmenta zvonastog pehara sa kraka 1a.
Petrovaradin, cross section of the bell beaker fragment from leg 1a.

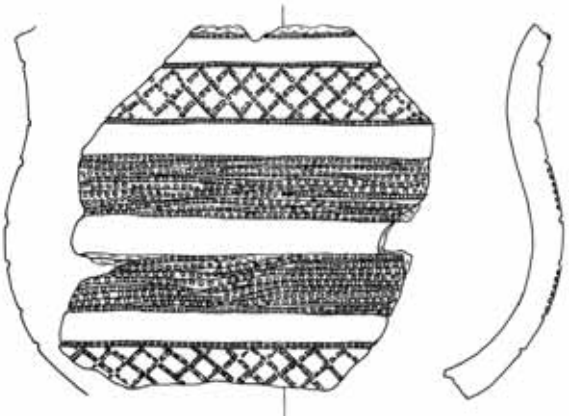

Slika 5c. Petrovaradin, crtež pehara sa kraka 1a.
Petrovaardin, a drawing of the beaker from leg 1a.

► *Slika 6. Petrovaradin, fragmenat pehara sa podnice objekta 450, na kraku 7. Petrovaradin, a beaker fragment from the floor board in object 450, leg 7.*

▼ *Slika 7a–c. Petrovaradin, nalazi iz objekta 450 Petrovaradin, findings from object 450.*

Slika 8. Petrovaradin, štitnik za podlakticu, iz objekta 338, na kraku 7. Petrovaradin, a forearm shield from object 338, leg 7.

Slika 9. Petrovaradin, strelica iz sloja, krak 7.
Petrovaradin, an arrow from a layer, leg 7.

Slika 10. Petrovaradin, strelica iz sloja, krak 7.
Petrovaradin, an arrow from a layer, leg 7.

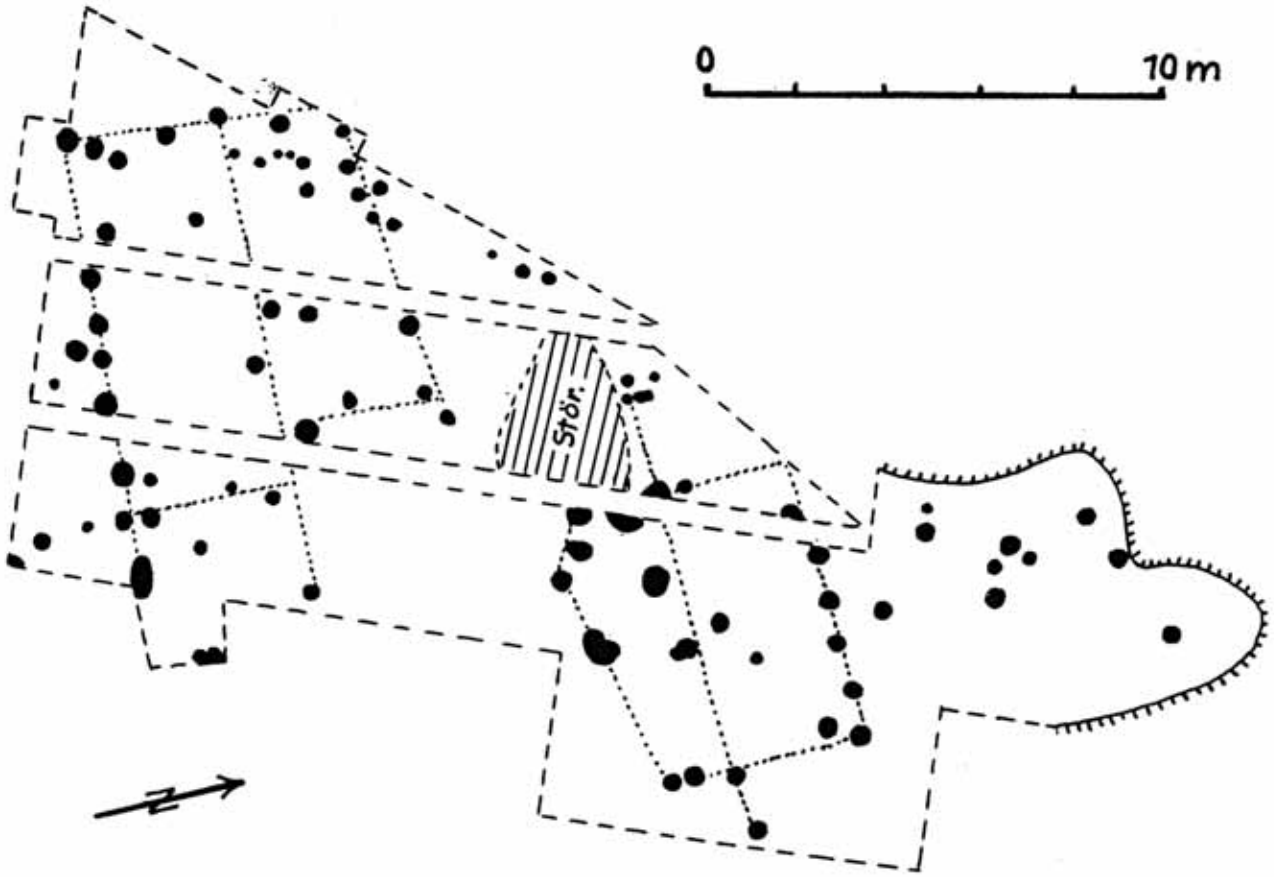

Slika 11. Osnova kuća na lokalitetu Kozly, Schlette F. 1969, Abb. 2, b.
The house base in the Kozly region, Schlette F. 1969, Abb. 2, b.

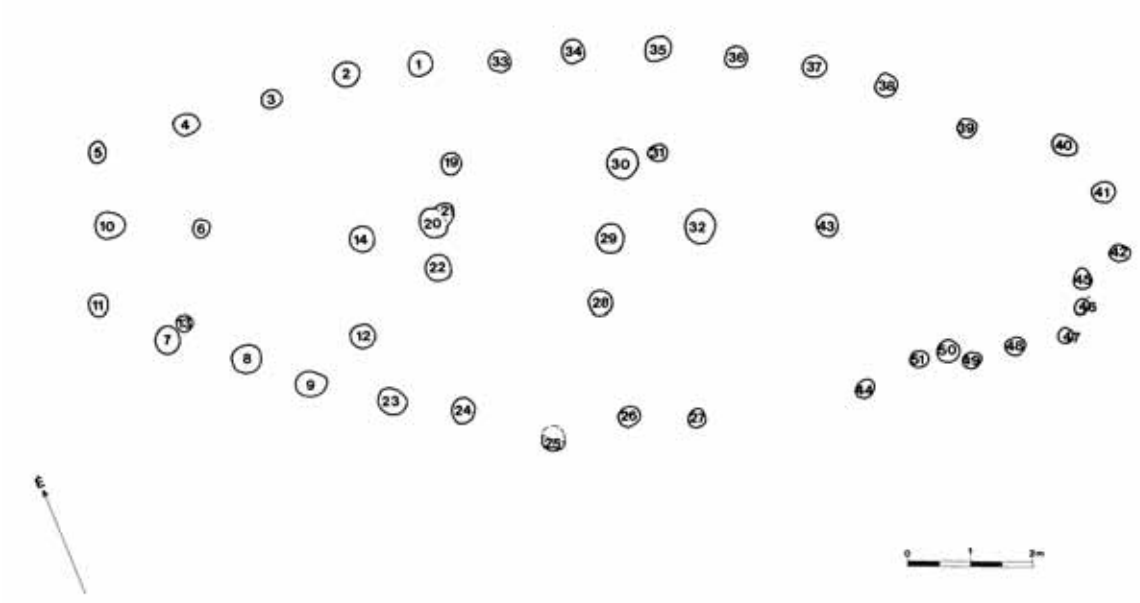

Slika 12. Osnova kuće iz Szigetszentmiklós – Üdülősor, Endrődi A. 1992, Fig. 10.
The house base in Szigetszentmiklós – Üdülősor, Endrődi A. 1992, Fig. 10.

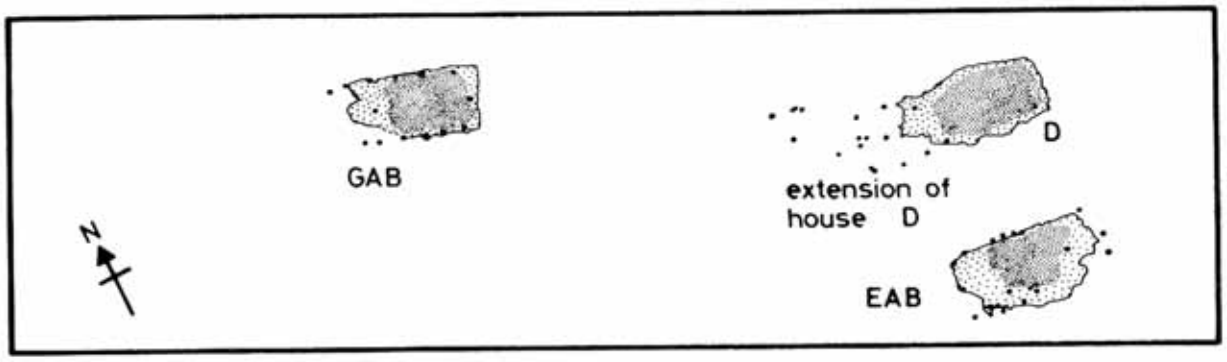

Slika 14. Osnova kuće iz Molenaarsgraafa, Harrison R. J. 1980, Fig. 17.
The house base in Molenaarsgraafa, Harrison R. J. 1980, Fig. 17.

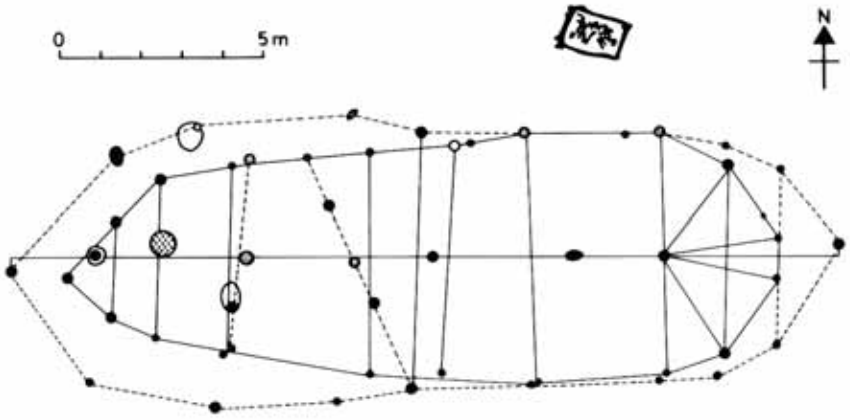

Slika 15. Tri kućne osnove iz Myrhøja, Harrison R. J. 1980, Fig. 23.
Three house bases in Myrhøja, Harrison R. J. 1980, Fig. 23.

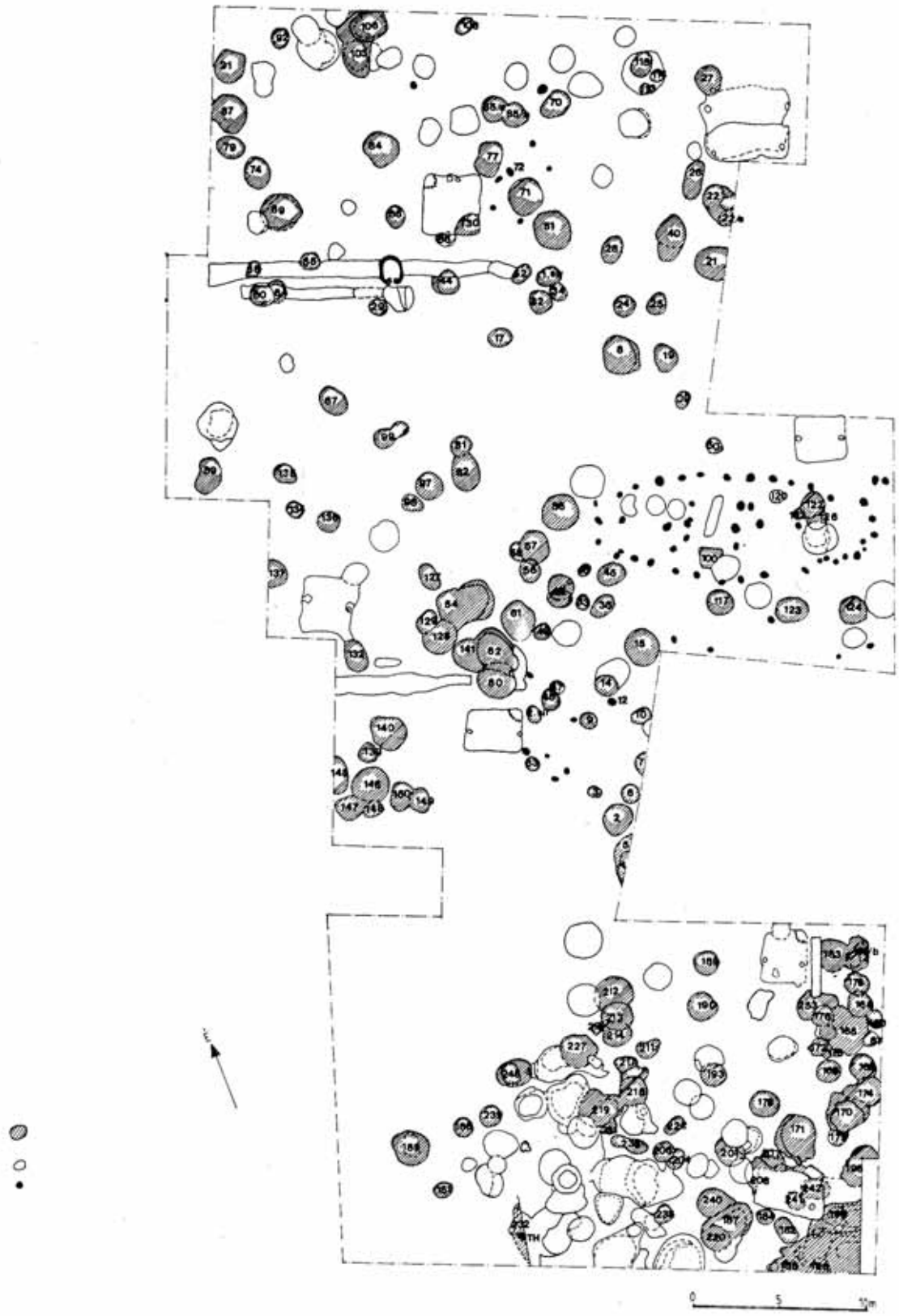

Slika 13. Plan otkopanog dela naselja u Szigetszentmiklós – Üdülősor, Endrődi A. 1992, Fig. 3.
A plan of the uncovered part of the settlement in Szigetszentmiklós – Üdülősor, Endrődi A. 1992, Fig. 3.

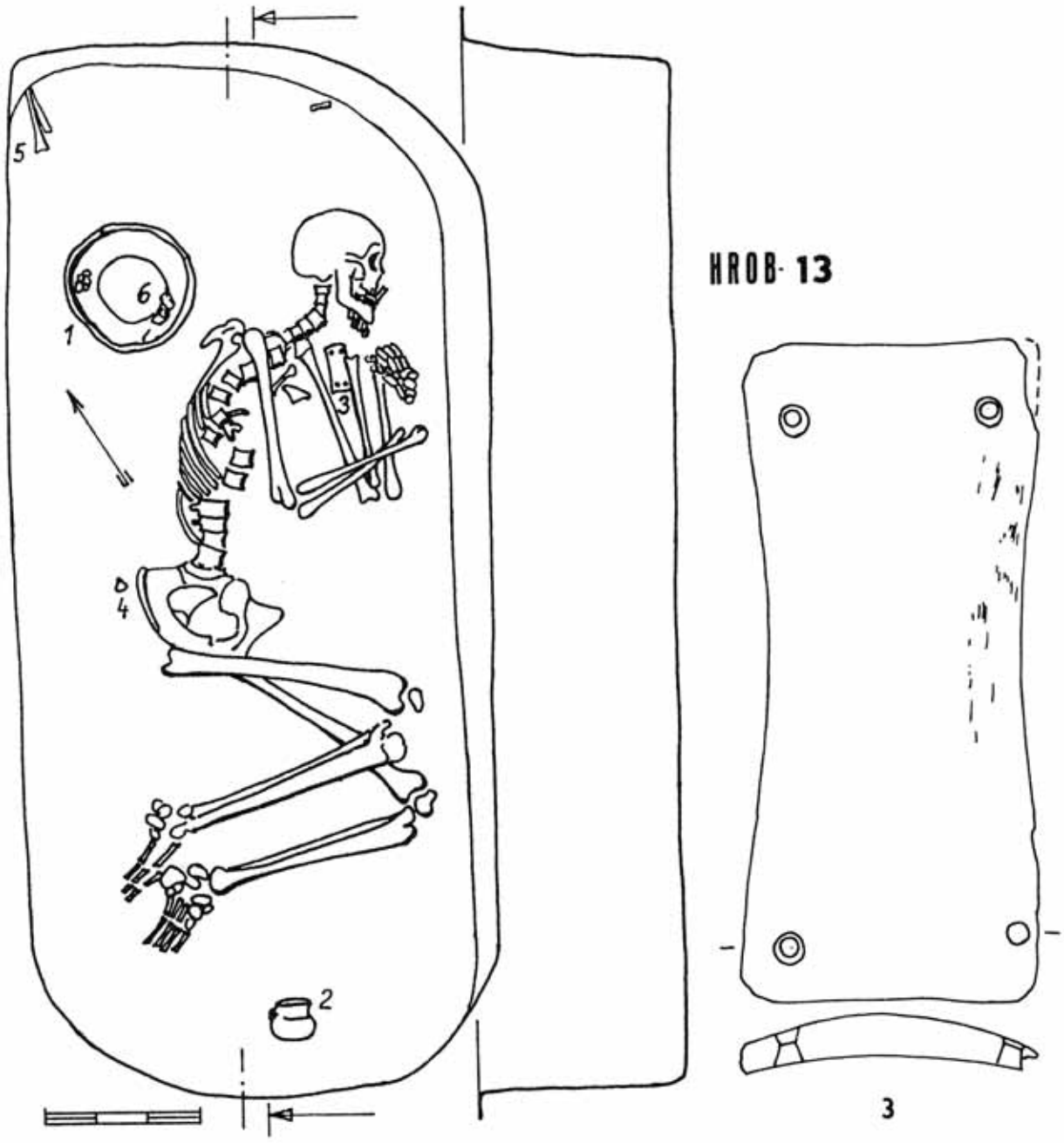

Slika 16. Grob 13 iz nekropole Lochenice I, Buchvaldek M. 1990, Abb. 11.
Grave 13 at the cemetery Lochenice I, Buchvaldek M. 1990, Abb. 11.

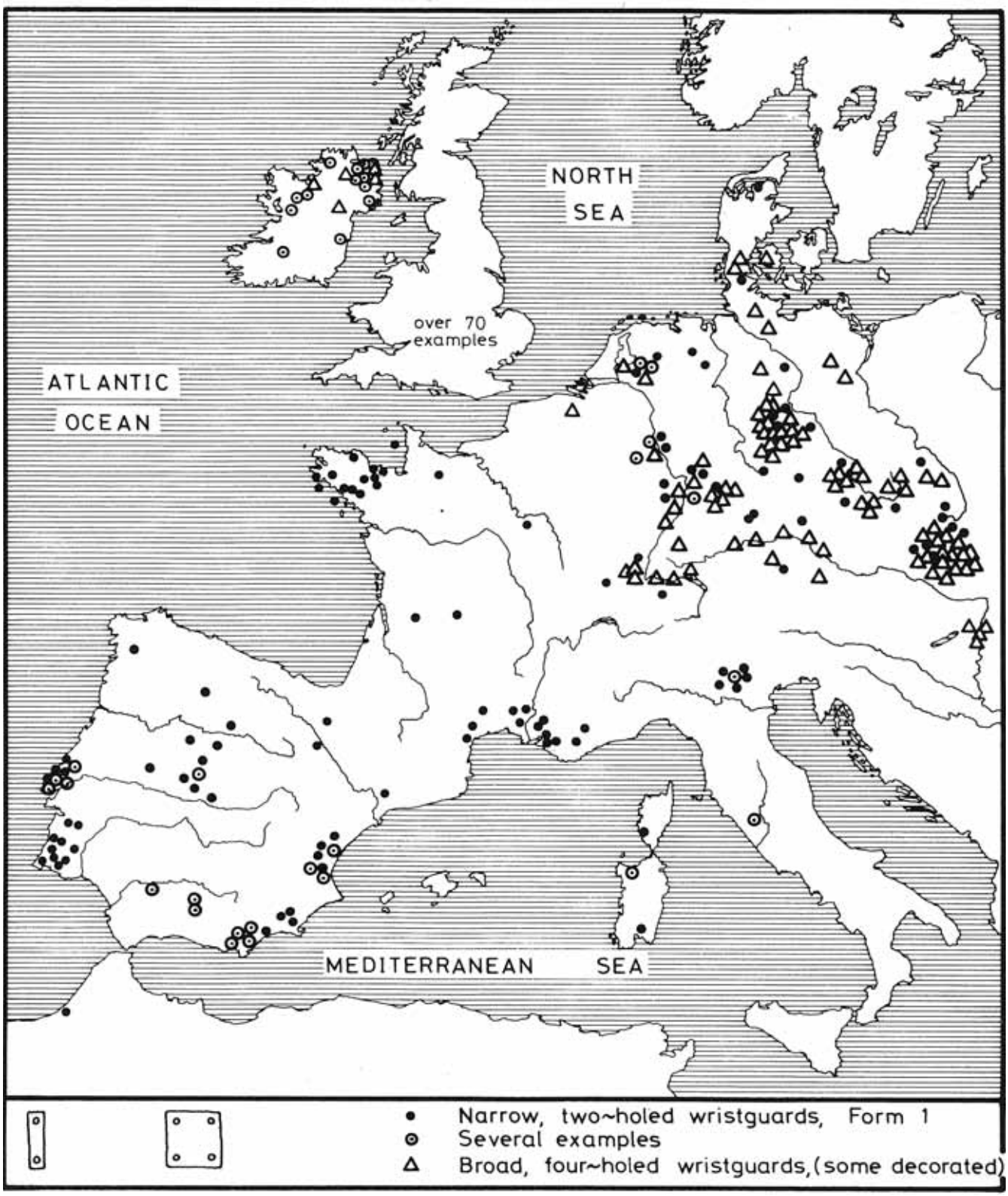

Slika 17. Rasprostranjenost zapadnog i istočnog tipa štitnika za podlakticu, Harrison R. J. 1980, Fig. 36.
The spread of the western and eastern type of the forearm shield, Harrison R.J, 1980, Fig. 36

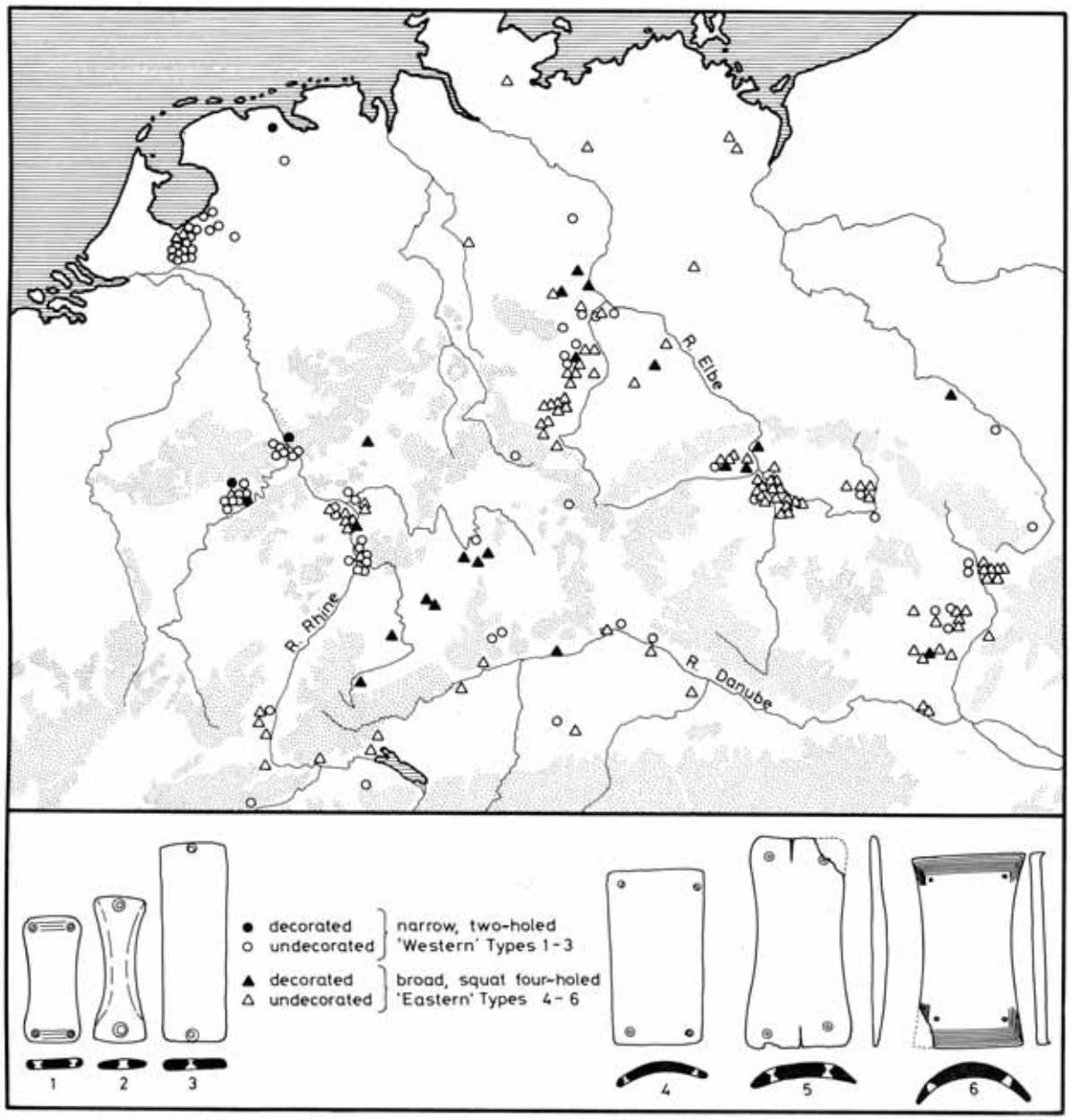

Slika 18. Tipovi štitnika za podlakticu u severnoj i srednjoj Evropi, Harrison R. J. 1980, Fig. 37.
Types of forearm shields in northern and central Europe, Harrison R.J, 1980, Fig. 37

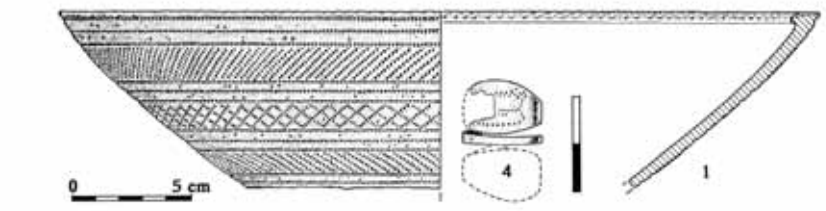

Slika 19. Grob 50 iz nekropole Oberndorf/Ebene, Neugebauer 1990 (1992), Abb. 4, 15
Grave 50 at the cemetery Oberndorf/Ebene, Neugebauer 1990 (1992), Abb. 4, 15.

Jovan Koledin

A CONTRIBUTION TO THE FAMILIAR DISTRIBUTION OF BELL BEAKERS

Summary

During the investigation of the Petrovaradin fortress, the remains of the settlement from the Early Bronze Age were discovered. It was first supposed to belong to the Vinkovci culture. With further examination of the material several fragments of ceramics were recognized typical of the Bell-Beaker culture. The nearest zone with ceramics of this culture is on the island of Csepel, near Budapest and this is the Csepel group culture of bell beakers. Along with Czech Republic and Lower Austria, Hungary has been so far the eastern zone of the Bell-Beaker culture. What makes it different from the western zone of bell beakers is the higher percentage of unadorned ceramics. This is the reason why the site like the one at the fortress could be easily ascribed both to the Vinkovci and the early Nagyrev culture. At the Petrovaradin fortress the settlement was built on two plateaux. At the upper one there were discovered fragments of ceramics both in the closed units – pits and in the objects which resulted from the building of the fortress in the 18th century. The biggest example of the goblet was found in a filling layer during the soil levelling. At the lower plateau of the fortress it was discovered a somewhat better preserved part of the settlement due to the earth filling and for the purpose of building a bastion. What was partially examined was the big house from which came a big fragment of the beaker and 23 vessels. A damaged underarm shield of the type Žabovres as well as retouched arrows of a concave implant were found in the layers and waste pits of this settlement.

The Vinkovci culture we know of from the investigation in Vinkovci does not have the same features as the material from the Petrovaradin fortress. The difference noticed before in ceramography was ascribed to the breakthrough of the Nagyrev style along the Tisa River. The discovery of the presence of the Bell-Beaker culture at the Petrovaradin fortress shows that the substratum of Vinkovci in eastern part of Srem develops the similar way to the Csepel group. The similarity is even more confirmed with the presence of a great amount of horses' bones. The preliminary analyses show that it is about a steppe breed with a dorsal stripe higher than with West-European type. In absence of the analyses done with the C14 method, our data are based on the results from the surrounding countries. The Csepel group dates from 2550-2300 BC which places the Petrovaradin fortress in the period between 2500 – 2200 BC.

S. Dimitrijević has equalled the Csepel group with the Vinkovci A2 phase whereas the Vinkovci B1 phase would be simultaneous with the Nagyrev culture. Undoubtedly, the Petrovaradin settlement presents a tradition of the autochthonous Vinkovci culture reshaped with the presence of bell beakers. By all means this is a local centre of the Vinkovci culture as well as an outside trading spot with the Bell-Beaker culture which descended from the vicinity of Budapest along the Danube River. We could expect to find the beakers in eastern Srem as well as in the vicinity of Belgrade. Yet, we do not analyse neither the structure of the settlement itself nor the causes for which the development of the Vinkovci culture stopped. The presence of ceramics of the Vatin culture has not yet been confirmed. A certain time hiatus existed between the Vatin culture and the culture of Vinkovci we know today. The internal development of both the Vatin and the late Vinkovci culture is yet to be examined and described. Likewise, under the lights of new findings of beakers at the Petrovaradin fortress as well as of the findings from Serbia (Ostrikovac) and Romania (Leliceni), the border of the distribution of beakers to the East comes into question. Moreover, what raises further interest is the question of interference with the bearers of the banded pottery as well as the emergence itself of the Bell-Beaker culture.

Marija Jovanović

UDC: 903.4 (497.113 Vrbas) „6387“

UTVRĐENO KASNOLATENSKO NASELJE ČARNOK KOD VRBASA

(PREGLED ISTRAŽIVANJA OD 1984. DO 2007. GODINE)

Apstrakt – *U organizaciji Vojvođanskog muzeja iz Novog Sada obnovljena su 1984. godine istraživanja na kasnolatenskom naselju Čarnok, u ataru Bačkog Dobrog Polja. Arheološki radovi izvođeni su u kontinutetu, u periodu od 1984. do 1991. godine i sa prekidima traju još i danas.*

U periodu od dvadesetak godina (1984–2007) arheološki je dokumentovan veći broj sondi (dvadeset i pet) postavljenih oko (izvan) i unutar utvrđenog kasnolatenskog naselja. Pri tome su sonde najčešće bile locirane uz zemljani nasip koji, kada su u pitanju stambeni ili drugi građevinski objekti, ima zaštitnu funkciju. Velika količina ugljenisanih žitarica u, i oko objekata na Čarnoku poput ječma (Hordeum vulgare) i prosa (Panicum miliaceu) pokazuju da su u ovom delu Podunavlja uzgajane žitarice tokom protoistoriskog i istorijskog razdoblja. Uz planski podignute objekte unutar naselja građeni su i pomoćni objekti, a za čuvanje cerealija pored velikih keramičkih posuda korišćeni su i silosi.

Utvrđena keltska naselja u Bačkoj među koje spada i Čarnok kod Bačkog Dobrog Polja bila su tokom I veka p. n. e. i kroz ceo I vek n. e. važni trgovački i ekonomski centri, kako za Skordiske tako i za Rimljane.

Ključne reči – *Arheološki nalazi, naselja, Vrbas, kasni laten, Čarnok.*

Abstract *– The investigation of the late La Tene settlement of Čarnok, in the area of Bačko Dobro Polje, was reopened in 1984 by the Museum of Vojvodina, Novi Sad. The archaeological survey was regularly conducted in the period between 1984 and 1991 and, with a few breaks, has been conducted to this day.*

During the period of twenty years or so (1984-2007), a lot of sondes were documented (25 of them) which were placed around (outside) and within the fortified late La Tene settlement. The sondes were mostly found next to the earthen dike, which served to protect houses and other buildings. Huge quantities of charred grain, such as barley (Hordeum vulgare L.) and millet (Panicum miliaceum L.), inside and outside the buildings in Čarnok, indicate that cereal crops were grown during protohistoric and historic periods in this area around the Danube. Besides the planned buildings, the settlement had its additional objects. Cereal crops were kept in big ceramic dishes as well as in the silos.

Celtic fortified settlements in Bačka, where Čarnok belongs, were important commercial and economic centres for the Scordisci as well as for the Romans during the 1st century BC and the 1st century AD.

Key Words *– late La Tene settlement, fortification, objects, ceramics, silos, cereal crops, Scordisci, the Romans, commerce*

Na južnim padinama Telečke visoravni, između reka Crne bare i Jegričke, u središnjem delu plodne bačke ravnice, pri kraju protoistorijskog razdoblja, podignuto je utvrđeno kasnolatensko naselje Čarnok. Iako je osnovano pre nekoliko hiljada godina, masivni zemljani bedemi dominiraju i danas ovim prostorom.

Krajem XIX veka ovo zemljano utvrđenje podstaklo je članove Istorijskog društva Bač – Bodrog županije iz Sombora da na njemu preduzmu prve istraživačke korake. Iz izveštaja Đule Kiša, tadašnjeg beležnika Društva, na Čarnoku su krajem XIX i početkom XX veka obavljana istraživanja u više navrata.

Iz izveštaja se vidi da su članovi ovog društva poslednji put boravili na Čarnoku 1902. godine, kada su iskopali sedam sondi. Dve su bile postavljene na vrhu zemljanog bedema: jedna na istočnoj, a druga na zapadnoj strani naselja. Četiri sonde bile su raspoređene sa unutrašnje strane zemljanog nasipa, dok se peta nalazila u središnjem delu utvrđenja. Pri istraživanju pronađene su cele posude, fragmenti keramike, životinjske kosti i komadi kućnog lepa. U jednoj od sondi otkrivena je peć sa dosta gara i karboniziranog žita (Jovanović 1987, 5).[1] Na ostacima zemljanog bedema tragovi njihovih sondi vidljivi su još i danas. Nažalost, u vremenima koja su dolazila, pokretni (arheološki i osteološki) materijal se izgubio.[2]

Arheološki lokalitet Čarnok ponovo postaje interesantan stručnoj javnosti tek sredinom XX veka. U periodu od 1955. do l960. godine Šandor Nađ je obavio zaštitna istraživanja na srednjovekovnoj nekropoli, koja je otkrivena na levoj obali Crne Bare, na tadašnjoj gradskoj ciglani „Polet“. Tih godina je Šandor Nađ, u potrazi za srednjovekovnim naseljem, preduzeo opsežnija rekognosciranja u ataru opštine Vrbas. Na osnovu

površinskih nalaza, pokretnog arheološkog materijala oko Čarnoka, u prvom redu keramike, zaključio je da zemljano utvrđenje predstavlja deo srednjovekovnog naselja čiji su pokojnici sahranjeni na ciglani „Polet“ (Nađ 1971, 188–189).[3]

Istraživanja na kasnolatenskom naselju Čarnok, u ataru Bačkog Dobrog Polja, obnovljena su 1984. godine u organizaciji Vojvođanskog muzeja iz Novog Sada. Arheološki radovi izvođeni su u kontinutetu, u periodu od 1984. do 1991. godine. Zbog nastalih prilika u zemlji (raspad Jugoslavije i nedostatak finansijskih sredstava) u periodu od 1991. do 1997. godine istraživanja se obavljaju sa kraćim ili dužim intervalima – 1994, 1996. i 1997. godine. Nakon duže pauze radovi su nastavljaju tek 2003. godine i još uvek su u toku.

U periodu od dvadesetak godina (1984–2007) koliko se istraživanja na Čarnoku kod Bačkog Dobrog Polja obavljaju, arheološki je dokumentovan veći broj sondi (dvadeset i pet) postavljenih oko (izvan) i unutar utvrđenog kasnolatenskog naselja. Pri tome su sonde najčešće bile locirane uz zemljani nasip koji, kada su u pitanju stambeni ili drugi građevinski objekti, ima zaštitnu funkciju.

Na istočnom delu utvrđenog naselja za sada su istražene sonde XI, XII, XVI, XVII, XVIII i XXII, dok je sonda XXV još u radu. Sonde XIII i XIV bile su postavljene u produžetku sonde XI/1987, čime je obuhvaćen i središnji deo naselja.

Na zapadnoj strani lokaliteta otvorena je sonda XX, a sonde XIX, XXIII i XXIV bile su postavljene na severoistočnom delu naselja. U južnom delu naselja otvorena je, tokom 2005. godine, sonda XXV u kojoj istraživanja još traju.

Manji broj sondi postavljen je i oko utvđenja, uglavnom na južnom delu nalazišta, na blagim uzvišenjima (gredama), koja su bila pogodna za podizanje stambenih i sakralnih objekata (sonde: III, VII, VIII, IX, X i XV).

Tako je godine 1984. postavljeno i istraženo šest manjih sondi (dim. 3×3 m) na osnovu kojih je određena kulturna pripadnost lokaliteta. U središnjem delu utvrđenja locirane su sonde I i IV na severnoj polovini, na istoku je istražena sonda V, na zapadu sonda VI i u južnom delu naselja sonda II.

Sa spoljne strane zemljanog nasipa, na zapadnoj strani lokaliteta, otvorena je sonda III/1984.

✱ *Foto: N. Stanojev*

Avionski snimak lokaliteta Čarnok kod Bačkog Dobrog Polja pre iskopavanja
Aerial snapshot of the region of Čarnok in the vicinity of Bačko Dobro Polje, before excavations

Samo je u sondi I/1984, postavljenoj na severnoj polovini unutrašnjeg dela naselja, konstatovana i istražena manja jama prečnika 1,10 m. Unutrašnjost jame bila je ispunjena fragmentima sive latenske keramike (dno jame konstatovano je na l,37–1,44 m od površine sonde) rađene na vitlu.

U sondama I, II, III, IV,V i VI/ 1984 uglavnom se iznad zdravice nalaze slojevi mešane žute zemlje sa pokretnim arheološkim materijalom, koji pripada latenskom razdoblju: fragmenti keramike, životinjske kosti, predmeti od kamena, komadi crveno pečene zemlje i nešto gara. U sondi V/1984 je, pored keramike, pronađen i jedan predmet od gvožđa – keltski ključ. Pored keltske, u gronjim slojevima sondi nalaženi su, sporadično, fragmenti rimske i srednjovekovne keramike. U sondi VI/1984 pronađen je i srednjovekovni novčić od srebra (Jovanović/Stanojević 1987, 5).

Sonde VII, VIII i IX postavljene su 1985. godine južno od utvrđenja, na prostoru gde se i danas nalaze rasuti ostaci srednjovekovnog naselja i nekropole (Stanojev 1996, 16).

U sondi VII/1985, koja je locirana na oko 500 metara južno od Čarnoka, istražena je manja crkva-kapela, pravougaonog oblika, sa polukružnom apsidom okrenutom ka istoku. Uz crkvu je istražen i deo nekropole. Kod ukopa pokojnika konstatovani su elementi istočnjačkog obreda pri sahranjivanju (pokojnik je sahranjen sa ukrštenim rukama na grudima), što ukazuje na hrišćanstvo vizantijskog obreda. Na osnovu prikupljenog pokretnog materijala (keramike, novca i drugih grobnih priloga) naselje sa crkvom-kapelom i nekropolom, koje je podignuto na gredi, čiji je pravac prostiranja istok–zapad, datuje se u X–XV vek (Stanojević 1987, 6; Stanojev 1996, 16).

Sonda VIII/1985 bila je postavljena južno od Čarnoka, u neposrednoj blizini sonde III iz 1984. godine, u blizini pomoćnog kanala. Unutar nje istražen je rov koji se postirao na pravcu sever–jug, dokumentovan u dužini od oko 4 m. Bio je ispunjen fragmentima srednjovekovne keramike među kojima izdvajamo lonce, ukrašene kosim urezima i horizontalnim linijama i kotliće sa horizontalnim uškama (Stanojev 1996, 19).

U neposrednoj blizini sonde VII postavljena je i sonda IX/1985. U gornjim slojevima pronađeni su oštećeni delovi srednjovekovne peći sa ložištem, na dubini od 36 cm od površine terena. Podnica je bila armirana komadima srednjovekovne keramike, od kojih je većina bila izrađena na brzom vitlu profilisanog oboda. Uz karemiku nađeni su i fragmenti opeka (Stanojev 1996, 19).

Istočno od utvrđenja, u delu otvorenoog naselja, 1986. godine postavljena je i istražena sonda X/1986, dim. 8x8 m. Od zemljanog nasipa bila je udaljena 31,5 m. U njoj je istražen objekat nepravilnog oblika sa polukružnim proširenjem na istočnoj i levkastim suženjem prema dnu, na zapadnoj strani, dim 3,40 x 4,50 x 8,50 m. Objekat se na zapadnoj strani, pored suženja ka dnu, produžava na sever u obliku rova sa zakošenim stranicama. Istražen je u dužini od 8,50 m. Po obliku podseća na poluzemunicu do koje se dolazi rovom. Dno rova je bilo ravno celom svojom dužinom, kao da je namerno iznivelisano (?). U polukružnom delu objekta nisu pronađeni otisci od stubova, kao ni ostaci od peći ili ognjišta. Unutrašnjost celog objekta bila je ispunjena fragmentima sive latenske keramike (više fine nego grube), životinjskim kostima i većim komadima crveno pečene zemlje (Jovanović 1994, 122, T.IV: 1-4). Na dnu rova, zajedno sa fragmentima latenske keramike, nađeni su osteološki ostaci konja i psa. Pored skeleta psa, koji je ležao na kraju rova, na zdravici (kompaktna žuta zemlja), pronađeni su fragmenti crveno pečene zemlje, za koje se ne može reći da pripadaju kućnom lepu. Kosti konja bile su postavljene na sloju mešane sive zemlje, u čijem sastavu je nađeno više fragmenata latenske keramike (delovi većih posuda) kao i komadi crveno pečene zemlje debljine oko 5–6 cm (Jovanović 1994, 122).

Interesantan je položaj životinja koje su otkrivene u rovu. Naime, položaj njihovih skeleta nam otkriva da one nisu bile „ubačene“ na dno rova. Skeleti obe životinje bile su (namerno) položene svaka na svoju levu stranu (levi bok) i to tako da im se glave sučeljavaju. Između njih nađen je fragment veće posude – pitosa. Interesantno je da su skeletni ostaci konja i psa kompletno očuvani (celi), bez tragova ritualnih obreda ili skrnavljenja.

Danica Dimitrijević je, prilikom istraživanja rimskog limesa u naselju Zemun Polju (Srem), uz temelje jedne rimske kule kvadratnog oblika, otkopala „grob“ u kojem su nađeni skeletni ostaci psa, pokriveni velikom rimskom zdelom. Reč je o dubokoj zdeli koničnog oblika, izrađenoj od crveno pečene zemlje (terra sigilata). Spoljna površina zdele ukrašena je žigosanim ili pečatnim ornamentom: naizmenično se ponavljaju (nižu) list i koncentrični krugovi. Uz zdelu, u ovom „grobu“ nađena je i dačka šolja kao prilog. D. Dimitrijević je ovaj nalaz definisala kao ritualno sahranjivanje bez prisustva pokojnika. Pokretni materijal pronađen u „grobu“, u ovom slučaju dve keramičke posude – „dačka šolja“ i rimska zdela koja se u Panoniji nalazi kao import, datovali su nalaz u I vek n. e. (Dimitrijević 1969, 86).

Prilikom istraživanja jedne kolibe u domorodačkom naselju Bare kod Vognja, Olga Brukner je naišla na sličan nalaz. Pored jedne latenske (domorodačke) kolibe otkrivena je i kultna jama. U gornjem sloju jame nađeni su osteološki ostaci psa, a u donjem deo skeleta konja. Uz skelet psa pronađeni su fragmenti latenske keramike i jedna bronzana karika. Prilikom čišćenja jame, u središnjem delu, a između dva skeleta, nađen je pseudo-kantaros sa nešto gareži. Kosti veće životinje, u ovom slučaju konja, bile su položene na bok (na levu stranu tela), na dno jame. Uočeno je da su skeleti životinja iz ove kultne jame bili delimično očuvani (Brukner 1987, 77; 1994, 92).

Olga Brukner deli mišljenje D. Dimitrijević da sahranjivanje psa i konja sa prilozima, a bez antropoloških nalaza (prisustva ljudskih kostiju), predstavlja, zapravo, ritualno sahranjivanje, koje ukazuje na verovanje u inkarnaciju. Time se O. Brukner priklonila i mišljenju Wilsona, koji na ovaj način tumači ovu vrstu obreda, karakterističnu za Kelte u Evropi (Brukner 1995, 93).

Stoga i pronalazak „kultnog prostora“ u otvorenom delu naselja na Čarnoku, u kojem su zajedno pokopani skeletni ostaci konja i psa (sa prilozima), možemo protumačiti kao verovanje u inkarnaciju. S obzirom da je „kultni prostor“ pronađen i u drugim naseljima sa keltskim materijalom – Bare kod Vognja i Zemun Polje kod Zemuna – sasvim je izvesno da ovaj oblik „sahranjivanja“ predstavlja deo pogrebnog rituala isključivo keltskih plemena koja žive u Podunavlju i drugim delovima centralne Evrope.

Od 1987. godine istraživanja na Čarnoku bila su usmerena na ispitivanje samog zemljanog nasipa (bedema), zatim zone sa stambenim horizontom i centralnog dela unutar utvrđenog dela naselja. Istraživanja sonde XI vođena su u periodu od 1987. do 1989. godine. Sonda XI/1987 u dužini od 35 m nalazila se na istočnoj strani naselja, iznad samog zemljanog nasipa (bedema). Orijentisana, približno, u pravcu istok-zapad, podeljena je na sedam jednakih segmenata (obeleženi lateničnim slovima od D do J), pravougaonog oblika, dim. 5x3 m. Njenim položajem obuhvaćen je unutrašnji deo naselja (zona sa nadzemnim i polukopanim objektima uz bedem), zatim zemljani nasip/bedem i spoljni rov ili jarak. Upravo ovakav položaj sonde XI/1987 omogućio nam je da pri istraživanju obuhvatimo veći prostor. Prikupljeni podaci upućuju na zaključak o postojanju više faza unutar utvrđenog dela naselja na Čarnoku. Istraživanjem sonde XI/1987 utvrdili smo i (uspostavili) vertikalnu i horizontalnu stratigrafiju na lokalitetu.

Segmenti D, E i deo F-a obuhvatili su unutrašnji deo naselja i povezani su sa stambenom zonom koja se prostire uz bedem. Deo sonde XI/1987, sa segmentima F (deo), G i H, nalazio se iznad zemljanog nasipa, odnosno krune bedema. Segmentima I i J bili su locirani sa spoljne strane zemljanog nasipa, iznad rova ili jaraka, koji se prostirao oko naselja (Jovanović-Stanojević 1987, 5, sl. 2).

U segmentima D i E sonde XI otkrivene su ruševine stambenog objekata – kuća 1/ 1987 i deo oštećene peći sa kalotom. Ruševine kuće 1/1987 otkrivene su uz severni, a oštećena peć uz južni profil sonde XI/1987, u segmentu E/XI. Ispod samog bedema, u segmentu G, otkriven je manji objekat – dvoćelijska jama. Unutrašnjost ovog objekta bila je ispunjena fragmentima (veća količina) latenske keramike fine fakture, životinjskim kostima i pepelom. Jama je nastala u periodu pre podizanja zemljanog nasipa, odnosno razdoblja u kojem je formirano, starije, otvoreno naselje na Čarnoku. U segmentu H, na spoljnoj strani nasipa, otkriveni su ostaci dve podnice peći: jedna uz severni, a druga uz južni profil sonde XI. Obe peći su, sudeći po materijalu, podignute u kasnijim periodima, najverovatnije po napuštanju naselja, i mogu se dovesti u vezu sa ranim srednjovekovnim razdobljem. Oskudan arheološki materijal, uglavnom keramika iz podnica peći (osnove su bile ojačane fragmentima keramike), ne daje dovoljno elemenata za bliže datovanje ovih objekata.

Sonda XII/1989–1991 postavljena je direktno uz severni profil sonde XI, naspram segmenata D i E. Dimenzije sonde XII bile su 9×5 m. U kulturnom sloju sonde XII (istraženoj u periodu 1989–1991) otkrivena su tri stambena nivoa sa tri objekta – kuće. Dva objekta su bila podignuta iznad nivelacionog sloja – kuće 1 i 2, dok se treći nalazio ispod nivelacinog sloja, ispod kuća 1 i 2. Objekat, delimično ukopan u zdravicu (od 0,80 do 1 m), označen je kao kuća 3.

Najmlađi objekat je, svakako, kuća 1/1987, koja je istražena tokom 1987. i 1988. godine, a vezuje se za poslednju fazu u naselju. Od kuće je ostalo nešto malo obrušenih zidova, podnica potkovičaste peći i jama. Plitka jama ispred peći bila je ispunjena pepelom i fragmentima latenske keramike. Među standardnim komadima latenske keramike izdvaja se poklopac fine strukture. Izrađen na vitlu, ukrašen tehnikom slikanja – belim i crvenim – horizontalno postavljenim linijama. Komadi kućnog lepa ukazuju, zbog svoje trošnosti, da je objekat nastradao u požaru (Jovanović 1993, 129, T. III.1–4; Popović 2000, 107, Pl. 6/13).

Ispod kuće 1/1987 (skoro na istom mestu) prostirala se kuća 2, konstatovana 1989. godine. Naža-

lost, sačuvana je samo istočna polovina kuće, dok je zapadni deo jako oštećen. Kuća 2, dimenzija (očuvanih) 6×4,50 m, orijentacije približno sever-jug, pružala se u pravcu istočnog dela bedema. U istočnom delu objekta, pored dobro očuvane podnice, otkopana je i veća potkovičasta peć sa delom kalote. Peć većih dimenzija, prečnika 1,40 m, bila je postavljena iznad podnice objekta, na „banku“ u severoistočnom uglu kuće 2, sa otvorom (ustima peći) okrenutim ka jugozapadu. Uz istočnu ivicu kuće 2/1989–1990, na mestu gde se nalazio (ležao) istočni zid, nađeno je dosta kućnog lepa (profilisanog), kao i ugljenisani komadi drveta. Pojedni komadi su imali oblik daske, a neki formu oblice. Njihov položaj na podnici kuće ukazuje da su bile ugrađene u istočni zid objekta 2, najverovatnije kao ojačanje istočnog zida. Pored toga, uz ovu (istočnu) stranu objekta, celom dužinom, nalaženo je karbonizirano žito. Interesantno je da je i objekat, označen kao kuća 1/1988, koji je većim delom ležao iznad kuće 2, bio direktno naslonjen na podnicu kuće 2, odnosno na ostatke izgorelih žitarica. U preseku potkovičaste peći iz kuće 1/ 1987, koja je ležala direktno na južnom zidu kuće 2/1989–1990, jasno se uočavaju ostaci karboniziranih žitarica (Jovanović 1993, 121). Na podnici kuće 2/1989–1990, između izgorelog kućnog lepa, pepela i gara nađena je veća količina fine i grube latenske keramike. Fina keramika zastupljena je raznim oblicima zdela sa „S“ profilisanim obodom, potom zdelama koničnog oblika, većim posudama za čuvanje žita, poput pitosa i delovima posuda koje po obliku podsećaju na vaze. Najveći procenat grube keramike čine lonci tipa „situla“ koji su ukrašeni češljastim ornamentom (Jovanović 1993, 121; T. II.1–4)

U sondi XII, ispod kuće 2, istražen je poluukopani objekat – zemunica, obeležen kao kuća 3. Objekat se prostirao direktno ispod središnjeg dela kuće 2. Konstatovano je da je između kuće 2 i 3 postojao nivelacioni sloj debljine oko 25 cm (Jovanović 1993, 121). Pokretni arheološkii materijal, uglavnom fina latenska keramika, iz kuće 3/1993 čini zatvorenu celinu vezanu za najstariji deo naselja na Čarnoku. Uz to, kuća 3/1991 potiče iz faze formiranja otvorenog naselja (Jovanović 1993, 120).

Kuća 3/1991 je objekat kružnog oblika, prečnika oko 3,20 m sa ulazom (vratima) na zapadu, ukopan u zdravicu (kompaktnu žutu glinu) od 0,80 do 1,08 m. Objekat se nalazio direktno ispod nivelacuionog sloja, a bio je ispunjen većom količinom pepela, garom, ugljenisanim žitaricama, zatim komadima crveno pečene zemlje i latenskom keramikom. Kod fine keramike preovlađuju zdele sa „S“ profilacijom. Zastupljene su i zdela koničnog oblika, zatim veće posude – amfore kao i pehari sa dve drške. Kod grube keramike javljaju se lonci tipa „situla“, čija je spoljna površina ukrašena češljastim ornamentom i lonci sa jezičastim drškama na trbuhu (Jovanović 1993, 120).

Nakon istraživanja najstarijeg objekta – kuće 3, tokom 1991. godine, radovi u sondi XII su okončani.

Godine 1989. istražene su i sonde XIII, XIV i XV. Sonde XIII i XIV, dim. 5x3 m, bile su postavljene u nastavku sonde XI, u unutrašnjem delu naselja. U ovim sondama nema stambenih ili nekih drugih objekata. U tankom sloju mešane žute zemlje, koja se nalazi ispod savremenog humusa, pronađeno je nešto malo latenske keramike (fine i grube fakture – delovi zdela i lonaca) i sitni komadi crveno pečene zemlje – kućni lep.

Sonda XV/1989 nalazila se izvan zemljanog bedema, južno od utvrđenja, na udaljenosti od 200 metara. Bila je postavljena na blagoj uzvišici – gredi, koja se prostire u pravcu istok–zapad, odnosno između srednjovekovnog naselja i crkve–kapele. U gonjim, višim, slojevima sonde XV pronađena je, uglavnom, srednjovekovna keramika. U donjem delu (sonde) istražena je praistorijska jama sa materijalom iz bronzanog doba. Jama je bila presečena rovom, koji je imao, u ovom slučaju, zaštitnu funkciju – odvođenje vode iz srednjovekovnog naselja (Stanojev 1996, 19).

Prateći objekte koji su otkriveni u neposrednoj blizini zemljanog nasipa, jedan broj sondi bio je postavljen u nizu – XII, XVI, XVII i XVIII – što nam je omogućilo kompleksnije istraživanje unutrašnjeg dela naselja.

U sondi XVI (dimenzija 6×7 m), postavljenoj uz severni profil sonde XII, istraživanja su realizovana tokom 1989. i 1990. godine. Pored kuće 2 otkrivena je i kuća 4, koja je delimično istražena. Kuća 4/1989–1990 se većim delom prostirala (po dužini) ispod samog zemljanog nasipa, odnosno istočna polovina objekta ležala je ispod bedema. Bila je podignuta iznad nivelacionog sloja, isto kao i kuća 2 iz sonde XII. Na južnom delu jako trošne podnice nalazila se oštećena peć. Od peći je sačuvana samo podnica kružnog oblika. Najverovatnije da je peć imala polukružnu kalotu, kao i peći iz objekata otkrivene u sondama XI i XII. Kod kuće 4 unutrašnjost peći bila je ispunjena većom količinom pepela. Pored toga, u neposrednoj blizini kuće 4/1989–1990, uz severni profil sonde XVI, istražena je manja jama kružnog oblika sa ravnim dnom, koja je korišćena kao silos. Jama se nalazila na granici dve sonde, pa je, tako, južna polovina istražena u sondi XVI, a severna u sondi XVII. U gornjem nivou bila je ispunjena većom

količinom pepela, a u donjem delu mešanom zemljom i raznovrsnim komadima latenske keramike.

Sonda XVII (dim. 7×8 m) postavljena je uz sondu XVI (uz severoistočni profil) tokom 1994. godine, gde je otkriven južni deo kuće 5 i manji deo kuće 6 (veći deo leži ispod zemljanog nasipa kao kuća 4). Severni deo kuće 5 i deo kuće 6, istraženi su u sondi XVIII, postavljenoj uz sondu XVII (severoistočni profil). Dimenzije sonde XVIII/1996–1997 bile su 8×8 m.

Na istočnoj strani utvrđenog latenskog naselja na Čarnoku, u sondama XVII/1994 i XVIII/1996. i 1997. godine, otkrivena su dva nadzemna građevinska objekta, označeni kao kuća 5 i deo kuće 6. Dosadašnja istraživanja su pokazala da su mnogi objekti, bez obzira na faze, bili podizani u liniji bedema, uglavnom dužom stranom (paralelni sa bedemom). Na osnovu delova očuvanih zidova, u ovom slučaju istočnog i severnog, izračunate su približne dimenzije kuće 5, dok zapadni i južni nisu precizno utvrđeni. Uz to, objekat je oštećen i iskopavanjima koja su, početkom XX veka (tokom 1902. godine), sproveli članovi Istorijskog društva Bač – Bodrog županije iz Sombora.

Sačuvani su ostali temeljni rovovi u kojima su ležali zarušeni delovi istočnog i severnog zida, kao i ugljenisani ostaci drvenih stubova (u podnici objekta), na kojima je bila postavljena krovna konstrukcija. Severni zid očuvan je u dužini od 5,20 m, a istočni sa dodatkom pomoćnog objekta u dužini 7,80 m. U kući 5, dimenzija 5,20 x 5,70 m, otkrivena je podnica potkovičaste peći sa delom kalote. Ispred „usta“ peći nađeni su komadi lepa (visine oko 5 cm) koji su, najverovatnije, bili postavljeni iznad kalote, u obliku plitkog „poklopca“ ili „tanjira“ (Jovanović 2004, 114). Služili su za zagrevanje/sušenje žitarica do određene temperature (40–60°) radi lakšeg skidanja plevica sa zrna (Knörzer 1970; Hopf 1974, 2–3). Uz samu peć, paralelno sa istočnim zidom kuće, nađeni su delovi ugljenisane korpe i masivnog drvenog sanduka (približnih dimenzija 2,70×l,0 m), u kojem su bili ostaci karboniziranih žitarica – proso i zrna kvalitetnog ječma. Pored toga, u nastavku kuće 5, odnosno njenog istočnog zida, podignute su i dve pomoćne prostorije. U prvom delu pomoćne prostorije dimenzija 2,50×l,40 m otkriveni su delovi tri pletene korpe sa ugljenisanim žitaricama. Jedna korpa bila je ispunjena samo prosom (*Panicum miliaceu*). Preostale dve korpe bile su sa ostacima drugih žitarica – najviše ječmom (*Hordeum vulgare*), (Medović 2006, 42–43; tabela 3–6). Na podnici objekta, između korpi ležali su ugljenisani ostaci rasutih žitarica i korova.

Sledeća prostorija dim. 1,70×1,60 m bila je neka vrsta otvorenog ognjišta. Naime, na podnici je, uz fragmente latenske keramike, nađeno dosta pepela i ugljenisanog pruća. Na mestu gde se nalazila veća količina pepela podnica je bila blago ulegnuta, možda namerno, jer se ovaj prostor mogao koristiti i kao otvoreno ognjište ili vatrište.

Keramički materijal sa poda kuće 5 (T. I, II, III) su zdele sa “S” profilisanim obodom, zatim posude u obliku lonca za čuvanje hrane i manji pehari sa dve drške – imaju analogije i sa latenskim materijalom iz kasnolatenskog naselja na Gomolavi u fazi VI b (Jovanović/Jovanović 1988, T. XXV. 1, 4, 9; T. XXVI. 5–10; T. XXV. 1, 2, 5–8, 10), Plavni (Jovanović 1989, T. I. 6–10; T. II. 1, 3; T. V1, 3–12; T. VII. 1, 2), Turskom šancu kod B. Palanke (Brukner 1978, T. II–III), Popovom salašu kod Novog Sada (Vilotijević 1971, T. V. 3–5), u Čurugu (Trifunović/Pašić 2003, sl. 4: 1, 3, 5–7, 12, 14).

Treba napomenti da se objekat/kuća 6, iz sonde XVIII, većim delom nalazio ispod istočnog profila sonde, a njegove dimenzije nisu nam poznate. Istražen je samo jedan manji deo podnice.

Sonda XXII otvorena je u neposrednoj blizini sondi XVII i XVIII tokom 2003. godine. Pored nadzemnog građevinskog objekta koji je obeležen kao kuća 8, otkriveni su i ostaci masivnih stubova koji su vezani za zaštitini pojas ili palisadu. Naime tokom istraživanja utvrđeno je da su na određenom rastojanju od zemljanog nasipa, oko 1,4 m, bili postavljeni masivni drveni stubovi. Delimično sačuvan nadzemni objekat-kuća 8/2003 očuvanih dimenzija 3,40×3,40 m, bio je udaljen od palisade oko 2,40 m. U ovom objektu interesantna je pojava otvorenog vatrišta. Ognjište, pravougaonog oblika, dimenzija 80×55–60 m, bilo je ukopano u podnicu objekta-kuće 8, u visini od 16 do 20 cm. Oko ognjišta nađene su ugljenisane žitarice i fragmenti, uglavnom fine, latenske keramike, standardnih oblika. Pored toga, u južnom profilu sonde, u nivou ovog ognjišta, konstatovan je nivo sa paljevinom i ugljenisanim žitaricama, dok se u zapadnom nalazi tanak sloj kompaktne žute gline koji je deo podnice ovog građevinskog objekta.

S obzirom da, ispod kuće 8/2003, u nižim slojevima nisu otkriveni stariji nadzemni objekti ili pak jame i poluzemunice, ostaje nam pretpostavka da bi ovaj objekat mogao pripadati mlađoj fazi naselja na Čarnoku.

I na drugoj strani naselja istraženo je nekoliko sondi.

Sonde XIX/1997; XXIII/2003 i XXIV/2005 postavljene su u nizu jedna pored druge na severnom delu i sonda XX/2003 koja se nalazila na zapadnoj strani utvrđenog naselja.

U sondi XIX/1997 (dimenzija 12×5 m sa proširenjima) istražen je nadzemni objekat–kuća 7/1997 približnih dimenzija 5,5×4 m, sa pomoćnom prostorijom za čuvanje hrane i većim silosom. Sačuvan je severni zid objekta, dok su istočni i zapadni većim delom razrušeni. Južni zid kuće 7/1997 nije ustanovljen usled većih razaranja sa te strane.

U sondi XXIII/2003 (dim. 8×6 m) koja je otvorena sa zapadne strane sonde XIX, nađeni su ostaci pomoćnog objekta. Približnih dimenzija 3×1,50 m korišćen je kao ostava. Na podnici su pronađeni delovi pletene korpe, prečnika oko 70 cm, sa većom količinom ugljenisanog „čistog" ječma (*Hordeum vulgare*), (Medović 2006, 41, tabela 4). Korpa je, kao i u kući 5 iz sondi XVII i XVIII, bila učvršćena za podnicu objekta-ostave, tako što je ugrađena u samu podnicu.

Na južnoj strani kuće 7/1997 istražena je jama u obliku silosa, pravougaonog oblika, dimenzija 2,15×1,30 m, dubine oko jednog metra. Zapadna polovina bila je ispunjena fragmentima latenske keramike, masivnim komadima kućnog lepa i većom količinom pepela. U istočnom delu jame-silosa, pored keramike i pepela otkrivena je i veća količina ugljenisanog „čistog" prosa (*Panicum miliaceum*). Ostaci drvenih stubova, koji su služili kao nosači poklopca, pronađeni su na uglovima objekta, dok su delovi poklopca/ugljenisane daske, otkrivene na dnu silosa.

Sonda XXIII/2004, dimenzija 8×6 m, postavljena je uz zapadni profil sonde XIX/1997. U gornjim slojevima istražen je deo podnica srednjovekovnog objekta. Iz latenskog razdoblja interesantno je otkriće pet manjih peći, koncentrisanih uz severni profil sonde. Peć nešto većih dimenzija, prečnika oko 60 cm, bila je ukopana delimično u severni profil sonde. Trošna, tanka, polukružna kalota od podnice peći bila je odvojena oko 10 santimetara. Na podnici se nalazila velika količina pepela. U neposrednoj blizini otkriveni su ostaci još četiri peći minijaturnih oblika i dimenzija. Dve, bolje očuvane, imale su i neku vrstu platforme ispred „usta", dok su preostale dve jako oštećene. Ložišta peći su imala kruškast ili elipsoidni oblik, dimenzija između 35×40 cm. Očuvana visina ložišta varira od 11 do 23 cm. Sve peći bez sumnje pripadaju najmlađem stambenom horizontu na Čaronku. Bile su postavljene iznad sloja crne zemlje – neka vrsta nivelacionog sloja koji je ležao direktno na sloju kompaktne žute gline. Sloj žute gline, neujednačene debljine 6–8 cm, koji se proteže kroz sonde XIX, XXIII i XXIV, je neka vrsta podnice na kojoj su podignuti nadzemni objekti-kuće 7 i 10. Slična vrsta podnice konstatovana je prilikom istraživanja sonde XXII gde je otkrivena kuća 8/2003.

Sonda XXIV/2005 (dimenzija 6×4 m) otvorena je na istočnoj strani sonde XIX/1997, s obzirom da istočni zid objekta-kuće 7/1997 zalazi pod profil. Njenom otvaranju prišlo se zato da bi se sakupilo što više podataka o stambenim objektima unutar utvrđenih latenskih naselja na levoj obali Dunava. Tokom istraživanja u sondi je pored istočnog zida kuće 7/1997 otkriven još jedan nadzemni objekat-kuća 9/2005. Približne dimenzije ovog objekta su 3,80×4,40 m. U pitanju su ostaci nadzemnog građevinskog objekta sa očuvanom podnicom peći u jugoistočnom uglu, prečnika 1,20 m, bez kalote. Objekat-kuća 9/ 2005 je u istom nivou sa kućom 7/1997 i po svojim karakteristikama sličan je već istraženim objektima u sondama XII, XVII–XVIII, XIX, XXII i XXIII.

Sonda XX/2003 (dimenzija 5×7 m sa proširenjem na sever od 2×4 m i proširenjem na jug 2×1,5 m) otvorena je na zapadnoj strani naselja, u neposrednoj blizini sonde VI/1984. U gornjim slojevima nađena je veća količina crveno pečene zemlje tzv. kućnog lepa, koji je ovde u sekundarnom položaju. Najverovatnije da potiče iz objekata koji su bili podignuti dok je ovde postojalo otvoreno naselje. Prilikom gradnje (podizanja) zemljanog nasipa jedan broj kuća je sigurno porušen, čime je deo „građevinskog šuta", u ovom slučaju lepa, završio na bedemu. U gornjim slojevima otkrivena je grobna raka sa dva pokojnika (odrasla osoba i dete) koji su opredeljeni u XVIII–XIX vek. U severnom profilu istražena je manja jama–silos, ispunjena većom količinom pepela, gara, crveno pečene zemlje i keramika. U jami je pronađena uglavnom fina keramika, rađena na vitlu, a među oblicima dominiraju posude tipa amfora, većih lonaca i zdela. Uočava se nedostatak keramičkih posuda, rađenih rukom tzv. ognjišne keramike. Proširenje sonde XX/2003 potvrdilo je postojanje još jednog građevinskog objekta – možda kuće koja je uništena verovatno početkom XX veka. Prikupljen je raznovrstan keramički materijal, kao i veća količina profilisanog kućnog lepa koji potiče od zidova. Na nekim komadima sačuvan je fini premaz od gline, te otisci od pruća ili trske. Usled velikih razaranja konture objekta nisu ustanovljene, ali su na pojedinim komadima uočeni građevinski elementi poput ugaone povezanosti između zidova.

Sonda XXV/2005 dimenzija 10×6 m otvorena je u jugoistočnom delu utvrđenja. Pronalazak minijaturnih peći na severnom delu naselja u sondi XXIII/2004 podstakao je na dalja traganja. Istraživanja realizovana tokom 2005. godine u sondi XXV dala su interesantne rezultate. U gornjim slojevima (5. i 6. otkopni sloj) otkriveni su delovi uništenih objekata koji po obliku najviše liče na komade od peći (delovi kalote). U slo-

jevima ispod njih (7. i 8. otkopni sloj) pronađeni su ostaci drugih peći – standardna potkovičasta peć sa kalotom kao na Gomolavi u fazi VI b (Jovanović/Jovanović 1988, 94, sl. 34 i 35). Nešto niže (9. i 10. otkopni sloj), u neposrednoj blizini istočnog profila, otkrivena je druga grupa malih peći. Reč je o ostacima minijaturnih peći kružnog, elipsoidnog i kvadratnog oblika. Za nas je posebno zanimljiva peć kvadratnog oblika, dimenzija 47×47 cm, sa skoro kvadratnom kalotom, minijaturnim roštiljem i ložištem. Na ploči roštilja otvori su bili izvedeni u obliku trougla. Po izgledu, obliku i načinu gradnje, peć veoma podseća na velike keramičke peći koje poznajemo sa kasnolatenskog naselja na Gomolavi iz horizonta VIb (Jovanović/Jovanović 1988, 92, sl. 31 i 32). Oko peći i na roštilju nađeni su delovi lonca oblika situle, grube fakture, ukrašenog češljastim ornamentom. Očuvana visina kalote kod ove peći je oko 17 cm. Dimenzije lonca su: visina 41 cm, prečnik oboda 34 cm, prečnik dna 16 cm. Lonac čija je spoljna strana bila ukrašena češljastim ornamentom na nekim mestima bio je ojačan gvozdenim klamfama i najverovatnije se koristio kao posuda za sušenje žitarica. Sa obe strane ove peći pronađeni su ostaci još dve peći od kojih je jedna bila kružnog, a druga je imala očuvano samo ložište elipsoidnog oblika. Oštećena peć kružnog oblika (prečnika 70 cm) jednim delom je zalazila ispod peći sa kvadratnom kalotom (koja u ovom slučaju spada u mlađu grupu objekata na Čarnoku). Ispred peći se nalazila i jama za odlaganje pepela.

Deo peći sa očuvanim ložištem elipsoidnog oblika, po obliku i veličini podseća na male kruškaste peći, odnosno njihova ložišta iz sonde XXIII/2003, s tom razlikom što kod ove peći dno ložišta nije konstatovano, već je sama zemljana podloga korišćena kao podnica. Unutrašnjost ložišta čije su dimenzije 40x50 cm bila je ispunjena pepelom. Visina ložišta je 20 cm. Peć je izrađena veoma jednostavno, pripremljena jama obložena je debelim slojem kompaktne gline, od koje je formiran zid ložišta. U ložištu su pronađeni ostaci drvenih stubova na kojima je bila postavljena podnica i kaliota peći.

U središnjem delu sonde XXV nađeni su ostaci još dve peći malih dimenzija, kružnog oblika (jedna prečnika 30, a druga 40 cm). Bile su postavljene na podnici velike keramičke peći(?) prečnika 1,60 m, koja se nalazila na sloju kompaktne žute gline – nekoj vrsti podnice ili radne površine u objektu čije dimenzije je teško odrediti. Interesantno je da je peć manjih dimenzija imala i delimično očuvano kružno ložište. Oko zone sa pećima nađena je veća količina fine latenske keramike. U nivou podnice velike peći otkrivena je veća količina fine latenske keramike ukrašene tehnikom slikanja – belom i crvenom bojom. Analiza keramike ukazuje da bi male peći i pokretni materijal pripadao mlađem stambenom horizontu na Čarnoku, što odgovara VIb fazi na Gomolavi (Jovanović/Jovanović 1988, 36; T. XV.4, 7; T.XXVI.9 i T. XXIX.9).

Minijaturne peći otkrivene u sondama XXIII/2004 i XXV/2005, koje se nalaze na dve različite strane unutar naselja, nisu poznate na drugim latenskim lokalitetima u Podunavlju i Posavini. One su po svom obliku i veličini jedinstvene. Uz to, oko njih su pronađeni delovi ognjišne keramike poput lonca tipa „situle“ i ugljenisane žitarice, na osnovu čega možemo da pretpostavimo da su korišćene za sušenje žitarica pre skladištenja. Jedna od mogućnosti je da su tako male peći služile za zagrevanje žitarica do određene temperature (40–60°) radi lakšeg skidanja plevica sa zrna (Knörzer 1970; Hopf 1974, 2, 3). S obzirom da je keltsko stanovništvo u I veku p. n. e živelo na ovim prostorima, ugljenisani ostaci žitarica pokazuju da su oko Čarnoka uzgajali ječam i proso. Pošto su otkrivene u najmlađem građevinskom horizontu na Čarnoku, hronološki ih možemo svrstati u Gomolavu VIb ili možda VIc horizont, odnosno La Tene D fazu.

Tokom poslednjih deset milenijuma ječam i proso imali su višestruku ulogu u ishrani ljudi i životinja. Uzgajani su kako u praistorijskom, tako i u istorijskom razdoblju. Postavlja se pitanje: „Zašto?“ Odgovor bi mogao da se potraži u činjenici da su u latenskom periodu na ovim prostorima prema arheobotaničkim analizama, uzgajane one vrste žitarica koje su bile prilagodljive tadašnjim klimatskim uslovima i čija je vegetacija kraće trajala od ozimih useva. Sejane su u proleće, nakon isušivanja močvarnog zemljišta i povlačenja vode u korita reka. Arheobotaničkim analizama je utvrđeno da su i oko Čarnoka uzgajane žitarice koje su imale kraći period sazrevanja, poput ječma (*Hordeum vulgare*) i prosa (*Panicum miliaceum*) (Jovanović 2004, 112; Medović 2006, 41).

Posle žetve, razne žitarice čuvane su u naseljima koja su bila zaštićena zemljanim nasipom. Tu spadaju Čarnok kod Bačkog Dobrog Polja, Turski šanac kod Bačke Palanke, Plavna, po ostacima bedema i Gardinovci, a možda i Feudvar. Sva ova naselja bila su u rekama dobro povezana sa otvorenim latenskim naseljima u Bačkoj (Jegrička – Tisa, Crna bara – Tisa, Krivaja – Tisa).

Bila su to prva praistorijska poljoprivredna dobra, preteče savremenih ekonomija. Pored toga, utvrđena keltska naselja na levoj obali Dunava imala su i funkciju pristaništa, u kojima se obavljala razmena (tram-

pa) za druga materijalna dobra ili pak druge poljoprivredne proizvode koje su Rimljani donosili sa drugih teritorija poput zlata (*Aurum*), srebra (*Argentum),* bakra (*Cuprium),* gvožđa (*Ferrum)*, kalaja – kositera (*Plumbum album),* soli (*Sal*), ćilibara – jantara (*Electrum),* potom školjke (*Spondilus – Concha*), staklu *(Vitrum*), emajla*,* ulja (*Oleum; olivum)*. Pored raznih sirovina nabavljani su i poluproizvodi korišćeni za izradu raznih alata – poput sekira, rala, delova za kola, oružja. Dodamo li tome i podatak da su na desnoj obali Dunava bila izgrađena tokom I veka n. e. rimska utvrđenja, a nešto kasnije naselja (vici, pagi) i manji posedi – villa rustica (Brukner 1987, 37) sasvim je izvesno da je naselje na Čarnoku imalo vrlo važnu ulogu za rimske podanike. U I veku n. e. između Skordiska i Rimljana otvara se novi oblik saradnje. Umesto ratova Skordisci su nudili vrlo kvalitetnu letinu koja je Rimljanima bila potrebna za ishranu vojnika i građana.

Nakon svih iznetih činjenica, ostaje nam da konstatujemo i to da su višegodišnja istraživanja na Čarnoku pomogla u osvetljavanju nekih pitanja koja se odnose na Kelte u Podunavlju. Velika količina ugljenisanih žitarica, posude za čuvanje, korpe i silosi, pokazuju, pre svega, to da su Skordisci u Bačkoj imali organizovanu zemljoradnju. Utvrđena keltska naselja u Bačkoj među koje spada i Čarnok kod Bačkog Dobrog Polja bila su tokom I veka p. n. e i kroz ceo I vek n.e. u važini trgovački i ekonomski centri kako za Skordiske tako i za Rimljane.

Poseban nalaz na Čarnoku čini par srebrnih fibula, malih dimenzija, dužine 3,8 do 4 cm, sa dekoracijom na pravougaonoj nozi i luku. Na luku fibule nalaze se na jednoj četiri, a na drugoj pet pločastih ukrasa u obliku diska koji se završavaju polumesečastim udubljenjem u obliku „konsekrativnih rogova“. Srebrne fibule sa Čarnoka za sada nemaju analogija u nakitu koji su upotrebljavali Kelti na području jugoistočne Evrope i Podunavlja. Na teritoriji zapadnih Kelta nalazimo ih u „Mokronoškoj skupini“, kod fibula tipa Nova ves (Guštin 1987, 54, Fig. 3, 12). Pored toga i bronzana fibula iz nekropole Beletov vrt, iz ženskog groba 201, u Novom mestu, ima određenih sličnosti sa fibulama na Čarnoku. Hronološki one pripadaju LT D1 i D2 fazama. (Guštin 1977, T. 19, 1; Guštin 1984, ab. 5/1; Božič 1987, 878, Sl. 46). Nekoliko sličnih fibula koje pripadaju istom vremenskom razdoblju pronađeno je u keltskom opidumu Stradonice (Filip 1956, T. CXXVI. 24, 25; Rybova'/Drda 1994, fig. 40: 22, 23).

Logičan je, takođe, zaključak da je plodna bačka ravnica, prekrivena kvalitetnim černozemom, uvek bila velika žitnica (Bukurov 1978, 36). Od neolita do današnjih dana, način korišćenja ovog prostora ostao je nepromenjen. Blagorodna polja vekovima su nosila predznak svojevrsnih rudnika, kao izvora života mnogih generacija. Stoga ne čudi što su i keltska plemena to prepoznala. Žitarice su bile njihova „zlatna ruda“ koju su koristili za vlastite potrebe, prodavali ih ili menjali za drugu robu, sa savremenicima u susednim regijama.

NAPOMENE

[1] Zahvaljujem se Nebojši Stanojevu što mi je omogućio istraživanje utvrđenog kasnolatenskog naselja Čarnok u ataru Bačkog Dobrog Polja. Posebno se zahvaljujem na podršci i višegodišnjoj stručnoj pomoći tokom istraživačkih poduhvata na samom lokalitetu.

[2] Podaci su preuzeti iz dokumentacije koju poseduje Gradski muzej u Somboru. Zahvaljujem se Draganu Radojeviću na pruženoj stručnoj pomoći i ustupljenoj dokumentaciji.

[3] U dokumentaciji Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu nema podatka da je Šandor Nađ prilikom istraživanja srednjovekovne nekropole u Vrbasu, istraživao i na Čarnoku. Unutar lokaliteta ima tragova od naknadnih iskopavanja koja nisu nigde registrovana. To smo ustanovili kod istraživanja sonde XVII iz 1994. i sonde XX iz 2003. godine.

LITERATURA

Блажић 1978–1979
Блажић, С., *Остаци фауне у келтском оppidуми код Бачке Паланке (Remains of the Fauna in the Celtic Oppidum near Bačka Palanka),* Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII–IX, 13–16, Нови Сад.
Blažić 2005
Blažić, S., *Fauna arheoloških lokaliteta u Vojvodini*, Novi Sad.
Božič 1987
Božič, D., *Keltska kultura u Jugoslaviji*, PJZ V, 855–897.
Брукнер 1974
Брукнер, О., *Думбово, Беочин, римско насеље*, АП 16, Београд.
Брукнер 1978–1979
Брукнер, О., *Келтски oppidum код Бачке Паланке (The Celtic Oppidum near Bačka Palanka*), Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII-IX, 5–7, Нови Сад.
Брукнер 1980
Брукнер, О., *Вртлози, Шимановци – домородачка насеља I в. н. е*., АП 21, Београд.
Brukner 1981
Brukner, O., *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Dissertationes et monographiae XXIV, Beograd.
Brukner 1982
Brukner, O., *Tromeđa, Pećinci – keltsko naselje*, AP 23, 52–53, Beograd.
Брукнер 1995
Брукнер, О., *Домородачка насеља (Native settlements*), *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем (Archaeological Investigations Along the highway routes in Srem)*, 91–136, Нови Сад.
Guštin 1984
Guštin, M., *Die Kelten in Jugoslawien*, JRGZM 31, 305–363.
Guštin 1987
Guštin, M., *La Tene Fibule from Istria*, ArchJug XXIV, 43–56.
Guštin 1997
Guštin, M., *Relativna kronologija grobov »Mokronoške skupine«*, Keltske študije 4, 67–103.
Dimitrijević 1961
Dimitrijević, D., *Istraživanja rimskog Limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija,* OZ l2, 87–121*,* Osijek.
Filip 1956
Filip, J., *Keltovi ve střední Evropě*, Praha.
Јовановић 1965
Јовановић, Б., *Гомолава. Ископавање 1965–1966, Општа стратиграфија (Gomolava – Excavations from 1965–1966. General Stratigraphy)*, PBM 14, 113–135, Нови Сад.
Јовановић 1971
Јовановић, Б., *Насеље Скордиска на Гомолави. Ископавање 1967–1971 (The Settlement of Scordisci on Gomolava – Excavations from 1967–1971)*, PBM 20, 123–146, Нови Сад.
Jovanović 1980
Jovanović, B., *Utvrđena naselja na zemlji Skordiska (A fortified settlements on territory of the Scordisci)*, Situla 20, 21, 375–381.
Jovanović 1986
Jovanović, M., *Čarnok, Titov Vrbas, Keltsko utvrđenje,* AP 25, 33–34, Beograd.
Jovanović/Jovanović 1988
Jovanović, B., Jovanović, M., *Naselje mlađeg gvozdenog doba (Late L Tène settlement)*, u: *Gomolava 2*, Novi Sad – Beograd.
Jovanović 1992
Jovanović, M., *Čarnok, Vrbas*; u**:** *Skordisci and the native population in the Middle Danube region (Skordisci i starosedeoci u Podunavlju)*, ed. N. Tasić, 112–113, Beograd.
Јовановић 1994
Јовановић, М., *Келтско утврђење Чарнок код Врбаса (Die keltische Festung Čarnok bei Vrbas)*. у: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља (The Iron Age Cultures in the Yugoslav Danube Basen)*, ed. N. Tasić, 119–130. Београд.
Jovanović 2004
Jovanović, M., *Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu (Prehistoric Grains in the Danube Basin and in the Balkans)*, RMV 46, 101–107, Novi Sad.
Jovanović/Stanojević 1987
Jovanović, M., Stanojević, N., *Titov Vrbas, izložba „Šest stotina godina grada“,* Novi Sad.
Knörzer 1970
Knörzer, K.–H., *Römerzeitliche Planzenfunde aus Neuss*. Novaesium 4, Limesforschungen 10, Berlin.
Majnarić-Pandžić 1970
Majnarić-Pandžić, N., *Keltsko – latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*
(Keltische – latènezeitliche Kulture in Slawonien und Sirmien), Vinkovci.
Majnarić-Pandžić 1978
Majnarić-Pandžić, N.,*Pregeled istraživanja keltskolatenske kulture u Sjevernoj Hrvatskoj* (Überblick der Erforschungen der latènezeitliche keltische Kultur in Nordkroatien), Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 149–158.
Majnarić-Pandžić 1984
Majnarić-Pandžić, N.*, Prilog problematici kasnolatenskih naselja u Slavoniji* (Zur problematik der befestigten Siedlungen aus der Spät-La-Tène-Zeit in Slawonien), OA 9, 23-34, Zagreb.

Medović 2006
Medović, A., *Arheobotaničke analize četiri korpe ječma i jedne korpe prosa sa Čarnoka (Archaeobotanical investigation of the content of five baskets in the Celtic settlement Čarnok, north Serbia)*, PMB 47-48, 41–52, Нови Сад.
Нађ 1971
Нађ, Š., *Некропола из раног средњег века у циглани „Полет“ у Врбасу (Das Frühmittelalterliche Gräbrefeld auf dem Gelände der Zoegelei „Polet“ bei Vrbas)*, PBM 20, 187–268, Нови Сад.
Popović 2000
Popović, P., *La cerámique de La Tène finale sur les territores des Scordisques (Ier siècle av n.è. – Ier siècle de n.è.), Каснолатенска керамика на територији Скордиска (I век пре н. е. – I век н. е.)*, Старинар L, 83–101, Београд.
Rybová/Drda 1994
Rybová, A., Drda, P., *Hradište by Stradonice*, *Rebirth of a Celtic opidum*, Praha.
Станојев 1996
Станојев, Н, *Средњовековна насеља у Војводини*, 16–19, Нови Сад.
Todorović 1968
Todorović, J., *Kelti u jugoistočnoj Evropi (Die Kelten in Süd – Ost Europa)*, Dissertationes, Tome VII, Beograd.
Todorović 1974
Todorović, J., *Skordisci, Istorija i kultura*, Novi Sad – Beograd.
Трифуновић/Пашић 2003
Трифуновић, С., Пашић, И., *„Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште („Stari vinogradi“ in Čurug – Multilaered Archaeological Site)*, Гласник САД 19, 263–290, Београд.
Вилотијевић 1965
Вилотијевић, Д., *Латенски слој насеља на локалитету Попов салаш код Новог Сада (La couche latènienn à Popov Salaš près de Novi Sad)*, PBM 14, 256–268, Нови Сад,

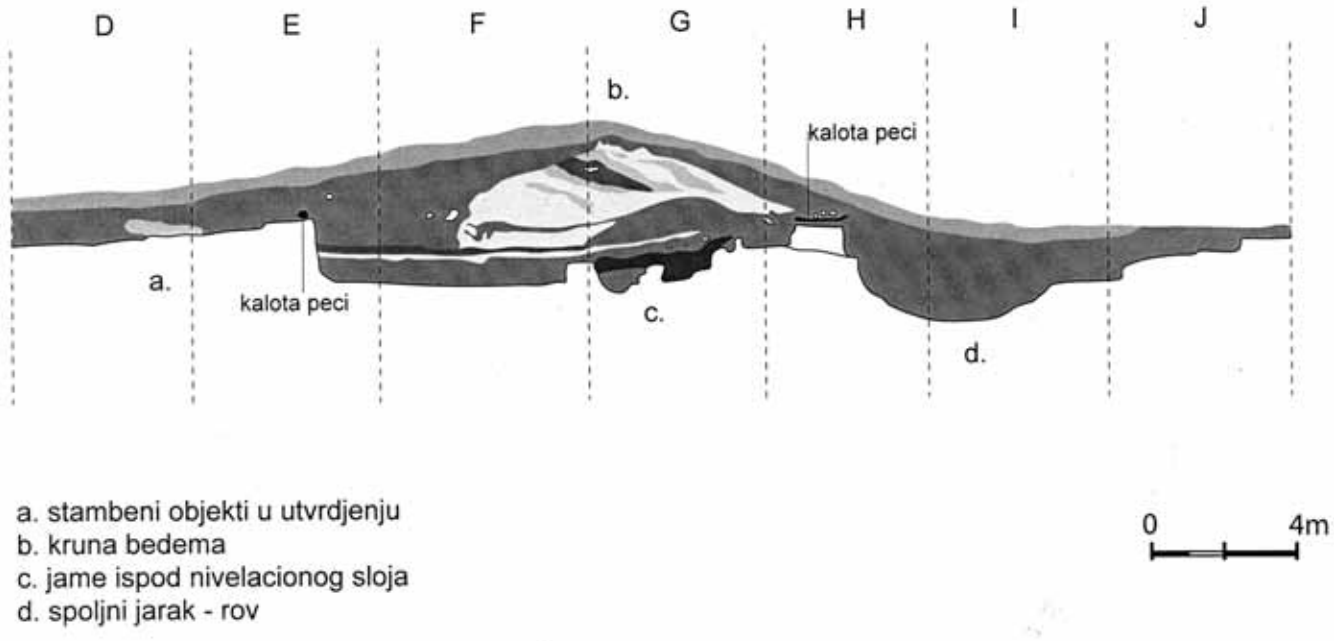

Lokalitet Čarnok, severoistočni profil sonde XI (od D-J)
Čarnok, cross section of sondes XI seen from the north-east (D-J)

2. Lokalitet Čarnok, sonda XVII, južni deo kuće 5, sa žitom
Čarnok, sondes XVII, southern part of House 5, with grain

▲ *5. Lokalitet Čarnok, sonda XVIII, keramika iz kuće 5*
Čarnok, sondes XVIII, ceramics from House 5

◄ *3. Lokalitet Čarnok, sonda XVIII, severni deo kuće 5 sa delovima posude za sušenje žita*
Čarnok, sondes XVIII, northern part of House 5, with the pieces of a dish for grain drying

▼ *4. Lokalitet Čarnok, ostaci žitarica u sondi XVII sa ostacima pletene korpe*
Čarnok, grain leftovers in sondes XVII with the remains of a woven basket

6. Lokalitet Čarnok, sonda XIX, jama-silos sa keramikom ispred kuće 7
Čarnok, sondes XIX, a pit-silos with ceramics in front of House 7

▲ *9. Lokalitet Čarnok, par srebrnih fibula iz sonde XVII*
Čarnok, a pair of silver fibulas from sondes XVII

◄ *8. Lokalitet Čarnok, sonda XXV, minijaturna peć sa kalotom za sušenje žita, pre vađenja iz zemlje*
Čarnok, sondes XXV, a miniature furnace with a kettle for grain drying, before taken out of the earth

▼ *7. Lokalitet Čarnok, sonda XXV, minijaturna peć sa kalotom za sušenje žita*
Čarnok, sondes XXV, a miniature furnace with a kettle for grain drying

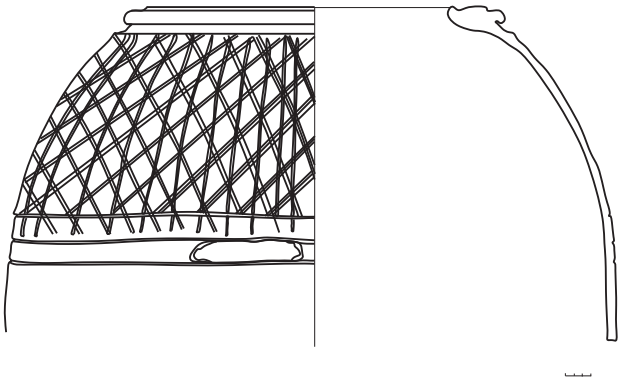

1

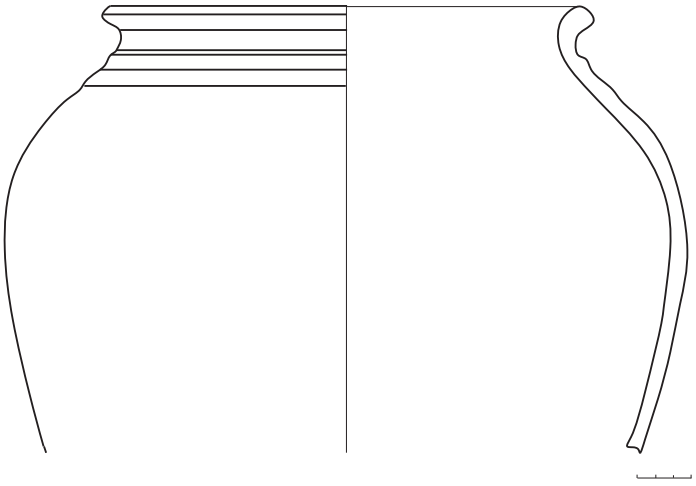

2

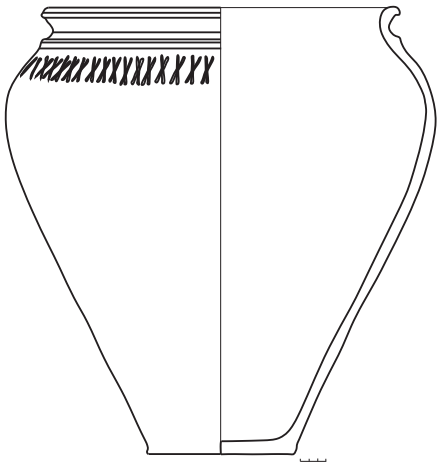

3

T. I

Čarnok, Bačko Dobro Polje, sonda XVII–XVIII, keramika iz kuće 5

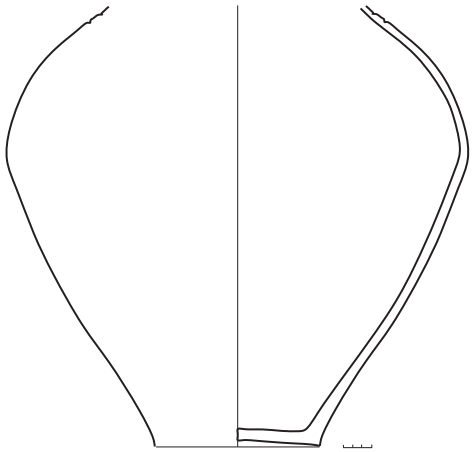

1

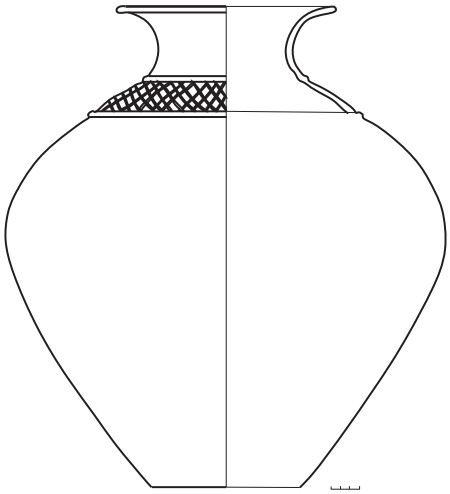

2

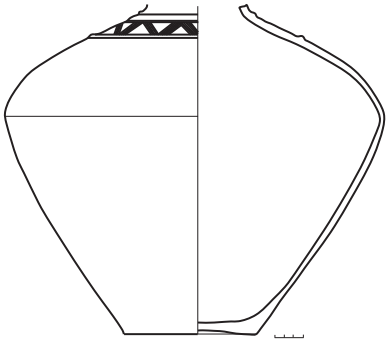

3

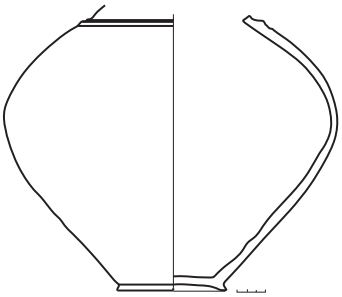

4

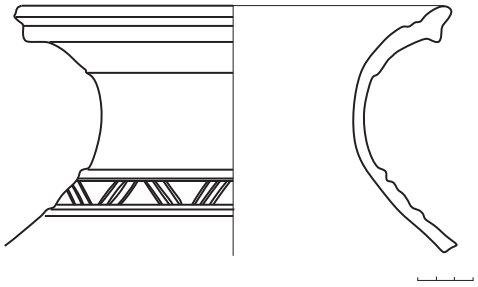

5

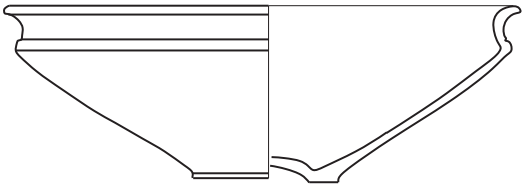

6

T. II

Čarnok, Bačko Dobro Polje, sonda XVII–XVIII, keramika iz kuće 5

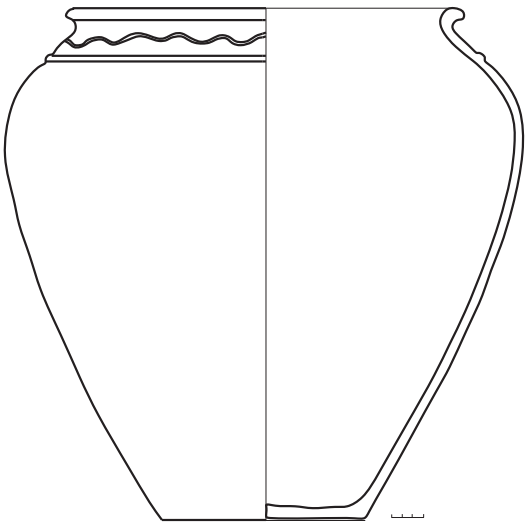

1

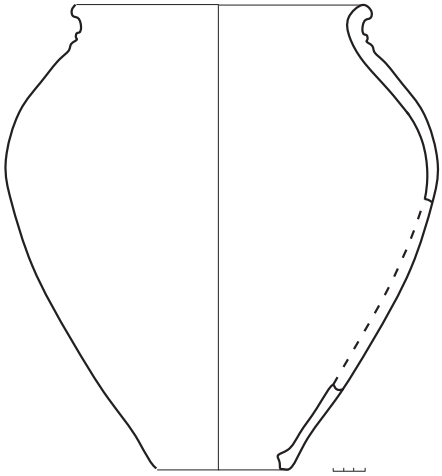

2

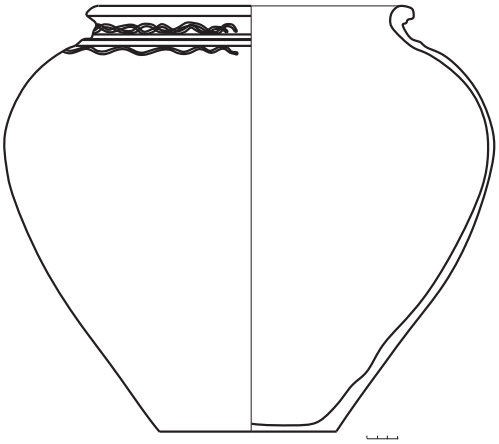

3

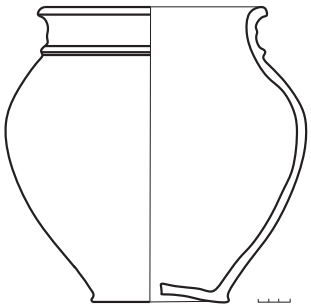

4

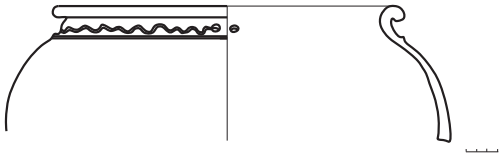

5

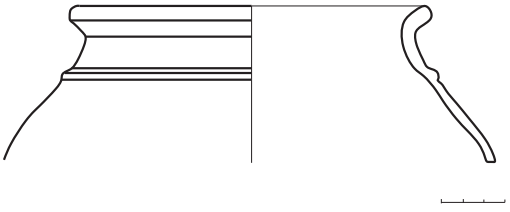

6

T. III

Čarnok, Bačko Dobro Polje, sonda XVII–XVIII, keramika iz kuće 5

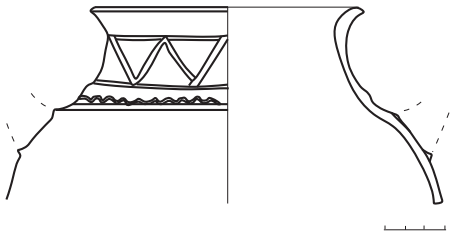

1

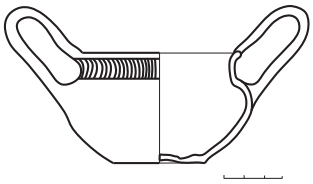

2

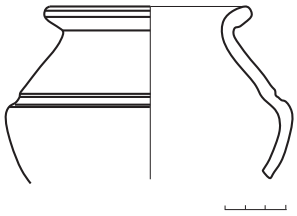

3

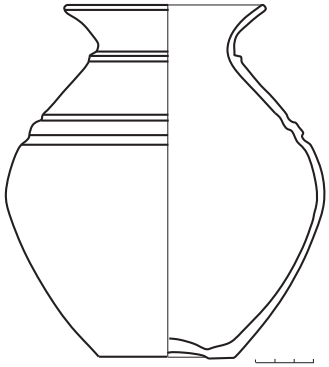

4

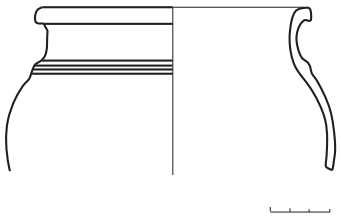

5

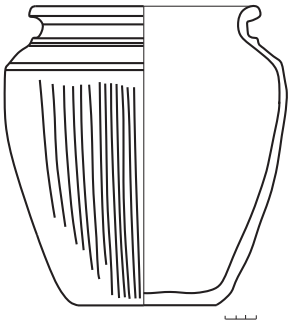

6

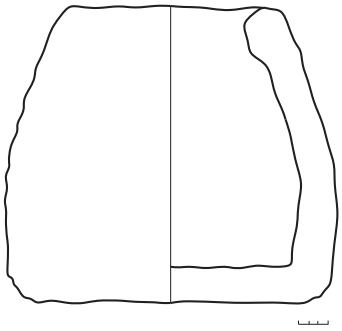

7

T. IV

Čarnok, Bačko Dobro Polje, sonda XVII–XVIII, keramika iz kuće 5

Marija Jovanović

THE LATE LA TENE FORTIFIED SETTLEMENT OF ČARNOK IN THE VICINITY OF VRBAS

(A REVIEW OF EXCAVATIONS FROM 1984 TO 2007)

Summary

At the end of the protohistoric period, on the south slopes of the Telečka plateau, between the Crna Bara and the Jegrička rivers, and in the middle of a fertile plain in Bačka, a fortified settlement of Čarnok was established. Although it was established thousands of years ago, the massive earthen ramparts dominate the area to this day.

The investigation of the late La Tene settlement of Čarnok, in the area of Bačko Dobro Polje, was continued in 1984 by the Museum of Vojvodina, Novi Sad. The excavations were regularly conducted in the period between 1984 and 1991. Due to the inconvenient circumstances in the country (the breakdown of Yugoslavia and the lack of financial resources), from 1991 to 1997, the excavations were done for longer or shorter periods of time, in 1994, 1996 and 1997. After a long break, the archaeological survey was continued in 2003 and has been conducted since.

During the period of twenty years or so (1984-2007), a lot of sondes (25) were placed around (outside) and within the fortified settlement of Čarnok in the vicinity of Bačko Dobro Polje.

In the eastern part of the settlement, the sondes XI, XII, XIV, XVII, XVIII and XIX have been investigated so far, except from the sonde XXV. The sondes XIII and XIV were placed behind the sonde XI/1987, covering the central part of the settlement. In House Five, with the dimensions 5.20 m by 5.70 m, which was investigated with the help of the sondes XVII and XVIII, the floor board of a hearth, which was horseshoe-shaped, and a part of a vaulted top were discovered. In front of the mouth of the hearth, pieces of daub were uncovered (about 5 cm in height). Most probably, they were placed above the vaulted top, and had the shape of a flat plate. They served to warm up or dry grain to a fixed temperature (40-60°C) so that chaff could easily be removed from grain (Knörzer, 1970; Hopf, 1974, 2-3). Next to the hearth, parallel with the south-facing wall of the house, parts of a charred basket and a massive wooden chest (with the approximate dimensions 2.70 m by 1 m) with the leftovers of charred grain (millet and high quality barley grains) were found. House 5 had two additional rooms. In the first part of one of the additional rooms (with the dimensions 2.50 m by 1.40 m), pieces of three woven baskets with charred grain were discovered. One basket contained only millet (*Panicum miliaceum* L.). Two other baskets contained the leftovers of other types of grain, mostly barley (*Hordeum vulgare* L.), (Medović, 2006, 42-43; tables 3-6).

To the west of the settlement, the sonde XX was placed. The sondes XIX, XXIII and XXIV were placed in the northeastern part of the settlement. Few sondes were placed around the fortification, mainly in the south part of the site, at slightly elevated areas, which were convenient for building houses and holy places (the sonde: III, VII, VIII, IX, X and XV).

In the sondes X, XI, XII, XVII-XVIII, XIX, XXII, XXIII, XXIV and XXV, parts of the buildings were uncovered in several horizons. The remains of the miniature furnaces (the sonde XXIII and XXV) which were also used for drying grain, are of great importance. Large quantity of charred grain, such as barley (*Hordeum vulgare* L.) and millet (*Panicum miliaceum* L.), inside and outside the buildings, indicate that grain was grown during protohistoric and historic periods in this area around the Danube. Besides the planned buildings, the settlement had its additional objects. Grain was kept in big ceramic dishes and silos as well.

The fortified celtic settlements in Bačka, where Čarnok belongs, were important commercial and economic centres for the Scordisci as well as for the Romans during the 1st century BC and the 1st century AD.

Небојша Видовић

UDC: 903:738 (497.113 Odžaci) „6387“

КЕЛТСКО-ЛАТЕНСКА КЕРАМИКА СА ТЕРИТОРИЈЕ ОПШТИНЕ ОЏАЦИ

(ИЗ ДЕПОА МУЗЕЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ОЏАЦИ)

Апстракт *– Предмет овог рада је затечени материјал келтско-латенског периода из археолошке збирке Музејске јединице у Оџацима. Материјал не потиче са ископавања (ни систематског ни заштитног), већ је прикупљен током низа година и припада случајним налазима. Најчешће има само основне податке о месту налаза, без ближих и конкретнијих података о другим околностима налаза. Без обзира на то, он уз већ забележена и описана налазишта, пружа могућност за боље сагледавање целокупне слике насељености овог периода, јер указују и на постојање нових (у литератури непознатих) локалитета келтско-латенске културе на овом терену.*

Кључне речи *– Оџаци, археолошки налази, Келти, керамика, Латен.*

Abstract *– The subject of this work is the Celtic La Tene material from the archaeological collection of the Museum unit Odžaci. The material is not an excavation find. It was collected during the years and belongs to the unexpected finds. Most often, it provides basic knowledge about the site without more precise information about some other circumstances. Nevertheless, it gives us the possibility to better understand the*
populatation of this period, because it indicates the existence of some new, uknown sites of the Celtic La Tene culture in this area.

Key words *– Odžaci, Archaeological findings, The Celts, Ceramics, La Tene*

УВОД

Повољан положај Оџака и околине, као и близина Дунава и обале реке Мостонге, допринеле су да у овом делу Бачке буду присутне популације од раних неолитских цивилизација до данашњих дана. Општина Оџаци смештена је на крајњем западном делу, периферно према осталим деловима Бачке, а Оџаци су, као централно насеље своје регије, смештени у њеном геометријском средишту. У тој структури регионалне целине, истиче се правилност локације појединих насеља која гравитирају према Оџацима. Сва та насеља су везана за плодна земљишта, она су средишта омањих простора истих географских и фитогеографских зона. Сва насеља оџачке општине смештена су на лесној тераси, користећи попут Богојева, Каравукова или Дероња додир двеју морфографских целина; или су положена у средишту лесне терасе и плодних аграрних површина, као Српски Милетић, Бачки Брестовац, Бачки Грачац, Ратково и Лалић (слика 1).[1]

Истраживање и проучавање овог простора постало је предмет рада више генерација љубитеља старина, аматера и археолога. Из тог рада прикупљен је значајан фонд археолошког материјала из разних епоха, који илуструје динамично смењивање народа и култура на тлу Бачке.

Slika 1. Reljefni elementi na teritoriji odžaka – 1) aluvijalna revan, 2) aluvijalna terasa, 3) lesna terasa

Овом приликом задржаћемо се на материјалу келтско-латенског периода из археолошке збирке Музејске јединице Оџаци. О појави, кретањима и продорима келтских племена податке налазимо у изворима и стручној литератури, где је о овом

проблему доста писано.[2] Померање келтског становништва из средње према јужној Европи одвијало се кроз дуг временски период. Трајније се насељавају након пораза код Делфа 279. године старе ере, одакле се поражена келтска племена враћају у Подунавље где и остају све до краја II века нове ере. На овим просторима, у Срему и јужно од Саве и Дунава (и лева и десна обала) конституишу се у племенску заједницу Скордиска, коју чине припадници разних племена која су се обрела на обалама Саве и Дунава и ту остала, заједно са оним Келтима који нису учествовали у делфском походу (слика 2).[3] Значајан извор обавештења о територијама које насељавају, поред античких извора, дају нам резултати археолошких истраживања. Захваљујући њима знамо да Скордисци захватају и већи део Бачке и да се њихова северна граница налази око ушћа Драве у Дунав, а једна од основних одлика простора које насељавају Скордисци су равница и велике реке.[4]

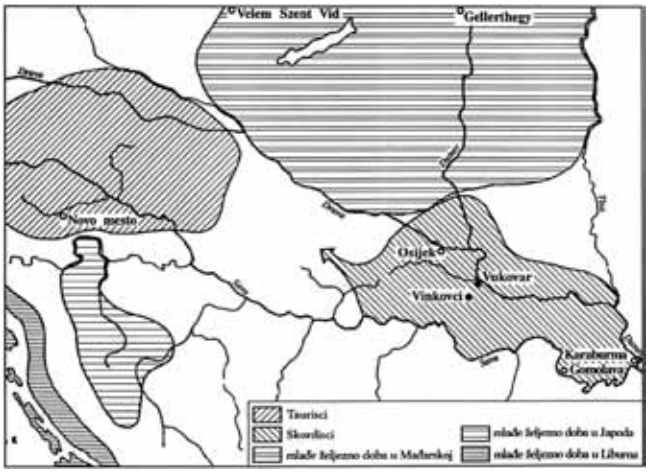

Slika 2. Rasprostiranje Skordiska u međurječiju Drave Save i Dunava (prema N. Majnarić-Pandžić, 1994)

Керамички материјал у овом раду сакупљен је током низа година, представља случајне налазе у разним околностима, без ближих и конкретнијих података о месту и околностима налаза. У таквом контексту, јасно је да не може дати одговоре на многа питања, али је, уз већ забележена и описана налазишта, веома значајан и добар део за боље сагледавање целокупне слике насељености овог периода, јер указују и на постојање нових (у литератури непознатих) локалитета келтско-латенске културе на овом терену.

Међу првим налазима са територије општине Оџаци спомиње се налаз спаљеног келтског ратничког гроба из 1902. год., који је датован у II век старе ере (о овом налазу писали су многи аутори).[5] Као латенска насеља спомињу се два локалитета у Богојеву: Попов салаш и Горњи виногради, као локалитети богати латенском керамиком.[6] Под категоријом „усамљени налази“ спомињу се Оџаци–Бач, као терен где је налажен келтски новац, ближи услови налаза су непознати.[7] Једино какве-такве податке имамо за Богојево и локалитет „Крст–шумица“, где се ради о узимању земље од стране војске у акцији одбране од поплаве из 1965. Као битан показатељ и репер овог периода, намећу се и истражени локалитети из осталих делова Бачке: Плавна код Бача,[8] Турски шанац код Бачке Паланке,[9] Попов салаш код Новог Сада[10] и Чарнок код Врбаса.[11] Материјал са ових локалитета указује на постепено насељавање и присуство Скордиска северно од Дунава (лева обала), као један од доказа да су Бачку средином I века старе ере насељавали Скордисци.[12] Материјал из овог рада такође се уклапа у ову хронолошку слику.

ТИПОЛОШКО-МЕТОДОЛОШКА ОБРАДА КЕРАМИКЕ

Предмет овог рада је затечени материјал келтско-латенског периода из археолошке збирке Музејске јединице у Оџацима. Треба имати у виду да материјал није са ископавања (ни систематског ни заштитног), већ је прикупљен током низа година као случајни налази, најчешће само са основним подацима о месту налаза, без ближих и конкретнијих података о другим околностима налаза. Материјал је са следећих локалитета: Оџаци – „Између два моста“ (T.I: 1–10; T.II: 11–21 и T.III: 22–23); Оџаци – „Мостонга, између Мостанице и воћњака, код жбуња“ (T.III: 1–7; T.IV: 8–15; T.V: 16–22); Оџаци – „Љубе 1“ (T.V: 1–2; T.VI: 3–5); Оџаци – „Љубе 2“ (T.VI: 1–4); Оџаци – „Љубе 3“ (T.VI: 1–2; T.VII: 3–7); Каравуково – „Мостонга 6 – мост 3“ (T.VII: 1–4; T.VIII: 5–14; T.IX: 15–23; T.X: 24–27); Дероње – „Мостонга 1“ (T.X: 1–5; T.XI: 6–9); Дероње – „Доња Брањевина“ (T.XI: 1–5); Дероње – „Водице“ (T.XII: 1–8); Ратково – „Чаковац“ (T.XII: 1–2; T.XIII: 3–7); Српски Милетић – „Мостонга 15“ (T.XIII: 1–3), и Богојево – „Крст–шумица“ (T.XIV: 1–9, 11; T.XV: 10, 12–15).

При сврставању и дефинисању керамичког материјала са територије општине Оџаци, користили су радови аутора који су се већ бавили овом проблематиком,[13] тако да је материјал из овог рада типолошко-методолошки обрађен анализом и аналогијом са постојећим обрађеним и публикованим материјалом. Материјал са ових локалитета чине фрагменти, који су се функционално и

типолошки могли препознати и сврстати у постојеће оквире, није пронађена, а ни реконструисана ниједна цела посуда.

Намера овог рада није дефинисање и расправа о новим облицима или називима постојећих, јер материјал није са истраживаних локалитета, па према томе и не нуди све релевантне податке, али може бити добар прилог постојећим сазнањима о керамичком материјалу Скордиска на овој територији. Ово је преглед и потврда постојања келтско-латенског материјала са подручја општине Оџаци, који указује на јасно присуство Скордиска на овом терену.

ЗДЕЛЕ

Зделе „S“ профилације – разгранатог обода

Ово је најбројнији керамички облик и заступљен је на свим локалитетима (T.I-1, 3; Оџаци, „између два моста“; T.III-2, 3, 4; Оџаци, „Мостонга, између два моста“; T.V-1, 2; Оџаци, „Кратке њиве, Љубе 1“; T.VI – Оџаци, „Љубе 1“:3; „Љубе 2“:1, 2; „Љубе 3“:2, 3; T.VII-1; Оџаци, „Љубе 3“; T.VII-2, 4; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.VIII-5, 7, 8, 9, 10; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.X-1; Дероње, „Мостонга 1“; T.XII-1, 2, 3; Дероње, „Водице“; T.XIV-1, 4, 5; Богојево, „Крст–шумица“), сигурно је да постоје одређене мање разлике међу њима, али су тело „S“ профила и разгранати обод као заједничке опште карактеристике доминантни. На унутрашњој страни здела: T.III-2, 3; Оџаци, „Између два моста“; T.VII-1; Оџаци, „Љубе 3“ и T.VIII-7; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“, изведен је орнамент валовнице глачањем и плитким жлебљењем (плитка канелура), а на зделu T.VIII-5; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“ изведен је орнамент на врату с ванске стране, плитким жлебљењем вертикалних линија. Диздар овај облик сврстава у тип A5a, који се налази на локалитетима са десне стране Дунава: Винковци, Ервеница, Вуковар, Сотин, Осијек;[14] те закључује како највећи број ових здела припада фази утврђених насеља, тј. средњем и касном латену. Овај тип здела налази се у великом броју и на Гомолави, где су разврстане у неколико типова, а појављују се од најраније фазе (Гомолава VIa) када „S“ профилација није још изразито наглашена, да би се са њиховом израдом наставило и током I века н. е. У фази VIb, зделе су често украшене мотивом валовнице на унутрашњој страни.

Зделе овог типа налазе се и на утврђеном насељу Чарнок код Врбаса, где се налазе и у најмлађем, трећем хоризонту датованом у крај I века п. н. е.[15] Овај се материјал налази на утврђеном насељу „Турски шанац“ код Б. Паланке из I века п. н. е., затим на утврђеном каснолатенском насељу Плавна.[16]

У предлогу хронолошке поделе латена, J. Тодоровић појаву здела „S“ профилације ставља у III век п. н. е. (фаза IIIA), да би у II веку п. н. е. (фаза IIIB) а нарочито у I веку п. н. е. (фаза IV) постале основни и најбројнији керамички облик,[17] где још разликује типове дна, које је код старијих примерака равно, док је код млађих прстенасто.

За М. Сладића, зделе „S“ профилације и разгранатог руба, преузете су од аутохтоног становништва старијег гвозденог доба и то у каснолатенској фази.[18]

Зделе „S“ профилације са оштријим прелазом доњег дела тела у раме

Као други тип здела „S“ профилације М. Диздар издваја зделе које се од претходне варијанте разликују оштрим прелазом доњег дела тела у раме (угаона тачка), али се својом целокупном профилацијом, технолошким карактеристикама, распоредом и мотивима украшавања настављају на претходни облик као његова даљња развојна линија.[19] На локалитетима које анализира, ове зделе бројношћу премашују све остале облике, те их на основу аналогија сматра обликом који је карактеристичан за утврђена и отворена насеља Скордиска из периода касног латена.

На материјалу који обрађујем то би биле зделе: (T.I-2; Оџаци, „између два моста“; T.III-1; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.VI-4, 5; Оџаци, “Кратке њиве – Љубе 1“; T.VII-4; Оџаци, „Љубе 3“, T.VII-1; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.VIII-6, 11; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.X-1; Дероње, „Мостонга 1“; T.XII-1, 2; Дероње, „Водице“; T.XIV-2, 3; Богојево, „Крст–шумица“). Од орнамената, јавља се само на зделu T.VI-5; Оџаци, „Љубе 1 – кратке њиве“, глачани мотив у виду троугла (бумеранг).

Овај се тип здела на Гомолави појављује од фазе VIa, да би у другој половини I века п. н. е. постао најбројнији керамички облик, јавља се и у фази VIc, у I–II веку н. е. Ове се зделе јављају и на утврђеном насељу у Плавни,[20] а у најмлађем хоризонту насеља у Чарноку с краја I века п. н. е. Ове су зделе карактеристичне и за каснолатенска насеља отвореног типа са полуземуничким објектима, као што су Попов салаш и Вогањ Баре.[21] На некрополи Карабурма налазе се искључиво у пањевинским гробовима, који се на основу осталих гробних прилога датују у другу половину I века п. н. е.[22]

Зделе коничног (заобљеног) тела и равног и профилисаног обода

Зделе овог типа са равним и профилисаним ободом (T.III-21, 22; Оџаци, „Између два моста“; T.IV-10; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.V-21; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.VIII-14; Каравуково, „Мостонга VI – мост 3“; T:XIV-6; Богојево, „Крст–шумица“), порекло воде из аутохтоних традиција и међу најбројнијим су налазима. Ј. Тодоровић датује ове зделе од фазе II–IV, а уз зделе „S“ профилације током II–I века п. н. е. постају основни тип. М. Диздар овај тип ставља у тип A2b и сматра да обележавају крај раног латена, да су присутне кроз средњи латен, а обележавају и време старије фазе касног латена.[23] На Гомолави се такође прате од фаза VIa-VIc. Налазимо их и на локалитету „Турски шанац“ код Бачке Паланке,[24] затим на насељу отвореног типа „Ливаде“ код Сремске Митровице заједно са фрагментима прелазних римско-провинцијалних облика, што их датује у крај I века п. н. е.[25]

Зделе коничног (заобљеног) тела и увученог обода

Зделе заобљеног (коничног) тела и увученог обода најбројнија су варијанта зделе заобљеног (коничног) тела (T.I-4; Оџаци, „Између два моста“; T.III-5, 6, 7; Оџаци, „Између два моста“; T.IV-8, 9; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.VIII-12, 13; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.IX-15; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“). Са унутрашње стране могу бити украшене мотивом валовнице, која се изводи плитким жлебљењем или глачањем (T.III-5; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.IV-8; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.IX-15; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“). И Ј. Тодоровић и М. Сладић слажу се да је овај тип зделе преузет од аутохтоног становништва, датују их од фазе стабилизације до касног латена. Код М. Диздара ове зделе су тип A2c, и сматра да су уз зделе „S“ профилације, најкарактеристичнији облици Скордиска и најчешћи у касном латену, где зделе украшене глачањем с унутрашње стране припадају фази утврђених насеља, а зделе тог типа присутне су и на раноримским провинцијалним налазиштима, документујући етничку присутност преживелих Скордиска у I–II веку н. е.[26]

На Гомолави, зделе увученог обода (тип 6) присутне су кроз све хоризонте, али је ипак највећи број из фазе VIb, украшавање ових зделa је повећано у овој фази и кроз следећу (VIc). Ови типови зделa налажени су и на осталим каснолатенским локалитетима: Чарнок код Врбаса, Плавна, Турски шанац код Бачке Паланке, Попов Салаш код Новог Сада; а на локалитету Ливаде код С. Митровице, налази се заједно са ранопровинцијалним римским облицима.[27]

Зделе са локалитета Оџаци – „између два моста“ (T.-III:21, 22) припадају касном латену или раноримском периоду (Гомолава VIc фази) и иду паралелно са келтским материјалом до краја I века нове ере. Могу се издвојити и фрагменти са локалитета у Српском Милетићу (T.XI: 1–3), који очитавају римске форме, али на којима је аутохтоно (латенско) украшавање.

ЛОНЦИ

Лонци израђени на грнчарском колу

Лоптасти питоси

Лонци заобљеног тела и хоризонтално положеног и профилисаног обода (T.VI-3; Оџаци, Љубе 2“; T.XIV-7; Богојево “Крст–шумица“), спадали би под тип D2b по М. Диздару, које налази на утврђеним насељима на винковачком подручју.[28] На Гомолави је издвојено шест облика који припадају типу питоса, а бележе се од фазе VIa, али највећи број припада фази VIb из друге половине I века п. н. е.[29] На утврђеном насељу Плавна такође се ради о већим лонцима-питосима, где су датовани у касни латен, а налажени су и на отвореном типу каснолатенског насеља Попов салаш.[30]

Лонцима-питосима још већих димензија припадао би фрагмент из Богојева (T.XIV:9), све наведено за претходни тип, везано за порекло и облик, важи и за овај тип. На насељима Плавна и Турски шанац, југозападна Бачка, пронађени су у полуукопаним стамбеним објектима. Ј. Тодоровић лонце ова два типа зове питоси и њихову појаву везује за продоре Скордиска у Македонију и Грчку, или сматра како су у Подунавље стигли посредством Римљана крајем I века п. н. е.[31] Лонци овог типа могли би се датовати у касни латен, а њихова се појава бележи и на римским локалитетима током I века н. е.[32]

Лонци „S“ профилације (лонци-амфоре)

Лонци „S“ профилације с највећом ширином у горњем делу, уз зделе „S“ профилације представљају најбројнији керамички облик израђен на грнчарском колу. Украшавање се изводи техникама гла-

чања и жлебљења којима се изнад, испод или између слабо наглашених задебљања, изводе мотиви вертикалних и косих линија и валовница, те сложеније организовани мотиви као што су метопе и мреже (T.I-5; Оџаци, „Између два моста“; T.IV-11; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.IX-16; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.X-2,3; Дероње, „Мостонга 1“; T.XIII-2; Ратково, „Чаковац“). Налазе се на латенским насељима с десне стране Дунава (Градина у Оролику, Лева бара у Вуковару).[33] На Гомолави припадају амфорама типа 2 и 3 и налазе се у свим фазама насеља, али су најбројнији у фази VIb, већи је број неукрашен, док се украшени крећу у распону мотива претходно наведених.[34] Овај тип лонаца-амфора, налази се и на осталим локалитетима: Чарнок код Врбаса, „Турски шанац“, „Митровачке ливаде“, „Попов салаш“.[35] Овај тип лонаца-амфора карактеристичан је за фазу утврђених насеља, али је у најширој употреби у периоду касног латена када постаје основни облик лонца. Производња се наставља и током I века н. е. на насељима са јачом керамичком традицијом (Гомолава).[36]

Посуде које својим обликом свакако више одговарају називу амфора (T.I-6; Оџаци, „Између два моста“, T.IV-12; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.XIV-8; Богојево, „Крст–шумица“), а својим су карактеристикама веома блиске претходном типу. На Гомолави спадају у тип 2 амфора, заступљене од фазе VIa, па до I века н. е.

Пехари (псеудо-кантароси)

Кантароси украшени техником глачања су карактеристичан керамички облик за Скордиске и не појављују се на латенским налазиштима у северним деловима Панонске низије. Кантарос заобљеног тела и цилиндричног или стожастог врата с две тракасте дршке, украшен на врату и рамену глачаним или жлебљеним, хоризонталним, косим или цикцак линијама, валовницама и метопама, припадао би типу 4C по M. Диздару, у овом материјалу је заступљен примерком из Богојева (T.XV.10). На Гомолави се појављују у фази VIa, да би најбројнији били у фази VIb. На насељу „Плавна“[37] пронађен је такав са украсом у техници жлебљења, у техници глачања познајемо примерке из „Вогањ Баре“[38] и „Ливаде“[39] код С. Митровице.

За Б. Јовановића кантароси ниског врата су локалног порекла с традицијом из претходних епоха, док кантароси цилиндричног врата на вишој профилисаној нози имају предлошке у хеленистичким узорима. У керамографији Скордиска дошло је до спајања ове две развојне линије и стварања нових облика карактеристичних за Скордиске.[40]

Под ову категорију могу се споменути и фрагменти тракастих дршки (T.II-14; Оџаци, „Између два моста“; T.V-18; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.XIII-7; Ратково, „Чаковац“; T.XV-13,14; Богојево, „Крст–шумица“), које својим облицима и димензијама одговарају кантаросима, нарочито са T:XV, које су са истог локалитета као и кантарос, уз то исто и украшене (глачане цикцак линије које се са највишег дела дршке спуштају ка ободу).

Овде такође треба споменути и фрагментоване мање посуде са тракастом дршком (T.VI-4; Оџаци, „Љубе 2“; T.IX-19; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; и T.XIII-6; Ратково, „Чаковац“), које J. Тодоровић зове минијатурни судови и који се кроз латен налазе у гробним целинама. По фактури и облику подражавају судове нормалних димензија, један од честих облика је мали биконични суд с две дршке, поједини примерци орнаментисани су косим линијама (T.XIII-6; Ратково, „Чаковац“) комбинованим с убодима, налазе се у гробовима са материјалом од III до I века п. н. е.[41]

Лонци ручно рађени

Поред здела „S“ профилације и здела увученог обода, представљају најбројније керамичке налазе.

Ситуласти лонци

Свакако су најбројнији керамички облици лонаца с хоризонтално положеним жлебом (који може бити јаче наглашен, а некада готово незнатно), који раздваја задебљани обод од тела, а украшени су чешљастим орнаментом по целом телу са вертикалним, хоризонталним или косим линијама (T.II-15-19; Оџаци, „Између два моста“; T.V-19, 20; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.VIII-6; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.IX-20-22; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.X-23-26; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.XI-6-8; Дероње, „Мостонга 1“; T.XII-6; Дероње, „Водице“; T.XV-15; Богојево, „Крст–шумица“).

За овај тип лонаца карактеристично је и додавање графита у глину од које је направљена посуда, што је утицало на постојаност на топлину и уједно су постајали водонепропусни. Примерак из Богојева (T.XV:15) има и перфорације, од којих је једна са сачуваним гвозденим остатком, вероватно је била репарирана, што би сведочило о важности такве посуде.

Иначе, тип лонаца са хоризонталним жлебом и чешљастим орнаментом М. Диздар издваја као тип D2c (урезани украс) и D2d (украшавање чешљом).[42] На Гомолави су лонци са чешљастим украсом присутни од фазе VIa, да би најбројнији били у фази VIb у другој половини I века п.н.е., да би се производња наставила и у фази VIc која припада раноримском насељу.[43] На насељу Чарнок појављују се у фази оснивања насеља, да би у млађим хоризонтима постали један од најбројнијих керамичких облика.[44] Лонце заобљеног тела, украшене чешљастим орнаментом, од којих су неки графитирани, налазимо на свим каснолатенским локалитетима уопште (Вогањ Баре, Митровачке ливаде, Попов салаш), па су заправо и једна од карактеристика керамичке производње Скордиска, нарочито у каснолатенском периоду (друга половина I века п. н. е.), да би се производња наставила у раноримским радионицама до краја I века н. е.

Лонац заобљеног тела који је украшен апликацијом хоризонтално положене пластичне траке по којој је изведено отискивање прстом (Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“; T.IX:20), може се сврстати у тип D2a по Диздару,[45] а Б. Јовановић их назива лонци тип 2. На Гомолави су издвојени као лонци тип 2, где се бележе још у фази VIa, да би бројније били заступљени кроз млађе хоризонте. Овоме би можда најближи могао бити и фрагмент лонца са истог локалитета (T.IX:21), са хоризонталном пластичном траком и косим урезима по њој, која раздваја обод од рамена лонца.

УКРАШАВАЊЕ

Проблемом техника украшавања и мотива бавио се Ј. Тодоровић,[46] где раздваја украшавање на грубој керамици рађеној руком и на финој керамици рађеној на грнчарском колу. За керамику рађену на колу сматра да кроз читав период латена није било уједначеног начина украшавања, тј. украшавање је много интензивније у касном латену. Један од најчешћих начина украшавања изводио се глачањем пре сушења, овом техником, судови су са спољне стране, ређе са унутрашње, украшавани таласастим и паралелним линијама. Врат посуде је место где се највише украшава глачањем, чија се најранија појава налази у II веку п. н. е., да би касније постала све чешћа и на крају старе ере постала масовна, а одржава се и почетком историјске епохе.[47] Орнамент изведен урезивањем сигурно је старијег датума од технике глачања, а мотиви концентричних кругова, прстенастих линија и урезаних полукругова у низу, јављају се на керамици и из претходног периода. Утиснути печатни орнаменти изведени у низу троуглова, јављају се и на металним налазима (можда орнамент са посуде T.VI-5; Оџаци, „Кратке њиве-Љубе 1“). Код грубе керамике техника и орнаментика су другачије, најчешћа је појава метличасте и чешљасте орнаментике, уз појаву жлебастих орнамената. Налази се и на посуде са примесама графита, који јој даје ватросталне особине.

На крају технику и украшавање дели на три фазе: прва – до II века п. н. е., сиромашнија скала мотива, техника урезивања; друга – од II века п. н. е., интензивније украшавање, појава глачаног орнамента; трећа – од средине I века п. н. е., глачање масовније, јавља се премаз који се љуспа, бојени судови, улази у I век н. е.[48]

И М. Сладић се осврће на развој орнаменталних мотива на стратиграфским нивоима са Жидовара, за које каже да су били пресудни за периодизацију културног слоја на Жидовару.[49] Издвојене су три фазе, где се може рећи да се у најстаријој (6–3. о. с.) графитирани орнамент своди углавном на праволинијске мотиве: снопове правих паралелних и снопове косих линија који се наслањају један на други, косе паралелне и косе које обликују мрежасти мотив (T.X-3; Дероње, „Мостонга 1“; T.IV-13; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.I-10; Оџаци, „Између два моста“), спорадично се јавља таласаста линија. У другој фази (3. о. с. – површински слој), појава криволинијског орнамента који је све чешћи, али праволинијски се још појављује, на крају ове фазе масовно се примењује таласаста линија која бива заступљена и на римској керамици. У трећој фази (део површинског о. с.) основни мотив је таласаста линија, па се поред једноструке јавља и двострука таласаста линија (T.III-5; Оџаци, „Мостонга, између Мостанице и воћњака“; T.IX-16; Каравуково, „Мостонга 6 – мост 3“).

Углавном, орнаментални мотиви и технике извођења, поклапају се са налазима осталих локалитета келтско-латенске културе Скордиска.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Керамички материјал са локалитета територије општине Оџаци, својим типолошко-стилским облицима, орнаменталним мотивима и техникама украшавања, битно или нимало не одступа од материјала са других келтско-латенских локалитета, како у свом ближем окружењу (локалитети јужне и југозападне Бачке, те локалитети са десне обале Дунава), тако

и даљем. На основу свега претходно написаног и урађене типолошке припадности и аналогија, овај се материјал свакако може определити у етнички супстрат Скордиска као носиоца латенског периода овог простора.

Керамика дачког порекла на овим локаллитетима није пронађена, бавећи се овим проблемом Б. Јовановић констатује да и на осталим латенским насељима у Бачкој ова керамика није заступљена. Досадашња истраживања каснолатенских насеља и локалитета у Бачкој указују на материјал који би хронолошки припадао Гомолава VIb фази, чији би најреалнији носиоци могли бити управо Скордисци.[50]

За боље и јасније анализе, неопходна су, макар и сондажна, археолошка истраживања, која би сигурно бацила више светла на овај (пре)историјски период. Што се тиче хронологије и ближег датовања, треба имати у виду да материјал у овом раду није са ископавања (ни систематског, ни заштитног), једноставно је прикупљен, најчешће само са основним подацима о месту налаза, али на основу типолошке обраде и аналогија, керамички материјал у целини могао би се датовати у каснолатенски период средине I века п. н. е. и продужетак трајања током I века н.е.

Из материјала, тј. места његовог порекла, може се закључити да, у археолошку карту латенског периода улазе нови латенски локалитети: Каравуково, Ратково, Дероње, Оџаци са новим локалитетима Српски Милетић (слика 3). Налази имају само податке о месту налаза, али с обзиром на материјал, свакако би у будућности требало извршити, макар сондажна ископавања, на локалитетима у Каравукову, Богојеву и Оџацима.

НАПОМЕНЕ

[1] Плеша, Ј., *Општина Оџаци*, географска монографија, Нови Сад 1976.

[2] Јовановић, Б., *Млађе гвоздено доба*, у: *Праисторија Војводине*, Нови Сад 1974, 277–316; Папазоглу, Ф., *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969; Тодоровић, Ј., *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968.

[3] Исто.

[4] Поповић, П., *Скордисци и староседеоци*, Београд 1992, 96.

[5] Roediger, L., AE XXIV, 1904; Тодоровић, Ј., *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968; Гуштин, М., *Келтски воз*, Брежице 1984.

[6] Тодоровић, Ј., нав. дело, 19–34.

[7] Исто, 20; Веленрајтер, П., РВМ 3, 121.

[8] Брукнер, О., *Келтски опидум код Бачке Паланке,* ГПСКВ 8-9, 1978, 5.

[9] Јовановић, М., *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31, Нови Сад 1988–1989.

[10] Брукнер, О., нав. дело.

[11] Јовановић, М., *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, Београд, 1994, 119–130.

[12] Исто.

[13] Сладић, М., *Керамика Скордиска*, Београд 1986; Тодоровић, Ј., нав. дело; Диздар, М., *Латенска насеља на винковачком подручју, типолошко-статистичка обрада керамичких налаза*, Загреб 2001; Јовановић, Б., Јовановић, М., *Гомолава, насеље млађег гвозденог доба*, Нови Сад – Београд 1988.

[14] Исто, 58–59, 63.

[15] Јовановић, М., *Келтско утврђење Чарнок код Врбаса,* у: *Културе гвозденод доба југословенског Подунавља,* Београд 1994.

[16] Јовановић, М., *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31, Нови Сад 1988–89.

[17] Тодоровић, Ј., нав. дело.

[18] Сладић, М., нав. дело, 52.

[19] Диздар, М., *Латенска насеља на винковачком подручју, типолошко-статистичка обрада керамичких налаза*, Загреб 2001, 63.

[20] Јовановић, М., *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31, Нови Сад 1988–1989.

[21] Брукнер, О., *Вогањ Баре, каснолатенско насеље*, АП 27, 1986.

[22] Тодоровић, Ј., нав. дело.

[23] Диздар, М., нав. дело, 53. (TII:3; TIII:3, 5)

[24] Брукнер, О., *Келтски опидум код Бачке Паланке,* ГПСКВ 8-9, 1978. (TII:3)

[25] Исто, 113, сл. 2.

[26] Диздар, М., нав. дело, 53–56.

[27] Брукнер, О., *Ливаде – Сремска Митровица, Каснолатенско насеље*, АП 29, 1988, сл. 7–8.

[28] Исто, 69.

[29] Јовановић, Б., Јовановић, М., нав. дело.

[30] Јовановић, М., *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31, 1988–1989.

[31] Тодоровић, Ј., 1964; *Келти у југоисточној Европи,* Београд 1968.

[32] Диздар, М., нав. дело, 70.

[33] Исто, 75.

[34] Јовановић, Б., Јовановић, М., нав. дело.

[35] Већ помињани локалитети.

[36] Диздар, М., нав. дело, 76–77.

[37] Јовановић, М., *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31, 1988–1989.

[38] Брукнер, О., *Вогањ Баре, каснолатенско насеље*, АП 27, 1987.
[39] Брукнер, О., *Ливаде – Сремска Митровица, Каснолатенско насеље*, АП 29, 1989.
[40] Тодоровић, Ј., *Келти у југоисточној Европи*, 43.
[41] Исто, 83–88.
[42] Јовановић, Б., Јовановић, М., *Гомолава, Насеље млађег гвозденог доба,* Нови Сад – Београд 1988.
[43] Јовановић, М., *Келтско утврђење Чарнок код Врбаса,* у: *Културе гвозденод доба југословенског Подунавља,* Београд 1994.
[44] Диздар, М., *Латенска насеља на винковачком подручју, типолошко-статистичка обрада керамичких налаза,* Загреб 2001, 80–81.
[45] Тодоровић, Ј., *Келти у југоисточној Европи,* Београд 1968, 44–46.
[46] Исто, 45.
[47] Исто, 46.
[48] Сладић, М., *Керамика Скордиска,* Београд 1986, 35–36.
[49] Jovanović, M., *Keltsko utvrđenje Čarnok kod Vrbasa*, u: *Kulture gvozdenog doba Jugoslovenskog Podunavlja*, Beograd 1994, 124.

ЛИТЕРАТУРА

Брукнер, О., 1978 – *Келтски опидум код Бачке Паланке*, ГПСКВ 8-9
Брукнер, О., 1981 – *Римска керамика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, Београд
Брукнер, О., 1987 – *Вогањ Баре, каснолатенско насеље,* АП 27
Брукнер, О., 1989 – *Ливаде – Сремска Митровица, Каснолатенско насеље,* АП 29
Брукнер, О., 1988 – *Континуитет домородачких насеља у време римске доминације,* ГПСКВ XV
Брукнер, О., 1995 – *Домородачка насеља, Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем,* ПЗЗСК, Нови Сад
Гавела, Б, 1952 – *Келтски опидум Жидовар,* Београд
Гарашанин, М., Д. , 1951 – *Археолошка налазишта у Србији,* Београд
Гуштин, М., 1984 – *Празгодовински возови на оземљу Југославије, Келтски воз,* Брежице
Далић, М., 1998 – *Типолошко-статистичка обрада каснолатенске керамике из утврђених насеља Оролик и Привлака,* ОА, Загреб
Дегмеџић, И., 1959 – *Пораз Боја и Тауриска на Тиси,* РВМ 8, Нови Сад
Диздар, М., 2001 – *Налазишта латенске културе не винковачком подручју,* Прилози института за археологију, Загреб
Диздар, М., 2001 – *Латенска насеља на винковачком подручју, типолошко-статистичка обрада керамичких налаза,* Загреб
Јовановић, Б., 1973–1974 – *Елементи за познавање уметности Скордиска,* Старинар XXIV–XXV, Београд
Јовановић, Б., 1974 – *Млађе гвоздено доба, у: Праисторија Војводине,* Нови Сад
Јовановић, Б. , 1977–1978. – *Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу,* Старинар XXVIII–XXIX, Београд
Јовановић, Б., Јовановић, М., 1988 – *Гомолава, Насеље млађег гвозденог доба,* Нови Сад – Београд
Јовановић, М., 1986 – *Чарнок, Титов Врбас, келтско утврђење,* АП 25
Јовановић, М., 1988–1989 – *Плавна, келтско утврђење,* РВМ 31
Јовановић, М., 1994 – *Келтско утврђење Чарнок код Врбаса,* у: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља,* Београд
Мајнарић-Панџић, Н., 1970 – *Келтско-латенска култура у Славенији и Срему,* Винковци
Медовић, П., 1988–1989 – *Феудвар код Мошорина – насеље гвозденог и бронзаног доба,* РВМ 31, Нови Сад
Папазоглу, Ф., 1969 – *Средњобалканска племена у предримско доба,* Сарајево
Поповић, П., 2000 – *Каснолатенска керамика на територијама Скордиска (I век П. Н. Е. – I век Н. Е.),* Старинар L
Поповић, П., 1992 – *Скордисци од пада Македоније до римског освајања,* у: *Скордици и староседеоци,* Београд
Плеша, Ј., 1976 – *Општина Оџаци, Географска монографија,* ПМФ Нови Сад, Институт за географију
Сладић, М., 1986 – *Керамика Скордиска,* Београд
Тодоровић, Ј., 1968 – *Келти у југоисточној Европи,* Београд
Тодоровић, Ј., 1975 – *Кимбри у земљи Скордиска,* ЗРНМ VIII

КАТАЛОГ

Т. I – ОЦАЦИ – „Између два моста“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, са наглашеним раменом, р 13, пр. инв. бр. 1
2. Фрагмент зделе „S“ профилације од сиво-печене земље, добре фактуре, на грнчарском колу, са наглашеним раменом, оштријег конуса ка дну, р 13, пр. инв. бр. 2
3. Фрагмент зделе „S“ профилације од сиво-печене земље, добре фактуре, на грнчарском колу, са наглашеним раменом, оштријег конуса ка дну, р 14,5, пр. инв. бр. 3
4. Фрагмент зделе увученог обода од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, са неколико плитких и паралелних канелура у горњем делу према ободу; р 10, пр. инв. бр. 4
5. Фрагмент лонца, разгранатог обода на ван, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, на врату таласаста плитка канелура, раме наглашено пластичном хоризонталном траком испод које иде још једна таласаста плитка канелура; р 19,5, пр. инв. бр. 5
6. Фрагмент лонца, разгранатог обода који је глачан, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, на врату таласаста плитка канелура, раме одвојено ребрастом пластичном хоризонталном траком, врат и раме глачани; р 9, пр. инв. бр. 6
7. Фрагмент посуде, део трбуха и рамена ка врату, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, на врату плитке хоризонталне канелуре (паралелне); ш 5×6,5, пр. инв. бр. 7
8. Фрагмент посуде (лонца), део трбуха и рамена ка врату, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, трбух и раме одвојени пластичним ребрастим тракама између којих у пољу иде цикцак, плитка линија; ш 11×14,5, пр. инв. бр. 8
9. Фрагмент трбуха лонца и рамена ка врату, од сиво--печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, према рамену са орнаментом, плитка канелура непрекинуте линије са неправилним круговима; ш 8,5×12,2, пр. инв. бр. 9
10. Фрагмент трбуха посуде дебљих зидова, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, мрежасти орнамент омеђен линијом испод које иде цикцак линија, све плитко глачано; ш 10,5×11,5, пр. инв. бр. 10
11. Фрагмент дна дебљих зидова, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу; р 4,5, пр. инв. бр.11
12. Фрагмент дна дебљих зидова, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, са спољне стране прстенасто, а са унутрашње испупчено; р 4, пр. инв. бр. 12
13. Фрагмент дна дебљих зидова, од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, дно равно, дебљих зидова; р 4,5, пр. инв. бр.13
14. Фрагмент дршке, од сиво-печене земље, фине фактуре, тракаста, без орнамента; р 4,5, пр. инв. бр. 14
15. Фрагмент посуде, од сиво-печене земље, руком рађене, део обода, рамена и трбуха, обод профилисан са две плитке канелуре (2 жлеба), раме одвојено жлебом, украшено чешљастим орнаментом који на крају рамена постају коси; р 9, пр. инв. бр. 15
16. Фрагмент лонца, мрке боје, руком рађено, са примесама песка, обод задебљан, са раменом разграничен хоризонталном задебљаном пластичном траком, шире канелуре чешљастог орнамента; р 9, пр. инв. бр. 16
17. Фрагмент лонца, тамније боје, руком рађено, са примесама песка, равног задебљаног обода, плитки жлеб раздваја раме, украшен чешљастим орнаментом који прелази једним делу канелуру и иде по ободу; р 9, пр. инв. бр. 17
18. Фрагмент обода лонца, светломрке боје, руком рађено, равног задебљаног обода, раздвајање од тела је крај вертикалног чешљастог орнамента; р 90, пр. инв. бр. 18
19. Фрагмент лонца, тамносиве боје, руком рађено, обод раван, задебљан, унутра увучен, од тела раздвојен крајем косих канелура вертикалним чешљастим орнаментом; р 13, пр. инв. бр. 19
20. Фрагмент дна, светломрке боје, руком рађено, дно равно, чешљасти орнамент од самог дна; р 7, пр. инв. бр. 20
21. Фрагмент зделе, сиво печене, фине фактуре, на грнчарском колу, обод раван профилисан, р 7, пр. инв. бр. 21
22. Фрагмент зделе, тамносиво печене, фине фактуре, на грнчарском колу, обод раван профилисан, испод обода плитке мале канелуре које раздвајају од тела, р 11, пр. инв. бр. 22

Т. III – ОЦАЦИ – „Мостонга, између Мостанице и воћњака, код жбуња“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, са наглашеним раменом, са оштријим прелазом ка дну, р 14,5, пр. инв. бр. 23
2. Фрагмент зделе из два дела (бр. 3 је други), „S“ профилације од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, са унутрашње стране орнаментисане таласасте линије, испод рамена перфорација, р 13, пр. инв. бр. 24

3. Фрагмент зделе из два дела (бр. 2 је први), „S“ профилације од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, с унутрашње стране орнамент таласасте линије, испод рамена перфорација, р 13, пр. инв. бр. 25
4. Фрагмент зделе „S“ профилације од сиво-печене земље, фине фактуре, на грнчарском колу, р 11, пр. инв. бр. 26
5. Фрагмент зделе коничне, равног увученог обода, на грнчарском колу, тамносиво печена, глачано споља, с унутрашње стране плитка канелура, р 12, пр. инв. бр. 27
6. Фрагмент зделе коничне, увученог обода, тамносиво печена, на грнчарском колу, споља храпаво-љускаво, наглашеног рамена, р 11, пр. инв. бр. 28
7. Фрагмент зделе коничне, равног увученог обода, на грнчарском колу, сиво печена, глачано споља, р 12, пр. инв. бр. 29
8. Фрагмент зделе из два дела, коничне, увученог обода, тамносиво печена, с унутрашње стране таласаста линија, плитка канелура, р 9, пр. инв. бр. 30
9. Фрагмент зделе, коничне, увученог обода, сиво печена, фине фактуре, р 7, пр. инв. бр. 31
10. Фрагмент зделе, коничне, увученог обода, сиво--печена, фине фактуре, р 7, пр. инв. бр. 32
11. Фрагмент лонца, разгранутог обода завршетак врата наглашен пластичном испупченом хоризонталном траком, споља глачано, руком рађено, окерсиво-печено, р 12, пр. инв. бр. 33
12. Фрагмент лонца (кантароса), на грнчарском колу, сиво-печено, трагови лежишта за дршку на рамену и ободу, р 7, пр. инв. бр. 34
13. Фрагмент рамена посуде, на грнчарском колу, сиво--печено, фине фактуре, глачани мрежасти орнамент, ш 8×6, пр. инв. бр. 35
14. Фрагмент посуде, светломрке боје, споља глачано, 2 хоризонталне плитке канелуре, испод којих у хоризонталном реду иду утиснути кругови, а испод којих иде једна хоризонтална канелура и испод ње косе линије канелура, ш 5×5, пр. инв. бр. 36
15. Фрагмент дна, сиве боје, на грнчарском колу, омфалос типа дно, р 3, пр. инв. бр.37
16. Фрагмент дна (зделе), сиве боје, на грнчарском колу, фине фактуре, дно испупчено (прстенасто), р 4, пр. инв. бр.27
17. Фрагмент дна, сиве боје, на грнчарском колу, р 3, пр. инв. бр.39
18. Фрагмент веће тракасте дршке, тамносиве боје, ш 4,2×8, пр. инв. бр. 40
19. Фрагмент лонца, ручно рађено, равног обода мало увученог, задебљаног, испод којег је хоризонтални жлеб, а испод њега чешљасти орнамент косих линија, тамносиве боје, са примесама шкољки, р 7, пр. инв. бр. 41
20. Фрагмент лонца, ручно рађено, равног обода, задебљаног, са примесама песка и шкољки, мрке боје, обод одвојен хоризонталним жлебом испод којег је крупни чешљасти орнамент; р 6, пр. инв. бр. 42
21. Фрагмент зделе, обода задебљалог и разгранутог, сиво печено, на грнчарском колу, фине фактуре, са примесама песка, р 6, пр. инв. бр. 43

Т. V – ОЦАЦИ – „Кратке њиве – Љубе 1“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, са примесама песка, р 13,5, пр. инв. бр. 44
2. Фрагмент обода зделе „S“ профилације, мрко-сиве боје, на грнчарском колу, р 8, пр. инв. бр. 45
3. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, мркосиве боје, р 14, пр. инв. бр. 46
4. Фрагмент зделе „S“ профилације, светлосиве боје, на грнчарском колу, са јако наглашеним конусом ка дну посуде, р 7, пр. инв. бр. 47
5. Фрагмент обода зделе „S“ профилације, са наглашеним рубом рамена, сиве боје, на грнчарском колу, са спољне стране на врату орнамент глачаних малих кривих линија (троугао), р 14, пр. инв. бр. 48

Т. VI – ОЦАЦИ – „Љубе 2“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, р 18,5, пр. инв. бр. 49
2. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, мркосиве боје, обод са унутрашње стране глачан, р 11, пр. инв. бр. 50
3. Фрагмент лонца (питоса), окерсиве боје, на грнчарском колу, равног широког обода са жлебом у средини, споља глачано, на врату две плитке хоризонталне канелуре тј. две ребрасте траке, на рамену глачање са вертикалним линијама, плитко, р 11, пр. инв. бр. 51
4. Фрагмент малог кантароса (?) са широко разгранатом дршком која по средини има жлеб, сиве боје, споља глачано, тешко одредити обод, ш 6,5, дршка ш 0,2, дуж 4, пр. инв. бр. 52

Т. VI – ОЦАЦИ – „Љубе 3“

1. Фрагмент зделе “S” профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, с унутрашње стране глачана таласаста линија, р 11, пр. инв. бр. 55
2. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, р 13, пр. инв. бр. 53
3. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, р 14, пр. инв. бр. 54
4. Фрагмент зделе “S” профилације, на грнчарском колу, тамносиве боје, раме наглашено, р 14, пр. инв. бр. 56
5. Фрагмент посуде (?), на грнчарском колу, сиво--печено, са спољне стране хоризонтално

наглашен жлеб, испод којег две полукружне плитко глачане линије обрубљене косим глачаним линијама, ш 5,5×5,5, пр. инв. бр. 57
6. Фрагмент лонца, руком рађено, равног задебљаног обода, који је од тела посуде одвојен наглашеним жлебом, испод којег иде чешљасти орнамент мрке боје, р 8, пр. инв. бр. 58

Т. VII – КАРАВУКОВО – „Мостонга 6 – мост 3“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, са перфорацијом, р 14, пр. инв. бр. 59
2. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво печено, фине фактуре, р 13, пр. инв. бр. 60
3. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштријег конуса ка дну, р 7, пр. инв. бр. 61
4. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, тамносиво, фине фактуре, р 14, пр. инв. бр. 62
5. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, на врату до рамена плитко урезане вертикалне линије, р 10, пр. инв. бр. 63
6. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштрог конуса од рамена ка дну, р 13, пр. инв. бр. 64
7. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, са унутрашње стране углачан мотив валовнице, а са спољне на рамену глачана трака и једна испод рамена, р 13, пр. инв. бр. 65
8. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштријег конуса од рамена ка дну, р 16, пр. инв. бр. 66
9. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, од рамена на доле глачана површина, р 14, пр. инв. бр. 67
10. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштријег конуса ка дну, р 7,5, пр. инв. бр. 68
11. Фрагмент зделе „S“ профилације, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштријег конуса ка дну, р 10, пр. инв. бр. 69
12. Фрагмент зделе коничне, увученог обода, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, на врату неколико паралелних хоризонталних трака (плитких уреза), глачана спољa, р 12, пр. инв. бр. 70
13. Фрагмент зделе увученог обода, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, испод самог обода иде хоризонтална трака, према дну као отисак јагодицом прста, који се хоризонтално понављају, р 11, пр. инв. бр. 71
14. Фрагмент зделе равног обода, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, оштријег конуса ка дну, р 8, пр. инв. бр. 72
15. Фрагмент зделе увученог обода, на грнчарском колу, сиво-печено, фине фактуре, глачане споља, с унутрашње стране глачани мотив валовнице уоквирен двема хоризонталним тракама (глачано), р 14, пр. инв. бр. 73
16. Фрагмент зделе “S” профилације, на грнчарском колу, окерсиве боје, фине фактуре, на рамену двострука валовница уоквирена кривим хоризонталним линијама – све урезивано, површине храпаве, са доста примеса песка, р 9,5, пр. инв. бр. 74
17. Фрагмент посуде, дебљих зидова, сивоокер боје, споља глачана, до рамена при прелазу на врат. На раменом делу који је од врата одвојен дубљом глачаном канелуром, виде се две метопе, вероватно кружног облика, са рубом од 2 глачане траке, испод којих је неколико хоризонталних паралелних линија, а испод њих глачани концентрични кругови – све плитко глачано, ш 12, х 6,5, пр. инв. бр. 75
18. Фрагмент дна, прстенастог, сиве боје, на грнчарском колу, благо испупчен са унутрашње стране, р 9,5, пр. инв. бр. 76
19. Фрагмент дршке и обода посуде, тракаста дршка која прелази руб обода, ш. дршке 2,2, сиве боје, фине фактуре, пр. инв. бр. 77
20. Фрагмент лонца грубе израде, руком, светлоокер боје, са пластичном траком на врату, који има орнамент, обод раван, косо увучен, р 19–20, пр. инв. бр. 78
21. Фрагмент лонца, руком рађен,тамносиве боје са доста примеса шкољки, обод раван са жлебом по средини, испод обода иде хоризонтална трака са косим дубљим урезима, дубљим жлебом одвојен од тела посуде, р 19–20, пр. инв. бр. 79
22. Фрагмент лонца ручно рађеног, сиво-мрке боје, обода мало увученог са жлебом по средини, фине фактуре, обод одвојен широм хоризонталном канелуром, од рамена густи чешљасти орнамент, р 14–15, пр. инв. бр. 80
23. Фрагмент лонца из два дела, обод раван, полукружан, врат наглашен хоризонталном ребрастом траком испод које иду густи чешљасти орнаменти, урезани, р 12, пр. инв. бр. 81
24. Фрагмент лонца, ручно рађен, обода равног, косо увученог, обод одвојен хоризонталном урезаном дубљом траком испод које иду густи чешљасти орнаменти, р 15, пр. инв. бр. 82
25. Фрагмент лонца, окер-браон боје, ручно рађен, обод раван, косо увучен, обод одвојен хоризонталном урезаном дубљом траком испод које иде вертикални чешљасти орнамент, р 14, пр. инв. бр. 83

26. Фрагмент лонца, трбушни део сивомрке боје, ручно рађен, орнамент чешљасте, паралелне вертикалне траке, р 14, пр. инв. бр. 83

Т. X – ДЕРОЊЕ – „Мостонга 1“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, сиво-печене земље, на грнчарском колу, са јако наглашеним раменом, р ? (мали комад за процену), пр. инв. бр. 84
2. Фрагмент лонца извијеног обода „S“ профилације од сиво-печене земље, на грнчарском колу, са наглашеном пластичном хоризонталном ребрастом траком која одваја врат и раме, обод с унутрашње стране глачан, р 14–15 пр. инв. бр. 85
3. Фрагмент обода лонца, јако извијен окер боје, на грнчарском колу, на рамену мрежасти урезани орнамент обрубљен с горње и доње стране хоризонталном урезаном линијом, р 14, пр. инв. бр. 86
4. Фрагмент дна зделе, сивеокер боје, са прстенастим дном који је с унутрашње стране мало испупчен, на дну у стајном делу перфорација, р 4, пр. инв. бр. 87
5. Фрагмент дна зделе, на грнчарском колу, са прстенастим дном који је с унутрашње стране мало испупчен, р 2,5, пр. инв. бр. 88
6. Фрагмент лонца, руком рађеног, сиве боје, равног обода који је од рамена одвојен хоризонталним удубљењем, испод иде вертикални чешљасти орнамент, р 11, пр. инв. бр. 89
7. Фрагмент лонца, руком рађеног, окер боје, равног обода готово непрофилисаног, који је од рамена одвојен благим хоризонталним удубљењем, испод коси чешљасти орнамент, р 10, пр. инв. бр. 90
8. Фрагмент дна лонца, руком рађеног, окер боје, вертикалног чешљастог орнамента који не иде сасвим од дна, р 10, пр. инв. бр. 91
9. Фрагмент обода посуде, равног обода на врату јако наглашено хоризонтално ребрасто задебљање, р 13, пр. инв. бр. 92

Т. XI – СРПСКИ МИЛЕТИЋ – „Мостонга 15“

1. Фрагмент посуде, окерцрвене боје, фине фактуре, равног обода и врата, обод профилисан, врат одвојен од рамена двема паралелним хоризонталним жлебовима испод које иде чешљасти орнамент, р 10, пр. инв. бр. 93
2. Фрагмент лонца, руком рађеног, сивомрке боје, равног обода који има жлеб по средини, обод са унутрашње стране благо профилисан, обод који је од рамена одвојен благим хоризонталним жлебом, испод чешљасти орнамент, р 8, пр. инв. бр. 94
3. Фрагмент веће тракасте дршке, светлоокер боје, са црвеним премазом са спољне стране, по средини жлеб на спољној страни, фине фактуре, ш 3,5×8,5, пр. инв. бр. 95

Т. XII – ДЕРОЊЕ – „Водице 1“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, са дужим вратом и наглашеним раменом, на грнчарском колу, р ? (мали обод), х 4,5, обод-раме 3,5, ш 4,5, пр. инв. бр. 96
2. Фрагмент зделе „S“ профилације, сива, на грнчарском колу, наглашеног рамена, дебљи зид, р 13, пр. инв. бр. 97
3. Фрагмент зделе „S“ профилације, сива, на грнчарском колу, оштри конус према дну, р 10, пр. инв. бр. 98
4. Фрагмент дна, дебљи зид, прстенасто, на грнчарском колу, сиво печено, р 4, пр. инв. бр. 99
5. Фрагмент дна, равно дно на малој стопи, тањи зид, на грнчарском колу, сиво печено, р 5, пр. инв. бр. 100
6. Фрагмент лонца, руком рађеног, сиве боје, обод раван, коси, одвојен хоризонталним удубљењем, испод вертикални чешљасти орнамент, р 11, пр. инв. бр. 101
7. Фрагмент дна, руком рађеног, светлоцрвене-мрке боје, комбиновани вертикални коси чешљасти орнамент који не иде од дна, р 5, пр. инв. бр. 102
8. Фрагмент посуде, тамносиве боје, ручно рађене, са примесама шкољки, чешљасти орнамент у комбинацији косих и полукружних уреза, ш 4,3×4,5, пр. инв. бр. 103

Т. XIII – РАТКОВО – „Чаковац“

1. Фрагмент зделе „S“ профилације, извијеног обода, наглашеног рамена који је с унутрашње стране глачан, сиве боје, на грнчарском колу, фине фактуре, дебљи зид, р 14, пр. инв. бр. 104
2. Фрагмент лонца, обод раван, извијен споља, врат висок завршава пластичним хоризонталним ребром, тамносиве боје, на грнчарском колу, фине фактуре, р 9,54, пр. инв. бр. 105
3. Фрагмент дна веће зделе, дно прстенасто испупчено с унутрашње стране, сиве боје, на грнчарском колу, фине фактуре, према прегибу на рамену с унутрашње стране глачан цикцак линијом, р 4 пр. инв. бр. 106
4. Фрагмент дна, дно прстенасто, испупчено с унутрашње стране, сиве боје, на грнчарском колу, р 6, пр. инв. бр. 107
5. Фрагмент дна мање зделе, сиве боје, на грнчарском колу, тањи зид, фине фактуре, равно дно, р 3, пр. инв. бр. 107
6. Фрагмент дршке са ободом мање посуде, дршка тракаста, преко обода, глачан орнамент на врату посуде косих линија глачано споља, х 3,3, ш 5, дршка д 3,5, ш 1,5, на споју са ободом и раменом иначе 0,8, пр. инв. бр. 108
7. Фрагмент тракасте дршке, сиве боје, добре фактуре, ш 3, х 7,8, пр. инв. бр. 109

Т. XIV – БОГОЈЕВО – „Крст–шумица“

1. Фрагмент веће зделе, „S“ профилације, раме наглашено широм хоризонталном траком, фине фактуре, на грнчарском колу, р 17, пр. инв. бр. 110
2. Фрагмент зделе, „S“ профилације, сиве боје, раме наглашено, оштар конус ка дну, р 14, пр. инв. бр. 110
3. Фрагмент зделе, „S“ профилације, тамносиве боје, раме оштро наглашено, дебљи зид, на грнчарском колу, р 13, пр. инв. бр. 111
4. Фрагмент зделе, „S“ профилације, сиве боје, раме благо наглашено, дебљи зид, на грнчарском колу, р 13, ш 13, д 6 обод 4, пр. инв. бр. 112
5. Фрагмент зделе, „S“ профилације, тамносиве боје, раме са унутрашње стране глачано полукружним мотивом, фина фактура, на грнчарском колу, р 13, пр. инв. бр. 113
6. Фрагмент зделе, равног увученог обода, сиве боје, раме благо наглашено, фине фактуре, на грнчарском колу, р 11, пр. инв. бр. 114
7. Фрагмент лонца равно профилисаног обода, са жлебом по средини, сивомрке боје, на грнчарском колу, р 14,5, пр. инв. бр. 115
8. Фрагмент лонца, обод извучен, испод хоризонтално задебљано раме наглашено пластичном хоризонталном ребрастом траком, сиво мрке боје, фине фактуре, на грнчарском колу, р 14,5, пр. инв. бр. 116
9. Фрагмент питоса већег, 2 дела (обод и трбух са дршком), црвене боје, обод увучен, са жлебом по средини, на грнчарском колу, р 30, пр. инв. бр. 117
10. Фрагмент кантароса, 2 дела са дршкама, широке дршке које су украшене цикцак глачаним линијама, на врату цикцак глачане линије, омеђене вертикалним глачаним пољима, р 9, пр. инв. бр. 118
11. Фрагмент дна, прстенастог, сиве боје, фине фактуре, на грнчарском колу, р 4,5, пр. инв. бр. 119
12. Фрагмент дна, сиве боје, на грнчарском колу, р 6, пр. инв. бр. 120
13. Фрагмент тракасте дршке са глачаним орнаментом кривих вертикалних линија које иду од врха руба до обода, светломрке боје, ш 3×7, д 0,8, пр. инв. бр. 121
14. Фрагмент мање тракасте дршке са глачаним орнаментом у три кривудаве вертикалне линије које се спуштају према ободу, окермрке боје, ш 1,7×3,5, пр. инв. бр. 122
15. Фрагмент већег лонца – питоса, задебљаног увученог обода који је дубљим хоризонталним жлебом одвојен од тела, наглашено пластично хоризонтално ребро, испод које иду неправилни коси чешљасти урези, са примесама песка, тамносиве боје (фрагмент трбуха са полукружним чешљастим орнаментом, две перфорације, један са остатком метала (гвожђа), фрагмент равног дна), р 12–13, пр. инв. бр. 123

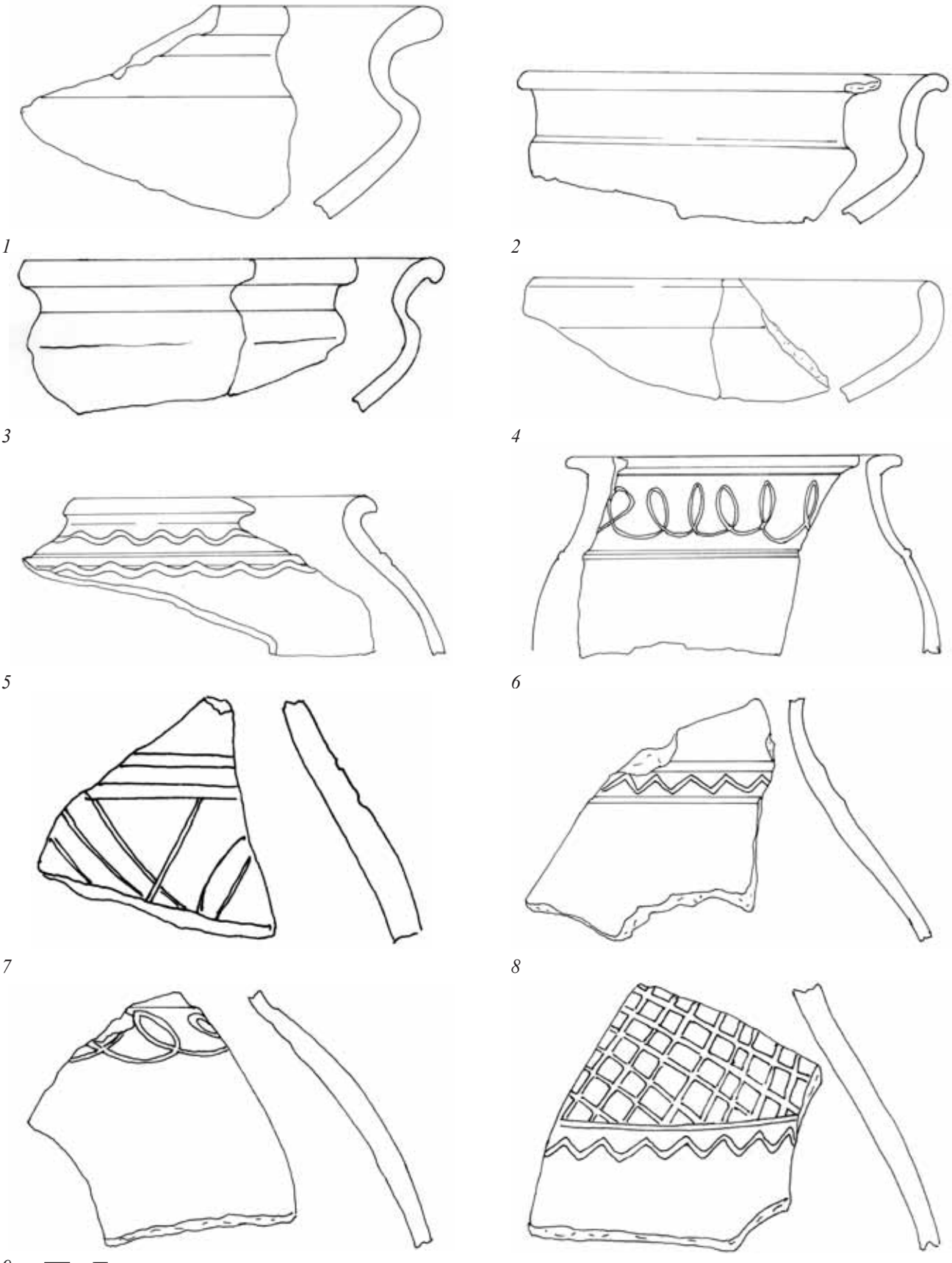

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Т. I

ОЦАЦИ – „Између два моста“: 1–10

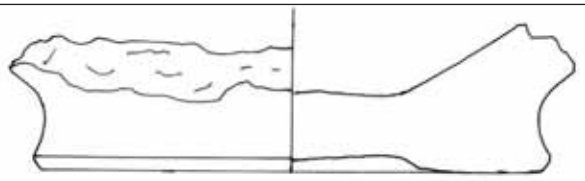

11

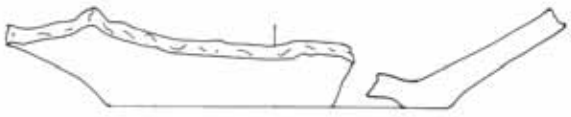

12

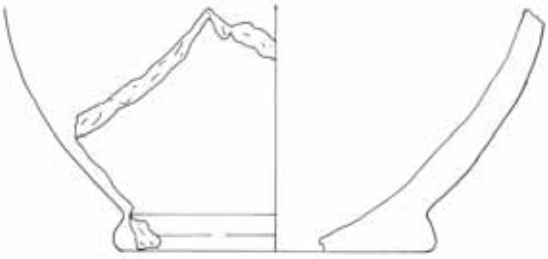

13

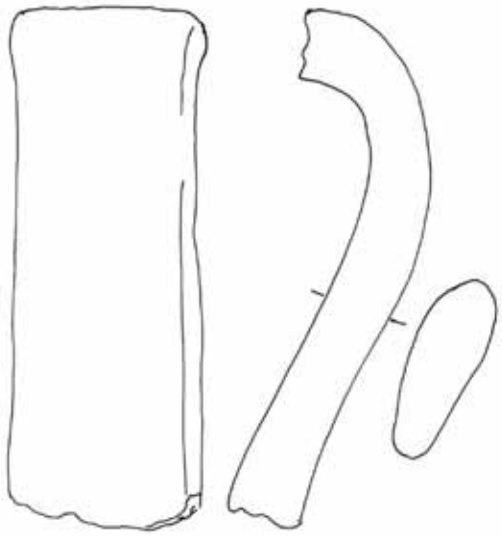

14

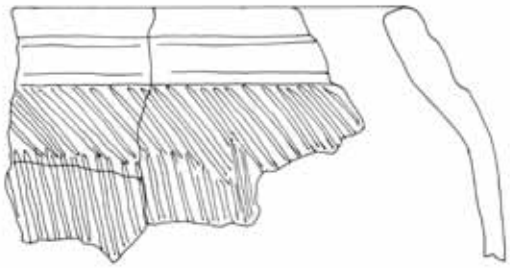

15

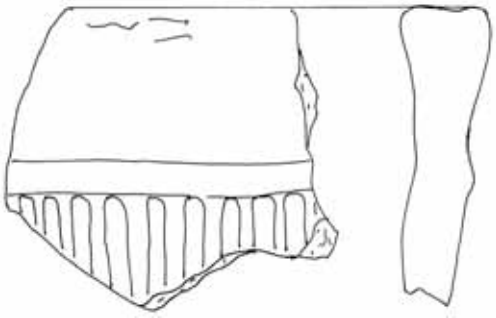

16

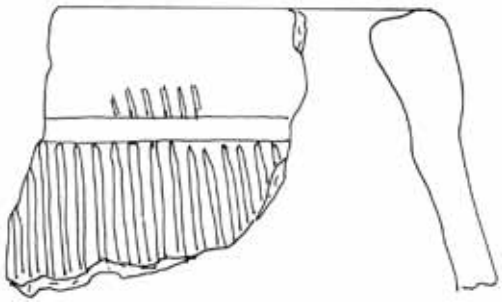

17

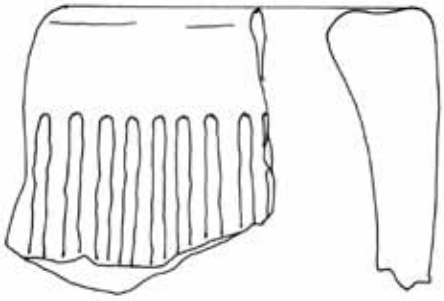

18

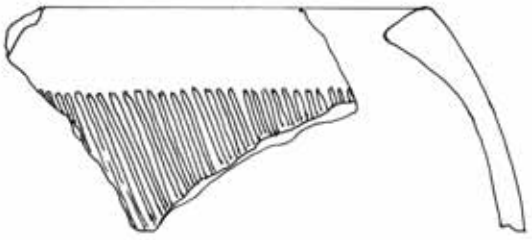

19

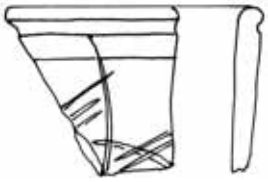

20

21

Т. II

ОЦАЦИ – „Између два моста“: 11–21

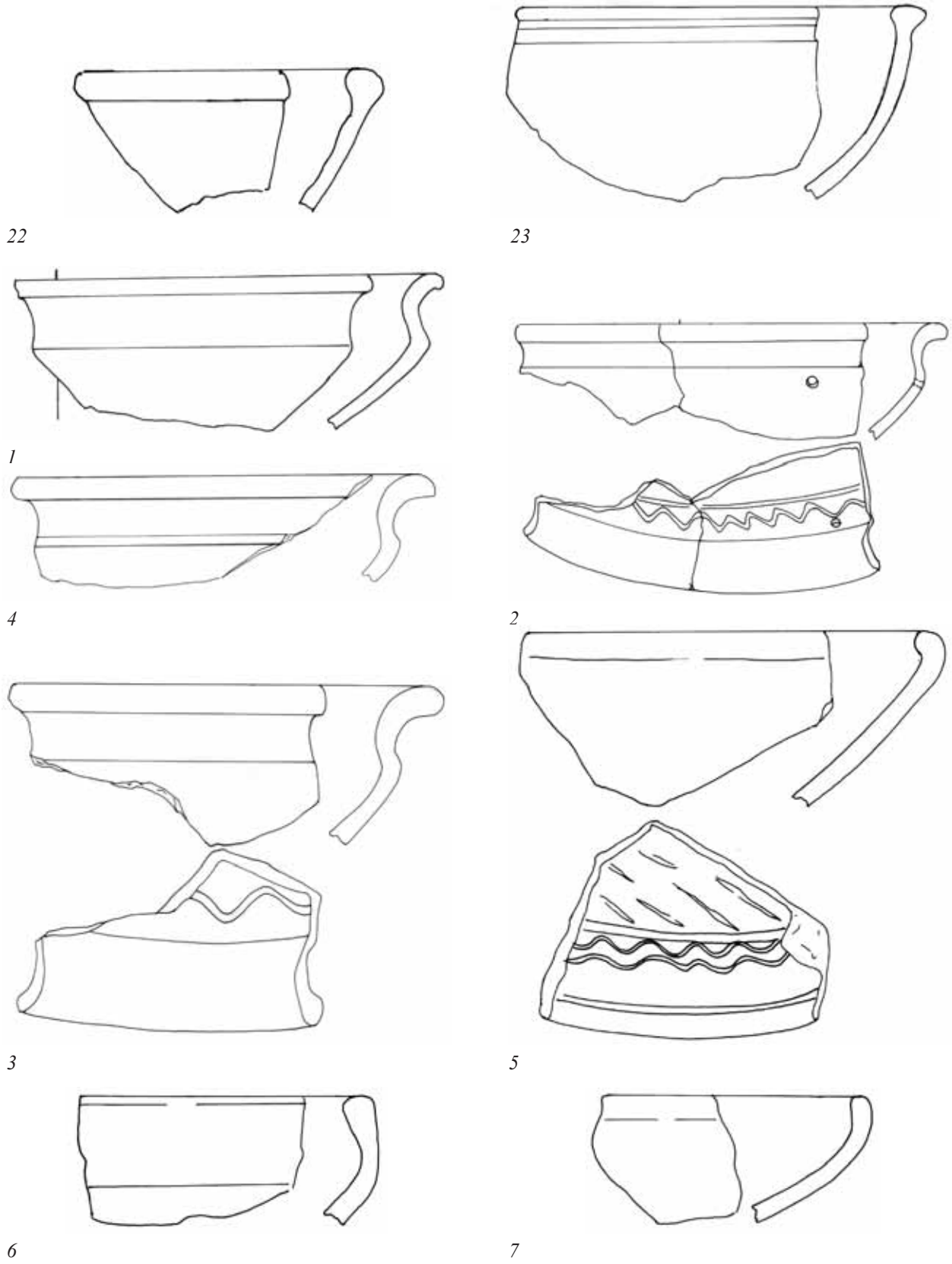

22 23

1 2

4

3 5

6 7

Т. III

ОЦАЦИ – „Између два моста“: 22–23,
„Мостонга, између Мостанице и воћњака, код жбуња“: 1–7

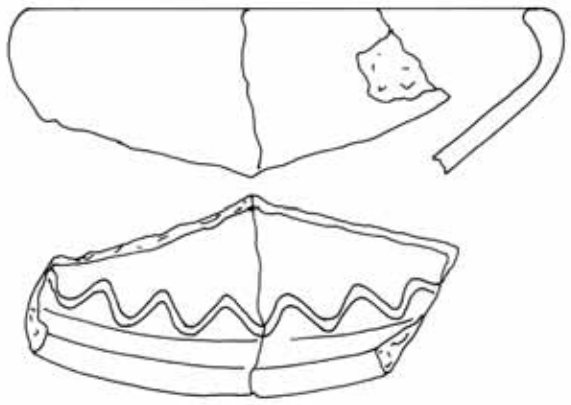

8

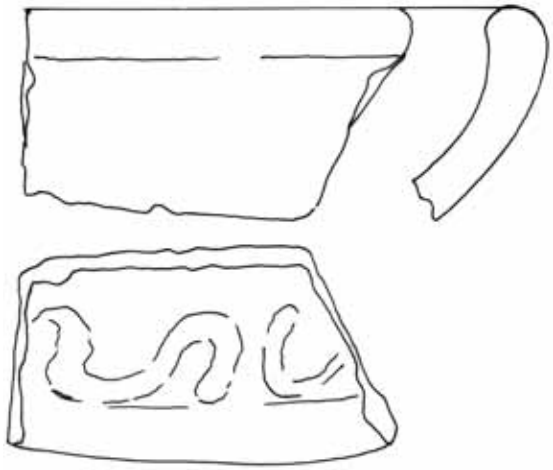

9

10

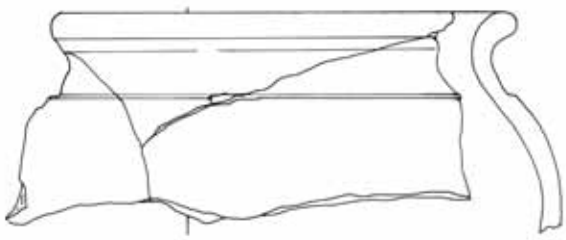

11

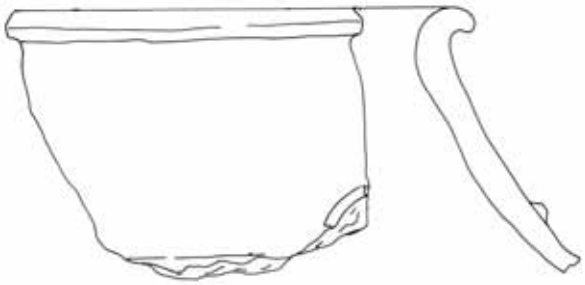

12

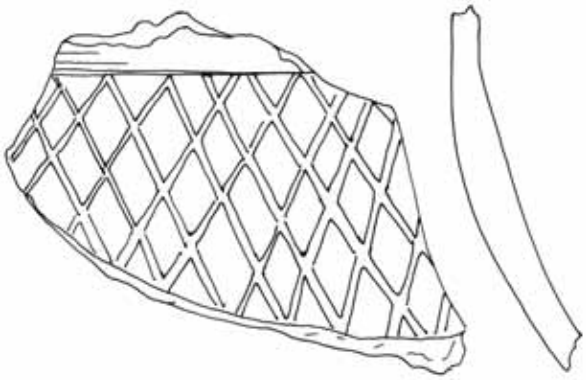

13

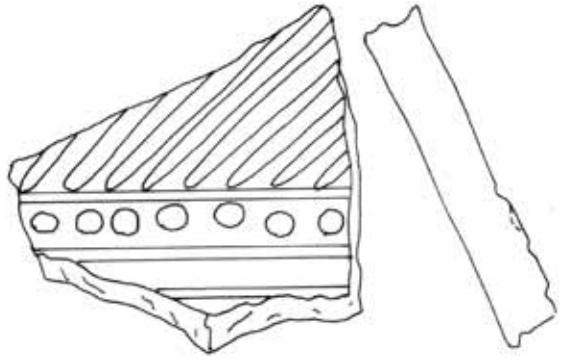

14

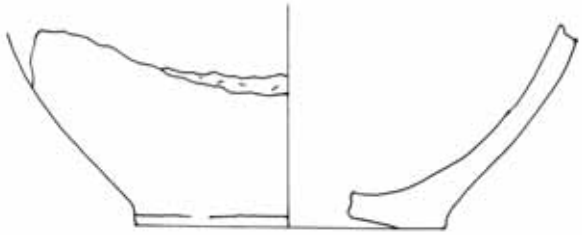

15

ОЦАЦИ – „Мостонга, између Мостанице и воћњака, код жбуња“: 8–15

Т. IV

16

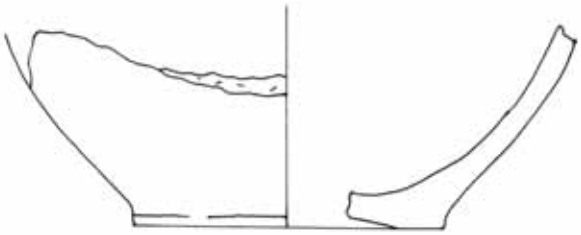

17

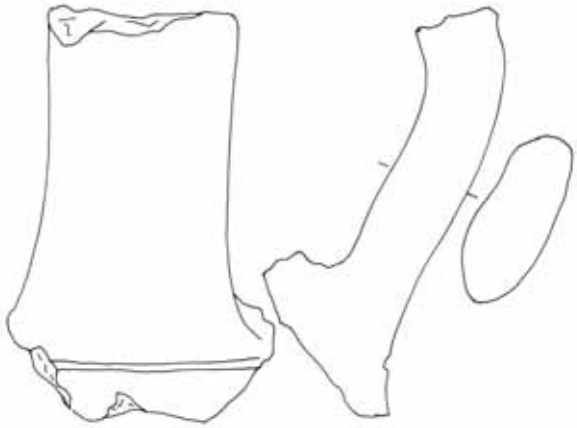

18

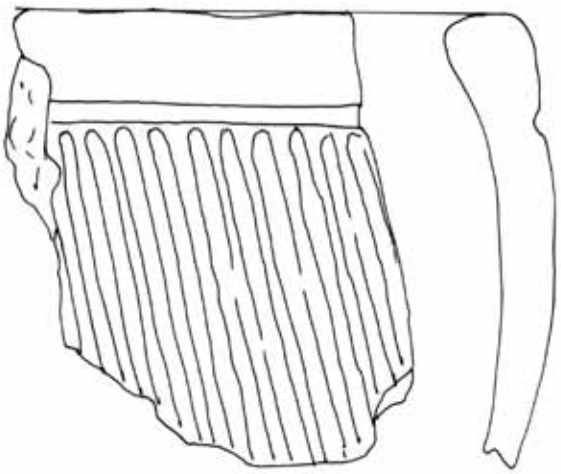

19

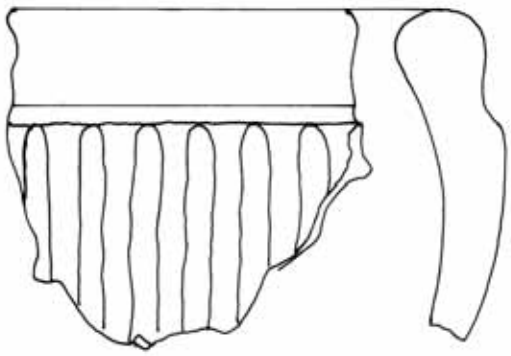

20

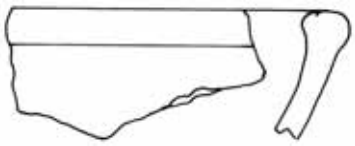

21

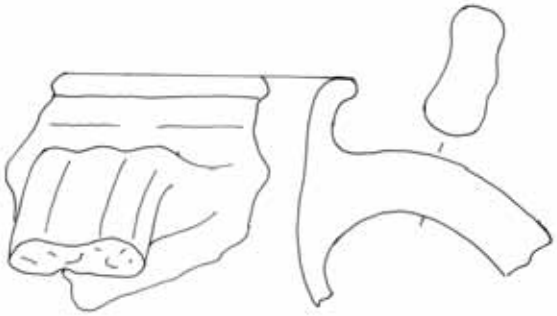

22

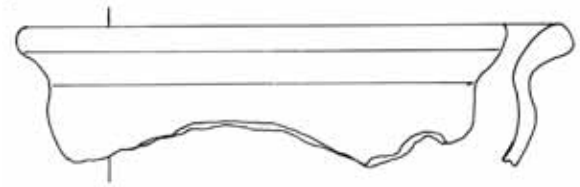

1

2

Т. V *ОЦАЦИ – „Мостонга, између Мостанице и вођњака, код жбуња“: 16–22, „Кратке њиве – Љубе I“: 1–2*

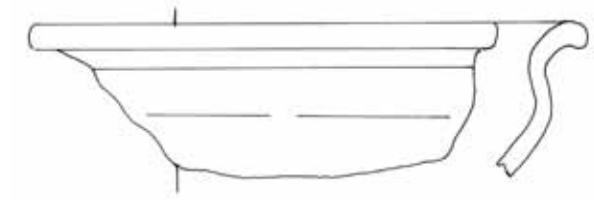

3

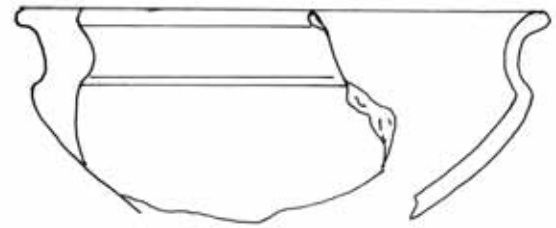

4

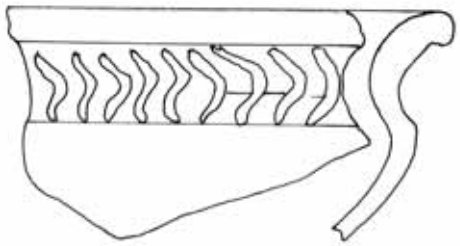

5

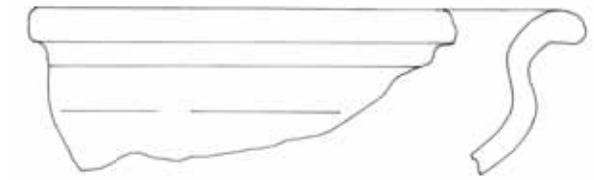

1

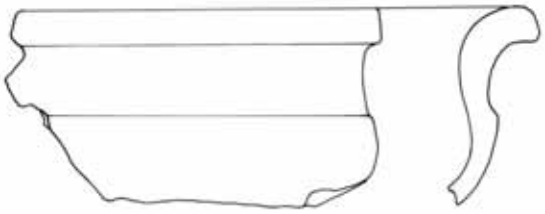

2

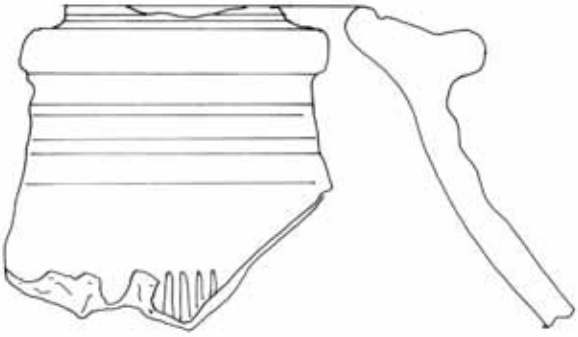

3

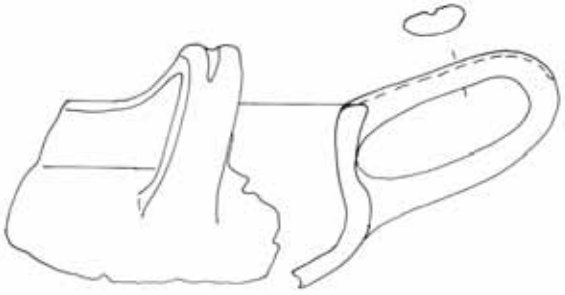

4

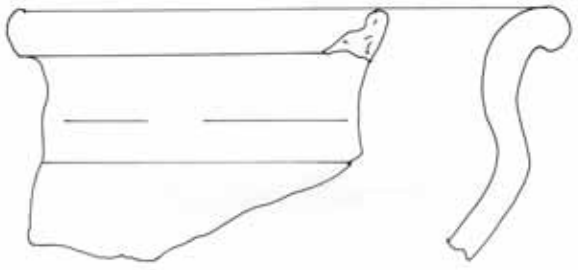

1

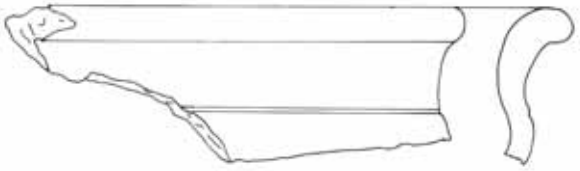

2

ОЦАЦИ – „Кратке њиве – Љубе I“: 3–5, „Љубе II“: 1–4, „Љубе III“: 2, 3

Т. VI

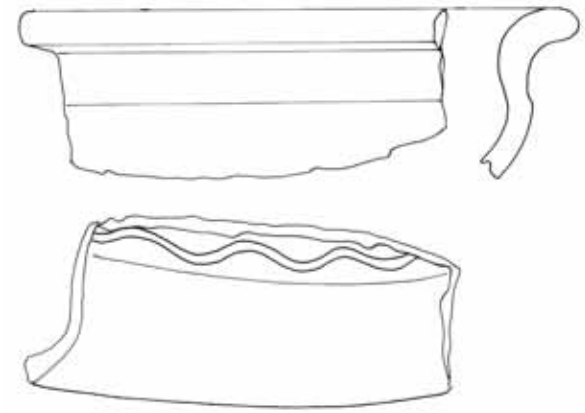

3

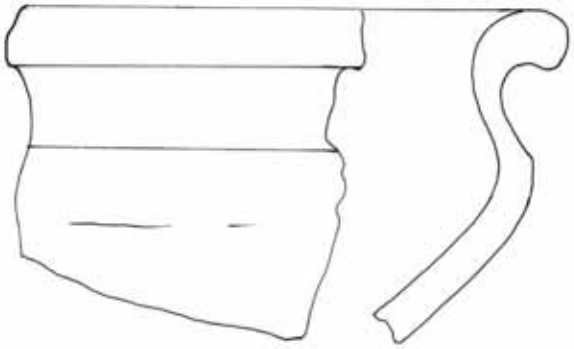

4

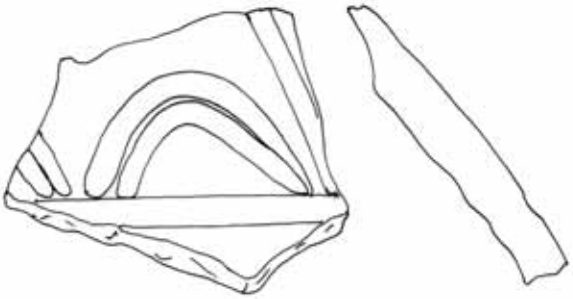

5

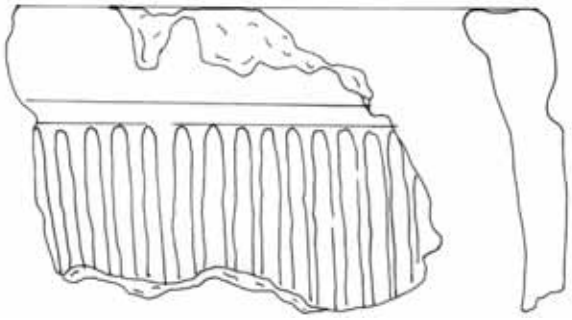

6

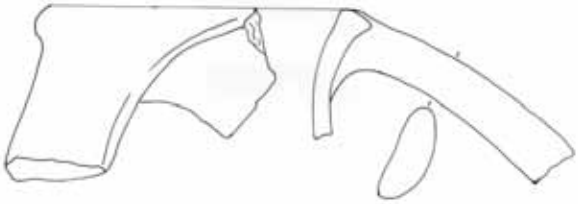

7

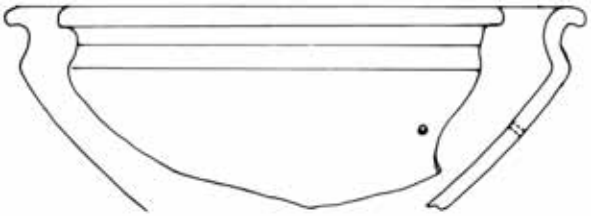

1

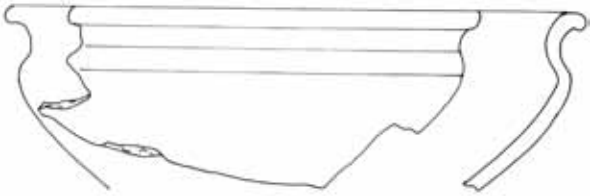

2

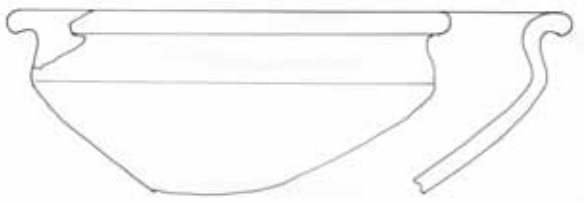

3

4

Т. VII

ОЦАЦИ – „Љубе III“: 1, 4–7, КАРАВУКОВО – „Мостонга VI – мост III“: 1–4

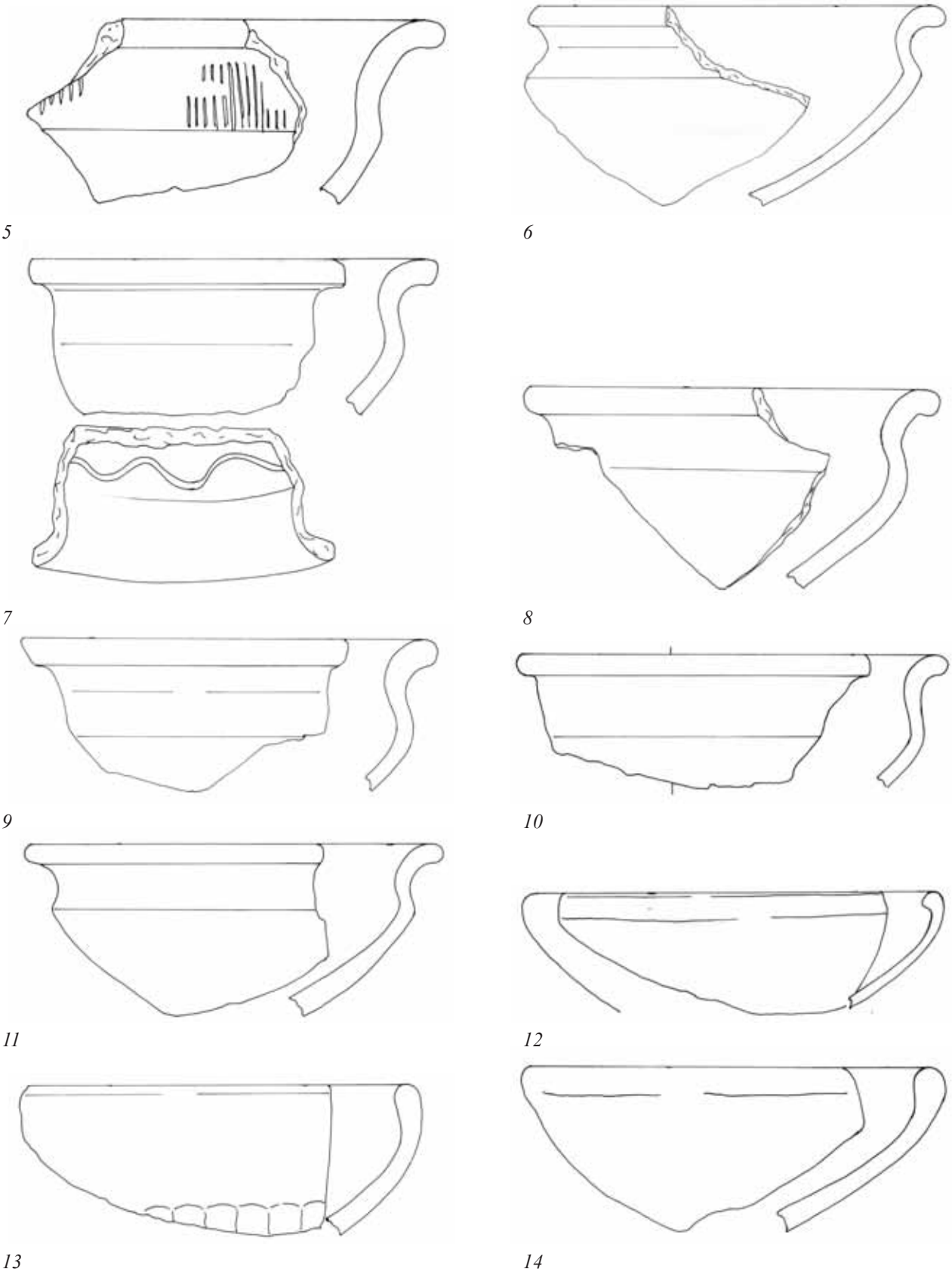

КАРАВУКОВО – „Мостонга VI – мост III“: 5–14

Т. VIII

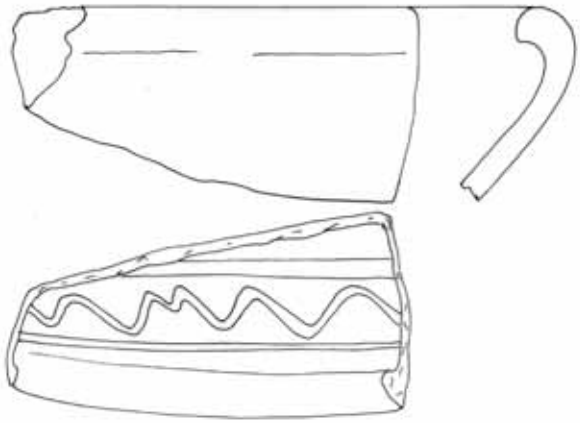

15

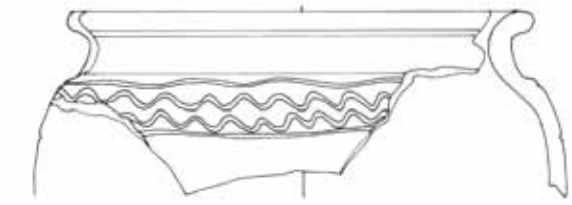

16

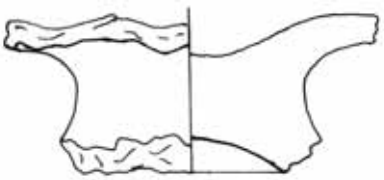

18

17

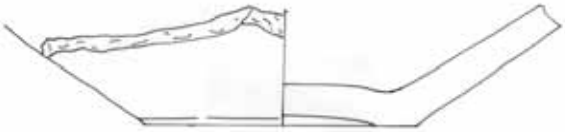

19

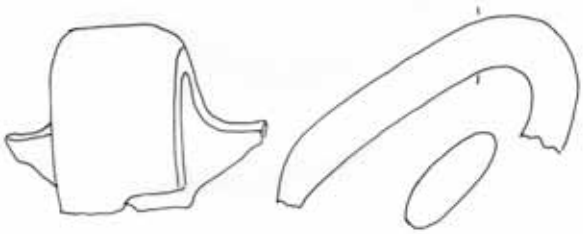

20

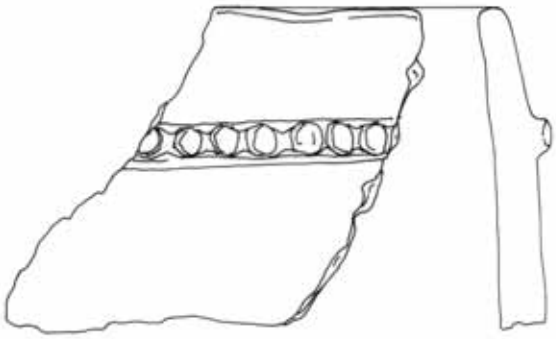

21

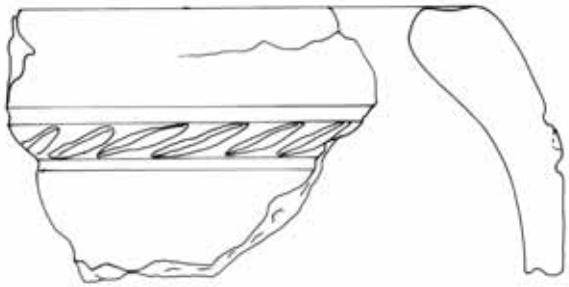

22

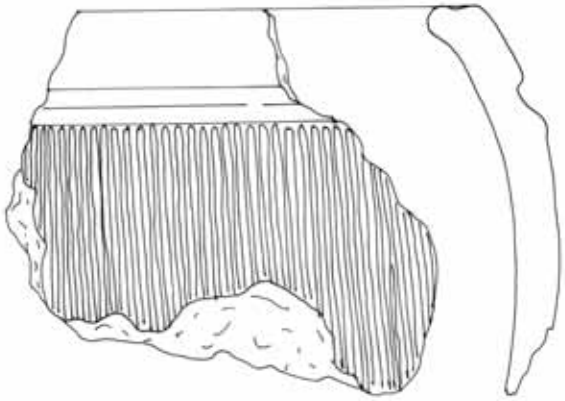

23

Т. IX

КАРАВУКОВО – „Мостонга VI – мост III“: 15–23

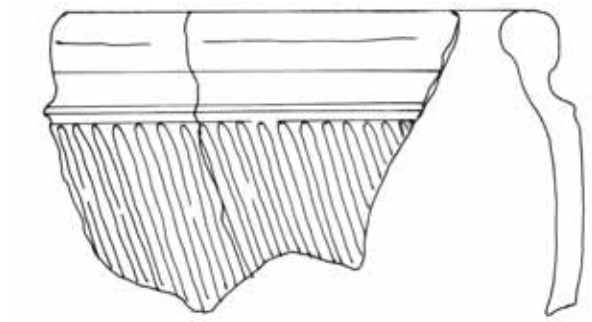

24

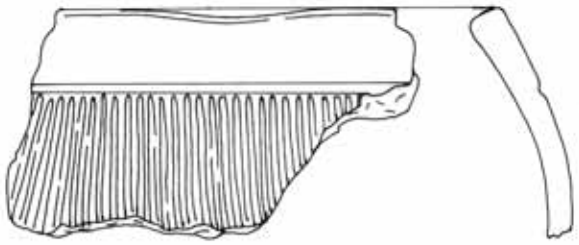

25

26

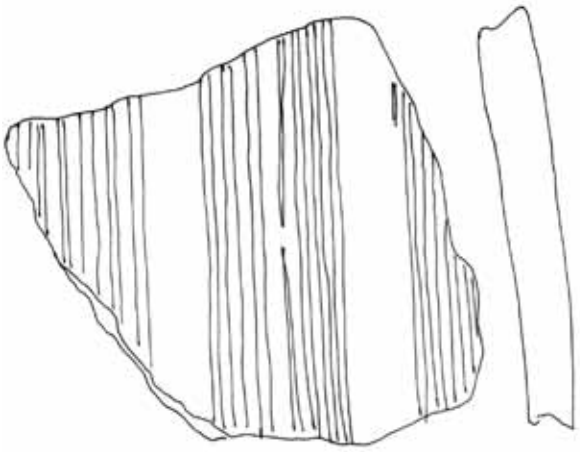

27

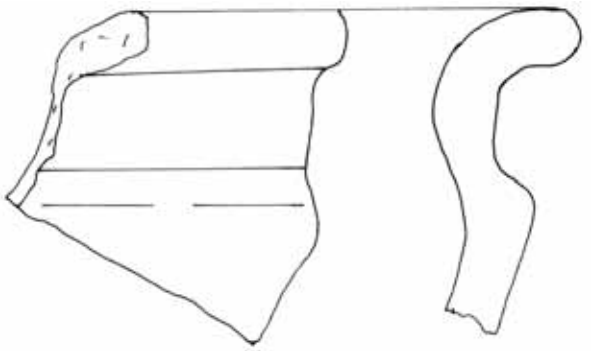

1

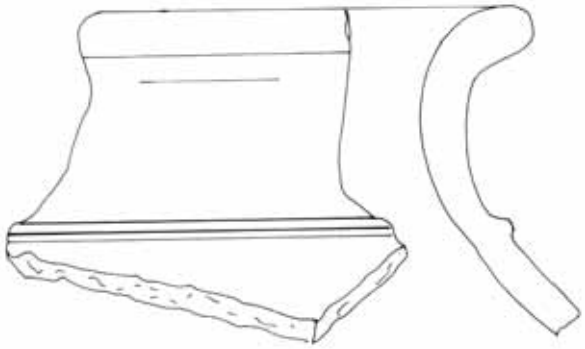

2

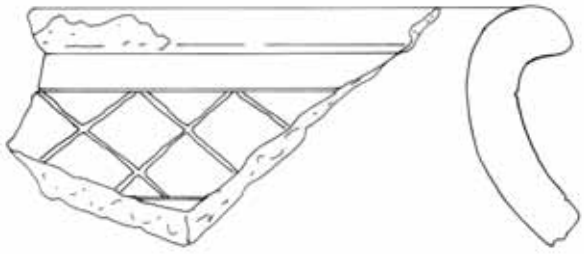

3

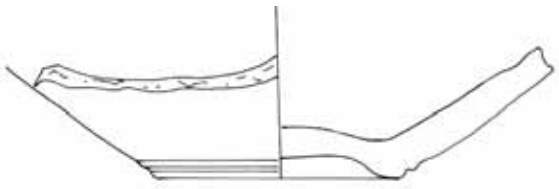

4

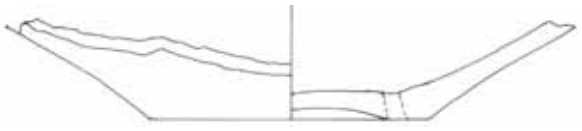

5

КАРАВУКОВО – „Мостонга VI – мост III“: 24–27, ДЕРОЊЕ – „Мостонга I“: 1–5

Т. X

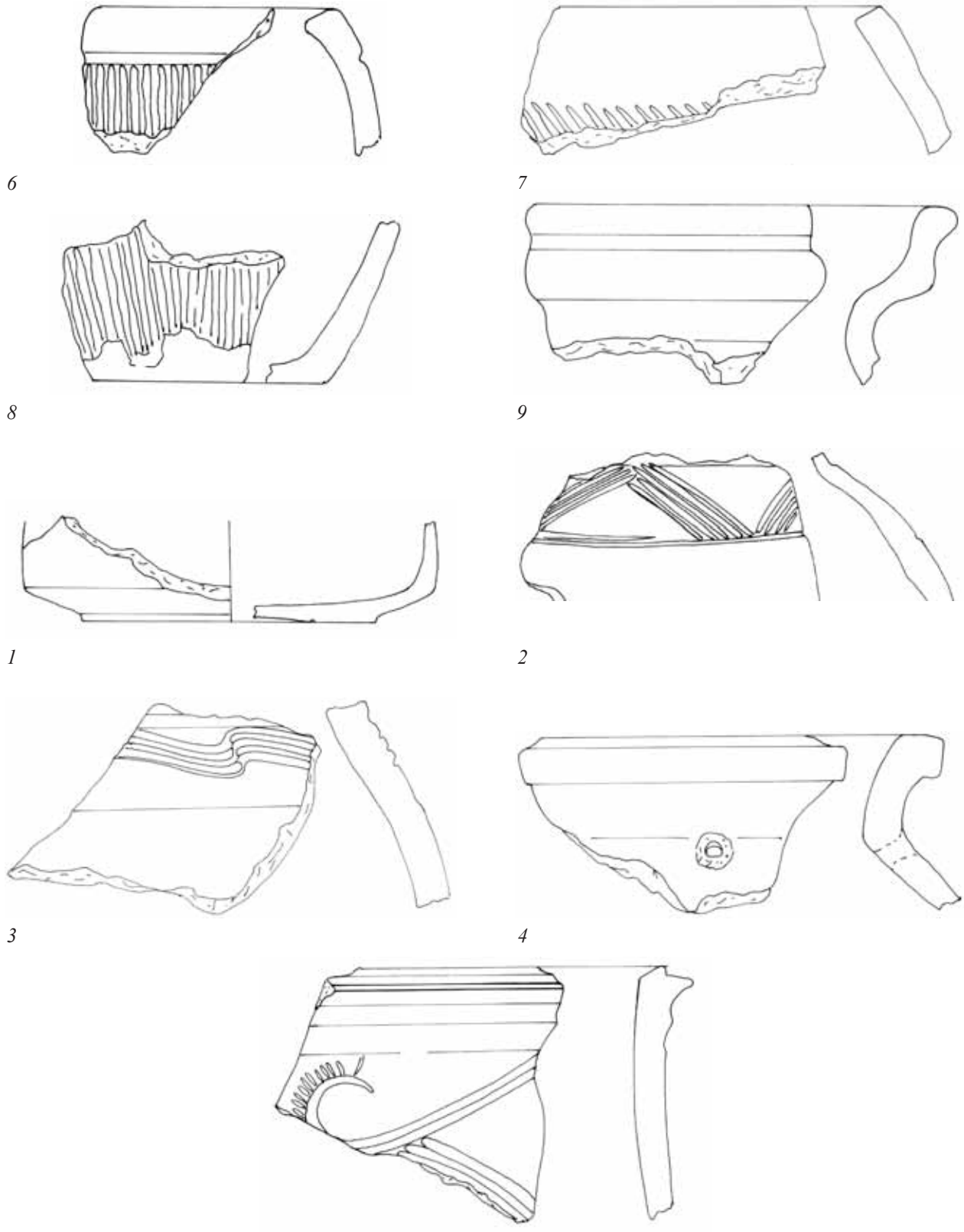

6 7 8 9 1 2 3 4 5

Т. XI *ДЕРОЊЕ – „Мостонга I“: 6–9; ДЕРОЊЕ- „Доња Брањевина“:1-5*

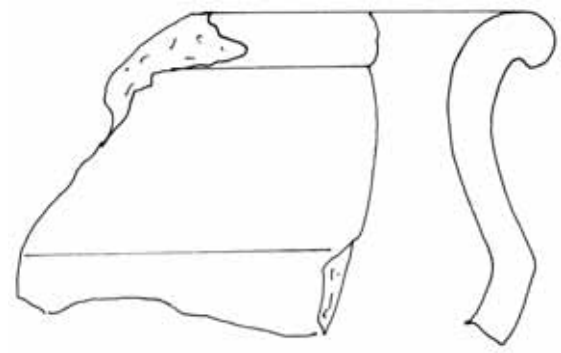

1

2

3

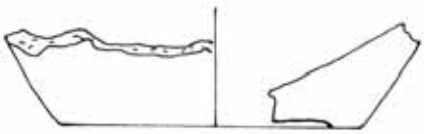

4

5

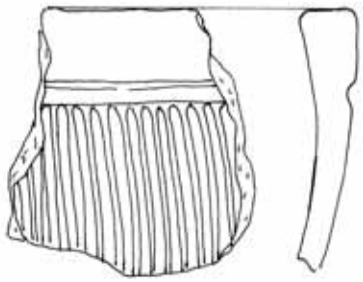

6

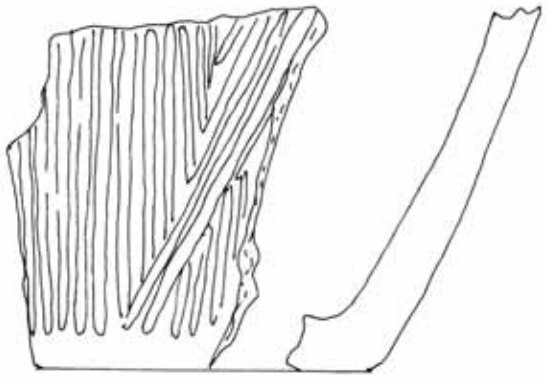

7

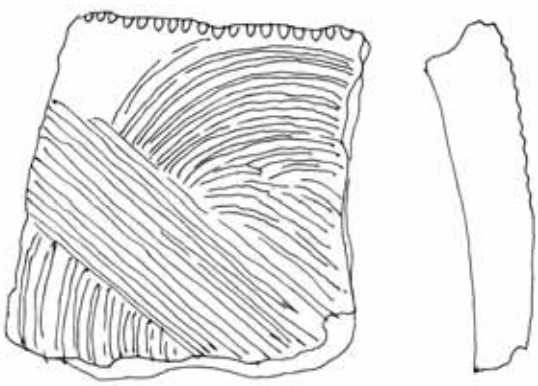

8

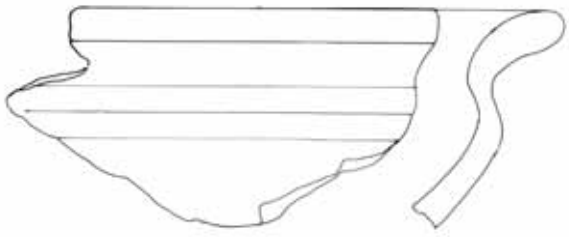

1

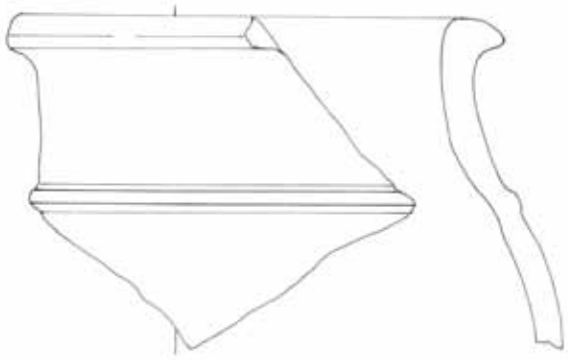

2

Т. XII

ДЕРОЊЕ – „Водице“: 1–8, РАТКОВО – „Чаковац“ 1–2

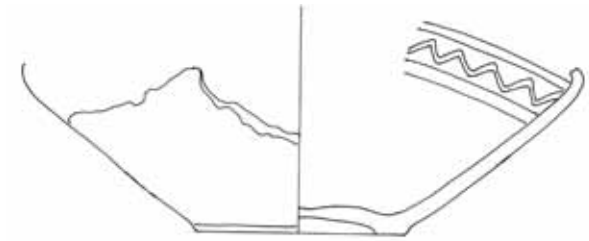

3

4

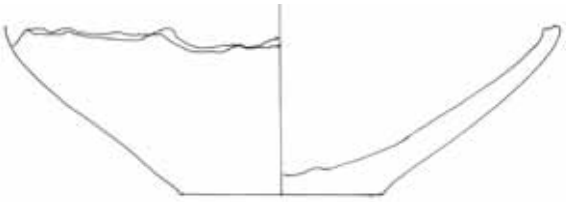

5

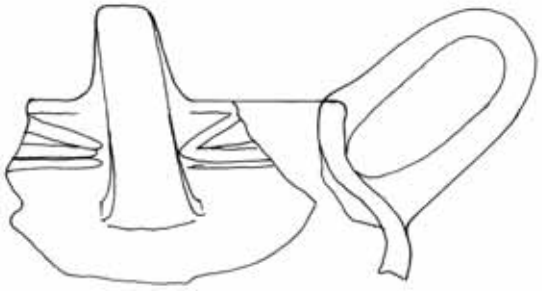

6

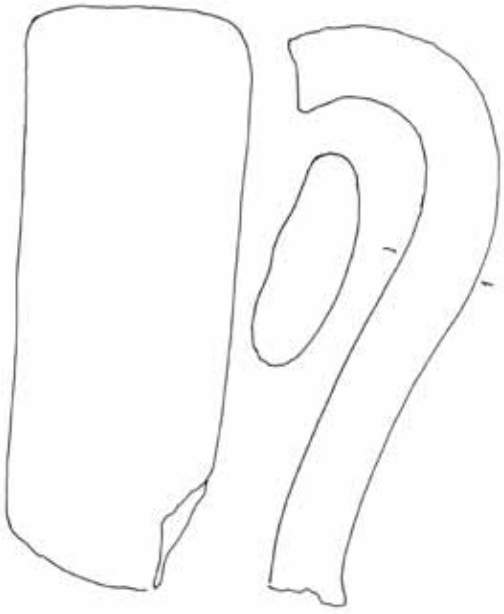

7

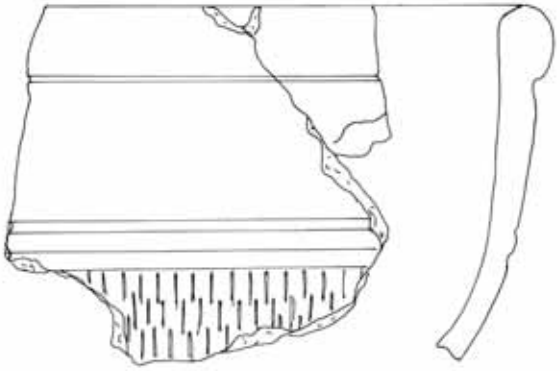

1

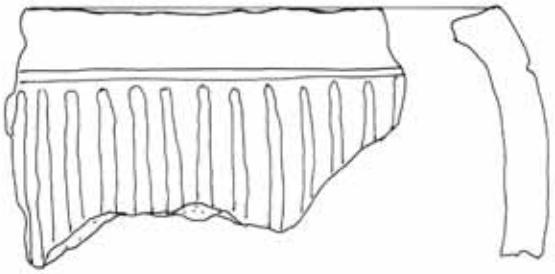

2

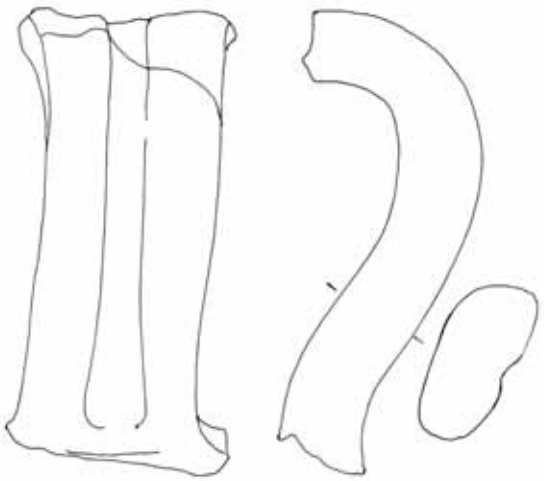

3

РАТКОВО – „Чаковац“ 3–7, СРПСКИ МИЛЕТИЋ – „Мостонга XV“: 1–3

Т. XIII

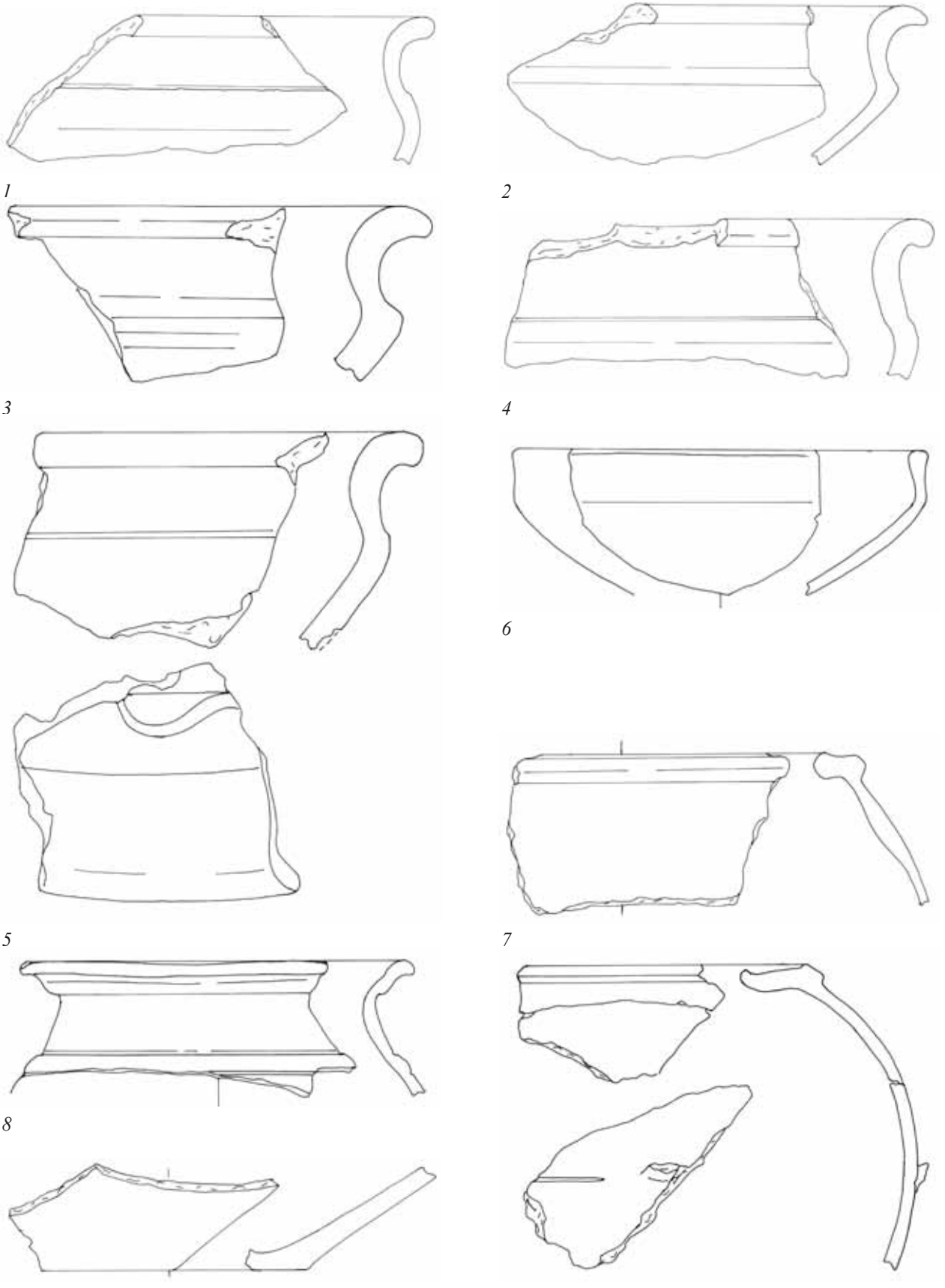

Т. XIV

БОГОЈЕВО – „Крст–шумица“: 1–9, 11

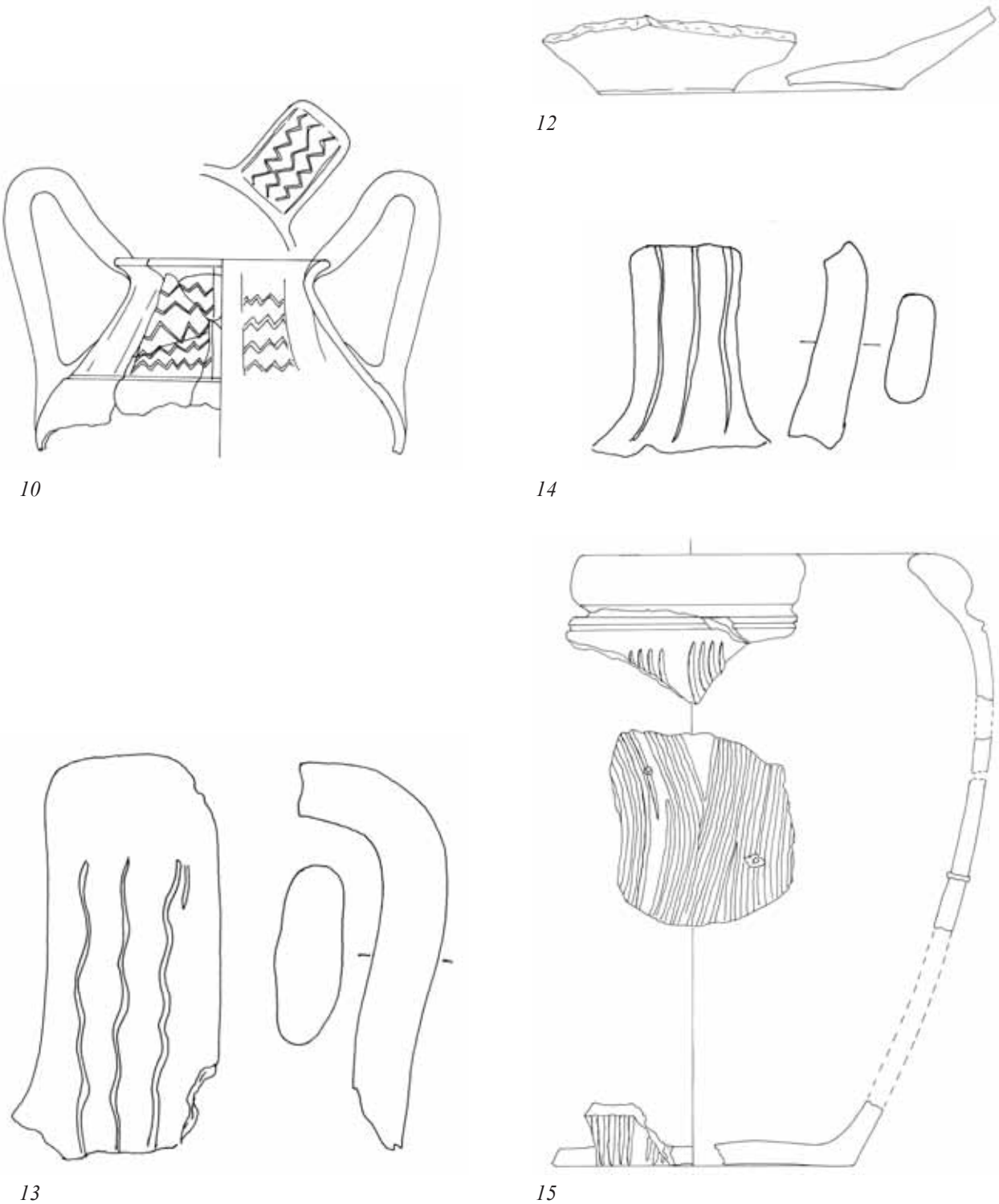

10 12 14 13 15

Т. XV

БОГОЈЕВО – „Крст–шумица“: 10, 12–15

Nebojša Vidović

CELTIC LA TENE CERAMICS ON THE MUNICIPALITY OF ODŽACI TERRITORY

(FROM THE DEPOT OF THE MUSEUM UNIT ODŽACI)

Summary

Ceramic material uncovered on the territory of the Municipality of Odžaci, with its typological and stylized forms, ornamental motifs and decoration techniques, does not deviate at all from other materials found at the Celtic La Tene sites, neither from those in its vicinity (the sites in southern and southwestern Bačka as well as the ones on the right banks of the Danube) nor from the more distant sites.On the basis of its typology and analogy, this material can be assigned to the ethnic substratum of the Scordisci as the bearers of La Tene period in this area.

The ceramics of Dacian origin was not found at these sites nor in other La Tene settlements in Bačka. Earlier archaeological research of the late La Tene dwellings and sites in Bačka points to the material that might be related to the Gomolava phase Vib. The material most probably belonged to the Scordisci.

For more detailed analysis, at least a sondage excavation is necessary to shed light on the prehistoric period in question. As far as chronology and more precise dating are concerned, one should bear in mind that the material used for this paper is not an excavation find. It was simply collected, often providing basic information about the site where it was found. Nevertheless, on the basis of its typology and analogy, it is possible that the ceramic material dates from the late La Tene period (from the middle of the 1st century BC to the 1st century AD).

Considering the place the material originates from, it can be concluded that the archaeological map of La Tene period includes some new sites: Karavukovo, Ratkovo, Deronje, Odžaci and Srpski Miletić. Only information about the place of origin of the finds is available. At the sites of Karavukovo, Bogojevo and Odžaci at least sondage excavation should be carried out.

Бранислава Микић-Антонић

UDC: 904:72 (497.113 Perlek) „03/04“

САРМАТСКО НАСЕЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ПЕРЛЕК – БЕНЗИНСКА СТАНИЦА

Апстракт *– У раду су представљени резултати заштитног археолошког ископавања локалитета Перлек – Бензинска станица 2001. и 2003. године. На локалитету су откривена два слоја.Старији припада Сарматима (IV–V век), а млађи крају средњег века (XIV–XV vek). Текст обухвата период сарматског насељавања, односно непокретне и покретне археолошке налазе.*

Кључне речи *– археолошка налазишта, насеља, Сармати, Перлек, IV век, V век*

Abstract *– The results of rescue excavations carried out at the archaeological site of Perlek-Gas Station from 2001 to 2003, are given in this paper. Two layers were discovered. The first one belongs to the Sarmatians (IV-V cen.) and the second one dates back to the late Middle ages (XIV-XV cen.). The paper includes the period of Sarmatian settlements, that is movable and non-movable archaeological finds.*

Key words *– Archaeological sites, Settlements, The Sarmatians, Perlek, 4th century, 5th century*

Локалитет Перлек – Бензинска станица налази се на обали Мртве Тисе, нешто јужније од средњовековног насеља Перлек (карта 1). Откривен је приликом изградње приватне бензинске пумпе 2001. г. Заштитно археолошко ископавање изведено је у три фазе. Априла и маја месеца 2001. године обављено је сондажно рекогносцирање.[1] Отворене су две сонде (5×5 m и 3×5 m). Због присуства објеката обе сонде су проширене. Заштитно археолошко ископавање настављено је јула и августа месеца исте године.[2] Тада су отворене још две сонде (обе 12,5×3 m). Те године укупно испитана површина била је око 140 m². Откривено је 10 објеката и 2 рова.

Две године касније, 2003, рађено је проширење бензинске станице и паралелно је обављено и заштитно археолошко ископавање.[3] Испитана је површина од 85 m², откривено је 7 објеката и 3 рова.

Укупно до сада је истражена површина од 225 m², откривено је 17 објеката и 5 ровова. Установљено је да је у питању двослојан локалитет. Сви објекти припадају старијем слоју, односно периоду сарматског насељавања. Ровови су знатно млађи и датују се у крај средњег века (XIV–XV век; цр. 1; T.I, 1–7).

САРМАТСКО НАСЕЉЕ

Како смо већ напоменули, сви објекти припадају старијем периоду, односно Сарматима. На целом локалитету нађене су само две врсте објеката. Једно су „радионице“ на западној страни, даље од обале Тисе и друго силоси, ближе обали. Откривене су две радионице и 15 силоса. Ово јасно указује да је ово део насеља који није служио за становање, него за чување и прераду житарица. Често напуштање и премештање силоса тражило је велики простор, чега у насељу није било. Сасвим је нормално у том случају да се житарице чувају у близини насеља. На жалост нисмо у могућности да истражимо овај део насеља даље према северу, делимично због приватних кућа, а делом и због тога што је власник бензинске пумпе уништио део локалитета даљим инвестицијама.

ОБЈЕКТИ

РАДИОНИЦЕ

Објекат 3

Први радионички објекат састоји се од пећи и радног дела (цр. 2). Пећ се налазила са западне стране, окренута устима према истоку. Била је калотаста, кружна, пречника (са калотом) 1,40–1,50 m, док је пречник саме поднице око 1,20 m. Калота је била обрушена на подницу пећи. Сам објекат, који се налазио са источне стране, био је приближно правоугаоног облика. У средишњем делу је делимично очуван под од угажене сиве земље. У југозападном углу налазила се кружна јама. Објекат је био широк око 2,30 m, дубине око 1 m (сл. 1).

▲ *Слика 1, објекат 3*

Са североисточне стране овог објекта налазио се мањи силос потпуно прислоњен уз радионицу. На дну овог силоса нађен је срп (T.I, 15). По својој величини, јами унутар простора, великој и моћној пећи наспрам релативно мале радне површине као и близина силоса упућују на то да се ради о радионичком простору. Могуће је да је у неком тренутку дошло до пожара, ако се узме у обзир велика количина пепела изнад и у самом објекту. Пепела и гари није било у силосу поред објекта.

Покретан археолошки материјал чине фрагменти керамике рађене на брзом витлу од добро пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Заступљени облици су зделе (T.I, 8) и крчаг (T.I, 9), иако је било много више фрагмената трбуха судова за које не можемо тачно рећи којој врсти посуде припадају. Другу групу налаза чине фрагменти керамике рађене руком од лоше пречишћене земље са додатком дробљене керамике, лоше печене и трошне. Од овако рађених посуда нађени су лонци (T.I, 10–13). Фрагмент обода лонца (T.I, 13) је редак и једини на овом локалитету који је орнаментисан таласастим линијама. Такође су нађени и поклопци (T.I, 14).

У јами у објекту било је више покретног материјала него у самом објекту. У силосу поред радионице није било другог материјала осим српа (T.I, 15).

Објекат 11

Можда је занимљивији објекат 11. Нажалост није га било могуће открити у целини због близине инсталација. Недостаје југозападни део. Објекат је релативно великих димензија: у оријентацији север-југ 4,4 m. Сиви изразито набијени слој земље се косо спуштао од периферије ка средини објекта и при томе није покривао целу површину. На њему

▲ *Слика 2, објекат 11*

је био слој чистог пепела, гари, комада црвено печене земље. Јужно од сивог набоја налазио се простор приближно правоугаоног облика испуњен чистим пепелом и великом количином ситних и крупних комада шљаке. Установљено је да средишњи простор има правоугаони облик и да је формиран сивим набојем. Са северозападне стране млађи ров је пресекао делимично објекат, али само у горњем слоју. Уочени су и трагови стубова са западне и северне стране (цр. 3–4; сл. 2).

Коначним пражњењем објекта установљено је да је овај укоп био прво искоришћен за вађење глине и да је и копан као позајмиште са полукружним укопима. Са североисточне стране је укоп тако и формиран да служи касније као зид. Јужни укоп је служио као спремиште, средишни део као радионица. Да би објекат био употребљив као радни простор, нането је више слојева земље, наизменично мешане жуте и сиве и све је то покривено кровном конструкцијом (цр. 3; сл. 2–3).

У слојевима изнад објекта и нарочито у њему било је обиље покретног археолошког материјала. Велика количина зидног лепа јасно показује да је објекат био озидан (T.I, 16–19). Нађене су две групе керамике.

Прву групу чине посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Нађени су фрагменти зделa (T.I, 20–25). Осим њих било је и фрагмената питоса (T.I, 26–28), амфора (T.II, 1–2), пехара (T.II, 3) и крчага (T.II, 4). Сви су они глачани и често орнаментисани утрвеним линијама таласастим, хоризонталним или вертикалним или њиховом комбинацијом. Појављују се и пластичне хоризонталне траке увек у комбинацији са утрвеним линијама.

Другу групу керамике чине посуде рађене руком од слабије пречишћене земље са додатком

дробљене керамике, грубе фактуре, неуједначено и слабо печене. Од облика најчешће су заступљени лонци (Т.II, 5–11). Они су једноставне форме, мање или више наглашеног обода и врата, бокастог трбуха и равног дна. Немају орнамената. Осим лонаца нађени су и поклопци (Т.II, 12–15).

Посебној групи припада један мали фрагмент трбуха суда рађеног у техници terra sigillate са црвеним премазом.

У објекту је нађен и велики број животињских костију.

СИЛОСИ

Осталих 13 објеката су били силоси. Не можемо рећи да су они били распоређени по неком строго утврђеном правилу, али се ипак чини да се водило рачуна о томе да један другом не сметају, без обзира да ли су напуштени и секундарно кориштени као отпадне јаме, да ли њихово прављење није успело или су и даље у функцији. Неки су силоси оштећени средњовековним ровом.

Већина силоса је кружна, равног дна, док су зидови заобљени. Неки силоси су елипсоидног облика. Више се разликују по величини. Могу бити сасвим мали, пречника дна мањег од метра (0,90 m) до великих чије дно има пречник до 2 m. Њихова релативна дубина креће се од 1,20 m до 2,10 m, али величина и дубина нису у директној вези. Чини се да су нешто дубљи силоси ближи Тиси, па то може да зависи од тадашњег површинског нивоа земље. Заједничко свим силосима је да се у горњем слоју сужавају.

Објекат 4

Овај силос налази се уз сам објекат 3, односно уз радионицу. Кружног је облика, пречник дна је око 1,50 m (цр. 2), релативна дубина 1,21 m. Горњи део и дно су сужени. На дну силоса нађен је срп (Т.I, 15), док су у читавом силосу нађена само два фрагмента трбуха судова: један рађен на брзом витлу и један рађен руком. Силос није секундарно кориштен као отпадна јама.

Објекат 6

Можда би се пре могло рећи да је ово неуспели покушај да се направи силос. Његова горња ивица је оштећена, а наноси жуте земље су нађени на дну силоса. Само дно није завршено, па је јасно да овај силос и није ископан до краја. Ископана јама искоришћена је као отпадна, тако да је у њој нађена велика количина пепела, гари, комада црвено печене земље, животињске кости и фрагмената керамике (цр. 5; сл. 4).

Покретан керамички материјал чине фрагменти три групе посуде.

Прву групу чине посуде рађене на брзом витлу од добро пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Заступљене су зделе (Т.II, 16), питоси, амфоре, крчази, сви глачани.

Другу групу посуда чине оне рађене на спором витлу од пречишћене земље са песком, добре фактуре. Фрагмент лонца орнаментисан је чешљастим орнаментом у облику таласасте линије испод које су хоризонтално урезане линије. Између њих се налазе троугаони урези (Т.II, 17).

Објекат 7

Силос је правилно кружно укопан, нешто проширених зидова и мало суженог дна. На релативној дубини 0,60 m његов пречник је око 2 m, пречник дна око 1,80 m, док је највећи пречник око 2,30 m. Релативна дубина му је око 1,55 m. Силос је врло мало оштећен са западне стране средњовековним ровом (цр. 5; сл. 4), на чијем профилу се види укоп силоса. Секундарно је користио као отпадна јама. У њему се смењују слојеви гари, пепела са слојевима сиве и жуте земље.

Покретног археолошког материјала било је много, нарочито при дну. Нађене су две групе посуда.

Првој групи припадају посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Заступљени облици су зделе (Т.II, 18–20), питоси (Т.II, 21–23), пехари (Т.II, 24), крчази (Т.II, 25). Они су сви глачани споља, понекад орнаментисани хоризонталним утрвеним или урезаним линијама.

Другој групи припадају посуде рађене руком од пречишћене земље са додатком дробљене керамике, грубе фактуре, неуједначено печене. Заступљени облици су лонци (Т.II, 26–28), поклопци (Т.II, 29) и шоље (Т.II, 30; сл. 11). Од другог покретног археолошког материјала нађен је један плочасто пршљенак (Т.II, 31). Нађен је и део каменог жрвња (Т.II, 32). Било је и комада лепа, животињских костију и шљаке.

Објекат 9

Силос није у целини откопан. Био је елипсоидног облика, са западне стране се степенасто спуштао ка дну. Дно је било равно, зидови проширени. На релативној дубини од 0,60 m широк је 2,40 m, а

дно 1,70 m. Силос је у неком тренутку напуштен и користио је даље као отпадна јама. Пепела и гари било је више у горњим слојевима, ближе дну јаму је испуњавала земља (цр. 5).

Покретан материјал чине фрагменти две групе посуда.

Прву групу чине фрагменти посуда рађени на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Заступљене су зделе (T.II, 33) које су глачане.

Другој групи припада фрагмент лонца (T.III, 1) рађен руком од пречишћене земље са додатком дробљене керамике, грубе фактуре, равног дна и благо заобљеног трбуха. Фрагмент се налазио на дну силоса.

Нађен је и један лоптасти пршљенак (T.III, 2).

Други материјал је уобичајен за отпадне јаме, неколико комада лепа и животињске кости.

Објекат 10

Силос је био малих димензија, кружног облика, скоро цилиндричних зидова, дно благо сужено. На релативној дибини око 0,80 m пречник силоса је 1,35 m, док је пречник дна око 0,90 m. У земљу је укопан 1,50 m. Покретног материјала је било врло мало што значи да силос није служио као отпадна јама (цр. 5; сл. 4).

Од покретног материјала нађено је неколико комада питоса рађеног на брзом витлу (T.III, 3) и неколико комада лонаца рађених руком (T.III, 4), по који комад лепа и животињске кости.

Објекат 12

Овај силос је нешто више удаљен од обале Тисе. Кружно је укопан, проширен ка дну. Како је откопана приближно само једна његова четвртина, сигурно можемо говорити само о дубини 2,10 m. У горњем слоју је сужен, дно проширено. Био је испуњен тамносивом земљом са доста пепела (цр. 7).

Покретног материјала било је релативно мало. Заступљене су све три групе посуда.

Првој групи рађеној на брзом витлу припада неколико фрагмената од којих је један пехар (T.III, 5) орнаментисан пластичном траком на рамену и хоризонталним утрвеним пољима.

Другој групи припадају посуде рађене на спором витлу од пречишћене земље са песком од којих је нађено неколико фрагмената трбуха. Један од ових фрагмената је орнаментисан хоризонталним урезаним линијама.

Трећој групи припада неколико фрагмената трбуха судова рађених руком од пречишћене земље са дробљеном керамиком, грубе фактуре.

Објекат 13

Силос се знатно разликује и по облику и по дубини. Он има сужен горњи део, косо проширене зидове и кружно, равно дно, пречника 1,90 m, (цр. 6; сл. 5), релативне дубине око 1,55 m. На профилима се јасно види пресек силоса, његов сужени горњи део и конични зидови. И овај силос је служио секундарно као отпадна јама. У њему су нађени пепео и гар, али у мањој мери него у другим силосима. Осим тога било је и покретног материјала такође у нешто мањој мери.

Нађене су две групе керамике.

Првој групи припадају посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Од облика заступљене су зделе (T.III, 6), крчази (T.III, 7) и амфоре (T.III, 8). Било је и нешто фрагмената трбуха судова за које не можемо тачно рећи којем типу посуда припадају. Углавном су посуде глачане и орнаментисане утрвеним хоризонталним линијама или комбинацијом утрвених таласастих линија и пластично изведених трака.

Другој групи посуда припада лонац рађен на спором витлу од пречишћене земље са песком, добре фактуре, орнаментисан комбинацијом хоризонталних и вертикалних линија (T.III, 9).

Осим тога у силосу је било нешто лепа и животињских костију.

Објекат 14

Силос је стандардног облика (откопан је само делимично). Заобљених је зидова, суженог дна, релативне дубине око 1,80 m (цр. 6; сл. 6). Испуњен је пепелом, гари, комадима шљаке, комадима црвено печене земље, свега неколико фрагмената трбуха лонаца рађених руком. Нађен је и део камене секире (T.III, 10).

Објекат 15

Овај силос је сасвим правилног и препознатљивог облика. Сужен је у горњем делу и сужено је дно, док су зидови проширени. Пречник дна је око 1,30 m, релативне дубине око 2,10 m. Силос је секундарно кориштен као отпадна јама тако да је у целости био испуњен пепелом (цр. 6; сл. 6).

Нађено је нешто више покретног археолошког материјала. Заступљене су све три врсте посуда.

Првој групи припадају посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Заступљени облици су зделе (Т.III, 11–12) и пехари (Т.III, 13–14). Све су посуде глачане, а неке и орнаментисане утрвеним хоризонталним пољима.

Другој групи посуда припада плитка здела (Т.III, 15) рађена на спором витлу од пречишћене земље са песком, добре фактуре, цилиндрично обликована.

Трећој групи припадају посуде рађене руком од пречишћене земље којој се додаје дробљена керамика и заступљени су лонци (Т.III, 16–18).

Објекат 17

Објекат је откопан само делимично тако да није сасвим јасно да је у питању силос. Откривени део дна има два мања удубљења, што је неуобичајено за силосе. Близина пећи која је откривена само мањим делом отвара могућност да су пећ и објекат у вези. Објекат је служио као отпадна јама и у њему је нађена велика количина пепела, гари и комада црвено печене земље. Покретног археолошког материјала је било мало, свега неколико фрагмената керамике из две групе (цр. 6).

Првој групи припада неколико фрагмената посуда рађених на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења од чега један фрагмент обода зделе (Т.III, 19).

Другој групи припада само један фрагмент обода лонца рађеног руком од пречишћене земље са дробљеном керамиком, грубе фактуре (Т.III, 20).

СИЛОСИ СА ЖИВОТИЊСКИМ СКЕЛЕТИМА

Неке силосе су житељи овог насеља искористили за одлагање угинулих животиња. Овакви случајеви нису усамљени. Осим уобичајеног отпада (гар, пепео, излупани судови, комади црвено печене земље, леп, алати и друго), природно је да и угинуле животиње или њихови делови нађу места у оваквим отпадним јамама. У оваквим напуштеним силосима угинуле животиње се уредно слажу и затрпавају, некада и у више нивоа.

Објекат 5

Својим обликом ово је потпуно јасно дефинисан силос. Кружно је укопан у земљу, благо проширених зидова и има равно дно на коме су остаци угљенисане сламе и црвено печене земље. На релативној дубини око 0,50 m, пречник силоса је 1,80 m, док је пречник дна нешто мањи 1,50 m. Укопан је око 1,65 m у земљу. Када је напуштен као силос, он није пуњен пепелом, како је то у већини случајева било. Прво је делимично затрпан земљом, потом је стављен слој песковите глине који је нивелисан. На том нивелисаном слоју налазило се неколико скелета животиња, постављених близу ивице са главом окренутом ка средини. Са источне стране налазио се скелет пса и мачке, а са западне стране налазила се лобања говечета окренута наопако и испод ње већи број скелета врло ситних животиња, вероватно младунаца неке животиње (сл. 7). Изнад скелета су се наизменично ређали слојеви мешане сиве и жуте земље. Покретног керамичког археолошког материјала било је релативно мало. Нађене су три групе керамике (цр. 9).

Првој групи припадају посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Од облика су заступљене зделе (Т.III, 21–22) и питоси (Т.III, 23). Посуде су глачане и понекад орнаментисане утрвеним линијама комбинованим са урезаним линијама.

Другој групи припадају фрагменти трбуха лонаца рађених на спором витлу од пречишћене земље са песком.

Трећој групи керамике припадају лонци рађени руком од пречишћене земље са дробљеном керамиком, грубе фактуре (Т.III, 24).

Објекат 8

Сам силос није спадао у велике. Његов пречник на релативној дубини 0,65 m је био око 1,50 m, зидови скоро цилиндрични, тако да је пречник дна био само мало мањи, 1,40 m. Укопан је у земљу око 1,65 m. Средњовековни ров је прошао поред њега и мало га оштетио са западне стране (цр. 5).

Када се посматра пресек овог силоса јасно су видљиви његови слојеви од дна према површини (цр. 8). Прво је бачен део каменог жрвња који више није био у употреби, потом сива земља. На слој сиве земље бачена је жута која је брижљиво нивелисана, затим дебео слој гари. На гар је бачен леш пса и делови неких других животиња, једна шоља и делови полупаних судова. Преко свега је бачен слој жуте земље који је набијен и заравњен. Преко овог слоја су поново бачени делови неких животиња или само њихове кости и полупане посуде и још један леш пса. У том горњем делу одбачени су и већи лонци рађени на спором витлу. Тако напуњен и искоришћен бивши силос коначно је напуштен (сл. 8–9).

Од покретног археолошког материјала нађене су све три групе керамике.

Првој групи припадају посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Нађен је један фрагмент обода питоса (T.III, 25). Остало су фрагменти трбуха судова за које не можемо сасвим сигурно рећи којем типу посуда припадају.

Другој групи припадају посуде рађене на спором витлу од пречишћене земље са песком. Једна је нађена скоро цела (T.III, 26; сл. 12), док је од друге посуде нађено свега неколико фрагмената обода и врата и сви ти фрагменти су били у првој посуди (T.III, 27). Обе посуде су орнаментисане комбинацијом хоризонталних и таласастих урезаних линија изведених чешљем.

Трећој групи припадају посуде рађене руком. Заступљени облици су лонци (T.III, 28-29, T.IV, 1-2), поклопци (T.IV, 3) и шоље (T.IV, 4; сл. 13).

Од осталог материјала нађен је један брус (T.IV, 5) и део каменог жрвња (T.IV, 6).

Објекат 16

Објекат није силос. То је јама посебно копана само за ту сврху. У јами је нађен скелет пса окренут ка северу, лежао је на десном боку, главом окренут ка истоку. Јама је имала кружни облик, плитко је била укопана у земљу, само колико је неопходно да се постави угинула животиња. У самој јами није било другог покретног материјала (цр. 6; сл. 10).

ПОКРЕТАН МАТЕРИЈАЛ

Покретан археолошки материјал највише чине фрагменти керамичких посуда. Других предмета је знатно мање.

Керамички материјал је типично сарматски. Заступљене су три групе посуда:

- посуде рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве или врло ретко смеђе боје печења;
- посуде рађене на спором витлу од пречишћене земље којој се додаје песак, добре фактуре, смеђе боје печења и
- посуде рађене руком од пречишћене земље којој се додаје дробљена керамика, грубе фактуре, неуједначено печене, сиве или смеђе боје печења.

СИВА КЕРАМИКА

Сива керамика је рађена на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре. Боја печења је најчешће сива, мада има и посуда које су смеђе боје, али много ређе. Овакве посуде типичне су за простор Бачке и Баната и то за период када сарматско становништво већ постаје аутохтоно у време почетка Велике сеобе народа. Прихватање римских утицаја ухватило је дубоке корене, па се многобројне посуде израђују по угледу на римске. То је и време интензивне пољопривредне производње, насеља постају стална, тако да се начин живота знатно изменио. Врло је вероватно да се појављују већ и локалне радионице.[4] На брзом витлу израђује се стоно посуђе (зделе, пехари) и посуђе за чување намирница и течности (питоси, амфоре и крчази). Површина ових посуда се врло брижљиво обрађује. Оне су скоро обавезно глачане до сјаја. Углавном се украшавају утрвеним линијама било да су оне хоризонталне, вертикалне или таласасте, њиховим комбинацијама или се појављују пластичне траке.

ЗДЕЛЕ

Зделе су рађене на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, увек сиве боје печења. Иако су нађени само фрагменти здела, па не знамо тачно њихову профилацију, условно можемо рећи да су коничне. Само на неким фрагментима је видљив биконитет (T.II, 18), док се на основу два фрагмента обода може претпоставити да су зделе биле биконичне (T.II, 20; T.III, 21), јер се део трбуха испод обода вертикално спушта.

Ободи су међусобно веома слични по својој профилацији. Они су заобљени у свим случајевима. Могу бити профилисани само са унутрашње стране (T.II, 16, 33; T.III, 19), са обе стране (T.I, 21–24; T.II, 19; T.III, 6) или само споља (T.I, 8, 25). Неке зделе имају јаче заобљене ободе, па је тиме и профилација више наглашена (T.I, 20; T.III, 11–12, 22). Два фрагмента обода здела имају потпуно заобљене ободе, готово кружне (T.II, 20; T.III, 21). Мали је број сачуваног дна зделе (T.II, 18; T.IV, 7). Заступљено је прстенасто дно.

Зделе се увек глачају са обе стране до сјаја. У неким случајевима се орнаментишу хоризонталним утрвеним линијама тако да се у горњем делу углачана и неуглачана поља смењују (T.I, 8; T.II, 19; T.III, 11). Повремено се јављају и хоризонтални плитки урези (T.II, 20).

Зделе су керамички материјал који се појављује и у насељима и као прилог на некрополама. Слично као код профилисаних здела, коничне, заобљеног обода и прстенасте стопе појављују се на лока-

литету Црвенка код Вршца,[5] на локалитету Врбас 1 у Врбасу.[6] Оне се јављају и на некрополама и датују се у период од III до V века у зависности од других гробних прилога. По свој прилици зделе сличне профилације припадају IV или чак V веку, као и зделе из оставе.[7] Једина здела која је слична нашим, више по начину украшавања него по профилацији, из Војловице код Панчева,[8] али се она датује као и цела некропола у III–IV век. Очигледно да је употреба оваквих здела дужа. Пре можемо рећи да се током IV–V века овакве зделе више користе. Овакве зделе С. Трифуновић[9] датује у IV век. Касносарматском периоду припадају и зделе из Верушића код Суботице.[10] Бројни су примери и код Пардуца.[11]

Углавном можемо рећи да се зделе из насеља на локалитету Перлек – Бензинска станица датују у касносарматски период, односно у IV и почетак V века.

ПИТОСИ

По својој заступљености питоси су одмах иза здела. Они имају разгрнут обод који може бити непрофилисан (T.I, 26; T.III, 25; T.IV, 8). Неки питоси имају разгрнут, заравњен и задебљан (T.I, 28; T.II, 22; T.IV, 9) или широко заравњен обод (T.II, 23). О њиховој величини не можемо са сигурношћу говорити јер нажалост нисмо нашли довољан број фрагмената за њихову реконструкцију. На основу дебљине зидова и пречника дна (T.II, 21; T.III, 3) само можемо претпоставити да се ради о посудама већих димензија.

Питоси нису изнутра глачани, док су споља глачани до сјаја. Готово по правилу се орнаментишу на рамену, ређе на трбуху. Најчешће је орнамент изведен утврвеним линијама које се често налазе у комбинацији са хоризонталним, пластично изведеним тракама или урезаним линијама (T.I, 27; T.III, 23; T.IV, 10). Од мотива изведених утврвеним линијама јавља се мотив омчице (T.III, 23), комбинација косих линија (T.IV, 10), комбинација хоризонталних поља и таласастих линија (T.I, 27; T.IV, 11). Један фрагмент трбуха питоса се по орнаментици разликује од осталих. Орнамент је изведен радлом у хоризонталним низовима (T.I, 9), начином који је више карактеристичан за средњи век, али све друге карактеристике припадају сарматским (брзо витло, сива боја печења).

Питоси лонци се спомињу на локалитету Калварија у Банатском Карловцу[12] и датују се у III–IV век. На локалитету Падеј „Циглана“ јављају се фрагменти питоса[13] и датују се у IV век. Карактеристични питоси нађени су и у Црвенки код Вршца[14] и датују се у другу половину IV века. У радионицама из Вршца[15] покретан материјал се датује у крај IV и почетак V века. Разгрнуте и заравњене ободе питоса С. Трифуновић датује кроз III–IV, па и почетак V века.[16] Питоси су присутни и на другим сарматским локалитетима откопаним у близини.[17] Веће посуде рађене на витлу са разгрнутим ободом помиње Александра Јуришић.[18] Многобројни питоси забележени су и код Пардуца.[19]

По свему овоме и питосе, као и зделе, датујемо у IV век и вероватно у почетак V века.

АМФОРЕ

Мали је број фрагмената које јасно можемо дефинисати као амфоре (T.IV, 12). Већина фрагмената потиче са трбуха, без орнаментике и неки типови посуда се разликују само по дебљини, док неки имају сличне дебљине зидова.

Обод амфоре је разгрнут, непрофилисан. Амфора је биконична. Споља је глачана до сјаја. Орнаментисана је само једним хоризонталним урезом на рамену. Неколико других фрагмената рамена вероватно амфора, откривају нам и раскошније орнаментисане посуде (T.II, 1–2; T.III, 8). Све су оне орнаментисане комбинацијом пластично изведених хоризонталних трака и утрвених линија било таласастих (T.III, 8) било хоризонталних и вертикалних које формирају мотив шах поља (T.II, 1–2). На једном фрагменту је видљив остатак дршке (T.II, 2).

Слично профилисане амфоре налазимо на лок. 15 у општини Алибунар.[20] У Црвенки код Вршца у гробу је нађена слична амфора[21] датована у другу половину IV века и почетак V века. Овако профилисане посуде налазимо и код С. Трифуновића.[22] Сличне су и амфоре нађене у Врбасу,[23] насељу датованом у IV век.

Орнаментика је нешто што представља праву игру варијанти. Постоје општа правила, али на који ће начин она бити примењена зависи од инспирације самог грнчара. Пластичне траке комбиноване са утрвеним таласастим, хоризонталним, вертикалним или неким другим линијама су веома распрострањене код Сармата.

И ове амфоре датују се у IV век, односно у касносарматски период.

ПЕХАРИ

Ова врста посуда налази се како у насељима, тако и на некрополама у гробовима као прилози. Сви су рађени на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења. Увек су глачани.

Ободи пехара могу бити разгрнути и заравњени (T.III, 5) или заобљени (T.II, 3; T.III, 14; T.IV, 13). Могу имати и једно шире заравњење у горњем делу (T.II, 24; T.III, 13). Врат им је наглашен, трбух заобљен. Од нама доступних фрагмената можемо видети да се ређе орнаментишу, иако су увек глачани. Једино је један фрагмент орнаментисан (T.III, 5) комбинацијом пластичне траке на рамену и утрвеним хоризонталним пољима.

По својој профилацији сличне су посуде нађене на лок. Циглана код Падеја.[24] Можда и више аналогија може да се нађе међу гробним прилозима у Суботици на лок. Верушић.[25] У околини Алибунара такође има пехара или мањих посуда сличне профилације.[26] На лок. Кува код Бегеча,[27] на лок. Војловица – Панчево на некрополи, али се она датује у III–IV век.[28]

По овоме пехари се рано јављају и задржавају свој основни облик и током касносарматског периода.

КРЧАЗИ

Крчази спадају у стоно посуђе о којима се посебно водила брига и приликом обликовања и приликом орнаментисања. Рађени су на брзом витлу од пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења.

Крчази могу бити заобљеног, непрофилисаног обода и готово цилиндричног врата (T.IV, 14), затим благо разгрнутог и заобљеног обода и профилисаног врата (T.IV, 15–16) или разгрнутог обода (T.II, 25; T.III, 7).

Дршке крчага су скоро увек тракасте (T.II, 4; T.IV, 14–17), некада жљебљене (T.IV, 15). Само једна дршка има кружни пресек (T.II, 25).

Орнаментику на овом локалитету познајемо само делимично онолико колико имамо сачуваних фрагмената крчага. Појављује се хоризонтална урезана линија на рамену (T.II, 25) или на врату више хоризонталних урезаних линија (T.IV, 14). Чешће се крчази орнаментишу утрвеним линијама и то од самог обода. Некад су то две хоризонталне линије између којих су вертикалне утрвене линије које формирају правоугаона поља (T.IV, 16), некад комбинација хоризонталних линија и испод њих вертикалних (T.IV, 15), али је уздужним утрвеним линијама орнаментисана и дршка. Јављају се крчази који се орнаментишу само хоризонталним линијама испод обода, док је врат цео углачан (T.III, 7).

Сличан орнамент као на крчагу са T.IV, 16 је крчаг нађен у Врбасу[29] датован у IV век. Слично профилисан обод налазимо и на крчагу са лок. 39 из Алибунара,[30] који се датује у III–IV век, али и до V века. Аналогију налазимо на крчазима нађеним у остави керамике у Црвенки код Вршца[31] који се датују у другу половину IV века. Слично профилисане ободе крчага налазимо и у Алибунару на лок. Мале Ливаде[32] датованих у IV век, затим у Банатском Карловцу „Калварија“[33] нарочито што се тиче орнаментике, такође датоване у IV век. Код Пардуца се исто тако јављају крчази слични нашим.[34] По свему овакви крчази припадају касносарматском периоду, па се и наши могу тако датовати.

Сви типови посуда рађени на брзом витлу, сиве карактеристичне боје, датују се у касносарматски период, односно у IV век и вероватно почетак V века. Неки облици сигурно вуку корене од раније, али су они дуже у употреби.

ПОСУДЕ РАЂЕНЕ НА СПОРОМ ВИТЛУ

Посуде рађене на спором витлу су релативно ретке, али их на овом локалитету има нешто више. То су скоро по правилу лонци већих димензија, и они упућују на посуде у којима се можда чувала храна. Рађени су од пречишћене земље којој се додаје песак или ситни шљунак, па су и отпорнији на топлоту. У том случају вероватно да величина не одређује функцију, већ управо отпорност.

Друге заједничке особине су им разгрнути обод, наглашени врат, заобљено раме, издужен трбух и равно дно. Профилација им се готово не разликује. Увек се орнаментишу или хоризонтално урезаним линијама изведеним чешљем (T.III, 9) или комбинацијом хоризонталних и таласастих линија (T.II, 17; T.III, 26–27; сл. 12). Један фрагмент рамена лонца поред већ наведених облика орнаментисања има и урезе у облику троугла (T.II, 17). Увек је орнамент изведен на врату и рамену суда.

Само једна посуда се разликује по облику и величини од осталих. Рађена је од на исти начин, исте је фактуре као већ описане посуде. У питању је вероватно мања здела (T.III, 15), иако она нема кружни облик, него је елипсоидна. Рађена је на

спором витлу и по траговима гари на површини сигурно је кориштена за припрему хране. Обод је раван, непрофилисан, трбух цилиндричан, дно равно и тање од трбуха.

Посуде рађене на спором витлу се обавезно налазе заједно са оним рађеним на брзом као и са оним рађеним руком, како у слојевима тако и у затвореним целинама. Оне се појављују у употреби у касносарматском периоду, односно у IV и почетком V века. Њих наводи С. Трифуновић[35] и датује их у IV век. На лок. Бељанска бара код Бечеја[36] такође се појављује овакав лонац и датује се у IV век. На основу и другог покретног материјала ове лонце датујемо у касни период.

Овакав тип посуда је најслабије заступљен не само на локалитету Перлек – Бензинска станица, већ и на другим сарматским локалитетима.

ПОСУДЕ РАЂЕНЕ РУКОМ

Можда су и највише заступљене управо посуде рађене руком од пречишћене земље којој се додаје дробљена керамика, грубе фактуре, смеђе или сиво-смеђе боје печења. Најчешће су видни трагови употребе на огњишту.

Од типова посуда које су израђене на овакав начин заступљени су лонци, поклопци и шоље.

ЛОНЦИ

Све опште карактеристике за посуде рађене руком односе се и на лонце. Они су изузетно бројни, слободно можемо рећи најбројнији појединачни тип посуда. Има их у свим слојевима и објектима и сигурно је да је ово најчешће кориштен суд за свакодневне потребе. Не треба занемарити ни чињеницу да се ове посуде сигурно лако ломе и да су веома често морале бити замењене новим, за разлику од сиве керамике која је трајнија, па су и фрагменти разбијених посуда малобројнији.

Профилација лонаца је међусобно веома слична. Разлике су више индивидуалне него типске. Вероватно да је ово сасвим нормално, јер заправо лонци рађени руком и нису занатски производ. Никад се не орнаментишу.

Присутне су многобројне варијанте обода, врата и трбуха суда:

- благо разгрнут и стањен обод (T.III, 20);
- обод заравњен, врат кратак и цилиндричан (T.IV, 18);
- благо разгрнут и заравњен обод, благо наглашен врат, заобљено раме (T.II, 7);
- разгрнут и заравњен обод и благо наглашен врат (T.II, 8);
- благо разгрнут и заобљен обод и слабо наглашен врат (T.I, 10);
- разгрнут и заобљен обод, наглашен врат (T.I, 11; T.II, 5);
- разгрнут, заобљен и стањен обод, наглашен врат (T.III, 4, 16; T.IV, 19-20)
- разгрнут и стањен обод, благо наглашен кратак врат (T.III, 17, 28);
- разгрнут и стањен обод, наглашен врат и седласто раме (T.I, 12);
- разгрнут, стањен и заравњен обод, наглашен врат и заобљено раме (T.II, 6, 9, 26);
- разгрнут и заравњен обод, наглашен врат и заобљено раме (T.II, 11; T.III, 24);
- изразито разгрнут и заобљен обод, јаче наглашен и кратак врат (T.II, 27; T.III, 29; T.IV, 21);
- разгрнут, заравњен и профилисан обод, наглашен врат (T.II, 10).

Дна лонаца се међусобно такође разликују, иако је реално мали број фрагмената да би се направила класификација. Она могу бити равна и благо профилисана (T.III, 1; T.IV, 1–2, 22), равна и наглашена (T.II, 28) или равна непрофилисана (T.III, 18; T.IV, 23).

Лонци рађени руком су обавезни пратиоци сарматских насеља. Они се налазе паралелно са сивом, рађеном на витлу, како у слојевима тако и у објектима. Док се сива набављала у одређеним радионицама као фино стоно посуђе, руком рађени лонци су вероватно домаће израде, прављени у великом броју. Они су присутни на свим локалитетима истраживаним у околини Бечеја.[37] Лонци готово исте профилације нађени су и у једним од локалитета у северној Бачкој.[38] Такве лонце налазимо и код С. Трифуновића.[39] Код Пардуца су такође бројне аналогије.[40] У свим случајевима се ови лонци датују у зависности од сиве керамике, јер су лонци рађени руком у ствари временски неосетљиви. То би значило да се и у нашем случају они датују у IV, па можда и у почетак V века.

ПОКЛОПЦИ

По начину израде поклопци су идентични лонцима: израђују се руком од пречишћене земље којој се додаје дробљена керамика, грубе су фактуре, смеђе или црно-смеђе боје печења. Поклопци су дугметасти, величина зависи од величине лонца за који је намењен. Обод поклопца је заобљен,

непрофилисан. Може бити извучен у поље (T.II, 14–15; T.IV, 24), благо увучен (T.I, 14; T.II, 12; T.IV, 3) или мало јаче увучен (T.II, 13, 29). Дугме на поклопцу је или наглашено и благо профилисано (T.I, 14; T.II, 13) или уздигнуто и непрофилисано (T.II, 29).

Аналогије за дугметасте поклопце рађене руком налазимо на локалитету у Банату.[41]

ШОЉЕ

Шоље су мање бројно заступљен покретан материјал од лонаца. Са друге стране веома често су очуване целе вероватно због саме њихове величине. Израђују се руком од пречишћене земље којој се додаје дробљена керамика. Боја печења је смеђа. Могу имати облик малог лонца (T.IV, 4; сл. 13), праве шоље (T.IV, 25; сл. 14) или мале зделе (T.II, 30; T.IV, 26; сл. 11). За разлику од лонаца који на овом локалитету никад нису орнаментисани, шоље се повремено орнаментишу, па и тада само на ободу (T.IV, 25; сл. 14) и то плитким урезима.

Овакве шоље присутне су и на другим сарматским насељима.[42]

Међутим њих има много више у гробовима где су остављени као гробни прилози. Заправо ово је једини тип посуда рађених руком који се ставља у гробове. Вероватно да су оне имитирале кухињско посуђе (лонце и зделе), па су самим тим и имале посебно значење.

На некрополи II у Црвенки код Вршца нађене су овакве шоље[43] и датују се у III–IV век на основу других прилога у гробу. На некрополи Војловица код Панчева се у појединим гробовима исто јављају мале посуде у облику лонца,[44] такође датоване у III–IV век. На сарматској некрополи у Суботици – Верушић[45] овакве посуде, односно цела некропола, датују се у касни сарматски период у IV, па и у почетак V века.

ОСТАЛИ ПОКРЕТАН АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

Остали покретан археолошки материјал је релативно малобројан. Његово присуство је више илустративно, па се и не може правити нека посебна класификација предмета.

Цигла

Обрађена цигла је заправо комад црвено запечене земље. Нејасно је да ли је у питању секундарно обрађена цигла или посебно припремљен комад земље. Са једне стране је заравњен, а са друге полукружно заобљен и на њој су видљиви жљебови (T.IV, 27).

Комади лепа

Комади лепа су нам важни да би знали на који начин су грађени објекти. Само њихово присуство довољно показује да су зидови рађени од прућа или трске, а потом облепљени блатом. На њима су присутни трагови трске или прућа. Нађени су у слојевима, али и у објектима. Нарочито их је много било у објекту 11, великој радионици (T.I, 16–19; T.IV, 28).

Пршљенци

Пршљенци су налаз који се скоро обавезно може наћи у сарматским насељима, али и као гробни прилог. На овом локалитету нађена су два.

Један је плочасти, направљен од дна суда, рађеног на брзом витлу, црвенкасте боје печења и бушан по средини (T.II, 31). Други пршљенак је лоптастог облика, сиво-смеђе боје печења (T.III, 2). Аналогије за овакве пршљенке нађене у насељима налазимо у северној Бачкој,[46] али и код С. Трифуновића.[47] Готово на свим сарматским локалитетима у околини Бечеја нађени су и пршљенци.[48] Међутим, веома су чести налази у гробовима. Тако их има на некрополи у Војловици код Панчева.[49]

Пршљенци се користе веома дуго, не само код Сармата него код свих народа од преисторије до скорашње прошлости. Они се међусобно разликују у великим временским растојањима, али у неколико стотина година код једног народа скоро да и нема разлике. Пршљенке сличне нашим налазимо на локалитетима III–IV века, али и на локалитетима касносарматског периода, односно IV–V века.

Силекс

У слоју је нађен и један, вероватно, одломак камене језгре (T.IV, 29). Они се појављују у сарматским насељима, мада релативно ретко. Повремено их има и у гробовима као гробни прилози.[50]

Брус

Брусни камен је чешћи налаз у насељима. Облик, прилагођен функцији, скоро да се и не мења кроз време. Ради се од ситнозрног камена. Најчешће је неправилног полиедарског облика, правоугаоног пресека (T.IV, 5, 30). Иако у невеликом броју налази се скоро на свим сарматским локалитетима и то

првенствено у насељима. У околини Бечеја је нађено неколико насеља. У сваком су нађени и брусеви,[51] а било их је и на другим локалитетима.[52] Они се могу датовати само на основу другог материјала.

Секира

Секира је стањена и заобљена при врху, неправилно правоугаоног пресека (T.III, 10).

Жрвњеви

Жрвњеви су веома важан покретан материјал који указује на интензивну земљорадњу која је потпуно развијена у касносарматском периоду. На овом локалитету је то сасвим нормално, јер и сви објекти припадају једној земљорадничкој заједници са силосима и објектима за прераду житарица.

Жрвњеви се праве од крупнозрног камена. У многим објектима и слојевима било је доста аморфних комада од распаднутих жрвњева. На неколико комада је била видљива профилација, односно обрада (T.II, 32; T.IV, 6). Један од њих нађен је на самом дну силоса. У питању је горњи део, полукружно заобљен и бушен по средини.

Жрвњеви су нађени и на другим локалитетима у околини Бечеја,[53] али и у Беранди на лок. Циглана.[54]

Срп

На дну објекта 4, односно силоса нађен је један гвоздени срп (T.I, 15), очуван део дршке и део сечива, лучно савијеног. Као и жрвњеви, срп је у директној вези са земљорадњом, тако да само потврђује датовање овог насеља у касносарматски период.

Фибула

У слоју је нађена и једна оштећена бронзана фибула. Она је лучна, вероватно на шарнир који недостаје као и игла. Стопа за качење је правоугаона и проширена (T.IV, 31). Овакве фибуле датују се од II века[55] и кроз цео III век. Међутим не можемо занемарити чињеницу да сав други материјал ипак припада млађем периоду. Тиме би и ова фибула или била касније датована или се она дуже време задржала у употреби као вреднији предмет који се и брижљивије чува у породици.

Оваквих фибула било је и на другим сарматским локалитетима било да су у питању насеља[56] или некрополе,[57] иако се свуда датују у III–IV век.

СИЛОСИ И РАДИОНИЦЕ КАО ЕКОНОМСКИ ОБЈЕКТИ

Првих неколико векова наше ере је време насељавања Сармата у Панонску низију, време честих померања појединачних племена, али и време интензивног живљења у миру и рату с Римљанима као и другим племенима.

У II веку једно од сарматских племена – Јазиги, прелази Тису и насељава Бачку и Банат.[58] Они ће проширити своју територију на цело Потисје.[59] Број насеља се већ тада повећава са повећањем броја становништва. Наредни, III век, је такође век великих померања. Дакија је опустошена 271. године. Сарматска племена у великом броју насељавају просторе заједно са неким другим народима.

Долазак Хуна у IV веку потпуно ће променити положај Сармата. Они губе преимућство над територијом, али остају присутни сада већ као аутохтоно становништво у суживоту са новодолазећим племенима. Временом, током V века, они ће се полако стапати с њима, па ће и археолошки трагови материјалне културе постати неухватљиви.

У сваком случају IV век је век међусобних сукоба што ће највише допринети слабљењу Сармата тако да они неће имати снаге да се одупру Хунима. По неким виђењима[60] управо за време владавине Хуна Сармати ће доживети прави економски процват првенствено производећи за њих храну.

Распадом хунског савеза долазе нова племена, а Сармати се последњи пут помињу 469. године.

На свим насеобинским локалитетима је установљена уређеност за потребе дужег живљења. Можда баш на лок. Перлек – Бензинска станица то највише долази до изражаја. У свим осталим случајевима ископавања су вршена унутар насеља, па су и објекти стамбени: куће, пећи, радионице, силоси и бунари. На лок. Перлек – Бензинска станица је део насеобинских објеката измештен из самог насеља. Откопани део је одређено место за силосе (ближе обали Тисе) и за привредне објекте-радионице западно од силоса, па тиме и удаљено од обале Тисе. Ово недвосмислено указује на једну јаку и организовану земљорадничку заједницу. Присуство костију домаћих животиња говори нам и о сточарској производњи.

Силоси за чување житарица су укопавани један до другог и наизменично коришћени, односно напуштани да би потом служили као отпадне јаме. Већина се налази ближе обали данас Мртве Тисе.

Величина и дубина су им различите од чега зависи запремина, а облик је у основи сличан: сужени при врху, проширени при дну, док је само дно равно.

Силоси могу бити цилиндрични (објекти 5, 8 и 10), бачвасти (објекти 4, 7, 15) или крушкасти (објекат 13). Разноликост на истом насељу јавља се и на другим локалитетима.[61] По неким ауторима[62] присуство многобројних силоса везује се за касни сарматски период након доласка Хуна. Присуство великог броја силоса значи повећану пољопривредну производњу, а његово измештање из насеља упућује на организовано и уређено насеље. Занимљиво је да су скоро сви били у секундарној употреби као отпадне јаме. По ономе што знамо у тренутку напуштања насеља, односно његовог гашења, само два силоса (објекти 4 и 10) нису секундарно кориштени као отпадне јаме, већ су до последњег тренутка били у примарној функцији – силоса.

Наредном табелом смо покушали да претпоставимо колико би износиле запремине појединих силоса.

Број објекта	Облик	Запремина	кг пшенице	секун. упот.
5	цилиндричан	V=2,70 m³ V/1=0,44 m³ V+V/1=3,14 m³	1.800 kg	да
7	крушкаст	V=2,92 m³ V/1=1,36 m³ V+V/1=4,28 m³	2.560 kg	да
8	цилиндричан	V=1,50 m³ V/1=0,32 m³ V+V/1=1,82 m³	1.090 kg	да
9	елипсиоидан	V=2,49 m³ V/1=1,07 m³ V+V/1=3,56 m³	2.130 kg	да
10	цилиндричан	V=0,64 m³ V/1=0,63 m³ V+V/1=1,27 m³	760 kg	не
13	купаст	V+V/1=1,18 m³	700 kg	да
15	бачваст	V=1,86 m³ V/1=1,39 m³ V+V/1=3,25 m³	1.950 kg	да

Табелом нису обухваћени сви силоси откопани на локалитету Перлек – Бензинска станица. Обухваћени су они за које сигурно можемо претпоставити његове димензије. Прво су приближно израчунате запремине откопаног дела силоса (V), а потом смо покушали да претпоставимо и део који није ухваћен на горњем нивоу, али се код неких силоса он може дефинисати у профилу (V/1). На крају смо извукли укупну претпостављену запремину силоса (V+V/1).[63] Као што се из табеле види, запремина силоса би се кретала између 1,18 m³ и 4,28 m³.

На основу усмене информације[64] у 1 m³ могло би се сместити око 600 kg пшенице, под условом да се узме у обзир величина ондашњег зрна.

Видели смо да наши силоси имају запремину од око 1 до око 4 m³. У изворима из XVIII веку помињу се у Кању житне јаме у које је стало око 50 мерова жита, што износи око 2.560 kg.[65] За смештај ове количине жита потребна је јама запремине око 4 m³. То би значило да се у силосима на лок. Перлек – Бензинска станица могло спремити од око 600 кг до проближно 2.500 кг жита.

На локалитету Перлек – Бензинска станица откопано је 11 житних јама. За једну јаму нисмо сигурни да је у питању силос (објекат 17), док је један вероватно силос откопан толико малом површином да и није обележен као посебан објекат, поготово што је оштећен укопавањем средњовековног рова. Ако би и ове две јаме обележили као силосе, у том случају би укупан број силоса био 13, од којих само два (објекат 4 и 10) нису били у секундарној употреби као отпадне јаме него су напуштане када је и само насеље престало да постоји.

Као што смо видели скоро сви силоси су секундарно кориштени као отпадне јаме. У њима је нађено много пепела, лепа, одбачених поломљених судова и животињских костију. Неки од њих су послужили и за затрпавање угинулих животиња, најчешће паса, и делова крупније домаће стоке (овце, козе, говеда). У таквим случајевима прво је

набацана земља, потом је одлагана животиња, па поново набацана земља (објекат 5). Неки силоси су на овакав начин испуњени до врха (објекат 8).

Готово да нема насеобинског локалитета на коме се не појављују силоси. Они су свуда слични и по облику и по дубини укопавања,[66] па према томе и по запремини. На насељу Падеј помињу се силоси на периферији насеља, као на локалитету Баранда и по С. Трифуновићу указују на поделу насеља на стамбени и економски. У северној Бачкој[67] иза Хоргоша, према државној граници, лок. 80, помиње се чак 13 јама у оквиру једног комплекса што значи да су и овде издвојене и посебно укопаване јаме за чување житарица. Додуше њихова дубина (0,50–0,70 m) знатно одудара од наших, док су им облик и пречник слични. И овде су неки силоси секундарно кориштени као отпадне јаме.

Нажалост ни једна од две, условно речено, радионице нису у потпуности откривене. Објекат 3 је откривен већим делом, док код објекта 11 недостаје можда и најважнији део, а то је пећ која би нам сама по себи дала много више података.

Објекат 3, који на западној страни има прилично велику кружну калотасту пећ имао је уобичајене димензије. Силос у близини (објекат 4) служио је као приручни силос за потребе саме радионице. Силоси се често налазе поред куће или неког радног простора[68] и то најчешће са северне стране.

Други објекат дефинисан као радионица је објекат 11. Његова компликована и неуобичајена архитектура, као и начин градње, упућују на радионички карактер. Нажалост, као што смо већ рекли, недостаје пећ која је по свој прилици била са западне стране.

Код објекта 3 нису констатовани отисци стубова који носе кровну конструкцију, а и због одсуства зидног лепа поставља се питање градње самог објекта. Оно што је извесно је то да је изгорео, јер је био испуњен пепелом и гари. За разлику од овог, објекат 11 има све грађевинске елементе. У њему је нађена велика количина зидног лепа што значи да је био озидан класично оплетеним прућем или трском и облепљен блатом. Моћни отисци стубова констатовани су на западном и источном зиду који су носили кровну конструкцију. По овоме могуће је да је кров био на две воде. Стубови су били укопани са спољашње ивице зида и били су плићи од дубине самог објекта, али укопани у жути лес.

Оно што је занимљиво то је прорачунатост самог градитеља. По свему је овде прво копана земља за вађење глине, што видимо по кружним удубљењима на дну. Међутим, како су већ током копања формирани елементи унутрашњег уређења, јасно је да је мајстор имао на уму како ће искористити простор за будућу радионицу. Одмах је формирао четвороугаони простор са јужне стране за оставу. Са источне и северне стране укопавао се вертикално и лесом формирао прав угао за два зида. Такође је и проширен радни простор са западне стране већ диктиран приликом вађења земље. Средишњи радни простор уздигнут је слојевима набијене земље, али не квалитетног леса, него оне из горњих слојева која му није користила у друге сврхе.

ЗАКЉУЧАК

Локалитет Перлек – Бензинска станица откривен је приликом изградње бензинске станице. Истраживан је у интервалу од 2001. до 2003. године. Укупно испитана површина износи 225 m², откривено је 17 објеката и 5 ровова. Констатована су два периода насељавања. Старији припада периоду римске доминације, односно Сарматима, а млађи средњем веку (XIV–XV). Откопани објекти, силоси (15) и радионице (2) припадају Сарматима. Концентрација силоса и присуство радионица указују на економски део насеља који је служио за одлагање и прераду житарица. Силоси су углавном секундарно кориштени као отпадне јаме и врло ретко напуштани у својој примарној функцији. То указује да је постојала потреба да се отварају нови силоси, највероватније зато што у старим више није било могућности да се очува летина због превелике влаге.

Претпостављамо да су два објекта у близини ових силоса имали радионички карактер. Пећ је већих димензија него што је то уобичајено за куће, а и сам облик објеката, њихове димензије и начин градње то потврђују. Како су обе радионице биле препуне пепела, рекло би се да су изгореле у пожару. Да ли су оне страдале у ратном вихору или је то последица употребе пећи, нама данас није познато. Да би то установили, неопходно би било истражити стамбени део насеља.

Покретан материјал највише чине фрагменти керамичких посуда. Остали предмети су врло мало заступљени. Присутне су три врсте посуда: оне рађене на брзом витлу од добро пречишћене земље, фине фактуре, сиве боје печења чији облици налазе узор у римској керамици, затим посуде рађене на спором витлу од пречишћене земље којој се додаје

песак и које по правилу имају орнамент изведен чешљастим алаткама и на крају посуде домаће израде рађене руком од слабије пречишћене земље, грубе фактуре, неуједначено печене.

На основу покретног материјала и аналогних локалитета, насеље датујемо у касни сарматски период IV–V века. То је време почетка Велике сеобе народа када су Сармати већ аутохтоно становништво. Они се интензивно баве пољопривредом, гаје и прерађују житарице и узгајају стоку. Нађене пољопривредне алатке (срп и жрвњеви) то само потврђују. Живе седелачким начином живота. Ипак им се, врло брзо након појављивања других народа, губи траг.

СКРАЋЕНИЦЕ

ГМБ	Градски музеј Бечеј;
МВ	Музеј Војводине;
ПЗЗСК	Покрајински завод за заштиту споменика културе;
ГСАД	Гласник Српског археолошког друштва;
РВМ	Рад војвођанских музеја;
РМВ	Рад Музеја Војводине;
АН	Arheologia Hungarica

НАПОМЕНЕ

[1] Носилац посла ГМБ, руководилац радова Бранислава Микић-Антонић, кустос ГМБ, члан екипе Зора Ђукић, манипулант ГМБ.

[2] Носилац посла ГМБ, руководилац радова Бранислава Микић-Антонић, кустос ГМБ, чланови екипе Небојша Станојев, музејски саветник МВ и Светлана Ђукић, цртач.

[3] Носилац посла ПЗЗСК, руководилац радова Љиљана Тадин, археолог-конзерватор ПЗЗСК, чланови екипе Бранислава Микић-Антонић, кустос ГМБ и Светлана Ђукић, цртач.

[4] М. Ђорђевић, ГСАД 6, 119–124; С. Трифуновић, ГСАД 15–15, 54; А. Јуришић, РВМ 2, 141–146; B. Mikić-Antonić, РВМ 31, 162; D. Batistić-Popadić, РВМ 29, 67; Н. Симовљевић, РВМ 6, 62; Група аутора, *Музеј Војводине – Стална поставка*, Нови Сад 1997, 91.

[5] Р. Рашајски, РВМ 6, 39–55. (T.B.1, 15–16).

[6] М. Јовановић – Н. Станојевић, 1987, кат. бр. 56.

[7] Н. Симовљевић, о. с. (T.III, 2; T.VII, 7).

[8] D. Batistić-Popadić, о. с. (T.IX, 131).

[9] С. Трифуновић, о. с. (T.VIII, 16–20).

[10] А. Секереш, РМВ 40, 107–147.

[11] M. Párducz, АН XXVIII, knj. II (T.XV, 8); knj. III (T.CVII, 11; T.XXXIV, 22, 26; T.LXVII, 23/a-b).

[12] М. Брмолић – В. Манојловић-Николић, ГСАД 14, 129.

[13] С. Трифуновић, о. с., 92. (T.VIII, 2, 6).

[14] Н. Симовљевић, о. с., 65. (T.VII, 3–4).

[15] Р. Рашајски, о. с., 44. (T.I, 8; T.V, 3, 8, 12).

[16] С. Трифуновић, РВМ 32, 103. (T.II, 2–3, 5–6; T.IV, 1–3).

[17] B. Mikić-Antonić, о. с., 157. (T.I, 2–3).

[18] А. Јуришић, о. с., 143-144. (T.I, 5).

[19] M. Párducz, о. с. (T.CXVIII, 7, 24; T.CXIX, 2–4; T.CXXI, 1–2; T.CXXXI, 23–24; T.CXL, 7, 24).

[20] С. Трифуновић, РВМ 32, 112 (T.IV, 1).

[21] Н. Сомовљевић, о. с., 59. (сл. 6/а-б).

[22] С. Трифуновић, ГСАД 15-16 (T.VIII, 5, 9).

[23] M. Jovanović – N. Stanojević, о. с., kat. br. 53, 55.

[24] С. Трифуновић, о. с. (T.VIII, 3–4).

[25] А. Секереш, о. с., 129. (T.VII, 12),132 (T.X, 7).

[26] С. Трифуновић, РВМ 32, 109–120. (T.VI, 3; T.IV, 1).

[27] V. Dautova-Ruševljan, RVM 21–22, 141–152. (T.I, 3; T.II, 5).

[28] D. Batistić-Popadić, о. с., 59–83. (T.II, 37; T.XII, 174).

[29] M. Jovanović – N. Stanojević, о. с., kat. br. 54.

[30] С. Трифуновић, о. с., 115. (T.VII, 1).

[31] Н. Симовљевић, о. с., 65. (T.VIII, 1–2).

[32] С. Трифуновић, ГСАД 15–16, (T.IV, 5).

[33] Ibid., (T.IV, 21).

[34] M. Párduc, о. с. (T.CXVIII, 11; T.CXXXII, 1).

[35] С. Трифуновић, о. с., 55. (T.VII, 25; T.I, 30–36; T.IV, 20, 23, 25–27; T.VI, 2–5).

[36] B. Mikić-Antonić, о. с., 157. (T.I, 5).

[37] B. Mikić-Antonić, о. с.

[38] М. Ђорђевић, о. с. (T.III, 3–4).

[39] С. Трифуновић, ГСАД 15–16, 56. (T.I, 7–9, 14–18).

[40] M. Párducz, о. с. (T.CXXII, 9–10).

[41] С. Трифуновић, о. с., 56. (T.I, 20–21; T.VII, 9–10).

[42] Ibid. (T.I, 13, 18–19, 24–25; T.VII, 12–14); М.Ђорђевић, о. с., 120 (T.I, 3; T.II, 1).

[43] С. Барачки, РВМ 10, 141. (T.XIV, 7, 10).

[44] D. Batistić-Popadić, о. с., 59–83. (T.X, 148).

[45] А. Секереш, о. с., (T.III, 6).

[46] М. Ђорђевић, о. с. (T.I, 11).

[47] С. Трифуновић, ГСАД 15–16, 87. (T.III, 9; T.IX, 2).

[48] B. Mikić-Antonić, *Sarmati*, kat. br. 31, 34, 48, 60.
[49] D. Batistić-Popadić, o. c. (T.VI, 88).
[50] D. Batistić-Popadić, o. c., 63. (T.VI, 96); B. Mikić-Antonić, o. c., kat. br. 30.
[51] B. Mikić-Antinić, o. c., kat. br. 17, 22-23.
[52] С. Трифуновић, ГСАД 15–16, 87. (T.III, 10).
[53] B. Mikić-Antonić, o. c., kat. br. 27.
[54] С. Трифуновић, o. c., 87. (T.III, 1).
[55] В. Кондић, РВМ 10, 201–215. (T.III–IV, 29–32).
[56] B. Mikić-Antonić, o. c., kat. br. 25; B. Mikić-Antonić, РВМ 31 (T.I, 4).
[57] D. Batistić-Popadić, o. c., 78. (T.VIII, 123).
[58] *Музеј Војводине – Стална поставка*, 83–84.
[59] Á. Szekeres, P. Ricz, Sz. Gerlovicz, *Tragom ...*
[60] Á. Ssekeres, P. Ricz, Sz. Gerlovicz, o. c.
[61] С. Трифуновић, РМВ 36, 63; С. Трифуновић, РМВ 39, 121; С. Трифуновић – И. Пашић, ГСАД 19, 273–275; М. Ђорђевић, o. c., 121.
[62] Á. Szekeres, P. Ricz, Sz. Gerlovicz, o. c.
[63] Прорачуне обавио Душан Врачарић, дипл. инж. машинства.
[64] Информације добила од Илије Гагић, дипл. инж. машинства, Центар за дораду семена, силос и мешаоница сточне хране.
[65] Д. Милић, *Мере...*, 138; Д. Бојанић, *Мере...*, 91–99.
[66] С. Трифуновић, ГСАД 15-16, 49.
[67] М. Ђорђевић, o. c., 121.
[68] С. Трифуновић, РМВ 39, 121.

ЛИТЕРАТУРА

Барачки, Станимир (1961) *Сарматски налази из Вршца,* РВМ 10, Нови Сад: 117–143.

Batistić-Popadić, Darija (1985) *Sarmatska nekropola Vojlovica – Pančevo,* РВМ 29, Нови Сад (1984–1985): 59–83.

Бојанић, Душанка (1974) *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији,* Мере на тлу Србије кроз векове, Београд: 91–99.

Брмболић, М. – Манојловић-Николић, В. (1998) *Заштитна археолошка ископавања на локалитету Калварија у Банатском Карловцу 1996.*, ГСАД 14, Београд: 127–135.

Царић, Небојша (1984) *Општина Бечеј,* Нови Сад.

Dautova-Ruševljan, Velika (1973) *Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta „Kuva“ kod Begeča,* РВМ 21-22, Нови Сад (1972–1973): 141–152.

Ђорђевић, Маја (1990) *Три нова сарматска насеља у северној Бачкој,* ГСАД 6, Београд: 119–124.

Група аутора (1997) *Музеј Војводине/The Museum of Vojvodina* (каталог сталне поставке), Нови Сад.

Јефтић, Стеван Л. (2000) *Отисци зрна житарица на грнчарији од 4. до 9. века у Банату и Бачкој,* ГСАД 15-16, Београд (1999–2000): 327–331.

Jovanović, Marija (2004) *Žitarice u praistoriji i Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu,* РМВ 46, Нови Сад: 101–127.

Jovanović, Marija – Stanojević, Nebojša (1987) *Titov Vrbas izložba „Šest stotina godina grada“* (katalog), Novi Sad.

Јуришић, Александра (1953) *Римско-сарматски и словенски налази у Ковачици,* Нови Сад: 141–146.

Кондић, Владимир (1961) *Збирка римских фибула из Вршачког музеја,* РВМ 10, Нови Сад: 201–215.

Mikić-Antonić, Branislava (1989) *Tri novootkrivena sarmatska naselja i jedan usamljeni grobni nalaz,* РВМ 31, Нови Сад (1989): 155–166.

Mikić-Antonić, Branislava (1989) *Sarmati, Szarmaták* (каталог изложбе), Вечеј.

Милић, Даница (1974) *Значај метарског система за привреду Србије,* Мере на тлу Србије кроз векове, Београд: 131–149.

Милошев, Милан (1983) *Економске зграде пољопривредних домаћинстава у насељима јужног Баната,* РВМ 28, Нови Сад (1982–1983): 93–110.

Мирић, др Младен (2004) *Увод у семенарство,* Технологија производње семена, Београд: 17–45.

Мирић, др Младен (2004) *Биолошке основе семенарства,* Технологија производње семена, Београд: 48–82.

Párducz, Mihály (1944) *A szarmatakor emlékei magyarországon II-III,* Archeologia Hungarica XXVIII, Budapest

Петровић, др Радољуб (2004) *Технологија дораде семена,* Технологија производње семена, Београд: 115–152.

Рашајски, Растко (1957) *Сарматска лончарска радионица из Црвенке крај Вршца,* РВМ 6, Нови Сад: 39–56.

Секереш, Агнес (1998) *Сарматска некропола Суботица – Верушић,* РМВ 40, Нови Сад: 107–147.

Симовљевић, Наталија (1957) *Сарматски стратум на Црвенки крај Вршца,* РВМ 6, Нови Сад: 57–66.

Стајић, Васа (б. г.) *Грађанско друштво и сељаци,* Војводина II, Нови Сад: 164–268.

Szekeres, Ágnes – Ricz, Péter – Gerlovicz, Szilvester (b. g.) *Tragom jednog nestalog naroda – Sarmati u severnoj Bačkoj; Egy letünt nép nyomában – Szarmaták Észak-Bácskában,* Subotica.

Трифуновић, Станко (1990) *Античка и средњевековна археолошка налазишта општине Алибунар,* РВМ 32, Нови Сад (1989–1990): 99–130.

Трифуновић, Станко (1994) *Археолошка ископавања локалитета Селиште код Алибунара,* РМВ 36, Нови Сад: 63–70.

Трифуновић, Станко (1997) *Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату,* РМВ 39, Нови Сад: 113–135.

Трифуновић, Станко (2000) *Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој,* ГСАД 15–16, Београд (1999–2000): 43–106.

Трифуновић, Станко – Пашић, Ивана (2003) *„Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште,* ГСАД 19, Београд: 263–290.

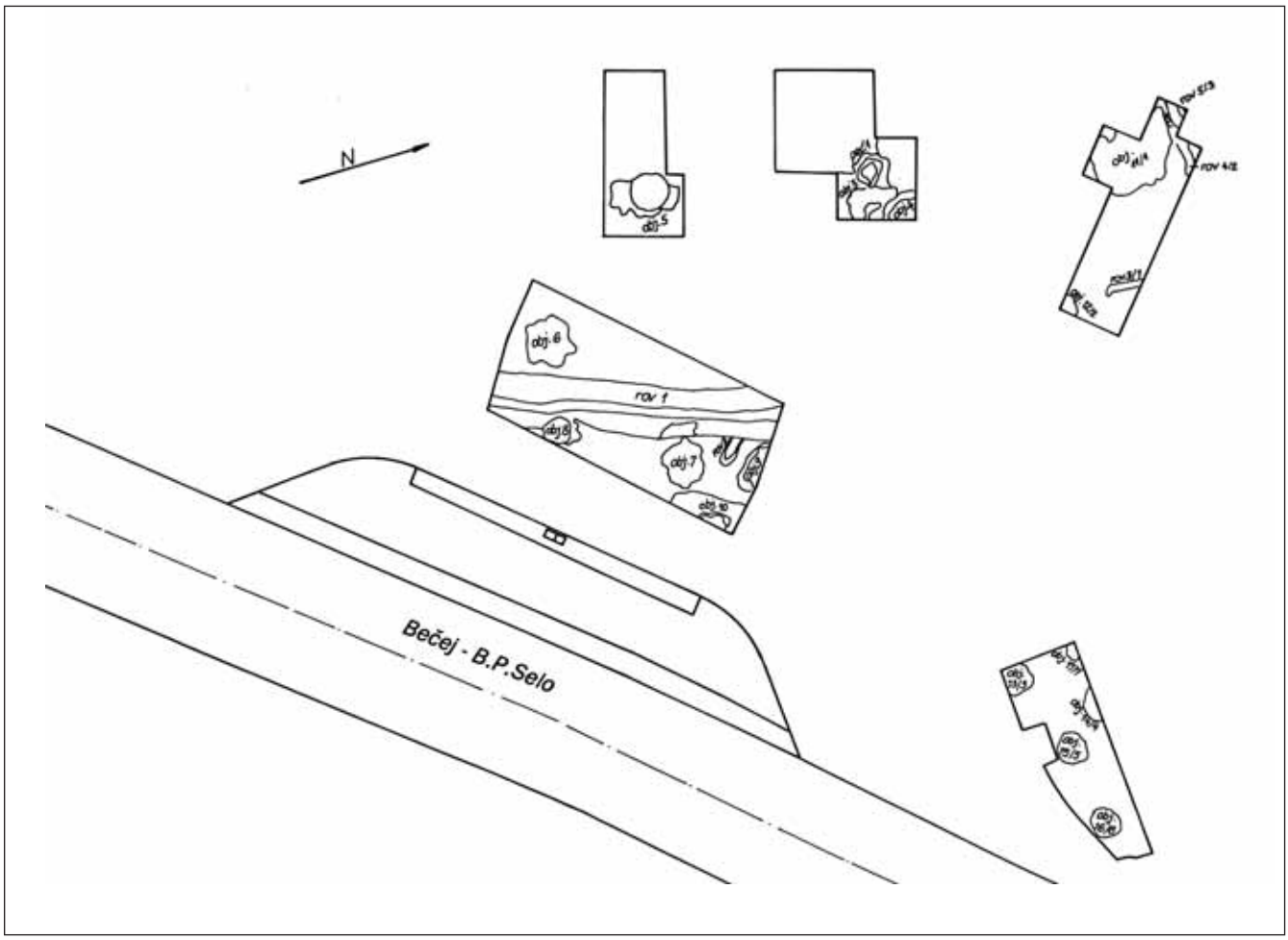

▲ *Цртеж 1*

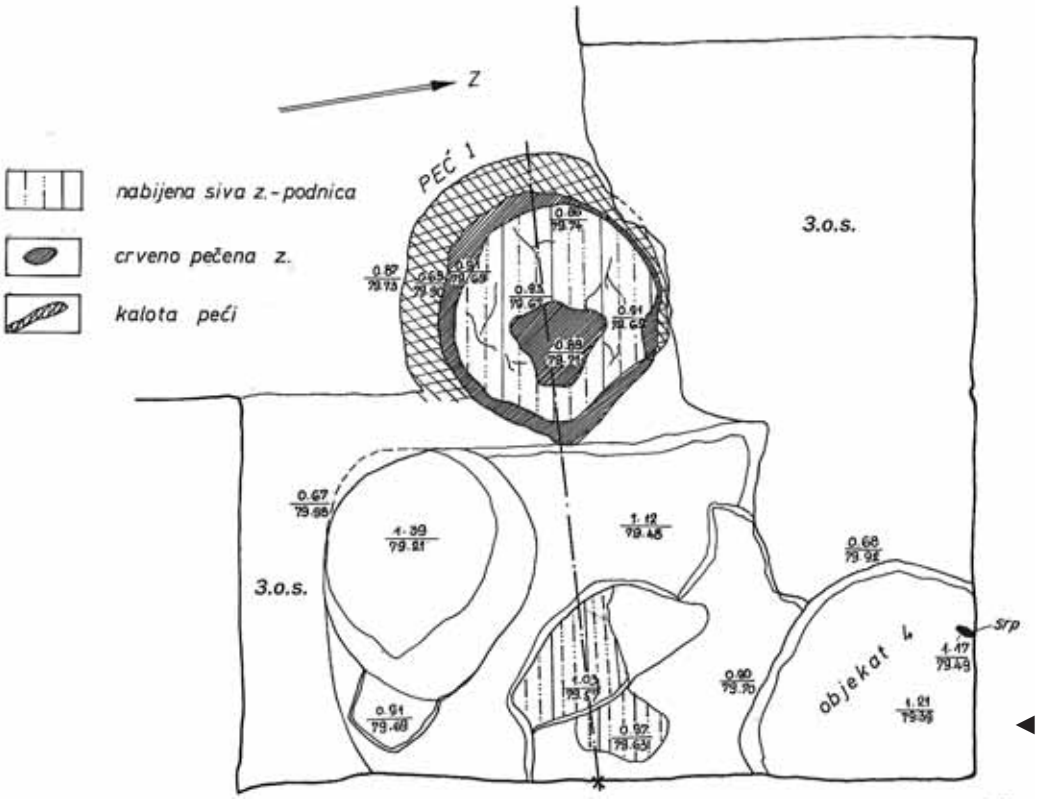

◄ *Цртеж 2 ситуација 3*

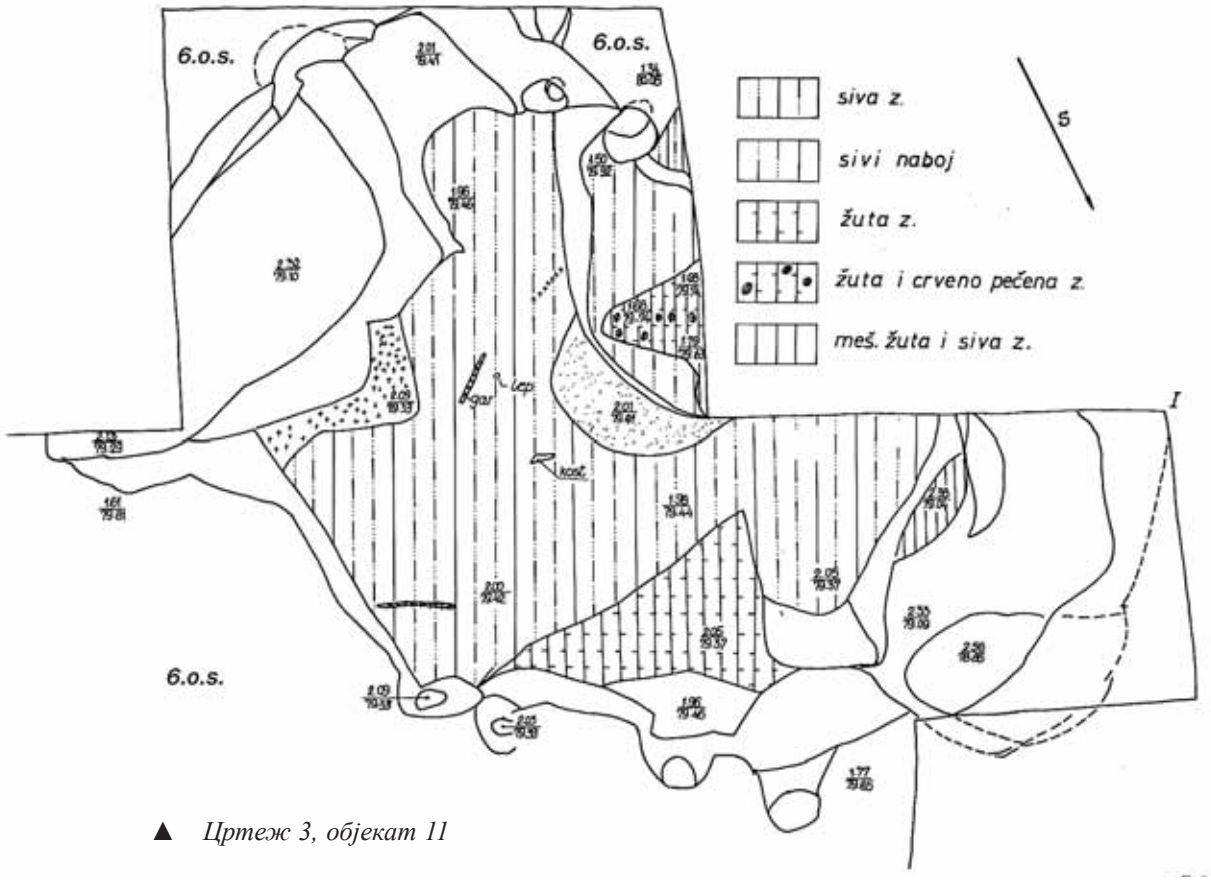

▲ *Цртеж 3, објекат 11*

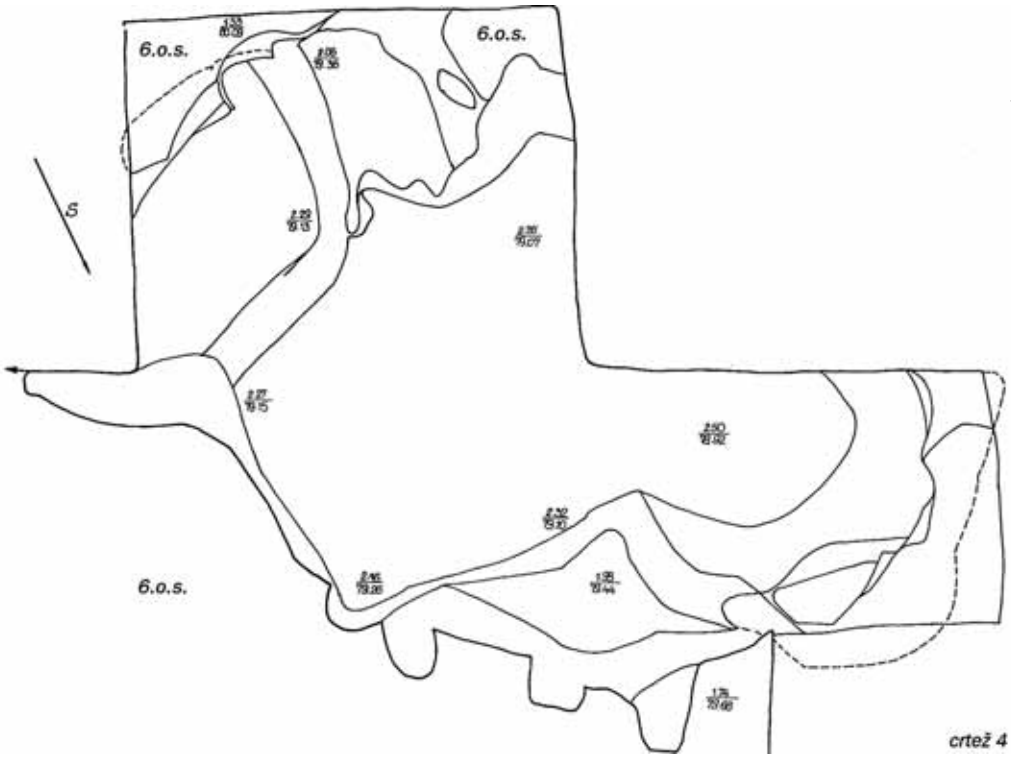

◄ *Цртеж 4, објекат 11*

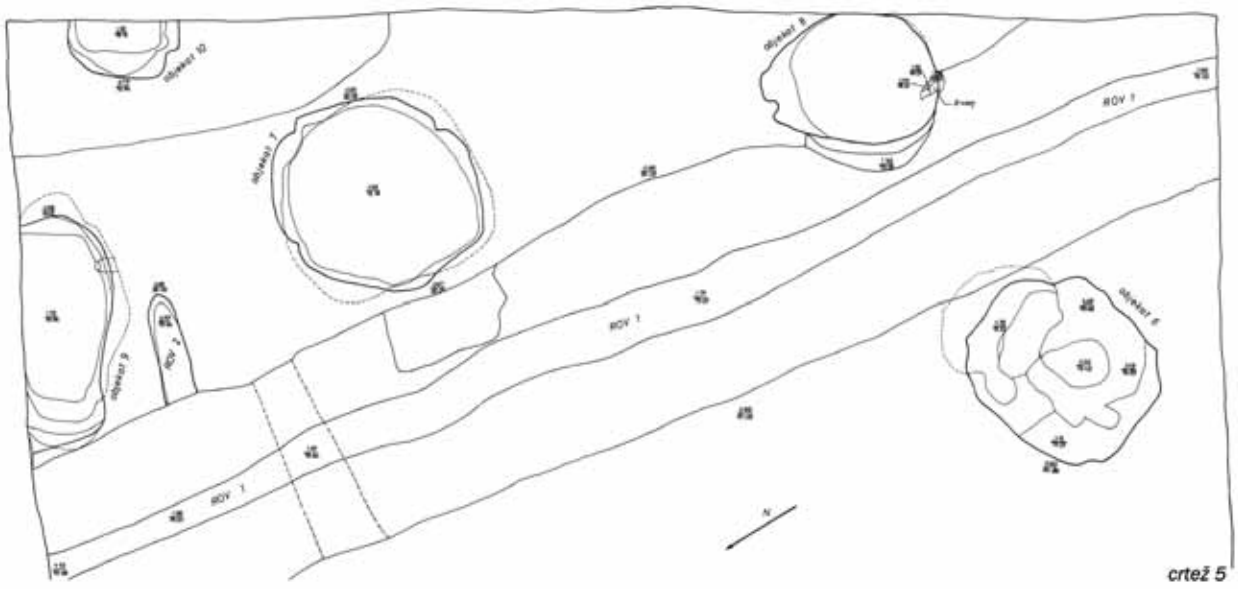

▲ *Цртеж 5, објекат 6–10*

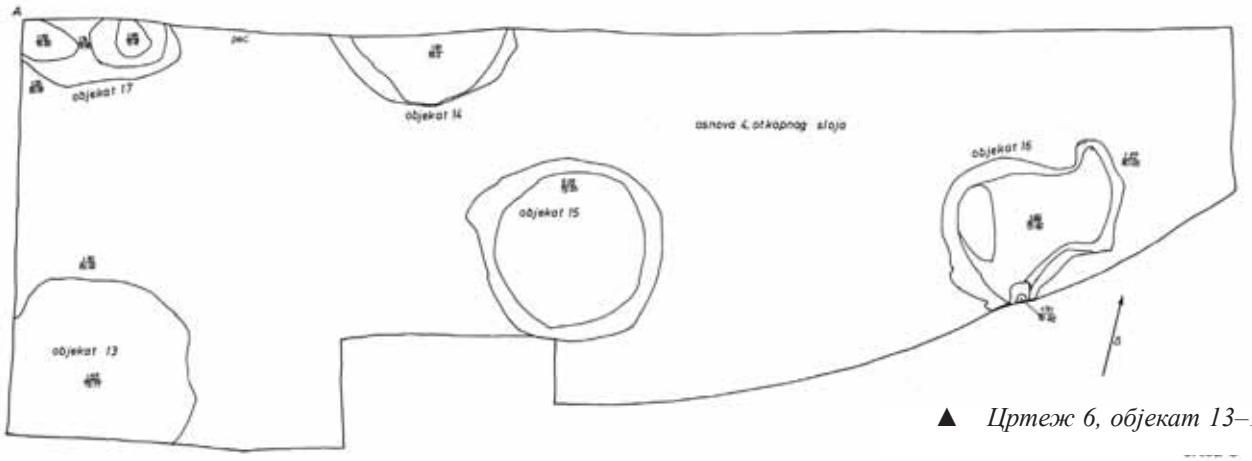

▲ *Цртеж 6, објекат 13–17*

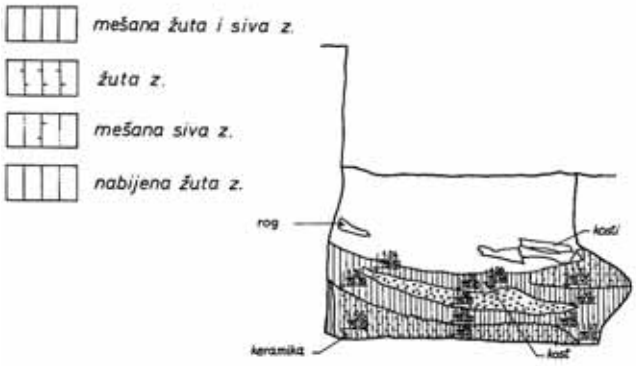

▲ *Цртеж 8, објекат 8*

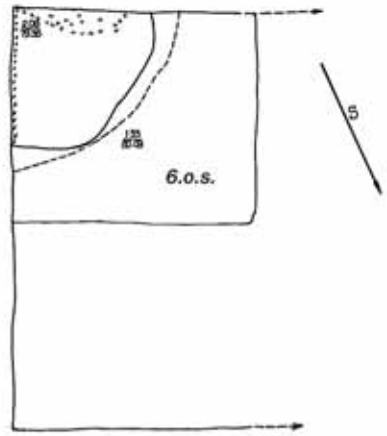

▲ *Цртеж 7, објекат 12*

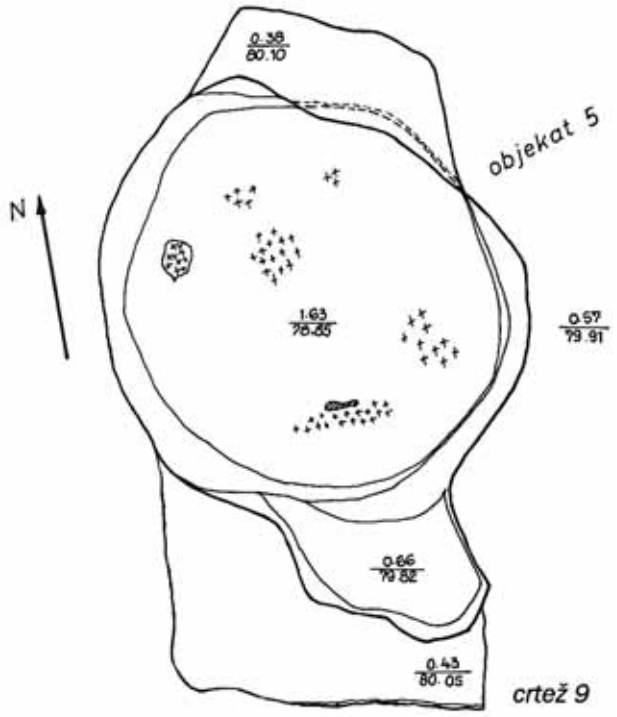

Цртеж 6, ► објекат 5

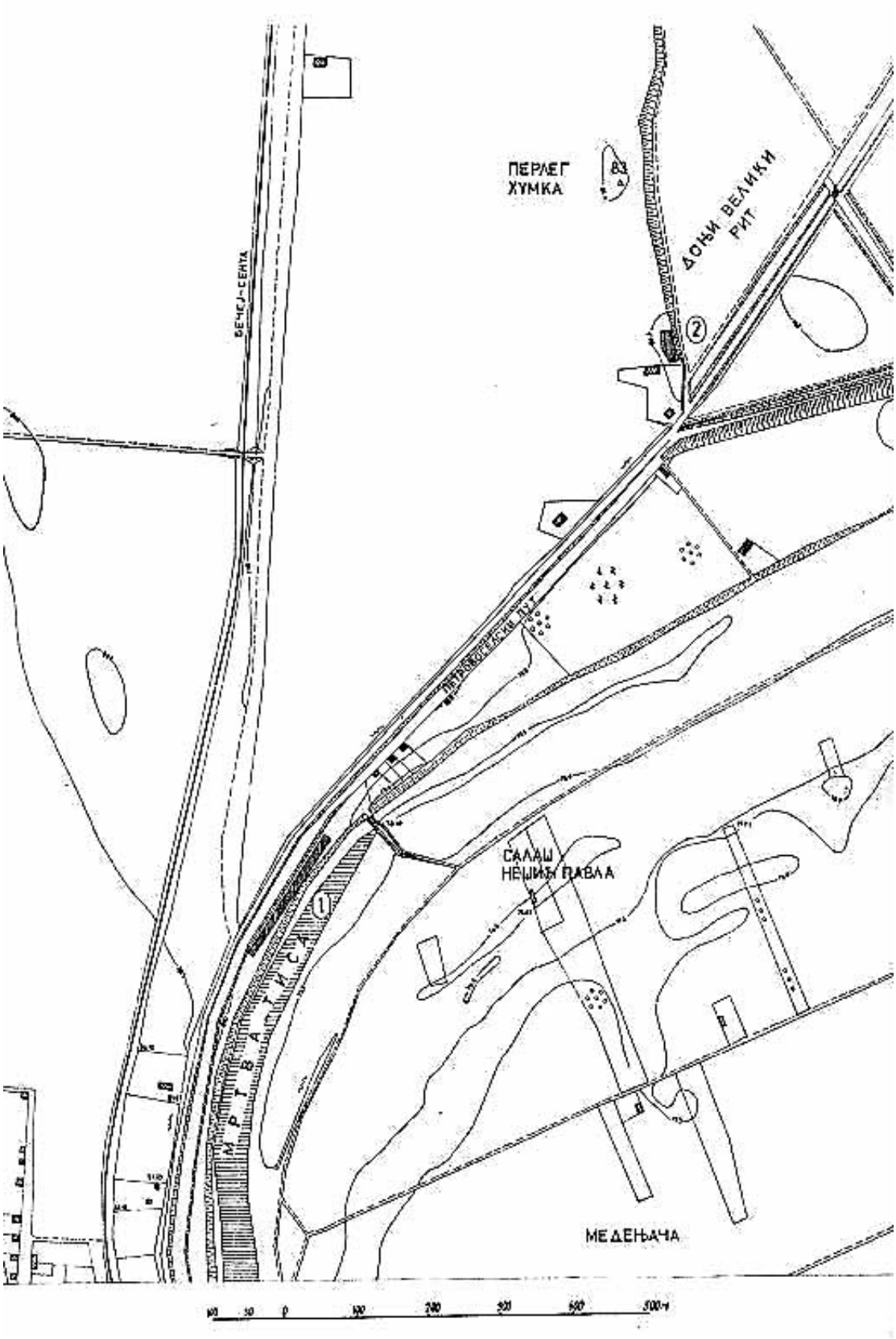
ПЕРЛЕГ
ХУМКА
83
ДОЊИ ВЕЛИКИ
РИТ
ВЕЧЕЈ-СЕНТА
САЛАШ
НЕШИЋ ПАВЛА
МЕДЕЊАЧА
1
2

▲ *Карта 1*

◄ *Слика 3, објекат 11*

▲ *Слика 6, објекат 13–15*

▲ *Слика 4, објекат 6–10*

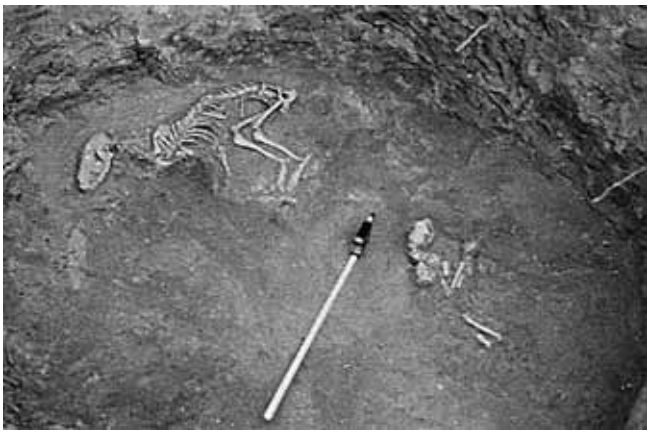

▲ *Слика 7, објекат 5*

▲ *Слика 5, објекат 13*

▲ *Слика 10, објекат 16*

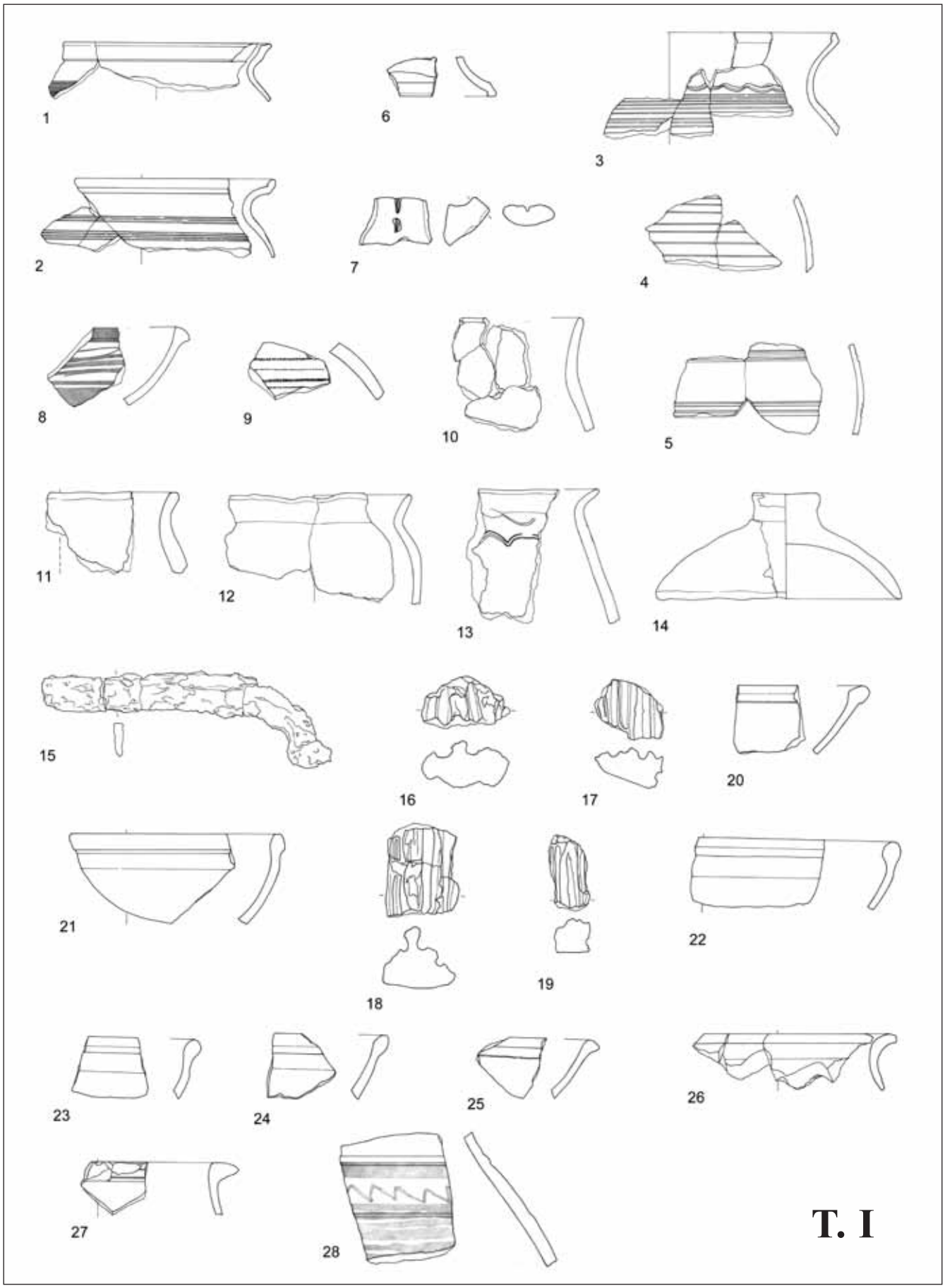

T. I

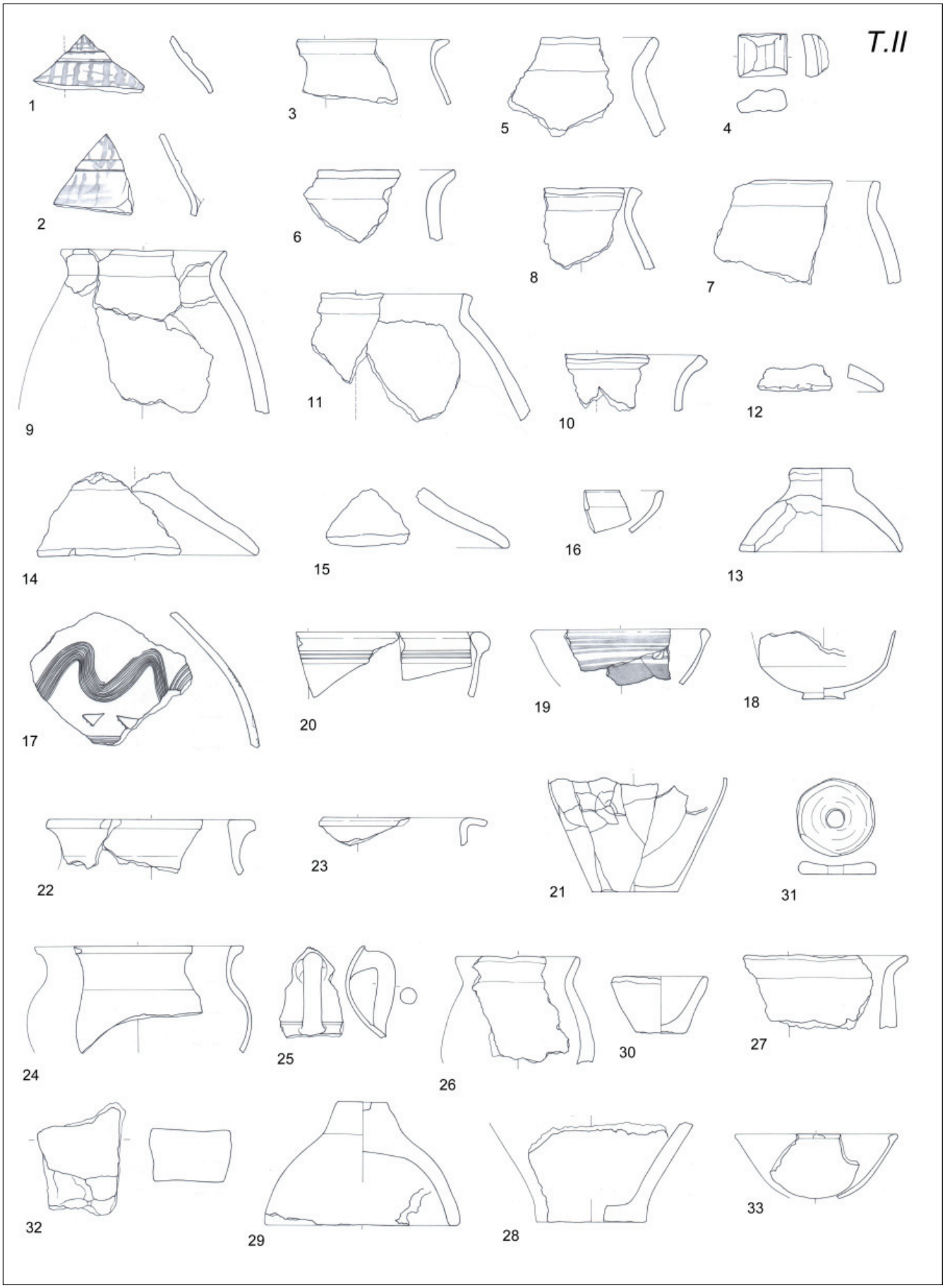
T.II
1
3
5
4
2
6
8
7
9
11
10
12
14
15
16
13
17
20
19
18
22
23
21
31
24
25
26
30
27
32
29
28
33

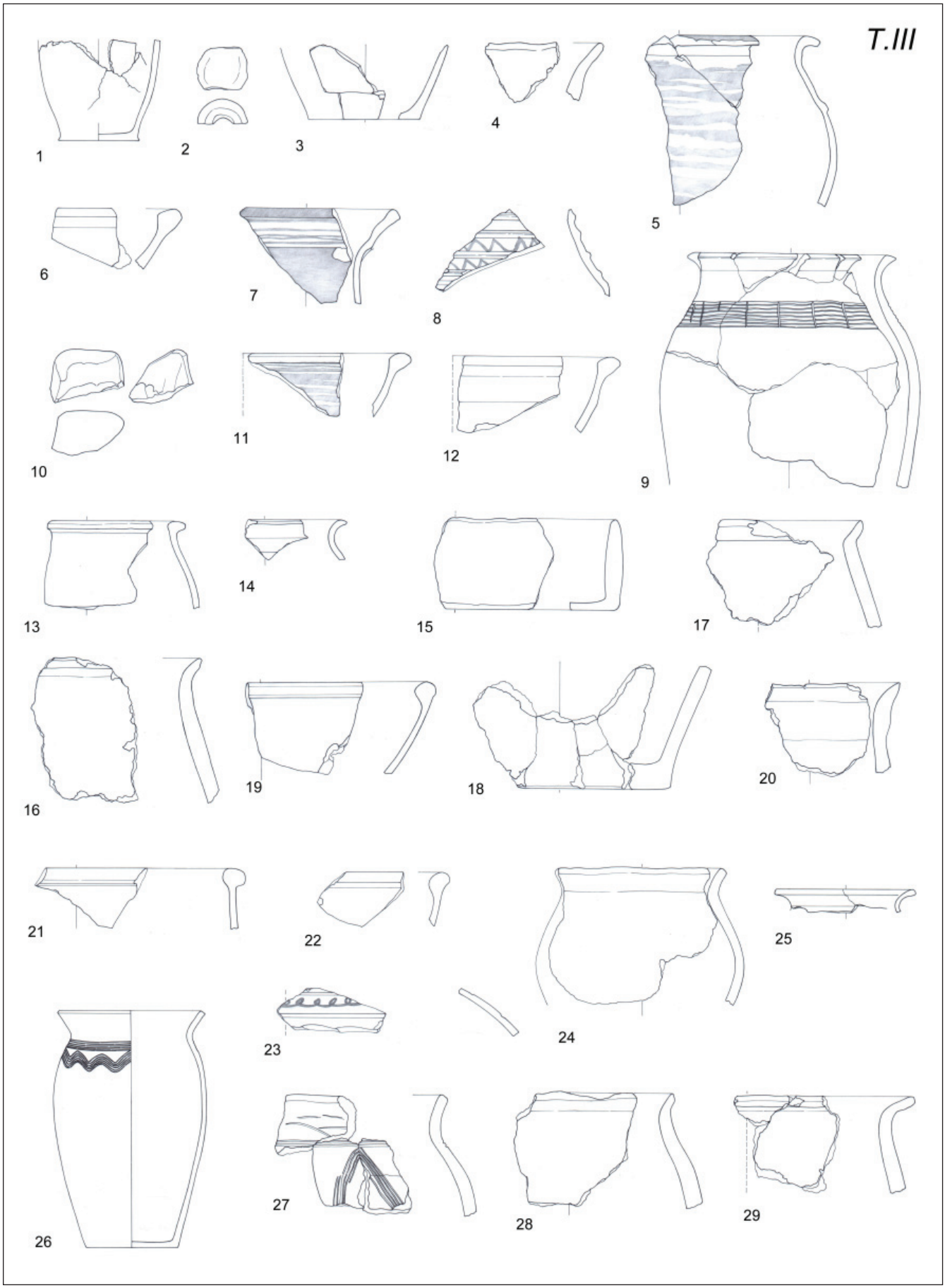
T.III
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29

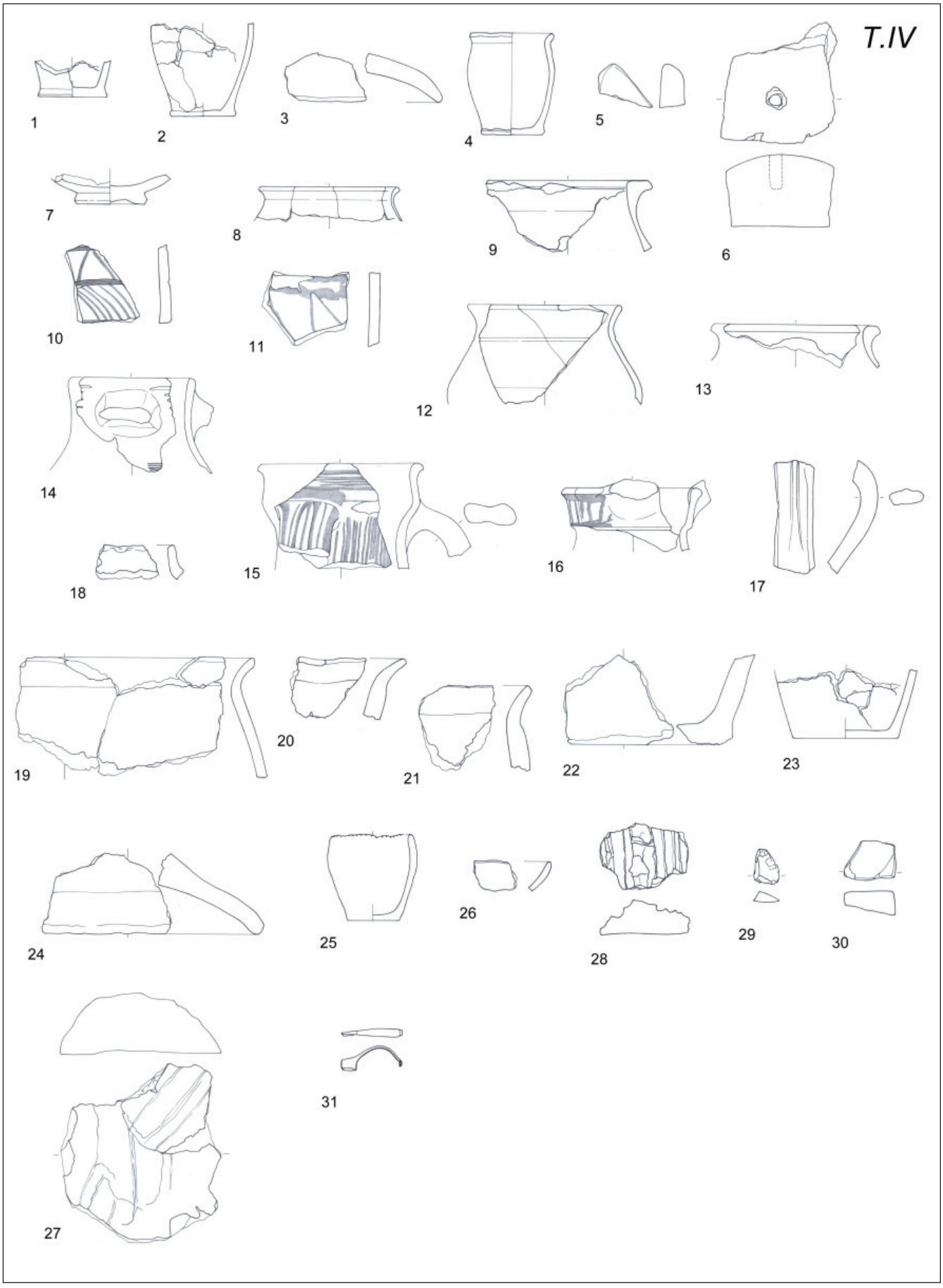
T.IV
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
28
29
30
31
27

Branislava Mikić Antonić

SARMATIAN SETTLEMENT AT THE SITE OF PERLEK-GAS STATION

Summary

The site of Perlek-Gas Station was discovered during the construction of a gas station. It was subjected to research from 2001 to 2003. The excavations were conducted on a surface of 225 square meters where 17 objects and 5 pits were found. It was established that two periods of settlement existed. The first settlement belongs to the period of the Romans, and the second one belongs to the Middle Ages (XIV-XV cen.). Excavated objects, silos (15) and workshops (2) belonged to the Sarmatians. The silos and workshops indicate that the settlement had its business area where grain was stored and processed. The silos were mainly used as garbage dumps. This indicaets that there was a need for new silos because the old ones were damp and couldn't be used for storing crops.

We assume the two objects near the silos were used as workshops. The hearth was big for a house. The very shape of the objects, their dimensions and the way they were constructed confirm our assumption. Since both of the workshops were full of ash, it is possible that they burned in fire. It is not known whether they were destroyed in a war or simply by the hearth. In order to establish that, it is essential to explore the settled part of the colony.

The movable material mostly consists of the fragments of ceramic dishes. Other objects are very rare. There are three types of dishes: those made on a fast wheel from filtered soil and fine facture. They are grey in colour and have the Roman ceramics as as model. Then, there are dishes made on slow wheels from filtered soil and sand. These usually have an ornament made with a comb-like tool. Finally, there are handmade dishes made from poorly filtered soil and rough facture, unevenly baked.

Svetlana Blažić

UDC: 903: [591.498:599.735.5 (497.113)

VARIRANJE METAPODIJALNIH KOSTIJU VRSTE *Bos taurus L.* (DOMAĆE GOVEČE) SA ARHEOLOŠKIH LOKALITETA

Apstrakt *– Analiziran je uzorak od 577 metapodijalnih kostiju adultnih jedinki vrste Bos taurus L.(domaće goveče) sa arheoloških lokaliteta Gomolava (Gomolava I–vinča i Gomolava V–halštat), Bosut (halštat), Feudvar (halštat) i Kalakača (halštat).*

Populacije domaćeg govečeta neolita imaju manje koeficijente varijacije i veće vrednosti aritmetičkih sredina. Domaća goveda starijeg gvozdenog doba imaju najniže vrednosti aritmetičkih sredina za karaktere GL, Bd i Bp.

Između lokaliteta Gomolava (vinča) i Bosut (halštat) su utvrđene visoko signifikantne razlike za karakter Bp metakarpusa. Značajne razlike u populacijama goveda ova dva lokaliteta su takođe utvrđena za karaktere GL, Bd i SD.

Na lokalitetu Gomolava najveće razlike postoje između populacija goveda vinčanskog i halštatskog sloja. Vinčanski sloj se visoko signifikantno razlikuje od Bosuta i Feudvara. Populacija goveda sa Kalakače se bitno razlikuje po višim vrednostima aritmetičkih sredina od ostalih istog datovanja.

Populacija goveda iz neolita je imala veću prosečnu visinu grebena od populacije iz starijeg gvozdenog doba.

Na osnovu Nobis indeksa i indeksa vitkosti je zaključeno da su ženke dominirale u ispitivanim lokalitetima.

Povećana varijabilnost je rezultat procesa domestikacije, individualne varijabilnosti, polnog dimorfizma, kastriranja, međusobnog uticaja različitih kultura i migracija stanovništva.

Kjučne reči *– Domaće goveče, Gomolava I–Vinča, Gomolava V–Halštat, Bosut–Halštat, Feudvar–Halštat, Kalakača–Halštat, Variranje metapodijalnih kostiju.*

Abstract *– The samples of 577 metapodial bones of the adult individuals of the species Bos taurus L. (domestic cattle) were analysed. They were found at the archaeological sites of Gomolava (Gomolava I – Vinča, and Gomolava V – Halstatt), Bosut (Halstatt), Feudvar (Halstatt) and Kalakača (Halstatt).*

The population of the Neolithic domestic cows has a lower coefficient of variation and higher values of arithmetic averages. Domestic cows from the late Iron Age have the lowest values of arithmetic averages for the characters GL, Bd and Bp.

There is a significant difference between Gomolava (Vinča) and Bosut (Halstatt) considering the character Bp metacarpus. Important discrepancies between the populations of cows at these two sites have also been confirmed, regarding the characters GL, Bd and SD.

At the site of Gomolava, the biggest difference is between the cow populations from the Vinča layer and the Halstatt one. The Vinča layer differs from Bosut and Feudvar to a great extent. The cow population from Kalakača has much higher values of arithmetic averages compared to the rest of the population that dates from the same period.

The Neolithic cow population had greater average height of the ridge than the late Bronze Age population. On the basis of Nobis's index and slenderness index it can be concluded that females were dominant in the research areas.

Greater variability is the result of the process of domestication, individual variability, sex dimorphism, castration, reciprocal influence of different cultures and migrations.

Key words *– Domestic cattle, Gomolava I–Vinča, Gomolava V–Halstatt, Bosut–Halstatt, Feudvar–Halstatt, Kalakača–Halstatt, metapodial bones variations.*

UVOD

Dosadašnja istraživanja ostataka kostiju životinja kod nas odnose se na proučavanje sastava faune i odnosa stočarstva i lova. Prvo sakupljanje i istraživanje osteoloških nalaza sa arheoloških nalazišta datira iz davne 1932. godine kada je iskopavan lokalitet Starčevo kod Pančeva. Nosa – Biserna obala iskopavana je 1957. godine i Ludoš – Budžak 1965. Fauna Lepenskog vira objavljena je 1969. Zatim slede objavljeni rezultati istraživanja faune sa sledećih lokaliteta: Divostin (Bökönyi 1971), Nosa – Biserna obala (Bökönyi 1974; 1984), Obre I–II (Bökönyi 1974), Anzabegovo (Bökönyi 1976), Gomolava (Clason 1997; Blažić 1986; 1988), Padina i Starčevo (Clason 1980), Golokut (Blažić 1984–85), Donja Branjevina (Blažić 1992), Feudvar (Becker, Blalažić 1991), Gradina na Bosutu (Bökönyi 1987; Blažić, 1992), Kalakača (Bökönyi 1988), Doroslovo (Bökönyi 1987; Blažić 1992), Autoput kroz Srem (Blažić 1995), Čarnok (Blažić 1995).

Osteološki materijal sa ovih nalazišta potiče od najstarijih kultura neolita do antike i srednjeg veka. Sve promene u sastavu faune, procesu domestikacije, pojave prvih rasa, mogu se ustanoviti na osnovu osteološkog materijala. U objavljenim rezultatima pažnja se poklanja značaju gajenja domaćih vrsta životinja i odnosu stočarstva i lova. Variranje pojedinih morfoloških karakteristika vrsta koristi se za određivanje razlika između različitih kultura domaćih vrsta i njihovih predaka i visine grebena.

Utvrđivanje promena između različitih kultura na osnovu variranja osteološkog materijala nije do sada obrađivano.

U stranoj literaturi postoje podaci o sastavu faune i variranju morfoloških karaktera. Radovi Boessnecka (Boessneck 1958; Boessneck et al. 1971) na velikom uzorku su pokazali da je došlo do značajnih promena veličine goveda od neolita, preko bronzanog doba, do gvozdenog doba. Ova pojava je utvrđena na osnovu oblika lobanje, dugih kostiju i visine grebena životinja. Isti zaključak u istraživanju veličine goveda, za prostor centralne i jugoistočne Evrope, od neolita do latena objavio je Bökönyi (1959, 1964, 1974).

Na arheološkim lokalitetima severnocrnomorske oblasti Rusije starijeg gvozdenog doba utvrđena je promena veličine metapodijalnih kostiju govečeta (Zalkin 1960).

Naša istraživanja odnose se na najznačajniju domaću vrstu – goveče *(Bos taurus L.)*, koja se najviše koristila u ishrani u svim istraživanim lokalitetima.

Cilj ovog istraživanje je da se utvrdi postojanje razlika između populacija goveda neolita i populacija goveda gvozdenog doba na osnovu variranja karaktera metapodijalnih kostiju.

PODRUČJE ISTRAŽIVANJA

Istraživanja se odnose na lokalitete u Vojvodini. Osteološki materijal je sa arheoloških lokaliteta: Gomolava kod Hrtkovaca (vinčanski i halštatski sloj), Kalakača kod Beške (starije gvozdeno doba), Gradina na Bosutu (starije gvozdeno doba) i Feudvar kod Mošorina (starije gvozdeno doba). (Karta 1)

Gomolava je višeslojno arheološko nalazište na obali Save kod sela Hrtkovaca. Sistematsko arheološko iskopavanje započinje 1953. godine i traje sa prekidima do 1985. godine. Na osnovu istraživanja utvrđeno je osam kulturnih slojeva od mlađeg neolita do srednjeg veka. Iskopano je i sakupljeno oko milion celih i polomljenih kostiju kičmenjaka. Na osnovu ovako velikog uzorka moguće je istražiti sve promene u procesu pripitomljavanja i variranje taksonomskih karaktera različitih vrsta životinja. Gajenje i korišćenje u ishrani domaćih vrsta zastupljeno je u svim kulturnim slojevima. U tabeli 1 je prikazana zastupljenost domaćih i divljih vrsta u neolitu (vinčanska kultura) i u starijem gvozdenom dobu. Zastupljenost domaćih vrsta je po kulturama i stratigrafskim podelama sledeća: Gomolava I (starija i mlađa vinčanska kultura) 59 %, Gomolava II (Lenđel i Tisa-Polgar horizonti) 84 %, Gomolava III (badenska, kostolačka i vučedolska kultura) 85 %, Gomolava IV (omoljica-vatin i belegiška I i II kultura) 67 %, Gomolava V (starije gvozdeno doba) 72 %, Gomolava VI (latenska kultura) 91%.

▼ *Tabela 1. Zastupljenost vrsta životinja sa lokaliteta Gomolava iz mlađeg neolita – vinčanska grupa i starijeg gvozdenog doba.*

Vrsta	**Vinča %**	**Halštat %**
Bos taurus	36,8	27,79
Ovis / Capra	7,9	16,60
Sus domesticus	16,3	23,18
Canis familiaris	1,5	3,19
Equus calallus	-	0,86
% domaćih	62,5	73,62
Cervus elaphus	17,5	5,22
Sus scrofa	10,5	2,09
Capreolus capreolus	4,8	1,0
Bos primigenius	1,3	1,0
druge divlje	3,4	3,38
% divljih	37,5	26,38

Gradina na Bosutu je, takođe, višeslojno arheološko nalazište na kojem su otkriveni kulturni slojevi od neolita do mlađeg gvozdenog doba. Nalazi se na levoj obali Bosuta, između sela Batrovaca i Vašica. Iskopavanja su započeta 1964. godine, a završena 1984. Na osnovu ostataka životinjskih kostiju iz starijeg gvozdenog doba utvrđeno je bilo razvijeno stočarstvo, lov i ribolov (tabela 2).

Kalakača kod Beške nalazi se na desnoj obali Dunava. Naselje je podignuto na prostoru lesne terase, visoko iznad Dunava. Sistematska iskopavanja vršena su tokom 1974. i 1975. godine. Lokalitet je na osnovu pokretnih nalaza uglavnom keramičkog materijala datovan u starije gvozdeno doba. Na ovom lokalitetu je utvrđeno šest domaćih i osam divljih vrsta životinja (tabela 2).

Feudvar kod Mošorina, utvrđeno naselje bronzanog i gvozdenog doba, nalazi se na severnoj ivici Titelskog platoa. Prva sondažna istraživanja vršena su 1951. godine, a sistematska od 1986. do 1991. godine.

Stočarstvo, lov i ribolov bile su važne privredne delatnosti stanovnika ovih naselja (tabela 2).

▼ *Tabela 2. Zastupljenost životinjskih vrsta sa lokaliteta Gradina na Bosutu, Kalakača i Feudvar iz starijeg gvozdenog doba.*

Vrsta / lokalitet	Bosut %	Kalakača %	Feudvar %
Bos taurus	32,4	39,8	12,9
Ovis / Capra	15,9	10,5	27,2
Sus domesticus	20,7	22,7	15,6
Equus caballus	1,1	17,0	14,6
Canis familiaris	2,2	4,7	3,6
Cervus elaphus	12,8	2,9	22,7
Sus scrofa	5,0	1,0	1,7
Druge divlje	10,4	1,3	1,7
% domaćih vrsta	71,8	94,8	73,9
% divljih vrsta	28,2	5,2	26,1

MATERIJAL I METODE RADA

Obrađeni osteološki materijal sakupljen je tokom poslednjih 30 godina na navedenim arheološkim lokalitetima. Od prikupljenog materijala izdvojeno je i izmereno ukupno 264 kosti metakarpusa i 313 kostiju metatarzusa adultnih primeraka digitalnim meračem tačnosti od 0,01 mm. Sledeća obeležja merena su po ključu A.v.d. Driesch (1976):

GL – najveća dužina kosti
Bp – najveća širina proksimalne epifize
Dp – najveća debljina proksimalne epifize
Bd – najveća širina distalne epifize
SD – najmanja širina dijafize
CD – najmanji obim dijafize
DD – najmanja debljina dijafize
dd – najmanja debljina distalne dijafize

Od navedenih mera koristili smo one koje su pokazale najbolje razlike. Za obeležja/karaktere GL, Bp, Bd i SD su određene najmanje i najveće vrednosti, na osnovu kojih su izračunate vrednosti aritmetičke sredine (x), standardne devijacije (s), standardne greške aritmetičke sredine (sx), koeficijent varijacije (v) i vrednost razlika između aritmetičkih sredina – „t-test" (* značajna razlika, ** visokoznačajna razlika).

Određivanje pola kod vrste *Bos taurus L.* (domaće goveče) izvršeno je na osnovu Nobisovog indeksa (Nobis 1954), po formuli Bp x 100/GL, gde je Bp najveća proksimalna širina, a Gl najveća dužina metapodija. Vrednosti indeksa po polovima iznose:

Metakarpus	Metatarzus
30,6–34,8 muški	23,0–24,2 muški
26,5–29,7 ženski	19,1–22,4 ženski
29,0–31,9 kastrirani	20,9–23,0 kastrirani

Za određivanje pola koristi se i indeks vitkosti (Fock 1966), na osnovu formule SD × 100/ GL, gde je SD najmanja širina dijafize i GL najveća dužina metapodija.

Visina grebena kod goveda procenjena je množenjem najveće dužine kosti i faktora (Matolcsi 1970). Vrednosti faktora iznose:

Metakarpus	Metatarzus
6,03 ženski	5,33 ženski
6,33 muški	5,62 muški
6,18 kastrirani	5,47 kastrirani

REZULTATI I DISKUSIJA

Analiza taksonomskih karaktera izvršena je na bazi uzoraka od 264 kosti metakarpusa (*metacarpus)* i 313 kostiju metatarzusa (*metatarsus*), odraslih primeraka vrste *Bos taurus L.* (domaće goveče). Uporedna analiza ovih podataka ukazuje na postojanje razlika u populacijama u sledećim morfometrijskim karakterima metapodija:

GL – najveća dužina kosti;
Bp – najveća širina proksimalne epifize;
SD – najmanja širina dijafize;
Bd – najveća širina distalne epifize.

VARIRANJE MORFOMETRIJSKIH KARAKTERA METAKARPUSA

Osteološki materijal je iz dva različita kulturna sloja (neolit – vinčanska kultura i starije gvozdeno doba) sa lokaliteta Gomolava, Feudvar, Bosut i Kalakača.

Najmanje i najveće vrednosti dužine metakarpusa GL variraju na svim lokalitetima, a najviše na Gomolavi u vinčanskom horizontu. Razlike na halštatskim lokalitetima skoro da nema, što se vidi u ujednačenim vrednostima statističkih pokazatelja. Standardna devijacija ukazuje nam na odstupanja pojedinačnih vrednosti od aritmetičke sredine i najveća je na Gomolavi u vinčanskom horizontu, a najmanja na Bosutu. Na Feudvaru je koeficijent varijacije najmanji, a na Gomolavi najveći. Kosti metakarpusa sa Gomolave pripadaju najstarijim slojevima, tj. vinčanskoj kulturi, a sa ostala

▼ *Tabela 3. Statistički pokazatelji za karakter najveća dužina* **GL** *metakarpusa.*

Lokaliteti	**N**	**Min.**	**Maks.**	**$\bar{x}$**	**s**	**sx**	**v**
Gomolava I	10	162	212	198,7	17,15	5,43	8,63
Feudvar	22	157	205	182,2	11,06	2,36	6,07
Kalakača	16	167	208	187,9	11,61	2,90	6,18
Bosut	37	161	206	178,9	11,04	1,82	6,17

▼ *U tabeli 5 su prikazani rezultati statističke obrade podataka za obeležje – karakter* **Bp** *– najveća proksimalna širina metakarpusa.*

Lokalitet	**N**	**Min.**	**Maks.**	**$\bar{x}$**	**s**	**sx**	**v**
Gomolava I	30	49,52	69,40	59,02	4,44	0,81	7,52
Feudvar	35	39,19	67,70	52,23	7,39	1,25	14,15
Kalakača	20	49,50	65,00	57,17	3,60	0,80	6,30
Bosut	77	40,60	69,77	52,62	8,17	0,93	15,53

tri lokaliteta pripadaju istom kulturnom razdoblju – halštatskoj kulturi. Očekivane razlike posledica su procesa pripitomljavanja i promena u populacijama u periodu od kraja neolita do kraja gvozdenog doba.

Na osnovu „t-testa“ utvrđene su značajne razlike između populacija sa lokaliteta goveda za karakter GL – najveća dužina metakarpusa.

▼ *Tabela 4. Vrednosti razlika između populacija goveda za karakter* **GL** *– najveća dužina.*

Lokaliteti	**t-test**
Feudvar – Gomolava I	1,43
Feudvar – Bosut	1,10
Bosut – Gomolava I	2,08*
Feudvar – Kalakača	1,52
Bosut – Kalakača	2,66*
Gomolava I – Kalakača	0,29

Značajne razlike u analiziranim populacijama utvrđene su između lokaliteta Bosut – Gomolava I i Bosut – Kalakača.

Na Bosutu je utvrđen najveći raspon varijacija (29, 17–40,6–69, 77) i najveća vrednost standardne varijacije. Najmanje vrednosti za iste pokazatalje konstatovane su na lokalitetu Kalakača. Standardna greška aritmetičke sredine je najveća na osteološkom materijalu sa Feudvara, a najmanja na materijalu sa Kalakače.

Koeficijent varijacije ukazuje nam na to da je najveća varijabilnost na materijalu sa Bosuta, a najmanja na osteološkim nalazima sa Kalakače.

Vrlo značajne razlike za karakter Bp utvrđene su između Gomolave I i Bosuta na osnovu osteološkog materijala. Značajne razlike postoje i između populacija na lokalitetima Feudvar – Gomolava I, Bosut – Kalakača i Feudvar – Kalakača.

▼ *Tabela 6. Značajnost razlika između populacija Bos taurus L. za karakter najveća širina proksimalne epifize* **Bp** *metakarpusa.*

Lokaliteti	**t-test**	**Lokaliteti**	**t-test**
Feudvar – Gomolava I	3,28 *	Feudvar – Kalakača	2,74 *
Feudvar – Bosut	0,25	Bosut – Kalakača	2,56 *
Bosut – Gomolava I	4,27 **	Gomolava I – Kalakača	1,53

Na osnovu rezultata u tabeli 7 može se zaključiti da je ovaj karakter podložan variranju. Najveća odstupanja (minimum-maksimum) javljaju se na lokalitetu Feudvar, a najmanja na Kalakači. Najveće srednje vrednosti su izmerene na osteološkom materijalu sa Gomolave, a najmanje na Bosutu. Standardna devijacija je najveća na materijalu sa Bosuta, a najmanja na onom sa Kalakače. Merni karakter Bd najmanje je varirao na nalazima sa Kalakače, a najviše na nalazima sa Bosuta.

Najveća značajna razlika za merni karakter Bd je između nalaza sa lokaliteta Bosut – Gomolava I i Feudvar – Gomolava I. Za većinu lokaliteta postoje značajne razlike, osim za Feudvar–Bosut i Gomolava I – Kalakača.

Najveći raspon varijacija registrovan je na osteološkom materijalu na Bosutu, a najmanji na Kalakači. Vrednosti aritmetičke sredine su ujednačene, osim na Bosutu. Standardna greška aritmetičke sredine je relativno mala na svim lokalitetima. Koeficijent varijacije je najveći na Feudvaru, zatim na Bosutu, Gomolavi I i Kalakači.

Za karakter SD javljaju se visoko izražene razlike u odnosu na populacije Bosuta i Kalakače. Značajne

▼ *Tabela 7. Statistički pokazatelji za karakter najveća distalna širina epifize* **Bd** *za metakarpus.*

Lokaliteti	**N**	**Min.**	**Maks.**	**$\bar{x}$**	**s**	**sx**	**v**
Gomolava I	37	51,97	71,84	61,25	9,23	1,52	15,07
Feudvar	28	41,74	67,40	55,21	7,04	1,33	12,75
Kalakača	15	53,50	65,00	60,57	3,01	0,78	4,97
Bosut	61	44,68	69,92	54,67	10,53	1,35	19,26

▼ *Tabela 8. Vrednost razlika između populacija Bos taurus L. za karakter širina distalne epifize* **Bd** *za metakarpus.*

Lokaliteti	**t-test**	**Lokaliteti**	**t-test**
Feudvar – Gomolava I	2,8 *	Feudvar – Kalakača	2,73 *
Feudvar –Bosut	0,24	Bosut – Kalakača	2,12
Bosut – Gomolava I	3,12 *	Gomolava I – Kalakača	0,27

▼ *Tabela 9. Statistički pokazatelji za karakter najmanja širina dijafize* **SD** *matakarpusa.*

Lokaliteti	**N**	**Min.**	**Maks.**	**$\bar{x}$**	**s**	**sx**	**v**
Gomolava I	13	25,06	37,84	30,38	2,45	0,68	8,06
Feudvar	23	25	37,5	30,57	3,87	0,81	12,65
Kalakača	20	26	36,5	31,6	2,52	0,56	7,97
Bosut	49	22,61	35,62	28,5	2,79	0,39	9,78

▼ *Tabela 10. Vrednosti razlika između populacija Bos turus L. za karakter najmanja širina dijafize SD za metakarpus.*

Lokaliteti	**t-test**	**Lokaliteti**	**t-test**
Feudvar – Gomolava I	0,24	Feudvar – Kalakača	1,0
Feudvar – Bosut	2,26 *	Bosut – Kalakača	4,25 **
Bosut – Gomolava I	2,24 *	Gomolava I – Kalakača	1,33

razlike postoje kod materijala sa lokaliteta Feudvar – Bosut i Gomolava I – Bosut. Između osteoloških nalaza sa lokaliteta Feudvar – Gomolava I, Feudvar – Kalakača i Gomolava I – Kalakača nema izraženih razlika.

VARIRANJE TAKSONOMSKIH KARAKTERA METATARZUSA

Kod metatarzusa su analizirana tri karaktera: najveća dužina GL, najveća proksimalna širina Bp i najveća distalna širina Bd. Osteološki materijal je sa dva različita kulturna sloja (neolit – vinčanska kultura i starije gvozdeno doba) sa tri lokaliteta Gomolava (Gomolava I – vinčanska kultura, Gomolava V – halštatska kultura), Bosut i Kalakača.

Najveća razlika u variranju dužine GL vidi se na lokalitetu Bosut, a najmanja na Gomolavi V. Na Kalakači je najveća srednja vrednost, a najmanja na Gomolavi V. Standardna devijacija za GL je najveća na Kalakači, a najmanja na Gomolavi V. Standardna greška aritmetičke sredine je najmanja na Gomolavi V, a najveća na Kalakači. Koeficijent varijacije na osteološkom materijalu je najveći na Kalakači, a najmanji na Gomolavi V.

Na osnovu „t-testa“ utvrđena je razlika između aritmetičkih sredina za karakter GL. Može se zaključiti da su razlike u populacijama sa ovih lokaliteta visoko signifikantne i da je najveća razlika na Gomolavi između vinčanskog i halštatskog sloja (t = 6,4, tabela 14).

▼ *Tabela 14. Vrednost razlika između populacija Bos taurus L. za karakter GL.*

Lokalitet	**t-test**	**Lokalitet**	**t-test**
Bosut – Gomolava V	3,33*	Gomolava V – Kalakača	6,05**
Bosut – Gomolava I	2,09*	Gomolava V – Gomolava I	6,4**
Bosut –Kalakača	2,95*	Gomolava I – Kalakača	0,55

▼ *Tabela 15. Statistički pokazatelji za obeležje najveća širina distalne epifize Bp metatarzusa.*

Lokalitet	N	Min.	Maks.	$\bar{x}$	s	sx	v
Bosut	50	32,2	58,9	45,3	5,66	0,8	12,49
Gomolava V	24	41	66,8	43,3	3,47	0,71	8,06
Gomolava I	50	44,7	54,3	48,8	2,57	0,36	6,26
Kalakača	13	40	50	46,1	3,48	0,93	7,33

Kao i svi karakteri, širina proksimalne epifize Bp metatarzusa podložna je variranju, što se vidi u tabeli 15.

Najveći razmak varijacija je na Bosutu, a najmanji na Gomolavi I. Najveća srednja vrednost je na Gomolavi I, a najmanja na Gomolavi V. Standardna devijacija je minimalna na Gomolavi I, a najveća na Bosutu. Ostali rezultati takođe pokazuju da je populacija iz vinčanskih slojeva Gomolave različita u udnosu na halštatski sloj. I između populacija u halštatskom sloju postoje razlike u statističkim pokazateljima.

Između populacija *Bos taurus L.* sa ova tri nalazišta postoje značajne i visokoznačajne razlike (tabela 16). Visokosignifikantna razlika postoji između populacija vinčanskog i halštatskog sloja sa Gomolave kao i između Bosuta i Gomolave V. Značajne razlike su između Gomolave (oba sloja) i Kalakače.

▼ *Tabela 16. Značajnost razlika između populacija Bos taurus L. za karakter Bp širina proksimalne epifize za metatarzus.*

Lokaliteti	t-test	Lokaliteti	t-test
Bosut – Gomolava V	1,5	Gomolava V – Gomolava I	7,0**
Bosut – Gomolava I	4,03**	Gomolava V – Kalakača	2,41*
Bosut– Kalakača	0,63	Gomolava I – Kalakača	2,75*

U tabeli 17 su prikazani statistički pokazatelji za obeležje Bd širina distalne epifize metatarzusa. Najveći razmak varijacije je na Bosutu, a najmanji na Gomolavi V.

Aritmetička sredina za Bd najveća je na lokalitetu Gomolava I, a najmanja na istom nalazištu iz halštatskog sloja. Najveća i najmanja vrednost standardne devijacije je na Gomolavi u dva različita kulturna sloja – iz halštatskog 6,78 i vinčanskog 2,4. Standardna greška aritmetičke sredine najveća je na Gomolavi u sloju starijeg gvozdenog doba, a najmanja na istom lokalitetu u vinčanskom sloju.

Vrednost koeficijenta varijacije je najveći na Gomolavi V (12,38), a najmanji na Gomolavi I (4,2).

Visokoznačajne razlike u širini distalne epifize metatarzalne kosti postoje kod osteoloških nalaza između lokaliteta Bosut i Gomolava I i između vinčanskog i halštatskog sloja. Između nalaza sa ostalih lokaliteta takođe postoje značajne razlike (tabela 18).

▼ *Tabela 18. Vrednost razlika između populacija Bos taurus L. za karakter širina distalne epfize Bd za metatarzus.*

Lokaliteti	t-test	Lokaliteti	t-test
Bosut – Gomolava V	0,85	Gomolava V – Gomolava I	4,4 **
Bosut – Gomolava I	7,27 **	Gomolava V – Kalakača	1,6
Bosut– Kalakača	1,77	Gomolava I – Kalakača	2,29 *

NOBIS INDEKS, VITKOST I VISINA GREBENA GOVEDA

Zalkin (Zalkin 1960) došao je do zaključka da je na metapodijalnim kostima poznatih polova polni dimorfizam metatarzalne kosti manje naglašen u odnosu na metakarpalne kosti. Kod metatarzalne kosti veća je oblast preklapanja među polovima u indeksu vitkosti i Nobis indeksu, što rezultira teškoćama u razdvajanju polova.

Na osnovu Nobisovog indeksa vitkosti razdvojeni su polovi i prikazani po lokalitetima u grafikonima (1–18). Muški pol nalazi se u gornjem delu dijagrama, kastrirani u srednjem delu, a ženski pol u donjem delu.

▼ *Tabela 17. Statistički pokazatelji za obeležje širina distalne epifize Bd za metatarzus.*

Lokalitet	N	Min.	Maks.	$\bar{x}$	s	sx	v
Bosut	45	41,6	68,1	50,82	5,26	0,78	10,35
Gomolava V	24	41	66,8	50,24	6,78	1,38	12,38
Gomolava I	38	53	62	57,08	2,4	0,38	4,2
Kalakača	11	45	59,5	53,27	4,32	1,3	8,1

Između polova su moguća preklapanja. Dosadašnja istraživanja (Clason 1993) na lokalitetu Gomolava pokazala su da su ženke bile brojnije.

Indeks vitkosti takođe pokazuje karakteristike polova i moguća preklapanja između kastriranih mužjaka i ženki.

Visina grebena, kao jedan od pokazatelja razlika između populacija neolita i gvozdenog doba, izračunata je po metodi Matolscia (M). Prosečna visina grebena goveda u neolitu je 126,8 cm, a u bakarnom dobu 121 cm. U bronzanom dobu se povećava za 1–2 cm, da bi u gvozdenom razdoblju opala na prosečnu visini od 112 cm. U rimskom periodu ponovo raste do 125 cm, dok za vreme Seobe naroda opada na vrednost od 117 cm. Od X do XIII veka prosečna visina grebena kod goveda iznosi 107 cm, dok u periodu od XIV do XVII veka raste i dostiže visinu od 118 cm.

Visina grebena goveda na osnovu metakarpusa za lokalitete Gomolava, Kalakača, Feudvar i Bosut je u tabeli 11.

▼ *Tabela 11. Visine grebena goveda na osnovu metakarpusa u cm.*

Lokalitet	N	Min.	Max.	$\bar{x}$
Gomolava	9	100,11	131,01	122,54
Kalakača	15	103,20	128,54	116,64
Feudvar	22	97,02	126,69	112,59
Bosut	33	99,49	127,30	110,56

Očekivane razlike u visini grebena goveda između osteološkog materijala iz neolita i starijeg gvozdenog doba potvrđene su na našim uzorcima.

Visine grebena goveda u neolitu i starijem gvozdenom dobu u Mađarskoj prikazane su u tabeli 12.

▼ *Tabela 12. Visine grebena goveda u Mađarskoj.*

Period	N	Min.	Max.	$\bar{x}$
Neolit	12	112	134,64	125,82
Gvozdeno doba	8	105	120,56	113,22

U tabeli 13 nalaze se vrednosti visine grebena goveda u Mađarskoj za neolit i gvozdeno doba, izračunate na osnovu metatarzusa.

▼ *Tabela 13. Visine grebena goveda na osnovu metatarzusa u Mađarskoj.*

Period	N	Min.	Max.	$\bar{x}$
Neolit	11	120,34	137,3	128,24
Gvozdeno doba	3	102,29	126,08	110,95

▼ *Tabela 14. Visine grebena goveda na osnovu metatarzusa*

Lokalitet	N	Min.	Max.	$\bar{x}$
Gomolava I	10	109,4	130,7	118,9
Gomolava V	12	98,4	111,7	106,8
Bosut	53	97,5	135,1	111,2
Feudvar	16	100,9	114,8	108,4
Kalakača	16	107,8	135,1	118,4

Upoređivanjem srednjih vrednosti visine grebena goveda iz neolita vidi se da su naše vrednosti manje nego u Mađarskoj. Prosečna vrednost visine grebena iz neolita centralne Evrope (Boessneck 1958) iznosi 125 cm.

Prosečna vrednost visine grebena goveda starijeg gvozdenog doba u severnoj oblasti Crnog mora je 113,5 cm (Zalkin 1960). Na području Mađarske u istom periodu visina iznosi 112,1 cm (Bökönyi 1974). U starijem gvozdenom dobu u Austriji visina je svega 98,5 cm (Amschler 1949), a u okolini grada Manchinga 105 cm (Boessneck et al. 1971). Na lokalitetu Stična u Sloveniji prosečna visina grebena goveda je 109,3 cm (Bökönyi 1991). Prosečne vrednosti visine grebena goveda u neolitu i starijem gvozdenom dubu su, na osnovu metakarpusa i metatarzusa istraženih uzoraka, u granicama koje se navode u literaturi.

Iz navedenih podataka se vidi da je većina dobijenih vrednosti mernih karaktera sa Gomolave najveća, te se javljaju signifikantne razlike između neolita i gvozdenog doba.

Prema podacima sa neolitskih lokaliteta u Mađarskoj (Aszod, Herpaly), bivšoj Jugoslaviji (Obre I i II) i Bugarskoj (Pojanitza), variranje se povećava sa procesom domestikacije (Bökönyi, Bartosiewicz 1987).

ZAKLJUČAK

Analizirani su uzorci od 264 kosti metakarpusa i 313 kosti metatarzusa. Sve kosti su od adultnih jedinki vrste *Bos taurus L.* (domaće goveče) sa lokaliteta Gomolava (Gomolava I – vinčanska kultura i Gomolava V – starije gvozdeno doba), Bosut (starije gvozdeno doba), Feudvar (starije gvozdeno doba) i Kalakača (starije gvozdeno doba). Na osnovu izmerenih vrednosti karaktera metapodijalnih kostiju može se zaključiti sledeće:

Koeficijent varijacije za karaktere metakarpalne kosti:

- najveća dužina (GL) – od 6,07 do 8,63,
- najveća proksimalna širina (Bp) – od 6,3 do 15,53,

- najveća distalna širina (Bd) – od 4,96 do 19,26,
- najmanja širina dijafize (SD) – od 7,97do 12,65.

Koficijent varijacije za karaktere metatarzalne kosti:

- najveća dužina (GL) – od 2,92 do 6,02,
- najveća proksimalna širina (Bp) – od 6,26 do 12,49,
- najveća distalna širina (Bd) – od 4,2 do 12,38.

Populacije domaćeg govečeta iz neolitskog razdoblja imaju manje koeficijente varijacije i veće vrednosti aritmetičke sredine.

Domaća goveda iz starijeg gvozdenog doba imaju najniže vrednosti aritmetičkih sredina za karakter GL, Bd i Bp.

Između lokaliteta Gomolava iz vinčanskog perioda i Bosuta iz starijeg gvozdenog doba utvrđene su visokosignifikantne razlike za karakter Bp metakarpusa. Značajne razlike u populacijama goveda su, takođe, utvrđene za karaktere GL, Bd i SD.

Na lokalitetu Gomolava najveće razlike postoje između populacija goveda iz vinčanskog i halštatskog sloja. Rezultati iz vinčanskog sloja sa Gomolave se visokosignifikantno razlikuje od rezultata sa Bosuta i Feudvara.

Populacija goveda sa Kalakače se bitno razlikuje po višim vrednostima aritmetičkih sredina od ostalih, istog datovanja.

Između populacija goveda sa Bosuta i Feudvara i sa Bosuta i Gomolave I nisu nađene razlike u vrednostima aritmetičkih sredina.

Populacija goveda iz neolita imala je veću prosečnu visinu grebena od populacije iz starijeg gvozdenog doba. Na osnovu vrednosti Nobis indeksa i indeksa vitkosti zaključeno je da su analiziranim populacijama dominirale ženke. Povećana varijabilnost je rezultat procesa domestikacije, individualne varijabilnosti, polnog dimorfizma, kastriranja, međusobnog uticaja različitih kultura i migracija stanovništva.

LITERATURA

Amschler, J. W. 1949, *Ur und frühgeschichtliche Haustierfunde aus Osterreich*. Arch. Austr., 3, Wien.

Boessneck, J., 1958, *Zur Entwicklung vor-und frühgeschitlicher Haus- und Wildtiere Bayerns im Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuoropas. Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns 2* (München 1958).

Boessneck, J – v.d. Driesch, A. – Mayer-Lamppernan, M.-Wechsler-von Ohlen, E., 1971, *Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching*, Wiesbaden.

Bökönyi, S, 1959, Die frühalluviale Wirbetierfauna Ungars (vom Neoliticum bis zur La Téne), Acta Archaeologica Hungarica 11.

Bökönyi, S. 1964, *The vertebrate faune of neolitic site of Maroslele-Pana*, Archaeologiai Ertesitö, 91.

Bökönyi, S. 1971, *Faunal Analysis*. U: A. Mc Pherron – D. Srejović, *Early Farming Cultures in Central Serbia*, Kragujevac.

Bökönyi, S. 1973, *Fauna kičmenjaka*. U: D. Srejović, *Lepenski Vir*, 244–249.

Bökönyi, S. 1974, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akademia Kiado, Budapest.

Bökönyi, S. 1977, The Vertebrate Fauna in Obre I and II. Neolitic sites in Bosnia, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums 4 A*, 55–154, Sarajevo.

Bökönyi, S. 1988, *Analiza životinjskih kostiju na Kalakači*. U: Medović P., *Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba*, 352/380, Novi Sad.

Bökönyi, S. 1994, *Analiza živalskih kost – Die Tierknochenfunde*, U: Grabovec, S., *Stična I. Siedlungsausgrabungen-Naseobinska iskopavanja*, Catalogi et monographiae, 28, 190–213, Ljubljana.

Bökönyi, S., Bartosiewicz, L. 1987, *Domestication and Variation*, Archaeozoologia, I, 1, 161–170.

Clason, A. T. 1979, *Ratari Gomolave u vinčanskom i latenskom periodu*, RVM 25, Novi Sad.

Calson, A. T. 1980, *Padina and Starčevo, Game, fish and cattle*, Paleohistoria vol. XXII, Groningen.

Clason, A. T. 1993, *Cattle breeding in Yugoslavia during the Neolitic*, Actes du XII Congres Internationale des Sciences Prehistoriques et Protohistriques, Bratislava.

Becker, C. 1991, *Haustierhaltung und Jagd in der frühen Bronze- und Eisenzeit in der Vojvodina – Erste Resultate zu Tierknochenfunden aus Feudvar*. Ber. RGK 72, 178–190.

Blažić, S. 1978, *Ostaci faune sa opiduma „Turski šanac" kod Bačke Palanke*, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, VI–VIII, 13–16, Novi Sad.

Blažić, S. 1980, *Pregled ostataka životinjskih kostiju sa lokaliteta „Botra"*, u: Stanojev, N., *Zaštitno iskopavanje lokaliteta „Botra" kod Bečeja*, RVM, 26, Novi Sad.

Blažić, S. 1984, *Prilog proučavanju ostataka faune sa arheološkog lokaliteta „Golokut"*, RVM, 29, 33–36, Novi Sad.

Blažić, S. 1986, *Domaće i divlje životinje „Gomolave"*, „Gomolava" (katalog) Vojvođanski muzej, 40–43, Novi Sad.

Blažić, S. 1988, *Fauna praistorijskih lokaliteta u Vojvodini*, Priroda Vojvodine XII–XIV, 36–42, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, Novi Sad.
Blažić, S. 1988, *The Faunal remains from Gomolava V*, *Gomolava Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschitlichen und Antiken Kulturen der Donauniderung und Südosteuropas*, Internationales Simposium, 105–107, Ruma.
Blažić, S. 1991, *Die Fiscfunde von Feudvar*, Bericht der Römisch – Germanischen Kommission 72, 190–193,
Blažić, S. 1992, *Faunal remains in Celtic fortresses and indigenouse settlement*, Balcanica XXIII, 401–407, Beograd.
Blažić, S. 1992, *Fauna Donje Branjevine*, Arheologija i prirodne nauke, Naučni skupovi knj. LXIV, odeljenje istorijskih nauka, 21, 65–67, Beograd.
Blažić, S. 1993–4. *Ostaci konja iz gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Simpozijum, Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja, Balkanološki institut, SANU, posebna izdanja 55, 163–169, Beograd–Sombor.
Blažić, S. 1993, *Ostaci životinja sa lokaliteta Vranj 1991*, RVM, 35, 71–78, Novi Sad.
Blažić, S. 1995, *Ostaci životinjskih vrsta sa lokaliteta na trasi auto–puta kroz Srem*, Arheološka istraživanja duž auto puta kroz Srem, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 331–346, Novi Sad.
Blažić, S. 1997, *Domaće i divlje životinje od praistorije do srednjeg veka*, Monografija stalne postavke Muzeja Vojvodine, 125–127, Novi Sad.
Blažić, S. 1999, *Ostaci životinja sa naselja od IV do X veka u Banatu i Bačkoj*, Glasnik SAD 15, Beograd, 341–350.
Driesch, A.v.d. 1976, *A Guide for the Measurements of Animal Bones from Archaeological sites*, Peabody Museum Bull. 1, Harvard University.
Fock, J. 1966, *Mertische Untersunchungen an Metapodien einger europaischen Rinderrassen*, München, Diss.
Matolchi, J. 1970, *Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial*. Zeitchrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 87, 89/137.
Nobis, G. 1954, *Ur-und frühgeschichtliche Rinder Nord- und Mitteldeutschlands*, Zeit. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 63, 155–194.
Zalkin, V. I. 1960, *Metapodial variation and it's significance for the stady of antient horned cattle*, Bull. Mosk. Obšč. ispit. Prirod., Otd. Biol. LXV, 109–126, Moskva.

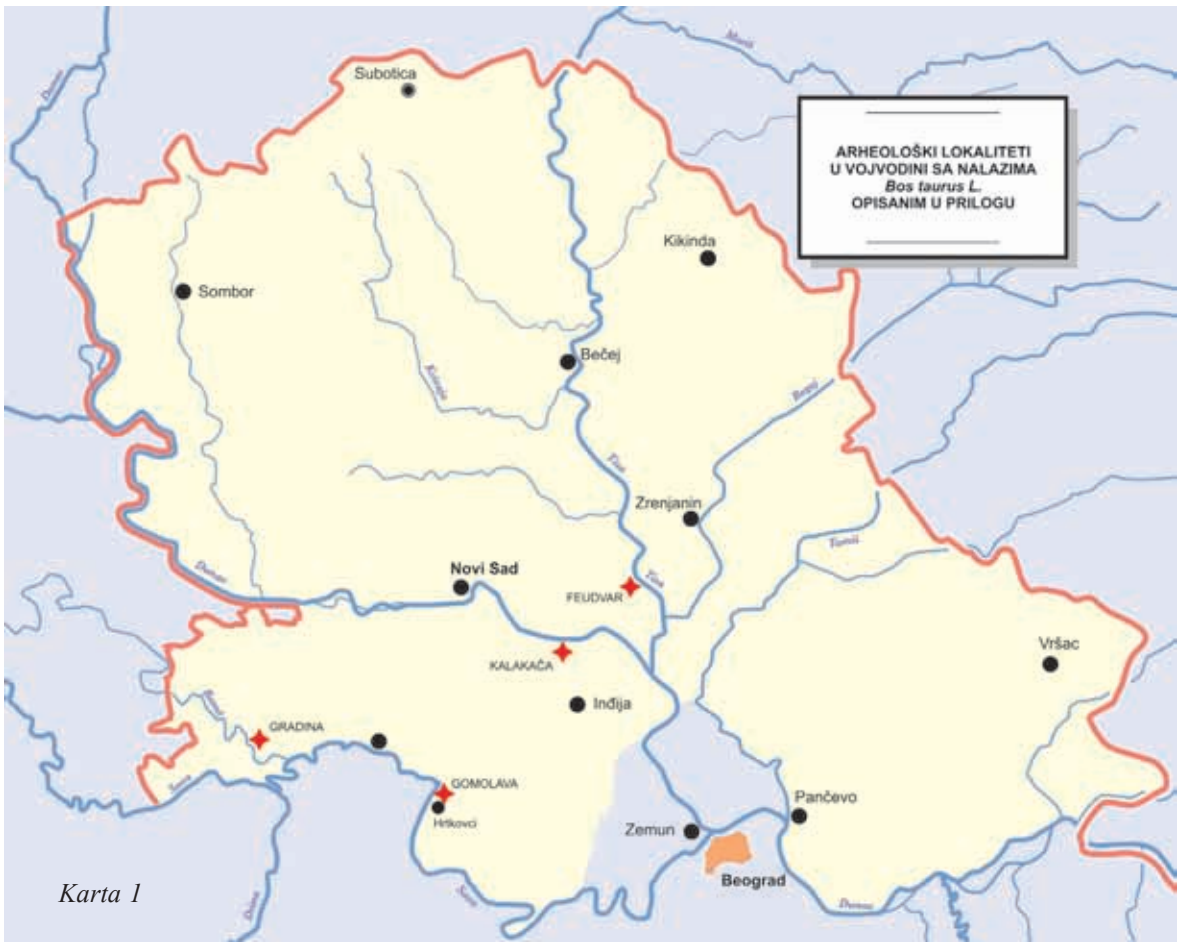

Karta 1

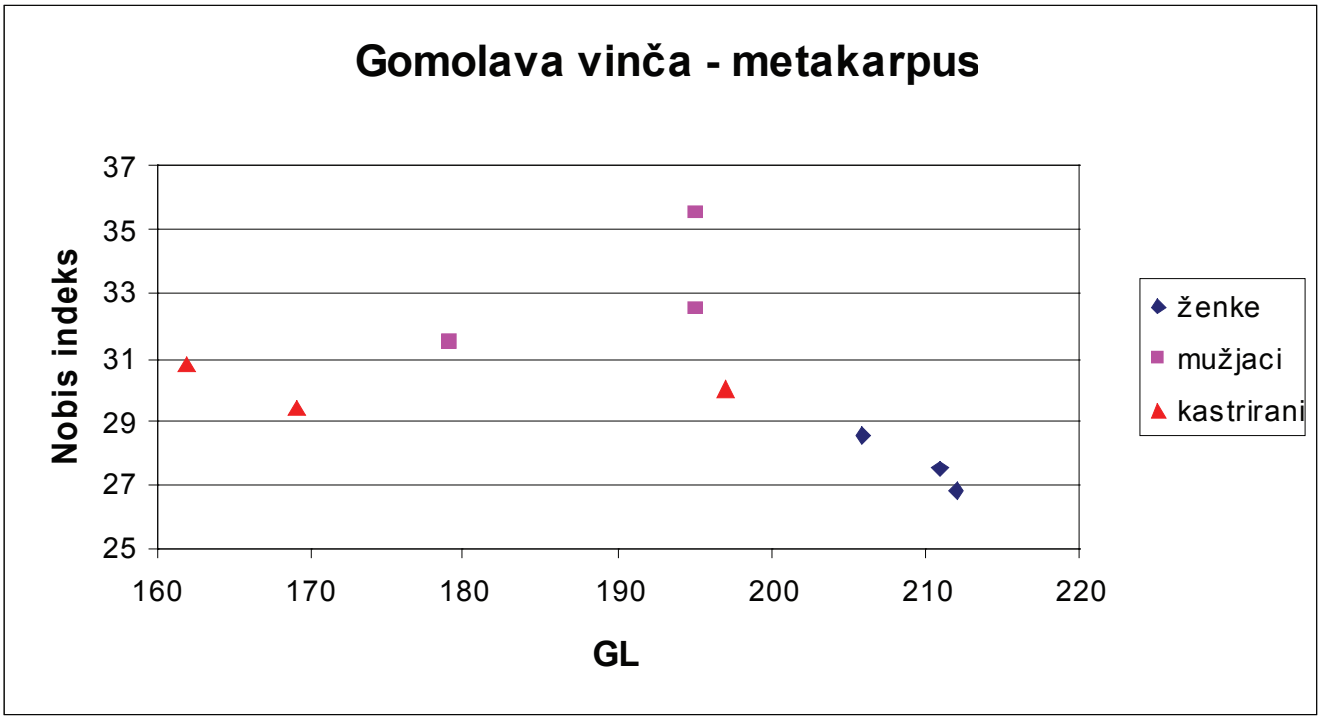
Gomolava vinča - metakarpus
Nobis indeks
37
35
33
31
29
27
25
160
170
180
190
200
210
220
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

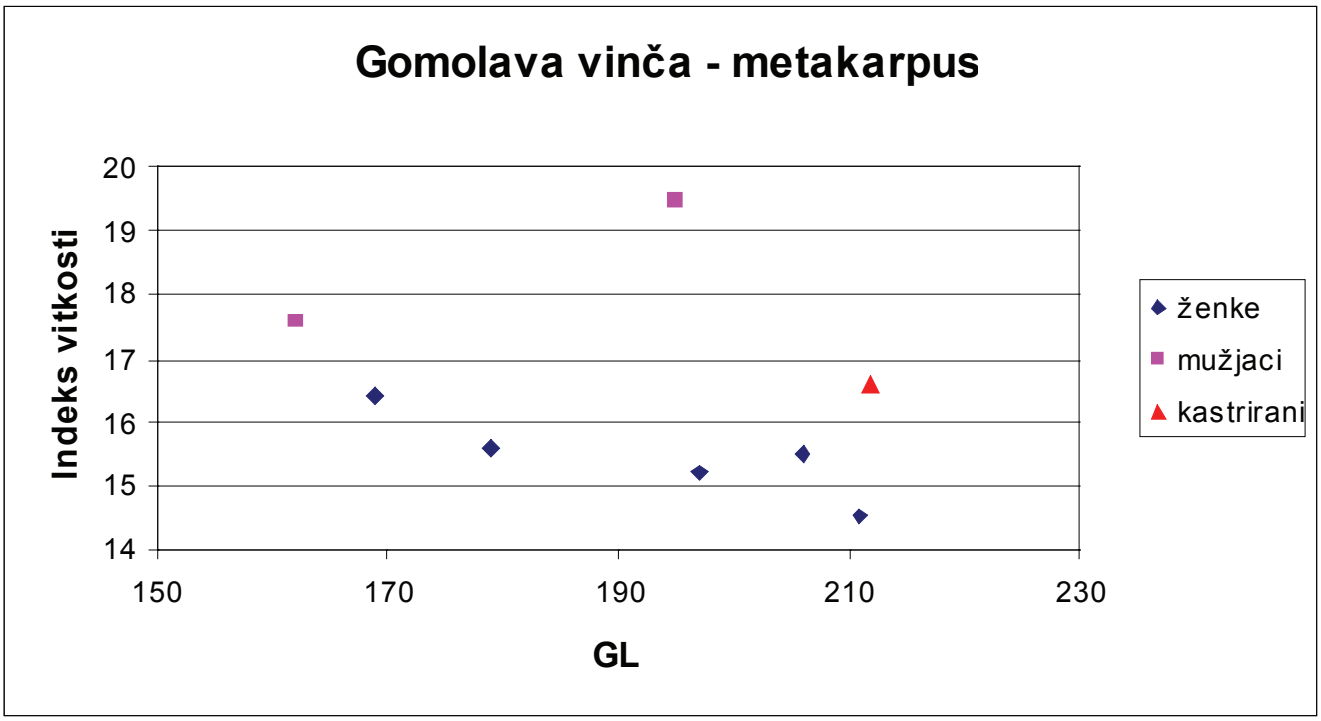
Gomolava vinča - metakarpus
Indeks vitkosti
20
19
18
17
16
15
14
150
170
190
210
230
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

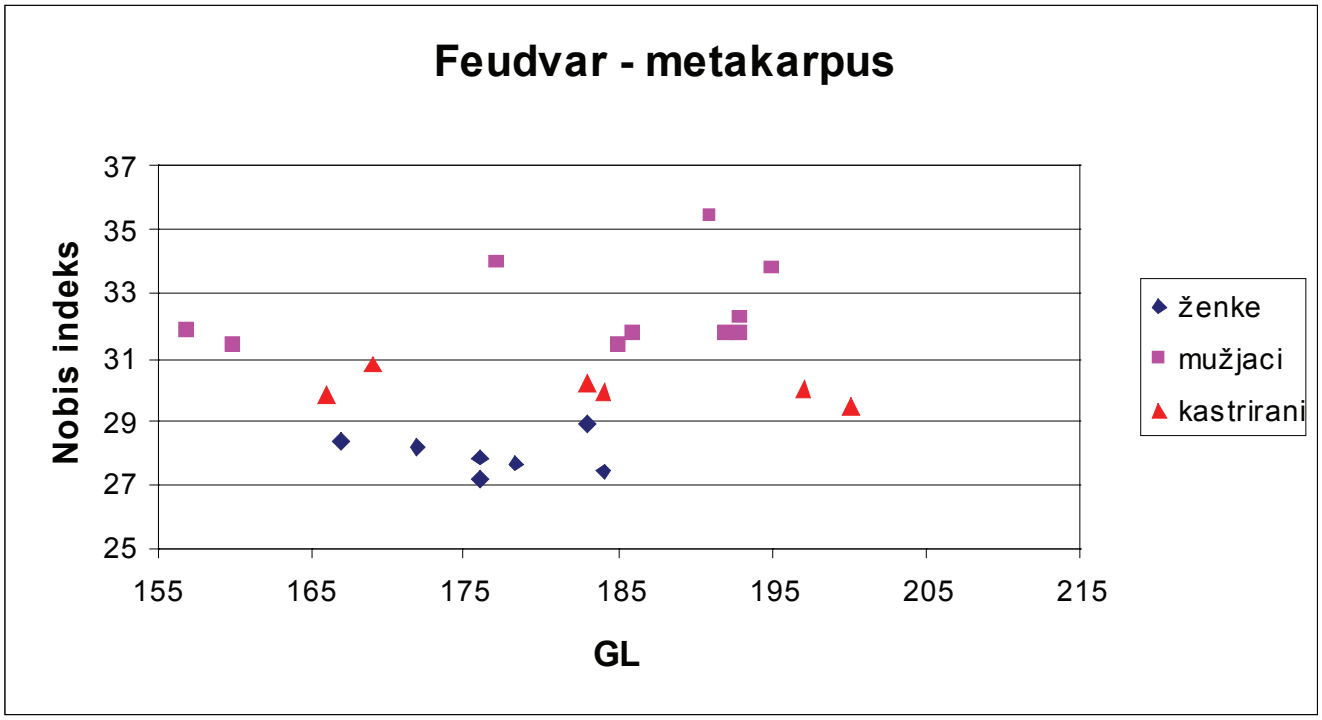
Feudvar - metakarpus
Nobis indeks
37
35
33
31
29
27
25
155
165
175
185
195
205
215
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

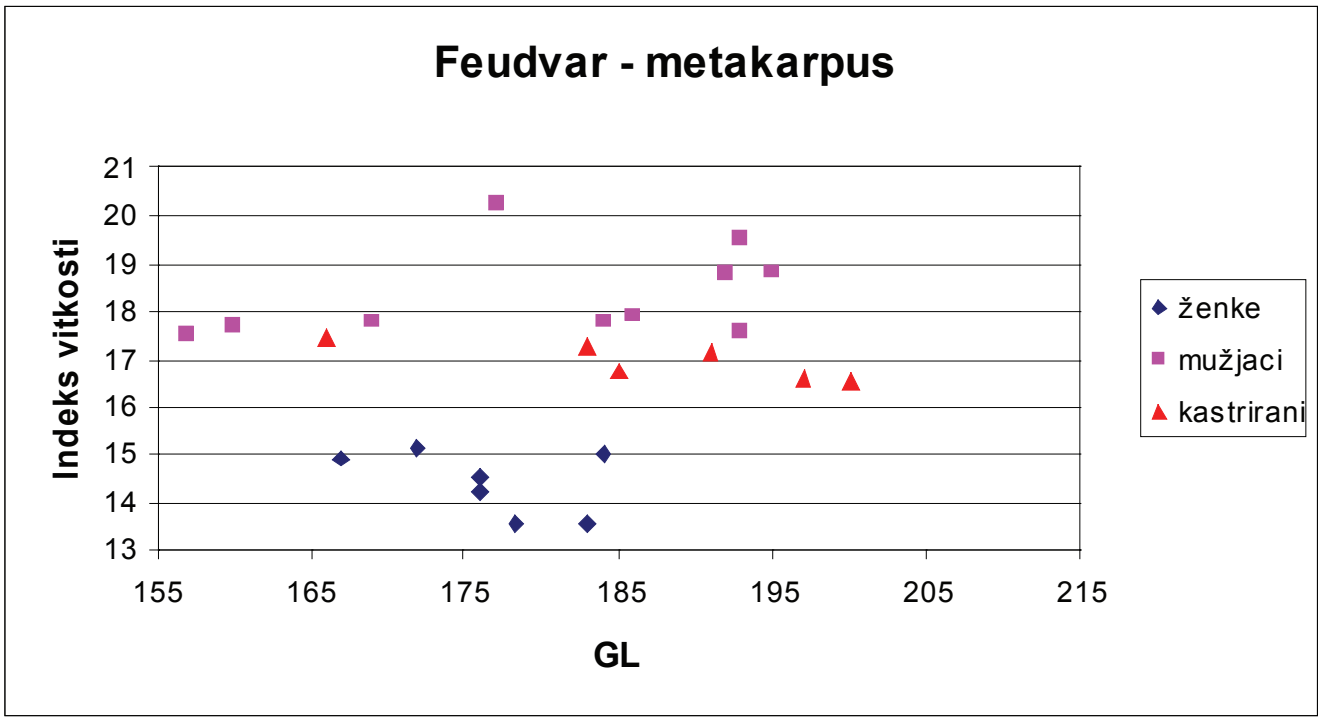
Feudvar - metakarpus
Indeks vitkosti
21
20
19
18
17
16
15
14
13
155
165
175
185
195
205
215
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

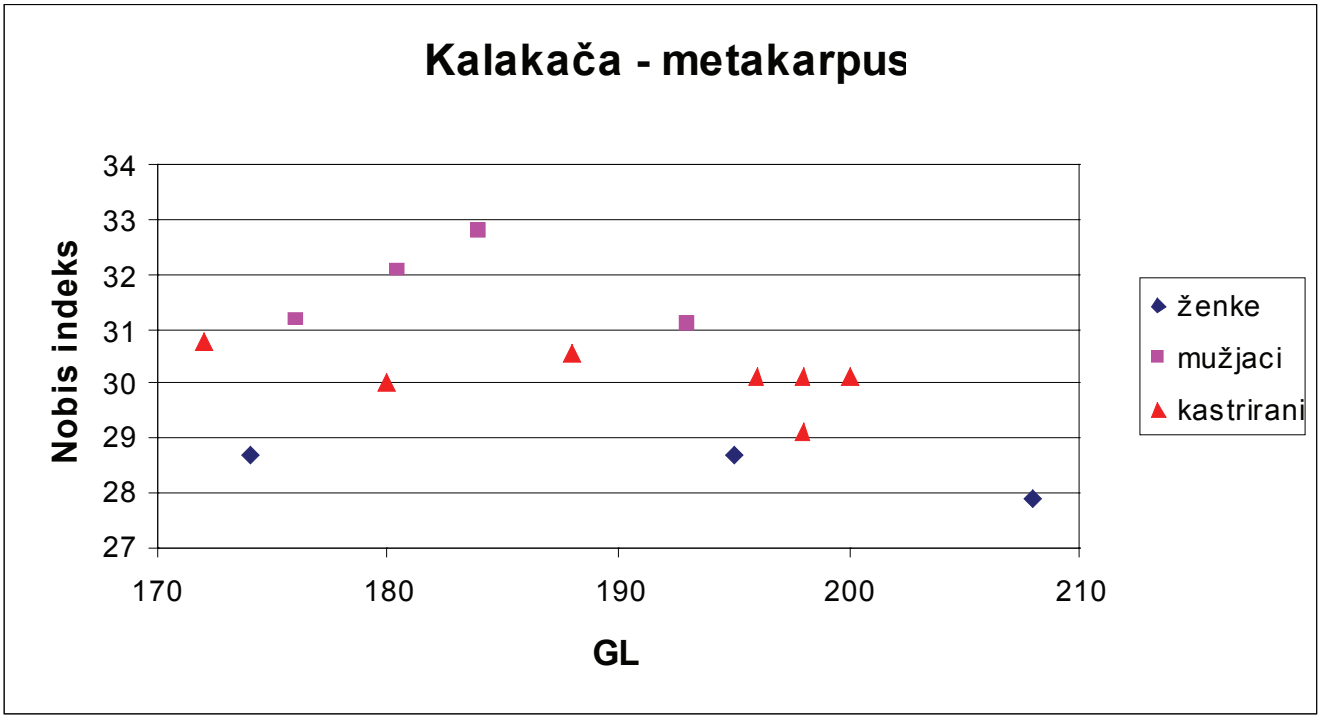
Kalakača - metakarpus
Nobis indeks
34
33
32
31
30
29
28
27
170
180
190
200
210
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

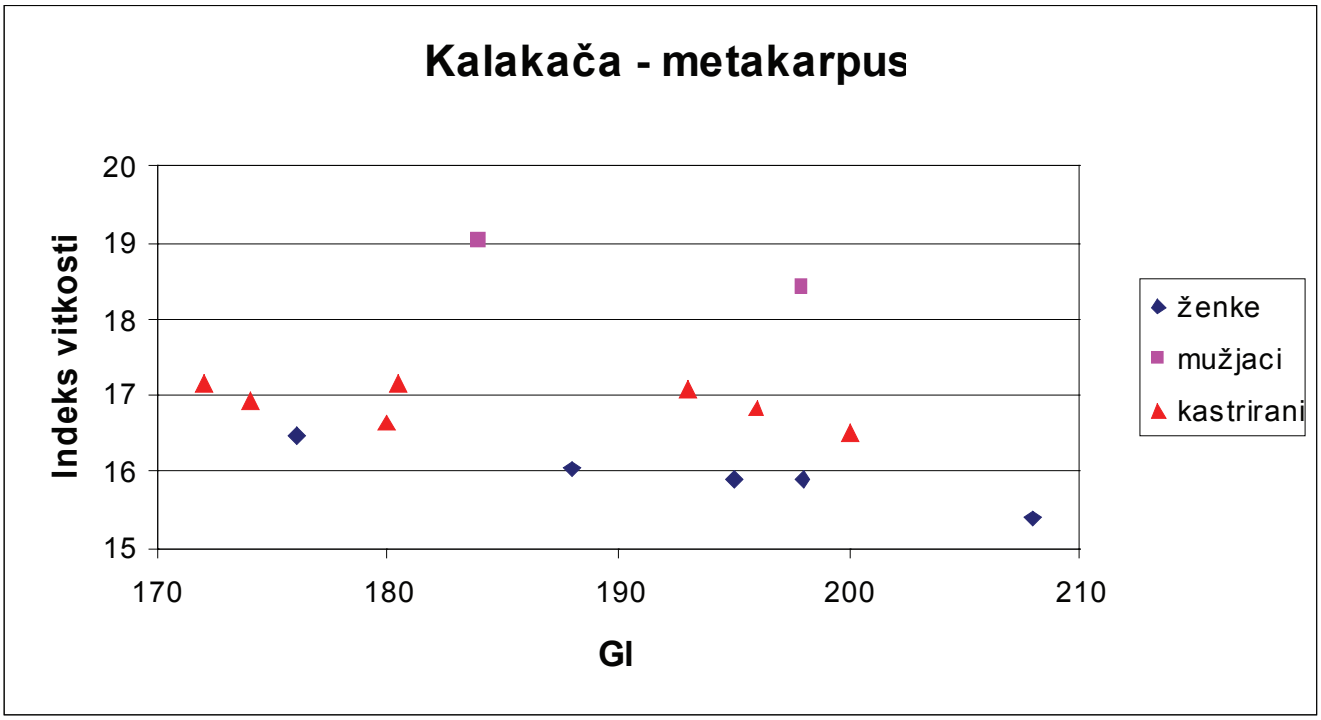
Kalakača - metakarpus
Indeks vitkosti
20
19
18
17
16
15
170
180
190
200
210
GI
ženke
mužjaci
kastrirani

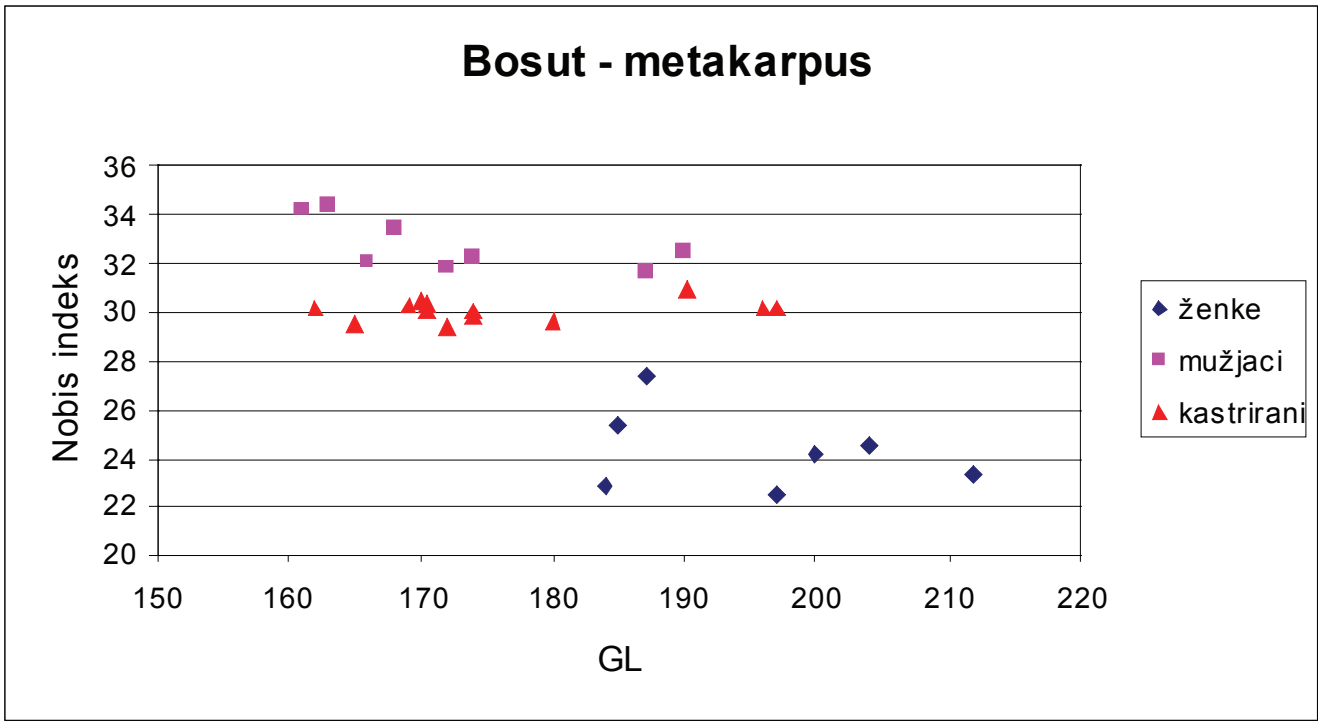
Bosut - metakarpus
Nobis indeks
36
34
32
30
28
26
24
22
20
150
160
170
180
190
200
210
220
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

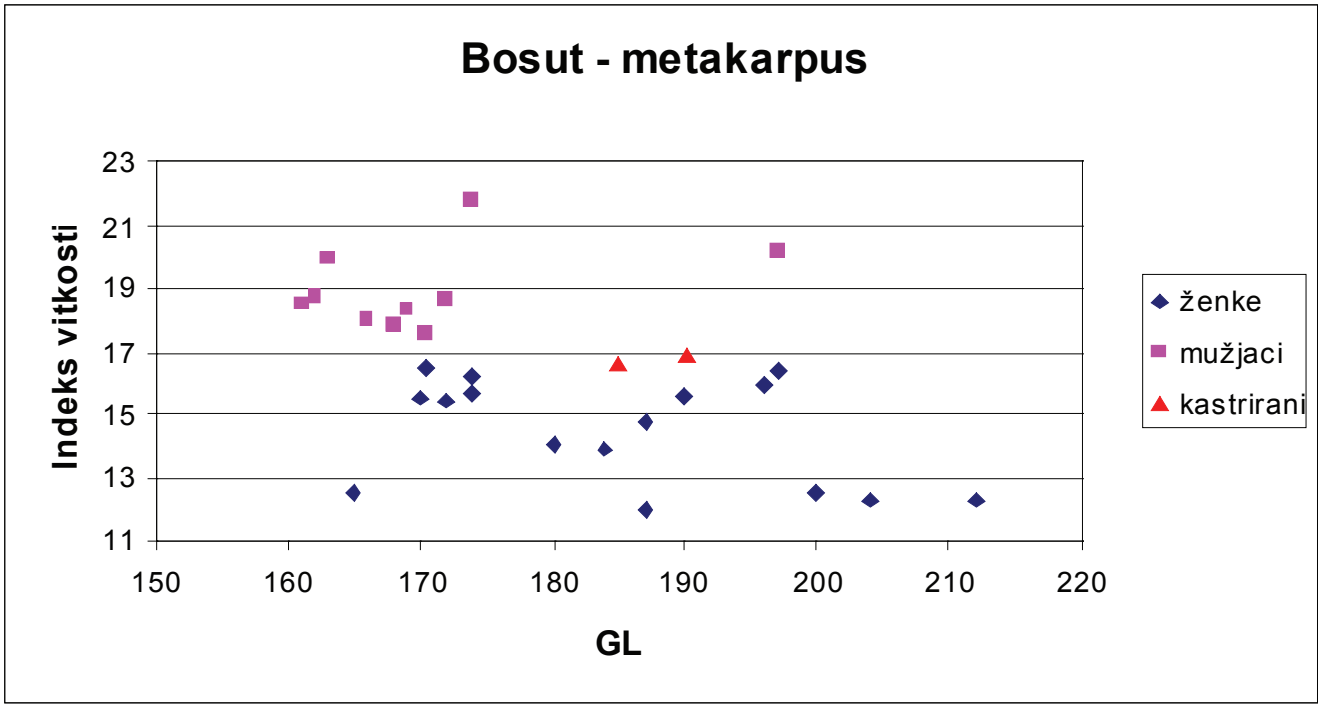
Bosut - metakarpus
Indeks vitkosti
23
21
19
17
15
13
11
150
160
170
180
190
200
210
220
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

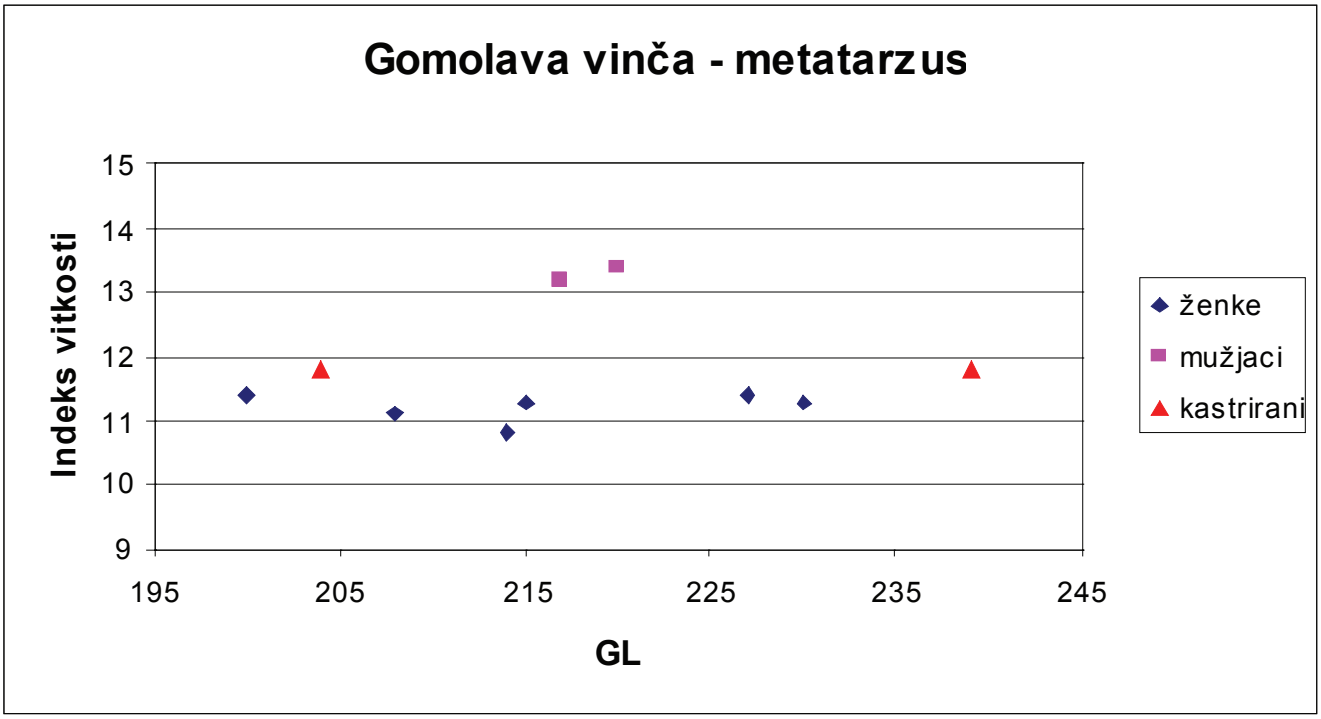
Gomolava vinča - metatarzus
Indeks vitkosti
15
14
13
12
11
10
9
195
205
215
225
235
245
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

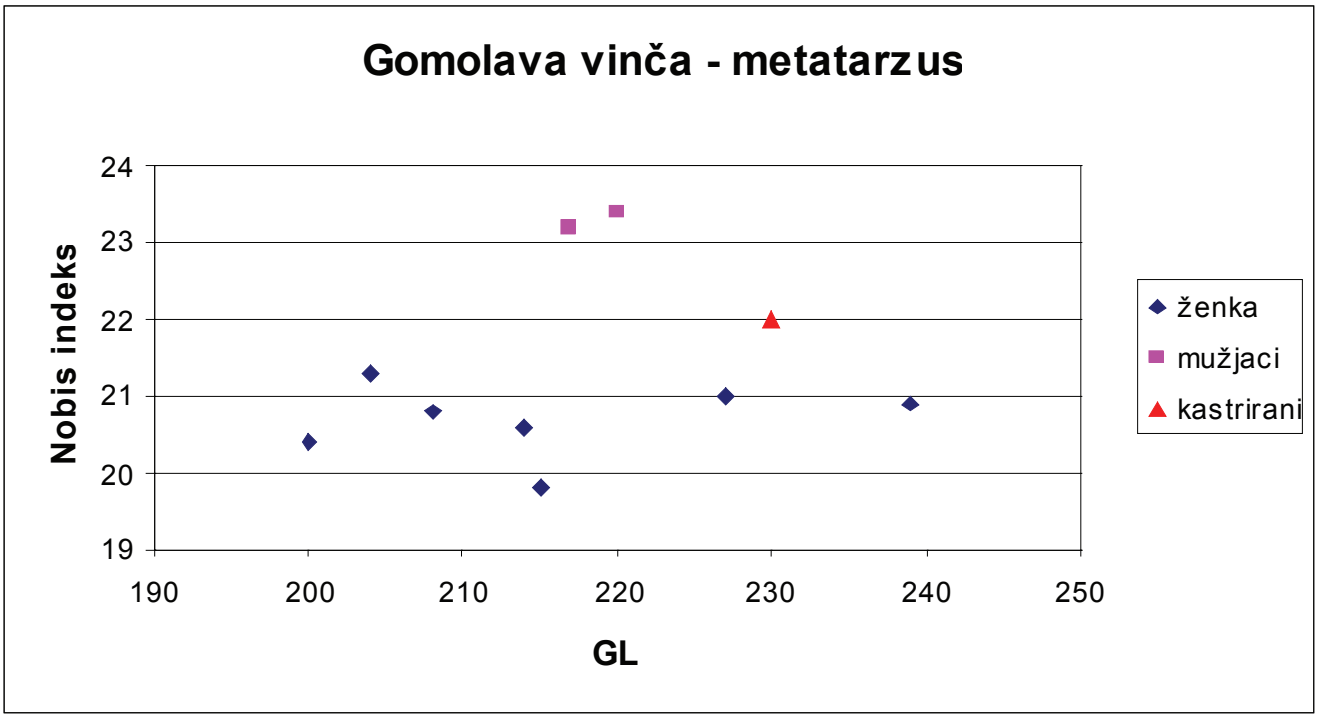
Gomolava vinča - metatarzus
Nobis indeks
24
23
22
21
20
19
190
200
210
220
230
240
250
GL
ženka
mužjaci
kastrirani

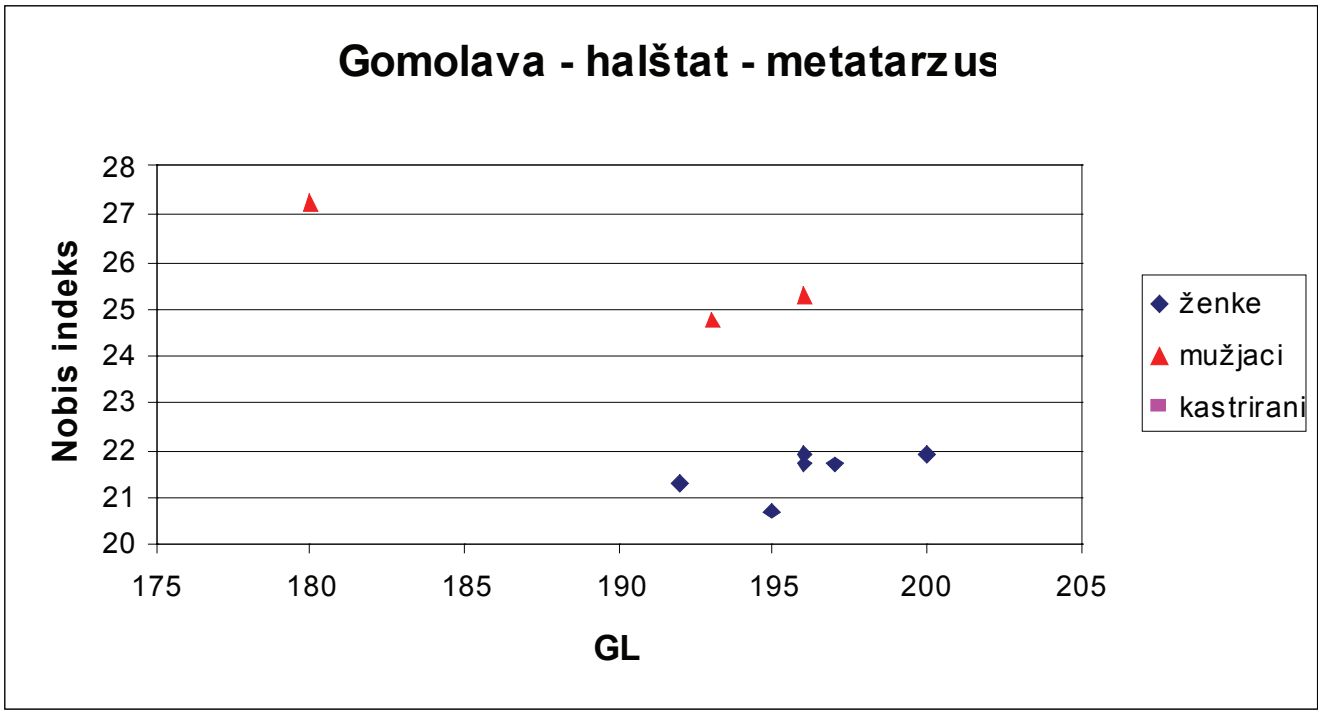
Gomolava - halštat - metatarzus
Nobis indeks
28
27
26
25
24
23
22
21
20
175
180
185
190
195
200
205
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

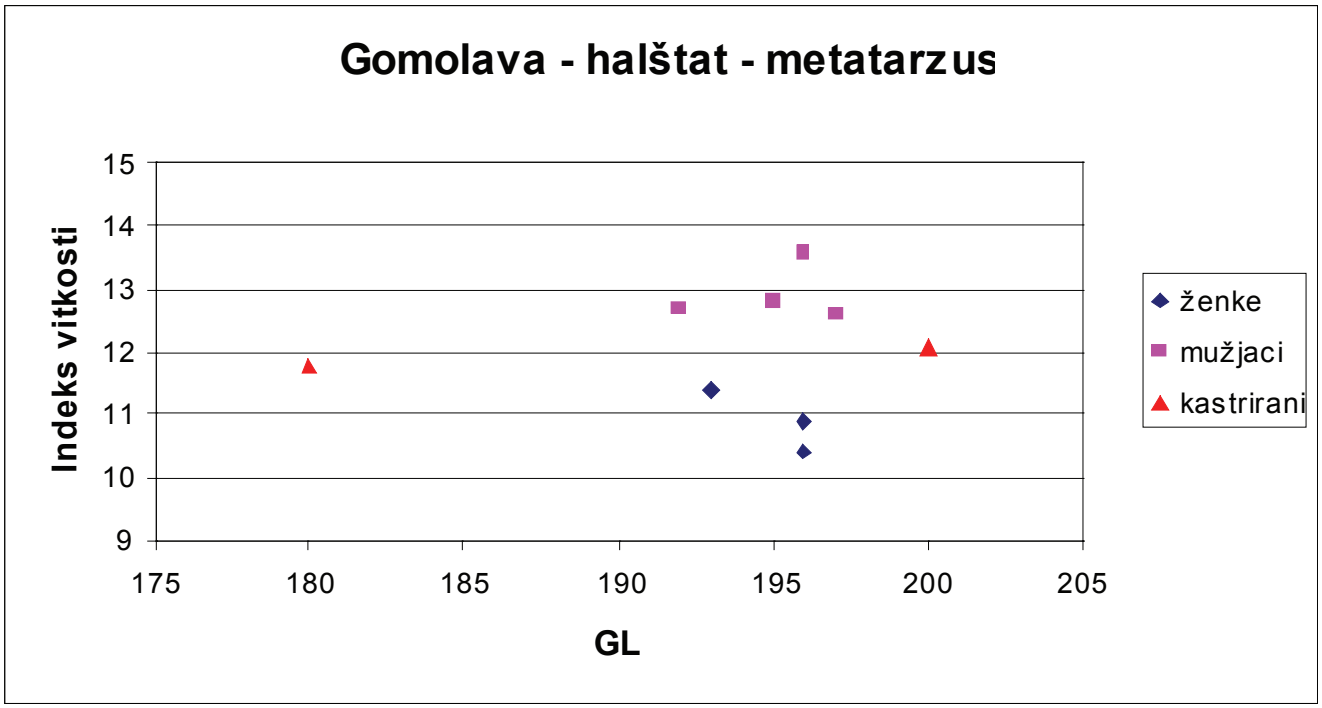
Gomolava - halštat - metatarzus
Indeks vitkosti
15
14
13
12
11
10
9
175
180
185
190
195
200
205
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

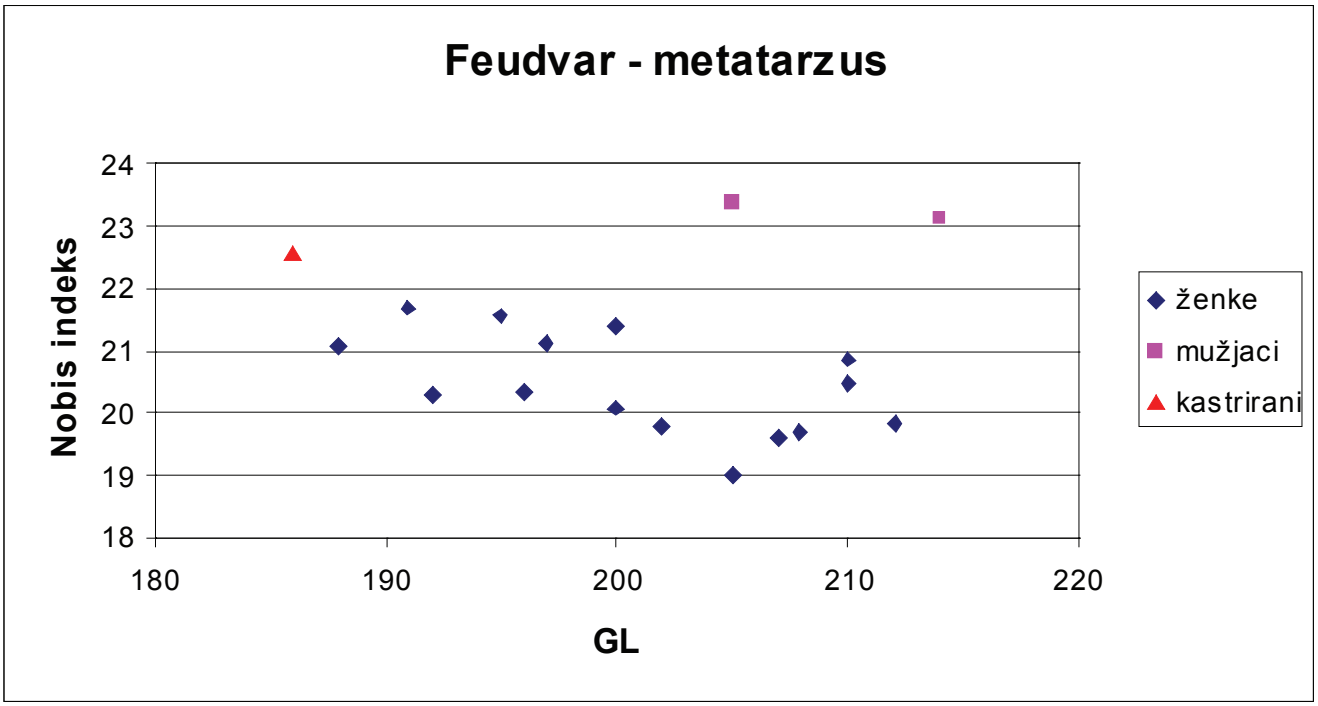
Feudvar - metatarzus
Nobis indeks
24
23
22
21
20
19
18
180
190
200
210
220
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

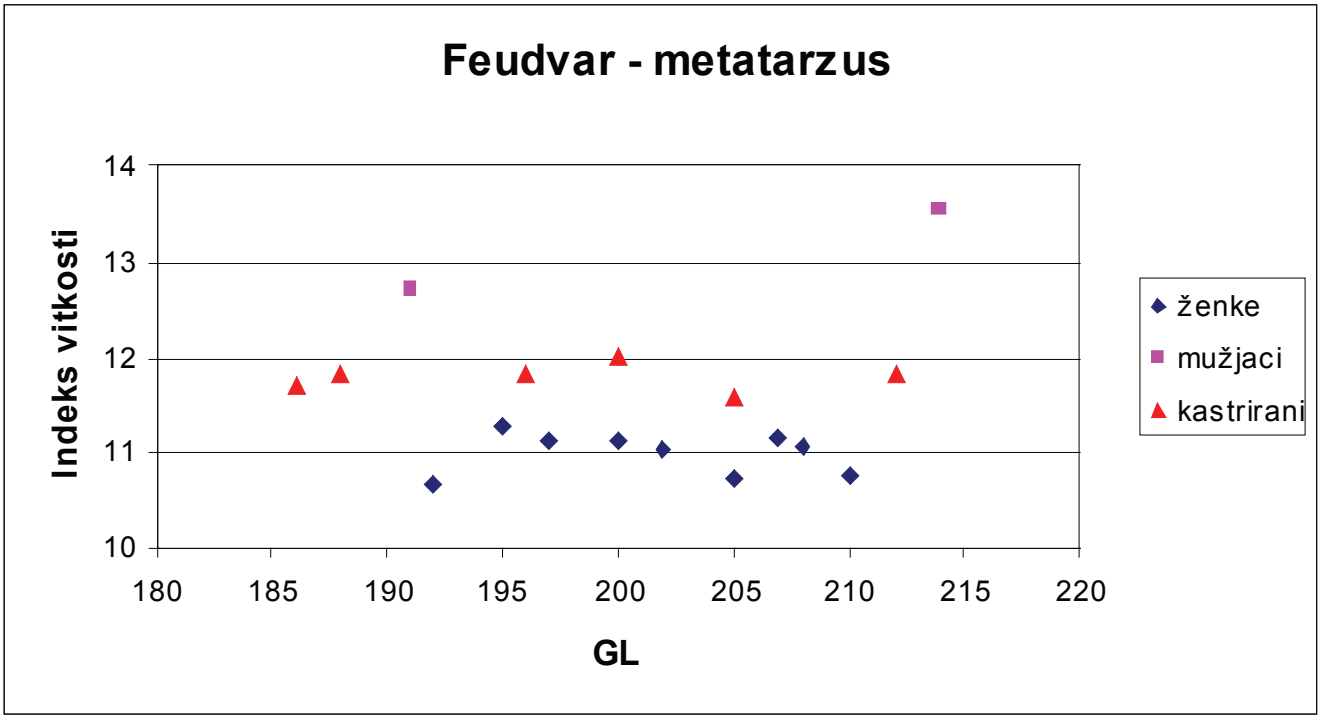
Feudvar - metatarzus
Indeks vitkosti
14
13
12
11
10
180
185
190
195
200
205
210
215
220
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

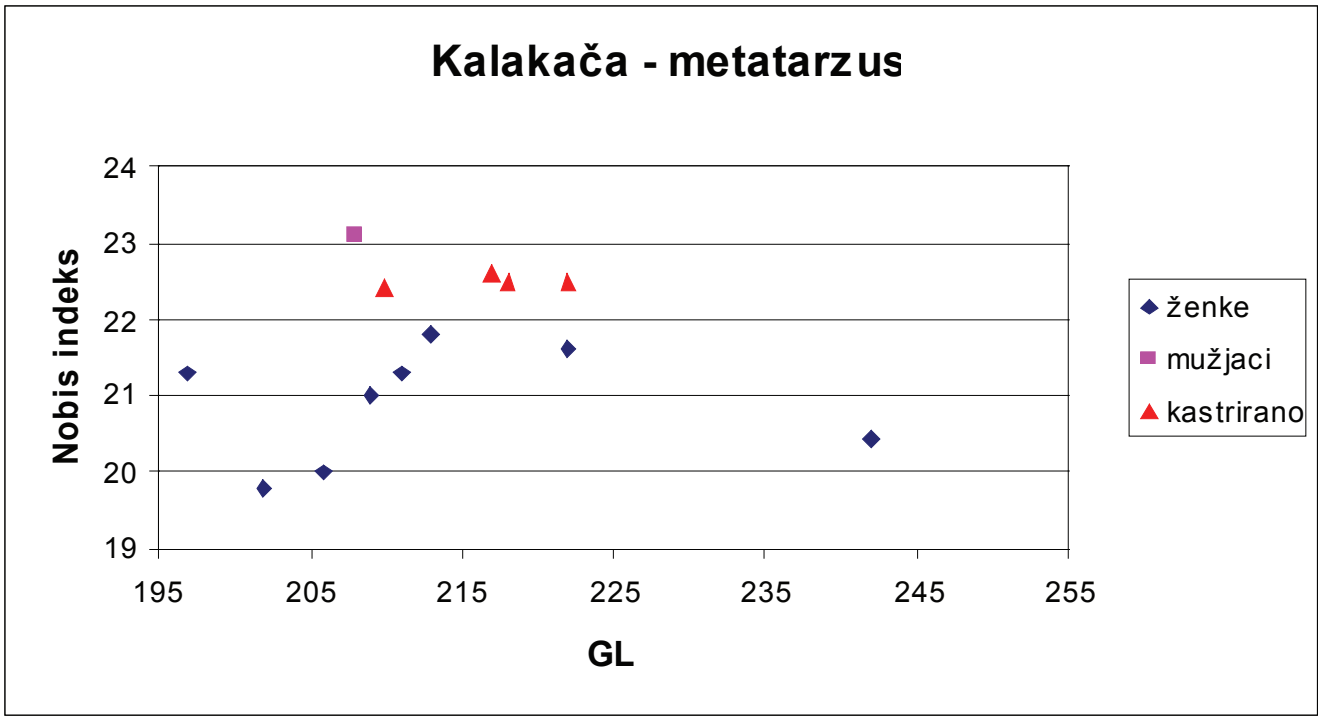
Kalakača - metatarzus
Nobis indeks
24
23
22
21
20
19
195
205
215
225
235
245
255
GL
ženke
mužjaci
kastrirano

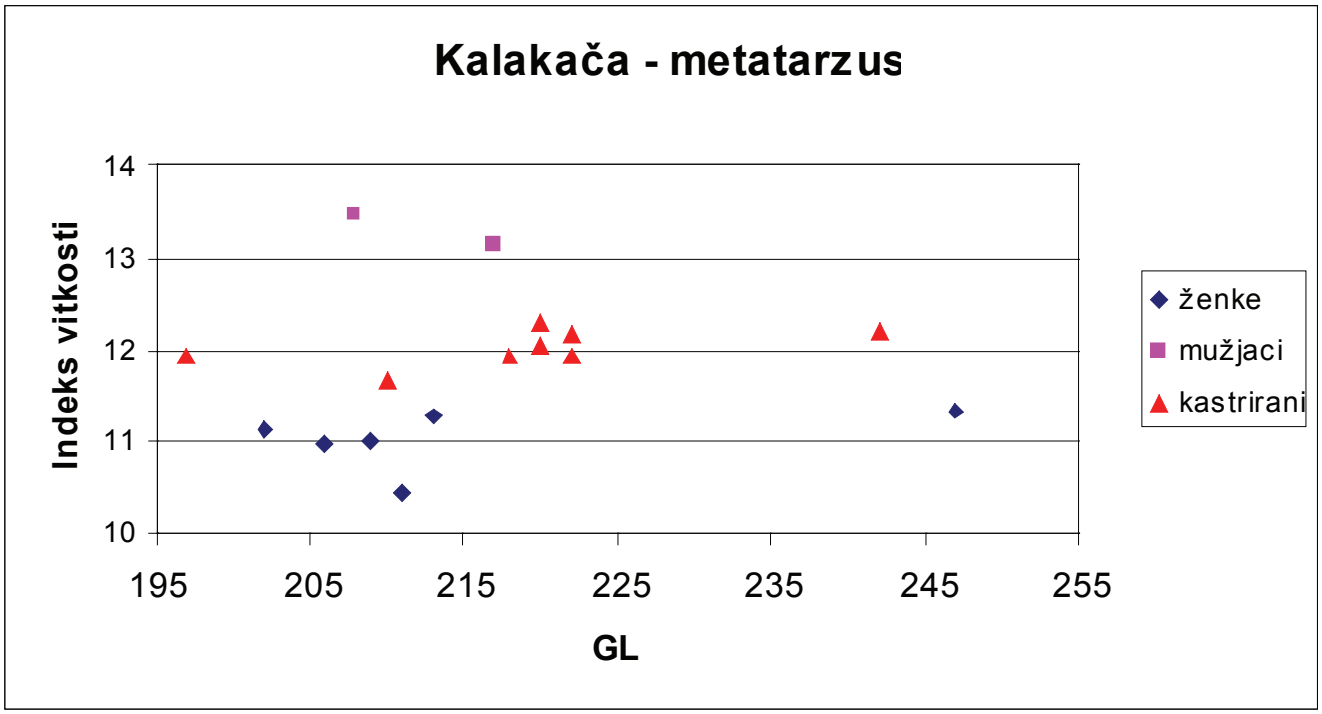
Kalakača - metatarzus
Indeks vitkosti
14
13
12
11
10
195
205
215
225
235
245
255
GL
ženke
mužjaci
kastrirani

◄ *Meatakarpusi domaćeg govečeta*

Meatatarzusi domaćeg govečeta ►

Aleksandar Medović

UDC 904:58(497.11 Zaječar)„02/05“

GAMZIGRADSKI RATARI – DVA KORAKA NAPRED, JEDAN KORAK NAZAD

Apstrakt *– U ovom radu predstavljeni su rezultati arheobotaničkih analiza ugljenisanog biljnog materijala sa kasnoantičkog lokaliteta Gamzigrad. Široj javnosti Gamzigrad je poznat po velelepnoj carskoj palati rimskog cara Galerija sa početka 4. veka – Feliks Romulijana. Arheobotaničkim analizama obuhvaćeno je 28 uzoraka iz šest naseobinskih slojeva. Ukupan broj nalaza ugljenisanih semena/plodova iznosi 27 239. Na žalost, kako su uzorci uzeti sa mesta na kome se nalazilo javno kupatilo (termae), broj nalaza iz najsvetlijeg perioda sa carskom palatom je izuzetno mali. Prirodu kraja Gamzigrada karakterišu termofilne šume hrasta i zemljište tipa smonica. Osnovu kasnorimske ratarske proizvodnje (od druge polovine 3. do druge polovine 5. veka) čini meka pšenica (Triticum aestivum L. s.l.), dok se u manjoj meri uzgajaju proso (Panicum miliaceum L.), višeredi plevni ječam (Hordeum vulgare L. subsp. vulgare) i raž (Secale cereale L.). Među tri identifikovane vrste mahunarki najzastupljenije je sočivo (Lens culinaris Med.). U ovom periodu sakupljanje samoniklog voća je imalo veliki značaj. Sa druge strane, ranovizantijska ratarska proizvodnja (od kraja 5. do druge polovine 6. veka) se zasniva na većem broju žitarica koje su skoro podjednako sejane na oranicama: proso, ovas (Avena), raž, jednozrna pšenica (Triticum monococcum L.), ječam i meka pšenica. Osim toga šest različitih vrsta mahunarki ukazuje na veliki značaj ovih oplemenjivača zemljišta u ishrani stanovnika: sočivo, bob (Vicia faba L.), sastrica (Lathyrus sativus L.), leblebija (Cicer arietinum L.), grašak (Pisum sativum L.) i urov (Vicia ervilia [L.] Willd.). Jedini predstavnik biljaka uljarica u oba perioda je obični lanik (Camelina sativa [L.] Crantz). U rimskom periodu od voća se uzgaja samo vinova loza (Vitis vinifera L. subsp. vinifera), dok su u ranovizantijskim uzorcima osim loze pronađeni ostaci voćarskih kultura: kruška (Pyrus communis L. em. Gaertn.), orah (Juglans regia L.) i breskva (Persica vulgaris Mill.). U baštama ranovizantijskog perioda uzgajaju se korijander (Coriandrum sativum L.) i obična blitva (Beta vulgaris L.).*

Ključne reči *– Gamzigrad, Feliks Romulijana, Srbija, kasnorimski period, ranovizantijski period, arheobotanika.*

Abstract *– Until now, very little was known about the agriculture of the antique period in Serbia. This paper describes the results of the archaeobotanical examination of the late Roman and early Byzantine occupation levels of the site of Gamzigrad, in eastern Serbia. Gamzigrad is well-known for its magnificent fortified imperial palace of the Roman emperor Galerius, Felix Romuliana, built at the beginning of the 4th century A.D. In the framework of the present study, twenty-eight samples were examined for seeds and fruits. Six occupation levels yielded a total of 27,239 charred plant items. Unfortunately, because the samples were taken from place where the public bath (termae) was built, findings from the imperial palace level are poorly preserved. The original vegetation of the hilly Gamzigrad area was thermophile oak forest. The main crop in the late Roman period (from the second half of the 3rd to the second half of the 5th century A.D.) is bread wheat (Triticum aestivum L. s.l.), while broomcorn millet (Panicum miliaceum L.), hulled many-rowed barley (Hordeum vulgare L. subsp. vulgare) and rye (Secale cereale L.) were also cultivated. Among three legumes that could be identified, lentil (Lens culinaris Med.) is best represented. Cultivated fruits are represented with only two grape pipes (Vitis vinifera L. subsp. vinifera). Wild-fruit gathering was of great importance. On the other hand, the agriculture of the early Byzantine period (from the end of the 5th to the second half of the 6th century A.D.) is characterized by numerous cereal and legume crops. Rye, broomcorn millet and barley considerably gained in importance, while in the latest occupation level in Gamzigrad the number of oats grains (Avena) and einkorn wheat (Triticum monococcum L.) exceed those of bread wheat. The legumes identified in the early Byzantine period are lentil, broad bean, grass pea (Lathyrus sativus L.), chickpea (Cicer arietinum L.), pea (Pisum sativum L.) and bitter vetch (Vicia ervilia [L.] Willd.). Cultivated fruits, beside grape, are pear (Pyrus communis L. em. Gaertn.), walnut (Juglans regia L.) and peach (Persica vulgaris Mill.). Findings of coriander (Coriandrum sativum L.) and beet (Beta vulgaris L.) indicate gardening activities. The only oil plant that could be identified in both periods is gold of pleasure (Camelina sativa [L.] Crantz).*

Key words: *Gamzigrad, Felix Romuliana, Serbia, Late Roman period, Early Byzantine period, Archaeobotany.*

UVOD

Duboko u šumama hrasta sladuna i cera Istočne Srbije podignuta je početkom 4. veka carska palata rimskog imperatora Gaja Valerija Maksimijana Galerija, savladara i zeta cara Dioklecijana – Feliks Romulijana *(sl. 1 i 2)*.1 Galerije (oko 250–311. g.), sin seljaka, koji je u brdovitim krajevima Priobalne Dakije u mladosti čuvao stoku, zbog čega je i stekao nadimak „Govedar“, sagradio je u svom zavičaju velelepnu zadužbinu na blago talasastom platou iznad dolina Crnog i Belog Timoka, nedaleko od njihovog stapanja u Timok. Nakon Galerijeve smrti i pauze od nešto više od pola veka počinje drugačiji, nešto prizemniji život Romulijane, praćen upotrebom postojećih građevina i njihovim prilagođavanjem novim potrebama. Unutar sad moćnog seoskog naselja pojedine kule se koriste kao zanatske radionice. Ovaj period okončava najezda Huna 441. godine. Romulijana je razorena i spaljena. U nesretnim vremenima propasti zapadnog dela Rimskog carstva zidine služe kao refugijum sve do poslednjih decenija 5. veka kada se na ovom mestu podiže ranovizantijsko naselje. U vreme vladavine romejskog cara Justinijana, u prvoj polovini 6. veka, utvrđenje se obnavlja, ali ne doseže nekadašnji sjaj Romulijane. Nakon konstantnih upada Avara i Slovena nekadašnja carska rezidencija je napuštena 614. godine (Živić 2003). Doduše, na njenim ruševinama osniva se početkom 11. veka manje srednjovekovno naselje, ali njen antički naziv polako iščezava iz sećanja ljudi. Tek u drugom izdanju Vukovog Rječnika iz 1852. godine bezimeni grad dobija naziv: *„Gamzigrad, u Crnoj rijeci, zidine od starog grada. Onuda se pripovijeda da u ovijem zidinama ima mnogo svakojakijeh zmija“*.

PRIRODA KRAJA

Oblast Crne Reke omeđena je visokim vrhovima, na severu Deli Jovana (1 141 m), Stola (1 156 m) i Crnog vrha (1 043 m), na zapadu Kučajskim planinama (1 243 m), na jugu Rtnja (1 570 m) i Tupižnice (1 160 m) i na istoku Vrške čuke (692 m). Klima Istočne Srbije je poznata po izraženim temperaturnim ekstremima, velikim razlikama u količini padavina, njihovim nepovoljnim rasporedom tokom godine, kao i jakim i oštrim vetrovima. Razlika između najtoplijih leta (prosečna temperatura jula 21,9°C) i najoštrijih zima (prosečna temperatura januara –1,3°C) izmerene u neposrednoj okolini Romulijane, u Zaječaru (period 1987–1997), iznosi 23,2°C. U ovoj oblasti smenjuju su dva maksimuma i dva minimuma padavina. Godišnji prosek padavina u Zaječaru (137 m nadmorske visine) iznosi 641 mm. Maksimumi se beleže u junu (78 mm) i novembru (66 mm), dok su minimumi padavina u martu (35 mm) i septembru (34 mm). Istočna Srbija spada u delove naše zemlje sa najmanjom oblačnošću. Najmanja oblačnost u Timočkoj krajini je u avgustu, a najveća u novembru. Prosečno dva meseca u godini ovaj predeo je prekriven snegom većim od 1 cm, dok se snežni pokrivač debljine 10 cm i više zadržava u proseku 20–40 dana. Sve ovo su karakteristike kontinentalne klime. Ona se ogleda i u genezi zemljišta (smonica), kao i samonikloj vegetaciji oko Gamzigrada.

Smonica je narodni naziv za zemljište crne boje koje je lepljivo kao smola *(sl. 3)*. Međunarodni naziv je vertisol (lat. *vertere* – okrenuti) čime se ističe njegova specifičnost: usled nejednakog bubrenja i bočnih pritisaka dolazi do mešanja površinskih sa donjim slojevima zemljišta. Otuda potiče i indijska izreka: „crna zemlja se sama ore“. Usled pedoturbacije dolazi do formiranja specifičnog mikroreljefa („gilgai“ reljef) sa zaobljenim kupama i depresijama. Proizvodni potencijal ovog dubokog zemljišta, čiji humusni horizont doseže do 1 m debljine, sa sadržajem humusa 3–5%, sa visokom adsorptivnom sposobnošću, sa visokim stepenom zasićenosti bazama kao i neutralnom reakcijom (pH 6,5–8,0) je velik. Međutim, u sušnom periodu usevi na smonicama pate ne samo od nedostatka vode, već i stradaju usled kidanja korena pod uticajem pedoturbacije. Dugi vlažni periodi su nepovoljni zbog stvaranja anaerobnih uslova i mogućnosti pojačane erozije (Ćirić 1989). Obradu smonica u mnogome otežava njena gustina pakovanja (do 1,8 g/cm^3). Usled visokog sadržaja gline koja bubri, smonice su u vlažnom stanju lepljive i plastične, a u suvom predstavljaju tvrdu, ispucalu masu. Zbog činjenice da su smonice obradive samo u kratkom vremenskom periodu često se opisuju i kao „minutna zemljišta“. Duboke vertikalne pukotine koje mogu biti šire i od 1 cm, kao i specifični mikroreljef nemaju negativne posledice samo za biljni svet, već prave probleme prilikom izgradnje kuća. Neretko dolazi da krivljenja ograda, zidova i sl.

Klimatogeni tip vegetacije ovog brdskog područja predstavljaju šume hrasta sladuna i cera *(sl. 4)*. U ovim toplim i svetlim šumama rastu i druge, niže vrste drveća, kao i mnogobrojne vrste žbunova i mnoštvo zeljastih biljaka u prizemnom spratu. Među nižim drvećem i žbunovima najčešći su klen, brekinja, divlja kruška, brest, glog, trnjina, svib, ruža i ruj (Janković i dr. 1984). Na aluvijalnim nanosima Crnog Timoka potencijalnu vegetaciju čine pretežno vlažne i plavne

šume hrasta lužnjaka, jasena, jove, vrbe i topole. U višim predelima oko Gamzigrada, koje karakterišu niže prosečne temperature i veća vlažnost podloge i vazduha, prostiru se gorske bukove šume u čijem sastavu se nalaze planinski javor i javor mleč, jasen, klen, srebrnolisna lipa, a od žbunova javljaju se leska i klokočika. Veliko šumsko bogatstvo kojim je Timočka krajina obilovala počelo je naglo da se smanjuje po oslobođenju od Turaka 1833. godine. Na početku se smanjivala površina pod šumama, da bi kasnije selektivnom sečom pojedinih vrsta drveća bila izmenjena i struktura ostatka šuma (Mihajlović 1982). Ovo je dovelo do sledeće raspodele zemljišta prema načinu korišćenja u Zaječarskom okrugu (podaci iz 1998): najveću površinu zauzimaju šume (oko 35%), pod oranicama i baštama se nalazi nešto manje od trećine teritorije, livade i pašnjaci obuhvataju četvrtinu, dok na voćnjake i vinograde otpada svega 2% ukupne površine. Ostatak čine naselja, neplodne površine i sl.

Na oranicama Timočke krajine, pretežno u dolinama reka, glavne kulture danas čine pšenica, kukuruz i suncokret, dok se od krmnih kultura najviše uzgaja lucerka. Kao posledica globalnog zagrevanja u Timočkoj krajini se u poslednje dve decenije 20. veka primećuje sve veća učestalost sušnih godina. U istom periodu primećuje se i porast broja tropskih dana (t >30ºC) u godini. Posledice sušnih godina ogledaju se u smanjenju prinosa glavnih useva i od preko 50% (Dodig i dr. 2006). U prilog promene klimatskih uslova pomenuću i sledeći podatak: u periodu 1925–1940. srednje mesečne temperature januara u Zaječaru iznosile su –2,1°C, za 0,8°C niže nego u periodu 1987–1997, dok su srednje mesečne temperature jula (22,5°C) za 0,6°C toplije od skorašnje izmerenih.

Kakvi su bili klimatski uslovi u Evropi tokom 1. milenijuma? Klimatski optimum rimskog perioda dostignut je u 1. veku. Srednja godišnja temperatura u Evropi bila je viša od današnje za 1–1,5°C. U kojoj meri je klima bila povoljna za poljoprivredu ukazuje i podatak da su Rimljani uspešno gajili vinovu lozu na Britanskom ostrvu. U ovo doba Alpi su bili zeleni, granica glečera nalazila se najmanje 300 m više nego danas (Schlüchter, Jörin 2004). Međutim, od 300. godine klima u srednjoj i južnoj Evropi se menja, postaje hladnija i suvlja (Blümel 2006). U Alpima glečeri se obnavljaju, a granica šume se spušta. Već 270. godine opaža se zahlađenje i sve suvlja klima u Italiji, Arabiji i srednjoj Aziji. Između 300. i 400. periodi sa sušama uslovili su prekid trgovine na Svilenom putu. Istovremeni upadi Huna u Evropu, za koje se vezuje i početak Seobe naroda, moguće je da su inicirani klimatskim promenama, odnosno sasušenim pašnjacima u centralnoj Aziji. Ovaj period, poznat kao Pesimum Seobe naroda, traje do 6. veka. Nakon toga temperature su ponovo u porastu sve do Srednjovekovnog optimuma (1000–1300. g.) kada temperature dosežu nivo Rimskog optimuma *(sl. 5)*.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Sistematska arheološka istraživanja Gamzigrada započeta su pre više od pola veka, 1953. godine. Istraživanjima je obuhvaćen ceo kompleks Feliks Romulijane. Njemu pripadaju 4,5 ha sa velikim utvrđenjem, moćnih bedema i kula *(sl. 2 i 6)* kao i mauzoleji i džinovski tumuli Galerija i njegove majke Romule na samom vrhu brda Magura, oko 1 km istočno od palate. Nešto niže na Maguri otkriveni su ostaci monumentalnog tetrapilona, spomenika tetrarhiji koji ujedno simboliše raskrsnicu između svetog i svetovnog. Monumentalne građevine unutar utvrđenja čine dve jasno definisane građevinske celine čijim središtima dominiraju hramovi: jedna u severnom, a druga u južnom delu Gamzigrada *(sl. 6)*. U severnom delu Romulijane nalazio se kompleks palata, dok su u južnom delu podignute građevine javnog karaktera: na jugozapadu je otkrivena petobrodna građevina za koju se pretpostavlja da se radi o žitnici (*horreum*), dok se na jugoistoku nalazilo javno kupatilo (Živić 2003).

Na poziv arheologa mr Sofije Petković (Arheološki institut, Beograd) i Maje Živić (Narodni muzej, Zaječar) tokom istraživanja javnog kupatila (*termae*) 2005. godine timu arheoloških istraživača Gamzigrada pridružio se autor ovog teksta. Zatekao sam moćni i složeni kulturni sloj koji obuhvata period od nekoliko vekova *(sl. 7)*:

1. Sloj G, poljoprivredno imanje, *villa rustica*? (druga polovina 2. do 3. veka)
2. Sloj F, carska palata (prve decenije 4. veka)
3. Sloj E, zanatski centar, naselje u carskom domenu (kraj 4. do sredine 5. veka)
4. Sloj D, refugijum (druga polovina 5. veka)
5. Sloj C, ranovizantijsko naselje (kraj 5. do prvih decenija 6. veka)
6. Sloj B, obnova utvrđenja (prva polovina 6. do prvih decenija 7. veka)

MATERIJAL I METODE

Tokom kampanje 2005. godine su iz moćnog kulturnog sloja uzeta 23 uzorka zemlje sa ugljenisanim biljnim materijalom, dok je 5 uzoraka prikupljeno

prethodne godine za potrebe makrobiljne arheobotaničke analize. Ručnu flotaciju uzoraka zemlje (±10 litara po uzorku) izvršio je autor iza kuće u kojoj je smeštena arheološka ekipa unutar zidina Gamzigrada. Prilikom flotacije korišćeno je sito promera 0,25 mm. Ugljenisani materijal se polako sušio nekoliko dana u jednoj suvoj i tamnoj prostoriji i zatim je zapakovan u papirne kesice, te prenet u Novi Sad. Analiza jednog dela uzoraka je izvršena u Muzeju grada Novog Sada[2],dok je druga polovina analizirana u Muzeju Vojvodine. Za određivanje vrsta semena i plodova biljaka koristio sam sopstvenu uporednu zbirku i ključ za određivanje vrsta Beijerinck (1976), dok sam za analizu drveta koristio ključeve: Schoch i dr. (2004) i Vilotić (2000). Nazivi narodnih imena korovskih/ruderalnih biljaka, kao i podela ovih vrsta unutar funkcionalne grupe, preuzeti su iz Čanak i dr. (1978). Dva uzorka iz sloja C sadržala su samo ostatke ugljenisanog drveta (ćumura), dok su u ostalim (26) dominirali ugljenisani ostaci semena i plodova pre svega ratarskih/povrtarskih kultura, njihovih pratećih korova i uzgajanog/samoniklog voća. Među 26 uzoraka najzastupljeniji su oni iz sloja B (10). Iz sloja E je uzeto 5 uzoraka, sloju C se pripisuje 4, sloju F 3, dok su iz slojeva D i G uzeta po 2 uzorka.

REZULTATI ARHEOBOTANIČKE ANALIZE

Analizom arheobotaničkog materijala izdvojeno je ukupno 27 239, odnosno 308 g ugljenisanih semena/plodova biljaka (tab. 1). U celokupnom materijalu pronađeno je zanemarljivo malo neugljenisanih semena/plodova biljaka. Žitarice su sa 88% količinskog udela najzastupljenija funkcionalna grupa u materijalu. Ukupno 9 različitih vrsta žitarica je identifikovano. Od strnih žita zastupljene su obična meka pšenica (*Triticum aestivum* L. s.l.), ovas (*Avena*), višeredi plevni ječam (*Hordeum vulgare* L. subsp. *vulgare*), višeredi golozrni ječam (*H*. v. L. subsp. *nudum*), raž (*Secale cereale* L.), jednozrna pšenica (*Triticum monococcum* L.) i dvozrna pšenica (T. *dicoccon* Schrank), dok su od prosolikih žita bili prisutni proso (*Panicum miliaceum* L.) i italijanski muhar (*Setaria italica* [L.] Pal. Beauv.). Drugu najznačajniju funkcionalnu grupu u materijalu sa ukupno 45 različitih vrsta čine semena korovskih/ruderalnih biljaka. Njihov količinski udeo u materijalu iznosi 9%. Mahunarke su sa 2% treće po brojnosti. Izdvojeno je sedam različitih vrsta mahunarki: sočivo (*Lens culinaris* Med.), bob (*Vicia faba* L.), sastrica (*Lathyrus sativus* L.), leblebija (*Cicer arietinum* L.), grašak (*Pisum sativum* L.), urov (*Vicia ervilia* [L.] Willd.) i njivska grahorica (*Vicia sativa* L.). Funkcionalne grupe koje ne prelaze 1% su: voće, začini/povrće, biljke uljarice sa jedinim zastupnikom – običnim lanikom (*Camelina sativa* [L.] Crantz), drveće sa žirovima hrasta (*Quercus*) i moguće lekovite biljke. Ostatak čine semena/plodovi biljaka čija je identifikacija bila moguća samo do roda ili familije. Nalaze u materijalu sa Gamzigrada upotpunjuju spečene grudvice kaše, nesvakidašnji nalazi ugljenisanih gala na žiru hrasta ose šišaruše (*Andricus quercuscalicis* Burgsdorf) i jedan ugljenisani insekt.

U 13 uzoraka pronađeni su ostaci ugljenisanog drveta (ćumura) veći od 1 cm. Identifikovani su sledeći rodovi drveća: hrast (*Quercus*), leska (*Corylus*), jasen (*Fraxinus*), javor (*Acer*), brest (*Ulmus*). Osim toga ustanovljeno je prisustvo drveta jabučastog voća i jedne vrste lišćara.

Sloj G (poljoprivredno imanje, villa rustica?)

Dva uzorka: br. 21 (E-99, kv. K"XXIII) iz druge polovine 3. veka i br. 7 (E-86, kv. L"XXIII) sa kraja 3. veka.

Žitarice: meka pšenica, raž, ječam (plevni), jednozrna i dvozrna pšenica; proso, (italijanski muhar). Mahunarke: sočivo. Biljke uljarice: obični lanik.

Najstariji uzorak u materijalu potiče iz druge polovine 3. veka. Broj nalaza je mali. Osim jednog neidentifikovanog zrna žitarica pronađena su tri zrna prosa. Sledeći uzorak, br. 7, koji se datuje pred sam početak izgradnje carske palate, mnogostruko je bogatiji nalazima i izdvaja se po svom karakteru od celokupnog materijala sa Gamzigrada. U njemu dominiraju semena kukolja (Agrostemma githago L.). Težinski udeo ovog korova ozimih žitarica u kolekciji prevazilazi 50%. Širok spektar ostalih vrsta korova, njihova količina (24%) kao i malobrojni plodovi ratarskih kultura (30%) dodatno potkrepljuju karakter uzorka. Uzorak br. 7 predstavlja nusprodukt prečišćavanja žitarica od nečistoća – prosejavanja. Da se ovde ne radi o provejavanju žitarica na guvnu ukazuje pre svega velika količina teških semena kukolja. Ona se ne mogu odstraniti provejavanjem. Kako kukolj ima osobinu da se veličinom/težinom zrna prilagodi kulturi u kojoj raste („crop mimicry") nije teško odrediti njegovo poreklo. Na osnovu broja nalaza kao kandidati ozimih kultura u kojima je rastao kukolj dolaze u obzir meka pšenica (79 zrna) i raž (77 zrna). Težina hiljadu zrna kukolja u uzorku iznosi 3,75 g. Ova vrednost je mnogo veća od težine hiljadu zrna kukolja (2,82 g) pronađenih u zalihama raži u ranosrednjovekovnom naselju Groß Lübbenau, Nemačka (Medović 2004).

Ovaj podatak, činjenica da je u kolekciji polovina nalaza meke pšenice bila „zakržljala“, kao i to da nisu pronađeni delovi klasnog vretena ove pšenice, sigurni su pokazatelji da se ovde fino prosejavala (Jones 1990) baš ta vrsta golozrne žitarice. I pored toga, zrna meke pšenice nisu potpuno oslobođena od ovog otrovnog uljeza. Da bi je nesmetano konzumirali stanovnici ovog imanja morali su još da je ručno prebru. Taj posao, mada mukotrpan, olakšava činjenica da su semena kukolja crna i stoga lako uočljiva. Da li je nusprodukt prosejavanja žitarica bio samo odbačen ili je korišćen u neke druge svrhe, ne znam. Kod vojvođanskih seljaka postojao je običaj da „šuljak“, očinke, sve korovsko semenje koje izbaci vršilica, trijer i selektor daju stoci. Ako u njima ima mnogo kukolja, onda su ga najčešće davali pastuvima i bikovima pogrešno verujući da će stoka biti potentnija. Pastuv zakrvavi očima i nikom ne da blizu, ali ne zbog „afrodizijskog“ dejstava kukolja, već zato što je otrovan (Tucakov 1971). Za stoku, letalne doze semena kukolja iznose 5 grama na kilogram telesne težine, a za svinje samo 2 grama (Đukić i dr. 2004).

Velika količina prosa u uzorku (250 zrna) praćena karakterističnim korovima (zeleni muhar [*Setaria viridis* (L.) Beauv.], korovsko proso [*Echinochloa crus-galli* (L.) R. et Sch.], obična pomoćnica [*Solanum nigrum* L.] i [italijanski muhar]) ukazuje da je ovaj jari usev prethodno sejan na oranici sa mekom pšenicom.

Interesantno je pomenuti da je raž, nekadašnji korov, mnogo kasnije od ostalih vrsta žitarica stekla status samostalne kulture u Evropi. To se desilo tokom kasnog gvozdenog doba i rimskog perioda (Behre 1992). Da Rimljani, razmaženi ukusom belog hleba, u početku nisu bili oduševljeni ovom žitaricom, ali da su znali njene prednosti, potvrđuju dva antička izvora. Plinije Stariji (1. vek) piše u svojoj *Historia Naturalis* sledeće: *„Raž, koga Taurinci u podnožju Alpa Azija nazivaju, je najinferiornija žitarica, može samo da utoli glad, rađa uostalom puno zrna, ima tanku stabljiku i od njega se dobija tamno, teško brašno. Da bi se brašnu poboljšao ukus pridodaje mu se krupnik; ali i pored toga je u velikoj meri odbojan želudcu. Raste na svim zemljištima, prinosi na stotinu puta više i štedi zemlju“*.[3] Galen od Pergamona (2. vek.): *„Na mnogim njivama Trakije i Makedonije video sam jednu vrstu žitarice, koja na osnovu osja i opšteg izgleda liči našoj (najverovatnije jednozrnoj pšenici). Pitao sam ljude za njeno ime i oni su mi odgovorili da se cela biljka kao i njena zrna zovu Briza. Od njenog brašna ispečeni hleb je taman i miriše neprijatno“*.[4] Rimljani su raž prevashodno zbog njenog lošeg ukusa na početku degradirali u status krmne biljke. Na to ukazuje i latinski naziv raži – *secale*. Potiče od reči secare – seći, što govori da je raž košena dok je bila još zelena (nije se čekalo sazrevanje zrna) i korišćena u prehrani stoke. Zbog dobrih prinosa i prilikom opštih nepovoljnih uslova za uzgoj žitarica raž je uticala na promenu raspoloženja, a i ukusa kod najvećih skeptika. Tako se u jednom dioklecijanskom ukazu iz 301. godine raž pominje na trećem mestu po značaju žitarica, odmah posle pšenice i ječma (Miedaner 1997). Ovaj podatak, kao i nalazi na lokalitetima u jugoistočnoj Evropi, ukazuju da je raž na Gamzigradu u ovom periodu bila samostalna kultura: Krivina, Bugarska (1. vek, Hajnalová 1982), Sucidava (4. vek, Cârciumaru 1984). Nalazi raži konstatovani su i prilikom istraživanja rimskog kastela Abritus (1–6. vek) u Donjoj Meziji, Bugarska (Popova, Marinova 2000), kao i u dva uzorka iz rimskog perioda (2. vek) na lokalitetu Gomolava u Vojvodini (Van Zeist 2003). Za razliku od ostalih, gore navedenih autora, Van Zeist pripisuje ovoj žitarici još uvek korovski status. Od 1. veka naše ere nalazi raži su sve učestaliji na lokalitetima severne Evrope (Behre 1992). Ovo ne treba da čudi pošto su klimatski uslovi, idući ka severu Evrope, sve nepovoljniji, a zemljišta generalno lošija. U ovakvim okolnostima ova nezahtevna kultura ima idealnu podlogu za nesmetano širenje. Upravo tamo raž dominira oranicama u srednjem veku.

Na osnovu korovskih vrsta identifikovanih u uzorku moguće je proceniti kvalitet zemljišta, odnosno odrediti položaj oranica gamzigradskih ratara. Prvu indiciju o kvalitetu zemljišta pruža nalaz kravlje stisnuše (*Thlaspi arvense* L.). Ova zahtevna biljka koja raste na umereno vlažnim zemljištima neutralne reakcije, koja su dobro obezbeđena azotom, je karakteristična vrsta polja sa bulkama (*Papaveretalia rhoeadis* Hüppe et Hofmeister 1990). Unutar polja sa bulkama izdvajaju se primorska broćika (*Galium spurium* L.), njivska lazarkinja (*Asperula arvensis* L.), obična prorašljika (*Bupleurum rotundifolium* L.), obični žavornjak (*Consolida regalis* S. F. Gray) i njivski ljutić (*Ranunculus arvensis* L.), kao karakteristične vrste sveze *Caucalidion platycarpi* R. Tx. 1950. Nalaz zupčastog matovilca (*Valerianella dentata* Pall.) kao diferencijalne vrste dodatno potkrepljuje postojanje ove sveze. Ove biljke pronalaze idealne uslove za rast leti na toplim staništima brdovitih i bregovitih krajeva. Osim za karbonatna zemljišta, navedene vrste se vezuju za duboka glinovita i ilovasta zemljišta, bogata hranljivim materijama i bazama (Hofmeister, Garve 1998). Karakteristike drugih navedenih zemljišta pot-

puno se poklapaju sa opisom tipa zemljišta smonica. Stoga možemo sa sigurnošću da tvrdimo da su se oranice nalazile u samoj okolini Gamzigrada.

Da se gamzigradski ratari u ovom periodu nisu bavili samo uzgojem žitarica ukazuju nalazi sočiva i običnog lanika. Lanik je jedina biljka uljarica identifikovana u ovom sloju. Ova vrsta, nekadašnji korov u poljima lana (*Linum usitatissimum* L.) prerasta u samostalnu kulturu tokom bronzanog doba u jugoistočnoj Evropi (Kroll 1991). Raste na svim zemljištima, a uspeva čak i u najekstremnijim klimatskim uslovima. Ova zahvalna uljarica sazreva samo 12–14 nedelja nakon setve. Nalazi semena šumske jagode (*Fragaria vesca* L.) ukazuju da stanovnici Gamzigrada nisu mogli da odole mirisu sitnih, ali zato veoma ukusnih plodova koji su sazrevali već od maja meseca u obližnjim šumama.

Teško je zamisliti rimski stil i način življanja bez vina. U kojoj meri se vinu u Rimu pridavao značaj, odnosno do koje mere je vinogradarstvo bilo rasprostranjeno u carstvu i kakve je to posledice imalo po ekonomiju svedoči i ukaz cara Domicijana iz devedesetih godina nove ere. Svetonije piše u *De vita caesarum* sledeće: *„U godini kada je jeftinog vina bilo u izobilju a žitarica malo, on (Domicijan) je procenio da je preterano uzgajanje vinove loze uzrok zapostavljanja ostalih useva, stoga je zabranio dalje sađenje vinove loze u Italiji i dao naređenje da se smanji broj čokota u ostalom delu carstva za najmanje jednu polovinu, ali ovaj ukaz nikad nije stupio na snagu“*.[5] Kao razlog zašto je sam car Domicijan ukinuo svoj ukaz Svetonije navodi stihove pesme koja se širila Rimom: *„Možeš da mi pokidaš korenje, jarcu, ali čemu je to dobro? Uvek ću imati nešto preostalog vina, da te žrtvujem“*.[6] Međutim dvesta godina kasnije, u periodu iz kojeg datira i uzorak br. 7, Prob (carevao 276–282), rodom Sremac, podstrekivao je uzgajanje vinove loze. Starorimski istoričar Aurelije Viktor navodi u *De Caesaribus* sledeće: *„Kao što je Hanibal pokrio velike delove Afrike plantažama maslina koristeći pri tome svoje trupe kao radnu snagu ... na isti način je Prob pokrio Galiju, Panoniju i brda Mezije sa vinovom lozom“*.[7] Međutim, prema Eutropiju Prob je koristio svoje trupe za *„sađenje vinove loze na Alma Mons (Fruškoj Gori), u blizini Sirmijuma, i Aureus Mons u Gornjoj Meziji“*.[8] Naselje Aureus Mons se nalazi u blizini potoka Seone, 37 km istočno od Beograda (Mirković 1968). Na osnovu nalaza jedne semenke vinove loze (*Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera*) i malog broja uzoraka, teško je dokazati postojanje vinograda u ovom periodu na Gamzigradu. Jedno je sigurno, naš nalaz ne pripada kratkom, okruglastom tipu semena koje je karakteristično za divlju lozu (*Vitis silvestris* Gmel.), već kulturnoj lozi. Nepotrebno je pomenuti da su vina iz ovog kraja odlična u šta se i autor teksta mogao lično uveriti. Još jedan dokaz duge tradicije vinogradarstva u ovom kraju?!

Sloj F (carska palata)

Tri uzorka iz perioda 305-311 g.: br. 1 (E-67, kv. L”XXIII), br. 6 (E-104, kv. L”XXII) i br. 20 (E-60, kv. K”XXIII).

Žitarice: meka pšenica; proso. Mahunarke: –. Biljke uljarice: –.

Iako su tri uzorka uzeta iz ovog sloja, pronađeno je svega 8 ugljenisanih ostataka semena. Razlog za ovo treba tražiti u činjenici da se na ovom mestu nalazi javno kupatilo u okviru carske palate. Nalazi jednog zrna meke pšenice i jednog zrna prosa potiču iz dva različita uzorka.

Sloj E (zanatski centar, naselje u carskom domenu)

Pet uzoraka: uzorci br. 12 (E-49, L”XXIII, na malternom podu) i br. 22 (E-48, kv. K”XXIV) se datuju u kraj 4. veka, uzorci br 2 (E-50, kv. L”XXIII, rupa od direka) i br.17 (E-68, kv. L”XXIII, jama 3) u kraj 4./ prva polovina 5. veka i uzorak br. 25 (E-6, G”XXIV, objekat od suhozida) u prvu polovinu 5. veka.

Žitarice: meka pšenica, ječam (plevni), raž, ovas; proso, (italijanski muhar). Mahunarke: neidentifikovane mahunarke. Biljke uljarice: –.

Iz sloja E uzeto je pet uzoraka koje ne obiluju nalazima. Osim već poznatih vrsta žitarica iz prethodnih slojeva ovde se po prvi put pojavljuje ovas. Plod ovsa je plevičasto zrno. Za razliku od plevnog ječma, kod koga plevice srastaju sa omotačem ploda, zrna ovsa su čvrsto obavijena plevom. Mada lakše u odnosu na ječam, pleve ovsa se teže odstranjuju od zrna ostalih plevnih žitarica. Ukoliko se u nalazima pronađu gola zrna ovsa, kao što je to ovde slučaj, njihova identifikacija je moguća samo do roda biljke. Bez prisustva pleve, odnosno osnove cveta, nemoguće je odrediti da li se radi o kulturnoj vrsti, običnom ovsu, ili korovskom, njivskom ovsu (*Avena fatua* L.). Promena statusa običnog ovsa od korova ka samostalnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi datira iz gvozdenog doba (Kroll 1991). Körber-Grohne (1994) smatra da je na ovo najverovatnije uticalo zahlađenje klime praćeno povećanjem padavina sa kraja bronzanog doba (sl. 5). Kao i raž, ovas dostiže najveći značaj u srednjem veku. Nalaz jednog jedinog zrna u ovom periodu ne može da

služi kao dokaz da se ova žitarica uzgajala na poljima kao samostalna kultura.

U uzorku br. 12 koji je uzet iz objekta sa malternim podom i datira sa kraja 4. veka pronađeni su ostaci kaše. Iz nje sam uspeo da izdvojim dva semena mahunarki. Na žalost semena su bila u tako lošem stanju da je detaljnija identifikacija bila nemoguća. Ovaj nalaz može da posluži ne samo kao potvrda uzgajanja mahunarki u ovom periodu, već i kao dokaz na koji način su one pripremane. Da se ne radi o čistoj kaši sa mahunarkama svedoče i dva zrna žitarica pronađenih u istom uzorku od kojih je jedno raž.

Osim nalaza vinove loze, šumske jagode i jednog koštuničavog voća iz ovog perioda u uzorku br. 25 pronađena su dva okruglasta ploda, težine 1,5 g, odnosno 1 g (sl. 8). Da bih ustanovio o kojim vrstama je reč, a da ne bih oštetio semenke/košticu unutar plodova, odlučio sam se da ih uzdužno prepolovim. Morfološke karakteristike iz ploda ispalih, celih semenki (oblik koji se može opisati kao „blago zaobljena bikonična kapljica“ [sl. 9]; indeks odnosa dužine i širine iznosi 1,51; klica se nalazi pored vrha semenke; glatka površina bez izraženih izduženih ćelija sa špicastim završetkom) su me naveli na zaključak da se ovde radi o plodovima divlje kruške (*Pyrus pyraster* [L.] Burgsd.). Ovakav nalaz dodatno potkrepljuje činjenica da se u semenim komoricama nalaze po dve semenke, što uslovljava da su semenke sa jedne strane ravne, sa druge zaobljene. Osim toga brojne jamice u mesu plodova ukazuju da su u njima bile smeštene kamene ćelije?! Upravo te kamene ćelije čija je uloga da štite semena od insekata i drugih štetočina donekle smetaju pri konzumiranju plodova. Divlja kruška je najslađa kad prezri, nagnjili, odnosno kad otpadne sa drveta. Inače, zrenje plodova se proteže u dosta dugom vremenskom intervalu: od kraja juna/početka jula, pa sve do kraja septembra/oktobra (Mratinić, Kojić 1998). Ovu vrstu najčešće srećemo pojedinačno na svetlim mestima uz rubove šuma, pašnjaka, živica i puteva, od ravnice do pretplaninskog pojasa.

Sloj D (refugijum)

Dva uzorka iz 5. veka: br. 14 (E-3, kv. G“H”XXIV, središnji deo objekta od suhozida – ambar) i br. 15 (E-1, G”H”XXIV, objekat od suhozida – ambar).

Žitarice: meka pšenica, raž, ječam (plevni), ovas, jednozrna pšenica; proso. Mahunarke: sočivo, bob, njivska grahorica. Biljke uljarice: –.

Iz ovog sloja uzeta su dva uzorka. Potiču iz istog objekta od suhozida, sa tim što je uzorak br. 14 uzet iz sredine, a uzorak br. 15 nešto iznad njega. Da se ovde radi o ambaru u kojima je čuvana letina ukazuje veliki broj ugljenisanih zrna meke pšenice, ukupno 8 504. Od malobrojnih nenamernih primesa drugih vrsta žitarica u ovoj zalihi količinski se izdvajaju raž sa četrdeset jednim nalazom i proso sa 22 zrna. Ovaj podatak ukazuje na mogućnost da je u ambaru skladištena meka pšenica koja je požnjevena na najmanje dve parcele?! Nalazi korovskih/ruderalnih biljaka su mnogobrojniji (626). Njihov količinski udeo u oba uzorka zajedno iznosi 6,79%. Pri tome polovina nalaza ove funkcionalne grupe otpada na semena kukolja. Na osnovu izmerenih 50 celih zrna iz obe probe uspeo sam da izračunam težinu hiljadu zrna kukolja: 4,42 g i 4,28 g (prosek 4,35 g). Ove vrednosti su mnogo veće od vrednosti iz uzorka br. 7 iz sloja G (3,75 g). Ukoliko ovome pridodamo i činjenicu da su uzorcima u većem broju (108) zastupljeni relativno veliki/teški plodići broćike lepuše (*Galium aparine* L.) onda dobijamo potvrdu tvrdnje da se u oba slučaja prosejavala pšenica pre nego što je bila skladištena. Težinski udeo kukolja u ovom ambaru je visok 1,18%, dok je količinski još veći 3,75%. Ako bi pšenicu sa ovim procentima kukolja samleli, dobili bi gorko i suvo brašno. Da bi ovo izbegli i da ih u najboljem slučaju ne bi bolela glava od konzumiranja hleba sa primesama kukolja stanovnici Gamzigrada morali su ovu zalihu pre mlevenja ručno da preberu. Ne tako davno, još dok je kukolja stvarno bilo u žitu, među ljudima i životinjama vladale su epidemije tzv. gitagizma koji nastaje usled dugotrajne svakodnevne upotrebe hleba i druge hrane sa mnogo semena kukolja. Na sreću, otrovni sastojci kukolja se znatnim delom uništavaju na visokoj temperaturi, tako da je hleb mnogo manje otrovan od brašna. To je i glavni razlog zašto su se akutna trovanja ljudi retko dešavala (Tucakov 1971). Ukoliko je pak ova neočišćena zaliha meke pšenice bila namenjena za dalju setvu, danas stanovnici Gamzigrada ne bi mogli da je izvezu na tržište Evropske unije. Na osnovu uputstva Saveta EZ iz 1966. godine dozvoljene količine kukolja u setvenom semenu pšenice se kreću od svega jedne do tri semenke na 500 g pšenice. To je i razlog zašto se kukolj danas nalazi na Crvenoj listi ugroženih biljnih vrsta.

Svega 4 nalaza mahunarki je identifikovano u uzorcima. Pored već poznatog sočiva iz predgalerijeve faze (*villa rustica*?), ovde nailazimo po prvi put na kulturne vrste mahunarki, bob i njivsku grahoricu. Nalazi kupine (*Rubus fruticosus* agg.), običnog burjana (*Sambucus ebulus* L.) kao i jednog semena kruške/jabuke ukazuju na sakupljačke aktivnosti ljudi u ovom periodu. Da li su jedna vrsta sleza (*Malva*) i beli slezac

(*Althea officinalis* L.) isto tako sakupljani, a potom korišćeni u medicinske svrhe ne znam. U svakom slučaju bili su na dohvat ruke u poljima pšenice. Lekovitost ovih biljaka je odavno poznata. Teofrast (4–3. vek p.n.e.), a naročito Dioskrid, rimski vojni lekar, koji u svom delu *De materia medica* pisanom u drugoj polovini 1. veka daje uputstva o upotrebi nešto manje od hiljadu biljnih, životinjskih i mineralnih droga, a među njima i belog slesca. I samo ime ove biljke (gr. *althos – lek*) govori u koje svrhe je korišćen. Beli slezac je potpuno neotrovan, neškodljiv, pa ipak su od njega u prošlosti mnoge žene umirale. Zašiljenim korenom ove biljke žene su izazivale pobačaj. Pošto je koren uvek prljav, redovno je dolazilo do sepse, trovanja krvi, koja se često završavala smrću (Tucakov 1971). Dioskrid i Plinije Stariji su preporučivali slez (gr. *malasso – omekšati*) kao sredstvo za izlučivanje sluzi i ublažavanje kašlja. Semenke sleza su cenili kao afrodizijak.

Potvrdu postojanja zajednice korova *Caucalidion platycarpi* R. Tx. 1950 ustanovljenu još u sloju G potkrepljuje i novopridošla karakteristična vrsta ove sveze, poljska krpeljica (*Torilis arvensis* [Huds.] Lk.).

Sloj C (ranovizantijsko naselje)

Četiri uzorka iz prve polovine 6. veka: br. 3 (E-95, kv. L"XXIV, ispod pitosa), br. 13 (E-106, kv. M"XXIII, ukop), br. 18 (E-15, H"XXV, uz suhozid metalurškog objekta) i br. 19 (E-102, M"XXIV).

Žitarice: meka pšenica, ječam (plevni i golozrni), (običan) ovas, raž, jednozrna i dvozrna pšenica; proso, (italijanski muhar). Mahunarke: sočivo, bob, sastrica, leblebija, grašak. Biljke uljarice: obični lanik.

Značajna promena u odnosu na prethodne periode lokaliteta Gamzigrad se ogleda u naglom porastu nalaza mahunarki (243), odnosno broju zastupljenih vrsta (5). Sve vrste mahunarki su stari „znanci" iz preistorijskih vremena. Najveći broj ovih oplemenitelja zemljišta potiče iz dva uzorka. Težinski udeo mahunarki u uzorku zemlje ispod pitosa pronađenog *in situ* je skoro 80%, dok je u uzorku br. 19 taj iznos bio upola manji. Drugu novinu u odnosu na prethodne periode predstavlja nalaz zalihe višeredog, plevnog ječma (uzorak br. 13). Osim toga u ovom periodu broj nalaza raži i ovsa se naglo uvećava. U zalihi ječma nešto manje od ¼ svih nalaza u tom uzorku otpada na zrna ovsa. Dokaz, da se ovde radi o kulturnom ovsu pronalazimo, osim u velikoj količini zrna i u identifikovanim osnovama cveta. Da je ova danas prevashodno krmna biljka u antičko vreme korišćena i u ishrani ljudi svedoči navod Plinija Starijeg. On piše da *„germanski narodi, koji ovas seju, nijednu drugu kašu sem ovsene kaše ne jedu"*.[9] Međutim, Galen na kraju 2. veka piše da: *„ljudi samo za vreme gladnih godina peku hleb od ovsa"*[10] što ukazuje da je ova vrsta žitarica ipak bila rezervisana za konje i stoku.

U uzorku br. 18 dominira meka pšenica. Iako je proso zastupljen u svim uzorcima iz ovog perioda i po ukupnom broju nalaza sa ovsem deli treću poziciju po značaju (746) do sada nije pronađena nijedna zaliha ove sitnozrne žitarice koja se danas prodaje kao hrana za ptice. Verni pratilac prosa je italijanski muhar. U našim uzorcima ova srodna vrsta običnog prosa je veoma malo zastupljena. Za sada nemamo dokaza da je italijanski muhar samostalno uzgajan na Gamzigradskim oranicama. Međutim, da su obe prosolike žitarice bile uzgajane u Rimskom dobu svedoče antički autori. Kolumela (1. vek) u svom delu *De re rustica* piše: *„panicum (italijanski muhar) i milum (obično proso) mogu se ubrojiti u žitarice ... italijanski muhar se tucanjem u stupi oslobađa od pleve i tako se dobija, najbolje u mleku kuvan, kaša koja nema loš ukus. Od običnog prosa se peče hleb i prave kaše"*.11 Strabon (1. vek) prenosi sledeće: *„Dolina reke Termodon (Terme Čaj, Turska) koja se uliva u Crno More je vlažna, obiluje zelenilom, hrani stada goveda i konja, i najveći broj njiva je zasejan sa italijanskim muharom i običnim prosom. U toj dolini ljudi nikad nisu gladovali"*.12 Plinije Stariji (1. vek): *„Ljudi tamo (severna Italija) od njega (prosa) kuvaju kašu bele boje i peku dosta sladak hleb. Sarmatski narodi (konjanički narodi iz Azije) se hrane prevashodno prosinom kašom u koju mešaju brašno i konjsko mleko ili konjsku krv koju uzimaju iz krvnih žila butine i tako je jedu. Italijanski muhar se koristi u celoj Galiji. U Italiji se uzgaja u predelu gde protiče reka Po, meša se sa bobom, bez koga čovek tamo nijedno jelo ne priprema"*.[13]

Šta bi bila jela bez začina ili povrća i da li danas u Srbiji postoji bašta bez ovih oplemenjivača jela? Nalazi korijandera (*Coriandrum sativum* L.) i obične blitve (*Beta vulgaris* L.) navode nas na zaključak da je u ovom periodu baštama pridavan veliki značaj (sl. 10 i 11). Okrugli plodovi korijandera imaju slatkoljuti ukus i aromatičan miris. Čine ih dve poluloptaste semenke, koje se ne odvajaju ni kad plod sazri. Unutar ploda nalaze se kanali u kojima je etarsko ulje. Korijander cveta i sazreva neujednačeno. Događa se da istovremeno ima zrelih plodova, zelenih, pa i tek zametnutih. Zeleni delovi biljke i nedozreli plodovi mirišu na stenice, pa odatle potiče i naziv biljke (gr. *koris – stenica*). Korijander u prošlosti nije korišćen samo kao začinska biljka. U antici su se

plodovi korijandera upotrebljavali i kao lek kod ugriza škorpiona i zmija! U srednjem veku služio je kao sastojak ljubavnih napitaka. Danas se samleveni plodovi upotrebljavaju kao začini za kobasice, najviše u Nemačkoj (frankfurteri) i Italiji (mortadela). Poznato je i da se meso natrljano smesom korijandera i vinskog sirćeta može duže vreme održati svežim i pri sobnoj temperatri (Grlić 1990). Seje se uglavnom u rano proleće, u martu, a period od nicanja do sazrevanja plodova traje samo 90–120 dana.

A, jel neko video baštu bez oraha? U dva uzorka, iz ovog sloja pronađeni su ugljenisani ostaci ljuski ove voćke. Od voća uzgajala se još samo vinova loza. Inventar sakupljanog voća čine kruška (*Pyrus*), obični burjan (*Sambucus ebulus* L.), leska (*Corylus avellana* L.), ribizla (*Ribes*) i jedna neidentifikovana koštunica (*Prunus*). Obični burjan se vrlo često sreće na zapuštenim njivama, ali i po obodu šuma, kraj puteva i đubrišta. Dugo se smatralo da su bobice ove vrste otrovne, ali bez razloga. Doduše, ako se konzumiraju u svežem stanju, mogu izazvati neželjene efekte prilikom probave. Ovaj problem se uklanja termičkom preradom. U nekim krajevima Srbije se i danas od bobica burjana pravi rakija (lek protiv dizenterije), ali se najviše koriste za pravljenje pekmeza, džema i dr. Plodovi burjana se zbog intenzivno ljubičasto-crne boje mogu koristiti i kao bojadiseri za vina i sokove. U narodnoj medicini osim plodova koriste se i cvetovi, listovi, kao i koren ove vrste (Mratinić, Kojić 1998).

U dva uzorka iz ovog perioda identifikovao sam delove žira hrasta (*Quercus*), dva kotiledona i tri kupule (sl. 12). U istim uzorcima, kao i jednom sledećem, naišao sam na šest velikih brazdastih „šišarki“, sa debelim, drvenastim zidovima, i po jednim šupljim „jajetom“ u sredini (sl. 13). Mada se radi o biljnom tkivu, za nastanak ovih kompleksnih tvorevina – gala (*cecidieae*), odgovorne su osice vrste *Andricus quercuscalicis* Burgsdorf. Njihova krivica je u tome što polažu jaja u žir hrasta. Tom prilikom se izlučuju hemijske materije koje iniciraju tumorski rast biljnog tkiva stvarajući zaštitne „kućice“ u kome se razvija larva. Kako je oblik gala karakterističan za svaku vrstu i generaciju osica koja ih je izazvala više nije bilo teško odrediti o kojoj vrsti je reč, odnosno da se radi o njenoj drugoj generaciji koja se razvija iz neoplođenog jajeta (Stone, Cook 1998). Time je sužena i lista mogućih biljaka domaćina na hrast kitnjak (*Quercus petraea* Lieb.), hrast medunac (*Q. pubescens* Willd.), odnosno hrast lužnjak (*Q. robur* L.). Da bih odredio koja vrsta hrasta je ovde zastupljena, trebalo bi sačekati očuvanije primerke kupule od dosad pronađenih.

Sloj B (obnova utvrđenja)

Deset uzoraka: uzorci br. 5 (E-89, kv. L”XXIV, ugljenisane drvene grede), br. 9 (E-82, kv. M”XXIII, peć 4/2005, ugljenisano drvo), br. 10 (E-78, kv. M”XXIII), br. 16 (E-101, kv. M”XXIII, uz unutrašnju stranu srušenog zida) i br. 26 (E-103, kv. M”XXII, iz urušenog objekta od suhozida) se datuju u sredinu 6. veka, dok se uzorci br. 4 (E-100, kv. M”XXII), br. 8 (E-92, kv. M”XXII, južno od kuće 2/2005), br. 11 (E-65, kv. L”XXIV, ugljenisano drvo), br. 23 (E-70, kv. M”XXIV, ugljenisano drvo) i br. 24 (E-88, kv. M”XXIV) datuju u drugu polovinu 6. veka.

Žitarice: (običan) ovas, raž, jednozrna pšenica, ječam (plevni i golozrni), meka pšenica, dvozrna pšenica; proso, (italijanski muhar). Mahunarke: bob, sočivo, sastrica, leblebija, grašak, urov. Biljke uljarice: obični lanik.

Iz ovog sloja potiče najveći broj nalaza, 9 735. U odnosu na prethodni period dolazi do značajnih promena u poretku žitarica. Meka pšenica koja je još u sloju C zauzimala neprikosnoveno prvo mesto doživljava drastičan pad na šesto i ustupa čeonu poziciju prosu. Ječam sa druge pozicije pada na petu, dok se ovas i raž pomeraju za jedno mesto unapred, na drugo, odnosno treće. Dvozrna pšenica i italijanski muhar još uvek drže začelje. Najveće iznenađenje priređuje jedna od tri glavne preistorijske žitarice – jednozrna pšenica. Ova plevna žitarica u ovom periodu doživljava iznenadnu renesansu. Broj njenih nalaza se takoreći niotkud popeo na 1 118. U svim prethodnim periodima na Gamzigradu bilo ih je samo 39. Sredinom 6. veka ona očigledno gubi status „korovske“ primese u poljima meke pšenice i seje se kao samostalna kultura. Njeni ugljenisani ostaci pronađeni su u 5 od 10 uzoraka, dok su veće količine zrna i račvi klasića zabeležene u uzorcima br. 16 (417), br. 24 (311) i br. 26 (377). U ranovizantijskom naselju Viminacijum iz 6. veka (Borojević 1988) nema nalaza ove pšenice, dok se na lokalitetu Sadovec, Bugarska (Hopf 1973) jednozrna pšenica pojavljuje u inventaru žitarica. Na oba lokaliteta prisutna je meka pšenica. Međutim, ni tamo nije dominantna vrsta žitarica. U kojoj meri je pridavan značaj mahunastim kulturama u ovom periodu ukazuje ne toliko količina njihovih nalaza već njihova raznovrsnost (bob, sočivo, sastrica, leblebija, grašak, urov). Da se stanovnici Gamzigrada nisu razlikovali mnogo od svojih suseda u ovom pogledu ukazuju i nalazi sa lokaliteta Svetinja gde su pronađeni ugljenisani ostaci graška, boba i sočiva (Borojević 1988), dok su inventar mahunarki u Sadovecu činili

sočivo, urov, sastrica i bob (Hopf 1973). Jedini predstavnik biljaka uljarica na Gamzigradu je još uvek obični lanik. Inventar voća uvećan je za dva nova člana: običnu krušku (*Pyrus communis* L. em. Gaertn.) i breskvu (*Persica vulgaris* Mill.). Za razliku od okruglastog ploda divlje kruške iz sloja E, plod obične kruške ima karakterističan oblik voćke koju smo navikli da kupujemo na pijacama (sl. 14). Osim toga mnogo je veći od divljeg srodnika. Na uzdužnom preseku ploda uočljiv je niz šupljina u kojima su bile smeštene kamene ćelije. U semenim komoricama nalazila su se po dva duguljasta semena (sl. 15).

ANALIZA UGLJENISANOG DRVETA (ĆUMURA)

U 13 od ukupno 28 uzoraka u materijalu sa Gamzigrada pronađeni su ostaci ugljenisanog drveta. Dva uzorka su sadržala isključivo ostatke ćumura, dok je u preostalih 11 drvo bilo pomešano sa ugljenisanim generativnim ostacima biljaka (semena i plodovi). Među 54 komada ćumura većih od 1 cm najzastupljeniji je hrast (*Quercus*) sa ukupno 29 nalaza u 12 uzoraka (tab. 2). Nalazi ostalog drveća su mnogo ređi i malobrojniji. Jasen (*Fraxinus*) i javor (*Acer*) se pojavljuju u 4 od 13 uzoraka, leska (Corylus) u 3, dok je jedan lišćar sa rastresito poroznim drvom zastupljen u 2 uzorka. Brest (*Ulmus*) i jedna vrsta jabučastog voća su konstatovani u po jednom uzorku.

Osim ugljenisanog ćumura iz gore pomenutih 13 uzoraka analizirano je i pet drvenih predmeta koji su pronađeni tokom arheoloških istarživanja u sloju B: 4 drške i jedno dugme. Svi predmeti su izrađeni od različitog vrsta drveta (tab. 3), ali nijedno od hrasta. Hrast je očigledno bio cenjeniji kao drvena građa, dok su javor, bukva (*Fagus*), brest i jedno jabučasto drvo nalazili svoju primenu u izradi alatki. Dugme je izrađeno od jedne vrste četinara (jela, kleka ili tisa).

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavljeni su rezultati arheobotaničkih analiza na lokalitetu Gamzigrad. Analizama je obuhvaćeno ukupno šest naseobinskih slojeva iz perioda od druge polovine 3. do druge polovine 6. veka. Najbrojniji nalazi potiču iz ranovizantijskog naselja, dok je kasnorimski period slabije dokumentovan. Razlog izuzetno malom broju nalaza iz sloja carske palate treba tražiti u činjenici da su uzorci uzeti sa mesta na kojem je početkom 4. veka sagrađeno javno kupatilo, *termae*. Nedostatak podataka iz ovog najsvetlijeg perioda Gamzigrada onemogućava kontinuirano praćenje ratarskih aktivnosti na ovoj lokaciji, ali ne umanjuje vrednost postignutih rezultata iz antičkog perioda. Ovaj period je u našoj zemlji arheobotanički najmanje istražen. Ovde su predstavljeni prvi podaci iz kasnorimskog perioda u Srbiji, dok je iz ranovizantijskog perioda arheobotanički dokumentovan samo jedan lokalitet, Svetinja/Viminacijum. U ugljenisanom materijalu sa Gamzigrada identifikovano je ukupno 9 različitih vrsta žitarica. Šest vrsta žitarica su uzgajane kao samostalne kulture, dok su preostale tri (dvoznrna pšenica, italijanski muhar i višeredi golozrni ječam) u uzorcima toliko retke da ih možemo okarakteristati kao manje značajne ili kao korovske uljeze na žitnim poljima. Tri vrste žitarica su uzgajane kao ozimi usevi (meka pšenica, raž i jednozrna pšenica), dok su proso, ovas i verovatno višeredi plevni ječam sejani u proleće. Interesantno je pomenuti da u gamzigradskom materijalu nema nijednog jedinog zrna krupnika (*Triticum spelta* L.). Da se zrna ove kulture, konstatovane na Gomolavi, a koja je među ratarima u rimskim provincijama severno od Alpa bila omiljena vrsta žitarica, nije slučajno provukla u taksonomskoj jedinici – neidentifikovane žitarice, potvrđuje izostanak njenih karakterističnih, velikih račvi klasića. Nalazi krupnika nedostaju i na ostalim arheološkim lokalitetima centralnog Balkana u kasnoantičkom periodu. Veliki broj vrsta mahunarki, ukupno sedam, svedoči da se posebno u ranovizantijskom periodu ovim oplemenjivačima zemljišta pridavao izuzetan značaj. Jedina vrsta biljaka uljarica koju sam mogao da identifikujem je obični lanik. Njegovo prisustvo u uzorcima iz 3. veka i ranovizantijskog perioda otvara mogućnost uvoza maslinovog ulja iz toplijih krajeva u periodu između dva navedena razdoblja. Da je uvoz biljnih proizvoda u rimskom periodu bio sasvim normalna pojava svedoče nalazi pinijola (*Pinus pinea* L.) i urmi (*Phoenix dactylifera* L.) sa kastela Abritus u severoistčnoj Bugarskoj. Osim podatka o vrstama uzgajanih ratarskih kultura, analize gamzigradskog materijala pružile su nam uvid u tehnike i postupke prečišćavanja požnjevenih žitarica. Srećni nalaz iz perioda pre izgradnje carske palate ukazuje da je meka pšenica bila ne samo provejavana već i prosejavana pre nego što je bila skladištena. Ovo potvrđuje i nalaz iz ambara sa samog kraja rimskog perioda. Da su se oranice nalazile u neposrednoj blizini utvrđenja, na zemljištu tipa smonica, pronalazimo u postojanju korovske zajednice *Caucalidion platycarpi* R. Tx. 1950. Šume hrasta u okruženju su predstavljale nepresušni izvor drvene građe, kao i samoniklog voća.

Zbog nejednakog broja uzoraka i velikih oscilacija u količini pronađenih ugljenisanih plodova/semena biljaka nemoguće je izvršiti uporednu analizu na nivou naseobinskih slojeva, ali zato između dva perioda – kasnorimskog i ranovizantijskog. I pored činjenice da uzorci iz kasnorimskog perioda ne obiluju nalazima moguće je izvući glavne karakteristike poljoprivrednih aktivnosti u tom dobu. Dominantna kultura na oranicama je meka pšenica. Celokupna ratarska proizvodnja je podređena ovoj ozimoj žitarici. Na to ukazuju ne samo nalazi ove vrste, već inventar njihovih pratećih korova. Ovakav način proizvodnje išao je na ruku kukolju koji se nesmetano širio u ovom usevu. Osim nje na oranicama se seju još proso, ječam i raž. Glavno mahunasto povrće je sočivo. Vinova loza je jedini predstavnik uzgajanog voća. Veliki značaj u ishrani stanovništva imaju samonikle vrste: šumska jagoda, divlja kruška, kupina, burjan. U ranovizantijskom periodu pristup ratarskoj proizvodnji se drastično menja. Na oranicama se skoro podjednako seje šest vrsta žitarica, šest vrsta mahunarki, dok se od biljaka uljarica uzgaja samo obični lanik. U baštama između stabala kruške, oraha i breskve uzgaja se korijander i blitva. U 6. veku se još ne zna na koju stranu će se razvijati ratarska proizvodnja. Sa jedne strane, raž i ovas, dve doskora korovske biljke, nagoveštavaju svoj pohod ka čeonoj poziciji u srednjovekovnoj poljoprivredi. Sa druge strane, iznenadni procvat jednozrne pšenice ukazuje na retrogradne pojave i povratak u preistorijska vremena. Dva koraka napred, jedan korak nazad!

NAPOMENE

[1] Od 29. juna 2007. Feliks Romulijana se nalazi na UNESCO-voj listi svetske baštine.

[2] Ovom prilikom želim da se zahvalim Muzeju grada Novog Sada koji mi je ustupio prostoriju za obavljanje analiza.

[3] Slobodan prevod autora sa nemačkog, citat preuzet iz Miedaner 1997.

[4] Ibidem.

[5] Slobodan prevod autora sa engleskog, citat preuzet iz Rolfe, J. C., *Suetonius. The Lives of the Twelve Caesars* (London 1913–14).

[6] Ibidem.

[7] Slobodan prevod autora sa engleskog, citat preuzet iz Bird, H. W., *Aurelius Victor. De Caesaribus* (Liverpool 1994).

[8] Slobodan prevod autora sa nemačkog, citat preuzet iz MÜLLER, F. L., *Eutropii Breviarium ab urbe condita. Eutropius. Kurze Geschichte Roms seit Gründung (753 v.Chr.–364 n.Chr.)* (Stuttgart 1995).

[9] Slobodan prevod autora sa nemačkog, citat preuzet iz Körber-Grohne 1994.

[10] Ibidem.

[11] Ibidem.

[12] Ibidem.

[13] Ibidem.

LITERATURA

Antonović, G., 1970, *Pedološka karta SFRJ, SR Srbija, Zaječar* 2 – 1:50 000 (Beograd 1970).

Behre, K.-E. 1992, *The history of rye cultivation in Europe*. Vegetation History and Archaeobotany 1992 (1), 141–156.

Beijerinck, W. 1976, *Zadenatlas der Nederlandsche Flora* (Wageningen 1976).

Blümel, W. D. 2006, *Klimafluktuationen – Determinanten für die Kultur- und Siedlungsgeschichte?* Nova Acta Leopoldina NF 94, 346, 2006, 13–36.

Borojević, K. 1988, *Analiza ugljenisanog semenja sa lokaliteta Svetinja*. Starinar 38 (1987), 1988, 65–72.

Čanak, M., Parabućski, S., Kojić, M. 1978, *Ilustrovana korovska flora Jugoslavije* (Novi Sad 1978).

Cârciumaru, M. 1984, *Considérations paléoethnobotaniques et contributions a l`agriculture chez les Géto-Daces II* (na rumunskom jeziku sa francuskim rezimeom). Thraco-Dacia 5, 1984, 171–176.

Ćirić, M. 1989, *Pedologija* (Sarajevo 1989).

Dodig, D., Spasov, P., Miletić, R. 2006, *The Occurrence of Drought and its Effects on Plant Production in Eastern Serbia*. Acta Agriculturae Serbica 11/21, 2006, 45–51.

Đukić, D., Moisuc, A., Janjić, V., Kišgeci, J. 2004, *Krmne, korovske, otrovne i lekovite biljke* (Novi Sad 2004).

Grlić, Lj. 1990, *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja* (Zagreb 1990).

Grupa autora 1983, *Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije/ Map of Natural Potential Vegetation of FSR Yugoslavia* (1:1 000 000) (Beograd 1983).

Hajnalová, E. 1982, *Archäobotanische Funde aus Krivina*. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17, 1982, 207–236.
Hofmeister, H., Garve, E. 1998, *Lebensraum Acker* (Berlin 1998).
Hopf, M. 1973, *Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien.* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 20, 1973, 1–55.
Körber-Grohne, U. 1994, *Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie* (Stuttgart 1994).
Kroll, H. 1991, *Südosteuropa*. In: van Zeist, W., Wasylikowa, K. & Behre, K.-E. (eds). Progress in Old World Palaeoethnobotany (Rotterdam 1991) 161–177.
Janković, M., Pantić, N., Mišić, V., Diklić, N., Gajić, M. 1984, *Vegetacija SR Srbije 1* (Beograd 1984).
Jones, G. 1990, *The application of present-day cereal processing studies to charred archaeobotanical remains*. Circaea vol. 6, 2, 1990 (for 1988), 91–96.
Medović, A. 2004, *Zum Ackerbau in der Lausitz vor 1000 Jahren. Der Massenfund verkohlten Getreides aus dem slawischen Burgwall unter dem Hof des Barockschlosses von Groß Lübbenau, Kreis Oberspreewald-Lausitz*. In: Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien 5. Naturwissenschaftliche Beiträge. Offa-Bücher NF 82 (Neumünster 2004) 185–236.
Miedaner, T. 1997, *Roggen – vom Unkraut zur Volksnahrung* (Frankfurt/Main 1997).
Mihajlović, I. 1982, *Šumarstvo Timočke krajine od 1833. do 1979. godine* (Zaječar 1982).
Mirković, M. 1968, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Beograd 1968).
Mratinić, E., Kojić, M. 1998, *Samonikle vrste voćaka Srbije* (Beograd 1998).
Popova, Tz., Marinova, E. 2000, *Archeobotanical and Anthracological Analysis of the Roman and Early Byzantine Castle Abritus, North-Eastern Bulgaria*. Archaeologia Bulgarica 4, 2000, 89-96.
Schlüchter, Ch., Jörin, U. 2004, *Alpen ohne Gletscher? Holz- und Torffunde als Klimaindikatoren*. Die Alpen 6, 2004, 34–47.
Schoch, W., Heller, I., Schweingruber, F. H., Kienast, F. 2004, *Wood anatomy of central European Species*. Online version, http://www.woodanatomy.ch
Schönwiese, Ch.-D. 1995, *Klimaänderungen – Daten, Analysen, Prognosen* (Berlin/Heidelberg 1995).
Stone, G. N., Cook, J. M., 1998, *The structure of cynipid oak galls. Patterns in the evolution of an extended phenotype*. Proceedings of the Royal Society of London B 265 (1998), 979–988.
Tucakov, J. 1971, *Lečenje biljem. Fitoterapija* (Beograd 1971).
Vilotić, D. 2000, *Uporedna anatomija drveta* (Beograd 2000).
Van Zeist, W. 2003, *Plant husbandry and vegetation of Tell Gomolava, Vojvodina, Yugoslavia*. Palaeohistoria 43/44 (2001/2002), 2003, 87–115.
Živić, M. 2003, *Felix Romuliana – 50 godina odgonetanja/Felix Romuliana – 50 Years of Solving* (Zaječar 2003).

►
Sl. 1. Centralni Balkan. Snimak iz svemira.

▲ *Slika 2. Snimak Gamzigrada iz vazduha sa istoka.*

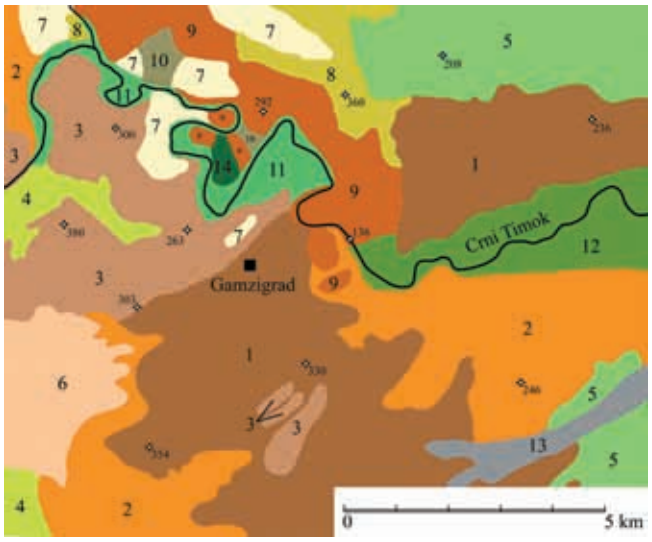

◄ *Sl. 3. Pedološka karta okoline Gamzigrada. Skica po* Antonović *(1970):*
1. Smonica, 2. Smonica erodirana, 3. Smonica na andezitu, 4. Smonica na andezitu plitka, 5. Smonica u ogajnjačavanju, 6. Smonica ogajnjačena, 7. Smeđe kiselo zemljište na peščarima plitko, 8. Smeđe kiselo zemljište na andezitu, 9. Smeđe kiselo zemljište na andezitu plitko, 10. Rendzina posmeđena na jedrom krečnjaku, 11. Aluvijalni nanos peskovite ilovače beskarbonatan, 12. Aluvijalni nanos ilovast karbonatan, 13. Aluvijalni nanos glinovit beskarbonatan, 14. Kamenjar krečnjaka

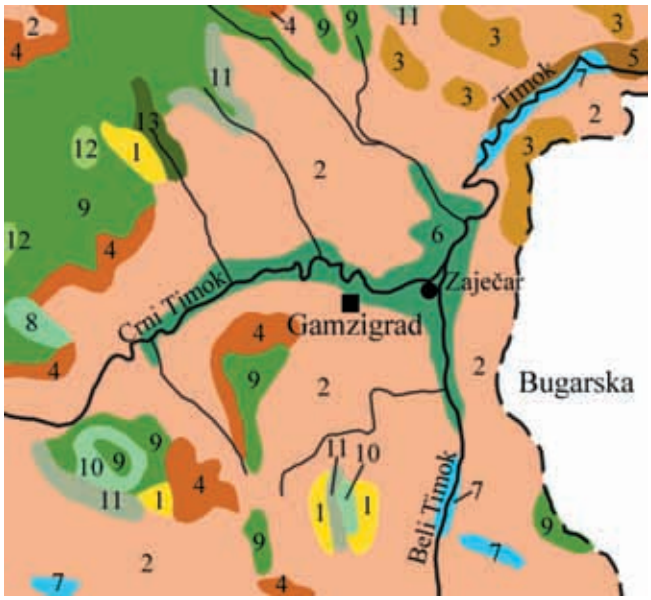

◄ *Sl. 4. Prirodna potencijalna vegetacija šire okoline Gamzigrada. Skica po: grupa autora (1983):*

1. *Šuma belograbića i jorgovana (Syringo-Carpinetum orientalis),*
2. *Šuma hrasta sladuna i cera (Quercetum frainetto-cerris s. lat.),*
3. *Mezijska šuma hrasta sladuna (Quercetum frainetto moesiacum),*
4. *Mezijska šuma cera (Quercetum cerris moesiacum s. lat.),*
5. *Mezijska šuma sivog lužnjaka (Quercetum pedunculiflorae moesiacum),*
6. *Šuma lužnjaka i žutilovke (Genisto-Quercetum roboris s. lat.),*
7. *Šuma topola i vrba (Salici-Populetum s. lat.),*
8. *Šuma hrasta kitnjaka i graba (Querco-Carpinetum s. lat.),*
9. *Montana šuma bukve (Fagetum montanum s. lat.),*
10. *Šuma bukve i mečje leske (Colurno-Fagetum),*
11. *Šuma hrasta kitnjaka (Quercetum petraeae s. lat.),*
12. *Šuma bukve i bekice (Luzulo albidae-Fagetum s. lat.),*
13. *Reliktna vegetacija klisura mezijske provincije,*

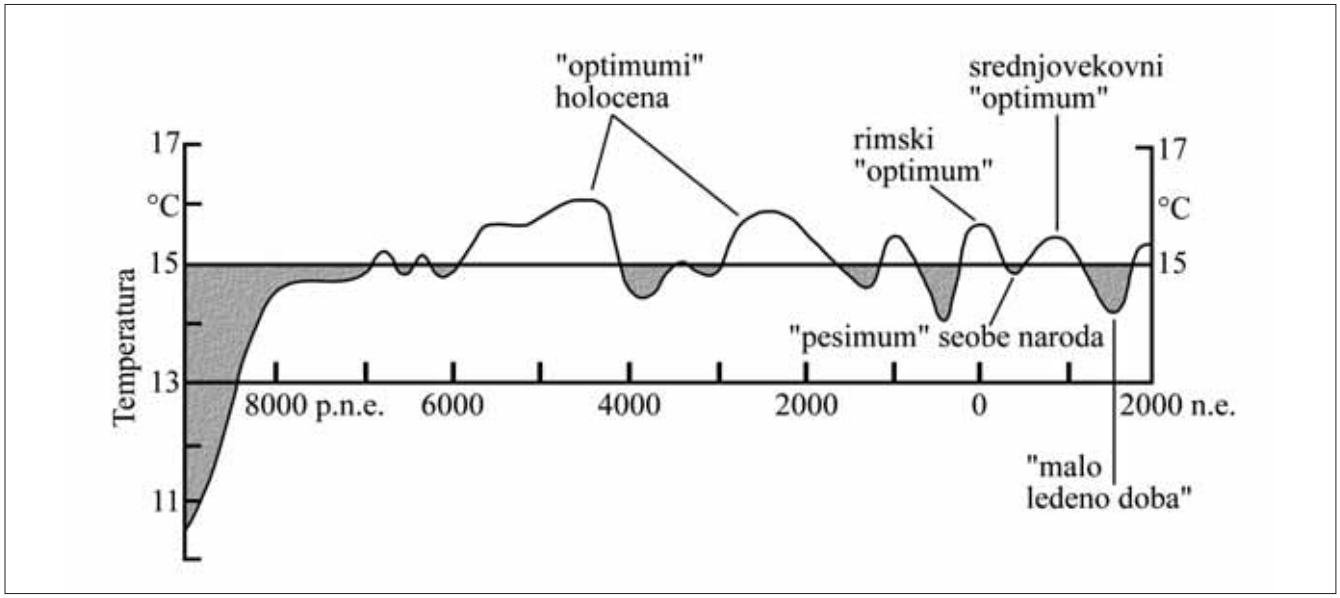

▲ *Sl. 5. Rekonstrukcija srednjih godišnjih temperatura tokom poslednjih 11000 godina (izmenjeno, po* SCHÖNWIESE *1995).*

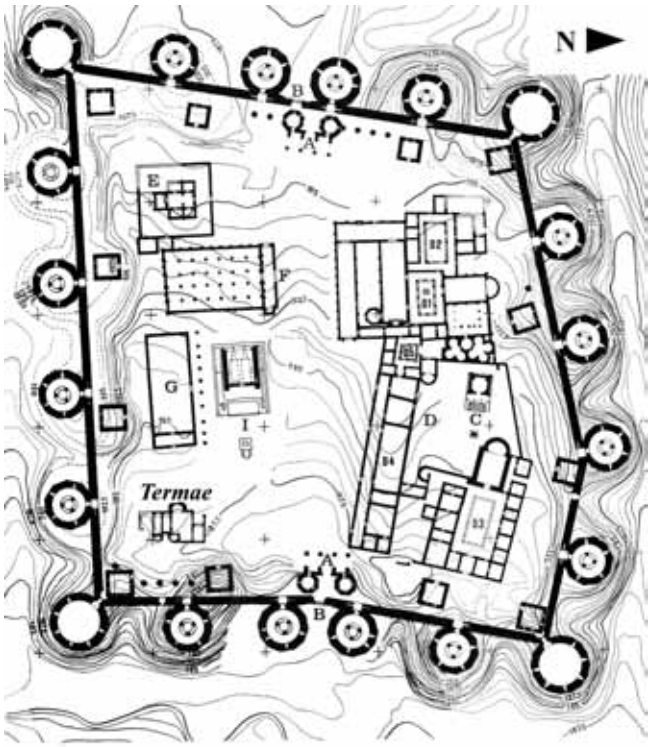

◄ *Sl. 6. Plan Feliks Romulijane – Gamzigrada.*

▲ *Sl. 7. Termae (avgust 2005.), istočni profil.*

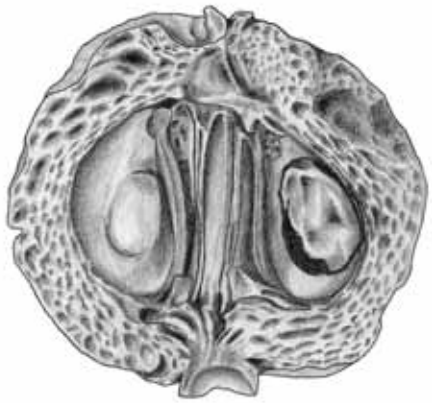

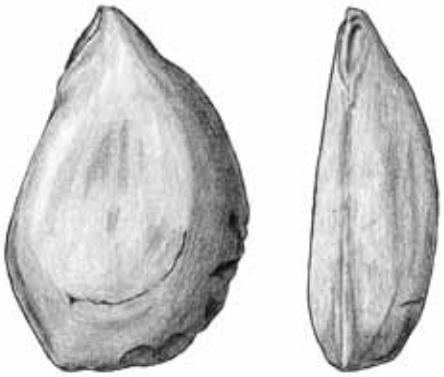

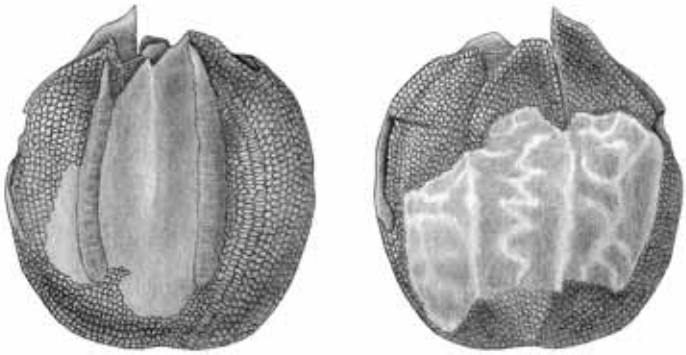

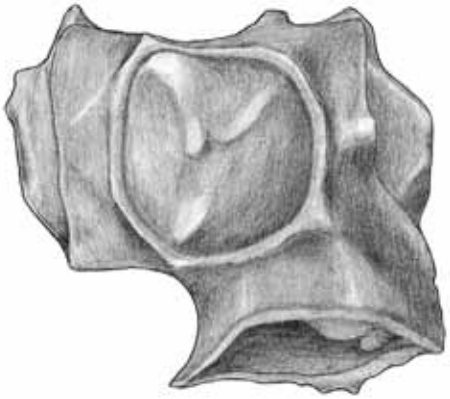

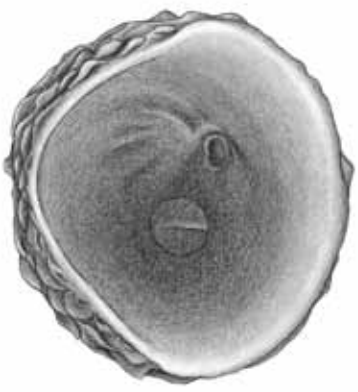

Sl. 8 i 9. Divlja kruška (Pyrus pyraster). Uzorak br. 25, sloj E.; Sl. 10. Korijander (Coriandrum sativum). Uzorak br. 19, sloj C.; Sl. 11. Obična blitva (Beta vulgaris). Uzorak br. 24, sloj B.; Sl. 12. Hrast (Quercus), kupula. Uzorak br. 16, sloj B.

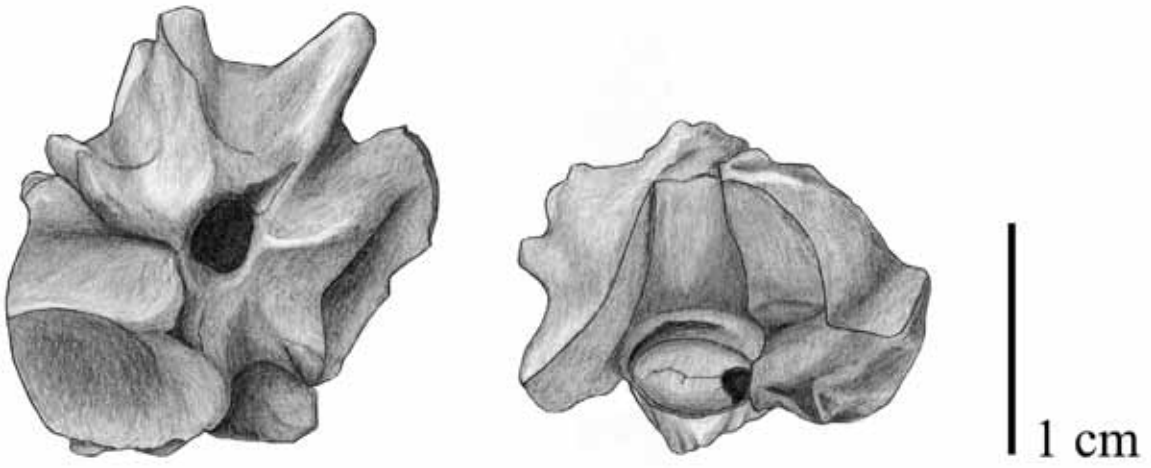

13

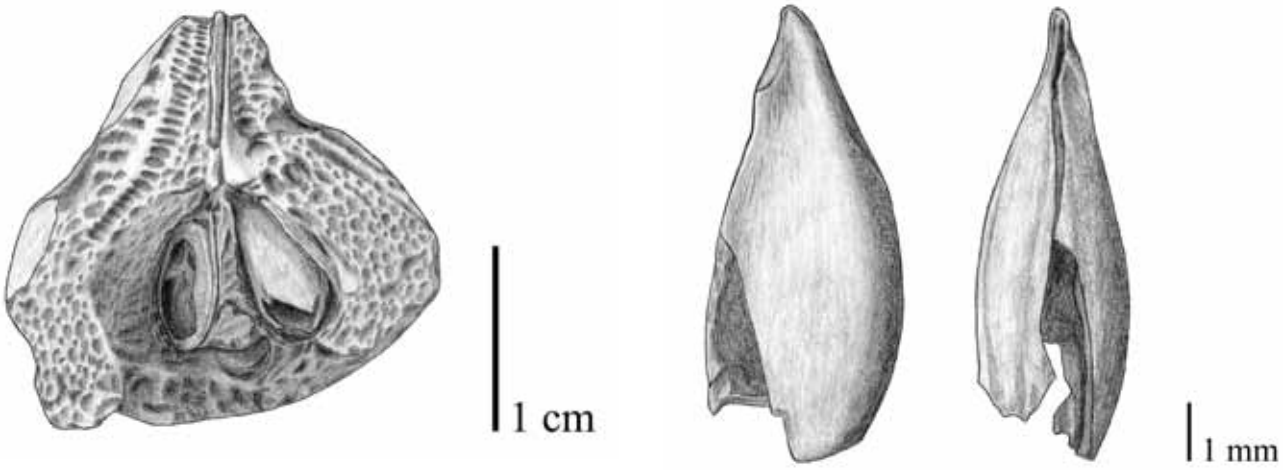

14 15

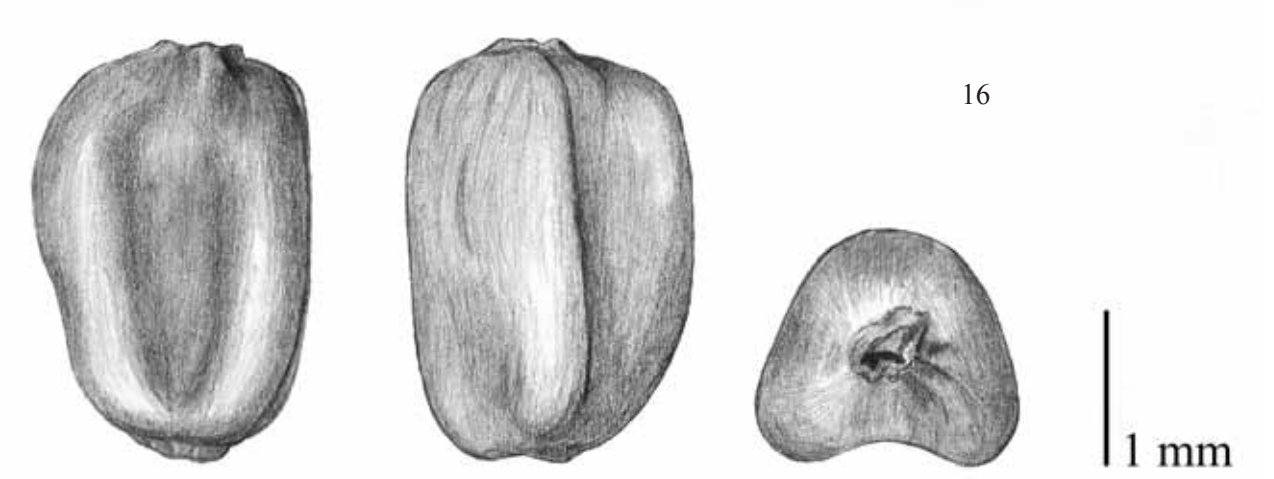

16

Sl. 13. Gala ose šišaruše (Andricus quercuscalicis). Uzorak br. 24, sloj B.; Sl. 14 i 15. Obična kruška (Pyrus communis). Uzorak br. 11, sloj B.; Sl. 16. Luk (Allium), rasplodni pupoljak – bulbila. Uzorak br. 15, sloj D.

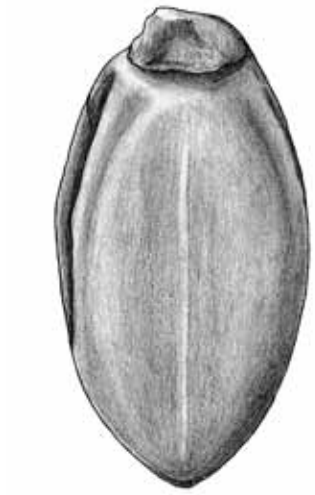

1 mm

17

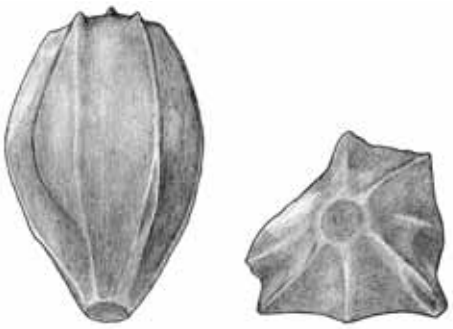

1 mm

19

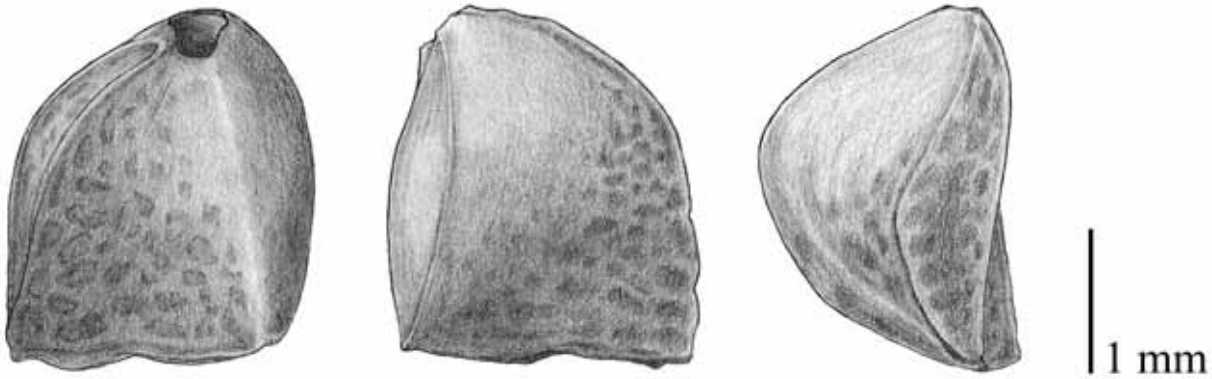

1 mm

18

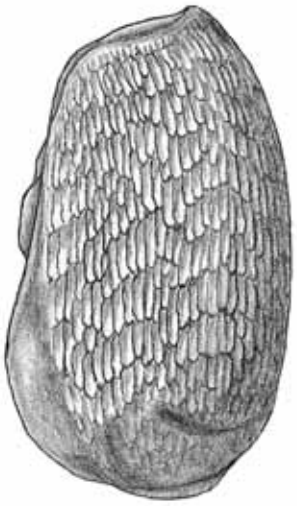

1 mm

20

Sl. 17. Njivska/livadska urodica (Melampyrum arvense/pratense). Uzorak br. 16, sloj B.
Sl. 18. Crnjika (Nigella). Uzorak br. 24, sloj B.
Sl. 19. Bodalj (Carthamus). Uzorak br. 24, sloj B.
Sl. 20. Vrbica (Lythrum). Uzorak br. 24, sloj B.

Period	**Ranovizantijski**		**Kasnorimski**					
Sloj	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**G**		
Datovanje	**6. vek**	**6. vek**	**5. vek**	**4./5. vek**	**4. vek**	**3. vek**	**Ukupno**	
Broj uzoraka/sloj	**10**	**4**	**2**	**5**	**3**	**2**	**26**	
Žitarice:								
Strna žita								
Triticum aestivum s.l.	798	2394	8504	7	1	79	**11783**	Obična meka pšenica
Triticum aestivum s.l., delovi klasnog vretena	2						**2**	Obična meka pšenica, delovi klasnog vretena
Avena	1686	746	5	1			**2438**	Ovas
Avena sativa	5						**5**	Običan ovas
Avena sativa, osnove cveta	15	7					**22**	Običan ovas, osnove cveta
Avena, fragmenti osja	2	1					**3**	Ovas, fragmenti osja
Hordeum vulgare vulgare	911	1444	9	4		14	**2382**	Višeredi (nepravilni) ječam, plevni
Hordeum vulgare nudum	1	2					**3**	Višeredi ječam, golozrni
Secale cereale	1426	388	41	4		77	**1936**	Raž
Secale cereale, delovi klsanog vretena				1			**1**	Raž, delovi klasnog vretena
Triticum monococcum	1118	34	4			1	**1157**	Jednozrna pšenica
T. monococcum, račve klasića	129					1	**130**	Jednozrna pšenica, račve klasića
Triticum dicoccon	94	4				1	**99**	Dvozrna pšenica
T. dicoccon, račve klasića	22						**22**	Dvozrna pšenica, račve klasića
Cerealia indeterminata	224	20		5		1	**250**	Neidentifikovane žitarice
Prosolika žita								
Panicum miliaceum	2463	746	22	4	1	253	**3489**	Proso
Setaria italica	72	65		2		1	**140**	Italijanski muhar
Mahunarke								
Lens culinaris	39	68	2			12	**121**	Sočivo
Vicia faba	48	63	1				**112**	Bob
Lathyrus sativus	16	47					**63**	Sastrica
Cicer arietinum	14	22					**36**	Leblebija
Pisum sativum	4	3					**7**	Grašak
Vicia ervilia	3						**3**	Urov
Vicia sativa			1				**1**	Njivska grahorica
Leguminosae sativae indeterminatae	29	40		2			**71**	Neidentifikovane mahunarke
Biljke uljarice								
Camelina sativa	4	18				3	**25**	Obični lanik
Voće								
Fragaria vesca				1		127	**128**	Šumska jagoda
Vitis vinifera	28	19		1		1	**49**	Vinova loza
Pyrus		4					**4**	Kruška
Pyrus/Malus			1				**1**	Kruška/jabuka
Pyrus pyraster, plod				2			**2**	Divlja kruška, plod
Pyrus communis, plod	1						**1**	Obična kruška, plod
Pyrus, plod		1					**1**	Kruška, plod

Pyrus/Malus, plod	3						**3**	Kruška/jabuka, plod
Rubus fruticosus agg.	3		1				**4**	Kupina
Juglans regia	1	2					**3**	Orah
Sambucus ebulus		2	1				**3**	Obični burjan
Corylus avellana		2					**2**	Leska
Persica vulgaris	1						**1**	Breskva
cf. Prunus	2	4		1			**7**	(Koštuničavo voće)
cf. Ribes		4					**4**	(Ribizla, u širem smislu)
Začini/povrće								
Coriandrum sativum	12	14					**26**	Baštenski korijander
Beta vulgaris	7	3					**10**	Obična blitva
Moguće lekovite biljke								
Malva			1			1	**2**	Slez
Althaea officinalis			1				**1**	Beli slezac
Drveće								
Quercus, kupula	7	3					**10**	Hrast, kupula
Quercus, kotiledon	1	2					**3**	Hrast, kotiledon
Korovi, ruderalne biljke i sl.:*								
Segetalni korovi								
Agrostemma githago	52	133	346	1	1	543	**1076**	Njivski kukolj
A. githago, kapak čaure		2				1	**3**	Njivski kukolj, kapak čaure
Bilderdykia convolvulus	12	9	5			34	**60**	Njivski vijušac
Echinochloa crus-galli	21	4				8	**33**	Korovsko proso
Ranunculus arvensis**	1	1				1	**3**	Njivski ljutić
Thymelaea passerina**					1		**1**	Obična ligija
Segetalni korovi, livadski korovi								
Melampyrum arvense**/ pratense	12	10	2				**24**	Njivska/livadska urodica
Korovsko-ruderalne biljke								
Galium aparine	64	125	108	1		12	**310**	Lepuša broćika
Chenopodium album	54	2	6				**62**	Obična pepeljuga
Asperula arvensis**	7	25				21	**53**	Njivska lazarkinja
Lolium temulentum	10	14	7			1	**32**	Pijani ljulj
Chenopodium hybridum	7	9				15	**31**	Srcolisna pepeljuga
Bupleurum rotundifolium**	2	6	10			10	**28**	Obična prorašljika
Setaria viridis	3	3				21	**27**	Zeleni muhar
Convolvulus arvensis	2	14	6			2	**24**	Njivski poponac
Portulaca oleracea	14	2					**16**	Obični tušt
Digitaria sanguinalis	1	9					**10**	Crvena svračica
Polygonum persicaria- tip	2	3				1	**6**	Obični dvornik-tip
Rumex cispus- tip	2					4	**6**	Obični štavalj-tip
Setaria glauca	2	3	1				**6**	Sivi muhar
Solanum nigrum	2	1				1	**4**	Obična pomoćnica
Valerianella dentata***	2					2	**4**	Zupčasti matovilac
Cerastium arvense	2	1					**3**	Poljski tičinac
Consolida regalis**						3	**3**	Obični žavornjak

Lithospermum arvense			3				**3**	Poljsko vrapseme
Avena fatua, osnova cveta		2					**2**	Njivski ovas, osnova cveta
Verbena officinalis						2	**2**	Obična vrbena
Thlaspi arvense						1	**1**	Kravlja stisnuša
Livdski korovi, korovsko-ruderalne biljke								
Bromus arvensis	71	38	38			8	**155**	Poljska klasača
Bromus secalinus	27	37	31			5	**100**	Obična klasača
Plantago lanceolata	16	2				5	**23**	Uskolisna bokvica
Cichorium intybus						1	**1**	Obična vodopija
Ruderalne biljke, korovsko-ruderalne biljke								
Polygonum aviculare	1	1				10	**12**	Ptičji dvornik
Ruderalne biljke								
Galium spurium**	29	60	26	5	3	29	**152**	Primorska broćika
Atriplex hastata		4					**4**	Kopljasata loboda
Torilis arvensis**			3				**3**	Poljska krpeljica
Ruderalne biljke, korovi u šumi								
Lapsana communis	1	1	2				**4**	Obična ognjičina
Livadski korovi, ruderalne biljke								
Bromus sterilis- tip	4	13	1				**18**	Oštra klasača-tip
Picris hieracioides		1	1				**2**	Runjavolika grkuša
Knautia arvensis***	1						**1**	Plava udovica
Livadski korovi, korovi u šumi								
Coronilla varia	1	1				6	**8**	Obična ajčica
Teucrium chamaedrys-tip		3				1	**4**	Hrastolisni dubac-tip
Agrimonia eupatoria	1						**1**	Obični petrovac
Livadski korovi								
Carex vulpina- tip	2	1				1	**4**	Lisičja oštrica-tip
Carex hirta	1						**1**	Dlakava oštrica
Korovi u vodi, livadski korovi								
Schoenoplectus lacuster		1					**1**	Obični oblić
Ostalo								
Chenopodium	2	14		2	1	93	**112**	Pepeljuga
Vicia- tip	41		1			4	**46**	Grahorica-tip
Trifolium- tip	9	9	4			13	**35**	Detelina-tip
Lolium	14	3		1		1	**19**	Ljulj, sitnozrni
Lactuca	1	2				14	**17**	Salata
Silene- tip	5	9	1	1			**16**	Pucavica-tip
Nigella	8	1	4				**13**	Crnjika
Centaurea	4		4			3	**11**	Različak
Allium, rasplodni pupoljak - bulbila			10				**10**	Luk, rasplodni pupoljak - bulbila
Stachys	6	1					**7**	Čistac
Medicago				2		3	**5**	Vija
Anthemis	1	1					**2**	Prstenak
Veronica	1			1			**2**	Čestoslavica, pljosnatog semena
Carthamus	1						**1**	Bodalj
Lythrum	1						**1**	Vrbica

Myosotis		1					**1**	Spomenak
Verbascum			1				**1**	Divizma
Verbascum, čaura		1					**1**	Divizma, čaura
Carex sect. Vignea	1					2	**3**	Oštrica
Identifikacija moguća samo do familije								
Poaceae	9	2		1		4	**16**	Trave
Lamiaceae	6		2			2	**10**	Usnatice
Apiaceae	1		1			3	**5**	Štitarke
Asteraceae	2		1			2	**5**	Glavočike
Rubiaceae	2						**2**	Broćevke
Brassicaceae						1	**1**	Krstašice
Caryophyllaceae			1				**1**	Karanfilke
Convolvulaceae						1	**1**	Slakovke
Cyperaceae		1					**1**	Šiljevke
Polygonaceae				1			**1**	Dvornjače
Ukupno	**9735**	**6758**	**9220**	**51**	**8**	**1467**	**27239**	
Težina (g)	**88.10**	**82.98**	**130.00**	**2.97**	**0.03**	**3.84**	**307.92**	
Neugljenisano								
Sambucus ebulus	1				1	1	**3**	Obični burjan
Bupleurum rotundifolium**				1			**1**	Obična prorašljika
Sambucus				1			**1**	Burjan
Sambucus nigra	1						**1**	Zova
Solanum nigrum	1						**1**	Obična pomoćnica
Stachys		1					**1**	Čistac
Ostalo								
Ugljenisana kaša				107 x			**107 x**	Ugljenisana kaša
Insekti								
Andricus quercuscalicis, gala na žiru hrasta	6	6					**12**	Gale ose šišaruše na žiru hrasta
Coleoptera		1					**1**	Bube

▲ *Tab. 1. Gamzigrad – termae (2004-2005). Ugljenisani i neugljenisani nalazi biljaka. Apsolutne količine. Ukoliko nije drugačije navedeno: semena/plodići biljaka. (*) podela na funkcionalne podgrupe prema* Čanak i dr. *(1978), (**) karakteristične i (***) diferencijalne vrste sveze Caucalidion platycarpi R. Tx. 1950.*

Period	**Ranovizantijski**		**Kasnorimski**					
Sloj	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**G**		
Datovanje	**6. vek**	**6. vek**	**5. vek**	**4./5. vek**	**4. vek**	**3. vek**	**Ukupno**	
Broj uzoraka/sloj	**5**	**3**	**1**	**2**	**1**	**1**	**13**	
Quercus	12	6	3	7		1	**29**	Hrast
Corylus	5		1		1		**7**	Leska
Fraxinus	1	2			1	1	**5**	Jasen
Acer	2			1		1	**4**	Javor
Ulmus	1						**1**	Brest
Maloideae	3						**3**	Jabučasto voće (kruška, divlj. jabuka, dunja ili glog)
Rastresito porozno drvo, lišćar	3			2			**5**	Rastresito porozno drvo, lišćar
Ukupno	**27**	**8**	**4**	**10**	**2**	**3**	**54**	

▲ *Tab. 2. Gamzigrad – termae (2004-2005). Ugljenisano drvo, ćumur. Apsolutne količine.*

Ranovizantijski period		
Datovanje	6. vek	
Sloj	B	
Drške		
Acer	1	Javor
Fagus	1	Bukva
Ulmus	1	Brest
Maloideae	1	Jabučasto voće (kruška, divlj. jabuka, dunja ili glog)
Dugme		
Coniferae	1	Četinari bez smonih kanala (jela, kleka ili tisa)

▲ *Tab. 3. Gamzigrad – termae (2004-2005). Predmeti od drveta. Apsolutne količine.*

Наташа Миладиновић-Радмиловић UDC: 904:611.714 (497.113 Sremska Mitrovica) „12/15“

ФЕНОМЕН ТРЕПАНАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ЛОБАЊЕ ИЗ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Апстракт *– У тексту су представљени резултати антрополошке анализе остеолошког материјала из једног позно средњовековног гроба који је откривен на локалитету 85, у Сремској Митровици 2005. Реч је одраслој индивидуи женског пола, која је у тренутку смрти имала 60+ година. Ова покојница је преживела трепанацију и она је једина до сада анализирана лобања у Сремској Митровици са оваквом интервенцијом. Поред осврта на сам феномен трепанације, на трепанационе технике, налазе медицинских инструмената и феномен трепанације на простору централног и западног Балкана, дата је и детаљна антрополошка анализа скелетних остатака ове индивидуе.*

Кључне речи *– Сремска Митровица, археолошки налази, људске лобање, трепанација, 13–16. век*

Abstract *– The results of the anthropological analysis of the osteological material from the late medieval grave which was discovered at the site 85 in Sremska Mitrovica, in 2005, are represented in this paper. The skull that was found belonged to a woman who died in her sixties. The deceased woman had undergone trepanation during her life. Apart from the very phenomenon of trepanation, trepanning techniques, medical instruments and the phenomenon of trepanation in the central and western parts of the Balkans, a detailed anthropological analysis of the skeletal remains belonging to this woman is also presented in the paper.*

Key words *– Sremska Mitrovica, archeological findings, human sculls, trepanation, 13–16 century.*

Археолошки институт у Београду, на челу са И. Поповић и М. Јеремићем,[1] а у сарадњи са Музејом Срема, започео је 2002. систематска археолошка истраживања, на локалитету 85, у Сремској Митровици. Сам локалитет је смештен у ужем центру града, на углу улица Вука Караџића и Светог Саве, на месту некадашњег Градског затвора. Од 2003–2004. откривен је већи део позне средњовековне некрополе (131 гроб; коришћене у периоду XIII–XVI века).[2] Приликом ископавања ових гробова наишло се на спорадичне германске гробове (3 гроба из V–VI века).[3] Године 2005. ископавања су настављена. Тада је ископано још 23 позна средњовековна гроба (XIII–XVI в.), међу којима и гроб бр. 159, у којем је била сахрањена покојница са трепанираном лобањом о којој ће овде посебно бити речи *(слика 1)*. Истраживања локалитета 85 проширена су и отварањем сонде (дим. 10×15 m), између улица Вука Караџића и Светозара Милетића, тачније, између зграда хотела „Сирмијум“ и „Сирмијум Арта“. У тој сонди пронађена су још 3 германска гроба.[4]

ФЕНОМЕН ТРЕПАНАЦИЈЕ

Реч трепанација (лат. *trepanatio*) потиче од грчке речи *τρυπανον*, трепан, што значи сврдло, односно инструмент којим се бушила и отварала лобања. Сам појам *трепанација* тако подразумева хируршки захват отварања, тј. пробијања коштаног свода лобање специјалним инструментима, при чему се, обично, уклањао округли или четвртасти сегмент на кости, а затим и интервенцију на спољашњој можданој опни (dura matris) ради лечења (гнојног запаљења шупљина мастоидног наставка, хроничног запаљења фронталних синуса, прогресивних главобоља, вртоглавица, епилепсије, санирања разних врста повреда и фрактура лобање,[5] код појаве контузија, итд.). У вези са тим треба поменути и термин *псеудотрепанација*, који подразумева само узимање кружних ламела, величине око 1 cm, са лобањског свода, али више у сврхе магије или обележавања одређених личности током живота, него лечења. У том случају није пробијан коштани покривач мождане масе, тако да су сви на којима је примењивана редовно преживљавали. Овакве интервенције пронађене су у Бугарској у средњем веку на некрополи Одарци, где је од укупно 346 скелетних индивидуа, око 10% било са тзв. „симболичном трепанацијом“.[6] Крајем 19. века међу домороцима Нове Британије (New Britain) и Нове Ирске (New Ireland) у Бизмарковом мору, трепанирање је било популарно и као средство за постизање дуговечности.[7] Постоје и постхумне симболичне трепанације приликом којих су се узимали мањи коштани кружни ламели. Они су често коришћени као амулети највероватније из ритуа-

лних разлога. Неки су били полирани, други гравирани, некада и перфорирани да би се лакше носили.[8]

Иако је још у Хипократовим Записима, у поглављу о глави, трепанација детаљно описана као терапијска перфорација која се примењује код појаве контузија и фрактура лобање,[9] P. Prunières је 1873. године на конгресу *Association française pour l'avancement de la sciense*, у Лиону, приказао једну лобању, а њену округлу коштану плочицу узету са лобањског свода, назвао *rondelle cranienne*, сматрајући је амулетом.[10] Нова сазнања о трепанацији лобања P. Broca је изложио 1876. године на Интернационалном конгресу за антропологију и праисторијску археологију, одржаном у Будимпешти у реферату *Sur la trépanation du crane et les amulettes cranienne à l'époque néolitique*.[11] Тада је објавио резултате своје обимне студије и приказао велики број трепанираних лобања и коштаних рондела. Broca је увео и термине trépanation chirurgicale и trépanation posthume, истичући тиме разлику између оваквих подухвата. Такође, указао је и на интравиталне остеопластичне реакције на рубовима трепанационог отвора као главни критеријум за преживљавање „пацијента" после сложене хируршке интервенције.[12]

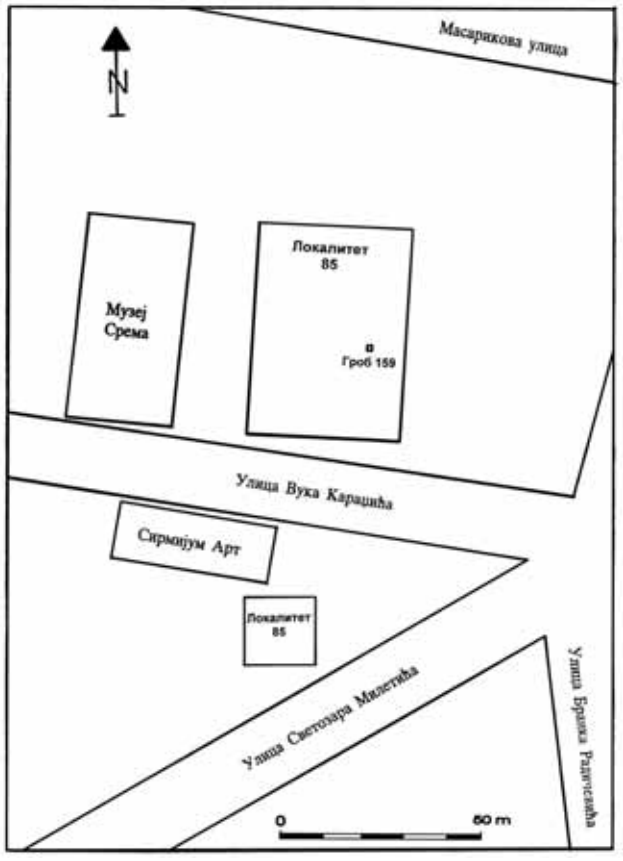

Слика 1. Положај Гроба бр. 159 на локалитету 85 у Сремској Митровици

Касније, уследили су многи истраживачи који су се бавили проблемом трепанације лобања. До сада је у Европи прикупљено и обрађено неколико хиљада лобања са трепанацијом, чији број варира од периода до периода, као и од области до области.[13] Трагови ових операција уочени су и на лобањама у Северној и Јужној Америци, Африци, Азији и на пацифичким острвима.[14] И у данашње време се примењује као део технике у терапији неких болести, на пример, епидуралног или субдуралног хематома и извесних типова кранијалних фрактура.

ТРЕПАНАЦИОНЕ ТЕХНИКЕ

Данас готово да и не постоји озбиљна антрополошка студија о палеопатолошким феноменима која није обухватила и појаву трепанације. Антрополози се углавном слажу у самом начину приказивања техника и облика отвора начињеним на лобањама са различитих археолошких налазишта. Можда би требало Brothwell-ovu поделу трепанационих техника (има их три, у овом приказу су то 2–4)[15] проширити тако да се друга подели у две посебне групе (слика 2).[16] Тако имамо следеће четири групе:

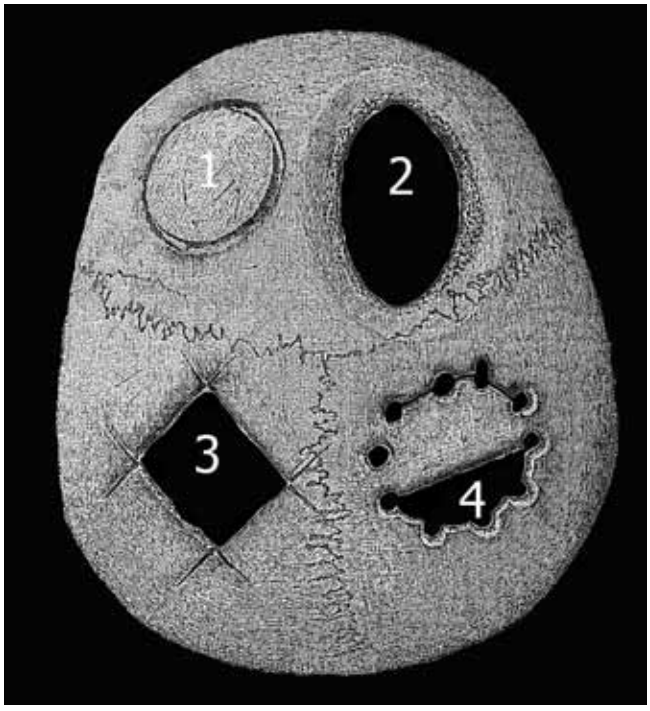

Слика 2. Приказ начина трепанације лобање: 1. кружни рез; 2. рез настао стругањем; 3. четвороструки крстасти рез; 4. рез настао бушењем и тестерисањем. (према Künzl 2002: 7, Bild 2)

1) постепено резање кружног жлеба посебним инструментом на површини кости, чиме се продире до унутрашње ламине пљоснатих костију лобање и добија коштани фрагмент кружног облика; када се коштани фрагмент одвоји добија се отвор чији су спољни и унутрашњи обим једнаки;

2) постепено стругање кружног жлеба посебним инструментом на површини кости, чиме се продире до унутрашње ламине пљоснатих костију лобање и добија коштани фрагмент кружног облика; када се коштани фрагмент одвоји добија се отвор чији је спољни обим већи од унутрашњег;

3) усецањем оштрим ножем правоугаоног отвора, што се углавном среће на перуанским лобањама,[17] мада је уочено и на праисторијској лобањи из Француске и на две из Палестине;

4) бушење малих рупа у низу по кружној линији и, потом, пресецање преграда које су остале између рупа; овакви трепанациони отвори нађени су само на перуанским лобањама.

Изостанак трагова зарастања на трепанационим отворима несумњиво значи да је особа умрла убрзо после трепанације или да је отвор начињен после смрти.[18]

Не треба заборавити да отвори на лобањама, слични трепанационим, могу настати и услед разноврсних повреда и патолошких стања. Brothwell тако наводи неколико могућних узрока који могу направити такве отворе на лобањи: одсецање дела кости свода лобање тангенцијалним ударцем мача, пробијање лобање врхом неког оруђа у току археолошких ископавања, константни притисак које оштро камење врши на лобању, селективна ерозија дела лобање, посебно у пределу где је била претходно оштећена, деструкција кости коју постхумно изазивају разни инсекти и глодари, конгениталне аномалије паријеталне кости које могу резултирати истањењем или створити тоталну кружну перфорацију на кости и ерозивне промене костију лобање код сифилиса.

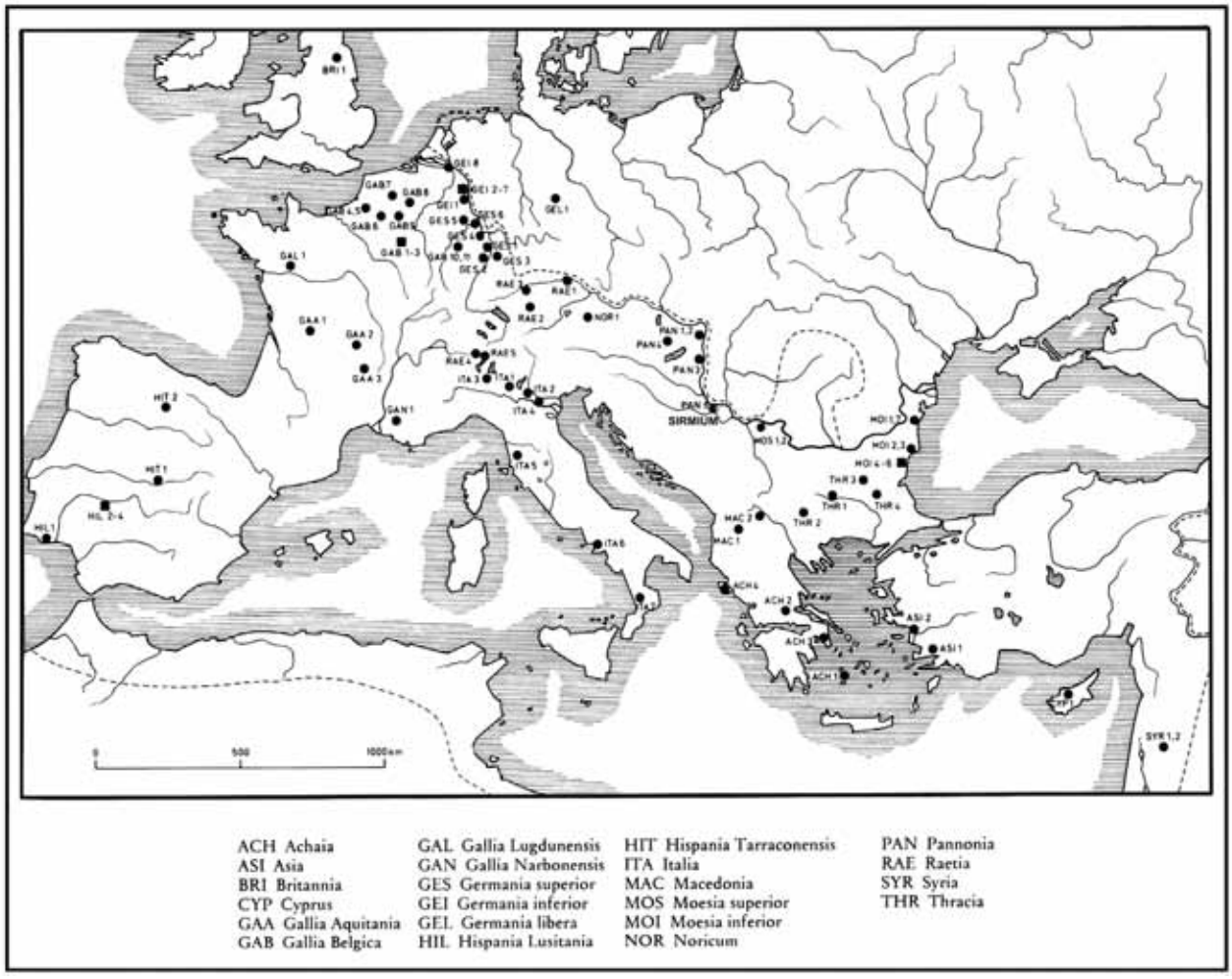

Слика 3. Распрострањеност налаза медицинских инструмената из гробова у римском периду (према Künzl 1983: 2, Bild 1)

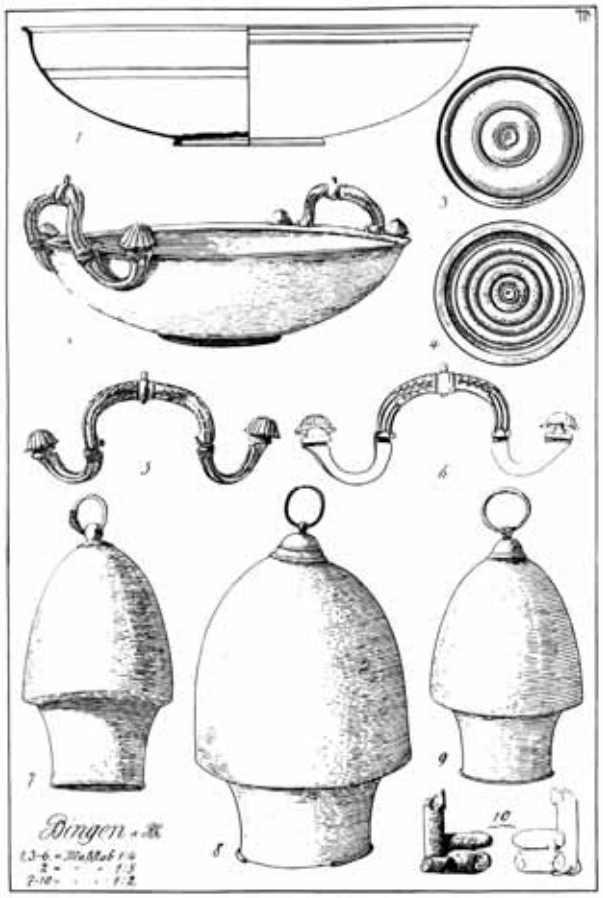

Слика 4. Налаз из Bingen-a
(из Künzl 1983: 81, Bild 55)

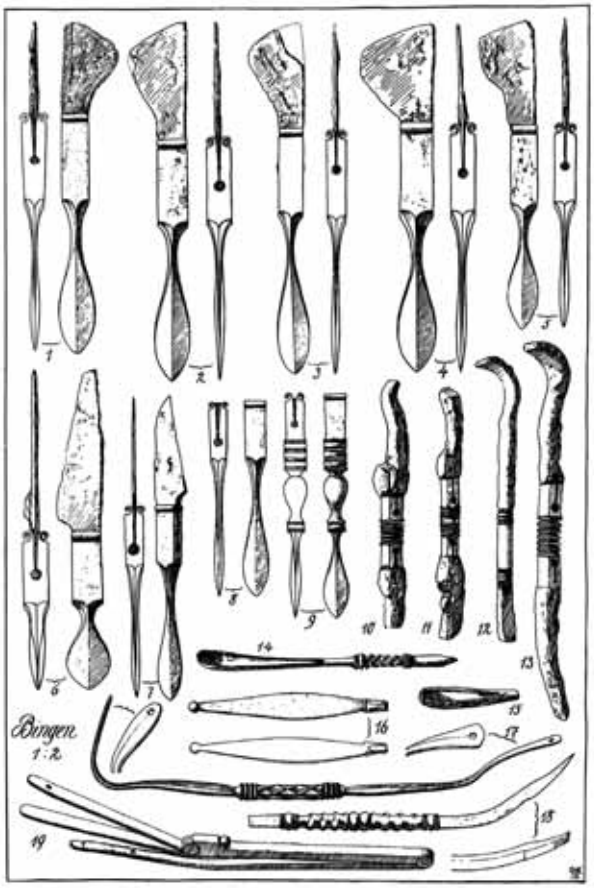

Слика 5. Налаз из Bingen-a
(из Künzl 1983: 82, Bild 56)

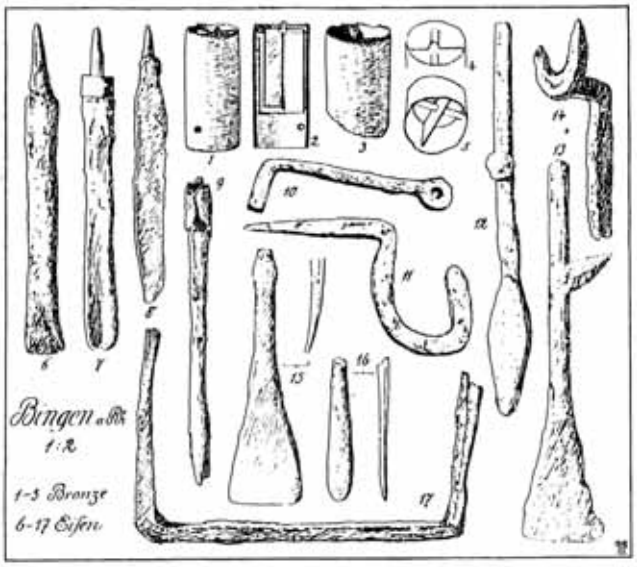

Слика 8. Налаз из Bingen-a
(из Künzl 1983: 84, Bild 58)

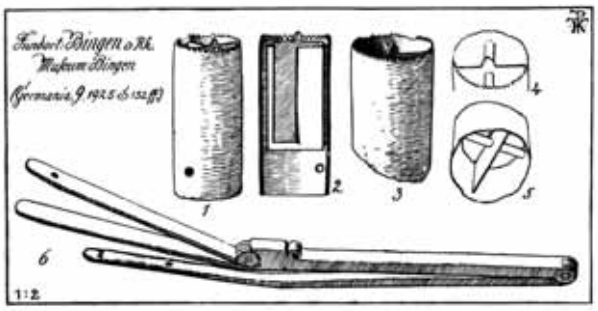

Слика 9. Налаз из Bingen-a
(из Künzl 1983: 84, Bild 59)

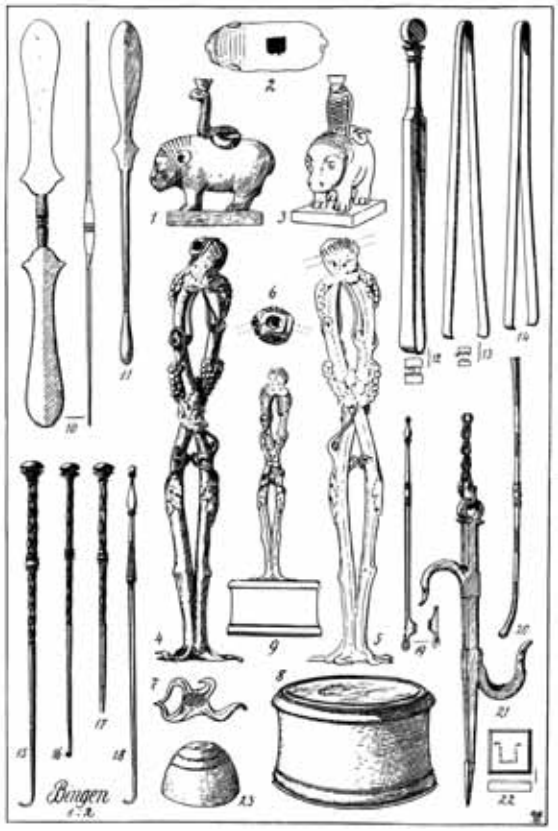

Слика 6. Налаз из Bingen-a (из Künzl 1983: 83, Bild 57)

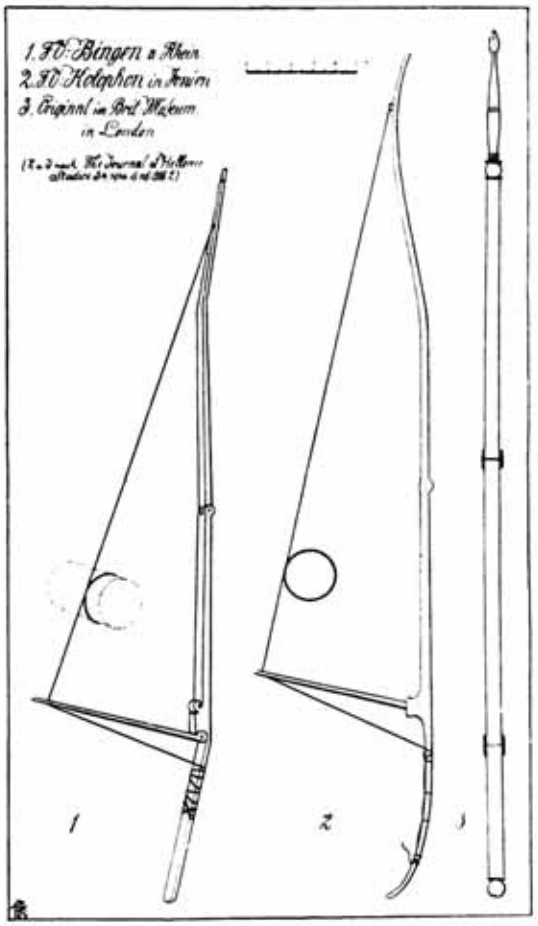

Слика 7. Налаз из Bingen-a (из Künzl 1983: 85, Bild 60)

Слика 10. Медицински инструменти (Pannonia, Savaria) (из Künzl 1983: 117, Bild 92)

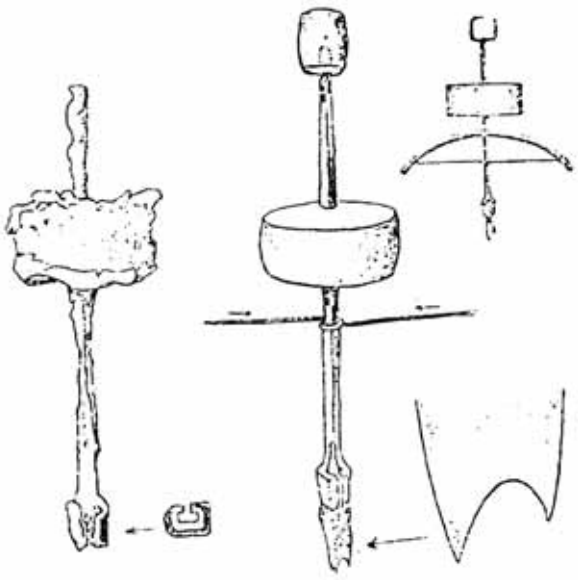

Слика 11. Mezóbánd – изглед инструмента пре реконструкције (лево) и његова целина (према Anda 1951; из Микић 1996: слика 3)

МЕДИЦИНСКИ ИНСТРУМЕНТИ

У свету је до данас пронађен значајан број медицинских инструмената и помагала из ранијих периода. У Европи, на пример, нарочито из римског периода, постоји читав низ локалитета на којима су у гробовима проналажене листолике сонде, скалпели, маказе, пинцете, спатуле, кашичице, игле, специјализовани гинеколошки инструменти, кутијице за лекове, кутијице за одлагање медицинског и фармацеутског прибора, ваге и разне фармацеутске посуде (слика 3 и 10). Код нас су, такође, проналажени у Сирмијуму,[19] Сингидунуму,[20] Виминацијуму и на многим другим локалитетима. Многи од ових инструмената су нама препознатљиви, неки се и данас користе уз мање или веће измене, наравно, у складу са потребама савременог човека.

Међутим, постоји један проблем. У Европи је до сада пронађено врло мало специјализованих инструмената за трепанацију у поређењу са бројем нађених трепанираних лобања. Пре открића метала инструменти су свакако израђивани од камена, пошто се најстарије трепанације у Европи датују у период пре отприлике 10.000 година. Ови, свакако мање прецизни камени инструменти, ипак су дозвољавали велике хируршке подухвате.[21] На лобањи из Nordhauzen-a (неолит средње Немачке) потпуно је била скинута калота, што није био директан узрок смрти, јер је у појединим зонама констатована остеопластична реакција кости.[22] Много касније, у Хипократовим Записима се наводи да су најважнији део инструментаријума за трепанацију метални нож-стругач и назубљена бургија.

Свакако најчувенији налаз представља налаз гроба римског лекара из Bingen-a, на Рајни. Поред великог броја откривених медицинских инструмената пронађене су и две металне трепане (слике 4–9).[23] Метална трепана је, за то време, била изразито прецизан инструмент тим пре што је уз доњи назубљени део имала и централну иглу, тј. осовину, како не би долазило до исклизнућа назубљеног дела из започетог реза на лобањском своду. Због тога се могла наизменично окретати у оба смера, што јој је омогућавао и попречни носач, чији је отвор видљив на горњем делу (слике 8 и 9).[24] Наравно, међу овим медицинским инструментима били су и не мање важни помоћни инструменти, који су поред трепана били саставни део сваког инструментаријума за трепанацију (скалпели, пинцете, разне игле, итд.) (слике 4–9).[25]

Ж. Микић[26] истиче да поред ових трепана из Bingen-a постоји још један, чини се, још савршенији инструмент нађен у аварском гробу у Mezóband-u (слика 11).[27] Инструмент је био веома оштећен, али је његова реконструкција показала да се он, уз помоћ на луку разапетог канапа, могао брзо и наизменично окретати у оба смера, а сама трепана, на доњем делу овог инструмента, била је променљива и могла је имати сасвим различите облике и димензије. Овакве његове карактеристике су у многоме допринеле да се сам ток трепанације лакше контролише и брже заврши, чиме се повећавала и шанса „пацијента“ да лакше поднесе и преживи ову хируршку интервенцију (уколико она није била постхумна).[28]

ФЕНОМЕН ТРЕПАНАЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

На простору централног и западног Балкана број лобања са трепанацијом је релативно мали. На локалитетима у Србији пронађено је свега десетак. Конкретно, некропола бронзаног доба код Мокрина дала је осам лобања,[29] затим следи једна лобања из Криве Реке, датована у гвоздено доба,[30] као и једна или две лобање са Виминацијума из римског периода.[31] Археолози у Србији су, својевремено, тврдили да су наилазили на трепаниране лобање на појединим средњовековним локалитетима – посебно у Војводини – међутим, ниједна од тих лобања, нажалост, није стигла у руке антрополога и била антрополошки обрађена.[32]

За некрополу у Мокрину је значајно да је на 8 лобања извршено отварање свода лобање трепанацијом. Отвори су налажени на фронталним, паријеталним и темпоралним костима. Величина им је варирала и кретала се од 1 до 10 cm. Интересантно је да је на тако малом броју пронађених лобања било толико различитих облика трепанационих отвора (елиптичан, крушколик, округао, јајолик или полумесечаст). Ове интервенције су вршене на старијим особама оба пола, чешће на мушкарцима. О медицинском поступку као и о оперативној техници се мало зна. Били су, вероватно, веома развијени, јер су пацијенти преживљавали интервенције. О томе сведоче и добро саниране озледе чији су трагови на лобањским костима великих димензија (лобање из гробова 282 и 284).[33] G. Farkas и P. Liptak су честе случајеве трепанација у бронзаном добу повезивали са учесталим окршајима и сукобима, а самим тим и са повредама које су их пратиле, правећи на тај начин

паралелу са трепанацијама откривеним код људи који су учествовали у Сеоби народа.[34]

Када је реч о скорашњим трепанацијама на нашим просторима незаобилазна је публикација С. Тројановића објављена у Минхену 1900. године.[35] У њој С. Тројановић наводи најчешће разлоге за трепанацију, описује споразуме између лекара и „пацијената“ пре интервенције и даје детаљан приказ припреме „пацијената“ за операцију. Аутор, такође, говори и о начину давања анестетика, углавном алкохола, о току саме интервенције, прилаже називе и описује употребу инструмената које медиг, односно доктор употребљава, пише о постоперативном опоравку „пацијената“ и препорученим дијетама.

ГРОБ БР. 159

Степен очуваности костију

Кранијални скелет: 1/4 фронталне кости, 2/3 десне паријеталне кости, 2/3 леве паријеталне кости, окципитална кост, десни мастоидни наставак, десна темпорална кост, 3 фрагмента костију базе лобање дужине 4–6 cm; *Посткранијални скелет:* један пршљен.

Полна припадност и индивидуална старост

Индивидуа женског пола, стара 60+ година.[36]

Палеопатолошки налаз

Недалеко од ламбде на левој перијеталној кости постоји траг трепанације у облику елипсоидног ламела, димензија 5,5×3 cm. Ламел, на lamina externi, има видљиве трагове зарастања дуж целог обима, осим на месту где додирује сагитални шав, у дужини од 0,5 cm[37] и на средини паријеталне кости, у дужини од 2 cm (слике 12–16). На lamina interni, са друге стране, уочава се лучна напрслина, ширине 0,1 cm, која се простире од места контакта са сагиталним шавом до средине паријеталне кости. Такође, по рубовима ламела, као и на околним паријеталним костима, виде се и трагови краћих резова који су могли настати у току саме интервенције (слика 2, тип 1). Нема трагова инфекција и остеомијелитиса.

Да је ова интервенција вероватно имала за циљ излечење ове особе од могућих последица повреда, које је задобила на глави у току живота, сведочи и појава још три плиће депресије пречника 2 cm. Прва се налази на средини коронарног шава, друга, десно од њега, а трећа на средини сагиталног шава.

Десно, на доњем делу љуске окципиталне кости, приметан је, у виду печата, траг остеопорозе са постморталним оштећењем кости, димензија 2,5×2 cm (слика 17).

Остеопоротичне промене постоје и на телу пршљена.

На лобањским костима уочавају се још и појава батрикефалије на окципиталној кости и постмортални преломи на споју леве паријеталне и темпоралне кости који су настали вероватно када су кости ове индивидуе, постхумно, померане да би се направило место за следећу сахрану, што је уобичајена појава за градска гробља која се користе у дужем временском периоду.

Епигенетске карактеристике

На фронталној кости присутна је целом дужином sutura metopica (sutura frontalis persistens; метопизам). Непосредно поред саме ламбде, са њене десне и леве стране, уочавају се две прекобројне кости (ossa suturae lambdoideae) дужине 1 и 1,5 cm (слика 15).

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

На основу свега претходно изнетог и на основу детаљне антрополошке анализе можемо рећи да је на локалитету 85 у Сремској Митровици у гробу бр. 159 била сахрањена жена, стара 60+ година. Палеопатолошки налаз је показао да је на левој паријеталној кости видљив траг трепанације у облику елипсоидног ламела, димензија 5,5×3 cm. Начин трепанације одговара првој групи трепанационих техника (слика 2). Степен зарастања и недостатак трагова инфекција и остеомијелитиса показао нам је да је ова особа преживела ову „хируршку“ интервенцију, предузету вероватно у циљу излечења од последица неких повреда чији трагови постоје на неколико места на лобањским костима. Колико је тачно живела после операције тешко је рећи. Guiard је приметио да се слаби трагови опоравка примећују већ у другој недељи после интервенције, да се значајније остеопластичне реакције на рубовима трепанационог отвора јављају тек после неколико месеци, док се потпуно зарастање одстрањиваног коштаног фрагмента постиже тек после годину дана.[38] На основу тога, могли бисмо рећи да је ова особа живела готово годину дана после интервенције, а да трепанације или евентуалне компликације у вези са њом, уопште нису морале бити узрок смрти ове жене.

НАПОМЕНЕ

[1] Којима на овом месту изражавам захвалност за уступљени остеолошки материјал и коришћење археолошке документације. Такође, захвалност дугујем и С. Максићу и М. Радмиловићу на помоћи приликом израде и техничке обраде илустрација.

[2] Miladinović 2005.

[3] Миладиновић 2006, 409–416, 420–434.

[4] Ibid., 409-413, 416-434.

[5] У вези са лечењем траума треба поменути да се у том случају трепанациони отвори обично налазе на левој страни паријеталне и фронталне кости, а да су обично у највећем броју случајева жртве мушкарци (Bennike 1985).

[6] Yordanov, Dimitrova 1991.

[7] Crump 1901.

[8] Brothwell 1981, 122.

[9] Ђурић-Срејић 1995, 396.

[10] Лобања је нађена 1868. године у долмену, код Aiguieres-a (Lozère), заједно са округлом коштаном плочицом узетом са лобањског свода, чиме је први пут указано на постојање праисторијских трепанација у Европи (Prunières 1873, 704; Микић 1996, 323). Први случај праисторијске трепанације у свету забележио је антрополог E. G. Squier када је боравио у Перуу 1863–1865. У питању је лобања са локалитета Cuzco (Brothwell 1981, 120).

[11] Broca 1877.

[12] Микић 1996, 323.

[13] На чак 50 локалитета у Мађарској су пронађене лобање са трепанацијом (Nemeskéri, Ery Kinga, Kralovánsky 1960).

[14] Brothwell 1981, 121.

[15] Ibid., 122, 123.

[16] Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 33; Buikstra and Ubelaker 1994, 160.

[17] Сматра се да је при таквим, очигледно болним операцијама, као анестетик употребљаван екстракт биљке коле (Ђурић-Срејић 1995, 397).

[18] Трепанација представља интервенцију на лобањи живог човека, па је тешко објаснити како је вршена анестезија и све друге мере предострожности од инфекције. Код више од 400 трепанираних лобања из Перуа Rytel је у 62% случајева запазио знаке зарастања рубова трепанационих отвора (Rytel 1956).

[19] Милошевић 1994; 2001, 148–153.

[20] Крунић 1992.

[21] Делује заиста невероватно, посебно ако се узме у обзир да се данас за овакве захвате користи ласер.

[22] Микић 1996, 326.

[23] Como 1925.

[24] Микић 1996, 326.

[25] Када је реч о симболичним трепанацијама које не подразумевају пробијање коштаног свода лобање, изглед инструмената потребних за ту сврху био је сигурно врло разноврстан. На нашим налазиштима инструменти за трепанацију још нису откривени. Према карактеру отвора на већини ових лобања трепанациони инструменти су морали бити од метала, цевастог облика и назубљених ивица на једној страни, с пречником од једног или више центиметара (слично налазу из гроба римског лекара из Bingen-a). Да су инструменти дуги низ година остајали готово непромењени сведочи и инструмент који је средином XIX века постојао под називом *шара* или *трапањ*. Био је направљен од гвоздене цеви пречника 2 cm, а дужине између 12 и 15 cm. На једном крају ова цев је била ситно назубљена (Trojanović 1900).

[26] Микић 1996, 326.

[27] Anda 1951.

[28] Микић 1996, 326.

[29] Farkas, Liptak 1971. Налази из Мокрина се чувају у Градском музеју у Кикинди и Војвођанском музеју у Новом Саду.

[30] Mikić 1980.

[31] Микић 1995.

[32] Трепанација се примењивала у Европи у праисторији и антици, као што је већ напоменуто, али и у средњем веку, када је као терапијски метод описује Гален. Под називом *purgatio capitis* спомиње је и Авицена.

[33] Гавриловић 1994, 55.

[34] Farkas, Liptak 1971.

[35] Trojanović 1900.

[36] Пол је утврђен на основу морфолошких елемената лобање (glabella, planum nuchale, processus mastoideus, arcus supercilialis, protuberantia occipitalis externa, tubera frontale et parietale, нагиб os frontale и margo supraorbitalis) (Ferembach, Schwidetzky and Stloukal 1980, 519–527; Buikstra and Ubelakera 1994, 15–21), а старост на основу степена облитерације лобањских шавова (Валоаова шема (Vallois 1937)). Облитерација лобањских шавова је показала да је ова особа стара 60+ година. Могуће је да је њена индивидуална старост била и мања (50+ година), јер није редак случај да се облитерација шавова на лобањи услед неке трауме поремети и да кост сама започне процес ремоделовања.

[37] На несраслом делу ламела уочава се и траг зелене боје који обично на кости оставља присуство метала, у овом случају, вероватно бакра или бронзе. Нажалост, у току археолошких ископавања у близини ове лобање није пронађен ниједан метални предмет.

[38] Guiard 1930.

ЛИТЕРАТУРА

Aufderheide, A. C., Rodríguez-Martín, C., and Langsjoen, O. 1998 *The Cambridge Encyclopaedia of Human Paleopathology,* Cambridge: University Press.

Anda, T. 1951 Recherches archéologiques sur la pratique médicale des Hongrois à l'époque de la conquete du pays. *Acta Archeologica Hungarica* 1: 251–313.

Bennike, P. 1985 *Paleopathology of Danish Skeletons.* Copenhagen: Akademisk Forlag.

Broca, P. 1877 *Sur la trépanation du crane et les amulettes cranienne à l'époque néolitique.* Paris.

Brothwell, D. R. 1981 *Digging up Bones.* Oxford: Oxford University Press.

Buikstra, J. E., and Ubelaker, D. H. 1994 *Standards for data collection from human skeletal remains.* Arkansas Archeological Survey Research Series, No 44. Fayettville, Arkansas: Arkansas Archeological Survey.

Como, J. 1925 Das Grabb eines römischen Artzen in Bingen. *Germania – Korrespondenzblatt der RGK.* Heft 3. Berlin: 7–36.

Crump, J. 1901 Trephining in the South Seas. *J. Royal Anthrop.* Inst. 31: 167–169.

Ђурић-Срејић, М. 1995 *Увод у физичку антропологију древних популација.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Farkas, Gy., Liptàk, P. 1971 *Antropološko istraživanje nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba.* Mokrin, tom XI, ured. M. Girić, Smithsonian Institution – Washington, ADJ – Beograd.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., and Stloukal, M. 1980 Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution* 7: 517–549.

Гавриловић, Ж. 1994 *Праисторија, 2. Антрополошки део.* У: *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине,* I том: 63–123. Ур. академик Берислав Берић. Нови Сад: Матица Српска и Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду.

Guiard, E. 1930 *La Trépanation Craniénne chez les Néolithiques et chez les Primitifs Modernes. (Cranial Trepanation Among the Neolithic and Modern Primitive Populations).* Paris: Masson.

Крунић, С. 1992 *Римски медицински и фармацеутски инструменти из Сингидунума и околине.* Београд: Музеј града Београда.

Künzl, E. 1983 *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit.* Köln: Rheinland Verlag GmbH; Bonn: in Kommission bei Dr Rudolf Habelt.
2002 *Medizin in der Antike – aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin.* Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

Микић, Ж. 1980 Ilirska lobanja iz Krive Reke – trepanacijski i patološki tragovi. *Glasnik antropološkog društva Jugoslavije* 17: 163–170.

Микић, Ж. 1995 Виминацијум – прилог познавању историје медицине. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе. *Саопштења* XXVI: 91–93.
1996 О трепанацији лобања као антрополошком феномену. *Зборник Народног музеја, археологија* XVI/1: 323–328.

Miladinović, N. 2005 *Paledemografska struktura i problematika srednjovekovne nekropole u Sremskoj Mitrovici*. Magistarska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Миладиновић, Н. 2006 Физичко-антрополошка анализа остеолошког материјала из германских гробова са локалитета 85 у Сремској Митровици. *ГСАД* 22: 409–434.

Милошевић, П. 1994 Античко здравство и медицина на тлу данашње Војводине. У: *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине*, I том: 63–123. Ур. академик Берислав Берић. Нови Сад: Матица Српска и Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду.
2001 *Археологија и историја Сирмијума.* Нови Сад: Матица Српска.

Nemeskéri, J., Ery Kinga, K., Kralovánsky, A. 1960 A magyarországi jelképes trepanáció. *Antropológiai Közlemények* IV/ 1-2: 3–32.

Prunières, P. 1873 *Ass. frc. avanc. d. sci.* Lyon.

Rytel, M. 1956 *Trephinations in ancient Peru*. Quart. Bull. Northwestern Univ. Med. Sch. 30: 365–370.

Trojanović, S. 1900 Die Trepanationen bei den Serbien. *Korrespondenzblatt der Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* XXXI/ 3: 18–23.

Vallois, H. W. 1973 La Durre de la vie chez l'Homme fossile. *L'Anthropologie* 47: 499–532.

Yordanov, Y., Dimitrova, B. 1990 Symbolic trepanathions in Medieval Bulgaria. *Homo* 43/ 3: 266–273.

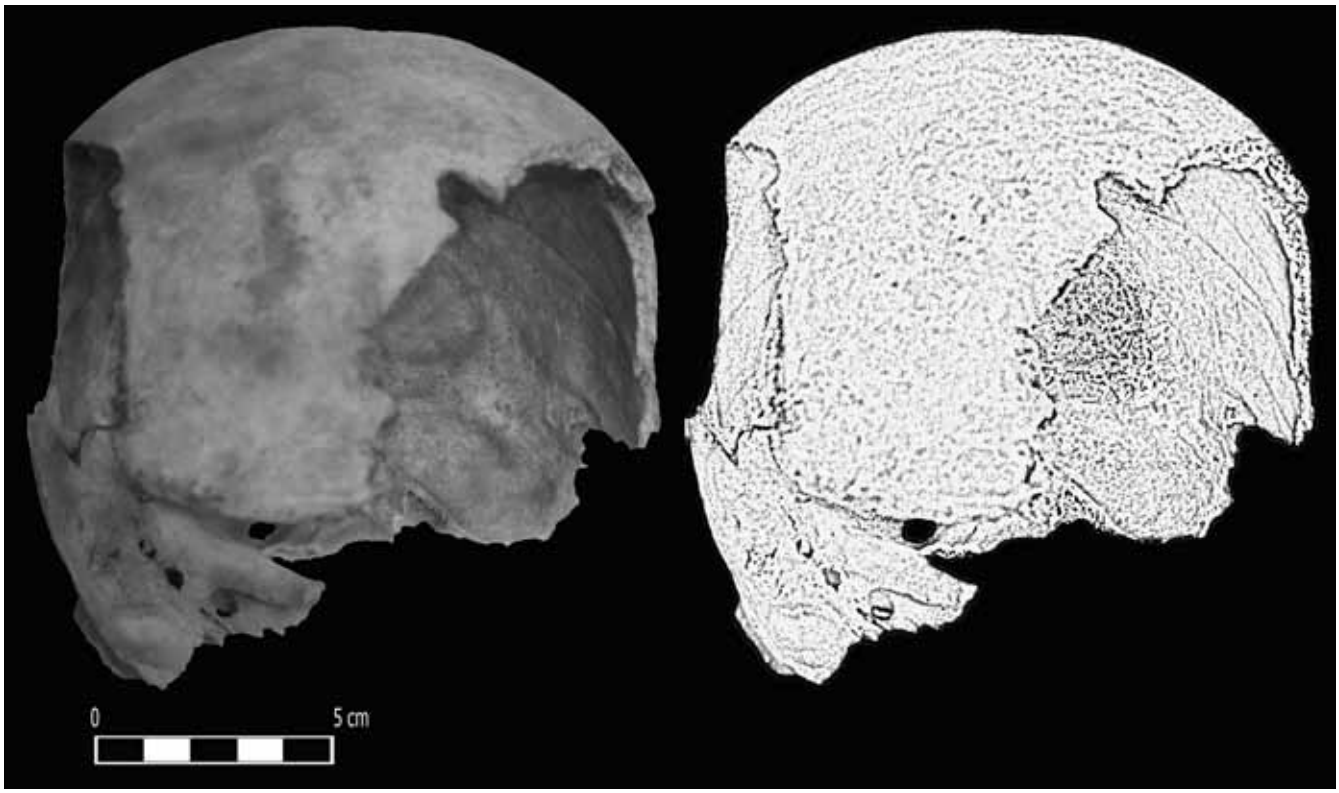

▲ *Слика 12. Гроб бр. 159 – norma frontalis*

▼ *Слика 13. Гроб бр. 159 – norma verticalis*

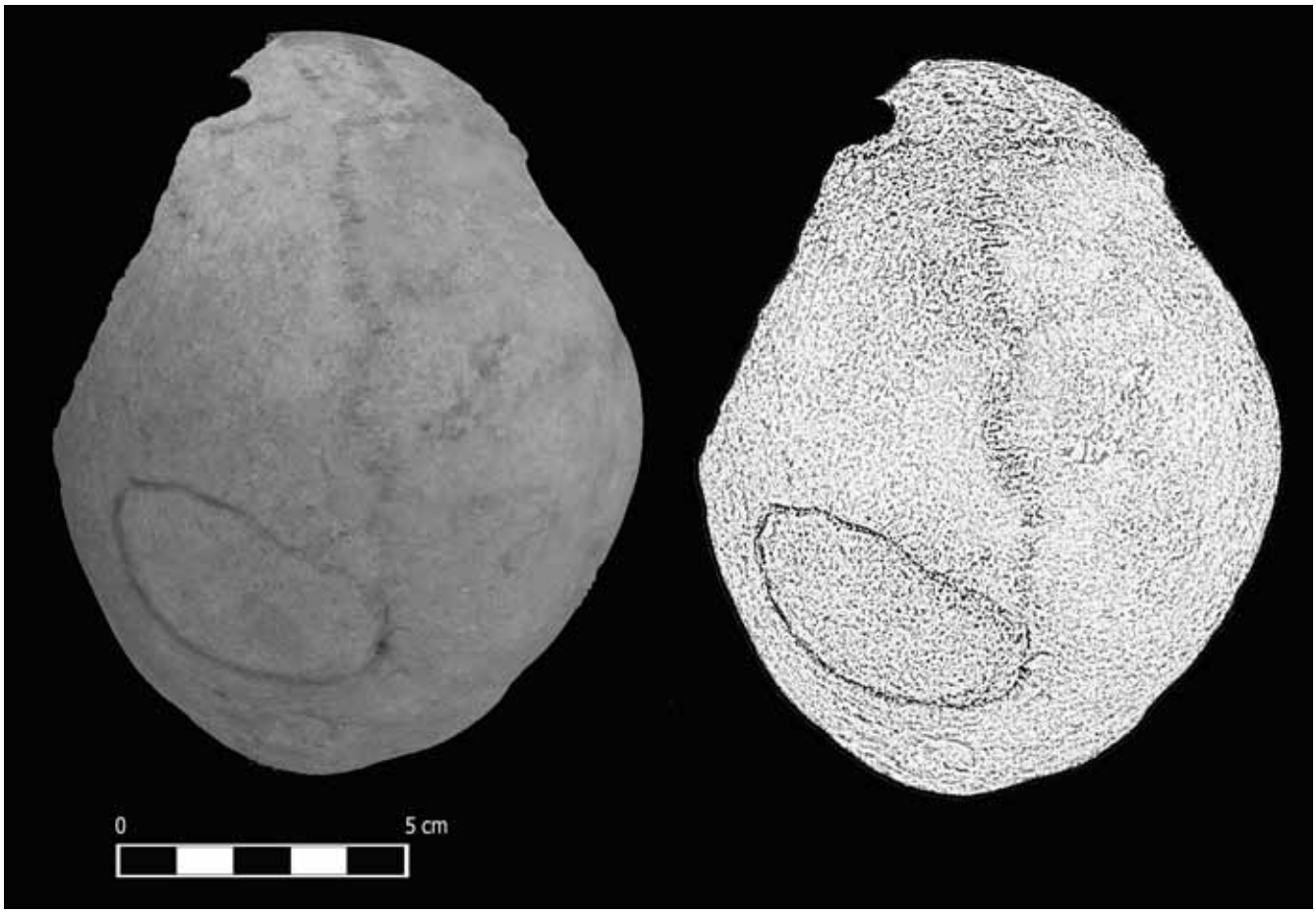

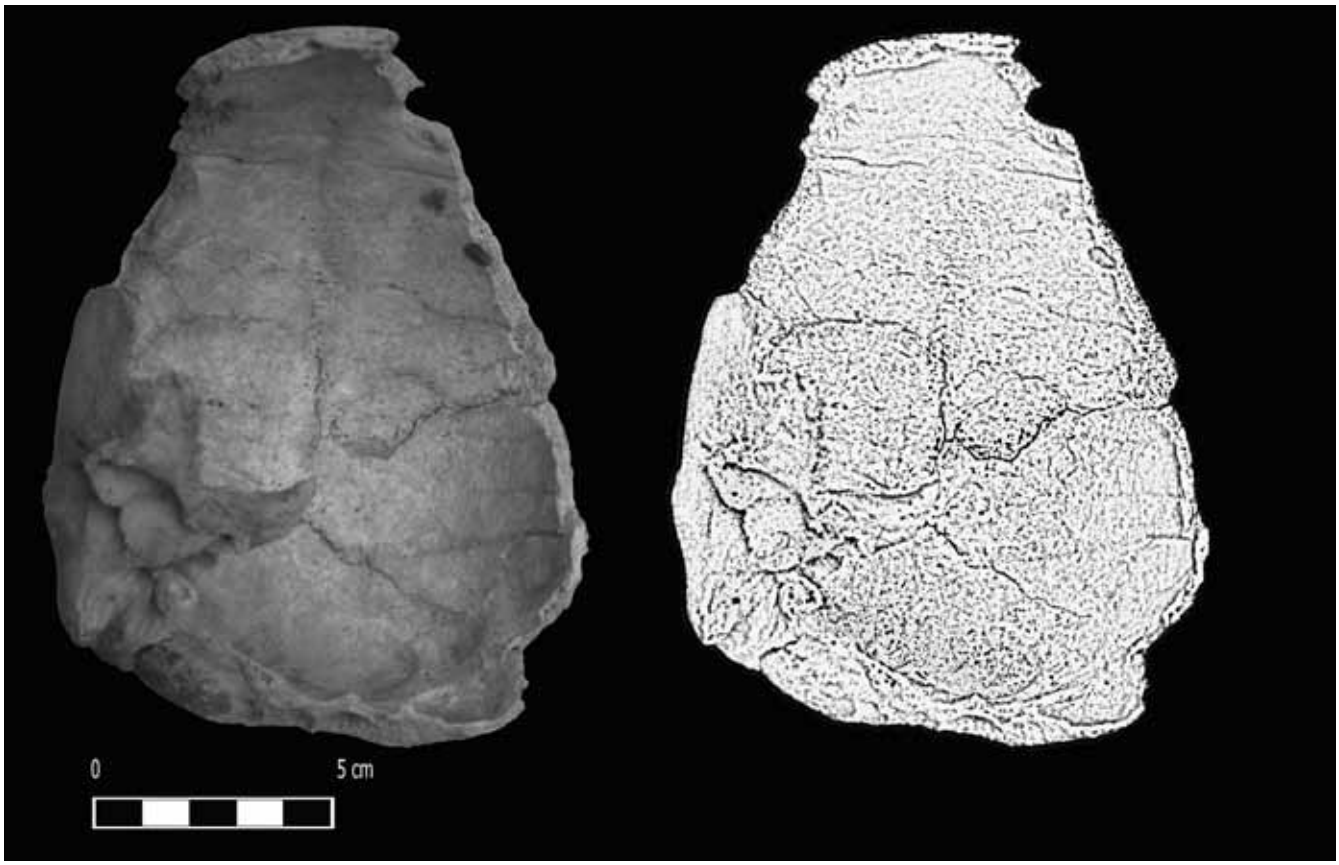

▲ *Слика 14. Гроб бр. 159 – norma basilaris*

▼ *Слика 15. Гроб бр. 159 – norma occipitalis*

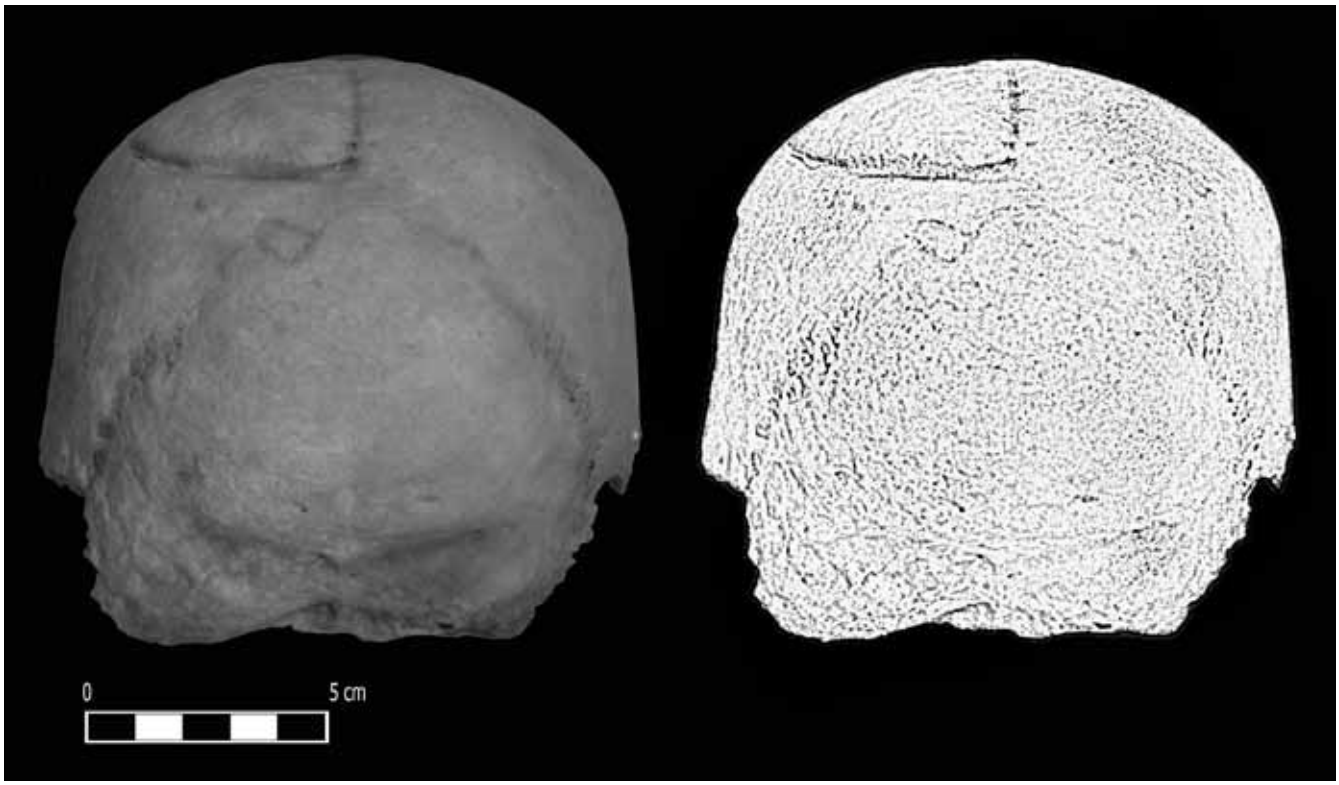

Слика 16. Гроб бр. 159 – norma lateralis

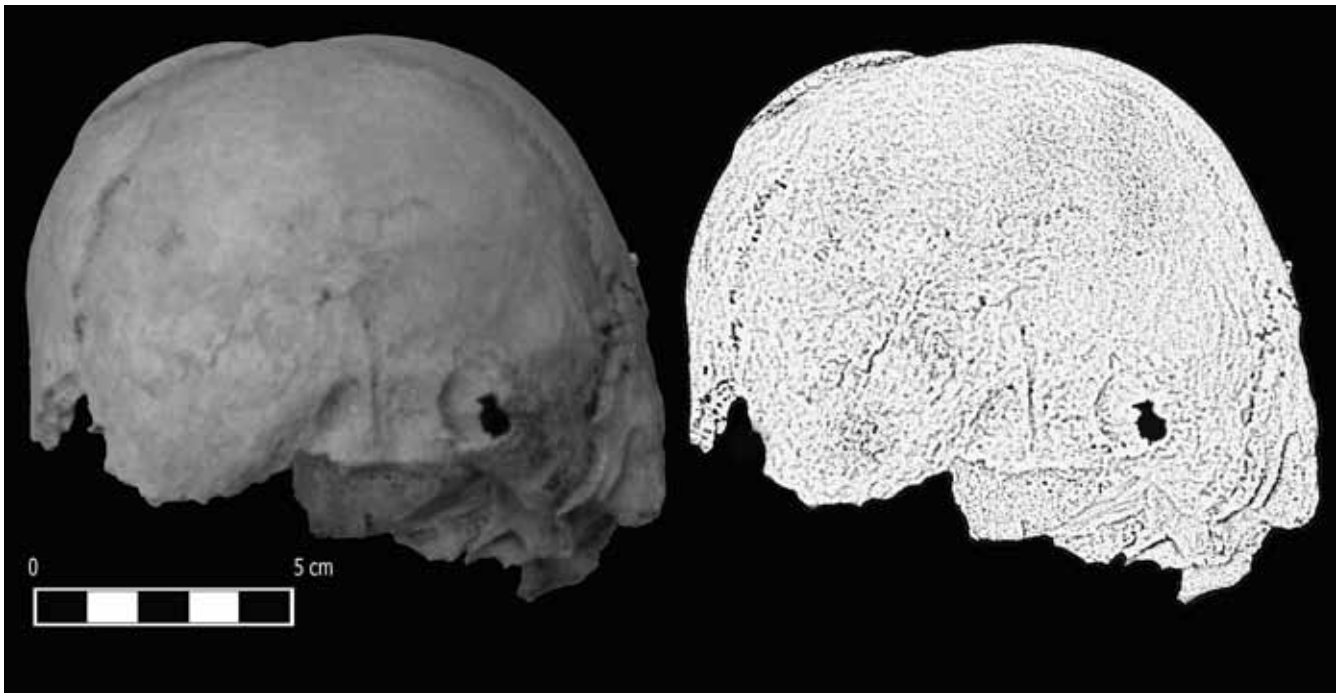

Слика 17. Гроб бр. 159 – остеопоротична промена са постморталним оштећењем кости

Жарко Димић

UDC: 94 (497.113 Сремски Карловци) „17“
762.11 (497.113 Сремски Карловци) „17“

ДВА (ПУТ)ОПИСА СРЕМСКИХ КАРЛОВАЦА

Апстракт *– Карловачке занатлије имале су своје занате (цехове) још док су се Сремски Карловци налазили под турском влашћу. Широм простране Хабзбуршке мохарније се током 18. века, за потребе занатства масовно штампају тзв. цеховска и мајсторска писма у великом броју, али не и сва са ведутама градова и места одакле потичу цехови. Ведуте градова које налазимо на цеховским писмима исте су као на примеру писма којим се бави овај текст. То је мајсторско писмо карловачког ципелара Урлиха, које му је додељено 1786. године. Овај пример је посебан по томе што поред података о мајсторском карловачком цеховском писму, на себи носи и најстарији до данас познати изглед ведуте Карловаца. Један архивски спис, који је делимично превео са немачког језика и објавио др Ристо Јеремић, а цео документ објавио на изворном немачком језику у истој књизи, даје краћи опис Карловаца из 1858–59. године. Документ је у преводу на српски језик објављен овде у целости.*

Кључне речи *– Карловци, цехови, ведута, писмо, Ристо Јеремић, становништво, исхрана.*

Abstract *– The craftsmen from Sremski Karlovci worked in their trades (guilds) way back when the town of Sremski Karlovci was ruled by the Turks. During the 18th century, master's licenses issued by a guild were printed for the good of handiscrafts throughout the Habsburg Monarchy. However, not all of them had the prospectus of the place where the guilds came from. The prospectuses of towns found in master's lisenses are the same as in the license described in this text. We are dealing with the master's license of Urlich, a shoemaker from Sremski Karlovci, who was given the license in 1786. In addition to information on the master's license, this copy is unique because it contains the oldest familiar prospectus of Sremski Karlovci. In an old document, partially translated from the German language and published by Dr. Risto Jeremić (who in the same book published the whole document in German), there is a short description of Sremski Karlovci from the period 1858-1859. The whole document in Serbian translation is published here.*

Key words *– Sremski Karlovci, guilds, prospectus, license, Risto Jeremić, population, diet.*

НАЈСТАРИЈИ ПОЗНАТИ ИЗГЛЕД КАРЛОВАЦА СА ЈЕДНОГ ЦЕХОВСКОГ ПИСМА ИЗ XVIII ВЕКА

Карловачке занатлије имале су своје еснафе (цехове) још док су се Сремски Карловци налазили под турском влашћу (1521–1688).[1]

Аустријска Дворска комора која је, после освајања Срема и Славоније управљала овим крајевима, организујући администрацију, судство, пореске власти и постављајући чиновнички апарат, извршила је том приликом и попис становништва и поседа (што је најстарији сачувани попис становништва данас), а затим је, спојивши више места, начинила спахилуке и распродавала их најбољим купцима.[2] Држава је на то била приморана да би вратила велике дугове које је начинила у току рата са Турцима. Из најстаријег сачуваног пописа становништва из 1702. године,[3] видимо да су карловачке занатлије радиле само оне послове познате у оквиру балканских заната. У архивским документима налазимо дуго турске називе за њих, а и за поједине еснафске чланике. Стојан Ћурћи–Баша био је 1726. године члан општинског одбора у Карловцима.[4] У једном попису из 1735. године налазимо у Карловцима 65 занатлија. Поред балканских занатлија као што су абаџија, чаруџија, фурунџија и других, налазимо и европске занатлије – бравари, ципелари, столари, сабови (кројачи). У Карловце се, у подножју Магарчевог брега, након пада Београда 1739. године, доселила 51 немачка породица. Ови насељеници немачког порекла основали су у првим деценијама свога присуства у Карловцима посебан заселак назван „Schwabendörfel“, што је чинило издвојену локалну заједницу, за коју су се водиле одвојене књиге, а одређивана је и посебна контрибуција.[5] Међу њима су се налазили и Немци занатлије, који су кроз цео XVIII и највећи део XIX века у својим рукама држали занате, као што су браварски, ципеларски, лимарски и сл.

Широм простране Хабзбуршке монархије се током XVIII века, за потребе занатства масовно штампају тзв. цеховска и мајсторска писма у великом броју, али не и сва са ведутама градова и места одакле потичу цехови. Ови велики листови били су око формулара и ведуте, украшени лепим барокним декорацијама, како ћемо видети и на примеру овде

представљеног карловачког писма. Испод ведуте је штампан, или у бакру, као цеховско писмо, резан текст у виду формулара у којем је остављан празан простор за уписивање личних података занатлије, датума издавања и овлашћеног потписника. Такође је остављен простор за печат. Као што смо већ и нагласили, композиција цеховских писама насталих до средине и већим делом XVIII века претежно је уоквирена декоративним архитектонским елементима са украшеним капителима и картушама својственим бароку, у којима су често приказивани ликови појединих светитеља.[6] Ведуте градова које налазимо на цеховским писмима исте су као на примеру писма којим се бави овај текст. То је мајсторско писмо карловачког ципелара Урлиха, којем је додељен 1786. године. Формулар овог писма био је општи за све карловачке еснафе, а до данас знамо само за два сачувана, од којих се један налази у Архиву у Загребу, са датумом 17. 04. 1776. године и припадало је извесном стаклару (Glaser). Немамо других података о власништву и сл. Друго писмо припада поменутом карловачком ципелару Урлиху (презиме му је нечитко), издато му је 30. 08. 1786. године, налазило се у чешко-словачком Окружном архиву. Овај је примерак, истраживач проф. др Клаус Штоп, снимио је и штампао, а ми га доносимо у овом тексту.[7]

Еснафи или цехови су своја мајсторска писма поручивали код, углавном, школованих сликара, тј. бакрорезаца или, касније, литографа. То се уочава на многобројним, до данас, сачуваним примерцима. Посебно се препознаје углавном квалитетан цртеж у пејсажу.

„Из тог разлога није било тешко графичарима, ауторима ведута, да преточе вредности свог сликарства у графичке технике, уз завидну вештину постизавања утиска дубине простора, владања композицијом и коришћење линеарне и ваздушне перспективе“.[8]

Графичке технике којима су рађена цеховска писма биле су разноврсне. Дрворез[9] је свој врхунац достигао у XVII и почетком XVIII века. Током XVIII века највише се користила техника бакрописа, која има ту предност да представи и дочара тонско богатство ведутама, затим бакрорез[10] својим чистим линијама педантно преноси контуре цртежа, а током XIX века јавља се и нова техника челикореза[11] која, иако тешка, својом богатом мрежом фино резаних линија и тако створеним односима у светло-тамним површинама сугерише скоро фотографску прецизност.[12] Ипак техника литографије[13] која своју популарност постиже у првим деценијама XIX века, постала је, због широке слободе ликовног изражавања и могућности добијања великог броја отисака, најпопуларнија графичка техника.

Поред уметничких вредности ове ведуте имају изузетан историјски значај. Нека од ових мајсторских, тј. цеховских писама, и када је у овом случају реч о Карловцима, изузетно су ретка и вредна, тако да их данас налазимо у једном или два примерка. Нажалост и ови примерци се налазе не само изван Карловаца, већ и у другим државама. Овај пример је посебан по томе што поред података о мајсторском карловачком цеховском писму, на себи носи и најстарији до данас познати изглед ведуте Карловаца. Ово право откриће доноси нам немачки истраживач проф. др Клаус Штоп из Мајнца, један од највећих ауторитета када је реч о овој тематици у Европи, који се преко двадесет година интензивно бави проблематиком цеховских писама. Он је 1985. године у Штутгарту објавио описни каталог радних атеста (уверења, потврда) путујућих занатлија – калфи,[14] под насловом (у преводу са немачког) „Занатска документа са ведутама места“. У предговору ове књиге тј. каталога професор Штоп наглашава „да је у свом дугогодишњем истраживању“, повезаним са честим путовањима, посетио и обишао разне и многобројне трговце графиком и антикваре, прегледао око 3.800 архива, музеја и сличних институција у 13 земаља, углавном средње Европе, укључујући и данас бивше југословенске републике, али оног дела који је, својевремено до 1918. године потпадао под Аустроугарску монархију.[15]

Клаус Штоп је 1985. године објавио публикацију каталога–мапа са цеховским писмима под насловом „Мајсторска писма са изгледима места“, где су се нашле следеће државе: Чехословачка, Швајцарска, Аустрија, Данска, Немачка Демократска Република (некадашња Источна Немачка), Мађарска, Италија, Пољска, Румунија, Совјетски Савез, итд. Што се тиче бивше Југославије, у њој посвећеној мапи, налазе се цеховска писма са ведутама следећих градова: Апатин, Баја, Бела Црква, Бјеловар, Ђаково, Ђурђевац, Илок, Камник, Карловац, Крањ, Љубљана, Марибор, Нова Градишка, Нови Сад, Ораховица, Осек, Пакрац, Панчево, Петриња, Петроварадин, Птуј, Славонска Пожега, Словенска Бистрица, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Суботица, Валпово, Вараждин, Вуковар, Загреб, Земун.

Сремски Карловци се овде налазе под редним бројем YU8, на страни 16 налазе се: назив Карловаца на латинском, српско-хрватском и мађарском језику. Опис ведуте Сремских Карловаца сачинио је Фридрих Кухбаух (Friedrich Kühbauch, Reutlingen) из Ретлингена, један из истраживачког сарадничког тима професора Штопа, чија је имена навео у предговору. Фридрихов опис у преводу гласи: „Бакрорезна плоча је формата 360x420 mm. Изглед града Карловаца (српско-хрватски Сремски Карловци, немачки Syrmisch Karlowitz, мађарски Karlóca) на десној обали Дунава, између Петроварадина и Земуна“.

СЛИКА ВЕДУТЕ КАРЛОВАЦА

Горе на слици, с лева на десно: Државни печат (Хабзбуршки двоглави орао са круном), Marija Fried (Госпа од Мира), Христ, Свети дух (голуб), Бог отац, Јосиф и вероватно (тачно је) градски (варошки) грб Карловаца. Град лежи на једном благом обронку Фрушке Горе (Frankengebirge), која је покривена бујним виноградима. (На слици горе лево видљиви испод Маријине статуете). Око 1850. године, град је имао 500 кућа и 5.650 становника, највише Срба. Предграђе, такозвано Швапско село (das Schwabendörfel genannt, десно на слици) насељено је немачким сељацима.

Карловци су били седиште православног митрополита, који је имао достојанство духовног старешине над два милиона православних хришћана (Срба и Влаха) у Аустро-угарском царству.

Стари митрополијски двор је, у средини још видљив, изгорео 1788. Новоизграђени двор није достигао лепоту претходног. У овој згради је подигнута позната и богата митрополијска библиотека. Митрополијска црква (мисли на Саборну цркву), саграђена 1762,[16] стоји поред митрополијског двора.

Православни у Карловцима поседују и један лицеј (гимназију) и теолошки семинар (богословију), а католици једну Главну (основну) школу и болницу.[17] Капела Госпе од мира стоји на брду изнад града (на слици горе лево, испод Госпине статуе, између винограда и брда Голгота[18] са три крста), подсећа на Карловачки мир који је овде склопљен 26. јануара 1699. године. Након победе принца Еугена Савојског код Сенте 1697. године, отпочели су мировни преговори закључени споразумом уз посредовање Енглеске и Холандије. У ту сврху била је саграђена конференцијска кућа, тако да су опуномоћена посланства аустријског, руског, пољског, венецијанског, енглеског и турског двора могла равноправно, у исто време, да улазе кроз више (четворо) врата.

Виноградарство, трговина и риболов запошљавају много људи у граду. Карловачка брда су засађена са 112 сорти грожђа (41 плавог, 10 светлоцрвеног и 61 белог) и познате су преко границе. На добром гласу је сада и тамошње црвено (Rotwein) вино, познато под именом „Карловачки суварак“ („Karlowitzer Ausbruch“). На крају текста поред потписа поменутог аутора стоји и напомена да је ово цеховско писмо коришћено за све карловачке еснафе“.

Што се тиче овог описа Карловаца, вероватно је коришћен опис који датира из средине XIX века, с обзиром да се помиње „неугледни“ стари двор који је подигнут после пожара насталог 2. септембра 1788. године, а срушен је стотинак година касније 90-их година XIX века, приликом изградње данашњег двора према нацртима архитекте Владимира Николића. Затим Саборна црква има, како се у тексту назива, Митрополијску цркву. Била је завршена њена изградња 1762. године, али је обновљена последњи пут у току 1909–10. године, такође, према нацртима архитекте Владимира Николића.[19]

Податак о сортама грожђа којима су засађена карловачка брда је тачан, али за период пре појаве и доласка опаке виноградарске болести филоксере, која је у периоду између 1885. и 1895. харала и пустошила, уништавајући карловачке винограде.[20] Дакле, проф. др Клаус Штоп ослонио се на свог сарадника Кухбауха, који је негде нашао опис Карловаца, очигледно из средине XIX века, желећи вероватно да буде што аутентичнији и ближи времену настанка цеховског писма. Притом се потрудио и да ведута–сличица што боље појасни Карловце с краја XVIII века. Како смо већ поменули, Штоп је нашао два идентична цеховска писма са ведутом Карловаца, једно у Надбискупијској архиви у Загребу,[21] а друго у Окружној архиви Чехословачке.[22]

У овом опису недостају следећи подаци, а налазе се на ведути која представља панорамски приказ Карловаца са Дунава. На слици с лева на десно, доле лево, у тзв. Доњем крају уз Дунав, налази се карловачки контумац.[23] Горе изнад контумца налази се четвороугаона грађевина, то је карловачка касарна. По овоме војном објекту и данас се овај део Карловаца назива Касарна. Поменута црквица

Госпе од мира (горе лево) изгорела је у пожару крајем XVIII века, а захваљујући овој ведути ми данас знамо како је она изгледала. На том месту се сада налази капела Госпе од мира, грађевина подигнута од чврстог материјала, овалног облика, чија је изградња завршена 1817. године. Доле десно од касарне налази се тзв. Доња црква „Св. Петра и Павла“ и куће у Доњем крају окренуте фасадама према Дунаву. Интересантно је ово ликовно решење, за сада непознатог уметника, бакроресца, због тога што је слично ликовном решењу нашег знаменитог уметника Захарије Орфелина, који је израдио бакрорез са ведутом Доње цркве са Доњим крајем, за исту цркву, 1770. године. Бакрорез је резао у Новом Саду, да подсетимо, старије цеховско писмо, које се налази у Загребу, потиче од 17. 04. 1776. године. Да ли је, евентуално, Захарија Орфелин резао ово цеховско писмо у својој „Бакарној штампарији“, која је у два маха радила у Карловцима, у временском периоду 1758–1760. и 1773–1778. године, остаје да се утврди.

На средини ведуте налази се стари барокни митрополијско-патријаршијски двор, лепо барокно здање са придворском капелом св. Трифуна, које је са капелом страдало у пожару 1788. године. Иза двора видимо, тада новоподигнуту, Саборну цркву са трећим торњем. До Саборне цркве налази се католичка црква, окренута као православна. С обзиром на то да је нова – ова католичка црква подигнута 1768. године, бакрорез је настао највероватније после ове године. Десно од Саборне и католичке цркве налази се тзв. Шећер сокак, који је такође страдао у пожару 1788. Шећер сокак се састојао из два реда трговина и занатских радњи-

* Фото: Архив САНУ, Ср Карловци

Цеховско писмо у целости

ца. Протезао се од тадашње обале Дунава (као на ведути), па средином данашњег Трга све до градског бунара на витло, који се налазио недалеко од данашње чесме „Четири лава“ (подигнута 1799. године). Десно, између Шећер сокака и Горње цркве, зграда на спрат, налазила се зграда на спрат браће Андрејевић, испрва пошта, касније и хотел „Код трубача“. Ова зграда није страдала и срушена је 20-тих година XX века. Доле десно, на обали (већ смо у Горњем крају) налазила се рибарска улица, а улица изнад овог реда кућа био је табачки крај, ту се налазио и табачки еснаф, на њих данас подсећа чесма „Табачница“ у данашњој Војвођанској улици. Сасвим десно је Горња црква.

Захваљујући овој до данас најстаријој нама познатој ведути Карловаца, имамо солидну представу како су изгледали и где су били распрострањени Карловци у другој половини XVIII века, куда је текао Дунав и какав је био изглед вароши пре страшног пожара из 1788. године, после којег ће карловачки трг добити сасвим ново лице, које ће опет делимично нестати крајем XIX века.

Поред описане ведуте, ово цеховско писмо садржи и формулар на немачком језику, који преведен на српски језик гласи:

Ми цех – мајстори и други мајстори часног заната грађанских обућарских мајстора у царско-краљевском комунитету/граду Карловцима сведочимо овим да је садашњи обућарски калфа именом Урлих из _____, рођен 36 година стар и стаса _____ као _____ косе _____ код нас ове године _____ и недеља радио и да се у том времену показао као врло веран, вредан, миран и поштен, као што доликује једном занатском калфи, што ми дакле потврђујемо и стога сви мајстори овога заната по обичају овог заната овог калфу хоћемо свуда препоручити како приличи.

Дато у Комунитету града Карловаца 30. VIII 1786.

Обер цех-мајстор Унтер цех-мајстор
Франц Шниц Јохан Јуран.

На цеховском писму се налазе и три печата испод сваког потписа и на средини је печат еснафа, а са леве и десне стране су потписи и печати обер и унтер цех-мајстора. Свако цеховско удружење имало је и своју заставу – барјак, као и друге амблеме и симболе цеха, који се јављају на њиховим личним печатима. Цех је свој печат стављао на своја документа. Цеховско писмо је до појаве вандровке истовремено било и најважнија лична исправа путујућих занатских калфи и мајстора током XVIII века. Увођењем вандровки почело је између 1808. и 1829. године.[24] Цеховско писмо било је лично власништво занатлије на чије је име и гласило и једно време је служило у Европи и као пасош. Било је примера да су цеховска писма рађена, тј. сликана ручно у цртежу или акварелу.

Сигурно је да нам предстоји један свеобухватнији рад на тему еснафско-цеховских писама карловачких занатлија у XVIII и XIX веку. Ова истраживања донела би нам сигурно ближа сазнања о правцима кретања карловачких занатлија, затим колико су се и где задржавали и радили, свакако да бисмо притом били у прилици да у оквиру ових истраживања сагледамо и значајан ликовни и уметнички аспект цеховских писама, као и печате многобројних занатлијских удружења и личности који су носили тадашњу привреду тј. занатство, трговину и начин њиховог образовања и организовања.

ЈЕДАН ОПИС КАРЛОВАЦА ИЗ 1859. ГОДИНЕ

Један архивски спис,[25] који је делимично превео са немачког језика и објавио др Ристо Јеремић,[26] исти аутор је као цео документ у истој књизи али на изворном немачком језику објавио у прилогу под насловом „Документи“.[27] Због великог значаја овог краћег описа Карловаца из 1858–59. године, документ ћемо у преводу на српски језик објавити у целости, с обзиром да је и ова значајна књига др Ристе Јеремића, која је изашла у сам освит Другог светског рата, данас изузетно ретка и недоступна, како знатижељним читаоцима које интересује ова тема, тако и истраживачима који се баве историјом Карловаца у XIX веку. Текст је кратак и исцрпан у статистичком смислу (број становника, број кућа и станишта). Посебно је значајан део где се описују, данас већ сасвим нестале, чувене карловачке лагумице и земунице. Занимљив је један данас нама необичан, али са етнолошке тачке гледишта занимљив, део текста који је посвећен исхрани и пићу тадашњих становника Карловаца. Посебно је интересантан део везан за слаткише од грожђа, које нажалост данас више нико не прави у Карловцима, а који су тада били саставни део исхране и актуелни све до 70-их година XX века, па их се и аутор овог прилога данас сећа са носталгијом, јер их је, у свом најранијем детињству, конзумирао готово у свакој кући у коју је залазио.

Овај кратки преглед, или извештај о становништву, становима и исхрани свакако да је од значаја за изучавање начина живота и становања Карловчана средином XIX века, а могли бисмо закључити и са великом вероватноћом, током целог XIX и добрим делом XVIII века, јер Карловци спадају у ред насеља или вароши чији број становника није имао веће осцилације у XVIII и XIX веку, па све до наших дана.

Према нама познатим статистичким подацима, у Карловцима је било 1858. године 3.780 становника. У истој, 1858. години рођено је 198 деце, а умрло 199 Карловчана. Дакле, умрло је једно лице више него што је рођено.[28]

Следи превод текста документа:

Становништво

Карловци броје 929 кућа и то: 11 општинских и 918 приватних кућа обичних сељака, од којих су неке постављене дужином једна према другој и са забатом према улици; углавном су грађене од доброг материјала и покривене црепом, а један мањи број је од набоја, покривен шиндром, даскама и трском; на оба краја града, у тзв. Циганској мали има највише тршчаних кровова и испреплетених од прућа и са унутрашње стране глином облепљених лоших оџака. Испод већине кућа су озидани подруми. Добростојећи граде лагуме, тј. удубљења у земљи, у брдима око града, од којих су неки 20 хвати дубоки и 3 до 5 хвати широки.[15]

Унутрашњост кућа је различита, већ према околностима (материјалним м.п.), код имућних је удобно (комотно), а код сиромашних је оскудица; такође, садрже и пећи, богати имају делом ливене, делом каљеве пећи, а мање имућни се задовољавају са пећима зиданим од черпића или плетеног прућа. Ложи се делом дрветом, делом виновом лозом и трском.

Исхрана

Пшенични и ражени хлеб се ретко мешају са кукурузом. Месо, риба, разно поврће и сочиво, затим млеко и воће. Обичан народ не користи путер, нити пресан, нити у тестенинама. Бели лук се обично једе као салата са јагњећим или телећим печењем. Сарма се прави од младих ластара и листова киселог купуса, тако што се млевено месо помеша са пиринчем у округли облик, затим се пржи и кува. Од необичних јела треба још поменути: **попару**, печени тврди хлеб у малим комадима, који се потом кува у води и добро изгњечи; **цицвару**, печено хлебно брашно помешано са сиром; **мандару**,[30] печено хлебно брашно без сира; **суџук**[31] – (кобасице од шире),[32] са којима се обавља и мања трговина. Спрема се на следећи начин: слатко вино је прилично добро укувано из две до једне мере, које се онда зове шира, затим, сразмерно количини шире, стави се брашно или гриз, и то се кува док не постане густа супа (или чорба). У ово се, потом, три пута замоче, на једном јаком концу, приближно два педља дуга, нанизана половине зрне ораха, при чему се добије облик такозване саламе. Онда се обеси на уже на неком сувом месту, обично у прозору, и остави да се добро осуши. **Туршија**, тј. бело грожђе, које се у води увија у једној каци са дудовим и ораховим лишћем и семеном горушице,[33] и чува се до Ускрса. На прву недељу празника, каца се отвара и грожђе се једе за време целог празника. **Лукумици** су тестенине умешане са белим вином или са нешто ракије и печене у свињској масти. **Чесница** (спрема се на први дан Божића) је као (Csaja) печено тесто у једној тепсији и испуњено месом или пиринчом или са сиром, преко чега се налије нешто меда. Чесница се спрема као један ритуал. Рано ујутро, по заповести домаћина, укућани морају клечећи да иду по воду. Оног који се врати са водом, домаћин или домаћица, који стоје на прагу, пита: Шта носиш? Он одговара: здравље, срећу и радост.

Једе се обично три пута на дан: ујутро, у подне и увече. Најчешћа пића су: вода, вино, аусбрух, ракија шљивовица бермет[34] и суви бермет.

(Подаци су из једног етнографско-топографског описа српско-банатске Земаљске области која је у суседству К.К. Војне границе. I одељак, Карловци, Историјска места) (P.2242, 26. 7 ber 1859).

Значај оваквих података, иако наизглед у скромном обиму, данас су од изузетног значаја за проучавање прошлости и развоја Сремских Карловаца.

НАПОМЕНЕ

[1] Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво,* Историјски часопис, књ. V-27. Историјски институт, САН, Београд 1955, стр. 305.

[2] Исто, стр. 295.

[3] Жарко Димић, *Овде живе Срби, Страни путници и путописци о Сремским Карловцима од друге половине XV до прве половине XX века*, Нови Сад 2001, стр. 159.

[4] Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво*, стр. 303.

[5] Коста Петровић, *Порекло, економско стање и занимање карловачког становништва у XVIII веку,* Рад војвођанских музеја 4, Нови Сад 1955, стр. 170.

[6] Миле Игњатовић, *Цеховска писма XVIII и XIX века из графичке збирке Музеја Војводине,* Рад Музеја Војводине, 37/38, Нови Сад 1955/1996, стр. 307.

[7] Исто, стр. 307.

[8] Исто.

[9] Дрворез – графичка техника рада у дрвету урезаним цртежом за умножавање на графичким листовима.

[10] Бакрорез – графичка техника, где се цртеж реже на бакарној плочи ради каснијег умножавања графичких листова.

[11] Челикорез – графичка техника, где се цртеж урезује на челичној плочи ради каснијег умножавања на графичким листовима.

[12] Миле Игњатовић, нав. дело.

[13] Литографија – графичка техника штампе, која за подлогу користи литографски камен, тзв. равна штампа.

[14] Klaus Stop, *Die hand werkskundschaften mit ortsansichten, besch reibender catalog der arbeitsattestate wandernder handwerksgesellen*, Stuttgart 1985.

[15] Исто, 127.

[16] Саборна црква – на месту данашње Саборне цркве постојала је православна црква која се помиње још у XVI веку у периоду када се Карловци налазе под Турцима. Помиње се да се на њој (1752) налазе звона. Како је црква била дотрајала (зидана од камена и ћерпића) дао ју је саградити митрополит Павле Ненадовић 1758. и отпочео је са зидањем нове, која је завршена 1762. године. Црква је преправљена и обновљена 1909/10. године.

[17] Болница – Када су Карловци постали Слободна војничка варош – комунитет 1753. године, били су у обавези, између осталог, да подигну градску болницу, или варошки шпиталь, што су и учинили, али тек 1770. године.

[18] Католици и Карловчани овај крај и данас називају Калварија.

[19] Коста Петровић, Саборна црква у Сремским Карловцима, Глас служ. листа Српске православне цркве, број 5, Београд 1962, стр. 25.

[20] Жарко Димић, *Сремски Карловци,* Карловачки круг, Сремски Карловци 2003, стр. 163.

[21] Zagreb, Erzbischöfl. Archiv, [Glaser] (17. 04. 1776)

[22] CS (Чехословачка) Olomouc OA (Окружни архив) M-3-36.

[23] Контумац.

[24] Вандровке су књижице уведене између 1808. и 1829. у све наше крајеве. Она је мењала цеховско писмо, имала је тачно одређен број страна, и садржала је опис власника, име и презиме, одакле је, којем еснафу припада, где је био и код кога помоћник и калфа, када је положио и где за мајстора, печат и кратки опис његовог рада и датуми пратили су његов професионалан рад. Вандровка је данас као радна књижица.

[25] Др Ристо Јеремић, *Прилог историји здравствене културе Сремских Карловаца од 1772*, Библиотека централног хигијенског завода, књ. 42, Београд 1940, стр. 12–13. Каже да је текст „Станови и храна“ публиковао према једном архивском спису и наводи извор под следећом сигнатуром: P2637, September 1858.

[26] Исто, стр. 12.

[27] Исто, стр. 106.

[28] Исто, стр. 8.

[29] 1 хват – мера за површину (квадранц) = 3,5966515 m^2 ;1 хват – мера за површину (европски), (6 стопа, 72 палца) = 1,896484 m^2.

[30] Мандара, мандарица, народно јело из Срема. Справља се тако што се у одређену количину брашна дода со, затим се брашно упржи са додатком мало воде.

[31] Суџук (тур. Sucuk) кобасица; кобасица од ораха и згуснутог слатког вина.

[32] Шира (перс. šire, тур. Sira) сок измуљаног зрелог грожђа, још непреврелог.

[33] Горушица, горуштица (lambl), слов. горчица, горшица, хорчичен, хоршићен, горуха, горушица. Види: др Богослав Шулел, *Југословенски именик биља*, ЈАЗУ, Загреб 1879, стр. 96. Листови ове биљке горки су као пелин, корен горушице користи се приликом справљања сенфа.

[34] Бермет (немачки: wermut) ароматично десертно вино са пеленом и већим бројем других зачина. Види: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (четврто допуњено и редиговано издање), Београд 1991. и Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006. Енолози у својим књигама пишу само да, по данашњим

квалификацијама, бермет спада у ароматизовано (аперитивно) пиће и да су основе производње овог вина травне смесе у којима се обавезно налази пелин (der Wermut). У монографији Жарка Димића *Сремски Карловци* може се прочитати да је производња бермета у Сремским Карловцима, али и на Фрушкој гори, веома стара. У XVIII веку ово пиће је у Сремским Карловцима било веома раширено и нарочито цењено. Коста Петровић помиње како се Furst Kaunitz von Ritteberg захваљује митрополиту Вићентију Јовановићу на поклону од два акова бермета. Такође се и Доситеј Обрадовић захваљује извесним Карловчанима на акову бермета.

Олīа Андраши

UDC 94 (497.113 Српски Милетић) „1745/1784“

ИСТОРИЈА СРПСКОГ МИЛЕТИЋА ОД ОСНИВАЊА НАСЕЉА ДО ЈОЗЕФИНСКЕ КОЛОНИЗАЦИЈЕ

Апстракт *– Царица Марија Терезија је, већ започету, колонизацију становништва из западних крајева Хабзбуршке монархије у слабо насељену Војводину, интензивирала у огромној размери. Стотине хиљада људи предвиђено је за пресељење. Уз то, развојачењем дела Војне границе поставило се питање решавања статуса великог броја милитара са њиховим породицама. У овом политичко-економско-социјалном, конфесионалном и демографском оквиру, одиграло се насељавање пустаре Милетић и Овсеница Србима из „прекодунавских крајева“ 1745. године. Са доста квалитетних ораница и лепим пашњацима Српски Милетић, како је место добило име, развијало се налик суседним насељима, сличне судбине: прве три године ослобођени феудалних и државних давања, а затим до 1770. године обавезе су узимане према Трауновом урбару и ерарским прописима. Земљорадња и сточарство су била главна занимања становништва, што је чинило окосницу економског потенцијала Монархије очекивану са овог некадашњег предијума, сада коморског добра.*

У време цара Јосифа, наследника царице Марије Терезије у Српски Милетић су досељени Немци. Временом је дошло до потпуног губљења српске популације. Ипак, насеље је кроз векове сачувало име Српски Милетић.

Кључне речи *– Српски Милетић, историја, 18. век, колонизација, Срби, Немци.*

Abstract *– The colonization of the western regions of Habsburg Monarchy into poorly populated parts of Vojvodina was highly intensified by Maria Theresa of Austria. Hundreds of thousands of people were expected to move. When part of the border area became demilitarized, the status of a great number of soldiers had to be solved. Within this political, economic, social, religious and demographical frame, the Serbs from Transdanubian regions settled the deserted areas of Miletić and Ovsenica in 1745. With much good quality and fertile land and beautiful pastures, Srpski Miletić developed in the same manner as the neighbouring settlements with similar fate: for the first three years they were free from feudal and state taxes, and then, since 1770, they paid the taxes according to Traun's feudal law and the government property regulations. Agriculture and cattlebreeding were the settlers' main occupations. There laid the economic potential of the Monarhcy which was expected to come from the former church property, now the Chamber property.*

During the reign of emeperor Joseph, Maria Theresa's successor, the Germans settled in Srpski Miletić. In time, the settlement lost the Serb population. However, Srpski Miletić has preserved its name through the centuries.

Key words *– Srpski Miletić, History, 18. century, Colonization, Serbs, Germans.*

НАСЕЉАВАЊЕ

Територија данашњег Српског Милетића била је станиште многим племенима и народима као привремени или трајни дом. Остаци енеолитских и бронзанодобних култура, сарматске некрополе, римски новац, део су археолошког блага овог подручја и траг раније присутних цивилизација.[1] Средњовековни утврђени град Чомфалва, неко време у поседу породице Матеуса Литератуса, разрушен и напуштен након продора Турака, налазио се на источној обали Мостонге, а камен и цигле његових развалина уграђени су у хумке-међаше милетићког атара.[2] У рано пролеће, кад младо жито лагано прекрије њиве, видљиви су обриси несталог насеља.

После турског повлачења област је административно ушла у Бачку, односно Бачко-бодрошку жупанију и као пустара Милетић неко време остала ненасељена. Са пуно добре оране земље, ливада и сенокоса, уз близину велике реке Мостонге, предијум је у време терезијанске импопулације Бачке постао врло актуелан. Улогу главног колонизатора одиграо је барон Редл, дворски саветник, иначе заговорник насељавања Бачке. Интересантно је да су досељеници највећим делом стигли, како сами кажу „из прекодунавских крајева“, што ће се поновити и у другом таласу колонизације. Врбовање интересената обавио је извесни Латиновић, поседник и арендатор.

Услови насељавања, дефинисани у контракту од 1. јануара 1745. године, уобичајени су за камерална добра и углавном повољнији од каснијих урбаријалних.[3] Према одредбама нови становници сматрали су се не кметовима него слободним насељеницима, а на коришћење су добили од 1745. три

следеће године целу пустару Милетић са свиме што јој припада, те половину пустаре Овсеница, с тим да по истеку овог рока плаћају 62 форинте (ф) и 30 крајцара (х) годишње закуп. Такође су колонисти били три године ослобођени феудалних давања, док су после ових „слободних година“, на основу важећег Трауновог урбара, обавезни давати деветину и десетину урода житарица у натури или новцу (искључујући једну сесију кнеза). Што се тиче права имали су прве године целе право точења пића, а надаље од Михољдана до Ђурђевдана, право месарења су, међутим, морали увек плаћати; за коришћење или подизање млинова били су дужни уобичајени ценз; дрварити су смели како за ложење тако и за градњу из околних шума. Све су ово мање-више уобичајене одреднице при оснивању нових насеља, исто као и завршне одредбе које дефинишу начин одласка и раскидања уговора: три године су досељеници обавезни да се задрже на новом станишту – уколико касније желе да оду морају о томе обавестити коморске службе и све што имају од обавеза извршити, а тек тада смеју продати куће које су подигли, неким новим насељеницима; продавац плаћа 10 форинти коморској управи на име продајне цене, а купац 2 форинте за укњижење. Уколико неко оде без одобрења имовина ће му бити конфискована и онај ко то дојави следује трећину.

Две године после прихватања уговора у Милетићу је уписан 41 новонасељени домаћин од којих су се додуше петорица у међувремену иселила; дакле, већ ону одредбу о три обавезне године неки колонисти нису испоштовали.[4] Но тај податак не чуди, напротив присутан је у свим насељима пошто људи или нису успевали да се снађу или су губили наду да ће моћи истрајати на тешким пословима подизања дома и ораница или се радило о авантуристима, очајницима и стационарно нестабилним породицама. Пописна листа показује изузетно сиромаштво какво готово нигде у околини не срећемо: имовина сељака је мала, а чак половина нема прибележене било какве залихе житарица.

Волови	Коњи	Краве	Свиње	Овце и козе	Кошнице пчела	Пшеница	Јечам	Просо	Сирак	Кукуруз
б р о ј						килограма				
14	41	7	39	76	25	12.749	1.075	154	1.587	4.762

Очито је колико је мукотрпно и напорно култивисање запуштене земље и како споро је текло претварање крчевина у плодне њиве. Стога не изненађује великодушно одустајање Коморе од припадајућих натуралних давања. Исплативије је сељака пустити да економски стане на ноге, па онда захтевати прописима одређена давања, него га уништити преурањеним узимањем феудалних рента. Али без помоћи државе у пољопривредним алаткама и семену, што је измењено приликом колонизације Немаца, било је тешко и прехранити се до следеће жетве и кренути даље. Зато ће развој земљорадње тећи у почетку успорено.

Ново, бројније, насељавање изведено је 1754. године, углавном досељеницима из Барање. Када је 1763. године сачињен попис становника места нашла су се ту имена 125 домаћина са 289 браће, синова и унука, односно 625 одраслих мушкараца. У урбаријалној конскрипцији из 1770. године уведено је 155 породица.

ОПШТИНСКА УПРАВА, ПОЉОПРИВРЕДА, ЗАНИМАЊА

Већ при оснивању места становници су одабрали кнеза и чланове сеоске управе, што је неписани обичајни закон на многим просторима и у различито време, а на коморским добрима Хабзбуршке монархије је форсиран као врло захвално решење за бројна административна питања. Кнез је био одговоран за јавни ред у месту, за функционисање система локалне власти, старао се око прикупљања и прослеђивања пореза у жупанијску благајну и водио послове од локалног значаја. Имао је уз себе заклетника (прво једног, па тројицу, касније и више њих) као заменика и помоћника и одговорно лице; понекад су обавезе прихватали и веродостојност навода општинских изјава разне врсте потврђивала, и неколицина становника Милетића.

Године 1746. кнез је Стојан Радошевић, подкнез Остоја Ковјановић; 1759. кнез је био Стефан Милетин, а заклетник Ћира Грубшовић, 1769. функцију кнеза је обављао Јован Дорић, стар 36 година, јурасори су Ђурађ Бојанић, 50 година и Јован Анојевић, 59 година.[5] На пореској књижици из војне 1758/1759. године види се да је 6. децембра 1758. ишао кнез у Бају да однесе порез, затим 9. фебруара 1759. заклетник Павле Пилић је жупанијској каси у Бајои предао 121 форинту, 3. септембра становник Милетића Христа Дорић је отишао у Бају са 100 форинти итд.[6] По контракту из 1745. кнез је за своју сесију био ослобођен феудалних

дажбина. Урбаријалном регулацијом та повољност је укинута, али касније је кнез за вршење дужности добијао плату из општинске благајне. Од 1780. управу чини девет заклетника између којих се бира благајник.

Своју делатност општинска управа је обављала у општинској кући, обичној ниској грађевини зиданој од набоја, покривеној сламом. Уз њу се налазила општинска гостионица подигнута истовремено са колоникалним кућама; распоред чест и врло практичан. Општина је располагала одређеном количином ливада и ораница за властите потребе – у почетку свега 11 малих јутара (á 1.100 хвати) пашњака, а од 1780. по 30 јутара ораница и пашњака. На њима је напасана запрега у власништву општине док је сесија ораће земље арендирана, а новац прикупљен од закупа приходован у општинску касу за покривање одређених расхода.[7]

О јавном реду у месту бринуо је пандур, за своју службу поред плате из општинске благајне ослобођен и пореза из натуралија; познат нам је 1763. Максим Пандур, а 1781. године Гајо Пандур. И у њиховом случају занимање, различито од већинског, одредило му је надимак, често и презиме.

Сеоски атар, дакле некадашња пустара Милетић (3.237 малих јутара) и половина пустаре Овсеница (2.058 јутара) заузимао је 5.295 јутара и негде око 600 јутара ливаде. Ове цифре су се донекле мењале претварањем пашњака у оранице и крчењем неких мање плодних делова атара премда је то урбаријалним уговором касније забрањено. Земља је била изузетног квалитета што је 1768. године администратор Крушпер потврдио, сврставши је у И класу, добрим делом захваљујући изливању Мостонге и таложењем плодног муља преко њива.[8] Обрађивана је путем трећаћења, односно свакогодишњим мењањем плодореда, при чему је трећина обично угарена, иако је и ту било одступања због потреба становника за неким баштенским културама. Сејане су највише житарице – пшеница, јечам, зоб, просо и кукуруз, а у много мањој мери неке текстилне биљке – куделља или лан. Штета је само што је, због недовољности пашњака, обрађиван мањи део, а више од половине остављано за испашу. Године 1760. затражили су милетићки контрактуалисти пашњаке с десне стране Мостонге који су били у поседу Каравукова, а слабо су коришћени. И премда је, дакако и сам захтев био у супротности са ставовима сељака овог места, а камоли њиховим пристанком на такав уступак, ипак је Милетић 1764. године успео да добије западну обалу Мостонге. Недуго затим арендиран је за 30 форинти годишње и део пустаре Клиса, према Дорослову (у већини докумената се наводи као Клуса). Овим је милетићки живаљ збиља уредно обезбеђен ораницама, и то врло плодним.

И поред изузетно добре земље и проширивања ораничних површина, сточарство је првих деценија постојања Милетића било доминантно привредно опредељење становника као последица ранијих навика, опреза и сигурности у нестабилним и немирним временима; а незнатни сточни фонд из 1746. године током наредне две декаде, доласком нових насељеника и увећањем места, се умногостручио. Велику предност чинила је близина Мостонге где се могла напајати стока што је у многоме решавало проблем појила.[9]

волови	теглећи	243
	расплодни	173
краве	музаре	306
	вучне	293
коњи	запрежни	257
	јахаћи	454
овце	1.138	
свиње	1.798	

▲ *Број пописане марве милетићких становника 1763. године*

Занимљиво је да у Милетићу, сем једног ковача уопште није било занатлија. Иста ситуација је потрајала годинама; просто невероватно звучи али 1770. године чак ни тога нема – у белешци управника Крушпера стоји да посед Милетић „нема занатлија и да траже доброг ковача".

ЦРКВА

Да су дошљаци из прекодунавских крајева на пустари Милетић заиста решили да остану показује и њихово старање око духовног живота места: већ у првој групи био је и црквењак – Марко Давидовић, ослобођен феудалних давања. Интересантна је и забелешка у матрикули рођених Храма светих апостола Петра и Павла Бачког Брестовца где стоји под 28. јуном 1745. да је крстио милетићки свештеник Илија Драгићев. Године 1746. године у Милетићу је подигнута мала црква, опремљена најнужнијим инвентаром и са неколико црквенослужбених књига које су се и до данас сачувале. Посвећена је апостолу и евангелисти Матеји, а освећена 1754. године када је чинодејствовао првосвештеник Висарион Павловић,

епископ бачки, новосадски, сегедински, егарски и сомборски.

„Попа Милетитуенсис“ се позао као врло одлучан, чак и радикалан у доношењу одлука при збивањима 1758. године када се велики број Срба из Бачке организовано иселио у Русију. Натоварио је свој иметак на таљиге и кола, придружио се емигрантима и отишао.[10] А други „Praesbyter Milleticsiensis“ је одбио да дâ свештеничку седмину од усева са пустаре Овсеница, проблем са којим се Хабзбуршка монархија у Бачкој носила деценијама пошто су се православни свештеници чврсто држали раније добијених привилегија, или настојали да остваре нове. Кроз читав XVIII век провлачило се питање спахијских дажбина православних свештеника у чему су постигли успех, али само на својим сесијама. Овде је реч о седмини урода од 3.000 kg суражице и меда од 69 пчелињихројева, са пустаре, коју је био обавезан да издвоји.[11]

Са нарастањем броја верника повећао се и број православног свештенства у месту, али далеко непропорционалније – 1765. службу су обављала петорица јереја.

Године 1770. у месту је фунгирало шест презвитера и црквењак. Био је то превише велики број за место са 150 домова, коначно и Илирским регуламентом је одређено да на сваких сто кућа може доћи један православни свештеник, на две стотине два, евентуално три. Мора се, ипак, признати да је ова појава симптоматична за већину православних заједница коморског дела Бачке и да ће се тек урбаром дефинисати земљишни фундус духовних лица од једне сесије на признатог свештеника.

Видљива је социјална неједнакост међу паросима – поп Марко Лукић је обрађивао највише земље, али је његова породица збиља велика – живео је са братом и седморо братанаца; са друге стране Михајло Станисављев је држао тако мало оранице да то сигурно није могло бити довољно за иоле пристојнију егзистенцију.

Године 1781. у пописним листама су забележени „Поп Ћосић и поп Василиа Севаковић“ обојица са по једном сесијом и целокупним обавезама са њих, како кулучних тако и натуралних и новчаних. „Поп Верац“ је био инквилин, дакле беземљаш само са кућом и окућницом и уобичајеним оптерећењем од 1 ценза за дом, те 18 ручних работа у току године.

	АДАМ ЋОСИЋ	ВАСИЛИЈЕ ЈОВАНОВИЋ	ПЕТАР ПИЛИЋ	МАТИЈА ПОПОВИЋ	ВАСИЛИЈЕ СТЕФАНОВИЋ	
ожењених у дому	2	3	6	2	1	14
чланова домаћинства	7	8	22	6	6	49
волова за вучу	6	5	8	3	2	24
запрежних коња	3	2	3	2	2	12
крава	10	2	21	1	1	35
рогате марве за вучу	9	8	20	4	2	43
јунади	5	-	7	-	-	12
коња	6	-	4	-	1	11
оваца и коза	60	-	118	-	-	178
свиња	50	-	50	-	6	106
кошница пчела	30	15	22	-	-	67
пшенице	8.660 kg	4.810 kg	1.925 kg	2.400	26.455	44.250 kg
јечма	6.075 kg	4.990 kg	5.825 kg	1.665 kg	830 kg	19.385 kg
зоби	6.810 kg	4.580 kg	3.495 kg	1.792 kg	450 kg	17.127 kg
крстина проса	15	12	30	-	5	62
кукуруза	820 kg	720 kg	820 kg	770 kg	615 kg	3745 kg
вина	110 литара	-	1.360 литара	540 литре	270 литара	2.280
суваче	1	-	½	-	-	1½
број ожењених верника	213					
укупан број верника	1345					

▲ *Попис имовине православних свештеника коморског поседа Милетић*[12]

свештеник	у атару Милетића				на пустари Овсеница		на Клиси
	интравилан	оранице	ливаде јутара		оранице	ливаде	оранице
	јутара од 1100 хвати				јутара		
			косе се увек	не косе се никад		не косе се никад	
Василије Јовановић	0.4	15	-	-	21	4.4	-
Василије Стефановић	0.8	16,5	1.6	1	10.5	3.3	8
Василије Сабадош	1.3	39	4.4	1	18	2.1	-
Адам Ћосић	1.7	42	6	5.7	15.6	3.3	4.5
Михајло Станисављев	0.1	31.5	-	-	3	1	-
Марко Лукић	2.3		-	19.6	30	9.8	4.5
Симо Мајсац, црквењак	0.2	9	-	1	1.5	1	-

Овде је видљива диференцијација на фунгирајуће и „прекобројне“ свештенике како их је званична државна администрација класификовала. Наиме, средином XVIII века заоштрена је контрола над бројем свештенства по православним парохијама пошто се показало да и свештенство и имућнији поданици настоје синове посветити духовном позиву. Монархија је тиме губила пореске и војне обвезнике, а стварао се непотребно велики број свештених лица које место није могло да издржава. Уз све се, на ширем плану, постављао и паритет православних и католичких духовника.

Православна црква у Српском Милетићу посвећена је Светом апостолу и јеванђелисти Матеји. Према белешкама храмовних Протокола прво је подигнут звоник на четири стуба, а затим у продужетку, према истоку, остали део грађевине. Основна изградња је завршена 1754. године. Запис на Листи о освећењу храма из 1754. године наводи:

„Осветисмо жртвеник Господа Бога и Спаса нашег Исуса Христа у храму светог апостола и евангелисте Мадеја, купио и тоиже пресветле угарско-чешке царице Марије Терезије. Чинодејствовао је преосвештени гдин Висарион Павлович православни епископ Бачки, Новосадски, сегедински, егарски и сомборски“.[13]

По бројним записима на минејима, псалтирима и другим богослужбеним књигама видљиво је да је храм располагао са доста вредних поклона својих верника.

ФЕУДАЛНА ДАВАЊА

До терезијанске урбаријалне регулације становници Милетића су феудалне дажбине давали према Трауновом урбару, што је и у контракту о насељавању назначено: деветину урода житарица у сеоском атару и на пустари Овсеница, те десетину у новцу или натури, затим одређен број работних дана према величини сесије и закуп за коришћење оранице и пашњака у износу од 62 форинте годишње. Биле су то дакако велике обавезе које су подложници настојали да умање нарочито при лошим летинама. Када је 1758. године администратор Крушпер саставио извештај о заосталим дуговањима из неколико претходних година у сва четири диштрикта Бачке жупаније, испоставило се да Милетић није испоручио у Апатински магацин 38.000 кг суражице и 820 кг зоби, 7.700 kg зоби у Сомборски житни магацин и 155 kg пшенице у Футошки магацин. Све скупа негде око 47 тона житарица. Већ сама по себи ова цифра је импресивна – ако се узме да је добар део натуралија предат, да су измирене и остале обавезе, добија се ближа представа о значају правовременог прикупљања житарица. Но са друге стране је такође евидентно и огромно бреме натоварено сељаку да толико семена превезе лошим друмовима, обичним колима са волујском запрегом.[14]

Коморски приходи су 1769. године, у време припрема за увођење новог урбара, износили:

Доминални ценз	190 f
Откуп права месарења	4 f
Откуп мале деветине и десетине	6 f
Такса Грка	12 f
Такса Цигана	8 f
Седмина са предијума Овсеница	150 f
За део пустаре Клиса	30 f
Сума	400 f

Међутим урбар царице Марије Терезије, урађен у намери да ограничи самовољу спахија и претерано исцрпљивање подложника, у ствари није довео до побољшања њиховог положаја. Напротив, замишљен као легислативно дефинисан минимум поседа и максимум оптерећења, показао се врло непрактичан и изузетно тежак поданицима. Са 52 југална дана кулука, форшпаном, деветином и седмином плодова у основи и низом других тражења изазвао је незадовољство, а сачињен је да би спречио понављање ранијих побуна сељака. Стога није могао у првобитном облику ни да се одржи, тим више, или можда баш стога, што су потребе Коморе, као спахије, за неким феудалним дацијама готово занемарљиве будући да је у Бачкој имала врло мало алодија.

ОСТАЛА ДАВАЊА

Порез

Свакако да је за функционисање државе порез, као главни извор финансирања, најбитнији. У време насељавања Милетића, те до краја века Хабзбуршка монархија је имала исти систем опорезивања према категоријама. У тој скали, од људи које овде срећемо, на најнижој степеници су камерални подложници, нешто изнад су Грци (најчешће Срби трговци-торбари, из крајева под турском влашћу, а само понекад доиста грчки трговци), Цигани и Јевреји, потом према врху разни арендатори и на крају предијалисти.

Пореска обавеза поданика везана је уз њихову имовину, што је махом принцип већине фискалних система. Почетком војне године утврђивана је, на основу палатинских порти Угарске тј. целокупног ерарског иметка, вредност пореске јединице – дике, а која је тада множена са бројем дика разрезаних обвезницима. Она је готово из године у годину варирала због различитог економског стања условљеног напредовањем привреде или поремећајима насталим елементарним непогодама, ратовима и сл. Понекад је нагло расла, понекад и падала, дешавало се да остане приближно иста неко време, а најређе да равномерно расте. Опорезивани елементи су углавном увек били: одрасли мушкарци, крупна стока, земља, виногради, неке вансеријалне бенефиције. Пратећи кретање броја дика донекле можемо посматрати стање у насељу – његово сиромашење или богаћење, пораст или опадање броја становника, непогоде и невоље, односно елементе који се одражавају на висину пореза.[15]

година	дика	контрибуција	доместика
1748	63¼	161 f	50 f
1748/1749		161 f	70 f
1748/1749		161 f	78 f
1750		199 f	84 f
1751	103¼	430 f	56 f
1756	102½		87 f
1757	143½	401 f	78 f
1759	143½	401 f	
1759/1760	111¾	404 f	78 f
1761	111¾	404 f	89 f
1762	111¾	404 f	
1770	189	409 f	132 f
1773			
1776	213 ½		
1777	224 ½		
1778	224 ½	539 f	404 f
1782/1783	363	665 f	363 f
1783	250	550 f	

Порез је понаособ утврђивала комисија изаслата на терен, а бележен је у свеску пореских дуговања и уплата, чувану у општинској кући. Када би се прикупила извесна сума новца кнез и/или ешкут, односно неки од сељана, односили би је у жупанијске центре (Бач, Сомбор, Бају) да је предају. Ту су нотирана и давања војсци као обавезан део пореског дуга чији је удео временом доста нарастао. Док је примера ради 1757. године у дикацији од 401 форинте контрибуције износио 69 форинти, већ 1761. у истој дикацији је 215 форинти. Становништво је војницима испоручивало еквилне и оралне порције, а често и коначиште. Орална порција је махом тражена у хлебу и готовини, иако је могла бити следована још у месу и слами, а еквилна у слами и зоби. Већ од 1747. године, па током читавог XVIII века, царске трупе су логоровале у Милетићу. Наиме при проласку трупа или за време маневара подручје на којем би се војска нашла прихватало је милитаре према распореду изведеном на основу дика. Војне команде су састављале планове о просторној заступљености области унутар монархије, а број јединица је морао бити уклопљен у привредну снагу краја. Године 1747. у Милетићу су смештена два војника, 1751. један дестар и шесторица редова, 1763. један виши поручник и два редова, 1766. године четири коњаника и један пешадинац итд. Честе су штете, екцеси и прекомерна узимања од стране војске. Тако су цео новембар и децембар 1756. двојица заставника захтевала преко редовног следовања еквилне порције, меров пшенице (51.2

kg), либру соли и либру (0,56 kg) свећа; сума сумарум 19 форинти, а 1764. највеће жалбе и главни комисијски записник односи се на неколико ока (1.275 gr) путера, крављег и овчијег, што су од разних домаћина однели војници.[16] О оваквим инцидентима су вођене истраге ради поравнања између цивилних и војних власти, односно финансијских надокнада. Уз то Милетић је, као и остала коморска места, давао своје људе за попуњавање регименти – двојицу новака сваке године или наместо тога по 15 форинти надокнаде у војну касу. Године 1758. захтевано је новачење четворице момака.[17] Разуме се да је сељацима тешко падала брига око војске поготово што су тражене и испоручиване порције неки пут далеко премашивале укупно пореско задужење. Поред тога што су хранили војску сељаци су спорадично имали натурални део пореза у житарицама уредно превежених до државних житних магацина у Бају или Апатину – 1756/1757. војне године то је 22.000 kg пшенице и 7.500 kg зоби.

Као засебна фискална категорија стоје Грци и Цигани. За прве није увек најјасније да ли се доиста ради о Грцима или је реч о ситним трговцима познатим и у народу и код власти и пописивача као „Græcus“ или „Græcus Turcicus“. Бавили су се трговином торбарењем и за то плаћали таксу према припадајућој класи. Први се у селу појавио 1747. Коста Марков(ић) са братом „на једном хлебу“. Спадао је у другу класу пошто му је вредност робе којом је трговао прелазила 200 f. Изгледа да је касније осиромашио и после 1759. године се више не помиње директно, али податак из 1760. о „другом Турчину, слепом“ можда се односи на њега. Много дуже у месту се задржао Наста Михајловић, познат и као Нацко Чизмар, раније у том занимању, убележен у први урбаријални конскрипт 1770. Ту су и браћа Димић, па Ђурађ Марковић, трговци и пчелари.

И Цигани су присутни у Милетићу од насељавања места: Грујица Ђукић и Коста Јовановић 1748. године, а 1759. Митар Грујић, вероватно Грујичин син, и Петар Исаков, са уобичајеном таксом за Цигане од 2 форинте и 10 х.[18] Од закупника регалних права срећемо само доминалне крчмаре: прво 1758. Јована Страјнића, потом 1759. и 1760. године Георгија Рибарића, а после њих Себастијана Хартмана.[19] Што се тиче предијалиста на пустарама Милетић и Овсеница још од 1734. држе лепа стада Трумо Мишленовић из Даља, који је овде арендирао и оранице, затим Никола Парчетић и Никола Курјаковић, богати сомборски трговци и племићи, Степан Мајновић, виши официр војне границе из Брестовца, те друге челебџије. Опорезовани су према броју и врсти марве; углавном се радило о рогатој стоци, али је било и коња, оваца, свиња. Велики износи пореза – чак и преко 50 форинти, говоре о вредности грла на пашњацима. Међутим, као и у бројним другим случајевима, и у Милетићу је присутан парадокс по коме док са једне стране становници, незадовољни количином терена за напасање стоке, траже нове травнате површине преко Мостонге, дотле рецимо стотину комада јунади у њиховом атару имају неке стране челебџије.[20] Сличне ситуације налазимо и на другим коморским поседима због разноврсних калкулисања око што већег убирања ерарских прихода, где село закупљује сенокосе суседног насеља, а на његовим ливадама пасу туђа стада.

Своје фискалне обавезе Милетићани су испуњавали различито: било је година када су бележили рестанције, било је и преплата и ту се потпуно уклапају у општу слику бачких камералних места. Свакако да више уплаћеног новца нису давали својевољно него је суперерогација настајала принудно услед огромних потраживања за војне потребе. Исто када би се државне резерве у новцу или житу исцрпеле разрезивани су ванредни порези

Главарина	49 ½
Сточни порез	96
Порез на летину	39 ½
Порез на вино	2
Вансесионална давања	2
Сума дика	189

▲ *Дикација за 1773. годину*

Године 1771. Милетић је у два маха, као и готово сва камерална места Бачке жупаније у оквиру ванредних обавеза, био дужан да дâ за превоз хране 2 вола и једног волара који ће бринути о запрези и водити натоварена кола до одредишта и вратити их у добром стању назад.[21] По лошим путевима, спор превоз тражио је огромне напоре од царских поданика.

ВИНОГРАДИ, ВИНО, КРЧМЕ, СУВАЧЕ, ПУТЕВИ

Подизање винограда је ишло напоредо са култивисањем ораница. Али до првих озбиљнијих берби прошло је неколико година. Површине винограда рачунате су у тзв. мотикама, мери која је обухватала 94 хвата. Домаћинства су поседовала од половине мотике до чак 14. А свака кућа је имала

виноград, сасвим неуобичајено за новооснована места. Род бачких винограда по мотици у овом подручју давао је грожђа за 160–220 литара вина, што је врло растегљива количина, уосталом као и код других култура и у свим временима и поднебљима. Киша, суша, скакавци, грабљивице нападали су лозу у различитим периодима вегетације. Сорте су углавном винске, али је вино било слабо, неквалитетно и много пута би се укиселило или замутило. И сам коморски управник Крушпер у свом Извештају о класификацији земљишта у Бачкој, наводи да су неке сорте врло лоше.[22] Године 1765. милетићки свештеници су са својих винограда добили 2.280 литара вина, заиста пристојна количина. Ипак, виноградарство се споро развијало и врло мало унапређивало; 1781. године укупан фундус милетићких винограда је 251 мотика, односно свега 21 мало јутро. Порез на вино припадао је феудалцу, као винска десетина.

Непосредно уз вино стоје и крчме, незаобилазни део сваке приче. Право крчмарења било је властелинско и према одредбама у контракту о насељавању добили су точење пића поданици читаву прву годину, а надаље од Михољдана до Ђурђевдана. То је уобичајени образац уступања ове регалије подложницима, када су они продавали вино које су сами набављали и остварени приход је остајао закупцу, било да је у питању сеоска општина или појединац коме су је издали. А пило се доста уз лепе зараде.[23]

година	вино	ракија	пиво	зарада
	л и т а р а			форинти
1761.	9.183	1.189	2.151	270
1762.	11.462	736	1.132	241
1763.	14.688	1.415	3.056	407

▲ *Трогодишњи приход камералне крчме у Рац Милетићу*

Жито се млело у сеоским сувачама или се односило у воденице на Дунаву код Каравукова и Богојева. На десној обали Мостонге, дуж пута према Каравукову било је неколико млинова које су покретали коњи. И у самом селу су подигнути млинови: један је 1770. држао поп Адам, а други је са половином био у власништву попа Петра Пилића. До 1780. било их је већ осам. Неке суваче су касније служиле за ломљење кудеље, будући да је кудељарство убрзо добило на замаху и ангажовало у аграрном и надничарском полузанатском раду већи део људског и радног потенцијала.

Путеви су пролазили кроз Милетићку пустару, пресецајући уздуж и попреко новоподигнуто насеље. Преко моста на Мостонги пут је водио у три правца: за Каравуково, Богојево и за Сонту. Источно од места мрежа путева је била прилично развијена пошто су се ту пружале цесте од Милетића ка Оџацима, из Сомбора за Бач, од Брестовца две за Бач и једна за Оџаке, од Милетића према Лалићу и коначно два пута која су спајала само место Милетић са предијумом Овсеница.

Милетић је, подједнако као и остала села и вароши Монархије, повремено страдавао од пожара већих или мањих размера. Противпожарна куратива у овим крајевима XVIII века нормативно је регулисана тек 70-их година. Насеља у већини жупанија су подељена у 4 категорије према величини, опасности од избијања пожара, могућности његовог ширења и сузбијања и других фактора, на основу чега је утврђена обавезна неопходна опрема. Милетић је спадао у IV категорију, где је минимум чинио: буре дуплог дна запремине 540 литара, двоје великих мердевина са конопцем, двоје мердевина средње величине, по четири велике чакље са гвозденим кукама, мале чакље и гвоздене лопате, 30 кожних и 6 дрвених окованих кофа, две воштане светиљке и две веће секире.[24] Трошкови набавке прописане опреме су у једнаким размерама падали на терет ерара и саме општине.

УРБАРИЈАЛНИ КОНТРАКТ ИЗ 1781. ГОДИНЕ

Задржан је деветак од житарице и кудеље са сеоског атара и пустаре Клиса, седмина са Овсенице, као и мали десетак. Затим ценз на куће, ручне и југалне кулуке, виктуалије и екстрасесионална давања. У месту је уписано 173 колона и 12 инквилина. Укупни земљишни фундус који су користили износио је 122 јутра интравилана, 3.600 јутара оранице, 2.465 јутара ливада. Сесија – основни кметски посед наспрам којег се обрачунавају феудална давања, и даље је износио 32 јутра оранице и 22 јутра ливада по 1.100 хвати. Како је Милетић уживао 112,5 сесија сума работних дана је износила 11.7000 мануелних или 5.850 југалних. Натурална давања: 112,5 хвати огревног дрвета, 112 полића маслаца (á 700 гр), 225 копуна 225 пилета и 1.248 комада јаја, што се заправо откупљивало готовином, јер је било много практичније и једноставније и за спахију и за подложника. Деветина и седмина су, међутим, узимане у натури пошто је жито држави било неопходно. Сељаци су деветковане житарице

одвозили својим колима, као део кулука, у државне амбаре. Уз то, према потреби, они су превозили различиту робу што је чинило тзв. форшпан или дуги подвоз, са вишедневним удаљавањем од својих домова. Најчешће је реч о превозу жита, брашна, вина и грађевинског материјала.

Као и претходни, и овај урбаријални контракт, је са властелинством склопљен на три године.

СОЦИЈАЛНА СИТУАЦИЈА

Слично већини бачких сеоских насеља и у Милетићу је главно занимања становништва била пољопривреда. Уосталом, развитак ратарске привреде био је један од разлога предузетих померања становништва, насељавања необрађених пустара, а касније и мотивисање насељеника на бављење земљорадњом њиховим снабдевањем пољопривредним инвентаром. Количина земље којом су располагали подложници била је сасвим различита. Кретала се у распону од једног до 60 малих јутара по дому. Земља је била плодна, пашњаци су обиловали травом, ливаде давале добро сено стоци. Све су то жељени услови за успешну сеоску привреду.

И доиста, након првих година крчења и напорног узоравања затравњене и закоровљене пустаре, приноси свих култура су брзо доспели у просек на ораницама Бачке друге половине XVIII века.

Сточарство је, управо због добре паше, имало изврсну перспективу и благ узлет. Првих година забележен је по један коњ или крава неопходни за запрегу, и то не у свакој кући. Проблем је представљао недостатак воде, односно недовољност бунара и обилних појила на пустарама. Временом, као и код њива, и код стоке бројност грла по дому је постала већа и различита: неке породице имају тек неколико комада ситне стоке, поједине доиста право богатство у марви за оновремене прилике у бачким селима: задруга Марка Плебанова је поседовала 6 теглећих волова, 7 бикова, 17 крава, 3 запрежна коња и 7 јахаћих, 10 комада свиња и стадо од 300 оваца. Између ове две категорије стајала је средња породица чији иметак у стоци је подразумевао краве и/или коње, свиње, овце, козе.[25]

Основно богатство свих ових подложника јесу стока и земља и они људе сврставају у угледне домаћине и сиромахе.

Инквилина, беземљаша, до 1784. године је на 170 породица пет до десет домаћина.

Занатлија готово да није било. До немачке колонизације спомиње се само један ковач, Петар Грујић, и један обућар, Глиша Чизмар. Занимања везана уз земљорадњу и свакодневни живот у Милетићу збиља недостају.

У месту је 1746. године живео и један слободњак, Мијат Симић, трговац ситном робом, који је већи део времена проводио обилазећи околна насеља и торбарећи. Потом је отишао.

О стоци на пољима бринуло је неколико чобана: Андрија Чобанин, Јован Волар, Тешан Волар (1784, 1781, 1793). Већ по надимцима видимо диференцијацију унутар занимања – не само што је бити надзорник над стадом волова био далеко тежи и захтевнији задатак, и тражио младог и снажног човека, него што је у дефиницији посла подразумевао већу хијерархијску важност. Чобан је углавном пазио на овце, такође један специфичан посао, премда мање цењен, али увек актуелан.

А о реду и миру у насељу, о томе да ли неко на гувну или у штали пуши, туку ли се момци или пијани сељаци свађају, да ли се краде стока са пустара и кришом лови дивљач и пеца риба у Мостонги старали су се годинама, већ помињани, Максим Пандур[26] и Гаја Пандур.

Удовице су посебна фискална категорија. Њихов порез је био упола мањи, јер су сматране особама које теже обезбеђују властиту егзистенцију. Реч је о младим удовицама са малолетном децом, без деце или о старим самим женама. Забележене су у конскрипцијама под ставкама „Vidua“ или „Relicta“. Ретко се среће „Viduus“ дакле удовац. Очито је да је проблем удовиштва лакше решаван код мушке популације. У Милетићу је пописано неколико удовичких домова. Неке од удовица су биле обезбеђене са земљом, мада су то иначе по селима Бачке готово изузеци. Удовица Латинка, удовица Јевросина, удовица Јанковић, Марић, Релицта Шипош. Воде се под својим именом, или по презимену покојног мужа. Руса Сутарић, као млада је уписана „Vidua Szutarity“, касније Сутарићева удовица, а под старе дане Руса Сутарићева удовица. Статус тежак, болан и мучан.[27]

Још теже су пролазили инвалиди. Иако се описом њиховог физичког стања желела нагласити умањена способност за рад, ипак је то печат који појединца прати и у званичном државном документу: Стојан Роми, Митар Роми, Ћиро Грубашовић цлаудус (хром). Ипак, евиденција је била неопходна због одређених бенефиција у строго феудалном смислу: ослобађања од кулука, служења војске и слично.[28]

Стар, изнемогао, просјак, не поседује ништа, описни су додаци уз имена колона кроз читав

XVIII век. Било да се ради о остарелим особама без младих у дому да се о њима старају, о онима који су пропили имовину, или су радије просјачили него радили, често и испреплетаним узроцима, царски чиновници су напомињали овакве социјалне прилике важне за актуелну и планирану економску ситуацију ерара (Просјак Јанков, Риста Максимовић – просјак, Станивук Ђорђевић – стар, изнемогао, просјак, Јован Предојевић – стар, хром, Лазо Станковић стар.).[29]

МОСТ, ПЕЧАТ, ШТЕТОЧИНЕ

Мост преко Мостонге на излазу (или улазу?) у место постојао је и пре оснивања и насељавања Милетића. Спадао је у редовне и сталне прелазе преко река које је држава подигла и одржавала, након рестаурације Монархије, неопходан за редован путнички, поштански саобраћај, за прелазак државних службеника, провизора, управитеља диштрикта и њихових заменика, трговаца, војски приликом маневара, проласка кроз жупанију, за укупно повезивање Славоније и Бачке, административних и привредних делова и целина државе. Урађен је, попут бројних таквих мостова, више као ћуприја, дрвене конструкције, склоне труљењу и пропадању. Његова оправка и одржавање спадали су у кулук поданика, као тегобна казна робијаша осуђених на присилан рад, а делом је финансирана из новца прикупљеног наплатом мостарине. Међутим честе злоупотребе при убирању мостарине, неуплаћивање у државну касу, немар или лична корист многих надлежних у ланцу надзора и набавке материјала, довели су до катастрофалног стања у којем се мост нашао. Стога су се 1752. године становници Милетића обратили Бачкој жупанији са молбом „да се на Мостонги подигне нови мост, пошто је стари потпуно оронуо и пропао“. И премда је река стално кривудала стварајући огромне меандре, мењајући често своје корито, мост се на истом месту одржао вековима. Све, до сада нама доступне, карте лоцирају га на исто место. Дакле, наставило се са поправкама и учвршћивањем моста, касније са његовим ојачавањем и утврђивањем.[30]

Велику невољу селу представљале су грабљивице, штеточине, најезде глодара, скакаваца, инсеката. Већ 1749. године становници Милетића су се суочили са чопорима вукова који су угрожавали становништво у месту, на пољима и путевима. Проблем је био општеприсутан и власти су обавезале сва насељена места да, према одређеним критеријумима, крену у хајку на вукове. Милетићани су морали убити 8 вукова.[31]

Печат Српског Милетића рађен је у маниру хералдичких инсигнија многих села Бачке XVIII века: округлог је облика са представом рала и чртала у средини, између којих је клас жита, окружен једноставним флоралним мотивом. На врху су латинична слова РМ. Годинама је употребљаван

✱ *Фото: О. Андрашић*

Печат Српског Милетића на документима из периода 1745 – 1770. године

у неизмењеном облику, симболизујући земљу и земљорадњу као основ опстанка места.

ГЛАД

У много наврата због студени, суше, штеточина или велике воде, род већине усева је подбацио и Милетић је, као многа друга насеља, западао у тешко стање несташице хране и претеће глади. Држава је тада прискакала у помоћ позајмицама из својих ерарских магацина или као гарант код преузимања жита од приватних трговаца. Прву организовану акцију сузбијању надолазеће катастрофе у Милетићу, Комора је организовала 1760. године да би ублажила очајно стање настало после изузетно слабе жетве 1759. године. Тада су места у Сомборском диштрикту примила из Апатинског магацина и Кулске пиваре 172.620 кг суражице, од чега је Милетић добио, уз обавезу враћања, 4.100 кг.[32] Наредних година трајао је опоравак да би 1770. велика поплава поново донела трулење усева и нова задуживања. Највећа невоља збила се 1780. када су огромна пространства Војводине, стотине хиљада хектара оранице, ливада и пашњака остала под водом, а жупанијама поново запретила глад. Никола Фотић, трговац из Каравукова, испоручио је у августу 1780. године становницима Милетића 15.000 kg наполице по 1f 16x = 368f 36x и 2.150 kg јечма по 1ф8x = 47f 36x „по добростивој жупанијској одлуци будући да је место било у крајњој оскудици хране.“ Облигација на своту 416ф 12x исплаћена је према договору.[33]

ДОСЕЉАВАЊЕ НЕМАЦА

У пројекту импопулације Бачке јозефинска колонизација спроведена је без присилног расељавања раније досељеног становништва. Тако су се Срби у Милетићу задржали, а Немци населили поред њих. Истина, касније ће Срба потпуно нестати, али токови историје ићи ће кроз наредна два века неким другим правцима.

У пописној листи из 1781. године забележено је 185 глава породица. Углавном су Срби, православне вероисповести. Конскрипција из 1784. има 176 домова, од тога 12 новодосељених немачких. Наредних година насељавање Немаца је убрзано, место је добило нове улице, квартове, зграде и јавне објекте, чиме започиње друго поглавље у историји Српског Милетића.

И када место буде готово потпуно Немачко, и када га напусте сви Срби, у званичним актима оно ће и даље остати нотирано као РАЦ МИЛЕТИЋ / СРПСКИ МИЛЕТИЋ.

НАПОМЕНЕ

[1] Јоханн Wüсцхт, *Милетитсцх*, Оцаци 1936, стр. 10.
[2] Боровску Саму, *Бáцс-бодрог вáрмегуе*, Будапест 1909.
[3] (Цонтрацрус Поссессионис Милетицс 1745 АС)
[4] Архив Војводине Нови Сад (АВ), Фонд Бачко-бодрошка жупанија (ББЖ) инв. бр. 136е/1746
[5] АВ ББЋ 136е/1746, 170/1767
[6] АВ ББЖ 145/1758
[7] Историјски архив Сомбор (АС), Фонд Урбаријални списи, Милетић
[8] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке у XVIII веку*, Београд 1986, документ 192, стр. 513.
[9] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 174, стр. 423.
[10] АВ ББЖ 53/1758
[11] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 64, стр. 143.
[12] АВ ББЖ 193/1765
[13] Петар Момировић, *Стари Српски записи и натписи из Војводине*, Матица српска – Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Нови Сад 1993, стр. 182.
[14] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 60, стр. 132.
[15] АВ ББЖ 7, 36/1748, 5/1749, 111/1750, 43/1751, 75/1754, 27/1756, 31, 44, 50, 61/1757, 65/1759, 40, 70, 71, 241/1760, 100, 101/1761, 111, 112/1762, 691, 692/1770, 46-47, 228/1776, 12-13/17777, 46, 47/17778, 26-29/1783
[16] АВ ББЖ 2/1756
[17] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 45; АВББЖ 65/1747, 9, 18/1751, 16 9/1760, 53/1763,73/1766, 206-207, 295 и 652/1783, стр. 101.
[18] 63/1747, 25а/1748, 89/1755, 72а,+101/1756, 30, 33/1757, 80/1758, 66, 67, 68/1759, 111, 112, 113/1760, 117/1761, 136, 163/1762, 182/1763, 129/1764, 46/1765
[19] АВ ББЖ37/1758, 66/1759, 111,113/1760, 117/1761, 136,163/1762
[20] АВ ББЖ 55/1734, 19/1737, 128/1743, 63/1747, 30/1757, 67,68/1759, 111,112/1760

[21] АВ ББЖ 256-259/1771
[22] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 174, стр. 423.
[23] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 190, стр. 502.
[24] АВ ББЖ 84,93/1777, 85-92/1777
[25] Јоханн Wüсцхт, *Милетитсцх*, Оџаци 1936, стр. 39–50.
[26] Исто, стр. 50–51.
[27] АС 8.714, 717, Ж. Сечански, *Грађа за историју становништва*, САНУ, Београд 1952, стр. 329.
[28] АС 8.714,
[29] АС 8.717, АВ ББЖ 136е/1745
[30] АВ ББЖ 29/1752
[31] АВ ББЖ 4/1749
[32] Славко Гавриловић и Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке*, док. 89, стр. 202.
[33] АВ ББЖ 235-236/1780

Сузана Миловановић

UDC: 323.1 (=163.41)(439-89) „18/19“
94 (=163.41)(439-89) „18/19“
210.222(436-89) „18/19“

СРПСКА НАРОДНОЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА У УГАРСКОЈ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Апстракт *– Друга половина 19. и почетак 20. века протекли су код Срба у Хабзбуршкој монархији у оштрој борби за народноцрквену аутономију.*
Главни борац на том пољу је била Карловачка митрополија Српске православне цркве, па се борба водила углавном између две, различитим интересима, супротстављене стране: државе и владе Хабзбуршке монархије, која се трудила да српску народноцрквену аутономију сведе на најуже оквире, и српске више црквене јерархије која је била ако не за проширење, оно бар за очување постојеће народноцрквене аутономије.

Кључне речи *– Срби, народно-црквена аутономија, Хабсбуршка монархија, Угарска, 19. век, 20. век, Историја.*

Abstract *– In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, the Serbs fought for their political/religious autonomy in the Habsburg Monarchy.*
The Serbian Orthodox diocese of a metropolitan in Sremski Karlovci played the main role, so the battle was fought between the two opposed sides with different interests. On one side were the state and government of the Habsburg Monarchy, which tended to narrow down Serbian autonomy to the lowest level. On the other side there was the Serbian high clergy that was striving if nothing to preserve the existing political/religious autonomy.

Key words *– Serbs, Serbian political/religious autonomy, Habsburg Monarchy, Hungary, 19th century, 20th century, History,*

УВОД

Аутономија Срба у Хабзбуршкој монархији од досељавања дела српског народа у крајеве јужне Угарске (1690) па све до распада Аустро-Угарске државе (1918) позната је под именом црквено-народне или народно-црквене аутономије. Народно-црквена аутономија односила се на организацију и управу црквом, њеном имовином и школама.

Та аутономија је правно била заснована на царским привилегијама које је српском народу за услуге учињене Монархији издао Леополд II крајем 17. века. То је време аустро-турског рата (1683–1699) када се Хабзбуршка монархија, нашавши се у великој опасности од Турака, обратила за војничку помоћ Србима, а заузврат оном делу српског народа који се населио у њеним јужним крајевима поклонила повластице – привилегије.

Повластице су требале да Србима, поред ослобођења од свих облика дажбина (феудално-црквених), обезбеде и пуну националну и верску слободу, уважавајући све специфичности српског народног живота.

У низу повластица које су Срби добили најважније су биле право на посебну област, право народног представништва и народног сабора, слободан избор архиепископа, право слободног исповедања вере и несметано организовање црквеног живота, право избора војводе. У царским привилегијама, како су их Срби схватили, садржани су били сви елементи народноцрквене аутономије.

Пет основних привилегија, које је Србима издао цар Леополд II (1690–695) потврдили су и његови наследници на престолу Јосиф II, Карло VI, Марија Терезија. Те потврде, међутим, у практичном животу нису значиле много, јер су оне јењавањем спољашњих и унутрашњих опасности по Аустрију, стално биле сужаване и кршене од Двора, а нарочито од Мађара, на чијој су се територији Срби углавном сместили.

По преласку у земље северно од Саве и Дунава, Србима није требало пуно времена да схвате да

ће морати да воде тешку борбу за очување својих привилегија, и често су се у тренуцима тешког разочарења питали да ли су се исплатиле огромне жртве које су поднели и јесу ли се можда нашли у горем положају од онога у којем су били.

Духовни стожер око којег се окупљао српски народ у Хабзбуршкој монархији била је Српска православна црква Карловачке митрополије која се организационо и духовно оформила током 18. века. Читав тај век ће за нашу цркву и народ значити период најразличитијих борби за версконационални опстанак угрожаван, не само сталним одливањем крви у борби српских војника за бечки двор, него и покушајем националног однарођавања српског народа.

О томе какав је обим права која је српски народ требало да има на основу привилегија развила су се различита схватања у зависности од тога ко их је и са каквим интересима тумачио.

Срби су сматрали да је српски народ, закључивши уговор са владаром који их је позвао, добио аутономију која се простире не смо на црквено-школском пољу, већ и на политичком и да стога као политички народ имају право на своју политичку територију, на чијем би челу стајао војвода.

Бечки двор је Србе сматрао за патримонијум царске куће, а Угарски сабор и влада као „уљезе“, а у политичком погледу политичке Мађаре. Иако су у питању српске аутономије полазили са разних становишта, увек када је у питању било сужавање српске аутономије, нарочито њеног политичког значаја, бечки двор и угарска влада би се нашли на истој страни.

Јачањем апсолутистичко-централистичке власти аутономија Срба у Угарској је стално сужавана док није била сведена на уске оквире црквено-школске аутономије.

И тако сужена и у много чему превазиђена аутономија је за Србе у Хабзбуршкој монархији била и те како важна, јер је представљала једину организовану институцију преко које се могла остварити заштита интереса српског народа у туђој држави, у којој се као нереалан показао захев за добијањем политичко-територијалне аутономије.

Економску основу аутономије сачињавала су манастирска и народноцрквена добра, а највише представничко тело аутономије је био Народноцрквени сабор на којем су Срби одлучивали о свим важнијим питањима која су се тицала њихове народноцрквене аутономије.

СРПСКА НАРОДНОЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА 1848–1867. ГОДИНЕ

Војводство Србије и Тамишки Банат

Када је 1848. у Хабзбуршкој монархији избила револуција њоме су били захваћени и Срби у Угарској. Они су на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. захтевали посебну аутономну територију која би обухватала највећи број Срба насељених у јужној Угарској, а звала би се Војводина Српска, и на своме челу би имала војводу. Тиме су постављени темељи српског национално-политичког и верског програма, заснованог на правима која су проистицала из српских привилегија, а који ће чинити основу читаве српске политике у другој половини 19. века, па све до распада Хабзбуршке монархије 1918. године. Беч тада није хтео да призна тако проглашену Војводину.

Како су се Срби касније стицајем несретних околности нашли на страни Аустрије у гушењу мађарског покрета, бечки двор је 18. новембра 1849. по слому покрета у свим деловима Монархије, као награду Србима за верност према Бечу, издао патент о оснивању Војводства Србије и Тамишког Баната.

Војводство је требало да у управном и политичком погледу чини посебну област, изузету и независну од Угарске, а непосредно потчињену аустријском министарству у Бечу.[1]

Тиме су кажњени Мађари зато што су у револуцији 1848/9. покушали да се одцепе од Аустрије и тако су у другу половину 19. века ушли поражени и погажени, са још нерешеним сопственим статусом у оквиру Хабзбуршке монархије.

Али и Срби су само привидно били награђени, јер је Војводина какву су добили била само по имену српска. Број Срба у односу на остале народности које су у њој такође живеле је био веома неповољан. Територија Војне границе је остала изван Војводства, иако је баш ту српско становништво било најбројније. За административно и политичко седиште Војводства је одређен Темишвар, а не Нови Сад где су Срби имали већину. На челу Војводине се није нашао од народа изабран војвода, како је то тражено на Мајском сабору у Сремским Карловцима, већ је ту титулу цар задржао за себе. Због свега тога српски народ није могао бити задовољан.

Иако је образовање Војводства у Бечу тумачено као „знак високе милости српском народу“ Срби

то нису тако осећали и доживљавали. Због тога што су Срби само привидно били награђени, а Војводину и војводу добили само на папиру, настала је иронична изрека савременика „да су Срби за верност награђени оним чиме су Мађари кажњени за непослушност“.[2]

Када је Аустрија у рату са Италијом и Француском 1859. доживела пораз, дошао је крај и Српском Војводству. Због незавидног спољнополитичког положаја у којем се нашла, Аустрија је морала показати мало више слуха према захтевањима Мађара који су, тежећи за успостављањем територијалног интегритета земаља круне Св. Стефана, тражили Војводину. Да би их умирио цар Фрања Јосиф је био спреман, да на рачун српског народа испуни мађарске захтеве.

Царском одлуком, 27. децембра 1860, објављено је укидање Војводства Српског и Тамишког Баната и њихово присаједињење Угарској, сем два сремска среза (румског и илочког) који су припојени Хрватској.

И док је код Немаца и Мађара одлука изазвала буру одушевљења, Срби и Румуни су се осетили изиграни од стране Беча. Иако су још једном били болно повређени, Срби нису жалили за таквом Војводином. Искусивши притисак германизаторског Баховог система, а гледајући у протеклих десет година пред собом немачку карикатуру српске Војводине без војводе, а са немачким званичним језиком и немачким чиновништвом, у српским напредним круговима све више сазрева идеја да се са Бечом више не може.

Ослањајући се на Беч, српским конзервативним политичарима и јерархији, и поред тога што су се позивали на историјско право Срба, на њихове заслуге, лојалност и верност Двору, није пошло за руком да убеде владара да сачува Војводину. То ће довести до важног заокрета у српској политици у Угарској у смислу да ће једна новостасала генерација српских грађанских политичара, предвођена Светозарем Милетићем, напустити дотадашњу оријентацију ослонца на Беч, и покушати да посебну аутономну територију добије у сарадњи и споразуму са Мађарима.[3]

Осврћући се на укидање српског Војводства, Светозар Милетић је у Српском дневнику на Туциндан (5. јануар) 1861. објавио чланак у којем је јасно казао да Срби не жале за Баховим Војводством, већ за оним што је оно требало да представља. Војводство је значило „политичко биће народа српског с ове стране“, а оно је укидањем сахрањено. „Али – наставља Милетић – који су га сахранили, заједно су још нешто сахранили, што више никада васкрснути неће моћи.“

Верујући у неминовност поновног оживљавања Војводине Светозар Милетић каже: „Војводина ће ипак у преображеном виду, ма и без имена тог зацело васкрснути, само будимо стрпљиви и уверени да ће доћи и наше време, јер Бог наш који је сачувао Црну Гору и васкрао Србију после четири стотине година, још је жив и он ће и нас сачувати.“[4]

Благовештенски сабор

Један од најкрупнијих догађаја за развој аутономије Срба у Угарској, после укидања Војводине, био је рад Благовештенског сабора, који је одржан 1861. године у Сремским Карловцима.

Иако је заседање Сабора почело 2. априла, добио је назив Благовештенски, јер су током рада Сабора (6. априла) биле Благовести.

Задатак овога сабора је био да српски народ, после укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, изложи услове под којима пристаје на присаједињење ове покрајине Краљевини Угарској, а у сврху очувања своје народности и језика, што је било загарантовано српским привилегијама.

На Благовештенском сабору, за кога је Јован Ђорђевић рекао да је био „први појав нашег парламентарног живота на овој страни“,[5] испољиле су се и претензије српског народа да се на саборима бави и политичким питањима, која би се тицала његовог живота у Монархији. Тако ће после Темишварског сабора (1790) и Мајске скупштине (1848), Благовештенски сабор (1861) бити трећи, али и последњи тзв. политички сабор Срба у Угарској (од укупно више од четрдесет сабора колико су Срби одржали у Хабзбуршкој монархији), на коме су Срби покушали да на легалан начин остваре поред културне и политичку аутономију.

По томе што је јерархија имала значајну улогу, као уосталом и на свим до тада одржаним, Благовештенски сабор је имао конзервативно-клерикални карактер. Међутим, већ на овом сабору, јерархија ће се први пут оштрије сукобити са либерално-демократским тежњама грађанских политичара који су заступали интересе далеко ширих слојева српског друштва. Овај сукоб се све више продубљивао, да би се на крају претворио у праву борбу за вођство у свим сферама живота Срба у Угарској.[6]

У свечаном расположењу почео је Сабор са радом 2. априла. Поред патријарха Јосифа Рајачића

који је отворио сабор и председавао њиме, у Сабору су се као посланици народа нашли многи одабрани и виђени људи. Били су ту између осталих чувени „вожд“ српског народа из 1848. генерал Ђорђе Стратимировић, познати књижевници Јован Хаџић Светић и Јован Суботић, архимандрит крушедолски Никанор Грујић, а од представника млађих српских политичара и јавних радника Светозар Милетић градоначелник Новог Сада, Јован Ђорђевић и други. Царски комесар на Сабору је био генерал барон Јосип Филиповић.

Са коликим је нестрпљењем очекиван почетак рада Сабора, и колике су се наде за њега везивале, најбоље говоре речи Ђорђа Стојаковића:

„Никад одкако је народ српски у аустријску државу дошао, није ни једна народна скупштина тако важна била, као данашња. Преци су наши привилегије себи и нама задобили, а ми смо позвани данас, да те привилегије у живот практични приведемо, и да их за векове обезбедимо.“[7]

Без обзира којој су страни припадали, сви чланови Сабора су били једнодушни у ставу да Срби зарад обезбеђења свог националног развитка морају добити посебну аутономну област. По свим другим питањима као што су на који начин, уз чију помоћ и од кога добити ту аутономну територију, мишљења су се разилазила и сукобљавала, док се нису издиференцирале три струје.

Јосиф Рајачић, патријарх (1848–1861)

Конзервативно-клерикална на челу са патријархом Јосифом Рајачићем и дворским саветником Ђорђем Стојаковићем залагала се за обнову Војводине уз помоћ Беча, а позивала се на царске привилегије и обећања које су Срби добили доласком у ове крајеве, као и на заслуге Срба за Монархију.

Група либералних политичара на челу са Светозаром Милетићем је, следећи савременије политичке принципе, желела да тежње свог народа оствари уставним путем, уз помоћ Угарског сабора, а на основу природног и националног права.

Не желећи да се Срби вежу ни за Беч ни за Пешту како у будућности не би имали штетних последица, у Сабору се појавила и трећа, компромисна струја, која се залагала да се на основу привилегија и уз помоћ Беча најпре обнови Војводина, која би се потом ујединила са Хрватском. Тако удружене и ојачане повеле би преговоре са Угарском о свом статусу и о склапању новог државног уговора.

Како је Сабор већином био састављен од посланика који су били наклоњени Бечу, прихватио је прву концепцију тј. ону коју је прихватио патријарх Рајачић. Њих је подржавала бечка влада подстичући их да траже што већу територију и што шира аутономна права, обећавајући да ће им у тим настојањима помоћи, а заправо је желела да тиме припрети Мађарима да буду попустљивији према Бечу. Верујући владиним обећањима Срби нису схватили на време да постају само оруђе бечке владе у борби са мађарском опозицијом, па су у саборским закључцима, формулисаним у шеснаест тачака, истакли максималне захтеве.[8]

Позивајући се на привилегијална права која су у прошлости добили, Срби су тражили да се у Краљевинама Угарској и Хрватској одреди територија која би се признала као српска област и да се назове Војводина српска. Тако се не би негирао акт о присједињењу Војводине и Тамишког Баната Угарској и Хрватској, јер би се та Војводина налазила у њиховом саставу само што би добила аутономију.

– Нова Војводина разликовала би се територијално и етнички од оне из 1848. јер би у себе укључивала оне територије на којима претежно живи српски живаљ: Срем, Бачку, Банат и Војну границу. У тако заокруженој Војводини Срби би себи обезбедили релативну већину.

– Српској Војводини треба обезбедити административну и судску самоуправу (односи се само на ниже административне и судске степене).

– Војводина би требало да има самосталну политичку српску народну организацију на чијем би

челу стајао изабрани војвода и војводски савет у који би поред Срба ушли и представници других народности Војводине у сразмерном броју.

– Званични језик Војводине био би српски, а писмо ћирилица.

– За патрона Војводине био би проглашен св. Сава.

– У погледу школа, цркава и фондација треба оставити потпуно право српском народу да их уређује и одлучује о њиховом управљању.

– Срби би требало да уживају пуну аутономију под надзором врховне власти.[9]

Пошто су Срби изложили своје услове коначно решавање српског питања пренето је из Сремских Карловаца у Беч. Упркос царском обећању да ће испунити све српске захтеве, решење српског питања се отегло у недоглед, нарочито због снажног отпора који су давали Мађари. Ни аустријски политичари нису били вољни да изађу у сусрет српским захтевањима јер их је, одкако се кнез Михаило у Србији после бомбардовања Београда почео спремати на рат са Турцима, забрињавала могућност стварања велике српске државе. Сматрајући да Србима не смеју чинити никакаве уступке одлучили су да не прихвате захтеве Сабора, образлажући то тиме што идеја „оснивања једне велике српске државе тренутно загрева главе Срба и ствара код њих непријатељско расположење не само према Турској него и према Аустрији“.[10]

Бечка влада ће једно време скинути са дневног реда српско питање одложивши га до времена када буде решено питање односа Аустрије према Угарској. А када је 1867. то питање било решено Нагодбом којом је створена двојна Монархија, о српском питању се више неће расправљати у Бечу него у Пешти где је од Нагодбе успостављена Угарска парламентарна влада.[11]

Мађари су једва дочекали да донесу закон који ће познавати само један, у политичком смислу, мађарски народ.

За захтеве Благовештенског сабора се ипак мора рећи да су за тадашње прилике били нереални, јер оне повластице које су Срби за себе тражили нису имали ни Мађари који су у Хабзбуршкој монархији били много бројнији и организованији. Благовештенски сабор је уједно био и последњи покушај Срба да остваре политичко-територијалну аутономију. Уместо политичко-територијалном, Срби су се морали задовољити само црквеном аутономијом, тако да ће се убудуће сви српски сабори бавити само питањима црквено-школске аутономије.

Какво је било расположење Срба после губљења сваке наде да ће се одлуке Сабора прихватити, говоре јасно речи савременика:

„Српски народ оста као и пре незаштићен и остављен вољи мађарске владе. Какве нам се неправде чине сада, знамо. Али зато српски народ неће очајати, знаће одолети свима неприликама, па своју снагу сачувати за сретнија времена.“[12]

НАРОДНОЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА ОД НАГОДБЕ ДО КРАЈА ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

Потврда народноцрквене аутономије од стране Угарског сабора

Децембра 1861. умро је патријарх Јосиф Рајачић. Његовом смрћу био је отворен пун замах антиклерикалним струјама.

„Међу епископима није било више ни једног лица које је имало толико угледа и ауторитета, да би се успешно могло супротставити тражењу политичких првака да себи потчине цркву.“[13]

Да би се попунила патријаршијска столица сазван је 1864. народноцрквени сабор. На њему је за новог патријарха изабран темишварски епископ Самуило Маширевић, који је после Рајачићеве смрти био постављен за администратора.

Патријарх је постао у „време када су цркву већ биле почеле раздирати унутрашње борбе“.[14]

За његовог патријарховања (1864–1870), неколико значајнијих догађаја је одредило даљи развој српске народноцрквене аутономије. Након што је 1867. склопљена Аустроугарска нагодба и дотад јединствено Аустријско царство претворено у дуалистичку монархију, решавање српског питања пренело се из Беча у Пешту. Мађари су ускоро после Нагодбе, да би се показали пред Европом као либерални и толерантни према свим народима и верама у Угарској, године 1868, 9. законским чланом Угарског сабора признали Србима право да на својим саборима у границама државних закона, а под врховним надзором крунином, своје црквене, школске и фундационе ствари самостално решавају и уређују и „тим својим стварима преко својих органа рукују и управљају по правима што ће их на својим саборима донети, а његово величанство потврдити“.[15] Истим законским чланом дозвољено је одцепљење румунске епископије од Карловачке митрополије и установљење са српском равноправне Румунске митрополије.

Велика вредност 9. законског члана из 1868. била је та што је њиме признат национални карактер српске цркве у Угарској, чему су Срби у Угарској увек тежили и по чему се овај закон разликује од ранијих у којима се говори једино о „грко-несједињеним“. Њиме су Срби стекли право да самостално уређују своје аутономне ствари и да је у том погледу законски члан доследно остваривaн, српска народноцрквена аутономија била би релативно добро загарантована.[16]

Оно што је најважније, овим законским чланом црквеношколска аутономија заснована на привилегијама, које је добила од аустријског царског двора, потврђена је и под угарском управом. Срби су тиме задржали стара самоуправна права на подручјима цркве и црквеношколских установа и то им је сада поред Беча признао и Угарски сабор.[17]

Поред неких за Србе не баш пријатних одредница законског члана (отцепљење Румуна од Карловачке митрополије и неспомињање привилегија), највише сметњи у даљем животу народноцрквене аутономије имао је онај део закона у којем је, поред тога што је решено да Срби имају право да управљају самостално својом црквом, закладама и школама, додата клаузула уз „државни надзор“. Како никада није била ближе објашњена, нејасно је било шта се под њом подразумева, па је често долазило од стране мађарске владе до њене злоупотребе. Наиме српски сабори су, сходно 9. законском члану током 1870–1874, донели више одлука у циљу уређења унутрашњих односа у оквиру народноцрквене аутономије. Да би могли бити примљени ти су закони морали бити од стране краља санкционисани. Међутим, пре него што би они били поднети мађарска влада је у њих уметала неке нове одреднице које је требало да осигурају „државни надзор“, уствари су неретко мењале смисао читавог закона.[18]

Црквена јерархија је замерала 9. законском члану што је сву власт у погледу како да се уреди управа, не само школских и фундационих него и црквених ствари уступила народу, односно сабору у којем има педесет световних представника, а двадесетпет свештеника, заборављајући притом на епископални карактер православне цркве. Димитрије Руварац је тим поводом писао: „о каквом праву епископата или бар обзиру на црквене законе у тим стварима, нема ни спомена ... стога је управо и бесмислица говорити о некој црквеној аутономији на основу 9. законског члана од 1868“.[19]

Закон о народностима и денационализација народности

У многонационалној Хабзбуршкој монархији једно од најприсутнијих питања, а уједно и фактора дестабилизације, било је нерешено национално питање. Од његовог решавања зависила је даља судбина царевине.

После Аустроугарске нагодбе Немци и Мађари као владајући народи чинили су мање од половине укупног становништва (41,28%), а у самом угарском делу Монархије ситуација је била врло слична. Мађари су сачињавали само око половине становништва, те се стога наметала потреба регулисања положаја осталог (немађарског) дела становништва у Угарској.

Како би се прецизније регулисала права народности Угарски сабор је 1868. донео Закон о народностима.

Иако је формално признавао националну равноправност свих грађана Угарске Закон је начином примене озаконио неравноправност између владајуће нације и осталих народности. На закон су супротно гледали и влада и народности. Мађарска влада упорно је покушавала да докаже да је закон израз високе толерантности и демократичности према свим народностима и сматрали да су законом народности добиле више права него што је требало. Народности су се пак жалиле да им је овај закон ускратио многа права или их у пракси не поштује.

Према Закону о народностима признаје се право народностима Угарске да користе свој језик у школама, цркви и локалној управи (иако је службени језик само мађарски), али закон их не признаје као нацију. Заступа се државноправна теорија о политичком народу према којој сви становници Угарске, без обзира на национално и верско порекло, припадају у политичком смислу мађарској нацији у оквиру недељивог интегритета историјске државе. У том смислу службени назив државе је био „Мађарорсаг“, док су народности употребљавале израз Угарска.[20]

Стварање јединствене „политичке нације“ требало је да послужи крајњем циљу, а то је био етничка асимилација народности у корист владајуће нације. Ако се узме у обзир да су народности у другој половини деветнаестог века чиниле надполовичну већину укупног становништва земље, политика насилне мађаризације морала је наићи на жесток отпор свих народности.

Теорији о политичкој нацији, код Срба, најенергичније се супротставио Светозар Милетић, доказујући да се њеном практичном применом врши насилна денационализација народности.[21] Супротстављајући се овом закону Милетић је у програм своје странке унео и начело равноправности и самоуправе за све народе Угарске.

Денационализацију је влада покушавала да врши путем школства, друштава за изучавање мађарског језика и културе, помађаривањем личних имена.

Најширу примену политика мађаризације је добила у школској пракси. У Угарској је према 38. законском члану од 1868. четири врсте основних школа: државне, вероисповедне (конфесионалне), општинске (комуналне) и приватне.

Државне школе, у којима се искључиво примењивао мађарски језик, влада је издржавала из државног буџета за разлику од вероисповедних (које су код народности биле најраспрострањеније), о којима у материјалном погледу није водила рачуна. Иако су вероисповедне школе у образовном погледу пружале много мање од државних, јер је било материјалних проблема, а и наставу је изводио мање стручан кадар, народности су у њима виделе једину могућност да децу васпитавају у свом националном духу, па су се зато грчевито борили да их сачувају и такве какве јесу.[22]

Најдаље је у политици денационализације путем школа отишао закон министра просвете Апоњиа из 1907. којим се предвиђало да у року од четрдесет година (до 1947) сви становници Угарске буду претопљени у Мађаре.

Доношење Саборског устројства

Законски члан од 1868. предвиђао је брзо сазивање српског Народноцрквеног сабора, који је требало да се бави организацијом народноцрквене аутономије, односно састављањем Саборског устројства према којем ће се она убудуће развијати.

Сабор је отворен 1. јуна 1869, али ће убрзо због неслоге посланика прекинути са радом. Да би се разумело како и зашто је до тога дошло, морају се познавати унутрашње друштвенополитичке прилике код Срба у Угарској у другој половини 19. века. То је време када се код Срба у Карловачкој митрополији почињу организовати политичке странке „које ће желети да замене цркву у националном вођењу народа“.[23]

Почевши од Арсенија III Чарнојевића, па све до распада Хабзбуршке монархије 1918, карловачки патријарси, поред тога што су били највиши представници Српске цркве, били су и стварни поглавари читавог српског народа. У њиховим рукама била је усредсређена поред црквене и световна власт. Васа Стајић пише да је тада „црквена организација била једини терен на којем се наш народ могао организовати и иживљавати као нација ... Изван те организације он је дуго времена био мање или више случајни сапутник туђе историје како на политичком, привредном, социјалном, тако добрим делом и на културном пољу.“[24]

У 19. веку то ће засметати делу српског грађанства, односно једном новом нараштају интелигенције која са школовања по иностранству доноси либералне и материјалистичке идеје, те почиње да тражи превласт лаичког елемента у народноцрквеним пословима. То ће их нужно довести у сукоб са црквеном јерархијом која је, иако сама родољубива, сматрала да једино клиру припада право да управља судбином својих верних. Ова поларизација снага испољиће се већ на Благовештенском сабору, да би се касније претворила у огорчену борбу за преузимање кључних положаја у оквиру народноцрквене аутономије.

Духовно средиште у стварању политичких и културних организација шездесетих година постаје Нови Сад („Српска Атина“). Нови покрет се групише око листа „Застава“ (покренут 1866) и адвоката Светозара Милетића. Од покрета ће се постепено претворити у странку, која ће након и формалног оснивања 1869. имати службени назив Српска народна слободоумна странка, или кратко: либерали.

Када је 1869. отворен Народноцрквени сабор на самом почетку посланици су се поделили у два табора: један који се груписао око Светозара Милетића и Јована Суботића (називали су их световњацима или народњацима) и други, присталице патријарха и више јерархије (противници су их називали калуђерском странком). [25]

Савременици су различито оценили прваке Народне странке у зависности од тога кога су и сами више симпатисали. Стеван Павловић је пишући о Јовану Суботићу и Светозару Милетићу рекао: „Обојица се одликоваху начелним разлозима, а и племенитим пламом за народну ствар. У заједничкој радњи беху обојица сложни, а то је срећа, што се такова два врла Србина у тако лепој и племенитој заједници нађоше на овом путу народном“.[26]

Никанор Грујић је прваке Народне странке описао као изразито антицрквене људе који су се борили против више јерархије само зато да би власт

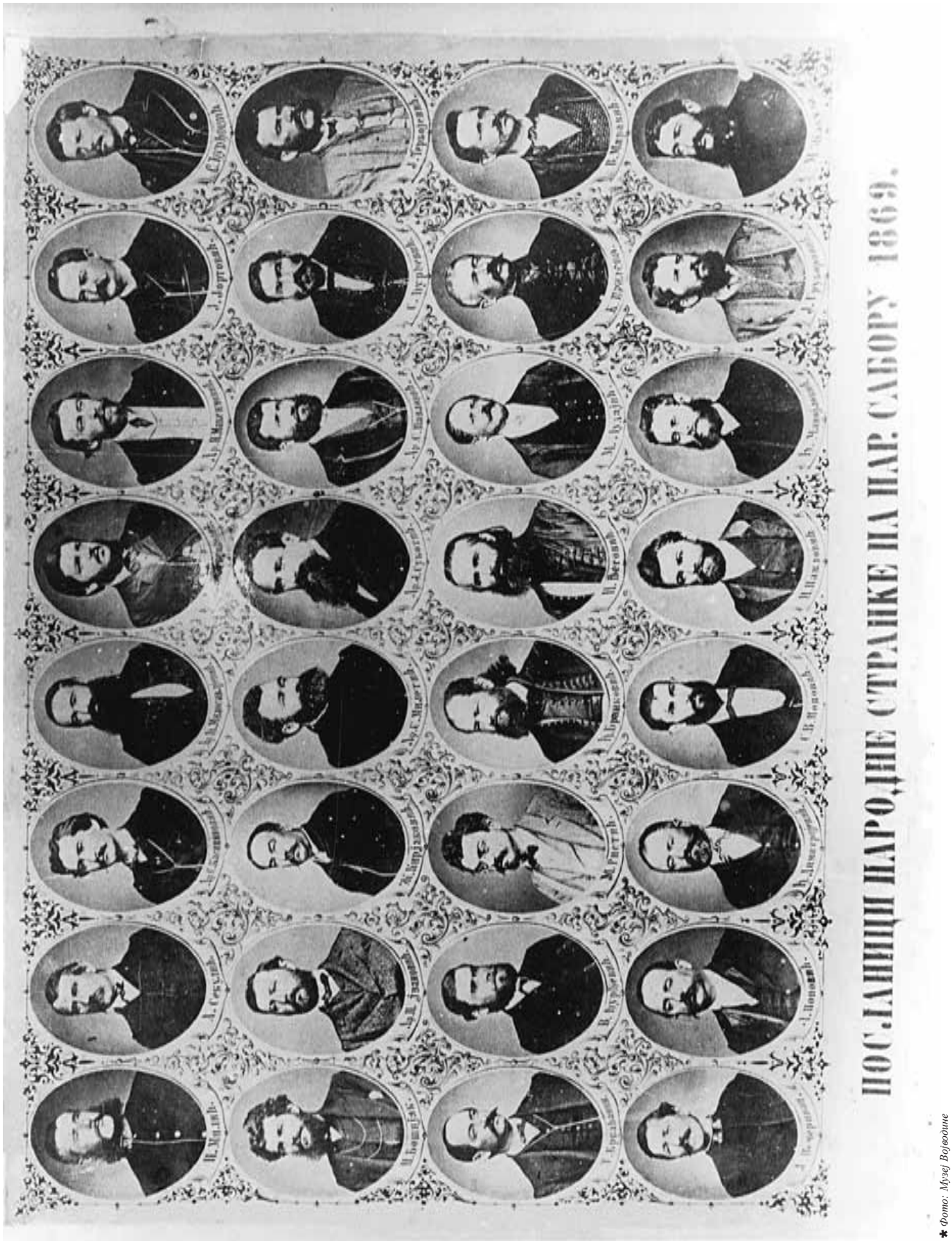

✱ *Фото: Музеј Војводине*

у цркви узели у своје руке. „Њима није ни до вере ни до цркве, него им је до своје личне користи коју траже за се на црквеном пољу; а да лакше могу доћи до ње морају срушити власти црквене и узети све господство у цркви у своје руке“. [27]

Саборским расправама је требало да управља патријарх Самуило Маширевић. Али како он „није био ни по природи ни по знању и вештини створен за то да управља као председник расправама саборским ... из тога су проистекле све невоље које су снашле на том конгресу и после њега цркву нашу“.[28]

Расправљање око тога ко ће председавати било је кобно за рад Сабора. Како влада овога пута није послала свога комесара на Сабор, Народна странка је, тумачећи то као могућност Сабора да избором попуни председничко место, започела дугу расправу, што ће најзад довести до распуштања Сабора.

Разлоге распуштања Сабора патријарх је изнео у једној посланици „православном народу српском“. Напао је све оне који су почели „цепати на двоје оно, што би требало једно да остане и што се само као једно одржати може“ и то „баш сада када нам је слога важнија но икада, када би се само сложним радом и заједничким напором међу туђим и страним народима као народ српски одржати могу“. [29]

Тако се Сабор разишао не доневши никакве закључке од којих би српски народ имао практичне користи у свом просветном, црквеном и економском животу, а нетрпељивост између Народне странке и црквене јерархије је само још више порасла. Још исте године патријарх Самуило Маширевић је покушао да се споразуме са посланицима Народне странке, како би сабор наставио са радом, но у тим га је настојањима претекла смрт.

Почетком 1870. краљ је за администратора митрополије поставио будимског епископа Арсенија Стојковића (1870–1879). Те године је Сабор наставио са радом с тим што је за разлику од прошлог на овом Народна странка имала већину у сабору.[30]

Арсенију Стојковићу истина није пошло за руком да среди стање у цркви, али јесте да успостави добре везе са народним првацима, који ће зато пристати да Стојковић буде председник Сабора сазваног за Ђурђевдан 1870.[31]

Главни задатак сабора био је да донесе Устројство сабора. Предлог о саборском устројству поднео је Светозар Милетић.[32] Његове најзначајније одредбе су биле следеће:

– За назив сабора је прихваћено име Српски народни сабор;

– Код набрајања шта све спада у делокруг рада сабора додата је нова одредба: „у делокруг сабора спада и све оно што се заснива на народним привилегијама“;

– Сабору је дато право одређивања опсега и броја дијецеза и избора митрополита и епископа;

– У погледу председништва сабора патријарх би био председник само по достојанству (он би отварао и затварао сабор, председавао би само у свечаним приликама или када се расправља о неким искључиво црквеним питањима). Постојао би и бирани председник који би председавао на свим другим саборским седницама. Он је уједно и председник у сталном Саборском одбору.[33]

Како су ови предлози доста задирали у основна права епископата, он га неће усвојити, него ће чак поднети влади одвојено своје мишљење са предлогом новог Саборског устројства.

Влада је одбила да призна Саборско устројство у свом првобитном облику, образлажући то са једне стране разлозима политичке природе (одбила је да призна назив „српски народни сабор“ пошто је назив сабора одређен 9. законским чланом од 1868. као „српски народноцрквени сабор“; није хтела да одобри ни одредбу о делокругу сабора која се позива на српске привилегије, јер се ту између осталог спомињу и избор војводе и посебне територије), а са друге стране тобоже уважавајући протест српског епископата (да би његова и патријархова ингеренција на Сабору од тада требало да буде знатно ослабљена.

После већих одлагања, најзад је у новој редакцији, прилагођеној владиним примедбама, изгласана Уредба о Саборском устројству коју је владар потврдио 14. маја 1875. године.[34]

Незадовољан мењањем предложеног Устројства, Светозар Милетић је писао да смо Саборским устројством добили „укљештену аутономију“.

ГЛАВНИ ОРГАНИ НАРОДНОЦРКВЕНЕ АУТОНОМИЈЕ

Народноцрквени сабор

Народноцрквени сабори су у животу цркве и народа у Карловачкој митрополији били врло важан чинилац. Представљали су највишу аутономну народну црквену власт. „По својој структури, функцијама и начину деловања, сабор је у извесном смислу био минијатурни национални парламент“.[35]

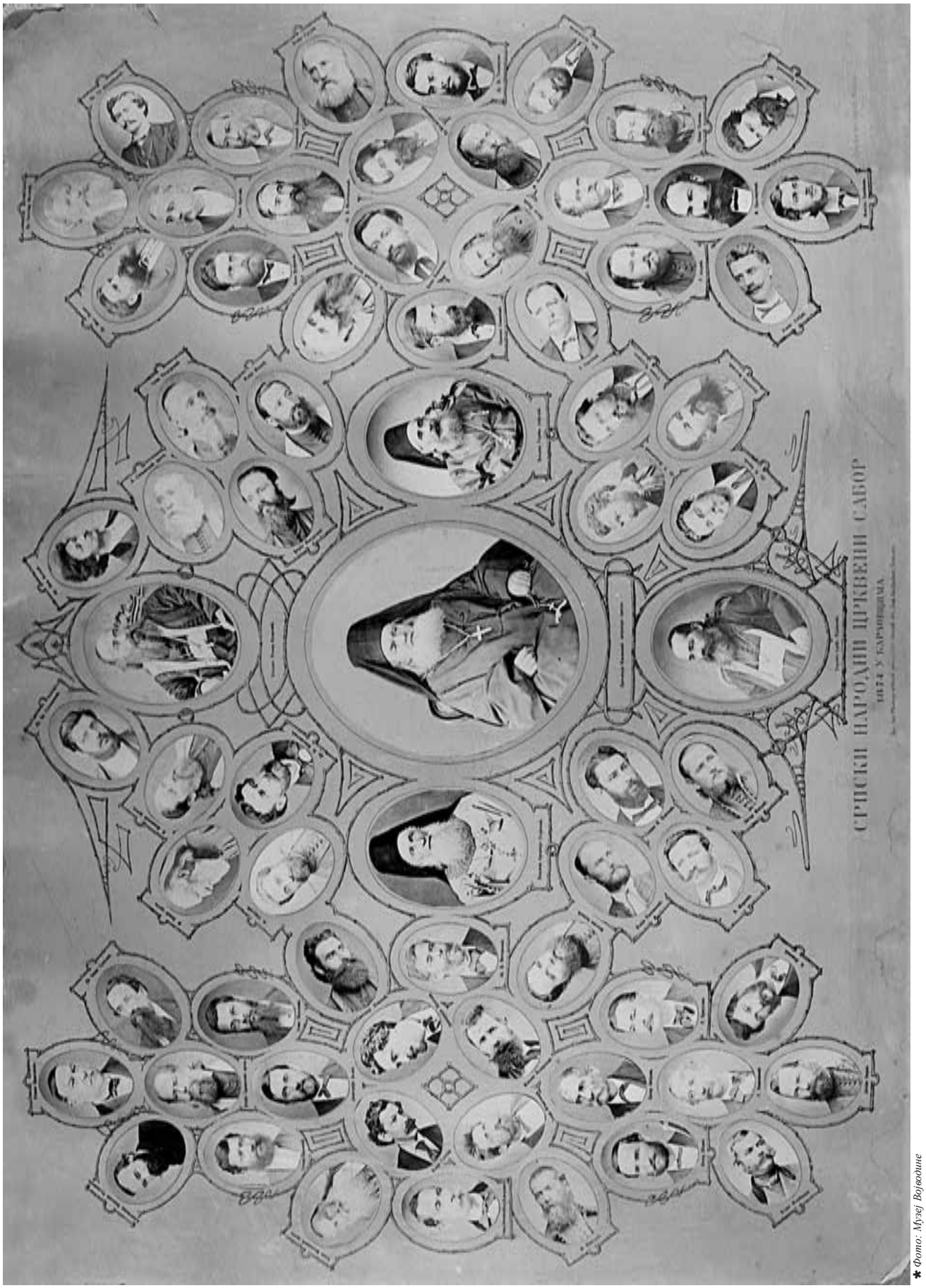

✱ *Foto: Muzej Vojvodine*

Сабори су се као институција развили још из обичаја пећких патријарха који су се у важнијим моментима црквенонародног живота под Турцима саветовали са најугледнијим представницима цркве и народа. Селећи се на подручје јужне Угарске српски народ је задржао тај обичај, а он ће им царским привилегијама само бити потврђен и загарантован.

Један од првих сабора од преселења на подручје јужне Угарске, Срби су одржали 1708. у Крушедолу када су се после смрти Арсенија Чарнојевића, састали да изаберу новог патријарха.[36] Од тада, па све док Карловачка митрополија не уђе у састав обновљене српске Патријаршије 1920, Срби ће у њој одржати преко 40 сабора.

Сабори су могли бити изборни ако се на њима бирао патријарх, или расправни када се расправљало о другим народноцрквеним стварима. Некада су се оба сабора држала заједно, тако што је најпре био биран патријарх, а потом се прелазило на друга важна питања. У ретким случајевима било је обрнуто.

На саборима је српски народ расправљао о својим црквеним, народнопросветним, а понекад чак и политичким стварима. Задатак тзв. политичких сабора био је да ставе предлоге како да се осигура политички опстанак српском народу у смислу привилегија које су Срби добили од цара при доласку у крајеве јужне Угарске у духу времена.

Од укупно преко 40 сабора само три су била политичка: Темишварски сабор 1790, Мајска скупштина у Карловцима 1848. и Благовештенски сабор 1861. године. На њима је српски народ покушавао да поред културнопросветне избори и политичко-територијалну аутономију, али им то ниједном није успело.

Иако су државне власти хтеле да чују само за црквене скупштине (саборе), оне су често од Срба биле претваране у народно представништво.

У саборима је испрва преовлађивао број црквених представника, а касније је постепено ушло у обичај и озакоњено да 1/3 буду свештена лица, а 2/3 световна лица. Чланови су бирани по окрузима и сталежима, у епархијама и по броју душа.

Сабор је имао свој Изборни ред од 1871. и своје Устројство од 1875. Према том Устројству дефинисан је појам Народноцрквеног сабора на следећи начин:

„Српски народни сабор је орган који је у име српског народа православне цркве самостално уређује односе и расправља, надгледа, непосредно извршује послове који се тичу црквене администрације, школа, просвете, наставних и добротворних народних завода и заклада српских народних фондова, манастирских и црквенонародних добара".[37]

Сабор се састоји од личних и изабраних чланова. Лични су они који по свом достојанству добијају место у сабору без бирања. То су патријарх и епископи. Изабраних чланова има 75 и то 25 од свештеничког, а 50 од световног реда.

Сабор је требало да се састаје редовно сваке треће године у мају месецу, а ванредно кад год то буде потребно. Да би се могао одржати сабор морало се најпре тражити царско одобрење. Та пракса је важила од 1779. године. На саборима је било обавезно присуство царских комесара, најчешће су то биле особе од вишег војничког реда. Неретко су присвајали себи већу власт од оне која им је као комесарима припадала, тако да су често на саборима вршили председничку функцију и одређивали каквим пословима да се сабор забавља.

Шездесетих година 19. века, сабор ће постати поприште борбе између више црквене јерархије са једне и либералног грађанства са друге стране. То ће у многоме штетити интересима народноцрквене аутономије јер ће њихове међусобне несугласице знати најбоље да искористи Пешта којој ће послужити у настојањима да што више сузи народноцрквену аутономију.

Саборски одбор

Саборски одбор је виша инстанца за црквено-административне послове. Његов задатак је да припрема предлоге за саборске расправе, објављује саборске закључке, пази да се извршавају саборске одлуке, надгледа и контролише органе српске народноцрквене аутономије.

„Застава" је писала: „Стални одбор – то је око сабора, које ће на све органе црквенонародне, па и на патријарха и епископа гледати".

Саборски одбор је бирао и постављао сабор из своје средине, а сачињавало га је 9 чланова: Митрополит као председник Одбора, један епископ, два свештеника и пет световњака.

Саборски одбор се састајао редовно четири пута годишње, тј. свака три месеца.

Архијерејски синод

Архијерејски синод је био врховна, управна, законодавна и судска власт у свим чисто верским и

строго духовним пословима. Председник му је био патријарх, а чланови свих шест епископа. Састајао се редовно два пута годишње.

Административни одбор

Административни одбор је црквено управни орган за управљање епархијским и закладним добрима, за надзирање, руковање црквеноопштинским и манастирским имањима, за суђење спорова који при том поникну итд. Председник Административног одбора је био епископ.

Конзисторија

Конзисторија је постојала у свакој епархији као духовно управни и црквеносудски орган. Расправљала је разна питања свештеничког живота и рада, брачне спорове и друге строго црквене послове. Председник је био епископ, а чланови свештеници и световњаци.

Народношколски савет

Народношколски савет је био врховна управна и надзорна власт свих основних и средњих школа.

Герман Анђелић, патријарх (1882–1888)

Школски одбор

Школски одбор се састојао од 15 чланова. Његова је дужност била да води управу и надзор над вероисповедним школама у епархији, да на предлог општина поставља учитеље, суди за кривице итд.

ПОЈАЧАН УТИЦАЈ МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ У ОРГАНИМА НАРОДНОЦРКВЕНЕ АУТОНОМИЈЕ И ПОКУШАЈ НАМЕТАЊА ЈЕДИНСТВЕНОГ СТАТУТА

Народњацима је пошло за руком да своју антицрквену политику спроводе за време док је Арсеније Стојковић био администратор Митрополије (1870–1872) који им је, желећи да буде изабран за патријарха, попуштао. Такво држање ће га у Бечу, који није одобравао политичко национални програм Светозара Милетића, учинио сумњивим. Тако ће 1872. године Арсеније Стојковић бити уклоњен са положаја администратора Карловачке митрополије, а на његово место је постављен, иако против своје воље, Никанор Грујић, који је истовремено био популаран у народу, а уживао је и поверење двора.[38]

На сабору 1874. за патријарха је поново изабран Арсеније Стојковић, но „највишим решењем“ избор није потврђен, а Сабор „осећајући превелику тугу, што је ово прва прилика у којој се једногласно обављен избор митрополита од највишег места није потврдио“ приступио је новом избору.[39]

Тиме је цар ставио до знања да сабор не може изабрати другог патријарха од онога којег влада или цар хоће. Најпре је за патријарха постављен Прокопије Ивачковић, да би убрзо принудно био пензионисан, а за администратора митрополије постављен епископ бачки Герман Анђелић у којег су и Беч и Пешта имали поверења. То ће поверење он касније у многоме и оправдати, послуживши влади у њеним настојањима да ограничи велики утицај лаика на живот и рад цркве.[40]

И поред упорног одбијања Сабора да се при избору патријарха повинује царевим жељама, Герман Анђелић је 1882. изабран за патријарха (1882–1888). Анђелић је због начина свог именовања „имао врло тешких часова у животу, и знатно је спутаван у свом раду“.[41]

Политички прваци су одмах против њега повели жестоку борбу у којој су се највише истицали припадници Радикалне странке, нарочито њихов првак Јаша Томић. Поставши уредник „Заставе“, отворио

је у њој посебну рублику под насловом „Застава против Германа Анђелића“.

Познато је да ни песник Јован Јовановић Змај није гајио симпатије за патријарха. Критиковао је његову ненародну политику и у више наврата покушао да га и говорима на сабору, али и својим стиховима, дискредитује у народу.[42]

За све време Анђелићевог патријарховања, између клерикала и народњака се водила велика борба, што је само штетило српској аутономији и њеном даљем развоју, а омогућавало мађарској влади да проширује свој државни надзор и води главну реч у питањима народноцрквене аутономије.[43]

„И поред начина на који је дошао на чело цркве не може се за Германа Анђелића рећи да није био родољуб и да није марио за добро цркве“.[44] Са својим братом Стеваном, митровачким протом, Герман Анђелић је дао средства да се изграде зграде за Богословију и Гимназију у Сремским Карловцима, а многим фондовима и добротворним установама оставио знатну суму новца.

Герман Анђелић је умро 1888. па се патријаршијски престо поново нашао упражњен. То је време када су се у политичком животу Срба у Војводини десиле значајне промене. Некада јединствена Милетићева Народна странка се поцепала на више струја, што је довело до њеног распада. Из њеног састава се 1884. најпре издвојило конзервативно крило тзв. „кикиндски нотабилитети“, а нешто касније и лево крило на челу са Јашом Томићем и Лазом Нанчићем, који ће 1887. основати Радикалну странку. Либерално језгро Народне странке са Михаилом Полит Десанчићем и Мишом Димитријевићем и даље следи Милетићев програм, али то више ни изблиза није онако јака странка као што је била док ју је водио Светозар Милетић. Тако је остварена давнашња жеља мађарске владе да види разбијен јединствени фронт Милетићеве Народне странке.

Године 1890. састао се нови Народноцрквени сабор на којем је за новог патријарха изабран Георгије Бранковић (1890–1907), бивши темишварски епископ, који је захваљујући расулу некад врло јаке Милетићеве странке, успео да са саборском већином образује тзв. Аутономну странку у Сабору, која је била мађаронска и клерикална.

Када се сабор од 1890. састао поново 1892, саборска већина са патријархом Георгијем Бранковићем изнела је на њему пројекат тзв. „јединственог статута“, којим је хтела да обухвати читав аутономни живот у митрополији и да замени све дотадашње законе.[45]

Циљ предложеног Статута је био да санкционише епископални карактер српске православне цркве и народноцрквене аутономије, као и да заустави лаицизирање аутономних институција. Тако би поново ојачале позиције црквене јерархије.

Иако је дотада због функционисања бројних уредаба и прописа са нејасно разграниченим надлежностима постојала потреба за јединственим регулисањем свих односа у народноцрквеној аутономији, предложени статут није могао задовољити опозиционе елементе на Сабору. Како није било никаквог изгледа да се статут усвоји убедљивом већином, народноцрквени сабор је распуштен и није сазиван све до 1897. године.[46] У том периоду мађарски „државни надзор“ достигао је врхунац јер су мађарски министри водили главну реч у свим аутономним пословима. То ће послужити као повод свим српским странкама да започну борбу против клерикала и патријарха Георгија Бранковића у чијој личности су гледале највећег противника аутономије, покушавајући често да га и лажним оптужбама дискредитују у очима јавности. У томе је најдаље отишла Радикална странка, нарочито њен вођа Јаша Томић.

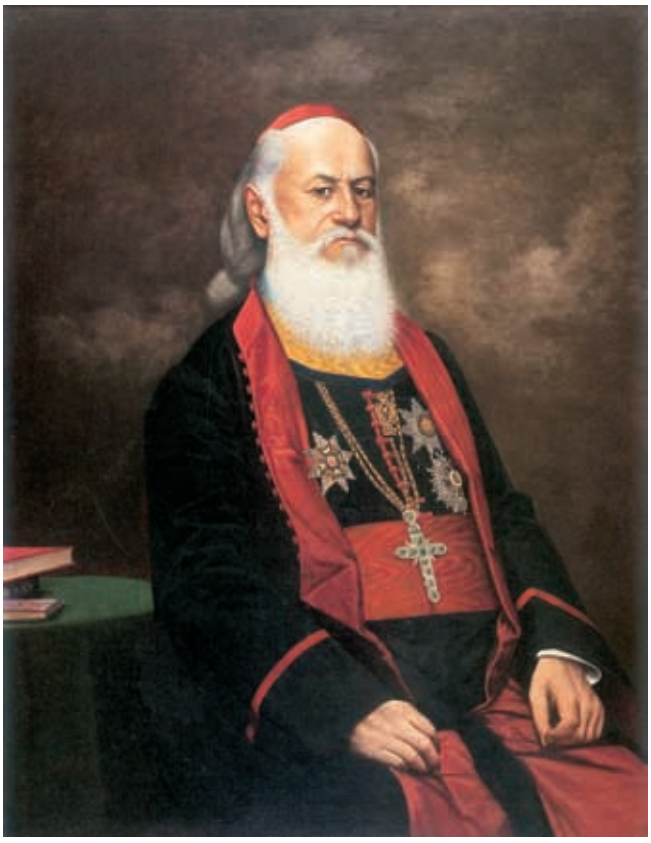

Георгије Бранковић, патријарх (1890–1907)

Још 1890. на народноцрквеном сабору, радикали су гласали против избора Георгија Бранковића за патријарха. Но како је он тада ипак изабран већином гласова радикали су преко свог страначког листа „Застава“ покушали да разним инсинуацијама и злобним опаскама потпуно срозају углед патријарха, представљајући га као бескрупулозну личност.

Због „злочина проневере“, коју је наводно починио док је још био сомборски прота, радикали су покренули судски поступак против њега али је после дужег процеса доказана неоснованост оптужбе. [47]

Иако је на патријаршијски трон дошао као владин кандидат Георгије Бранковић се борио против увођења „црквено-политичких реформи“ мађарске владе 1894. (увођење грађанског брака; државних књига матица рођених, венчаних и умрлих) срачунатих на мађаризовање немађарског становништва. Изгубивши поверење угарске владе патријарх се нашао у незавидном положају. Беч и Пешта су га чак почели сумњичити да одржава тајне везе са Србијом и Русијом.

Георгије Бранковић је умро у 77. години живота (1908), оставивши иза себе као велики задужбинар многе школе које је подигао о свом трошку (Учитељску у Сомбору, школе у Кулпину, Даљу, Белом брду, а у Сантову школу за Шокце који су прешли у православне), основао је и фонд св. Саве и Проповеднички фонд.[48]

„У свему је из својих средстава издао преко 1.000.000 круна за народне просветне и уопште културне циљеве. У црквеној управи завео је ред и дигао углед цркви и њеним представницима“. [49]

Мађарска влада је 1897. дозволила да се састане сабор у нади да ће на њему бити усвојен „једнствени статут“.

Након што су три српске странке: радикали, либерали и самосталци, образовали удружени опозициони блок и упутиле проглас бирачима, изборни резултати су још више пореметили однос снага на штету аутономно-клерикалне странке.[50] Народ је у Сабор изабрао представнике опозиције која је добила чак 65 мандата, док је клерикална странка, освојивши само 8 мандата, била готово сатрвена.

Пошто су овим пропали сви покушаји владе да се уз помоћ конзервативно-клерикалних елемената наметне Сабору „јединствени статут“ којим би се појачао утицај клерикалних елемената у свим институцијама народно-црквене аутономије, Сабор је краљевским декретом био распуштен. После тога је у српском аутономном животу пуних 5 година трајало незаконито стање, јер мађарска влада до 1902. није дозвољавала нове изборе. Иако сабор није заседао српске опозиционе странке већ крајем 1898. покрећу све црквене општине са подручја Карловачке митрополије да подрже новосадску општину која је владару упутила протест против повреда аутономије и захтевала да се сазове нови сабор.[51]

У том меморандуму или „молбеници“ набројане су све повреде народноцрквене аутономије од доношења Рескрипта од 10. августа 1868. до Сабора 1897, па је зато владар „препонизно“ замољен да утиче на угарску и хрватску владу да поштује оне законске прописе о регулисању унутрашњих односа народноцрквене аутономије, који већ постоје, али се у пракси намерно крше и неиспуњавају. У молбеници је прецизно тражено:

– да се обе владе строго придржавају угарског 9. законског члана од 1868,
– да се уздрже од сваког мешања у самоуправно судство и управу која није у вези са вршењем врховног надзора ни повредом државног закона,
– да се строго придржавају законских прописа око правилног и благовременог сазивања и одржавања Српског народног сабора и Архијерејског синода,
– да се уставно гарантује неометан рад сабора,
– да се не мењају закључци сабора, а њихове потврде не очекују годинама,
– да српски језик буде службени језик аутономије, као и у општењу са државним властима,
– да се ставе ван закона сви прописи који вређају аутономију,
– да се стави ван снаге одлука о продаји Беочинске каје,[52]
– да се ставе ван снаге све октројке додате саборским одлукама и уредбама.[53]

Иако би се испуњењем ове молбенице остварила много шира аутономија него што је у пракси постојала, нереалан је био начин за остварење циља, јер владар који је већ толико пута раније игнорисао сличне молбе или интервенције, није ни сада учинио изузетак. Тако је и „препонизна молбеница“ остала је без позитивног одговора, чак изазвала и негативан ефекат, јер је мађарска влада после овога наставила са даљим сужавањем већ ионако скромних остатака српске аутономије.

СРПСКА НАРОДНОЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА ПОЧЕТКОМ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Економска основа српске народноцрквене аутономије

Народноцрквена аутономија је имала велику економску основу, коју су сачињавала знатна манастирска и народноцрквена добра. Према подацима из 1905. укупна народноцрквена и митрополијска добра на подручју читаве Карловачке митрополије процењена су на преко 40 милиона круна.[54]

Народноцрквена добра:

Фондови и закладе	16.495.236,00 круна
Залишне сесије	1.183.977,20 круна
Закладне некретнине	2.399.485,60 круна
Просветни заводи	2.223.252,38 круна
Манастири	10.290.367,23 круна
Митрополијска добра	7.893.418,12 круна
	40.893.736,53 круна

Само је земљишни црквени посед Митрополије карловачке износио је око 130.000 кј земље. Највећи фондови су били клерикалношколски и неприкосновени. Први се користио за школске и просветне сврхе (за оснивање или помоћ гимназијама, трговачким, занатлијским и економским школама, за стипендије, издавање књига и др.). Неприкосновени фонд се употребљавао за црквенонародне потребе, нарочито за зидање и одржавање архијерејских резиденција, за издржавање црквеног судства и архидијецезанске црквене администрације, за помагање сиромашним црквеним општинама.

Постојали су још јерархијски фонд, који је служио за испомоћ слабо плаћених парохијских свештеника, свештеничко-удовички мировински фонд и остали фондови који су били знатно мањи.

Закладе су већином биле стипендијске и намењене за културнопросветне сврхе.[55]

Имајући у виду да економска основа народноцрквене аутономије није била занемарљива, разумљива је била жеља представника грађанских политичких странака да остваре превласт у органима и институцијама народноцрквене аутономије, посебно у управи народноцрквеним и манастирским добрима.

Мајски сабор

Почетком маја 1902, након одобрења мађарске владе, одржани су избори посланика за Народноцрквени сабор.

У односу на претходне, ови су избори били још фаталнији по клерикалну странку, те зато народноцрквени сабор из 1902. тзв. Мајски сабор, представља врло значајну прекретницу, јер од тада у Сабору готово нестаје клерикалне струје, а за посланике се бирају искључиво представници српских народних странака.[56]

Посланици радикала, који су од оснивања своје странке 1887. па до 1902. били у опозицији у народноцрквеном сабору, добијају убедљиво највећи број посланичких мандата и тако постају најутицајнији чинилац у свим органима и институцијама народноцрквене аутономије. Тиме се битно променио положај странке, јер је она сад дошла у ситуацију да у пракси потврди или порекне своја програмска начела за која се залагала док је још била у опозицији.[57]

Рад Мајског сабора протекао је у знаку неслоге и бурних расправа између радикалске већине и опозиционе мањине. Нарочито је жучне дискусије и реаговања радикала изазвало читање извештаја Саборског одбора о дотадашњем пословању (1890–1902). Оптужујући своје претходнике да су пословали у супротности са аутономним уредбама и да су много пута прекорачили своја овлашћења, злоупотребили народноцрквену имовину, радикали су извештај у целини одбацили сматрајући га неистинитим.[58]

На Сабору се дискутовало о проблемима школства, буџету народних фондова, поново је покренуто незаобилазно питање незаконите продаје Беочинске каје,[59] а када се почело расправљати о манастирским поседима и када су радикали дотадашње пословање народноцрквеном имовином оценили као врло лоше, могло се наслутити да желе да спроведу другачију управу манстирским поседима, аутономним фондовима и закладама, тј. да припремају својеврсну аграрну реформу.[60]

И док је *Застава,* када је после шестонедељног рада закључен Мајски сабор, оценила саборски рад као врло успешан и значајан за даљи развитак у свим областима народноцрквене аутономије, противници радикала су се супротставили одлукама сабора. Међу првима је то учинио патријарх Георгије Бранковић, који је по свом положају био председник Сабора и Саборског одбора. Он је тражио од угарске владе да спречи потврду и спровођење саборских одлука.[61]

Угарска влада је, потврдивши убрзо неке од одлука Сабора, показала да је бар када су у питању одлуке које не противрече њеној политици

толерантна у улози покровитеља над народноцрквеном аутономијом.

Манастирска уредба

На изборима за народноцрквени сабор 1906/7. године радикали су поново добили већину посланичких мандата и тако продужили своју владавину у оквиру народноцрквене аутономије.

Један од најважнијих и најрадикалнијих одлука овог сабора, било је доношење тзв. Манастирске уредбе, чије су основне поставке радикали наговестили већ на Мајском сабору 1902, а која ће 1908, пошто и званично буде потврђена од владара, почети да се примењује.

У односу на ранију управу и коришћење Уредба је предвиђала доста новина које је требало да обезбеде демократскије, рационалније и сврсисходније коришћење народноцрквене имовине.[62]

Према Манастирској уредби[63] сви манстири су народноцрквена добра (чл. 1), а приходи са ових добара користе се за издржавање манастирског братства, зграда и црква као и за помагање просветних, привредних и хуманитарних потреба српског народа у Карловачкој митрополији (чл. 2).

Члан 4 прецизно побраја шта све сачињава манстирска добра (зграде, земља, рудници, рибњаци, воденице, пилане, штампарије, индустријска предузећа...). Њима такође припадају црквене реликвије и друге драгоцености, од којих ће се оне највредније, које не служе за свакодневну употребу, чувати у Народном музеју у Сремским Карловцима (чл. 5).

Сва манастирска добра су под управом Саборског одбора (чл. 12), и у том смислу су регулисана његова права и дужности у извршењу Манастирске уредбе (чл. 13).

Непокретна имања осим винограда, воћњака и шума издају се под закуп на јавној лицитацији на једну или више година (чл. 7).

Манастирском уредбом је предвиђена и нова организација у животу манастира: број чланова у једном манастиру мора бити сразмеран имовини манастира (чл. 26–27), одређен је износ плате манастирског братства (чл. 28) и друге појединости.

Да је уредба стриктно поштована и спровођена у духу у којем је замишљена, њена примена значила би велики напредак у односу на ранију праксу. Она је требало да омогући и помогне ситним сељацима и беземљашима да под приступачним условима добију земљу у закуп и кредите из народних фондова, а да истовремено учини и управљање и коришћење манастирском имовином сврсисходнијим.[64]

Манастирском уредбом радикали су хтели у пракси да се потврде неком мером која би била популарна код сељака (најбројнијих присталица Радикалне странке), али су начином примене Уредбе баш њих највише разочарали.[65]

Околности које су спречавале да се Уредба спроведе у свом најпозитивнијем смислу биле су и објективне и субјективне природе. Када се говори о првим мисли се пре свега на то да су извршиоци Манастирске уредбе били ограничени у својој надлежности, јер је Угарска влада имала право да по свом нахођењу поништи сваку одлуку Саборског одбора, која не би била у складу са њеном политиком, тј. која би водила радикалним социјалноекономским променама.

Унутар аутономије радикале су у извршењу Уредбе ометале и супарничке странке, јер је свака тежила да обезбеди себи утицај у народноцрквеној аутономији, посебно у управи и коришћењу њене имовине, а да би то постигле тражиле су разлоге да дискредитују владајућу странку. Спровођење Манастирске уредбе, уз које су ишле многе неправилности, у томе им је само помогло.[66]

И клерикалци су из разумљивих разлога били против Манастирске уредбе, јер је она задирала у њихове дотадашње интересе и лишавала их извесних привилегија. Народноцрквену аутономију су сматрали својим и природним и канонским правом, па су зато били против јачања световњака у њој.

Један од најупорнијих и најборбенијих, а истовремено најобразованијих и добро обавештених критичара радикала, нарочито манастирске уредбе од стране клерикалаца, био је Димитрије Руварац. Основно његово полазиште у критици је било да је аутономија добијена историјским привилегијама и да је заснована на принципу неограничене власти митрополита, а не на народном суверенитету, како то сматрају радикали.[67]

Творци манастирске уредбе су испољили и субјективне слабости, па се не ретко дешавало да су до земље лакше долазили чланови Радикалне странке, или да је уместо ситних и јефтиних парцела за сиромашне сељаке, земља више давана у закуп крупним поседницима, па чак и несрбима само ако су могли више да плате.

Радикали су Манастирску уредбу спроводили само две године (1908–1910), јер су после тога изгубили већину у народноцрквеном сабору.

Оцењујући примену Манастирске уредбе, вође радикала су говорили да је она у потпуности оправдала своје доношење и истицали само њене позитивне резултате,[68] али су најреалнију процену Уредбе показали већ наредни избори за Сабор 1910. године, на којима су радикали доживели тежак пораз.

Многи бирачи су били разочарани и поколебани недоследношћу Радикалне странке у остваривању њеног програма. Већину су добили Самосталци, па су се радикали, који су од 1902. до 1910. били одлучујући чинилац у народноцрквеној аутономији, поново нашли у опозицији.

Укидање народноцрквене аутономије

Почетком 20. века народноцрквена аутономија Срба у Угарској је већ била прилично сужена и сведена на врло уске оквире конфесионално-школске аутономије.

Аутономију споља слабе Беч и Пешта, али се она нарочито подрива изнутра, жестоким борбама између високог клера са једне и странака са друге стране, који су различито схватали добијену аутономију и њен карактер.

Супарништво постоји и између самих странака које воде међусобно борбу за што већи утицај у органима народноцрквене аутономије. Почетком 20. века тај утицај је припао Радикалној странци, а на патријаршијском престолу се 1908. после смрти Георгија Бранковића, нашао Лукијан Богдановић.[70]

У свом говору одржаном приликом устоличења Лукијан Богдановић је, оцењујући време у којем је постао патријарх, између осталог рекао:

„На пучини овој бесни, на велику жалост и грдну штету нашу, већ годинама непрекидно силна бура, усковитлана неповољним приликама, али признајмо искрено и нашим ниским страстима, злобом, завишћу, мржњом те отуда и неслогом“.[71]

„Брод наше цркве и црквено народне аутономије наше лута ево скоро већ 40 година по пучини нашег неспоразума и нелоге. Да је тај брод био тврђи и од најтврђег челика, па би се и онда бијући се о толико стење и камење оштетио и повредио... Сав свет око нас иде напред не чека нас Србе, док се ми договоримо о томе како ћемо и ми свестрано напредовати“.[72]

Ове толико истините а готово пророчанске речи, које је наш патријарх изговорио још 1908, као да су наговестиле све оно што ће се убрзо после тога збити на пољу српске народноцрквене аутономије.

На предлог мађарске владе, 11. јула 1912. цар Фрањо Јосиф је донео наредбу којом се ставља ван снаге читав низ законских прописа и уредаба које су регулисале живот и рад народноцрквене аутономије у Карловачкој митрополији.[73]

Иако је почетком 20. века српска народноцрквена аутономија била сведена на врло уске оквире (односила се само на верску и просветну самоуправу), и тако ограничена је сметала и Бечу и Пешти. Нарочито су јој сметале духовне везе Сремских Карловаца са Београдом и Србијом која се тих година спремала да ослобађа свој народ од турског ропства.[74]

Тако је укидање аутономије поред осталих разлога имало и међудржавни аспект. Када су се пред Први светски рат односи између Аустроугарске и Србије заоштрили, морала је бити укинута српска народноцрквена аутономија у Угарској.

Знајући за дугодишње тежње Срба из Угарске за уједињењем са Србијом аустроугарске власти нису могле дозволити да на њиховој територији и даље постоји аутономна организација Срба која би, чим се за то укаже прилика, искористила да ступи у државну заједницу са Србијом.[75]

У образложењу овог декрета, иако то стварно нису ни могли бити прави разлози, речено је да се

Лукијан Богдановић, патријарх (1908–1913)

аутономне уредбе стављају ван снаге, јер су довеле до „погрешних и штетних тумачења“ 9. законског члана из 1868, те да се стога успостављају старе одредбе, потврђене истим законским чланом Угарског сабора.

Уместо укинутих уредаба наређено је да „ступи у живот пракса која је била пре тога у крепости“.[76]

Мађарски министар просвете Ладислав Лукач је осврћући се на незадовољство које је уследило након ових нових уредби, тврдио да црквена аутономија није укинута, већ да су нека правила која су донесена у оквиру аутономије показала да не служе ни циљевима цркве, а ни државе, те су стога стављена ван снаге да би се баш на тај начин обезбедио живот и развој аутономије.[77]

Он је српском патријарху Лукијану Богдановићу упутио препис краљевог декрета са захтевом да се исти одмах објави у службеној штампи, а по том да се почне спроводити у дело. Патријарх је убрзо после тога морао упутити свим епископима Карловачке митрополије посланицу у којој је изнео царске наредбе од 11. јула тражећи од њих да поступе по њој, а истовремено им дао и упутства како да успоставе нову управу у црквеним, школским и закладним пословима.

Суспензијом аутономних уредаба, иако то није формално учињено, фактички је укинута народноцрквена аутономија. На снагу су враћена стара устројства према којима је доминантну улогу имала црквена јерархија лојална двору и влади, чиме је утицај грађанских странака, нарочито опозиционих, био одстрањен. Тиме су само још формални остаци народноцрквене аутономије делаицизовани, тј. клерикализовани.

Пошто је клиру обезбеђен апсолутни утицај у управи црквеним, школским и закладним пословима и омогућено да преуреди аутономију према својим потребама без опасности да ће им се у томе супротставити световни опозициони елементи у Сабору, постао је излишан и „јединствени статут“, који је тежио клерикализацији Сабора.[78]

Суспензија аутономних уредаба значила је и укидање Манастирске уредбе, јер је управа над народноцрквеном имовином изузета из било каквог утицаја и надзора грађанства, а поново дошла у надлежност клера и владе. Истовремено је решено и питање Беочинске каје, јер су из аутономних органа одстрањени сви противници њене продаје.[79]

И поред свих слабости народноцрквене аутономије, њену суспензију су Срби у Хабзбуршкој монархији доживели као тешку повреду својих националних интереса.

Радикалска *Застава* је вест о суспензији аутономије примила као „врло рђав глас“, јер је пропало све због чега се „крв лила бојиштима Европе“. Уместо аутономије коју живу сахрањују „јер живи у срцима ... доносе нам леш“ у виду краљевог Рескрипта од 1868, што је значило враћање на одавно превазиђене прописе и стање.[80]

Синтеза става радикала о укидању аутономије дата је у брошури *Рат у српској народноцрквеној аутономији*. У њој су објављени говори њених првака Ђуре Красојевића и Јаше Томића на зборовима Радикалне странке.[81]

Красојевић је своја размишљања о укидању аутономије изразио овако: „Откако смо дошли у ове крајеве, није нам учињена већа неправда, него што нам је учинио угарски председник владе Лукач, када нам је укинуо нашу Народноцрквену аутономију коју су нам наши преци стекли својом драгоценом крвљу и нама у аманет предали“.[82]

Наводећи и друге разлоге који су могли довести до укидања аутономије он закључује: „Укинута је једино зато да нам се упропасте српске основне школе у Угарској... а кад нестане школе, нестаће и народа нашег“.[83]

Јаша Томић је губитак аутономије оценио као највећи национални пораз од пресељења Срба у ове крајеве. „Свакоме правоме човеку је светиња, да очува оно што му је остало од дедова...“. Истичући важност борбе за одржавање тих светиња Јаша Томић закључује: „Сигурно је да ми нашу народноцрквену аутономију не можемо изгубити, ако је сами не напустимо. Народ коначно губи само оно чега се сам одрече... Ми се већ преко 200 година боримо да нашу народноцрквену аутономију унапредимо и ако мора бити, борићемо се још 200 година и борићемо се док нас траје“.[84]

И остале странке су се, без обзира на међусобну нетрпељивост и сукобе, чак и оне које нису полагале велику важност на народноцрквену аутономију, већ су тражиле веће гаранције на политичком пољу, сложиле да треба повести заједничку борбу за поновно успостављање и обнову укинуте народноцрквене аутономије.

Иако је та борба у постојећем односу снага била унапред изгубљена, тај губитак ће за многе Србе истовремено значити и „коначан губитак илузија да своје национално питање могу решавати у границама Аустроугарске“.[85]

И баш када је незадовољство народа, због промена које су настале, било на врхунцу, септембра

1913. патријарх Лукијан Богдановић је трагично умро у Аустрији под околностима које нису могле бити сасвим расветљене.

Лукијан Богдановић је био последњи митрополит-патријарх Карловачке митрополије. Према ономе што се о њему зна био је „човек лепо образован, хуман и родољубив, и као његови претходници добар задужбинар“.[86]

Српска народноцрквена аутономија је иако фактички укинута још 1912, формално егзистирала све док се Војводина налазила у саставу Аустроугарске, тј. до 1918, када се она после пропасти Монархије прикључила Србији.

Карловачка митрополија је као аутономна област Српске цркве постојала до 1920. године. Када је 1920. дошло до уједињења православне цркве у оквиру нове југословенске државе, Карловачка митрополија је укинута и све њене епархије су ушле у обновљену Српску патријаршију.

ЗАКЉУЧАК

Друга половина 19. и почетак 20. века протекли су код Срба у Хабзбуршкој монархији у оштрој борби за народноцрквену аутономију.

Народноцрквена аутономија заснована на привилегијама добијеним од стране аустријског царског двора, после Аустроугарске нагодбе биће потврђена и под угарском управом 9. законским чланом из 1868. године.

Иако је српска народноцрквена аутономија у много чему била конзервативна, те поступно сужавана од стране и Беча и Пеште, Срби су се упорно борили за очување и тако ограничене аутономије, јер су у њој видели једину организовану институцију која је штитила специфични национални интерес Срба у држави која није била њихова матична земља и у којој су се од свог доласка крајем 17. века осећали као непожељни и као туђини.

До друге половине 19. века главни борац на том пољу била је Карловачка митрополија Српске православне цркве, па се борба водила углавном између две, различитим интересима, супротстављене стране: државе и владе Хабзбуршке монархије, која се трудила да српску народноцрквену аутономију сведе на најуже оквире, и српске више црквене јерархије која је била ако не за проширење, оно бар за очување постојеће народноцрквене аутономије.

Од друге половине 19. века ти односи ће се искомпликовати. Несагласност неће постојати само на релацији српски народ – Беч – Пешта, него ће до несугласица по питању народноцрквене аутономије доћи и међу Србима самим.

Патријарх који се налазио на челу Карловачке митрополије представљао је за српски народ и духовног и световног поглавара, а српску аутономију у оквиру Угарске покушавао да оствари позивајући се на привилегије које је српски народ добио населивши масовније крајеве јужне Угарске крајем 17. века, за које се мислило да дају легитимитет српским захтевањима.

Све до Благовештенског сабора 1861. преовладавало је схватање да је могуће остварити и политичку аутономију за Србе у Хабзбуршкој монархији и то баш на основу привилегија, које су Срби добили од аустријских царева за услуге учињене двору, али ће се та нада Срба, равна политичкој наивности, показати као нереална. Благовештенски сабор је последњи покушај српског народа да издејствује испуњење оних обећања која су му дата привилегијама.

Код војвођанских Срба се баш уочи Благовештенског сабора почињу формирати грађанске политичке партије које ће напустити дотадашњу политику клира у погледу аутономије Срба, већ ће надахнути слободоумним идејама које доносе са школовања по иностранству, говорити о природном праву сваког народа на посебну територију.

Из сабора се, као главног аутономног органа српске народноцрквене аутономије, почињу потискивати представници клира, а већину добијају посланици грађанских странака.

Иако су црква са клиром и грађански политичари желели добро српском народу и борили се свако на свој начин за очување народноцрквене аутономије, између њих је дошло до несугласица, па чак и сукоба. То је довело до слабљења дотад јединственог српског фронта. Црква у Карловачкој митрополији се све више претварала у трибину за политичке обрачуне. Политички прваци су у цркви гледали само националну установу коју је требало искористити за политичку борбу. Управо стога мађарска влада више пута није усвојила захтевања сабора, не желећи да се кроз цркву изражава политичка опозиција. Интереси владе ће се у тим случајевима поклопити са епископским, који су у подчињавању цркве политичким партијама гледали нарушавање канонског поретка у цркви.

Користећи се неслогом Срба мађарска влада ће покушати, а у више наврата ће јој то и успети, да преко патријарха подложних њеном утицају које је она довела на патријаршијски трон протури кроз Сабор своје жеље.

Нарочито ће пред крај 19. века успети да оствари знатну контролу и увид над радом народноцрквених органа.

Сукоб не постоји само између политичких странака са једне и клира са друге стране, него и између странака самих, које међу собом воде борбу за што већи утицај у органима народноцрквене имовине.

Почетком 20. века народноцрквена аутономија ће бити сужена на врло уске оквире конфесионалношколске аутономије, да би 1912. и таква аутономија фактички, суспензијом свих аутономних уредаба које су донели српски народноцрквени органи, била укинута.

НАПОМЕНЕ

[1] Василије Крестић, *Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе (1849–1867),* у: *Историја српског народа*, књ. 5/2, Београд 1981.

[2] Исто, 112.

[3] Василије Крестић, *Историјске основе војвођанске аутономије, Прилог САНУ јавној расправи о нацрту амандмана на Устав СР Србије*, Београд 1989, 48.

[4] Светозар Милетић, *На Туциндан 1860,* Изабрани чланци Светозара Милетића, Нови Сад 1939, 24–26.

[5] Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима,* Нови Сад 1861, 3.

[6] Василије Крестић, нав. дело, 48.

[7] Јован Ђорђевић, нав. дело, 17.

[8] Василије Крестић, нав. дело, 50.

[9] О закључцима Сабора видети: Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора...,* 132–138. и Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори,* Нови Сад 1937, 13–14.

[10] Димитрије Кириловић, нав. дело, 16.

[11] Исто, 21.

[12] Др Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима 1869,* Нови Сад 1870, 16.

[13] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* II, Минхен 1966, 191.

[14] Исто, 196.

[15] Жарко Миладиновић, *Тумач повластица, закона уредаба и других наређења Српске народноцрквене аутономије у Угарској Хрватској и Славонији,* Нови Сад 1897, 98.

[16] Василије Крестић, *Историјске основе војвођанске аутономије,* 51.

[17] Андрија Раденић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1868–1878,* У: *Историја српског народа*, књ. 5/2, Београд 1981, 162.

[18] Василије Крестић, нав. дело, 52.

[19] Димитрије Руварац, *О српској народноцрквеној автономији у Угарској (од 1690–1903),* Сремски Карловци 1926, 14.

[20] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини I,* Нови Сад 1975, 143.

[21] Исто, 143.

[22] Исто, 144.

[23] Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949, 32.

[24] Исто, 32.

[25] Др Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима године 1869*, Нови Сад 1870, 29.

[26] Исто, 31–32.

[27] *Аутобиографија Никанора Грујића,* Богословски гласник, година IV, књ. 8, 1905, 6.

[28] Исто, 5.

[29] Др Стеван Павловић, нав. дело, 303.

[30] Димитрије Кириловић, нав. дело, I, 48–49.

[31] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* 196.

[32] Светозар Милетић је саставио и предлог за Основни народноцрквени закон.

[33] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори I*, 50.

[34] Андрија Раденић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1867–1878,* 206–207.

[35] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини I,* 205.

[36] На сабору у манастиру Крушедолу основана је Крушедолско-карловачка митрополија за Србе који су живели у Хабзбуршкој монархији. Она није била основана као аутокефална, већ само као аутономна црквена област у саставу Пећке патријаршије. Седиште митрополије је до 1717. у Крушедолу, а после његове похаре од стране Турака пренето је у Сремске Карловце.

[37] Димитрије Руварац, *О српској народноцрквеној автономији у Угарској (од 1690. до 1903.),* Сремски Карловци 1926, 13–15.

[38] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* 200–201.

[39] Димитрије Руварац, *Српски народни и црквени Сабори у Угарској,* Земун 1889, 34.

[40] Мојсије Стојков, *Општа црквена историја, II,* 595, према: Ђ. Слијепчевић нав. дело, 203.

[41] Радослав Грујић, *Браћа Анђелићи*, У: *Народна енциклопедија СХС 1*, 61.

[42] Лазар Ракић, *Радикална странка I ,* 188–189.

[43] Василије Крестић, *Историјске основе војвођанске аутономије,* Београд 1989, 53.

[44] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* 205.

[45] Василије Крестић, нав. дело, 53.

[46] Лазар Ракић, нав. дело, 208–210.
[47] Лазар Ракић, *Јаша Томић,* Нови Сад 1986, 188–188.
[48] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* 208.
[49] Радослав Грујић, *Георгије Бранковић,* У: *Народна енциклопедија СХС 1*, 259.
[50] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1,* 211.
[51] Исто, 218.
[52] Продају је извршио Саборски одбор без одобрења Сабора, чиме је учињена тежа повреда народноцрквене аутономије. То је изазвало врло жестоку реакцију српских грађанских политичких странака, нарочито радикала који су то искористили да подвргну жестокој критици материјално пословање јерархије (видети студију Арпада Лебла, *Беочинска каја*, Нови Сад 1959, 96–120).
[53] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1,* 219.
[54] *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905*. (уредник Мата Косовац), Сремски Карловци 1910, 1095.
[55] Лазар Ракић, *Манастирска уредба,* Зборник за историју Матице српске, 27/1983, 8.
[56] Василије Крестић, нав. дело, 54.
[57] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини,* 2, Нови Сад 1983, 84.
[58] Лазар Ракић, *Манастирска уредба,* 11.
[59] Видети: Лазар Ракић, *Радикална странка,* 2, 88–101.
[60] Лазар Ракић, *Манастирска уредба,* 12.
[61] Лазар Ракић, *Радикална странка,* 2, 97.
[62] Исто, 109.
[63] Манастирска уредба је предмет опширне расправе Лазара Ракића, објављене у *Зборнику за историју Матице српске*, 27/1983.
[64] Лазар Ракић, *Манастирска уредба,* 27.
[65] Лазар Ракић, *Радикална странка,* 2, 115.
[66] Лазар Ракић, *Манастирска уредба,* 37–46.
[67] Исто, 46–47.
[68] Лазар Ракић, *Радикална странка,* 2, 112.
[70] Лукијан Богдановић се до избора за патријарха налазио на положају епископа будимског. За патријарха је изабран под притиском мађарске владе, иако су сви радикалски посланици као најбројнији у Сабору гласали за противкандидата Гаврила Змејановића. Сва каснија непријатељства између Јаше Томића и Лукијана Богдановића датирају још од тада.
[71] *Богословски гласник*, год. 7, књ. 14, 1908, 242.
[72] Исто, 246.
[73] Уредбом су ван снаге стављене: Уредба о привременом устројству православних српских епархија од 29. маја 1871; Уредба о привременом устројству Митрополијског школског савета од 29. маја 1871; Уредба о изборном реду од 29. маја 1871; Уредба о устројству Народноцрквеног сабора од 14. маја 1875; Уредбе и одредбе дате накнадно као тумачење, модификовање и допуне наведених уредаба; Манастирска уредба из 1908. Успостављају се одредбе 4. и 5. поглавља највише краљеве наредбе од 10. августа 1868, као стари Изборни ред који одговара зак. члану 9. од 1868. (Видети: Лазар Ракић, *Радикална странка,* 2, 121–122.
[74] Тих година је мађарска влада озбиљно размишљала о томе да премести седиште Каровачке митрополије из Сремских Карловаца у Будимпешту, како би коначно престало „кокетирање и гравитирање према Србији".
[75] Василије Крестић, *Историјске основе Војвођанске аутономије*, 58.
[76] *Српски митрополијски гласник*, 15, 13. јул 1912, 233–235.
[77] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве 2,* 211.
[78] Лазар Ракић, *Радикална странка 2,* 122.
[79] Исто, 123.
[80] *Застава*, 154, 18. јул 1912.
[81] Ђура Красојевић, Јаша Томић, *Рат у српској народној црквеној аутономији,* Нови Сад, 1914. Брошура садржи Красојевићев говор *Зашто је укинута наша аутономија* и два говора Јаше Томића – *У чему је наша аутономна борба* и *Стрмоглав Српске самосталне странке*.
[82] Ђура Красојевић, *Зашто нам је укинута аутономија,* 3.
[83] Исто, 3.
[84] Јаша Томић, *У чему је наша аутномна борба,* 9–10.
[85] Лазар Ракић, *Јаша Томић,* Нови Сад 1986, 209.
[86] Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве,* 218.

ИЗВОРИ

Аутобиографија Никанора Грујића, Богословски гласник, Год. 4, књ. 8, 1905.
Богословски гласник, год. 7, књ. 14, 1908.
Ђорђевић, Јован, *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима,* Нови Сад 1861.
Застава, 154, 18. јул 1912.
Изабрани чланци Светозара Милетића, Нови Сад 1939.
Красојевић, Ђорђе и Томић, Јаша, *Рат у српској народноцрквеној автономији,* Нови Сад 1914.
Мандић, Теодор, *Успомене из нашег црквенонародног живота,* Нови Сад 1898.

Миладиновић, Жарко, *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији,* Нови Сад 1897.
Павловић, др Стеван, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима 1869,* Нови Сад 1870.
Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905. године (уредник Мата Косовац), Сремски Карловци 1910.
Српски митрополијски гласник, 15, 13. јул 1912.
Томић, Јаша, *Карловачка митрополија и хришћанство,* Нови Сад 1913.
Томић, Јаша, *У чему је ствар,* Нови Сад 1901.

ЛИТЕРАТУРА

Адамовић, Јова, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора,* Загреб 1902.
Веселиновић, Рајко, *Народноцрквена и привилегијска питања Срба у Хабзбуршкој монархији од 1699. до 1716. године,* У: *Историја српског народа*, књ. 4/1, Београд 1986.
Грујић, Радослав, *Браћа Анђелићи; Георгије Бранковић; Карловачка митрополија,* У: *Народна енциклопедија СХС*, 1 и 2.
Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије,* Београд 1989.
Кириловић, Димитрије, *Српски народни сабори,* Нови Сад 1937.
Крестић, Василије, *Историјске основе војвођанске аутономије, Прилог САНУ јавној расправи о нацрту амандмана на Устав СР Србије*, Београд 1989.
Крестић, Василије, *Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе (1849–1867),* У: *Историја српског народа*, књ. 5/2, Београд 1981.
Лебл, Арпад, *Беочинска каја,* Нови Сад 1959.
Петровић, Вељко, *Времена и догађаји,* Нови Сад 1954.
Раденић, Андрија, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1868. до 1878,* У: *Историја српског народа*, књ. 5/2, Београд 1981.
Ракић, Лазар, *Змај и радикали,* Нови Сад, 1975.
Ракић, Лазар, *Јаша Томић (1856–1922),* Нови Сад, 1986.
Ракић, Лазар, *Манастирска уредба,* Зборник за историју Матице Српске, 27/1983.
Ракић, Лазар, *Радикална странка у Војводини 1,* Нови Сад 1975.
Ракић, Лазар, *Радикална странка у Војводини 2,* Нови Сад 1983.
Руварац, Димитрије, *О српској народноцрквеној аутономији у Угарској (1690–1903),* Сремски Карловци 1926.
Руварац, Димитрије, *Народноцрквени сабор и синод 1902,* Сремски Карловци 1926.
Руварац, Димитрије, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије,* Сремски Карловци 1899.
Руварац, Димитрије, *Српски народни и црквено-народни сабори у Угарској и ц.к. и к. повереници на њима од 1690. до данас,* Земун 1889.
Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве,* Минхен 1966.
Стајић, Васа, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду,* Нови Сад 1949.
Ћоровић, Владимир, *Историја Срба,* Београд 1989.

Јована Иветић

UDC 355.141(436-89)„170/1873“

АУСТРИЈСКА ВОЈСКА И ВОЈНА УНИФОРМА (1700–1873)

Апстракт *– Токови организације и усавршавања аустријске војске у потпуности су пратили развој европских војски. Униформисање војске одвијало се постепено. Почело је обичном домаћом ношњом, да би достигло ниво једнообразне војне униформе. Период од 1700. до 1873. прожет је реорганизацијом, усавршавањем као и успостављањем нових пукова. У раду су као извор коришћене цинкографије Музеја Војводине из збирке* ***Војна лица****, као и литографије Архива Војводине из збирке* ***Аустријска војска****.*

Кључне речи *– Хабсбуршка монархија, Аустрија, копнена војска, униформе, 18. век, 19. век*

Abstract *– The development of European armies was completely followed by the Austrian army in terms of organization and training. The introduction of the uniforms was gradual. At first place, native costumes were worn which in turn gave birth to identical army uniforms. The period from 1700 to 1873 was imbued with reorganization, training and the establishment of new regiments. The zincographic prints from the Military Personnel collection in the Museum of Vojvodina and lithographs from the Austrain army collection in the Archive of Vojvodina were used as a source in the paper.*

Key words *– Habsburg Monarchy, Austria, Land Army, Uniforms, 18th century, 19th century*

РОДОВИ, ТИПОВИ, ВИДОВИ ВОЈСКЕ И ВОЈНА УНИФОРМА

Првобитна аустријска војска била је најамничка. Прву стајаћу војску оформио је гроф Монтекукољи 1679. који је био председник Високог Ратног савета (Hofkriegesrat) између 1668. и 1681. Високи Ратни савет имао је војне и цивилне ингеренције, био је под заповедништвом круне и одлучивао је о војним питањима царства. Војску су финансирали племићи, царска диета, а и део државних прихода био је издвајан за њихове потребе, што је било недовољно да покрије трошкове.[1]

Војска је у периоду 1679–1700. напредовала и уздигнута је на исти борбени ниво као и остале западноевропске војске. Повећао се број искусних војника, а набављено је и савременије наоружање. Почетком Аустро-турског рата (1683–1699), аустријске трупе су продрле на Балкан уз помоћ устанка балканских народа, претежно Срба, који су 1690. под патријархом Арсенијем III Црнојевићем населили територију Монархије. Рат је завршен Карловачким миром 26. јануара 1699. по чијим одредбама је Аустрија добила целу Угарску сем Баната који је остао под Турцима, а Срем је подељен линијом Сланкамен-Моровић (јужно је била турска, а северно аустријска територија). Последице рата видне су у промени етничке структуре и државне организације. Током 1702. формиране су нове војне границе: Потиско-поморишка и Савско-дунавска. Велики број војника, претежно Срба, био је распоређен дуж ових граница као одбрамбени зид од Турака.[2]

Аустријска војска била је организована на феудалним принципима. Племићи су устројавали пукове и за то су добијали земљиште и титулу „Inhaber“. У биткама су учествовали са чином почасног пуковника. Ако је „Inhaber“ био владар или јако познат племић бирао је другог „Inhaber-а“ да обавља његове дужности. Имали су велика овлаштења над својим пуковима која су и касније прешла на друге пуковнике које је постављао Ратни савет (Hofkriegesrat). Сваки пук је носио име свог оснивача, које је мењано након његове смрти именом новог пуковника. Оснивач је обично био исте националности као и војници његовог пука. Монархија је омогућила племићима да оснивају пукове и плаћала им већу суму новца сваке године, којом су покриване војне плате и остали трошкови, а остатак су задржавали пуковници. Сваки оснивач био је дужан да одржава спремност пука, да га допуњава током јесени и зиме и да га држи у доброј борбеној форми. Пуковници су имали подручје на којем су могли да обављају регрутацију и на тај начин избегнут је сукоб око регрутовања. Одређене су фиксиране зоне „врбовања“, па се од 1781. састављају војни пописи са подацима регрутованих војника и дужином служења војног рока.[3]

Царска војска је 1700. имала три регуларна пука, по три чете, а свака је имала 150 људи са официрима. Батаљон је био састављен од две до осам чета, а у току рата могао је имати и дванаест

чета. Након реорганизације аустријске војске (1699–1701), број чета је порастао на седамнаест – шеснаест чета мушкетира и једна чета гренадира. Гренадирска чета формирана је тако што је из сваке мушкетирске чете узето по осам војника (четири батаљона са по четири чете). Гренадири из свих јединица чинили су један батаљон и били су типа „ad hoc“. Реорганизацијом војске број мушкетирских чета смањен је на петнаест, а број гренадирских повећан је на две. Мушкетири су имали три батаљона са пет чета. Било је тешко устројити пукове због мањка војника, па је самим тим и број батаљона и чета варирао. Свака мушкетирска чета имала је на челу капетана, а у одсуству замењивали су их поручници, који су носили и чин капетан-поручник и за њега примали додатну плату.[4]

Свака мушкетирска чета имала је: капетана, поручника, наредника, војног лекара, писара чете, шест каплара, 12 коњичких каплара, четири добошара, 116 војника, четири слуге.

Две гренадирске чете имале су: капетана, поручника, барјактара, мајора, заповедника чете, штабског лекара, четири каплара, два добошара, 86 гренадира и две слуге.

Сваки батаљон имао је коње и кола за набавке и транспорт шатора. Свака чета је имала двоје кочија за транспорт и троје чеза за пренос пртљага. Гренадирске чете нису имале чезе.

Реформом грофа Сербелиона 1753. пешадијски пукови су се новом формацијом делили на четири батаљона, а сваки батаљон на четири чете. Уз сваки пук ишле су две чете гренадира. Коњички пукови су се састојали од шест ескадрона, а сваки ескадрон имао је две чете.[5]

ПЕШАДИЈА

Аустријска пешадија била је подељена на немачке и мађарске трупе.

Немачке трупе биле су познате по дисциплини и доброј обуци. Пешадију је чинило 11 пукова аустријске војске, 23 пука чешке и моравске војске, 5–6 пукова валонске војске, 2 пука хрватска војске, 2 пука тиролске војске, 1–2 пука италијанске војске.

Мађарска пешадија имала је 11–12 пукова искључиво мађарских војника.

За време владавине Леополда I основана су 22 пука која су носила бројеве: 54, 24, 25, 17, 42, 20, 18, 27, 47, 59, 35, 36, 56, 7, 4, 28, 15, 41, 12, 51, 16. У периоду владавине цара Јосифа I основан је 22 и 29 пук, а у периоду владавине цара Карла VI основани су пукови под бројевима 1, 3, 10, 19, 26, 9, 30, 4, 21, 34, 40, 19.

Реорганизацијом војске 1728, пуковима су командовали фелдмаршали. Царица Марија Терезија издала је прописе 1748, по којима су војници у пуковима морали да носе беле мараме, светлосиви и бели капут. Према новим прописима од 1769. морао се знати тачан број дугмади за сваки пук. Њихов број могла је да промени само царица.

У периоду владавине Марије Терезије основани су пукови са бројевима: 2, 31, 32, 33, 37, 52, 53, 44, 39, 5, 6, 46, 50, 58, 48, 60, 61, 62, 55, 13, 23,

Аустријска пешадија (1769–1798)

Аустријска пешадија (1806)

Стрелац (1798–1805)

38, 43, 45. Поред ових 40 основаних пукова број им је растао. Основани су пукови од 62 до 80, а касније од 81 до 102.[6]

Тако је 1805. године аустријска пешадија имала 63 линијска пука, 18 граничарских пукова на Балканској граници, који су укључивали и нерегуларне трупе фрајкоре, формиране само за време рата.

Аустријска пешадија је од марта 1809. имала 46 немачких и 15 мађарских пукова. Гренадири су били издвојени и од њих је оформљен 21 батаљон. У периоду од 1812–1813. било је 52 пука, а број гренадирских батаљона је смањен на 19.

Царска пешадијска војска била је састављена од мушкетира, мањи део су чинили гренадири (елитна војска). У периоду од 1683. до 1748. њихову униформу сачињавали су: тророги шешир, чије су ивице биле подигнуте на горе и имале су беле и жуте украсе. Гренадирске капе биле су кожне (браон или црне боје) и имале су џепове. На капама је могла бити бронзана или бела метална плочица. На њој је био урезан грб пука или царски двоглави орао. Капут им је био бео са плавим манжетнама и крагном. Манжетне и ивице капута биле су другачије боје и по томе су се разликовали пукови. Обични војници носили су беле кошуље. Преко капута, око врата, била је везана светлосива марама, а носила се и попрсна бунда. На капуту су била бела или жута дугмад, на предњој страни капута, на манжетнама, ободу џепова и на леђима. Боју ивица, манжетни и дугмади бирао је капетан. Са левог рамена висила је торба која је падала преко десног кука. Носили су кратке беле панталоне преко којих су од колена до чланака били увијачи црвене боје, а носили су црне ципеле.[7]

Униформу немачке пешадије од 1762. до 1798. сачињавали су: црни тророги шешир са белим ивицама који је на предњем делу у средини имао округли украс. Неки су имали и грб пука. Капут, кошуља, панталоне и дубоке чарапе били су беле боје. Капут је имао један или два реда дугмади, беле или жуте боје у зависности од пука коме су припадали. Манжетне, ревери, крагна и еполете били су друге боје и зависиле су од пука којем су припадали. Могли су бити црвене, зелене, плаве, црне, љубичасте боје. Манжетне су имале и три бела или жута дугмета. Еполете су биле закачене једним белим или жутим дугметом.

Штабска униформа је била тамноплаве боје и сачињавали су је: црни тророги шешир са црвеним округлим украсом са предње стране. Кошуља је имала два реда жутих дугмади, а капут само један. Манжетне, еполете и крагна су били црвене боје и на манжетнама је било три жута дугмета. Еполета је била закачена једним жутим дугметом. Носили су дубоке црне чизме.[8]

Између 1798. и 1805. године униформа је била сива и сачињавали су је: црне капе са продуженим доњим делом. На предњој страни налазио се жути украс, а на капи се од предње до стражње стране уздизао метални украс на којем је била жуто-црна перјаница. Капут са окер манжетнама, крагном и еполетама. На оба рамена су били закачени бели упртачи, на леђима телећак. На десном куку била је фишеклија. Преко панталона имали су увијаче и плитке црне ципеле.[9]

Униформу мађарских мушкетира и гренадира (1745–1770) сачињавали су: црни тророги шешир и бели капут са зеленим или црвеним манжетнама. На леђима су били бели упртачи и телећак, а на десном куку црна торба са грбом. На левом куку био је закачен мач. Панталоне су биле плаве боје. Носили су плитке ципеле.[10] У периоду између 1770. и 1805. носили су црне капе са подигнутим предњим делом на којем у центру био жути украс, док је бели капут био украшен плавим манжетнама и крагном. На оба рамена су били бели упртачи, око струка опасан бели каиш, а на леђима су имали телећак. Панталоне су биле дуге, тамноплаве, са украсима на бутинама и жутом траком на спољном делу ногавица. Носили су плитке ципеле.[11]

Официрска униформа била је шивена од бољих материјала. Капути су били различитих боја и по њима се могао препознати чин и пук којем су припадали. Старији официри имали су беле перјанице на капи и посебно украшену униформу са много гајтана. Носили су и каиш са црно-жутом копчом на којој је био утиснут грб. Реорганизацијом војске 1718, почели су да носе црно-жути појас са црвеном копчом. Имали су и штап са знаком шарже. Мађарска пешадија носила је националне капуте.[12]

Војска је била наоружана копљима и бајонетима, ради заштите од коњице. Реорганизацијом војске копље је заменио бајонет. Пушке са фитиљем, 1690. почеле су да се замењују са кремењачама, које су остале у употреби до краја Рата за шпанско наслеђе (1714). Такође су били наоружани и кратким бодежима. Свака чета имала је своју заставу, али почетком 18. века пукови су обично носили два барјака. Пуковников батаљон носио је пуковску заставу, а гренадирске чете нису имале барјаке.[13]

Пешадијску униформу од 1848. до 1859. карактерисала је висока плава капа са округлим плавим украсом на горњем предњем делу. Бели капут са зеленим манжетнама, еполетама и крагном. На оба рамена су били бели упртачи, на леђима је био телећак, на десном куку била је фишеклија. Панталоне су биле сиве и са спољне стране имале су жуте траке. На ногама су имали плитке ципеле.

Сваки штаб имао је пуковника, потпуковника, мајора, коначара, аудитора, капелана, чиновника, ађутанта, додатног комесара, официра. Сваком мушкетирском компанијом заповедао је капетан. Сваког капетана у одсуству је замењивао поручник и тада је добијао чин капетан-поручника као и додатну плату.

Свака мушкетирска чета имала је капетана, поручника, заставника, наредника, коначара, возача, лекара, чиновника, шест каплара, 12 каплара са копљима, четири бубњара, 116 војника, четири слуге. Било је то укупно 140 официра и војника са додатом логистичком подршком. Испред чете стајали су стрелац и инжињерија.

Две гренадирске чете имале су капетана, поручника, заставника, наредника, лекара, коначара, четири каплара, два бубњара, 86 војника, две слуге. Укупно 100 официра и људи. Ове две гренадирске чете обично су биле груписане у батаљон.[14]

Стрелци (jäger), били су део лаке пешадије. Већим делом су били састављени од тиролских војника, а устројени су средином 18. века. Прве трупе устројене су 1758, а до 1761. биле су то независне јаке јединице.

У периоду од 1798. до 1805. униформу су сачињавали: црни кожни качкет са зеленом перјаницом. Капут, мантил, панталоне били су сиве боје. Преко капута били су црни упртачи закачени на раменима испод еполета. На десном куку била је фишеклија, а на леђима телећак. На мантилу су биле зелене манжетне и жута метална дугмад, а на ногама црне дубоке чизме, преко којих су били црни увијачи.[15]

Аустријска пешадија бројала је 200 чета тиролских стрелаца, са по 50 до 200 људи. Стрелци првог и другог реда били су наоружани кратким мушкетама, а трећи ред имао је кратке пушке. Први тиролски пук стрелаца био је формиран 1801, после 1805. имали су четири батаљона са по шест чета. Овај пук је био распуштен 1908. и од њега је формирано 9 батаљона стрелаца. Већ 1813. формирало се 12 батаљона стрелаца.

Национална припадност разликовала се по батаљонима: 1, 2, 3, 4. били су Чеси, 5, 6. моравска војска, 7, 8, 9, 10, 11. били су Аустријанци, а 12. батаљон био је састављен од галицијско-моравске војске.

Униформу стрелаца од 1809. сачињавали су: црни шешир са подигнутом левом страном, на централном делу био је жути округли украс, испод главе био је закачен кожним каишем. Униформа је била сиве боје. Мантил је имао манжетне и крагну зелене боје и један ред жутих дугмади на средини. На оба рамена били су црни упртачи. На десном рамену била је фишеклија, а на леђима телећак. Преко панталона и црних ципела били су црни увијачи. Од 1859. црни шешир са подигнутим левим делом, на којем је био жути украс и на врху зелена перјаница, била је испод браде закачена црном кожном траком. Мантил је био беле боје са зеленим манжетнама и крагном, имао је два реда белих дугмади на средини. Преко њега били су црни упртачи, на десном куку била је фишеклија, а на леђима телећак. Панталоне су биле сиве боје имале су зелену траку на спољном делу ногавица. На ногама су имали црне ципеле и увијаче који су били испод панталона.[16]

Униформу од 1861. до 1867. сачињавали су: црни шешир, на левом делу је била зелена перјаница, испод главе били су закачени црном кожном траком. Униформа – мантил и панталоне – била је сиве боје. На мантилу су манжетне, еполете и крагна били зелене боје. На оба рамена црни упртачи, на леђима телећак, а преко њега и рамена био је закачен сиви капут. На панталонама са спољне стране била је танка зелена трака. На ногама су имали црне ципеле.

Подофицирску униформу у том периоду сачињавао је: црни шешир, на левом делу је била зелена перјаница испод главе причвршћена црном кожном траком. Униформа је била сиве боје, мантил и панталоне. На мантилу манжетне и јака су били зелене боје. Преко десног рамена и левог кука био је закачен украс, жута трака са црним линијама. На рукама су имали беле рукавице. На панталонама је са спољне стране била широка зелена трака и у њеној средини још једна, али ужа зелена трака.

Официри су имали црне капе са жутим украсом на предњој страни и црном перјаницом на левој страни. Униформа је била сиве боје, мантил и панталоне. На мантилу манжетне су биле жуте боје, оивичене зеленом траком, крагна је била жута у горњем делу имала је зелену траку и на левој и десној страни по једну белу звезду. На средини мантила била је танка зелена трака и један ред жутих дугмади. На панталонама са спољне стране

била је широка зелена трака и у њеној средини још једна, али ужа зелена трака. На ногама су имали црне ципеле.

Број батаљона се временом повећавао, па је 1849. било 25 батаљона, 1859. било је 30 батаљона стрелаца, а 1865. било је 32 батаљона.[17]

Крајем 1859. постојала су 62 аустријска и 14 граничарских пешадијских пукова, а 1865. било је 80 аустријских и 14 граничарских пешадијских пукова. До краја 1873. остало је 80 пешадијских пукова, а граничарски пукови су расформирани укидањем система војне границе, 1873.[18]

КОЊИЦА

Коњица је представљала битан део аустријске војске. Још од XVII и XVIII тешка коњица је имала добре војсковође. Један од њих је био и Еуген Савојски који је носио чин коњичког официра и у почетку своје војне каријере заповедао драгонским пуком.

Аустријска коњица имала је два вида (лака и тешка) и пет типова (кирасири, драгони, хусари, лака коњица и копљаници).

Пукови су могли да се састоје од два, три или четири батаљона и сваки је имао два ескадрона. Кирасирски и драгонски пукови имали су по шест ескадрона, а хусарски, лака коњица и копљанички пукови по осам ескадрона. Реорганизацијом 1812–1813, кирасирски и драгонски пукови имали су четири ескадрона, а хусарски, лака коњица и копљанички пукови по шест ескадрона. Сваки пук је имао штаб, музичаре, три или четири батаљона са по два ескадрона и један резервни ескадрон. Сваки ескадрон имао је шест официра, два коњичка капетана, два надпоручника, два подпоручника, два стражара, два бубњара, 12 каплара, 114 редовних војника у тешкој и 156 у лакој коњици, једног фурира, пет трговаца и још троје који не учествују у борби, лекар, седлар и ковач.

Кирасири (оклопна) коњица јавља се још у XV веку. Представљали су битан део средњовековне војске. Име су добили по оклопу који су носили на грудима. Спадају у вид тешке коњице. Пук се обично састојао од 1 000 коњаника у пуном саставу. На бојном пољу били су спарени бочно у форми шест ескадрона. Од 1705. аустријска војска је имала два оклопна пука, до 1859. осам, а 1866.

Кирасир (1705)

Драгон (1866)

дванаест. До краја 1873. сви оклопни пукови били су распуштени или инкорпорирани у неке друге типове коњичких пукова.

Били су наоружани са два пиштоља и дугим мачем. Сваки оклопни ескадрон имао је осам стрелаца и осам коњаника са карабинима.

Униформу од 1705. сачињавали су: шлем, који је био састављен из два или више делова од метала – јастогов реп, који се каишем качио испод браде. Имали су беле кошуље са црвеним манжетнама. На грудима су имали оклоп који је био од штављене коже, до 1721. оклоп је био црне боје, ивице су му биле од гвожђа или месинга куполастог облика. Каиш, еполете и рукавице били су од штављене коже. Панталоне до колена, беле боје. Имали су јахачке чизме са превртнутим горњим делом. На стражњем делу седла имали су умотан сиви шињел. Коњска опрема обухватала је уобичајени део на леђима и седло. Боја седла је била црвена, са обојеним бордурама.

Реорганизацијом од 1721. кирасири добијају капут. Манжетне, оковратници и марама били су црвене боје, а оклоп је био од светлобраон коже. Униформа је од 1762. била различита у зависности од пука којем су припадали. Капути су били беле боје и могли су имати црвене или беле еполете, црвене манжетне и крагну. Кошуље су биле беле или црвене. Капути и кошуље имали су белу или жуту дугмад. Избор боје дугмади зависио је од оснивача пука. Панталоне су могле бити жуте, црвене или плаве.

Униформу од 1790. сачињавали су: тророги шешир са подигнутим предњим и задњим делом, оивичен жутом бојом. На средини је била закачена жуто-црна перјаница. Кошуља и кратке панталоне били су беле боје. Преко кошуље је био црни оклоп са белим упртачем на левом рамену. Имали су црне чизме до колена.

Униформа у периоду 1815–1859. била је промењена и сачињавали су је капе типа качкета, које су на горе имале подигнут део повијен напред. На левој страни имали су храстову гранчицу. Испод браде била је закачена каишем. На предњем делу био је жути украс. Капути су били беле боје са зеленим манжетнама и крагном. Преко је био оклоп, који је на средини имао жути украс. Рубови оклопа били су закачени црвено-жутим кожним каишевима на леђима. Преко левог рамена су имали бели упртач.

Хусар (1798–1806)

Улан (1798–1805)

Музичари су носили свечану униформу без штита, на глави су имали тророги шешир украшен са две или више перјаница.

Официри су имали исту униформу као и војска, само од бољих материјала. Чешће су носили шешир оивичен металом него шлем. „Inhaber“ је имао украшен покривач испод седла.[19]

Драгони су формирани за време тридесетогодишњег рата. У почетку део коњице је кориштен и као пешадија, од 1700. драгони су само коњица. За време аустро-турског рата 1683–1699. војска је имала 12 пукова. Сваки пук имао је по десет чета формираних од 5 ескадрона. Реорганизацијом сваки пук је добио још две чете. Новом реорганизацијом од 1713, из сваког пука по једна чета је обележена као оклопна. Повећана им је плата и промењена униформа.[20]

Били су наоружани са карабинима и тешким „pallash“ сабљама. Сваки ескадрон имао је 16 стрелаца.

Униформу у периоду 1620–1650. сачињавали су: шешир сиво-плаве боје, капут беле боје, око врата бела марама, упртачи преко капута, плаве боје. На рукама су имали беле рукавице. Панталоне су биле до колена, украшене на бутинама и имали су дубоке чизме.

Униформа 1750–1790. разликовала се у зависности од пука којем су припадали и сачињавали су је: црни шешир са подигнутим ивицама на горе и црна перјаница са предње стране. Капут је био оивичен крзном и могао бити бели са црвеним еполетама, реверима и манжетнама, црвени са црним, жутим или плавим еполетама, реверима и манжетнама, зелени са црвеним еполетама, реверима и манжетнама или плави са црвеним еполетама, реверима и манжетнама. Испод капута биле су кошуље које су могле бити црвене, жуте, плаве или беле. Капут и кошуља били су украшени ширитима. Боја дугмади на кошуљи и капуту могла је бити бела и жута и разликовала се од пука до пука. Преко капута на левом рамену био је бели упртач на којем су, на леђној страни, биле окачене пушка са црном барутном торбицом на којој је био грб пука. Панталоне су могле бити жуте, плаве, црвене или беле, на бутинама украшене. На стражњој страни седла био је закачен бели шињел. Седло је било црвено оивичено жутом траком и у угловима је имало грб.[21] Промена боје капута била је 1763, црвена и 1767, бела, марама је била индентична за све пукове. На раменима су имали еполете са ширитима. Боја дугмади се разликовала у зависности од пука којем су припадали, а могли су бити жути или бели. Рукавице су им биле као код пешадије. Имали су кратке плаве панталоне и дубоке чизме.

Униформу у периоду 1800–1848. сачињавали су: црна капа са подигнутом перјаницом и жутим украсима. Имала је каиш који се качио испод браде. Бели или зелени капут са плавим или црвеним манжетнама и крагном. Упртачи су били бели. Плаве или беле панталоне са жутим ивицама и дубоке чизме. Црвено седло са жутим ивицама и грбом у угловима.

Униформа официра била је иста као и код обичних војника, само од бољег материјала.[22]

Драгони су били наоружани са два пиштоља, карабином са бајонетом и сабљом. Променом наоружања 1798. у употребу су ушли карабини без бајонета.

Униформу драгонских трубача у периоду 1809–1848. сачињавали су: црна капа са подигнутим горњим делом са црвеним украсом. Задњи и предњи део продужен и оивичен жутом бојом. Предњи део има жути украс. Бела униформа са плавим манжетнама, еполетама које су на раменима закачене дугметом, са левог рамена се спушта упртач са фишеклијом и жути гајтан са трубом. Око струка бели каиш. Чизме су биле до колена. Седло црвено, оивичено жутом траком.[23]

Хусари су били лака мађарска национална коњица. Име хусара потиче од латинске речи *cursarius* што значи нападач, која се односила на пљачкаше северног Балкана. Мађарски народ је ову реч користио за нерегуларну лаку коњицу. Приликом регрутовања сваки двадесети војник узиман је за коњицу – *двадесет* се на мађарском каже хусар. Први помен сталних хусарских регуларних пукова био је 1688, односио се на пук Nadasdy. Пре ове године постојала су два нерегуларна пука састављена од оклопника и пешадије, од којих је касније основан девети хусарски пук. Нових пет хусарских пукова основано је 1762. До краја 1792. било је девет хусарских пукова. Један од њих био је и једини граничарски хусарски пук, остали граничарски хусарски пукови су распуштени у периоду 1775–1780.

У мирнодопским условима сваки пук је имао четири батаљона, а за време рата било их је пет. Одлуком од 1798, сваком пуку је одузет пети батаљон и од њих је основано још два нова пука. У периоду 1813–1815, сваки пук је формирао два добровољачка батаљона, која су распуштена након рата. До краја 1873. било је 16 хусарских пукова.

Униформа Хусара у периоду 1750–1790. разликовала се по пуковима, а сачињавали ју је капа са црном перјаницом, од 1762. крзнени калпак браон боје, на врху је била причвршћена кесица која је падала са десне стране и могла је бити зелена, црвена или плава. Са леве стране био је украсни гајтан који је могао бити жуте беле или црвене боје. Капутић је био украшен црвеним, жутим или белим ширитима, на рубовима крзном. Могао је бити зелене, плаве или црвене боје. Преко њега са леве стране била је торбица плаве, зелене или црвене боје на којој је био краљевски грб или грб оснивача пука. Испод капута била је кошуља која је била украшена ширитима исте боје као и капут. Око кошуље био је каиш који је могао бити црвене или жуте боје са копчом која је могла бити жута, бела, црвена или плава. Панталоне су биле кратке до колена, имале су на бутинама мађарске украсе и могле су бити плаве, црвене или жуте боје. На ногама су имали дубоке чизме, црне или жуте боје, које су на врху биле украшене белим, жутим или црвеним линијама. Били су наоружани мачем и пушком. Хусари граничари у периоду 1750–1790, имали су калпак украшен гајтанима на чијем је предњем делу била перјаница. Зелена бунда са ширитима оивичена крзном. Панталоне су биле црвене боје и на бутинама су биле украшене мађарским украсима. Имали су црне чизме са жутим ивицама. Од 1790. до 1806. униформу су сачињавали: плави калпак са жутим гајтанима, са предње стране украс са жуто-црном перјаницом. Неки хусари су почели да носе чакое црвене боје. Била је украшена жутим гајтанима, на предњем делу имала је жути украс на којем је била закачена жуто-црна перјаница. Имала је кожни повез који је ишао испод врата. Плава бунда са крзном украшена ширитима. Испод бунде је био капут плаве боје украшен ширитима, имао је жуте украсе на крајевима манжетни. Око капута били су закачени бели упртачи преко левог рамена, са леве стране торбица са црвеним пољем на којем је био грб. Руб торбице био је украшен жутим украсним гајтанима. Панталоне су биле тамнозелене боје. Носили су чизме мађарског типа или ципеле преко којих су биле панталоне.

Униформу од 1809. до 1848. сачињавали су: црвени или зелени чако украшен жутим гајтанима. Предњи централни део имао је жути украс, код неких је била и црно-жута перјаница. Капа се кожним каишем качила испод браде. Бунда је била тамносива или зелена, оивичена крзном на крајевима. Предњи део био је украшен жутим ширитима. Капут је био тамносиви или зелени, украшен ширитима. На крајевима манжетни били су жути украсни гајтани. Око капута је био каиш са жутим украсима. Упртачи су били бели или црни, закачени преко левог рамена. Око појаса је била торбица са црвеним пољем на којем је био грб. Рубови торбице били су украшени жутим гајтанима. Панталоне су биле тамносиве или црвене, на бедрима су имали мађарске украсе, неке панталоне су на ивицама имале жуте украсне траке. Чизме су биле на крајевима оивичене жутом траком.

Хусарски официр 1750–1790. имао је калпак са перјаницом и црвеном кесицом са леве стране, а са десне жуте гајтане. Бели капут оивичен крзном, са ширитима, белу блузу украшену ширитима, црвене панталоне са мађарским украсима на бутинама. Чизме су биле црне оивичене жутом траком на врху.[24]

Хусари су били наоружани сабљом. Имали су карабине са кратком цеви и дугом дршком, сваки ескадрон је имао шест оштрострелаца. Због тежине стреле су замењене краћим стрелама пруског типа.

Лака коњица формирана је у другој половини XVII века. Првобитно је сваки коњички пук формирао одред лаке коњице, тако да је ускоро било довољно коњаника за нови пук. Тринаести пук тешке драгонске коњице реорганизован је у лаки коњички пук. Аустријска војска је имала шест пукова лаке коњице. У периоду од 1801. до 1802. пет пукова лаке драгонске коњице и новоосновани драгонски пук реорганизовани су у лаке коњичке пукове. После ратова Прве коалиције ова коњица је инкорпорирана у драгонске пукове, да би се после ратова Друге коалиције поново формирала два типа, драгони и лака коњица. Нови седми пук формиран је 1814. од италијанске војске. Национални састав војске био је различит, први пук је формиран од аустријских војника, други, четврти, пети и шести пук био је састављен од чешких војника, трећи пук су били пољски војници из Галиције, седми пук су формирали италијански војници.

Униформу су у периоду 1683–1748. сачињавали: црни тророги шешир закачен око врата црном траком, тамнозелени капут са црвеним манжетнама и реверима на којима се налазе дугмад. На раменима црвени гајтани. Испод капута браон блуза око које је опасан бели каиш. Панталоне зелене боје са црвеном траком са стране. Преко панталона су

биле чарапе до колена и црне чизме до колена. Преко левог рамена био је бели упртач.

Униформа је реорганизацијом измењена и 1800–1835. сачињавали су је: црна капа (качкет) на којој је од предњег до стражњег дела била црна перјаница. Предњи и стражњи део имао је жути украс. Капут тамнозелене боје носили су трећи, пети и шести пук. Капуте беле боје носили су први, други и четврти пук. На капуту су биле црвене манжетне, крагна и доњи део, на левом рамену био је закачен бели упртач, а на десној страни била је фишеклија. Панталоне су биле беле боје и преко њих су биле црне дубоке чизме. Коњска опрема била је црвено седло оивичено жутом траком са грбом у угловима.

Промена изгледа униформи била је 1866. и сачињавали су је: капа типа „качкета" која је на горњем делу имала уздигнут украс оивичен жутом бојом, на предњем делу био је жути украс и капа је била закачена испод браде жутом траком. Униформа је била маслинасте боје. Капут је имао црвене еполете, манжетне и крагну. На оба рамена били су бели упртачи, са десне стране била је закачена фишеклија. Панталоне су имале дуж ногавица са спољашне стране црвене траке, на ногама су имали плиће црне чизме.[25]

Били су наоружани карабинима и сабљом (до 1802. тешки „pallash"). Од 1804. носили су нови тип продужених карабина. Сваки ескадрон имао је 16 стрелаца.

Копљаници лака пољска национална коњица. У почетку је била састављена од татарских коњичких трупа и саксонаца, понекад су примали и немачке војнике. Пошто је део пољске територије од 1722. улазио у састав Аустрије, поједине коњичке трупе потпадале су под ингеренцију аустријске војске. Прве копљеничке јединице основане су 1784, коришћене су против побуњеника у Низоземској. Од тада ове јединице спадају у регуларну аустријску војску. Биле су састављене од два батаљона, следеће године устројен је још један батаљон. Сви батаљони су 1785. пребачени у Беч и инкорпорирани у лаке коњичке пукове. Нових шест батаљона устројено је 1786, тако да је сваки лаки коњички пук имао по један батаљон. После турског рата 1790. шест батаљона је изузето из лаких коњичких пукова и формирали су регуларни копљанички пук. Исте године организоване су волонтерске трупе у Галицији, имале су два копљаничка батаљона, који су издвојени 1791. и додат им је нови штаб, формирани су нови батаљони. Сви новоосновани батаљони устројени су у нови пук 1798. У периоду 1801–1813, формирана су још два пука. До краја 1873. било је устројено укупно 13 пукова, али су те године 9. и 10. пук расформирани и инкорпорирани у драгонске пукове.

Копљаници су били наоружани са два пиштоља, искривљеном сабљом и копљем. Сваки батаљон имао је осам стрелаца и осам коњаника наоружаних карабинима. Два централна батаљона била су наоружана копљима, а два бочна карабинима.

Униформу од 1790. до 1796. сачињавали су: капа оивичена крзном са плавом или црном перјаницом на левој страни – „чапка". Тамноплави или маслинасто зелени капут са црвеним манжетнама, крагном и реверима и жутим дугмадима. Испод капута била је кошуља плаве или зелене боје. На левом рамену бели упртач са фишеклијом на леђима. Преко десног рамена налази се жути гајтан. Панталоне беле боје са жутим ивицама на спољашњем делу, црне чизме оивичене жутом траком.[26]

Униформа копљаника у периоду 1798–1835. била је делимично измењена и сачињавали су је: висока капа чији је горњи део био жут, а доњи део црн. На предњем делу сличила је качкету, имала је жути украс на којем је била закачена црно-жута перјаница. На стражњој страни био је жути гајтан. Капа је била закачена испод главе црном траком. Униформа је била тамнозелена, капут са црвеним манжетнама, крагном и реверима. На предњем делу жута дугмад на раменима жуте еполете са ресама или зелене еполете оивичене црвеном траком. На левом рамену био је закачен бели упртач. На леђима је била фишеклија. Око струка су били опасани жуто-црним каишом. Панталоне оивичене црвеном траком на спољним странама. На ногама су имали плиће црне чизме или ципеле са увијачима преко њих.[27]

Униформу у периоду 1835–1848. сачињавали су: капа чији је доњи део црн, горњи бео, на задњем делу украшена жутим гајтанима. Била је закачена испод браде црном траком – „чапка". Тамнозелена униформа. Капут је имао црвене манжетне, крагну и ревере. Жута дугмад са леве и десне стране, жуте еполете. На левом рамену био је бели упртач. Панталоне са црвеним ивицама са спољне стране.[28]

Изглед официрске униформе копљаника био је жута капа на доњем рубу оивичена крзном, плава перјаница на левој страни, каишем закачена испод браде. Тамнозелени капут са црвеним манжетнама

и реверима и жутим дугмадима, на раменима жуте еполете са ресама, на леђима жути гајтани, преко левог рамена и десног кука налази се упртач. Панталоне светлозелене са жутим ивицама на спољном делу. Чизме црне, дубоке са жутим украсом у горњем делу. На коњу је црвено седло оивичено жутим линијама са грбом у углу. Официри су од наоружања носили пиштољ и лаку сабљу, нису носили копље.[29]

Тешка оклопна коњица представљала је главни део војске и чинила преломни моменат у завршници битке. Драгони су представљали лаку коњицу или планинску пешадију и кориштени су као подршка кирасирима приликом напада.

У првој половини XVIII века појавили су се и хусари који су у биткама бележили добре успехе. Они су били углавном мађарска коњица. До средине XVIII века целокупна европска војска у свом саставу имала је хусаре, који су у биткама били супротстављени мађарским хусарима.

У другој половини XVII века целокупна аустријска коњица била је промењена. Драгони постају тешка коњица, мада су још увек кориштени као подршка. Вид лаке коњице добијају хусари, а ствара се још један вид немачке лаке коњице „Chevauxlegers“.

Под царем Јосифом II дошло је до реорганизације војске од 1765. до 1781. као и коњичких пукова. Успостављен је нови елитни коњички тип, карабињери. Аустријска војска је бројала мало коњаника, што је била последица тешке финансијске ситуације и скупе коњаничке опреме. Недостатак се најбоље показао у време Француске револуције и владавине Наполеона, када је крај рата са првом коалицијом успешно окончала француска коњица. У овом периоду јавља се пети тип коњице, копљаници.

После рата Прве коалиције цела аустријска коњица је реорганизована. Кирасири су једини остали тешка коњица, лака коњица је спојена са лаком драгонском коњицом. После губитака Друге коалиције лака драгонска коњица је распуштена и поново је успостављена подела на драгоне и лаке коњанике, а број коњаника је смањен. Трећа и Пета коалиција претрпела је нове губитке на бојишту. Тешка финансијска ситуација утицала је да се број коњаника поново смањи. Француска коњица постала је доминантна. Једино су могле да јој парирају хусари и копљаници, којих је било у малом броју тако да нису могли постићи успехе у бици и у рату.

Битна улога коњице показала се у рату 1813––1815. Удружена са осталим коалиционим коњаницима, аустријска коњица је потиснула Наполеонову коњицу и натерала је на повлачење. Руска коњица и Хусари показали су доминацију над француском коњицом.

После ових ратних година наступио је период мира, који је некад реметила само нека побуна. Војска је реорганизована, али коњички пукови нису дирани, број коњаника је и даље био мали.

Од самог почетка мали број коњаника представљао је проблем у ратним дејствима. Наполеонове коњичке јединице бројале су и до 4 000 људи, док је у аустријској војсци број варирао од 1 000 до 1 500 људи. Други недостатак коњице представљао је лош кадар. Аустрија је имала мало добрих официра, углавном су аристократе према свом положају заузимале та места.[30]

АРТИЉЕРИЈА

Артиљерија се делила на лаку, тешку, тврђавску и пољску, сачињавали су је добровољци и није регрутована по принципу који је спроводила већина европске војске. Официри су им били добро обучени, а чинови су им писани на немачком. Њихова служба трајала је 14 година.

Аустријска артиљерија је 1809. имала четири пука и 16 чета, свака чета је имала четири официра, 14 резервних, два бубњара и 159 редовних војника. Аустријска *инжињерија* устројена у 18. веку. Састојала се од инжињераца, копача, минера и пионира. Главни задатак јој је био да гради и напада трвђаве. Копачи (sappeur) били су задужени за подручје око тврђаве. Минери су поседовали технику опседања тврђава, у ратним временима били су појачани пионирима.

У периоду од 1805. до 1809. аустријска артиљерија је имала девет пионирских батаљона, који су били предвиђени да иду испред и уклањају препреке, те да поправљају путеве. Био је један батаљон копача, њихова дужност је била да испитају терен, подигну логоре, испитају терен за бојиште. Био је један батаљон понтоњераца, састављен од људи из бригаде који су градили понтонске прелазе. Батаљон минера, који су поседовали добро математичко знање, које им је требало приликом минирања, али и приликом израде плана за утврђења.

Униформу од 1710. сачињавали су: црни тророги шешир оивичен жутом или белом траком.

Капут је био сиве боје са великим црвеним или зеленим манжетнама које су биле украшене са три жута дугмета. Испод су имали мантил сиве боје са једним редом жутих дугмади око којег је био опасан браон каиш. Официрски мантил је био зелене боје. Око врата је била бела марама. Панталоне су биле сиве, уже у доњем делу. На ногама су имали црне ципеле.[31]

Униформу инжињеријског официра 1760. сачињавали су: плави капут са великим црвеним манжетнама украшен са три дугмета. Испод су имали црвени мантил који је на средини имао две беле траке, око врата била је бела марама, а око струка опасан жути каиш. Панталоне су биле крем боје преко њих су били увијачи, а на ногама су имали црне ципеле. Копачи (sappeur) у овом периоду имали су црну капу качкету чији је предњи део био оивичен жутом линијом у средини су имали грб, а на левој страни бело-црвену перјаницу. Униформа је била сива, капут, мантил, панталоне. Капут је имао црвене манжетне и крагну. Око мантила био је опасан бели каиш. Преко панталона били су црни увијачи, на ногама су имали црне ципеле.[32] Артиљеријску униформу 1762. сачињавали су: црни тророги шешир са жутим ивицама и украсом на предњем делу. Мантил је био браон боје са једним редом жутих дугмади. Манжетне су биле црвене боје и имале су три жута украсна дугмета. Еполете су биле жуте, ревери су могли бити црвени. Кошуље су биле браон боје са два реда жутих дугмади повезане ширитима. Око кошуље је био црни или бели каиш са жутим украсом у средини. Панталоне су биле браон или беле, на ногама су имали дубоке црне чизме. Понтоњери су имали црни тророги шешир са белим ивицама и на предњем делу био је украс. Униформа је била сива. Мантил је имао ред белих дугмића, црвене ревере и манжетне, са три бела украсна дугмета. Кошуља је била исте боје као и мантил са два реда белих дугмади повезаних ширитима. Панталоне су биле сиве, на ногама су имали дубоке црне чизме. Пионири су имали црну капу качкету, сиви мантил са зеленом крагном и манжетнама које су имале три жута украсна дугмета. На мантилу је био ред жутих дугмади. Еполете су биле исте боје као и мантил. Кошуља је била зелена са једним редом жутих дугмади. Панталоне су биле беле. Носили су црне чизме. Копачи ровова су имали црне капе

Артиљерија (1710)

Копач ровова и минер (1800)

качкете чије су ивице биле жуте, а централни део капе са предње стране имао је грб. На стражњем делу капе била је црвена перјаница, а са леве стране украсни зелено-бели цветић. Униформа је била сива. Манжетне и крагна били су црвене боје. Кошуља и мантил имали су један ред жутих дугмади. На ногама су имали чизме.[33]

Униформу артиљерије и возарије од 1798. до 1803. сачињавале су црне капе на предњем делу са жутим металним украсом, на горњем делу била је жуто-црна или црвена перјаница. Мантил је био браон боје са црвеним манжетнама и крагном, на средини је имао један ред жутих дугмади. На оба рамена били су закачени бели упртачи. На леђима су имали телећак. Панталоне су биле беле, преко њих су били црни увијачи, а на ногама су имали црне ципеле.

Возарија је имала црне шешире са црно-жутом перјаницом на левој страни. Униформа је била сива, мантил и панталоне. Мантил је имао манжетне и крагну жуте боје. На ногама су имали црне чизме.[34]

Униформа пионира, понтониера и минера од 1800. до 1809. Пионири су имали црни шешир са жуто-црном перјаницом на предњем делу. Мантил је био сив са зеленим манжетнама и крагном. На оба рамена били су закачени бели упртачи. На десном куку била је фишеклија. На леђима су имали телећак. Панталоне су биле беле, преко њих су били црни увијачи, а на ногама су имали црне плитке ципеле. Понтониери и минери су имали црне капе са подигнутим левим делом на коме је био жути украс. На предњој страни била је жуто-црна перјаница. Мантил је био сиви или светлосиви са црвеним манжетнама и крагном. На оба рамена су били бели упртачи. На леђима је био телећак. Панталоне су биле тамносиве или беле, на ногама су имали дубоке црне чизме.[35]

Униформу артиљерије и копача од 1836. до 1848. сачињавали су: карактеристичан црни шешир са подигнутим левим делом, оивичен жутом траком, са жутом перјаницом. Мантил браон боје са црвеним манжетнама, еполетама и крагном, на средини имао је један ред жутих дугмади. Доњи

Артиљерија и возарија
(1796–1808)

Артиљерија, бомбаш, и копач ровова
(1836–1848)

део је био оивичен црвеном траком. На оба рамена били су бели упртачи. Панталоне су биле сиве са црвеном траком на спољном делу, а на ногама су имали ципеле.

Копач је имао калпак са црном перјаницом. Униформа је била сива, мантил и панталоне. На мантилу су биле манжетне, еполете и крагна црвене боје, на средини је био ред жутих дугмади. На панталонама са спољне стране била је црвена уска трака. На ногама су имали црне ципеле.[36]

ЗАКЉУЧАК

Војска је битан ослонац сваке државе, чувар граница и демонстрант моћи и успешности. Развијала се и усавршавала кроз векове. Развој је ишао од најамничке до званичне стајаће, која је била ефикаснија, а мање је коштала. Током ратова Хабзбуршка монархија је увидела значај успостављања званичне војске и њених пукова, развоја различитих родова, видова и типова војске. Моћ царства које се простирало на територијама некадашњих самосталних држава, требало је сачувати и успоставити војску која би се једнако борила за све делове царства. Аустрија се трудила да прати развој сваке европске војске и усаврши своју.

Униформа је представљала битан део сваке војске. Развој униформи текао је од редовне грађанске одеће до успостављања једнообразног одевања, по којем су се могли разликовати родови, видови и типови војске. Првобитно униформисање било је поверено оснивачима пукова „Inhaber“, који су могли да бирају материјал, боју и изглед униформе. Почетком униформисања разликовала се униформа у пуковима који су припадали истом роду. Каснијим усавршавањем сви родови су имали исту униформу, али су им се војне ознаке разликовале, по чему се могло знати којем пуку припадају.

СКРАЋЕНИЦЕ

МВ	Музеј Војводине
З. В. Л.	Збирка Војна лица
АВ	Архив Војводине
Ф	Фонд
З. А. В	Збирка Аустријска војска

НАПОМЕНЕ

[1] Jeremy Black, *Europen Warfare 1660–1815,* London, 1994, 1.

[2] Илија Комненовић, необјављени рукопис, Музеј Војводине.

[3] Düschnitz Alexander, *Der Oberste kriegsherr und sein stab: die k.u.k. Wehrmacht in Wortund Bild,* Wien, 1908

[4] Душан Ј. Поповић, *Војна граница*, Војводина, II, Нови Сад, 1939, 291–300.

[5] Исто, 291.

[6] Düschnitz Alexander, *nav. delo.*

[7] АВ, З. А. В., бр. 5, 8; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2121, 2120.

[8] МВ, З. В. Л., инв. бр. 2104, 5848.

[9] МВ, З. В. Л., инв. бр. 4575, 4592

[10] АВ, З. А. В., бр. 11, 22, 26, 32, 54; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2116, 2123, 5846.

[11] МВ, З. В. Л., инв. бр. 2109, 4581, 4583.

[12] МВ, З. В. Л., инв. бр. 2115; Düschnitz Alexander, *nav. delo*; С. А. Sapherson, *The Imperial Cavalry and Infantry 1691–1714,* II, Leeds, 1989

[13] Исто.

[14] МВ, З. В. Л., инв. бр. 4591, 4597.

[15] Düschnitz Alexander, nav. delo, 200; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2110, 4587.

[16] Düschnitz Alexander, nav. delo, 200; МВ, З. В. Л., инв, бр. 4597, 4580.

[17] Düschnitz Alexander, nav. delo, 200; МВ, З. В. Л., инв. бр. 4596.

[18] Jeremy Black, nav. delo, 2–3.

[19] Grant, *Fro Pike to Shot 1685–1720,* Wagrams Research Group, 1986, 114; С. А. Sapherson, *The Imperial Cavalry and Infantry 1691–1714,* II, Leeds, 1989, 4; Duschnitz Alexander, nav. delo, 207; АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 24; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2106; 2119; 4576; 4577; 4584; 4593, 5849.

[20] Grant, *nav. delo,* 114; С. А. Sapherson, *nav. delo*, 11; Duschnitz Alexander, *nav. delo*, 114.

[21] АВ, Ф501, З. А. В., бр. 4,16, 23; МВ, З. В. Л., инв. бр. 5849.

[22] АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 44, 52; МВ, З. В. Л., инв. бр. 4587, 4593.

[23] АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 35.

[24] Düschnitz Alexander, nav. delo, 208; Grant, nav delo, 114; МБ, З. В. Л., инв. бр. 4585, 4586, 4598, 5847; АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 13, 14, 19, 24, 37.

[25] АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 10, 40; МВ, З. В. Л., инв. бр. 4587, 4623.

[26] Düschnitz Alexander, nav. delo, 209; АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 24; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2107.

[27] Düschnitz Alexander, nav. delo, 209; АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 30; МВ, З. В. Л., инв. бр. 2105, 4578.
[28] Düschnitz Alexander, nav. delo, 209; АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 45; МВ, З. В. Л., инв. бр. 4598.
[29] АВ, Ф 501, З. А. В., бр. 25.
[30] Düschnitz Alexander, *nav. delo*, 114, 207, 209; Grant, *nav. delo*, 114–116; C. A. Sapherson, *nav. delo*, 3–11.
[31] Düschnitz Alexander, *nav. delo*, 276, МВ, З. В. Л., инв. бр. 2113.
[32] МВ, З. В. Л., инв. бр. 2118.
[33] МВ. З. В. Л., инв. бр. 5846.
[34] МВ. З. В. Л., инв. бр. 4588, 4589.
[35] МВ. З. В. Л., инв. бр. 4579, 4590, 4595.
[36] МВ. З. В. Л., инв. бр. 4625; Илија Комненовић, необјављени рукопис, Музеј Војводине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.

Необјављени извори

Архив Војводине, литографије из збирке Аустријска војска, фонд 501
Музеј Војводине, цинкографије из збирке Војна лица

Чланци и расправе

Душан Ј. Поповић, *Војна граница,* Војводина, II, Нови Сад, 1939.

Монографије

Black Jeremy, *Europen Warfare 1660–1815,* London, 1994
Grant, *Fro Pike to Shot 1685–1720,* Wagrams Research Group, 1986
Duchnitz Alexander, *Der Oberste kriegsherr und sein stab: die k.u.k. Wehrmacht in Wortund Bild,* Wien, 1908
Николић Десанка, *Одевање граничара Војне крајине у XVIII и XIX столећу,* Београд, 1978.
C. A. Sapherson, *The Imperial Cavalry and Infantry 1691–1714,* II, Leeds, 1989

Јасна Јованов

UDC: 069.51 (497.111) „1952/1957“ : 929 Бељански П.

СУДБИНА КОЛЕКЦИЈЕ ПАВЛА БЕЉАНСКОГ ОД 1952. ДО 1957: ПОСТАВКА У МУЗЕЈУ ГРАДА БЕОГРАДА

Апстракт *– Период између два светска рата Павле Бељански је посветио стварању уметничке колекције српског сликарства међуратног периода. Након Другог светског рата, пошто околности нису допуштале градњу сопственог изложбеног простора, а губитак породице је у њему учврстио жељу да колекцију завешта на добробит свима, Бељански је настојао да нађе задовољавајуће решење. Од октобра 1945. колекција је, са мањим прекидима, била изложена у Сомбору, да би од марта 1952, до пресељења у Нови Сад 1957. године, у фрагментима била излагана у салама Музеја града Београда. Мада никад приказана у целости, збирка је већ тада препозната као изузетно вредан, значајан и стилски заокружен пресек сликарства једног периода. Њено излагање прихваћено је као изузетан културни догађај, који се поклопио са већим бројем изложби аутора укључених у збирку. Кроз преписку Павла Бељанског и Милана Коњовића сазнајемо један слој дешавања око отварања ове изложбе, који није био доступан јавности. Написи у штампи представљају један од видова реакције јавности, али о томе далеко речитије говори Књига утисака у коју су посетиоци бележили своја мишљења и запажања и која се данас чува у Музеју града Београда. У њој налазимо потписе и импресије различитих групација посетилаца, од стручњака, преко уметника, колекционара, протоколарних посета, студената, ђака из Београда и унутрашњости, до тада ретких туриста. Мада су изрицани са различитих становишта, њихови коментари представљају одраз високог вредновања ове збирке у јавности, као и доказ о високом културном и интелектуалном нивоу посетилаца музејских дешавања у Београду педесетих година прошлог века.*

Кључне речи – *Павле Бељански, Спомен-збирка Павла Бељанског, Музеј града Београда, 1952–1957 ликовна уметност.*

Abstract *– Pavle Beljanski dedicated the period between the two wars to creating the artistic collection of the Serbian art of painting. After the World War II, since the circumstances did not allow him to build his own exhibition area, and the loss of his family strenghtened his desire to hand down the collection to his country, Beljanski was striving to find an adequate solution. From October 1945, the collection was displayed in Sombor, with a few breaks.*

From March 1952, until it was finally moved to Novi Sad in 1957, it was divided into several sections and displayed in the halls of the Museum of the City of Belgrade.

Although the collection as a whole had never been displayed, even then it was regarded as invaluable and significant and a complete cross section of the art of painting of the period. The collection display was accepted as a great cultural event which coincided with numerous exhibitions of the authors whose works were included in the collection. Through the correspondence between Pavle Beljanski and Milan Konjović, we found out what happened during the opening of the exhibition, a piece of information that was unknown to the public. Newspaper articles show one aspect of the public's reaction, but there are far more words in the Book of impressions where the visitors wrote down their opinions and observations. The book is still kept in the Museum of the City of Belgarde. It contains signatures and impressions of various groups of visitors, from experts, artists, collectors, students, pupils from Belgrade and other parts of the country, to not so many tourists. Although stated from different viewpoints, their comments clearly show the collection was higly valued by the public. They also document that the Museum's visitors during the 1950s were highly educated intellectuals.

Key words *– Pavle Beljanski, The Pavle Beljanski Collection, The Museum of the City of Belgrade, 1952–1957, Art*

Слике и скулптуре из уметничке збирке Павла Бељанског[1] између 1952. и 1957. године излагане су, као нека врста сталне поставке, у изложбеном простору Музеја града у Београду. Пошто је сама колекција била сувише обимна, у постојећем простору Музеја није било могуће приказати је у целости, тако да је поставка у току тих пет година мењана како би публика видела што већи број радова. Ипак, у тренутку отварања ове изложбе, 26. (или 27.) марта 1952. године, није било предвиђено да она траје толико дуго: било је замишљено да поставка која је обухватила „14 сликара са по пет слика и једног скулптора са 6 скулптура: сликаре Стојана Аралицу, Јована Бијелића, Недељка Гвозденовића, Милана Коњовића, Петра Лубарду, Предрага Милосављевића, Мила Милуновића, Зору Петровић, Ивана Радовића, Ивана Табаковића, Миливоја Узелца, Косту Хакмана, Марка Челебоновића, Саву Шумановића и вајара Сретена Стојановића“,[2] траје свега три месеца.[3] Пошто том приликом није штампан каталог, о заступљеним сликарима и, тек делимично, о изложеним радовима сазнајемо из неколико новинских осврта, који у кратким цртама, али исцрпно, кроз анализу саме поставке, настоје да створе представу о колекцији као целини.[4] У својој најави у *Политици* Синиша Пауновић коментарише како се о питању збирки у којима су заступљена дела „савремене модерне уметности“ између два светска рата „може рећи да постоји свега једна потпуна – колекција Павла Бељанског.“ Пауновић у колекцији види „хронику једног раздобља, или боље рећи антологију дела извесног броја уметника коју је саставио један љубитељ уметности. По идеји, то су дела наших ‘интимиста’ између два рата, који су обрађивали пејзаж, ентеријер, мртву природу, акт и фигуру, иживљавајући се при том у првом реду уметнички, без неке одређене жеље да спроводе неку социјалну или филозофску мисао у својим делима.“[5] Такође, део слика из поставке ће, непосредно по отварању изложбе, у наставцима бити представљан на страницама *Књижевних новина*.[6] За овакав одјек у јавности, како је уосталом приметио и критичар Ђорђе Поповић, била је пре свега заслужна чињеница да су публици понуђена уметничка дела из периода који је једно време био недоступан: „После скоро двадесет година паузе, са Изложбом 70 дела створених у београдској уметности, коју је организовала Галерија УЛУС у пролеће прошле године, почело се поново износити, нарочито оним генерацијама које то нису биле у стању да виде, најлепша дела створена између два рата. Но та изложба имала је, из техничких разлога (оскудне просторије) многих недостатака. Сад, иако опет у оскудности просторијама није приказана у целости, градски музеј излаже највећи део чувене колекције Павла Бељанског, познатог културног и проницљивог сакупљача.“[7] Заправо, ова поставка је, након прекретнице коју су означиле изложбе Миће Поповића (1950) и Петра Лубарде (1951, који самостално излаже и у Паризу, 1952. године), заједно са неколико самосталних изложби аутора међуратне генерације[8] (које су у већој мери приказивале њихову савремену продукцију, него радове из предратног периода) коначно пружила увид у београдску уметничку сцену између два светска рата, а истовремено указала и на континуитет чији је носилац била управо генерација аутора иза којих је, у данима када су почињали, као колекционар и мецена стао Павле Бељански. Рад већине тих уметника у периоду после Другог светског рата био је везан за Београд и већина њих је, без сумње, присуствовала и отварању поставке у Музеју града Београда, као што су, неколико година раније, присуствовали отварању изложбе у Народном музеју у Сомбору. И за Павла Бељанског, као и за његове ауторе, ове поставке су представљале тријумф једне уметничке етапе, као и наступ значајне уметничке генерације у великом стилу.

БРУШЕЊЕ ИДЕНТИТЕТА КОЛЕКЦИЈЕ

За самог Павла Бељанског поставка је, после излагања у Градском музеју у Сомбору од 1945. до 1952. године, представљала још једну прилику да своју колекцију сагледа изложену у галеријском простору и, увиђајући шта у њој недостаје, упусти се у последњу грозничаву етапу заокруживања целине укључивањем аутора прве генерације српских модерниста (Надежде Петровић, Боре Стевановића, Милана Миловановића, Косте Милићевића), као и вајара (Риста Стијовића, Михајла Томића, Живојина Влајнића, Небојше Митрића). Број аутора и уметничких дела у колекцији варираће током наредног периода. Недоумице о исправности избора биће присутне код Павла Бељанског и након установљења његове Спомен-збирке 1957. и трајаће све до смрти колекционара 1965. године. Размишљајући о правој селекцији аутора и њихових дела, Бељански је истовремено и даље настојао да пронађе начин како да своју збирку институционализује уз испуњавање свих његових усло-

ва (пре свега да она буде приказана у целости, уз поштовање његове концепције и као засебна стална поставка, да носи име дародавца, те да буде представљена репрезентативним каталогом), што се протегло у наредних пет година, све до потписивања Даровног уговора у Новом Саду, 18. новембра 1958. године.

БРИГА ЗА БУДУЋНОСТ КОЛЕКЦИЈЕ

Мада период када је збирка излагана у Музеју града Београда карактерише потпуни недостатак архивских докумената, из саме чињенице да је то излагање трајало скоро пет година, на основу различитих посредних индиција може се закључити да се озбиљно размишљало о овом музеју као њеном будућем баштинику. Штавише, пошто је Музеј града Београда 1955. године „прешао на друштвено управљање“, септембра исте године Павле Бељански је именован за члана музејског савета.[9] То је уједно период када је тражен простор и за сам Музеј који, на жалост, до данашњег дана није смештен у одговарајућу зграду. Једно од потенцијалних решења била је и зграда некадашње Класне лутрије, на углу Васине и Змај Јовине улице у Београду, у којој је први спрат требало да заузме колекција Павла Бељанског – о чему се размишљало током јесени 1955. године. Пошто је зграда била недовољна за смештај музејских збирки, од те идеје се одустало, тако да није дошло ни до коначног договора са Павлом Бељанским.[10] Са друге стране, добра воља да се реши питање зграде Музеја, а самим тим и изложбеног простора за колекцију Павла Бељанског, показала се одлуком о расписивању Конкурса за израду идејне скице за нову зграду Музеја града Београда од 1. јуна 1954. године. За нову зграду Музеја предвиђен је простор између Кнез Михајлове и Узун Миркове улице, поред Библиотеке града Београда (али до данас није изграђен). Грађевинским програмом конкурса предвиђен је део зграде „за галерију слика из збирке Павла Бељанског са 150 слика просечне величине 100 x 80 cm, 30 метара изложбене дужине.“[11] Пошто су радови пристигли на конкурс били смештени у простору где је колекција Бељанског била изложена, тамо је заседао и жири, у којем је био будући пројектант зграде Спомен-збирке Павла Бељанског Иво Куртовић.[12] Награђена је идејна скица под шифром 91112, архитекте Ратомира Богојевића (који је 1957. године учествовао и на конкусу за пројекат зграде Спомен-збирке Павла Бељанског у Новом Саду);[13] једна од примедби жирија у вези са овим пројектом била је и да се „смањење површина нарочито очитује у просторијама намењеним галерији слика П. Бељанског и изложби пејзажа (Београда) и то како по траженим дужним метрима (недостаје 300 м) тако и по потребном визуелном одстојању од експоната (свега око 3–4 м).“ Од три награђена рада, само је Скица под шифром 35826 дала задовољавајуће решење простора за галерију Павла Бељанског, али је конструкционо решење тог дела зграде оцењено као нејасно.[14]

Услови из Даровног уговора потписаног 1957, којим је установљена Спомен-збирка Павла Бељанског, испуњени су 1961. године, када је, 22. октобра, у наменски пројектованом простору где се и данас налази, ова збирка коначно отворена за јавност.[15] У складу с тим поставку у Музеју града Београда треба тумачити као својеврсну етапу формирања, јавног живота и историјата саме колекције.

Као и када је реч о целокупном гостовању збирке Бељанског у Музеју града Београда, у вези са београдском поставком из 1952. године има много нејасних детаља. Пре свега, сам датум отварања се различито наводи: на основу вести објављене у *Борби* („У просторијама Музеја града Београда отворена је јуче изложба уметничких слика из збирке Павла Бељанског“)[16] следи закључак да је поставка отворена у среду, 26. марта. Томе у прилог говори и датум који носе први записи из Књиге утисака[17] из Музеја града Београда, у којој је један део посвећен управо овој изложби. Други датум, 27. март, забележен је у тексту Зоре Симић-Миловановић,[18] који великим делом представља интерпретацију њеног излагања на самом отварању изложбе. Логично је да она, као тадашња управница Музеја и организатор изложбе, наводи тачнији дан свечаног отварања, тим пре што се ради о датуму који се поклапа са одржавањем антифашистичких демонстрација 27. марта 1941. године које су претходиле бомбардовању Београда 6. априла и почетку Другог светског рата у Југославији. „Отварањем ове галерије у Музеју града Београда ми данас обележавамо уистину један важан датум не само у раду нашег Музеја, него, што је још важније, важан датум у историји културног развитка нашег града и културног развитка целе наше домовине. И као што Павле Бељански воли своје другове уметнике, за оно што су давали и још увек дају, – тако данас и ми њега волимо и волеће га генерације и генерације за неоцењиви дар што им га је за свога живота припремио, – дар из кога ће учити и којим ће се поносити, јер Павле Бељански сматра

да његова колекција заиста припада нама свима, народу. Хвала Павлу Бељанском.“[19]

У недостатку прецизнијих писаних извора, више светла на околности које су пратиле отварање изложбе пружа преписка између Милана Коњовића и Павла Бељанског.[20] Са датумом 26. март (чиме долазимо и до тачног датума свечаног отварања изложбе), Милан Коњовић шаље писмо Павлу Бељанском из Сомбора у Београд, у којем изражава своје негодовање излагањем Зоре Симић-Миловановић приликом самог отварања, замерајући што је у говору наглашено „да је у претходном периоду збирка „била у ‘забаченом месту’ (Сомбору) и ‘расејана’ на разне стране.“[21] Нема сумње да је Коњовић, одмах по повратку у Сомбор, разљућен оваквом квалификацијом, написао поменуто писмо свом великом пријатељу Павлу Бељанском. На срећу, сачуван је и одговор Бељанског,[22] где он наглашава како је управи Музеја града Београда на време најавио посету представника сомборске општине[23], као и да није унапред видео излагање Зоре Симић-Миловановић. Очигледно имајући на уму претходне преговоре о поклањању колекције Сомбору, Бељански у писму наглашава да нема намеру да збирку поклони Београду, већ да ће она бити изложена у Музеју до реализације планиране изложбе у Швајцарској. Ни изложба у Швајцарској, као и преговори о њеном одржавању у Љубљани, нису имали успешан завршетак.

КОЛЕКЦИЈА ПАВЛА БЕЉАНСКОГ ПРВИ ПУТ У ЈАВНОСТИ

Бољем разумевању дубине читавог неспоразума изазваног поменутим говором Зоре Симић-Миловановић и бурне реакције Милана Коњовића, допринеће неколико речи о излагању колекције Бељанског у Градском музеју у Сомбору од 1945. до 1952. године: првим јавним представљањем уметничке збирке Павла Бељанског у октобру 1945. године отворен је Народни музеј у Сомбору, на чијем челу је, као први управник, био Милан Коњовић. За јавност је овај догађај свакако био откриће, али и повод за својеврсно одмеравање снага између уметности и идеологије. Једно је било сигурно: сомборска поставка је показала да ова збирка представља далеко више од обичне приватне колекције. Била је то целовита, заокружена слика ликовних кретања на београдској уметничкој сцени и њихових одјека у другим уметничким срединама тадашње Југославије између два светска рата, као и преглед врхунских аутора и њихових ремекдела, који је сачинио подједнако врхунски познавалац и проценитељ уметничких вредности Павле Бељански. Поред позитивног одјека у јавности, иста поставка је идеолошки мотивисаним и ревносним критичарима, као што су били Јован Поповић[24] и Бошко Петровић,[25] том приликом пружила подједнако врхунску прилику да се истакну у својој партијској чистоти и укажу на неподобност приказане уметности са становишта новог културног догматизма тек рођеног комунистичког друштва. У послератној Југославији уметност ће, током наредних пола века, доживети још многе сличне идеолошке нападе, какве је преживела сомборска поставка колекције Павла Бељанског. Ипак, у мало прилика ће победа уметности над идеологијом бити тако значајна као тада: током неколико месеци колико је трајала харанга, сомборски „кривци“ Милан Коњовић и Јанош Херцег су отпуштени, али слике ипак нису напустиле зидове сомборског музеја. Данас би било незамисливо ставити готово целокупан дипломатски кор настањен у Београду у одбрану једне уметничке идеје. Павлу Бељанском је то пошло за руком у мају 1946. године,[26] када је велика група страних дипломатских представника на служби у Југославији посетила Сомбор и обишла изложбу. Шта је у том тренутку ефикасније могло да охлади усијане главе престоничких и новосадских комунистичких идеолога и ублажи панику код локалних власти, од посете страних дипломата изложби у Сомбору, која је пажњу културне јавности усмерила на суштинске вредности приказаног сликарства: његову аутентичност, савременост и припадност европским уметничким токовима. У прегледима и историјама уметничког живота у Југославији непосредно после Другог светског рата, овом догађају до сада није придаван одговарајући значај. Данас се он препознаје као први велики тријумф уметности ослобођене идеолошких утицаја у послератној Југославији. Њиме је започео процес који ће кулминирати у новим уметничким токовима почетком шесте деценије прошлог века. Штавише, неке од изложених слика већ наредне, 1946. године укључене су у поставку изложбе „Сликарство и вајарство народа Југославије XIX и XX века“, која ће у идуће две године обићи и неколико европских главних градова.[27] Ипак треба имати у виду да је учинак критичарских осуда уметничке колекције и људи који су допринели њеном излагању могао лако бити погубан по судбине непосредих учесника. У сваком случају, у том периоду колекција није била ни „расејана“, нити у „забаченом месту“, јер

се то за Сомбор никако не би могло рећи. Треба се само сетити чињенице да је у Сомбору 1910. године организована Прва српска уметничка изложба у Угарској,[28] која је први пут у историји српске културе објединила остварења уметника, сликара и вајара, из српских крајева у Угарској и из Краљевине Србије и тако указала на јединствен културни простор српске ликовне уметности, а слична излагачка пракса настављена је и након Првог светског рата.

ДОКУМЕНТ О ИЗЛОЖБИ И ЊЕНИМ ПОСЕТИОЦИМА:

Књига утисака из Музеја града Београда

Детаљ необичан за репрезентативну изложбу каква је постављена у марту 1952. у Музеју града Београда представља и изостанак каталога. Тај проблем је такође разјашњен у уводном слову Зоре Симић-Миловановић која том приликом изражава и жаљење што је изложена само половина од 120 слика, колико их има у колекцији. Додаје још да ће целокупна колекција бити изложена у новој згради музеја чије је пројектовање у току, као и да ће тада бити „штампан и велики каталог са репродукцијама свих дела из збрике". Попис изложених радова, закључно са каталошким бројем 68, објављен је тек приликом обнове поставке, на „Изложби уметничких слика Зоре Петровић, Игњата Јоба, Ивана Радовића, Јована Бијелића, Милана Коњовића, Саве Шумановића и скулптура Сретена Стојановића из збирке Павла Бељанског" чије је трајање предвиђено за новембар и децембар 1956. године, дакле пред сам крај боравка колекције Бељанског у простору Музеја града Београда.[29]

Од првобитног избора аутора, у овој поставци остали су Јован Бијелић, Милан Коњовић, Зора Петровић, Иван Радовић, Сава Шумановић и Сретен Стојановић, а новину представља сликар Игњат Јоб; Синиша Пауновић и Динко Давидов су, у већ поменутим новинским осврtима, навели

ЗОРА ПЕТРОВИЋ
1. Цвеће
2. Циганка
3. Бременита жена
4. Аутопортрет
5. Стојећи акт
6. Глава дечка
7. Седећи акт
8. Сељанка из Шумадије
9. Лежећи акт

ИГЊАТ ЈОБ
11. Вечера на обали
12. Предео
13. Портрет Лизе Крижанић
14. Недеља
15. Лумбарда

ИВАН РАДОВИЋ
21. Зимски мотив
22. Седећи акт
23. Предео
24. Доручак
25. Стојећи акт
26. Женска фигура
27. Сељаци с колима
28. Мотив из Бачке

ЈОВАН БИЈЕЛИЋ
31. Девојка с књигом
32. Купачица
33. Предео
34. Човек са жутим шалом
35. Мртва природа
36. Предео

МИЛАН КОЊОВИЋ
41. Атеље
42. Мртва природа
43. Сомборска фигура
44. Жито
45. У кући

САВА ШУМАНОВИЋ
51. Акт
52. Војњак
53. Мртва природа
56. Предео
57. Доручак на трави
58. Предео

СРЕТЕН СТОЈАНОВИЋ
61. Професор Милутин Миланковић
62. Фигура
63. Уметникова жена
64. Фигура
65. Мексиканка
66. Фигура
67. Девојка с огледалом
68. Бацач диска

ЗБОГ НЕДОСТАТКА ПРОСТОРА
РАДОВИ ДРУГИХ УМЕТНИКА КОЈИ СЕ НАЛАЗЕ У ОВОЈ ЗБИРЦИ
БИЋЕ НАКНАДНО ИЗЛАГАНИ.

Каталог „Изложбе уметничких слика Зоре Петровић, Игњата Јоба, Ивана Радовића, Јована Бијелића, Милана Коњовића, Саве Шумановића и скулптура Сретена Стојановића из збирке Павла Бељанског", Музеј града Београда 1956.

називе појединих уметничких дела излаганих од 1952. године, тако да знамо да се она у поставци 1956. године понављају. Даља реконструкција ове поставке из 1952. године могућа је захваљујући појединим сликама и скулптурама које су посетиоци Музеја града Београда апострофирали у својим утисцима, али ни тај попис не омогућава целовиту слику. Од укупног броја од 60 уметничких дела изложених 1952. године, на основу новинских текстова и примедби посетилаца, са сигурношћу се може утврдити присуство свега двадесетак слика у поставци.

„Било је задовољство аранжирати ову изложбу, стављати слику уз слику. По снази, иако сасвим супротног колорита и валера, сва ова дела стоје чврсто једно уз друго, ма на ком зиду, у ма ком осветљењу она се 'држе'.“[30] Истоветан утисак и данас буди поставка у Спомен-збирци Павла Бељанског, која није аранжирана по хронолошком принципу како би се то могло очекивати, већ управо по унутарњем ритму и колористичкој суштини којом се и сам Павле Бељански руководио обликујући целину своје колекције. Са друге стране, на неке од експоната указују и записи и импресије посетилаца забележени у Књизи утисака током петогодишњег боравка колекције Бељанског у Музеју града Београда. Штавише, у недостатку архивских материјала, уговора о позајмици, реверса, фотографија поставке[31] или са свечаног отварања, као и потпунијег каталога, записи из Књиге утисака представљају драгоцени доринос употпуњавању сазнања о том периоду живота колекције.

Као и свака друга слична књига, и ова Књига утисака била је намењена бележењу импресија и потписа различитих категорија посетилаца: од стучњака, преко уметника, колекционара, протоколарних посета, студената, ђака из Београда и унутрашњости, као и у то време још малобројних гостију из иностранства. У том смислу разликују се и утисци: неки су изречени са стручног аспекта, појединци су пак сасвим лични, а има их и неколико критичких, па чак и ироничних. Тако историчар уметности Жарко Видовић који је поставку обишао већ првог дана, жали јер није изложена слика **Велика**

Иван М. Јовић и секретар Музеја града Београда Душко Шишмановић у поставци колекције Павла Бељанског

Иза Влаха Буковца што, између осталог, говори да му је садржина колекције Бељанског била позната од раније. Сликари Мирјана Михаћ и Ђорђе Бошан пак бележе: „Предлажемо да се Бјелићева **Девојка с књигом** што пре премести на средњи зид.“ Испод је коментар сликара и управника Галерије Матице српске Миће Николајевћа: „Паметан предлог (мада је тешко предлагати нешто човеку који је са толико укуса и видовитости одабрао дела и сликаре да заслужује дивљење колико и они сами).“

„Задивљени смо изложбом (када би било каталога било би још боље)“, бележе Лидија и Алиса Танасијевић. Извесни Мојсиловић сматра да је „изложба могла бити боља“, а сликар М. (Милош) Вушковић 6. децембра 1953. године пита „где су апстрактне композиције да употпуне ову добру колекцију?“ Јован Рашић сматра да би музеј што пре требало преселити у нову зграду, како би дошао до пуног изражаја, додајући како је то „жеља старог Београђанина“. Непознати посетилац је чак прибележио „veni – vidi – fugi!“. Ту би био крај замеркама, ако изузмемо још једну, најнеобичнију од свих забелешки уопште, али вероватно сасвим оправдану. Потписник је извесна „тетка Дара“, која је изложбу посетила у пролеће 1953. године и забележила: „Олакшајте нам. За нас полуписмене олакшано би било када би под сваком сликом са видљивим словима писало – чије је дело и шта представља слика, слично као што пише у Народном музеју, само нешто јаче видљивија слова (због наочара).“

Поред већ поменутих сликара, изложбу су посетили и многи други познати аутори, савременици излагача, али и припадници младих генерација, студенти академије, па чак и будући познати аутори. Међу првима поставку је видео сликар Пиво Караматијевић, затим академска сликарка Боса Валић, Бата Михајловић, вајар Живојин Влајнић, сликар Слободан Петровић; у мају 1953. сликар Лазар Личеноски је довео ученике Школе за примењену уметност из Скопља, а 14. марта 1954. уписали су се Мило Милуновић и Ристо Стијовић, који се уписао још једном. Обишавши другу поставку, 2. децембра 1956. Стијовић је забележио: „Одушевљен сам изложбом слика мојих драгих пријатеља.“ Мира Летица, по чијем лику је Стијовић урадио један од бољих послератних портрета, надовезала се на тај коментар речима „боље него

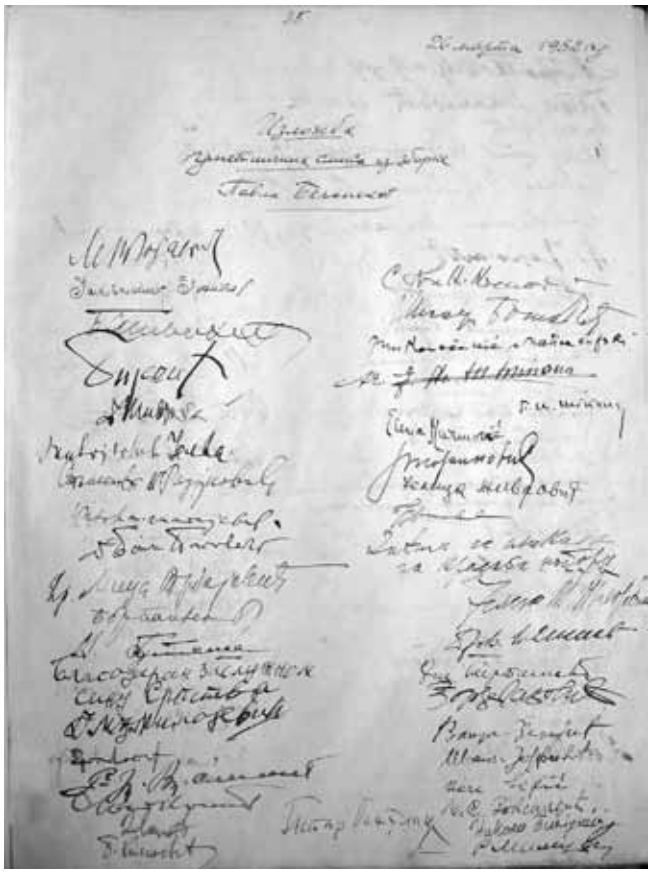

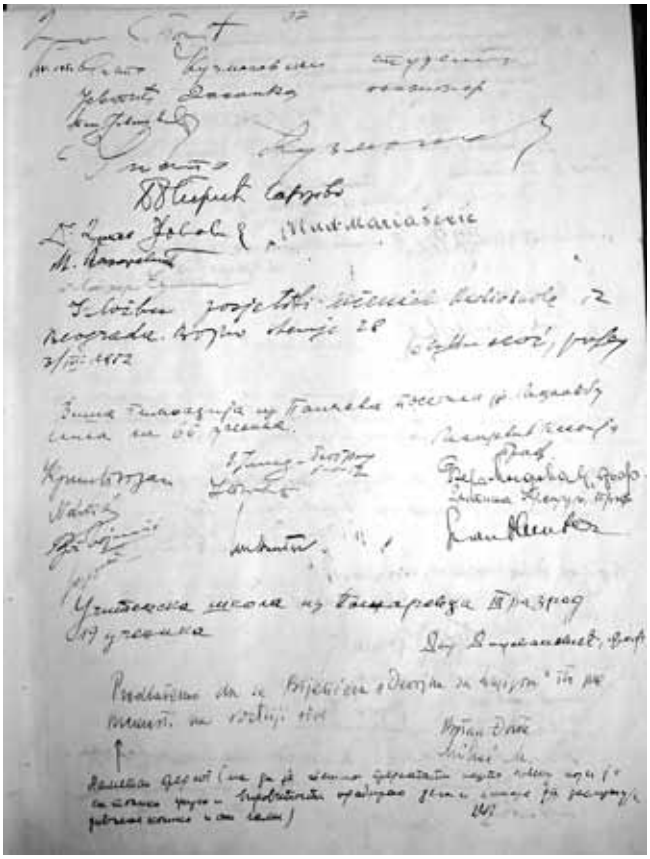

* Фото архив Спомен-збирке Павла Бељанског, Нови Сад

Први лист у Књизи утисака, 26. III 1952. године (страна бр. 35)

Април, 1952. године (страна бр. 37)

у музеју“. Истог дана изложбу је посетила Ката Дујшин Рибар, и забележила: „Поново се наслађујем гледањем слика наших уметника у овој дивној уметничкој колекцији Павла Бељанског.“

„Посета председника президијума Народне скупштине др Ивана Рибара била је најављена преко Протокола министарства, господину Бељанском и директорки музеја Зорици Симић. Господин Рибар је два пута посетио галерију Павла Бељанског; памтим његову другу посету са супругом Катом Дујшин Рибар, децембра 1956. У шетњи кроз Галерију провели су их господин Бељански, Зорица Симић и кустос Радмила Антић. Др Иван Рибар се с времена на време интересовао за неке ауторе (Лубарда, Пеђа Милосављевић, Бјелић) док је његова супруга, као сликарка, врло дуго коментарисала са госпођом Симић и Радмилом Антић многе сликаре, њихове уметничке школе, време настанка слика, а господин Бељански им је говорио о перспективама изградње посебне галерије његових слика у Београду.“[32] У Књигу утисака се уписао и сликар Стане Крегар (14. април 1954), као и његов знатно млађи колега, будући графичар, а тада ученик трећег разреда Живко Ђак. „Много ми се свиђа ова изложба“, два пута је забележила Татјана Олујић, такође ученица трећег разреда.

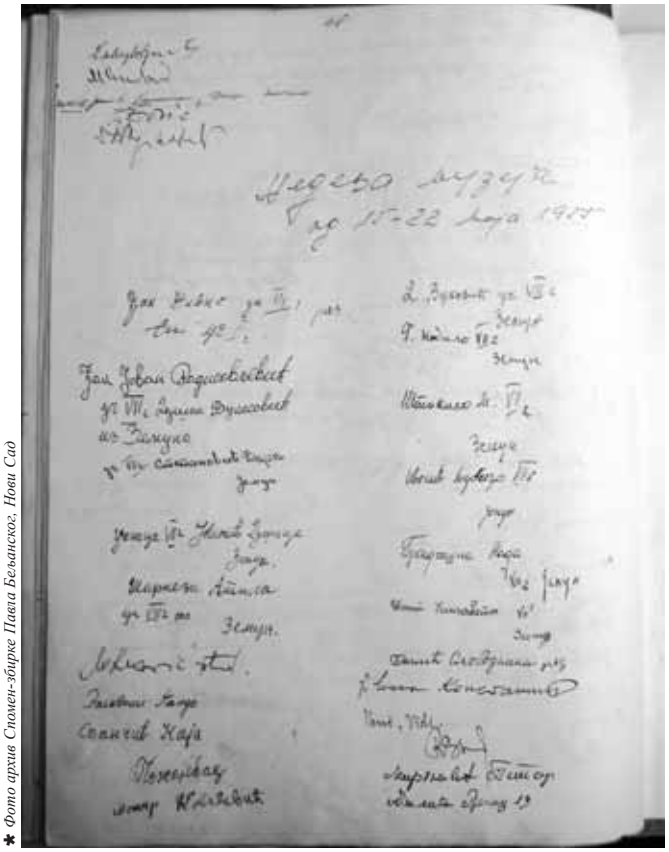

* *Фото архив Спомен-збирке Павла Бељанског, Нови Сад*

Недеља музеја, 15–22. мај 1955. (страна бр. 46)

На вишеслојни педагошки значај ове поставке указује и велики број школа које су посетиле Музеј, нарочито током Недеље музеја (од 15. до 22. маја 1955, на страни 46), када су Галерију обишле на стотине посетилаца. Посета Музеју те године такође је превазишла све раније: мада је Музеј те године отворен тек 1. маја, након реновирања, поставке је до краја године видело 11.014 посетилаца.[33]

За многе ученике основних школа, нарочито из удаљених места то је можда био први улазак у музеј и сусрет са неком уметничком поставком, што се види по утисцима попут „Ова изложба је врло лепа само има доста ствари које се не могу разумети“ или „Има слика које деца не би могла да гледају“ – како су написале две ученице петог разреда.[34] Подједнако атрактивна ова поставка је била и за гимназијалце из Панчева, са професорком сликарком Ксенијом Илијевић, за ученике Радиолошке школе из Београда или Учитељске школе из Пожаревца. Један од ученика Средње пољопривредне школе из Маглаја је своје одушевљење виђеним изразио узвиком „Живио М. Челебоновић!“ Ученике Више мушке гимназије из Скопља потписао је њихов професор, песник Славно Јаневски, а приликом посете Школе за примењену уметност из Новог Сада уписали су се и предавачи Зоран Шандоров, Мирослав Јанковић, Љубица Радић, Катарина Цвитковић, Зоран Јанковић и Мирјана Гарчић. „Ученици средње уметничке школе из Пећи посетили су ову галерију и понели собом много лепих утисака на Космет,“ забележио је Света Каменковић 8. октобра 1954.

КОЛЕКЦИЈА ПАВЛА БЕЉАНСКОГ КАО ОТВОРЕНА КЊИГА

У Књизи утисака налазимо и записе о посетама студената различитих факултета, што представља врхунски доказ колико је ова поставка значила за наставу историје уметности. Већ 8. априла 1952. група од 40 студената историје уметности, предвођена професором Светозаром Радојчићем, који је то и забележио, присуствовала је семинарским вежбама на изложби. „Најјачи утисак оставиле су на мене различите очи **Девојке са књигом** и њен речит осмејак. **Глава уметникове жене** (Сретен Стојановић) допала ми се као мало које уметничко дело“, забележио је неколико дана касније, 12. априла, један од студената, испод потписа младог историчара уметности Дејана Медаковића. Студенти историје уметности, уписивали су се у Књигу и касније, током трајања изложбе.

Након семинарских вежби уписали су се још једном, 10. јануара 1957. године. Студент потписан иницијалима Б. О. додао је и своје виђење поставке: „Иначе моје лично мишљење, најбоље слике **Мртва природа** – Коњовић – **Жито**, **Акт** и **Девојка са књигом** – Бијелића. Радовић – ипак, ипак, нешто слабији од осталих. Тај плави колорит исувише провинцијски делује. Откриће: **Тамни акт** З. Петровић. Значи, некада је била интимиста. Уопште, минхенски колорит годи нашим балканским укусима, поготову у ово експресивно и немирно доба.“ Семинарске вежбе пред сликама из колекције Бељанског одржавала је студентима архитектуре, као и студентима филмског техникума историчарка уметности Мара Харисијадес. Могућност да се учионица замени атрактивном галеријском поставком у то време значила је много више него данас, када су колор фотографија и компјутерска репродукција постали једно од најмоћнијих едукативних помагала. Утолико је разумљивије и настојање посетилаца да изразе своје дивљење делима која су до тада ретко репродукована, а готово никад у колору.

ЗАПИСИ ПОСЕТИЛАЦА КАО МЕРА ВРЕДНОСТИ КОЛЕКЦИЈЕ

Овим никако није исцрпљена целина забележених утисака који говоре о значају саме изложбе и реакцијама посетилаца. О томе колику важност је актуелна власт придавала овој поставци говори и прва посета председника президијума ФНРЈ др Ивана Рибара, која је уследила неколико дана по отварању изложбе, као и посете дипломатских представника попут амбасадора Финске, или првог секретара израелског посланства Уве Локера који је забележио: „Много ми се свиђа ова мала колекција која даје добар појам и увид у тражења и знатне успехе једне генерације српских сликара. Импресионирао ме је нарочито Милуновић.“[35] Међу посетиоцима су били и многи други представници власти, попут Петра Стамболића, Драже Марковића, Станке Веселинов, Митре Митровић, али нико од њих није нашао за сходно да своје импресије забележи у Књизи утисака. А међу осталим потписанима се налазе и књижевник Михајло Лалић, академик Милан Курепа са супругом („По други пут уживах гледајући ову изложбу.“), Родољуб и Милица Чолаковић, Бруно Маскарели, Олга Смедеревац из Панчева (и сама легатор значајне уметничке колекције), Елена и Владимир Мариновић (који су своју уметничку колекцију поклонили Музеју града Београда), студенткиња историје уметости Вера Петровић, новинар и писац Синиша Пауновић, историчар из Руме Богдан Рајаковац, Федора Бикар и Васа Богданов, обоје из Војвођанског музеја, чувени београдски антиквар Тоза Влајковић („До данас код нас бољу збирку нисам видео.“).

Велики број записа изражава одушевљење целокупном поставком или појединим уметничким делима, разликујући се при томе по углу посматрања, личном ставу или формулацији мишљења. Потписници често нису били јавне личности, што не значи да их неко данас неће идентификовати (што и јесте један од циљева овог текста); у већини тих записа ипак се препознају добри познаваоци и, свакако, пасионирани љубитељи уметности. „Импресиониран сам овим делом колекције слика Павла Бељанског, која је урађена са пуно смисла, тако да даје изванредан приказ. Коњовић, Шумановић, а особито Зора Петровић са својим изванредно напетим актовима оставила је на мене снажан утисак,“ бележи Мића Радивојевић. „Уметници из Србије стали су уз уметнике Европе – Француске.

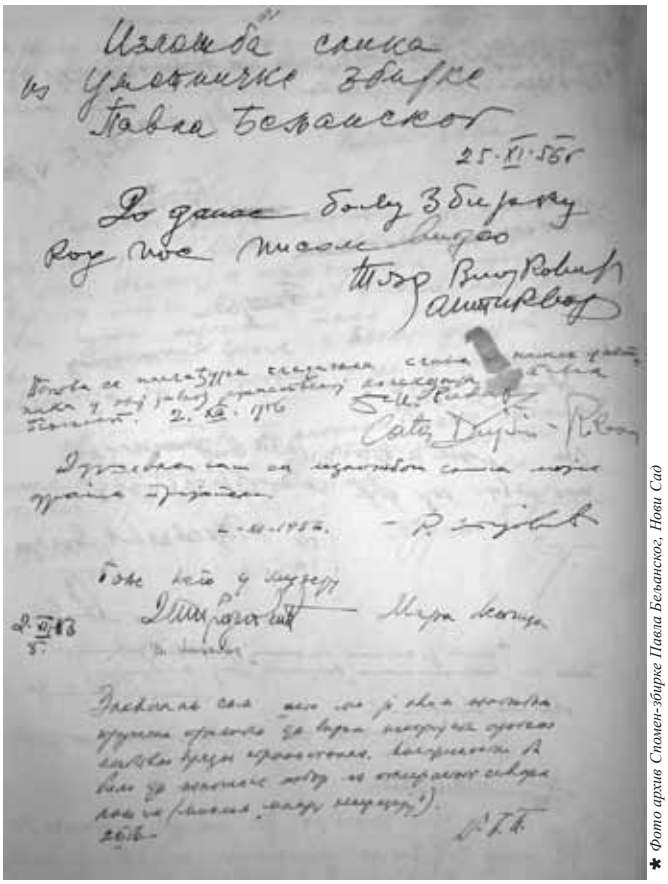

* Фото архив Спомен-збирке Павла Бељанског, Нови Сад

Друга поставка уметничких дела из колекције Павла Бељанског у Музеју града Београда, 25. XI 1956. године (страна бр. 91)

Мала је ово земља да би они били велики, иако су много већи од многих великана. Поносим се њима! Срећом што имамо тако великог колекционара Павла Бељанског. Њима и њему дугујем пуну захвалност за упознавање наше уметности наших дана. Ова изложба је снажна исто толико колико и уметничка дела. Она је посебно поглавље у нашој уметности," записао је 9. децембра 1956. године Б. Војновић из Београда. „Видео сам целу изложбу. Најбољи утисак оставио је сликар Аралица, а нарочито његова **Жена у сламном шеширу**. Декорација изложбе је врло добра: обављена је са пуно смисла и разумевања," записао је 29. јануара 1953. Вој. М. Цветковић, а иза њега следи утисак са потписом инг. Ернеста Шмита: „Обишли смо целу изложбу: грандиозну импресију дочарала је слика К. Хакмана **После доручка**."[36] Између оваквих записа повремено се јављају, не тако ретки потписи посетилаца из иностранства – Грчке, Велике Британије, Америке, Шпаније. „The door was open so we watched in and enjoyed very much", записано је јула 1953. Из ове групе потписа издвајају се они чувеног британског византолога Дејвида Талбота Рајса и његове супруге Тамаре Талбот Рајс, који су боравили у Београду у мају 1954. године. Повод овом боравку била је припрема студије о српским фрескама, објављена две године касније, са предговором професора Светозара Радојчића.

Коначно, сматрам да треба издвојити два утиска, један забележен на почетку, у јануару 1953. године: „Изложба је одлично успела, слике по укусу распоређене, једном речи изложба оставља снажан утисак, честитам особљу музеја. Павле Митровић", као и један од последњих у Књизи: „Изложба садржи све најлепше што се збило у српском сликарству најновијег времена. Љубомир Драшкић, студент историје уметности".

Наведена имена и коментари представљају тек мали део записа публике која је посећивала изложбу колекције Павла Бељанског у Музеју града Београда између 1952. и 1957. године. Чак и да је могуће дешифровати све нечитке рукописе и замршене потписе, њихов број и обим онемогућава објављивање у целости. Ипак се надам да чак и фрагментарно, ови цитати пружају задовољавајућу слику петогодишњег живота једне изложбе, на начин редак у нашој јавности. Југословенска и српска историја уметности у међувремену је одредила високо место колекције Бељанског и њених аутора у целокупном корпусу националне културне историје. У том смислу треба навести упркос можда помало личној интонацији аутентичан исказ аутора који је свој научни профил изградио управо изучавајући ауторе и појаве везане за колекцију Павла Бељанског, а касније као критичар и професор на историји уметности утицао на развој ликовнокритичке и научне мисли, Лазара Трифуновића: „Збирку Павла Бељанског видео сам први пут пре тридесет година, у пролеће 1952. када је отворена у поткровљу оне зграде у улици кнегиње Љубице у којој Градски музеј и данас опстојава стешњен и нераспакован, као да се налази у неком историјском збегу. На све нас који смо студирали историју уметности у то доба, та изложба је деловала као прави шок јер нас је суочила с изванредним делима српске модерне уметности за која нисмо знали ни да постоје. У оним суморним временима, када је естетика социјалистичког реализма одбацила готово целокупно стваралаштво у првој половини XX века као декадентно и задојено буржоаским формализмом, наше стварно знање о модерној уметности једва да је досезало ниво оскудних општих података који су често интерпретирани на погрешан начин. У Београду није било књига, каталога, монографија, галерија, тако да се на једном месту нису могла да виде ни ремек дела ни водећи токови српске модерне уметности.... Кад се истина сакрије од једне генерације онда је на њеном незнању лако развијати догматске теорије. Због тога је за мене и моје другове, а то важи и за сав онај млади нараштај који је почетком педесетих година градио утопијску визију о модерном свету и будућем социјалистичком друштву слободних и једнаких људи, колекција Павла Бељанског представљала право откриће. Она нам је убедљиво доказала да српска модерна уметност постоји и да су потпуно неодрживе политички програмиране и идеологизиране тезе соцреализма о њеном декадентном и прозападном карактеру. Збирка Павла Бељанског дала је значајан допринос ослобађању наше културе од догматског наноса који се наталожио у првим послератним годинама и запретио да у темељу уништи не само слободу већ и стваралаштво као такво."[37] Слична, мада сажетија, мишљења у записима у Књизи утисака указују на чињеницу да је ова колекција од самог почетка представљала пример добре колекционарске концепције, високих критеријума и префињеног укуса. Ова подударност говори нам још нешто: указује на знатан образовни ниво, широку културу и високе критеријуме саме публике, као и на велико поштовање образовног система и интелектуалних кругова према сопственој културној и уметничкој традицији.

НАПОМЕНЕ

[1] Павле Бељански (Велико Градиште, 19. јун 1892 – Београд, 14. јул 1965); по образовању правник, по професији дипломата, данас је познатији као љубитељ и познавалац уметности, колекционар који је сакупио најцеловитију збирку уметничких дела српског сликарства прве половине XX века. Поклонивши је српском народу 1957. године постао је и један од његових највећих дародаваца нашег времена. Такође је познат и као мецена и пријатељ чија је помоћ многим уметницима омогућила да раде и преброде животне тешкоће. Уз оца лекара Светозара Бељанског породица се из Великог Градишта преселила у Свилајнац, одакле млади Павле одлази на гимназијско школовање у Београд. Почетак Првог светског рата затекао га је као апсолвента правних наука; након повлачења преко Албаније и боравка на Крфу, у Паризу на Сорбони дипломира права и започиње докторске студије. Ту добија први позив из Министарства иностраних дела Краљевине СХС (1919), због којег прекида студије; дипломатску каријеру започиње у Стокхолму, да би је наставио у Варшави, Берлину, Бечу, Паризу, Риму и Београду; напредује од писара до саветника посланства и отправника послова, а касније и до опуномоћеног министра у Министарству иностраних послова ФНРЈ. Боравећи у европским престоницама између два светска рата био је у прилици да упозна врхунска дела историје уметности, као и да се дружи са личностима из света уметности као што су Јован Дучић, Иво Андрић, Растко Петровић, Милутин Миланковић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, као и Милан Коњовић, Коста Хакман, Мило Милуновић, Сретен Стојановић и Јефто Перић. Његова наклоност ка уметничким вредностима јавила се у Бечу, посебно кроз дружење са сликарем Марином Тартаљом (од 1923). Већ тада, почетком тридесетих година, дотакле су га колекционарске страсти и почиње да набавља прве уметничке предмете и раритетне књиге о уметности; његова интересовања најпре су усмерена према европској, највише ренесансној и барокној уметности. Сазнање да су му врхунска дела недоступна, као и окружење савремених српских сликара усмерава његову сакупљачку страст ка делима српских сликара XX века. Тако настаје уметничка збирка која данас подразумева 36 аутора са 186 слика и скулптура. Овај репрезентативни избор представља својеврсну антологију српске уметности прве половине XX века – од радова аутора прве генерације модерниста – Надежде Петровић, К. Милићевића, М. Глишића, М. Миловановића, преко врхунских имена међуратне ликовне сцене (С. Шумановић, М. Коњовић, П. Добровић, Ј. Бијелић, М. Милуновић, М. Челебоновић, П. Лубарда, П. Милосављевић С. Стојановић, Р. Стијовић), те аутора чије се стваралаштво протеже до краја XX века (Љубица Сокић). Трагична судбина – погибија седморо чланова његове породице који су погинули у бомбардовању Свилајнца 1944. године, оставила је Бељанског самим са његовим сликама. Онемогућен да њихову лепоту подели са својим најближима, али и да реализује првобитну замисао о градњи сопствене галерије у Београду, он настоји да колекцију поклони неком музеју, али тако да она не изгуби ништа од свог идентитета. Одлуку да колекцију поклони српском народу, Бељански је реализовао уговором са Извршним већем Аутономне покрајине Војводине 1957, а октобра 1961. године Спомен-збирка Павла Бељанског отворила је врата за публику у специјално за ту намену сграђеној згради у Новом Саду, по пројекту архитекте Иве Куртовића. Накнадним уговором поклонио је и слику Влаха Буковца **Велика Иза** као задужбину за финансирање награде са именом Павла Бељанског, намењене за најбољи дипломски рад одбрањен из националне историје уметности на београдској Катедри за историју уметности. Након смрти дародавца, легат је заокружен намештајем, сликама и личним предметима. Данас Спомен-збирка Павла Бељанског садржи сталну поставку са 186 слика и скулптура, Меморијал Павла Бељанског који реконстуише његов животни амбијент, Меморијал уметника са портретима и документарним материјалом о сликарима из Збирке, те документарни фонд са збирком писама, цртежа, скулптура и слика, као и веома богату библиотеку, што ову донацију чини компетентним центром за изучавање српске уметности прве половине XX века, али и лепим доживљајем за љубитеље уметности. Пре склапања Уговора о поклону 1957. године, колекција Павла Бељанског је била изложена Народном музеју у Сомбору (1945–1952) и Музеју града Београда.

[2] С. П. [Пауновић, С.], *Дела наших најистакнутијих савремених уметника из колекције Павла Бељанског биће изложена у градском музеју*, Политика, 24. III 1952.

[3] Аноним, *Отворена изложба слика из колекције П. Бељанског*, Борба, 27. III 1952.

[4] Давидов, Д., *Слике из колекције Павла Бељанског*, Народни студент, 2. IV 1952; С. П. [Пауновић, С.], *Дела наших најистакнутијих савремених уметника из колекције Павла Бељанског биће изложена у градском музеју*, Политика, 24. III 1952; Поповић, Ђ., *Изложба колекције слика Павла Бељанског*, Република, 1. IV 1952; Николић, Д., *Поседник галерије*, Дуга, 12. IV 1952.

[5] С. П. [Пауновић, С.], *op. cit*.

[6] Vidović, Ž., *Iz kolekcije Pavla Beljanskog*, Književne novine, 27. IV 1952; 11. V 1952; 8. VI 1952.

[7] Поповић, Ђ., *op. cit*.

[8] Пре свега већ поменуте Изложбе уметничких дела из периода 1920–1940 (март 1951), као и самосталних наступа Стојана Аралице (Уметнички павиљон, мај 1951), поставке „Људи“ а затим и самосталне изложбе Милана Коњовића (Уметнички павиљон, 1951), Пеђе Милосављевића (Уметнички музеј, Београд, мај 1951), Живка Стојисављевића (Галерија УЛУС-а, септембар 1951), Цуце Сокић и Душана Ристића (Галерија УЛУС-а, децембар 1951), скулптуре Риста Стијовића (Галерија УЛУС-а, новембар – децембар 1951), Изложбе цртежа и графика Љубе Ивановића у неколико југословенских и иностраних културних центара (1952), заједнички наступ Јефта Перића и Живојина Влајнића (Уметнички павиљон, 1952), самостална изложба Зоре Петровић (у Сарајеву 1951. и Београду 1952), Ивана Радовића (Уметнички павиљон, март 1952), Марка Челебоновића (Уметнички павиљон, мај 1952).

[9] *Годишњи извештај Музеја града Београда* (за 1955. годину), Годишњак Музеја града Београда, књ. II, Београд 1955, 585.

[10] Јовић, М. И., *Сећања на посетиоце спомен збирке г Павла Бељанског*, необјављен текст; Господин Иван М. Јовић, данас етнолог у пензији, од 1952. до 1957. био је запослен у Музеју града Београда на различитим музејским пословима: чувара збирке Павла Бељанског и музеја, препаратора, рестауратора, секретара музеја и секретара редакције „Годишњака Музеја града Београда“. Веома сам му захвална на рукопису који ми је уступио као помоћ у реконструкцији догађаја везаних за излагање колекције Павла Бељанског у Музеју града Београда и читању Књиге утисака која је то излагање пратила: „Наравно да сам се све време рада у музеју сусретао са господином Бељанским. Моја сећања на посетиоце са изложбе његове колекције углавном су из периода 1952–1954, из времена када сам по читав дан проводио у дочеку и испраћају посетилаца Музеја и Галерије. Међутим, са господином Бељанским сам највише сарађивао 1954, у време мог рада у конзерваторско-рестаураторској радионици.“

[11] *Из живота града Београда. Конкурс за израду идејне скице за нову зграду Музеја града Београда*, Годишњак Музеја града Београда, бр. I, Београд 1954, 412, 415.

[12] Јовић, М. И., *op. cit*.

[13] Јовановић, В., *Планови и изградња зграде галерије*. У: Јовановић, В., *Спомен-збирка Павла Бељанског*, Нови Сад 1977, 54–62.

[14] *Из живота града Београда. Конкурс за израду идејне скице за нову зграду Музеја града Београда*, Годишњак Музеја града Београда, бр. II, Београд 1955, 559–567.

[15] Јовановић, В., *op. cit*.; *Спомен-збирка Павла Бељанског* (уредила Јованов, Ј.), Нови Сад 2008.

[16] Аноним, *Отворена изложба слика из колекције П. Бељанског*, Борба, 27. III 1952.

[17] АК 97, Музеј града Београда; Изнад наслова „Изложба уметничких слика из колекције Павла Бељанског“ забележен је датум 26. III 1952, док последњи запис носи датум 10. I 1957. године, да би потом био забележен још један недатован коментар о сликама Зоре Петровић, али је нејасно да ли се односи на њене слике из колекције Бељанског или се ради о каснијој изложби. Утисци о изложби Колекције налазе се између 35. и 100. странице и обухватају укупно 20 листова.

[18] Јовић, М. И., *op. cit*.

[19] *Годишњи извештај Музеја града Београда* (за 1955. годину), Годишњак музеја града Београда, бр. II, Београд 1956, 594.

[20] „Сећам се ових девојчица, долазиле су заједно у Галерију. Мале 'мудрице'су озбиљно схватале уметност, а примедба мале Данице мислим да се односи на акт Зоре Петровић **Трудна жена** јер су га више пута загледале уз међусобне коментаре.“ (Јовић, М. И., *op. cit*.)

Јованка Столић

UDC: 069.51 (497.113 Нови Сад) : 929 Мамузић Р.

РАДОВИ 35 АУТОРА ИЗ ЗБИРКЕ РАЈКА МАМУЗИЋА

Апстракт *– Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића једна је од најмлађих музејских институција у Новом Саду. Основана је 1972. године, а за јавност отворена 1974. године.*

Имајући визију и препознајући вредност ових уметника донатор Рајко Мамузић определио се за прву поратну генерацију стваралаца који су одбацујући каноне соцреализма кренули ка ослобођеној уметности без предрасуда и догми, стварајући естетику на принципима слободе мисли и идеја. Збирка садржи 855 дела 35 уметника (уља, цртеже, графике, скулптуре, таписерије), који су својим радом обележили историју савремене српске ликовне уметности после Другог светског рата. Већина је припадала Београдском и Париском кругу, Децембарској и Задарској групи, групи Једанаесторица и Самостални. Данас су то најеминентнији уметници наше савремене ликовне уметности, а од њих је седам чланова САНУ (Младен Србиновић, Никола Јанковић, Мића Поповић, Љубица Сокић, Милорад Бата Михаиловић, Петар Омчикус, Стојан Ћелић).

Галерија функционише као модерна установа музејско-галеријског типа. Фонд Галерије је временом еволуирао и изложен је на сталној поставци. Представљајући јавности дела аутора из Збирке, приређујући тематске, самосталне и ретроспективне изложбе, размењујући програме са сродним институцијама, одржавајући предавања о ауторима, концерте, разговоре о уметности, Галерија Рајка Мамузића представља установу која је превазишла стереотипе легата и тежи да у свом домену прати збивања на врху у српској култури.

Кључне речи *– Рајко Мамузић, Галерија ликовне уметности и поклон збирка, Нови Сад, ликовна уметност*

Abstract *– The Gallery of Fine Arts – the Gift Collection of Rajko Mamuzić was founded in 1972 and opened to the public in 1974, and it represents a modern museum-gallery type institution. It is located in the building designed by the architect Filip Šmit for the family Radulović from Novi Sad.*

The basic fund of the Gallery represents an anthology of Serbian fine arts from the second half of the 20th century and it includes over 850 works of art, paintings, sculptures and drawings by 35 artists. The collector and donor Rajko Mamuzić chose the first post-war generation of artists who, having rejected the laws of socialist realism, took the way of liberated art without any prejudices and dogmas. Nowadays, they represent the most prominent names of our modern fine arts with the seven of them being the members of the Serbian Academy of Sciences and Arts.

The Gallery organizes thematic, individual and retrospective exhibitions as well as lectures on authors and discussions about art and concerts.

Key words *– Rajko Mamuzić, The Gallery of Art and Memorial Collection, Novi Sad, Art*

Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића[1] једна је од најмлађих музејских институција у Новом Саду. У њој се чувају дела ликовне уметности наше прве послератне генерације сликара и вајара, који су својим стваралаштвом обележили време и имали утицаја на културну атмосферу земље.

Њен оснивач и колекционар Рајко Мамузић, личност ретке посвећености, имао је довољно снаге и срчаности да у тешким послератним временима оформи уметничку Збирку коју је афирмисао у значајну појаву наше послератне уметности. У његовом животу уметност је од најранијег детињства имала важну улогу. Иако је одрастао у малој средини у коју су домети врхунског уметничког стваралаштва ретко када допирали, Мамузић је имао срећу да упозна, а касније и борави у атељеу сликара Саве Шумановића. Утицаји великог уметника, као и догађаји који су се низали, наизглед случајно, одредили су његов животни пут.

И учешће у Другом светском рату, обележено је његовим интересовањем за уметност. Као официр задужен у Агитпропу Треће армије за сектор културе и штампе, водио је групу од четрнаест уметника, са којима је у предаху борбе, организовао изложбе ратног цртежа. Преко њих се упознао и са првом послератном генерацијом уметника.

После рата његово ангажовање још је изразитије. На пословима другог секретара Матице српске и директора Покрајинског завода за заштиту споменика културе 1949–53. године Мамузић је дао значајан допринос у очувању културних добара и спречавању послератног уништавања фрушкогорских манастира.

Међутим, тек средином педесетих година, са преласком у Земун, Мамузић је у прилици да интензивније прати нашу ликовну сцену. Обновивши пријатељство са младим уметницима и упознавши се са њиховим радом, он долази на идеју да оснује Збирку која ће пратити њихов уметнички развој. Уз много труда и одрицања, али и њихову свесрдну помоћ, за само две деценије Збирка добија познату физиономију. Њену вредност потврђују и наши најеминентнији стручњаци.[2]

Уговором о поклону који је закључен 1972. године између Рајка Мамузића и Града Новог Сада, колекционар оставља Збирку својим сународницима, саборцима и партизанима Војводине. Две године касније, на дан ослобођења града Збирка је отворена за јавност. У том тренутку садржала је 405 уметничких дела (140 слика, 31 скулптура, 3 таписерије и 231 графика и цртежа) од укупно 31 аутора наше прве послератне генерације сликара и вајара. Накнадно је Збирка обогаћена са још четворо уметника.

Определивши се за уметнике који су му генерацијски били најближи, Мамузић је имао циљ да истакне њихову улогу и значај у времену које се по интензитету уметничких дешавања и појава сврстава у најплодније и најбогатије периоде у нашој историји уметности. Принцип којим се руководио био је праћење сопственог уметничког укуса уз поштовање индивидуалности уметника и њихових аутентичних сензибилитета.

Постојање уметничких група у које су се уметници удруживали и у оквиру чијих изложби су се најефикасније афирмисали, такође је значајно утицала на карактер Збирке. Иако Мамузићев концепт није био организовање Збирке по групама, начин на који је функционисала послератна ликовна сцена као и опредељење за одређену генерацију уметника резултирало је присуством многих група у Збирци. Посебно оних у којима је прва послератна генерација сликара и вајара била у већини *Задарска група* (чији чланови се укључују и у рад групе *Једанаесторица)*, односно сликарство Задарског периода, *Децембарска група, Београдска група и Париски круг.*

Интересантан је податак да Рајка Мамузића соцреалистичка уметност није интересовала превише. Осим неколико цртежа Ксеније Дивјак (*Изградња моста код Маглаја, Минер, На прузи*), чија је тема послератна изградња земље, у Збирци нема других примера те уметности. Као човек широке културе Мамузић се определио за младалачко и полетно сликарство Задарске групе,[3] чији су чланови, напустивши Академију и њен званичан програм, у потрази за стваралачком слободом инспирацију пронашли у природи. У Збирци је чак двадесетак слика из тог периода. Углавном портрета и пејзажа рађених реалистичким и експресионистичким поступком са јасном тежњом уметника: *бити истинит, односно донети у слици саму реалност.* То су слике Миће Поповића (*Портрет Вере Божичковић,* 1949; *У шетњи*, 1951), Петра Омчикуса, (*Жена у плавом*, 1949; *Портрет Симићеве*, 1949; *Аутопортрет*, 1950; *Вагони*, 1951; *Мртва природа – Хоботница*,1951; *Мртва природа – Петао*, 1951; *Портрет Воје Јевтановића*, 1952; *Портрет Марина,* 1952; *Портрет Гордане Зубер*,1952), Миодрага Бате Михаиловића (*Пејзаж*, 1947; *Аутопортрет*, 1949), Косаре Бокшан (*Асиба*, 1948; *Женски портрет*, 1950; *Портрет Месаровића*, 1951; *Аутопортрет*, 1952; *Портрет Асибе*, 1952)**,** Љубинке Јовановић (*Жене*, 1950). По повратку из Задра, ови уметници су борбу за нову културну политику наставили у оквиру групе *Једанаесторица,* на чијој јединој заједничкој изложби и учествују 1951. године.

Збирка поседује и значајан број уметничких дела насталих у периоду активности Децембарске групе, која у другој половини шесте деценије има водећу улогу у новим ликовним истраживањима. Од десет чланова чак деветорица (осим Миодрага Б. Протића) је своје место нашла у Збирци. Иако то нису слике са којима су Децембарци учествовали на својим чувеним изложбама, оне имају све карактеристике овог сликарства, тражења нових ликовних форми и изражајних средстава, као и сасвим јасно и неспутано исказане индивидуалности.

Из Децембарског периода најзаступљеније су слике духовног творца и родоначелника Збирке Лазара Возаревића који средњовековне теме исписује пикасовски чистом линијом. То су слике: *Материнство*, 1955; *Мајка и дете*, 1958; *Материнство I*, 1958; *Породица*, 1956; *Портрет жене – сећање на Веласкеза*, 1957. Затим је ту Лазар Вујаклија инспирисан старом каменом пластиком и народном уметношћу са којима се преплићу узбудљиви симболи живота и смрти. Међу многим делима у Збирци је и слика *Сатир и нимфа* са којом је учествовао на VI бијеналу медитеранских земаља у Александрији 1961. године. И Александар Томашевић инспирацију проналази у

средњовековној уметности. Теме из хришћанске иконографије своди на линеарни опис уз оштру и радикалну редукцију палете, стварајући чврсту и хомогену целину, класицистичке јасноће (*Мост на Сави*, 1958; *Мртва природа*, 1960). Слике Милоша Бајића поседују лирску линеарну разиграност која се највише види у *Композицији* (1957). Мотиви кловнова Александра Луковића одражавају уметников филозофски однос према животу и уметности (*Портрет Милана Поповића*, 1956; *Кловн у арени*, 1957; *Кловн и девојка*, 1957; *Чар величине*, 1958; *Кловн са свећом*, 1958; *Хамлет без публике*, 1959; *Забава кловнова*, 1958 и др.). Зоран Петровић је у својим радовима открио свет хуманизованих машина (*Композиција*, 1958; *Бели фриз*, 1960). Са својом *Композицијом* учествовао је на изложби југословенске савремене уметности у римском Pallazzo delle Esposicione. Слике из периода активности Децембарске групе Драгутина Цигарчића (*Двојни акт*, 1957; *Женски портрет*, 1957; *Полуакт*, 1960) и Младена Србиновића (*Мртва природа*, 1956; *Под водом*, 1958; *Обале Бегеја*, 1959), још увек имају карактеристике интимистичког сликарства.

Паралелно са радом Децембарске групе, на нашој ликовној сцени постоји и низ групних и појединачних деловања са другачијим, често супротстављеним уметничким схватањима. Чланови Београдске групе,[4] посебно Ксенија Дивјак, Мајда Курник, Оливера Кангрга и на неки начин Марио Маскарели заинтересовани су за сликарство засновано на перцепцији реалног и личном доживљају стварности. Они су се определили за академски репертоар мотива (портрети, мртве природе и

Александар Томашевић, Рибе, мртва природа

Мајда Курник, Природа с портретом Марклена Мосијенка 1965.

пејзажи) и без обзира на степен транспоновања, остали у сфери реализма и својом уметношћу успоставили континуитет са естетиком српског сликарства између два светска рата. Њиховим увођењем у Збирку, Мамузић нам је омогућио комплетније сагледавање ликовних кретања на уметничкој сцени шесте деценије.

Слике са којима су Ксенија Дивјак (*Аутопортрет*, 1957, *Лимуни,* 1956. и *Шкољке*, 1958. са којима учествује на Фестивалу младих у Њујорку) и Мајда Курник (*Мртва природа са портретом Марклена Мојсијенка*, 1956**)** заступљене у Збирци, својом класичном поставком ликовних елемената и интимистичком обојеношћу, одлична су илустрација тога. Слободнији приступ има Оливера Кангрга која негује карактеристичан начин плошног сликања, постигнутог слободним ритмовима линија и боја (*Једрењак*, 1957; *Шума*,1959; *Дрво*, 1960). Исто схватање уметности Мамузић је препознао и код Бошка Петровића, уметника који ствара у Војводини. Његова дела настала средином педесетих година (*Ковачница*, 1954. и *Калварија*, 1955) имају реалистички однос према стварности, сликана су брзим, експресивним потезима, без задржавања на споредним детаљима и описима.

Стојан Целић, Сећање на 20. јул 1970.

Иако припада Београдској групи, стваралаштво Марија Маскарелија настало у другој половини педесетих година, изашло је из стилског оквира групе. Слике као што су *Усамљеник* (1956), *Месечева деца* (1959), *Између сна и јаве* (1961) показују да је уметник своја истраживања усмерио у правцу апстрактне уметности.

Са овим сликама Мамузић је наговестио правац будућег развоја Збирке.

Крајем шесте и у току седме деценије, велике промене које се дешавају на нашој ликовној сцени, појава Медијале (1958) и Енформела (1959), али и читав низ значајних догађаја чија је кулминација достигнута 1968. године, утицале су на Мамузићеву концепцију сабирања. Поред попуњавања уметничких опуса сликара већ сабраних у Збирку, најчешће делима у којима се основна ликовна опредељења варирају или даље развијају, колекционар уводи и нова имена и нове поетике. Међутим, у овом периоду приликом сабирања Збирке, он показује мању систематичност.

Осим слика Милана Поповића, уметника надреалистичке биографије, који се сматра за претечу Медијале, Рајко Мамузић није показао веће интересовање за овај уметнички правац. Његове симпатије су биле на страни апстрактне уметности и пикторалног експеримента. Апстрактне композиције у Збирци као и на нашој ликовној сцени имају, у складу са природом апстрактне уметности, која је више истраживачког него програмског карактера, најразличитије ликовне изразе, од геометријске апстракције до енформела који негира сваку форму.

Геометријска апстракција у Збирци представљена је уметношћу Стојана Ћелића који правилну геометријску композицију оживљава линијом и интензивније бојеним мање строгим геометријским облицима, наговештавајући простор и свој унутрашњи свет (*Сиво јутро* и *Сећање на двадесети јул*). У ширем смислу њему су блиске синтетизоване апстрактне форме Цуце Сокић, рафинираног и смиреног колорита до којих уметница долази поступком пажљивог редуковања перцептивног (*Сто у ентеријеру*). Сасвим другачије вредности апстрактне уметности имају дела уметника из Хрватске, Еда Муртића, који ради апстрактне композиције са експресионистичко-драмским карактеристикама (*Слободан пут*, 1961; *Засићена земља*, 1966; *Агресивни простор*, 1966) са којима

се аутор представио и на изложби *Југословенска уметност данас*, у Бохому и на Бијеналу у Сан Паулу.

Интересовање је Мамузић показао и за енформел. У Збирци се налази слика Бранка Филиповића Фила *Пејзаж* (1965), изведена енформелистичким поступком у којем сликар у процесу трагања за апсолутном истином о облику и материји, разбија форму. И Мића Поповић је представљен енформелистичким композицијама из тзв. колористичке фазе, у којој се враћа боји, а слици даје знаковне вредности (*Синтетички предео*, 1965; *Трагови*, 1966; *Половина*, 1967).

У овом периоду Мамузић је у Збирку уврстио и уметнике који су своје уметничке каријере започели и градили самостално, а чија су дела одређена општим карактеристикама нашег сликарства првих послератних деценија. Један од њих је Стеван Максимовић, уметник који се својим преданим радом и креативним реаговањем на различите видове ликовних идеја уврстио у ред најзначајнијих представника прве послератне генерације који ствара на територији Војводине. Дела којим је заступљен у Збирци *Аутопортрет* (1949), *Мотив из Бачке Тополе* (1956), *Акорди* (1960) и *Стари сат* (1966) својом разноврсношћу, представљају га као уметника широког спектра интересовања од поетског реализма, преко колористичког експресионизма до геометризма.

Затим су ту и слике једног од првих и најистакнутијих сликара соцреализма Боже Илића. С тим што је интересовање колекционара усмерено ка његовим каснијим експресионистичким радовима (*Акт*, 1961; *Старо дрво*, 1963; *Цвеће*, 1965; *Младић у шареној кошуљи*, 1966). У истом периоду Мамузић је увео у Збирку сликарство изразитог

Едо Муртић, Рибе, Агресивни простор, 1966.

лиризма и смисла за тон, Славе Богојевића, као и поетске визије Мирјане Михаћ и Данице Антић.

Коначно у Збирци запажено место има и сликарство *Париског круга*,[5] односно уметника који су почетком шесте деценије у потрази за сопственим ликовним рукописом отишли у Париз, где су се остварили као уметници и постигли запажене каријере. Као поштовалац њихове уметности и стари пријатељ, Мамузић је добио прилику да, захваљујући све чешћим боравцима уметника у Југославији (после 1965. године), обогати Збирку њиховим, тада најновијим радовима. Омчикусова дела су *Кацига* (1971), *Лобање*, (1972), *Под хаубом* (1972) и *Пејзаж* (1972), са којом се представља у париском Гранд Палаис 1972. године. Настале као резултат уметникове инспирације догађајима из шездесет осме, ове композиције тамног и шкртог колорита, деперсонализованих фигура представљају Омчикусове својеврсне драматизоване жанр сцене. Милорад Бата Михаиловић заступљен је сликама *Бура* (1970) и *Композиција* (1972), насталим у процесу слободног и директног сликања, које представљају природу на сасвим личан начин. *У част Рене Магрита* (1972) и *Пијани брод* (1967) су дела Косе Бокшан у којима се уметница враћа предметном свету, ослобођеном сваке дескрипције, монументалних форми, са пространим зонама чистих и звонких боја.

Са сликарством *Париског круга* Мамузић је заокружио презентацију нашег послератног сликарства, уједињеног заједничким идеалима, а испољеног мноштвом појединачних појава, најчешће без чврстог језичког и стилског јединства.

Да би своју Збирку проширио и стилски уобличио, Мамузић је у њу уврстио и скулптуру, која је у друштвеној клими насталој после Другог

Бранко Филиповић, Пејсаж, 1965.

светског рата, имала велике могућности. Са новом скулпторском генерацијом, отпочела је нова епоха развоја, коју карактерише проблемска и пластична разуђеност и окренутост модерном сензибилитету. Међутим, приликом сабирања вајарских дела Мамузић је показао већу конвенционалност него при избору слика. Било да у Збирку уводи неотрадиционалистичку скулптуру, скулптуру егзистенцијалног експресионизма (без обзира на све разлике међу њима), или скулптуру асоцијативног типа, у бити он је заинтересован за фигуралну пластику.

Чланови *Београдске групе* Никола Јанковић, Ангелина Гаталица и Матија Вуковић у Збирци су представљени неотрадиционалном скулптуром. Јанковићеве најчешће теме су фигурине и портрети, које одликује чврста унутрашња конструкција, маса у функцији природне форме, мека моделација и психолошке карактеристике дате у лапидарним захватима (*Портрет Рајка Мамузића*). И Ангелина Гаталица негује реалистичку скулптуру карактеристичне стилизације манифестоване кроз скоро потпуно одсуство детаља (*Свети Сава)*. У овој скупини најспецифичнији је концепт вајара Матије Вуковића. Његове скулптуре су деформисаног облика, препуне грча, судара и трагике која је дубоком експресијом и неочекиваном силином доведена до кулминације (*Коњаник*). Он се по ставу приближио егзистенцијалном експресионизму чији су изразити представници Јован Солдатовић и Владета Петрић, који су у Збирци заступљени значајним бројем скулптура. Јован Солдатовић смело приступа истраживању пластичних вредности скулптуре. Његове скулптуре су метафоре о човеку и вертикали издужених форми чије су површине немирне, а језгро перфорирано и врло специфичним односом према простору, као живој материји која активно учествује у дефинисању форме (*Суђаје, Двоје)*. Слично схватање скулптуре негује и Владета Петрић који експресионистичким поступком изводи скулптуру издужених форми кошчатих сувих удова чија је основна функција наглашавање покрета (*Зверокрадица*). У Збирци је представљен и својим експресионистичким портретима.

На неки начин њима је блиска и Милица Рибникар заокупљена темом женског акта и портрета (*Портрет*, *Аутопортрет*). Она затворену реалистичку форму оплемењује интимистичко поетским изразом.

Само кроз ретке примере у Збирци је заступљена скулптура асоцијативног типа која је почетком седме деценије била врло распрострањена код нас и нажалост, нема апстрактне скулптуре чији су носиоци били Олга Јеврић, Олга Јанчић и др.

Матија Вуковић, Коњаник, 1962, бронза.

Јован Солдатовић, 1970, бронза

Представници асоцијативне скулптуре су Зоран Петровић и Александар Зарин. Оригинално филозофско мишљење Зоран Петровић је реализовао кроз необичну скупину машине и људске фигуре коју је укомпоновао и стилизовао. Док асоцијативној скулптури из циклуса *Птице* и *Руке* Александар Зарин даје нова симболистичка значења.

Отварањем за јавност 1974. године Мамузићев рад на Збирци није био завршен. Иако је за непуне две деценије сабрао у Збирку све значајније појаве на нашој ликовној сцени пете, шесте и седме (не у потпуности) деценије од укупно 35 аутора у каталогу Збирке, објављеним непосредно пред њено отварање, Мамузић каже *да Збирка још није добила замишљену целину јер се многи од ових уметника налазе у напону својих стваралачких снага, па би њихова дела значила драгоцену допуну, која још предстоји*. И заиста временом се Збирка допуњавала. Посебно су обогаћени опуси Бошка Петровића, Зорана Петровића, Милице Рибникар, Славе Богојевића, Ксеније Дивјак, Стеве Максимовића, Александра Луковића. Данас Збирка поседује 855 уметничких дела.

Са истим циљем 2006. године закључен је анекс уговора о поклону између Галерије и наследнице Рајка Мамузића, Ксенијом Ђурђевић, којим се предвиђа да се у духу Мамузићевог рада Збирка допуни и са оним уметницима који су генерацијски блиски ауторима и који су заједно са њима имали значајне улоге у формирању наше уметничке сцене. Галерија која је својим деловањима успела да превазиђе стереотипе легата нашла се пред новим могућностима, пре свега да у осавремењеном облику остане активан и равноправан чинилац наше динамичне ликовне сцене, и у правом смислу буде отелотворена Мамузићева лична визија.

НАПОМЕНЕ

[1] Рајко Мамузић, колекционар и културни радник (Краљевци, 1914 – Земун, 1994).

[2] Историчар уметности др Лазар Трифуновић потврдио је да Збирка има изузетну уметничку, историјску и материјалну вредност, уз запажање да би њено отварање за јавност и укључивање у уметнички живот представљало драгоцен допринос нашој култури.

[3] Задарску групу чине Мића Поповић, Бата Михаиловић, Петар Омчикус, Љубинка Јовановић, Коса Бокшан и Вера Божичковић. Термин Задарска група треба схватити условно. Сликарство се више односи на сликарство задарског периода који траје од 1948. до 1952.

[4] Мамузић је уврстио у Збирку већину припадника Београдске групе (4 сликара и 3 вајара).

[5] Петар Омчикус, Бата Михаиловић, Коса Бокшан и Љубинка Јовановић су уметници прве послератне генерације који од 1952. године живе и раде у Паризу.

Весна Марјановић

UDC: 3918 (4)27-8535 (4)

ОСВРТ НА ЗАБРАНЕ НОШЕЊА ОБРЕДНИХ МАСКИ НА ЕВРОПСКОМ И СРПСКОМ ПРОСТОРУ

Апстракт *– У овом раду се хронолошки представљају забране које се односе на феномен маске и маскирања у европској култури. Готово да су сви профани празници и светковине у прошлости, као и они за које је народ везивао своја „обичајна правила понашања“, били осуђивани од стране цркве, тј. хришћанства у целини. Ипак, строгост и граница дозвољеног је била у неким случајевима пропустљива тако да се управо анализом забрана могу сагледати појединачни феномени и значења које су маске и маскирање имале за друштво у Европи, на Балкану и у Србији.*
У Србији су се такви односи развијали током читавог 20. века, те су допринели да се већина обреда у којима се појављују маскирани учесници, маргинализује и ишчезне. У другим европским срединама развили су се у фолклорном контексту као значајне референце идентитета и посебног друштвеног спектакла који је еволуирао из сакралног у профано празнично време у којем се интегрише заједница и постиже друштвена равнотежа.

Кључне речи *– забране, црква, понашање, маска, маскирање.*

Abstract *– The prohibitions related to the phenomenon of masks and masking within the culture of human society are represented in this work in chronological order. Almost all nonreligious festivities and celebrations in the past, as well as the ones that people associated with their traditional rules of behaviour, had been condemned by church, that is Christianity as a whole. However, the strictness and limits of the allowed actions were, in some cases, neglected, so it is actually possible, by analysing the prohibitions, to recognize the individual phenomena and the meaning of masks and masking for the society in Europe, the Balkans and Serbia.*
In Serbia, such relations were being made throughout the whole 20th century, so the majority of rituals where the masked participants appeared became marginal and eventually disappeared. In other European countries, they developed together with the folklore, as significant symbols of identity and special social events which evolved from the sacral to nonreligious festivities where the community became integrated and the social balance was achieved.

Key words *– prohibitions, church, behaviour, mask, masking*

1.

Проучавајући појаву маски и маскирања у обичајима на ширем европском простору, уочено је како је на подручју Србије ова појава маргинализована или је потпуно ишчезла из обредне праксе. У поређењу с другим европским културама дошло се до закључка да је на маргинализованост обичаја са маскама, посебно у традиционалној култури Србије, утицао и читав низ различитих забрана сакралног (хришћанског) и профаног карактера, које су имале удео у формирању свести људи овог простора. Још од времена покрштавања европских народа, па тако и заједница на територији данашње Србије, хришћанство се опирало разним устаљеним обичајима и веровањима који нису били у сагласју са чистотом вере на којој се заснивала и утемељивала религиозна мисао. Најчешће су се старе навике и традицијом устаљена понашања манифестовала у времену празничне атмосфере и приликом интегрисања микро и макро средина око прославе појединих празника, јер су по ширу заједницу поседовале одређена значења. Веровања, митови и легенде које је народ унео у хришћанство носила су одређена значења и поруке које су изражавале природу читавих система претпостављених значења. Према томе, требало би имати у виду да су готово увек песме, игре и прозни садржаји, поникли у народу, са препознатљивом религијском мисли представљали опасност за идентификацију народног стваралаштва. У томе је најпрепознатљивији обичајни фолклор (додоле, лазарице, краљице, коледари). Обичајни фолклор је и културни маркер за препознатљиву припадност одређеном ентитету. Са одликом *колективног*, обичајни фолклор је одређивао и колективну свест о значењу неког ритуала. Такво понашање је током *историјског времена*, посебно у време успостављања хришћанске религиозне мисли, требало спутавати, онемогућити му да се шири, те га уредити прописима и забранама. Да би се нова мисао или религија утврдила било је потребно

борити се доношењем разних законских одредби и кодексима понашања, тј, забранама као и поуком против *народне религије* утемељене на потреби сједињавања с природом. Дакле, колективно мишљење и понашање, нарочито ако је поникло у народу и стварано тако да је разумљиво широј популацији, представљало је опасност у свим временима, пошто је стапало у себе оно што се односило на профано и сакрално, подједнаке важности за кохезију становништва у етничком и верском погледу. Религијске појаве, према Е. Диркему, сврставају се у две основне категорије: веровања и обреде, при чему су веровања повезана са стањем мњења и чине их представе, а обреди су одређени начини делања, па се на тај начин и диференцира мисао од покрета.[1]

Забране проистичу с једне стране из владајућих закона које су доносиле црквене и световне власти, али и из обичајног кодекса понашања који се разликовао у времену и простору. У том смислу под термином *време* посматра се *историјско време*, док се под *простором* подразумева на првом месту

Староримско позориште, (преузето из књиге C. Molinari, Istorija pozorista, Београд 1972)

простор у географско-физичком смислу, тј. региони европске територије, њене старе и нове државе са мањим и већим насељима одређеним развојем и нивоом свих сегмената културе.

2.

Готово да су сви профани празници и светковине у прошлости, као и они за које је народ везивао своја „обичајна правила понашања“, били осуђивани од стране цркве. Црквене власти су их третирале као „непријатеља душе“ који је разара својим пороцима. Званична црква је забрањивала и одбацивала називајући их различитим именима, најчешће повезаним за религијске и друштвене групе – *јеврејски, паганске, јелинске, јеретички, варварски*.[2] О понашању људи у световним и сакралним окупљањима говоре званичне забране хришћанске цркве из протеклих векова, док се од XVIII, XIX, XX века експлицитна грађа о обрнутом понашању и изгледу људи износи и у прописима и правним кодексима које су доносили различити државни органи.

Забранама које су спровођене током векова, а односе се између осталог и на чин маскирања, даје се посебно место, јер би кроз њих и регуле о моралу, требало испитати узроке одржавања, нестајања или трансформације обредне праксе са маскама у целини.

У Старом завету, у петој заповести Мојсијевој стоји: „Не прави себи лика ни обличја било чега што је горе на небу или доље на земљи, или у водама под земљом. Немој им се клањати нити им исказуј штовање. Јер ја, Јахве, Бог твој, Бог сам љубоморан. Кажњавам гријех отаца – оних који ме замрзе – на дјеци, унучади и праунучади, а исказујем милосрђе тисућама који ме љубе и држе у мојој заповиједи.“[3] Апостоли и црквени оци су строго осуђивали и кажњавали лакомисленост, празнославље и шалу, јер су сматрали да у томе нема побожности.[4]

Говорећи о актуелним забранама званичне цркве неки аутори полазе од учења св. Аугустина. Наиме, сматра се да је св. Аугустин указивао на негативна понашања ширих народних маса у време светковања појединих празника попут Божића. Дакле, упозоравао је да покрштени народи не смеју да славе Божић као пагана ради сунца, већ ради онога ко је сунце створио. Тертулијан је крајем II века жалио што хришћани славе сатурналије и јануарске календе, те брумалије и матроналије под изговором да су то много више дру-

штвене неголи религиозне светковине. У раном хришћанству, према изворима илуструју се рурални доживљаји натуристичког паганства: као што је светковање јануарских календи пропраћено маскама. „Када дође светковина календа пише у једном извору, ви се глупо забављате, постајете пијанци, упуштате се у еротичне песме и опсцене игре. Призивате тада демоне као на жртву која се прославља у њихову част. Права је лудост да се човек преображава, прерушавајући се у жену ... То је лудост преобразити лице маскирајући се тако добро да се и сами демони тога плаше. Лудост је певати, са задовољством ... и играјући разуздано, у бестидним позама. Преображавајући се у козу, у јелена, човек постаје коза или јелен, он који је начињен по 'Божијем подобију', он тако приноси жртву ђаволима ... Ако нећете да учествујете у њиховом колективном греху, не допустите да долазе у поворци, пред вашу кућу, прерушени у јелене, у мале старице, у било коју животињу; одбијте да им дате поклон, и корите их, поправљајте их што тако чине.“[5] Помињу се и прерушавања у зооморфне ликове – *медведа* и *вука*, те прерушавање у којем се користе и коњски репови. Током IV века Јован Златоусти се окомио на оне хришћане који „мењају свој лик“ ... облачећи жене у мушку одећу.[6]

Уличне маскараде у ранијим вековима биле су на мети сталног напада представника цркава. Из проповеди Максима Туринског (V век) сазнаје се како се мушкарац размекшава и губи своју мушкост, као да се потпуно претвара у женско и по свом понашању и по свом изгледу ... Зар нису ружна и глупа пресвлачења, када се богом створени људи маскирају као звери или чудовишта.[7] Осим о забранама маскирања у време календи наводе се недолична понашања и изглед народних маса, па и свештеника у време светковања Ускрса, али и у време када су се светковале брумалије код Византинаца (од 24. новембра до 17. децембра).[8]

Тридентијски сабор 692. године забранио је верницима прослављање *календа – Нове године,* која је била проткана игром, као и светковину брумалија, обоје као остатке старога култа *Дионисоса*, тј. *Бакха.*[9] Римски синод за време папе Лава IV око 850. године, а потом и надбискуп Хинкмар у Ремешу, забрањују пијанке, коцку, плес играчица и машкаре при свечаностима у част мртвих и проглашава их ђаволским стварима.[10] Грчки канонист којег наводи С. Глоц (S. Glotz) из XII века Теодор Балсамон, записује како су у његово време људи у Грчкој носили различите маске и прибегавали прерушавању, потом такви улазили и у цркве да би прославили неке свечаности, а до таквог понашања је долазило због чувања древних хеленских обичаја.[11] У многим византијским градовима у време прослављања јануарских календи ишли су прерушени и монаси у *сатире* и *кловнове.*[12] У Немачкој је св. Бонифације забранио обредне народне игре и песме због „незнабожачких мотива“ у њима.

Бискуп из Солсберија помињао је да постоје три врсте *жонглера* за које је сматрао да су недолични пошто се неки преобликују и преображавају своја тела покретима и бесрамним скоковима, свлачећи се или стављајући страшне маске; други се удварају великашима, бацајући се блатом на одсутне и зову се *scurrae vagi*; трећи *joculatores,* певају да би увеселили званице за трпезом или славе подвиге владалаца и светаца.[13]

Године 1400. увођене су једна за другом забране које су се односиле на световну забаву и игре, посебно у време прела и народних светковина. Као реакција на то долази до измене садржаја светковина, тј. оних у „магареће“ и „лудичким“ светковинама када су првобитно исмевали паганске обичаје, да би након тога градско становништво почело исмевати хришћанске обреде и свештенике.[14] Светковине и празници су одувек били важни народу. Бахтин шаље поруку како *хлеб и вино* (свет побеђен радом и борбом) разгоне сваки страх и утичу на слободу речи, односно гозба је добила моћ да ослобађа реч од окова страхопоштовања и страха пред богом, да учини све подређено игри и весељу.[15] Самим тим такав однос према празничној атмосфери био је не само контролисан, већ и забрањиван.

Највише забрана било је у време реформације, па Н. Курет констатује да је у већем делу Европе маскирање усахнуло, а као потврда тога уочава се одсуство маскирања у обредима у протестантском делу Немачке и скандинавским земљама.[16]

Тридентијски сабор у XVI веку (1545–1546) покушава у католичким земљама да успостави празнични ред крајње строгости како би се оспорила оптужба о распуштености Римске цркве, те му је била намера да се свака забава поникла у народу и идеолошки оправда. Тако је уведено, на пример, да се за време поклада одржава обред *четрдесетосатно клањање* који се изводио у најспектакуларнијем декору и сценарију, с музиком, док је народ славио *паганski карневал*, јер је било потребно да прописани духовни карневал некако сузбије разузданост оног световног. Из извора XVI века сазнаје се како су црквене власти забраниле

клеру, црквеним лицима, маскирање и прерушавање, што указује на то да су се и свештеници, као и народ, прерушавали и забављали под маскама.[17] У спровођењу забрана које су се односиле на маску и маскирање посебно је предњачила Италија током XVII века. Било је забрањено и маскирање недељом и о четрдесетодневном посту, као и недељом иза месопуста.[18] У Венецији, на пример, и поред дозвољеног маскирања у времену од 26. децембра (Св. Стефана) када је и почињао венецијански карневал, па до поноћи покладног уторка, било је забрањено ношење маске преко дана. Са маском се смело изаћи тек после заласка сунца.

У католичкој Баварској и у Аустрији у XVIII веку уочи поста на „Fasching“, када је нижој класи било допуштено да носи костиме и маске и да изиграва аристократију и представнике цркве, долазило је до таквог дивљања да су „ствари измицале контроли“, па се почело са његовим забрањивањем. Тако је царица Марија Терезија (1717–1780) декретом забранила коришћење маски на улицама царства.[19] Ипак, наводи се да су се тада машкараде повукле у затворене просторе и тиме се објашњава настанак једног од велелепних балова под маскама

Фреска из Св. Софије, XIII век

који су се организовали у Бечу од XVIII века.[20] Последња јавна црквена забрана у католичком кантону у Фрибургу у Швајцарској донесена је 1888. године, а односила се на играње недељом.[21] Протестантска црква је видела маскирање и карневале као симбиозу паганства и папства и као годишње неморално и веома приземно понашање народних маса.[22] Иначе је познато да се код верника протестантске вероисповести не упражњавају готово никакви ритуали са маскама.

Познато је да упркос прихватања хришћанства пре више од једног миленијума, код Јужних Словена процес христијанизације никад није у потпуности довршен.[23] Овај процес готово да траје до данас, а многе религијске представе у народу прожимају се идеологијом која се разликује од хришћанске, па се добија врста синкретизма хришћанског и нехришћанског.[24]

Према томе, као што је већ поменуто, у ширењу хришћанства код словенских народа, па и код Срба, увођене су забране на одређена понашања људи приликом народних светковина за које је црква сматрала да су недолична и није их прихватила. У Номоканону св. Саве преведене су за потребе српске цркве на словенски језик осуде трулског сабора са краја VII века против календи и обичаја маскирања, преодевања и плесања.[25] Редактор *Синодика цара Борила* из друге деценије XIII века, осуђује тајне обреде које приређују позоришта уочи Ивањдана, док писац *Житија светог Нифонта* осуђује *русалску игру*, описујући је као игру коју је ђаво измислио и чији се учесници за „глумление посебно маскирају“.[26] Третирајући јеретичко понашање самих свештеника у време Ускрса, Константин Филозоф у расправи *О правопису*, пише „како неки свештеници, посебно обучени, на сам дан Ускрса изводе некакву игру с ђаволом, седећи као хроми на вратима цркве и у њих ударајући, те уместо да цркви јаве радост о Христовом васкрсењу, њу су у уста ударали и помоћу ђавола је у пакао претварали...“[27] И у иловичком препису *Светосавске крмчије* говори се да су фолклорне позоришне игре биле саставни део свадбених и других народних весеља, па се свештеницима наређује да свадбену свечаност напусте пре него што глумци дођу.[28]

Прве вести о маскирању у *тура* потичу из Русије, пише Н. Курет, чије изворе преузима и И. Лозица: „Године 1166. новгородски бискуп Иља-Јоан наређује свештеницима да бране верницима суделовање у опходима с *туром*, коледним опхо-

дима и недопуштеним бројним играма. Жалба нижегородских свештеника патријарху Јосифу из 1636. садржи податке о кућним и сеоским обичајима у раздобљу од Божића до Богојављења, с маскирањем у коње и туре, о длакавим и животињским крабуљама, репатим машкарама и опсценом показивању споловила, о опходима уз глазбу и буку у које се људи укључују и тако губе душу, чак даривајући те ђаволске ликове".[29]

У старим записима синода из XIV века у којима се наводило и народно празновање у време Божића, те светковање календи тј. коледа, сазнаје се како су се у Европи, пред продором Турака, могли видети људи одевени у животињске коже с маскама које су представљале животиње, а међу тим ликовима предњачио је јелен.[30] Како ширење хришћанства није у потпуности утицало, бар из почетка, на старе култове, Д. Срејовић о „светој животињи – јелену" говори како је снага тих култова и поред свих забрана преживела и у хришћанству, те да је и „сам Христ морао примити на главу јелење рогове (*cervulum facere, caput cervi praelingare, in cervulus ambulere*). Ово је маскирање вршено у самој цркви или на гробљу, обично за Нову годину ... у *Chronici Boemorum* (XI, XII век) помињу се маскиране гомиле које јуре по гробљу, циче и збијају шале ..."[31] Дубровачка влада је, на пример, 1349. године поводом ускршњих поклада забранила прерушавање у склавину (*сћавина*) која је у дубровачком залеђу, али и у граду, важила као одећа Словена.[32]

Одређени проучаваоци традиционалне културе и културних прилика у средњем веку код Срба указивали су на настојања цркве да искорени све облике *недоличних игара у народу*, па и оних које се односе на прерушавање. У *Номоканону* се издваја да није достојно у „часне дане" организовати позоришта, коњске трке ни нека друга игришта.[33] О неким врстама претеривања приликом народног празновања има критичких забележака и у словенском преводу наслова беседе Теодора Студита. На Богојављење, према наводима у рукопису српске рецензије из XIII века стоји како не треба празновати у шуми и пијанству, па се замера што народ празнује *у ождеравању и у пићу*. Организовање раскошних гозби узрок је распусном понашању, кажу црквени великодостојници у протеклим вековима „јер је такво дело узрок пијанства, прејадања и других непристојности".[34] Црквени извори из ранијих времена указују како су масовна празнична окупљања поред изразитог претеривања у храни, пићу и сексу, била на ивици насиља и стога су била строго осуђивана.[35]

Упркос свим забранама и прогонима од стране цркве и претњама батинама од стране световне власти, у народу се током средњег века ипак играло, и то првенствено уз обичаје о празницима као што је Нова година или календа, о Духовима, Ивањдану, а затим и уз радне светковине по завршетку жетве, уз бербу, о свадбама.[36]

Из прилога о забранама у току покладних догађања Д. Зечевић сазнајемо како су се током XIX века борили против машкарада и поклада помоћу „поучних чланака у годишњим календарима", те да су до друге половине XIX века, маскирање и машкараде били третирани као акутни ексцес који захтева „превентивно и хитно санирање пуком ..." да је такво понашање о покладама породице вукло у пропаст.[37]

О коледарским поворкама и игри коледа код Срба, као и намери да се оне „истребе" из народне праксе, сазнајемо од Доситеја Обрадовића који је описао борбу њиховог темишварског владике коју је водио против коледарских игара:

„А игре Коледа добро памтим у Банату: Обичавале су се по Божићу све до Месојеђа: Млади момци чудно би се некако преоблачили и наоружали, ишли би од куће до куће и певали, играјући и скакајући. Колеђани, коледо! Вичите браћо Коледо! Скачите момци Коледо, повикујте Коледо! ... Блажене памети господин Георгије Поповић епископ темишварски имао је посла док је ове Игре истребио, а шта су говорили о њему? Наш је владика гори од Турчина, не да нам Коледа играти..."[38]

Што се тиче других обредних ритуала под маскама у пролећно-летњем времену, забране су се односиле на поворке познате под називом *краљица* или *русалија*. Црква је бранила њихово извођење. В. Ст. Караџић помиње како су свештеници по Срему, Банату и Бачкој прогонили поворке *краљица*. Пише и како му је у шишатовачком прњавору једна баба казивала да је неки калуђер из манастира с батином гонио и растеривао *краљице* међу којима је и она била.[39]

С. Зечевић према подацима К. Јиречека наводи да се од VII века сусреће и у црквеним забранама прогон старих паганских обичаја који се изводе о Духовима. Прва таква забрана која се односи на јужнобалкански простор са описом *русалија* потиче од охридског архиепископа Димитрија Хоматијана из око 1230. године.[40] С. Бојанин указујући на *Син-*

тагмат Матије Властера наводи како се понављају забране „женских народних игара“ које подстичу на блуд, преодевање мушкараца у женску одећу и обрнуто, на Дионисов празник и на њихово лудичко понашање.[41]

Из одабраних примера о забрањивању коришћења маски и маскирања, игара и других „недоличних“ и „бесовских“, па и идолопоклоничких облика понашања којима се црква противила, уочено је како су се забране односиле углавном на колективне јавне свечаности и ритуале који припадају годишњем календару. Забране су се, како се види, односиле на гозбе, игру и певање у кругу сакралног простора, на освећеним местима. Представници цркве нису могли порећи да су гозба, игра, певање некада припадали принципу светог, да су били део ритуала, али не хришћанског.[42]

Попут хришћанства и у исламу су познате забране које се односе на ношење маски, трансвестизам или трансформацију у животињско обличје. Свети списи – *хадиси,* забрањују приказивање божанског, људског и животињског лика у уметности и у световним обичајима.[43] Међутим, такве забране нису биле и строго поштоване у народу, јер о томе сведочи и исламско позориште, турски *Карађоз*.[44]

3.

Осим црквених власти, маскирању су се противиле и државне. Након Другог светског рата на јужнословенском простору увођењем социјалистичког државног уређења сусрећу се исте забране према садржају, али им је форма промењена. Наиме, све се више уочава мешање закона и државних регула у колективне светковине. Оне се трансформишу за потребе потпоре нове државе, па су се на мети нашле и поворке маскираних. Тако на пример, током емпиријског рада на терену, у исказима које сам забележила у Голубинцима, у Срему 1984. године мештани су причали како су их 1947. и 1948. па све до 1950. године затварали у „шлос“, тј. затвор када би се „намашкарали“ и такви кренули у поворку по улицама да обележе покладе о месопусту. Том приликом једна саговорница је (М. Ј. стара 67 година) рекла: „Жандарми нас увече затворе у шлос, а ми се извучемо преко ноћи кроз прозор, па сутра опет се појавимо намашкарани на улици ... и видиш нису нам ништа могли“. И у другим сремским селима жива су казивања о прогону милиције пошто се маскирани појаве на улицама. У јужном Банату, у селу Крушчици, мештани су се присећали како су им власти браниле *фашанке и лорфе*, али народ „није марио за то” (Крушчица, општина Бела Црква, Банат, 1995). И у другим насељима у Србији било је прогона маскираних учесника. Међутим, нова „народна“ власт је више обраћала пажњу на стварање обрасца о колективном понашању кроз етичка правила. За чланове Комунистичке партије и њихове породице било је срамно учествовати у поворкама у којима „бестидно комендијају маскиране особе; у којима се лакрдија и траћи време“. Сличне исказе забележила сам и у југоисточној Србији (села Добри до, Обреновац, општина Пирот, 2004, 2005), у северозападној Србији (Ноћај, Глушци, Мачва, 2002). Информатори из Краљева објашњавали су како је посебно шездесетих година XX века било непопуларно маскирати се на Белу недељу у „комунистичком времену“. Родитељи су бранили деци учешће у поворкама са маскама и прерушавање, посебно у време месопуста, како не би срамотила породицу и њен углед.

Медијска пропаганда социјалистичке државе имала је негативан однос према овој врсти окупљања, или боље рећи *забавама карневалског типа*. По свој прилици третиране су као одраз буржоаског понашања и капиталистичког друштва. Оцењиване су као негативне појаве за социјализацију друштва у целини. Тако на пример, у вестима са ТВ екрана шездесетих година XX века током фебруара месеца када почињу карневали у католичким земљама, а посебно када се извештавало о карневалу у Рио де Жанеиру и другим градовима Бразила, чуле су се најпре негативне информације о броју ексцеса, погинулих и опљачканих, о броју лекарских интервенција, па тек онда су, ту и тамо, приказивани делови празничне атмосфере у којој су учествовали маскирани играчи.[45] Дакле, пажња јавног мњења усмерена је у негативном правцу према данима машкарада и поклада уз истицање да оваква врста окупљања не доноси ништа добро друштву. Готово да је слично, ако не и исто данас у појединим извештајима српских медија када преносе вести о карневалским догађањима широм света.

Године 2003. приликом прикупљања емпиријског материјала на Белу недељу у околини Велике Плане, сусрела сам се са новим случајевима забрана маскирања. Директор основне школе у Крњеву упозорио ме је како школска деца не иду у

„грађенике“ (покладна маскирана поворка), осим неких изузетака у чијим породицама се одржао овај „паганski обичај“. Учитељ веронауке из те школе, сходно црквеном кодексу понашања, велики је противник тих догађања у целини и подучава децу како су бахата, распусна и бучна понашања негативна, да су она као таква одувек била на мети црквене проповеди као нешто лоше.

Враћајући се у Велику Плану, одмах у наредном селу, Трњанима, сусрела сам дечака и девојчицу маскиране у *младу* и *младожењу*. На питање одакле иду и зашто су тако одевени, одговорили су да долазе из цркве где су се бирале најуспешније маске. Добили су прву награду за најбољи маскирани пар (*млада и младожења*) на Белу недељу. Учитељица веронауке им је доделила награде. И овај најновији податак о односу према маскирању које је у корелацији са једним од сакралних празника (српске) православне цркве може се уоквирити стереотипима из претходних времена.

И у другим облицима ритуала у којима се примењује прерушавање, попут поворки *лазарица* и *краљица,* у већини српских области долази до њиховог ишчезавања из праксе због одређених забрана. В. Николић-Стојанчевић наводи како су, на пример, ове поворке биле у пракси у Врањском Поморављу до 1956–1957. године, а посредством школе и просвете почеле су да се изобичавају као одраз сујеверја.[46]

Послератно друштво у Србији, од 1945. године, доживљавало је својеврсну ерозију традиционалне баштине. Осећање стида према свему што је ниже оквалификовано од оних вредности које је постављао нови друштвено-политички систем, развијало се у времену између шездесетих и деведесетих година XX века веома агресивно, осуђујући „сељачку“ културу на пропаст. Стихијске миграције становништва из села у градове допринеле су ишчезавању многих обичаја, па и покладе које су у српском друштву углавном повезиване са селом и „паганштином“, простаклуком, нечим негативним, инфериорним у односу на нову средину. Као да се све више развијао страх од препознавања сопственог порекла (припадности селу). Властитом урбанизацијом, придошло становништво у градове, напуштајући уобичајени начин понашања и мишљења своје средине, почело је да се разликује (свесно) од места порекла, од масе којој је стварно припадало, а то га је самим тим постављало „изнад“ њихових сународника у завичају.

4.

Данас се још увек истиче како је св. Сава црквену организацију учинио народном по њеним тежњама и направио од ње „водећи културни фактор у животу српске државе“.[47] Јасно се види како је православна црква у Србији, за разлику од неких других делова обредне праксе који се убрајају, условно речено, у народно схватање религије (уочљиво у низу обреда о светковању Божића), непријатељски расположена према маскираним учесницима и ритуалима у којима се појављују, иако су временом, озваничене *вертепске* драме које се и данас поново изводе у црквеним храмовима. „Црква је одувек целином својих догматских истина претендовала да код људи формира ... једну општу интерпретацију света која би их руководила у њиховом понашању и осмишљавању властитог живота“.[48]

Мисионарски рад манастира на проповедању вере и духовно-просветном усмерењу народа, наставио је своју функцију и мисију у окупљању српског живља поводом различитих празника, посебно црквених и сеоских слава и сабора.

Из свега што је до сада наведено види се да православна црква није давала подршку ни у једном погледу, па ни латентну, лудичком својству маске и маскирања. Напротив, маргинализовала је сва таква догађања претварајући их у лакрдију и у грех предака.

У другим, посебно медитеранским и западним крајевима Европе у којима су машкараде од XV века улазиле у сферу лудичког уз присуство гротеске, подршка која је пређутно долазила и од власти и од цркве, показала се исправним чином, скоро и неопходним (можда и лицемерним) јер је краткотрајна инверзија свих друштвених односа и њихово постављање *наглавачке,* заправо добар регулатор друштва и власти.

За разлику од друштвено-политичких струјања у Србији, државе у региону, кроз ангажоване механизме чувања манифестних облика традиционалне културе, на неки начин, подржавале су овакав вид „социјалне“ контроле. Тако на пример, у Бугарској и у Румунији друштво је, поред свих потреса друштвено-историјске и економске природе, успело да одржи обредну праксу са маскама и то на два нивоа – као легитимну обредну праксу у народу која интегрише заједнице и са којом се представљају у односу на друге (нпр. *лазаричке, коледарске* поворке), и путем фолклоризма (*фестивал игара под маскама* у саставу европских карне-

валских градова) и смишљеног уклапања у шире европско друштво у којем се обреди са маскама, посебно карневалског типа, развијају све више из године у годину. Слично је у Мађарској, Хрватској, Словачкој. Стога, ношење маски је преживело у многим нама сродним културама упркос свим забранама које су биле и агресивне и латентне. Тако, на пример, И. Лозица пише како је и поред тога што се покладама завршавају мрсни дани и започиње коризмени период пред највећи хришћански празник Ускрс, *карневал* заправо пасторче хришћанства, те да су свештенство и црква одувек имали неодлучан став према овом виду народног понашања, третирајући га као „razmetnog sina: s jedne strane osuđivali su glasno karnevalsku raspojasanost i neumerenost, videći u njima otelotvorenje zla i odjeke paganstva – s druge strane, nisu nikad ozbiljno nastojali zatrti taj običaj: kontrolirano i vremenski omeđeno ludovanje bilo im je potrebno kao protuteža vrednostima hrišćanskog života. Bez greha nema pokore i pokajanja – bez poklada nema prave korizme. Karneval je poslužio kao iskrivljeno ogledalo koje karikaturom samo potvrđuje pravu sliku. Tolerantno i kontrolisano predstavljanje nereda ne ugrožava važeći red – naprotiv ono ga afirmiše. Toga su (donekle) bile svesne i svetovne vlasti u Hrvatskoj nakon Drugog svetskog rata, pogotovo nakon šezdesetih godina kad narodna kultura nije više javno suzbijana kao reakcionarni ostatak feudalne prošlosti ... pokladno ruganje sveštenstvu je dobro došlo. Trebalo je samo nadzirati i otupiti oštricu društvene kritike, naglasiti svetovni značaj običaja i medijski ga obraditi kao bezopasno razdoblje dečje i turističke radosti.“ [49]

С једне стране црквена политика, а с друге званична државна, имали су свакако удела у ишчезавању или маргинализовању ритуала с маскираним учесницима у Србији. Забране ношења маски посебно у сакралном времену на неки начин и данас постоје, но све је више оних прилика које се толеришу и постављају у центар догађања забаву и опуштање.

НАПОМЕНЕ

[1] E. Dirkem, *Elementarni oblici religijskog života,* Beograd 1982, 35.

[2] С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњевековној Србији,* Београд 2005, 183.

[3] *Библија, Стари и Нови завјет*, Загреб 1968, 146.

4 A. Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, Beograd 1987, 281.

[5] Д. Антонијевић, *Дромена*, 93–103.

[6] Исто.

[7] Л. А. Елъницкий, *Византийский праздник Брумалий и римские Сатурналии, Античностъ и Византия*, Академия наук СССП, Москва 1975, 248. Преузето из: Д. Антонијевић, *Дромена*, 99–100.

[8] Исто.

[9] A. Maletić, *Knjiga o plesu*, Zagreb 1996, 202.

[10] Т. Ђорђевић, *Српске народне игре*, СКА, 9, Београд 1907, 32.

[11] S. Glotz, *Les origines da la tradition du masque en Europe,* Catalogue, Le masque dans la tradition européenne, Binche 1975, 22–23.

[12] В. П. Даркевич, *Народная культура средневековъя*, Светская праздничная жизнъ в искусстве IX – XVI в, Москва 1988, 105.

[13] Č. Molinari, *Istorija pozorišta,* Beograd 1982, 75–78.

[14] М. Магазиновић, *Историја игре*, Београд 1951, 61–62.

[15] M. Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse,* Beograd 1978, 302–305.

[16] N. Kuret, *Maske...*, 42. и даље.

[17] Податак преузет са: www. studio-tany.hr

[18] M. Grgić, *Glazba kao presudan čimbenik renesansne svečanosti,* Zadarska revija, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 2, ožujak-travanj, godina XXVI, 1977, 199–200.

[19] Податак са Интернета – *Fasching*, доступно на: www. serve.com/shea/germusa/fasching.htm

[20] Исто.

[21] M. Grgić, нав. дело, 199–200.

[22] E. Glovka Spencer, *Adapting festive practices, Carnival in Cologne and Mainz 1871–1914*, Journal of Urban history, Vol. 29 No. 6, Septembar 2003, 637–656, 637.

[23] Д. Бандић, *Миленко Филиповић као истраживач народне религије код Јужних Словена,* Поговор у: *Миленко С. Филиповић, Трачки коњаник,* Београд 1986, 339–348, 341.

[24] Исто, 341–442.

[25] С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњевековној Србији,* Београд 2005, 193.

[26] Д. Драгојловић, *Вести о позоришту у средњовековној јужнословенској књижевности,* Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама, Зборник радова, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 21, Београд 1984, 75–80, 76.

[27] Ђ. Даничић, *Knjiga Konstantina filozofa o pravopisu,* Starine I, 1867, 34–35.

[28] Податак из *Синтагмата*, 329, преузето од: Д. Драгојловић, *Вести о позоришту у средњовековној јужнословенској књижевности,* 79.

[29] I. Lozica, *Turičinim tragom*, u: *Poganska baština*, Zagreb 2002, 111–142, 113; N. Kuret, *Maske slovenskih pokrajin*, Ljubljana 1984, 44–48.

[30] N. Kuret, *Potreba sodelovanja pri raziskovanju južnoslovenskih mask*, Трећи конгрес фолклориста Југославије, 1–9. септембра 1956, Цетиње 1958, 281–288.

[31] Д. Срејовић, *Јелен у нашој народној митологији*, ГЕМ XVIII, Београд 1955, 231–234, 231.

[32] *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. *Одећа*.

[33] Преузето од: С. Бојанин, *Представе о празнику и празнично понашање у средњовековној Србији,* Годишњак за друштвену историју, Год. VIII, свеска 3, 2001, Београд 2003, 179–204, 193.

[34] Исто.

[35] У средњем веку црква је помно регулисала и брачне односе, признајући према светој тајни само један (први) брак, те су подлегали осуди сви они који су ступали и у друге брачне везе, прељубу и слично. Из овога произилазе веома строга дисциплинска правила усмерена на морал и понашање не само црквених великодостојника, владара, већ и народа у целини. А. П. Доброклонски, *Црквена политика, ригоростичка и попустљива,* Богословље, год. I, св. I, Београд 1926, 231–264.

[36] М. Магазиновић, нав. дело, 70.

[37] D. Zečević, нав. дело, 26.

[38] Д. Обрадовић, *Совјети здраваго разума*, I, Лајпсик, 1784, 35.

[39] В. Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 36.

[40] Према наводима S. Zečević, *Elementi naše mitologije* ..., 99; K. Jireček, J. Radonić, *Istorija Srba*, Beograd 1952, 290–291.

[41] С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњевековној Србији*, 212–213

[42] С. Бојанин, нав. дело, 200–201.

[43] T. Kulenović, *Pozorište Azije*, Zagreb 1983, 91.

[44] Исто.

[45] D. Zečević, нав. дело, 26.

[46] В. Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље*, САНУ, Српски етнографски зборник, Живот и обичаји народни, књ. 36, Београд 1974, 536.

[47] Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Београд 1999, 189.

[48] М. Благојевић, *Приближавање православљу*, Ниш 1995, 106.

[49] I. Lozica, *Hrvatski karnevali*, Zagreb 1997, 10.

Рајка Грубић

UDC: 638.1 (497.113 Зрењанин) „16/19“

ПЧЕЛАРСТВО У ЗРЕЊАНИНУ

Апстракт *– За мед и пчеле се знало још од најстаријих времена. Док су људи мед користили за храну и за справљање напитка, дотле су восак у комбинацији са медом и лековитим биљем употребљавали приликом справљања разних мелема.*

У прво време, у Великом Бечкереку, данашњем Зрењанину, пчелари су били већином пудари, одајџије, рибари, ратари и бостанџије. Касније су овим послом почели да се баве и занатлије, трговци и нарочито учитељи. Све до 1870. године пчеларило се примитивним кошницама – вршкарама. Крајем XIX века у употребу улазе кошнице са покретним саћем. У којој мери је у Великом Бечкереку било развијено пчеларство последњих деценија XIX века, најбоље сведочи чињеница да је Прва пчеларска скупштина у Војводини одржана управо у овом граду.

Пчелари су на разне начине покушавали да побољшају услове за пчеларење. Сеоба пчела била је једна од мера којој су прибегавали. Унапређење пчеларства је захтевало и нова знања. Тако је временом настала потреба за пчеларским саветима, упутствима и књигама. Међутим, најзначајнији напредак постигнут је 1878. године, када је професор Јован Живановић у Карловачкој богословији основао катедру за пчеларство.

Зрењанински пчелари, организовани у пчеларско друштво Миливој Бугарски, дали су несумњив допринос развоју ове привредне гране, како у Војводини, тако и на просторима бивших Република.

Кључне речи *– Зрењанин, пчеларство, привреда, историја, 17. век, 18. век, 19. век, 20. век.*

Abstract *– Honey and bees have been known since ancient times. While people used honey as food and for making drinks, they used wax combined with honey and medicinal herbs to make different ointments.*

At first, in Veliki Bečkerek (today's Zrenjanin), the beekeepers were mostly vineyardists, innkeepers, fishermen, plowmen and those who cultivated melons. Later, beekeeping became popular among the craftsmen, merchants and especially teachers. By 1870, there were only primitive beehives in use. By the end of the 19th century, beehives with movable honeycomb elements were slowly coming into use. The fact that the First Beekeepers' meeting in Vojvodina was held in Veliki Bečkerek shows us to what extent beekeeping in this town was developed in the last decades of the 19th century.

In many ways, beekeepers tried to improve the conditions in beekeeping. The migration of bees was one of the measures they took. In order for apiculture to progress new information was required. In time, the need for advice, instructions and books on beekeeping was becoming greater. However, the most significant progress was made in 1878, when teacher Jovan Živanović established the Beekeeping department at the Seminary of Karlovci.

The beekeepers from Zrenjanin, as the members of the beekeeping organization „Milivoj Bugarski“, contributed in many ways to apiculture in Vojvodina as well as in the Former Yugoslavia countries.

Key words *– Zrenjanin, Beekeeping, Economy, History, 17th century, 18th century, 19th century, 20th century*

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПЧЕЛАРСТВА

Пре употребе шећера и биљних средстава за осветљење, пчеларство је било од великог значаја на читавом Балканском полуострву. За мед и пчеле се знало још од најстаријих времена. Познато је да су га користили и Словени приликом доласка у ове крајеве.[1] Искуства и знања о пчелама и пчеларству стицана су хиљадама година. Трагајући за храном, приликом лова и сакупљања плодова, људи су наилазили на дупље у дрвећу и шупљине у стенама које су насељавале пчеле. Док су људи мед користили за храну и за справљање напитка – медовине, дотле су восак у комбинацији са медом и лековитим биљем употребљавали приликом справљања разних мелема. Временом су и мед и восак постали цењени предмети размене и трговине.

Познато је да су становници Тракије обожавали пчеле. Херодот пише да се у V веку пре наше ере у Тракији поштовала богиња Бенадида, заштитница шумских животиња и пчела. Овај култ су касније неговали стари Грци, а од њих су га прихватили Римљани.

О трговини медом и воском у овим земљама у време владавине Римљана сведоче и многа археолошка налазишта, али и писани извори. Тако је нпр. Маврицију записао да су у VI веку Словени производили у изобиљу житарице, стоку и да је у њих пчеларство веома развијено. Димитрије

Солунски (VIII–IX век) каже да су на солунски сајам Словени допремали, ради размене, различите производе, укључујући восак и мед.

Трговина воском и медом је и у каснијим периодима, у земљама Балканског полуострва, била у сталном развоју. Из околних земаља, али и из удаљених делова Европе, долазили су бројни трговци да би се, поред житарица и стоке, снабдели и одређеним количинама воска и меда. У замену, они су доносили тканине, со, украсне предмете, алатке и оружје. Трговину је стимулисала и појава златног и сребрног новца у средњовековним балканским државама.[2]

Колико је трговина медом и воском била уносан посао говори и Константин Јиречек, наводећи да су у Србији у XVIII веку краљ и манастири имали велике уљанике (пчелињаке), у којима су, између шума и ливада, биле постављене кошнице под надзором уљара. Кошнице су, како даље каже Јиричек, *давале восак, мед и јако омиљено пиће, медовину*.[3]

Кошницама са непокретним саћем пчеларило се вековима. Иако употреба ових кошница представља напредак у односу на шумско, сакупљачко пчеларење, ипак оне саме нису давале већи напредак нити већи принос меда и воска, јер су се приликом вађења меда, из њих, сваки пут уништавале и саме пчеле. Тек у XVIII и XIX веку, захваљујући појединцима који су показивали интересовање и привржености за пчеле, у употребу улазе кошнице са покретним саћем израђене од дасака.[4]

На просторима Војводине пчеларство је било прилагођено локалним условима и могућностима. Плодна војвођанска равница, пресечена бројним водотоковима, мочварама и ритовима, одувек је обиловала разноврсним медоносним цвећем и дрвећем. Поред тога, повољни климатски услови погодовали су развоју и унапређењу пчеларства на овом подручју. Већ је напоменуто да су Словени доласком у ове крајеве пренели своју традиционалну пчеларску делатност прилагодивши је локалним условима и могућностима. Временом су, у контакту са Грцима и Римљанима, прихватили напреднији начин пчеларења, прешавши са шумског на пчеларење у примитивним кошницама.

Први писани извори везани за пчеларство са војвођанског подручја потичу тек из XVII века. Наиме, 1661. године, турски путописац Евлија Челеби, описујући своје путовање са турском војском, казује како је на путу од Земуна до Купинова *за војску било изобиље меда, масла* ..., да је у Рачи *на гласу хлеб и медовина*, док је у Фрушкој Гори гласовит *бели мед*.[5]

Феликс Милекер наводи да је у Банатској војној граници, током 1782. године, пчеларење још увек било занемарено. Да би се пчеларство у тој области унапредило, на предлог надвојводе Лудвига, током 1800. године, пчеларима су дељена упутства, а напреднији пчелари су се награђивали. Учитељи, који су држали предавања *о пчеларењу по једној бољој методи*, награђивани су са по четири кошнице. Милекер даље наводи како се, без обзира на све покушаје да се пчеларство унапреди, и даље примећивала не само стагнација, већ и извесно назадовање, бар када је у питању био број кошница. Наиме, током 1805. године, на подручју Банатске војне границе је забележено 33.308, а 1818. године само 19.980 кошница. Било је пчелара који су поседовали и по 200 кошница, а принос воска, у доброј години, износио је 4¾ фунти воска.[6]

У XVIII и почетком XIX века, и поред повољних природних услова, број кошница је веома варирао. Један од разлога су били чести ратови и болести, који су знатно проредили број људи способних да се баве пчеларством. Такође, и порез на пчеле који је у том периоду постојао, а који се примењивао релативно обазриво, утицао је на даљи развој пчеларства.[7]

Поред вредних пчелара, унапређење пчеларства је захтевало и нова знања. Тако је временом настала потреба за пчеларским саветима, упутствима и књигама. „Славено-сербски мјасецолов“ из 1792. године у једном поглављу описује „Радње око пчела и кованлука“. Године 1789. Јосип Толди издаје упутство на немачком, мађарском и српском језику. Једно од најзначајнијих дела тог времена је и књига „Енгленски пчелињак“, аутора Геде Јаноша, која садржи сва знања о пчелама и пчеларству почев од Аристотела, Плинија, па до савременика из XVIII века.[8]

Прелиставањем старих књига и часописа може се закључити да су први напреднији пчелари били учитељи и свештеници. То је и разумљиво, јер су само школовани људи који су познавали стране језике могли проучити све оно што се у пчеларству постигло и то пренети на широк круг пчелара.[9]

Прва српска пчеларска књига „Пчелар“ штампана је у Пешти 1810. године. Њу је, на подстицај патријарха Стратимировића, написао сомборски парох Аврам Максимовић. Ова књига, писана на славеносербском језику, имала је 405 пренумерата из 59 места у Војводини. Поред њега, пензионисани официр Максимилијан Ђурчин из Панчева, 1844. године штампа „Стари пчелар“, а Филип

Ђорђевић, трговац из Сенте издаје књигу под називом „Пчелар“.

Међутим, најзначајнији напредак у нашем пчеларству постигнут је 1878. године, када је професор Јован Живановић у Карловачкој богословији основао катедру за пчеларство, на којој је као један од обавезних предмета увео пчеларство. Професор Живановић је написао 1893. године, књигу „Српски пчелар“, а од 1886. године, под истим називом, уређивао је месечни пчеларски часопис чији је издавач била Српска пчеларска задруга. Овај лист је излазио све до 1922. године, са прекидом у време Првог светског рата, да би се 1934. године спојио са часописом „Пчелар“ Српског пчеларског друштва из Београда. Између два рата у Војводини је излазио часопис „Војвођански пчелар“ и „Пчеларски гласник“.

Временом су у Војводини напреднији пчелари почели да се организују у друштва. Прво Пољопривредно друштво које је имало и пчеларску секцију, основано је у Сомбору 1871. године. Шест година касније, у Ади је основана пчеларска организација која је обухватала пчеларе из Потисја. У Великом Бечкереку (Зрењанину) 1878. године одржана је прва, а 1883. у Српском Итебеју и друга Српска пчеларска скупштина. Међутим, само оснивање Задруге није одобрила влада у Пешти. На пчеларској скупштини у Руми 1898. године основана је Српска пчеларска задруга. Те исте године основано је и Пчеларско друштво у Белој Цркви.

Између два рата у Војводини се оснивају бројна пчеларска друштва (Зрењанин, Суботица, Нови Бечеј ...). У Новом Саду је 1937. године основано централно друштво „Војводина“, које је обједињавало око стотину пчеларских друштава. У Сомбору је 1939. године основана Оплодна станица за матице. Након Другог светског рата централно пчеларско друштво „Војводина“ окупило је 80 подружница.[10]

Пчеларство у Војводини има све предиспозиције за успех, јер је ова равница разноврсна флором – медоносним биљем које расте у овој плодној равници. Према оцени стручњака, пчеларска производња у Војводини (уз примену најсавременијих научних достигнућа и прибора) у наредних десетак година могла би да се повећа пет до десет пута.[11]

ПЧЕЛАРСТВО У ЗРЕЊАНИНУ

У Великом Бечкереку (Петровград, Зрењанин) пчеларило се још од најстаријих времена. У прво време пчелари су били већином пудари, одаџије, рибари, ратари и бостанџије. Касније су овим послом почели да се баве и занатлије, трговци и нарочито учитељи.[12]

Све до 1870. године пчеларило се примитивним кошницама – вршкарама. У једном тексту објављеном у овдашњој локалној штампи под називом „Пчеларство у јужним крајевима“ се наводи саопштење Николе Гранца, главног надзорника пчеларства за подручје Мађарске. Он између осталог наводи како је у *целој земљи пчеларство највећма развијено у Торонталској жупанији, где је укупно било 22.249 пчелињих друштава. Производња меда је била 1691мет.цент. и 6.850 кг. воска*.[13] Мађарска држава и власти су са своје стране чинили све како би унапредили пчеларство. Министарство пољопривреде је иницирало одржавање теоретских стручних предавања из области *правилног пчеларства.* Једно од таквих предавања је одржао Нађ Јанош – стручни наставник пчеларства, на узорном имању Букуров Танета из Иланце.[14] Једна од мера које је мађарска власт спроводила, како би унапредила пчеларство, била је и садња медоносног дрвећа по градским улицама и дуж путева.[15] Све до Првог светског рата у Великом Бечкереку, по улицама Краља Александра, Цара Душана, Калвинској и Меленачкој, расли су столетни багремови и липе.[16] Поред шума у близини града, од значаја за развој пчеларства, била је и пољска паша. У то време сејана је већ луцерка на великим површинама. Поред ње и дивљи босиљак, који је растао на стрњиштима током јула и августа месеца, а који важи за изузетно медоносно биље, представљао је изузетну пашу. Обично су пчелари тада имали своју другу жетву меда.[17]

Иако не располажемо са конкретнијим подацима, из тог периода, везаним за великобечкеречке пчеларе, ипак се на основу неких параметара може закључити да је и Бечкерек са околином имао, за ондашње прилике, велики број пчелара. Занимљив је податак да је један од познатих пчелара била и баба Раја Деспотова, која се 1883. године, са својих 70 година, још увек бавила пчеларством, користећи кошнице са непокретним саћем, тзв. вршкаре. За разлику од ње, пчелар Јоца Смедеревац је био заговорник савременијег начина пчеларења. Он је набављао све што је рекламирано као добро и напредно, тако да је модерне кошнице, алатке, као и матице набављао чак из Италије и Словеније. Поред њих, познати пчелари у Бечкереку били су: Тоша Деспотов, Јоца Томић, Рада Икић, Стеја

Станојев, Бачица Граор (ратари); Тоша Матејић, Младен Винцанов, Петар Вебер (занатлије); Богдан Поповић, Петар Субић (учитељи); Ормоди (велепосадник); Јоца Глигоријевић, Стеван Штагелшмит (трговци); Јакабхази (чиновник); Арон Пешић (лекар)...[18]

У којој мери је у Великом Бечкереку и околини било развијено пчеларство последњих деценија XIX века, најбоље сведочи чињеница да је прва пчеларска скупштина у Војводини одржана управо у овом граду. Наиме, у то време пчелари су почели организовано да сарађују, ради ширења знања и рационалног пчеларења, не само међусобно, већ и са познатим пчеларима широм Војводине. Резултат такве сарадње било је организовање Прве пчеларске скупштине одржане у Великом Бечкереку 10. августа 1878. године.

Тој скупштини, како стоји у записнику, присуствовали су: Стеван Болманац и Паја Телечки (пароси из Неузине), Јован Живановић (професор из Карловаца), Порфир Глогоњац (учитељ из Дињаша), Павле Димић (парох из Башаида), Милутин Димић (парох из Меленаца), Ђока Поповић (из Башаида), Мита Мургуловић (парох из Ечке), Васа Бошковић и Коста Вујковић (учитељи из Ст. Ђурђа), Петар Краљев (трговац из Идвора), Паја Јанковић (парох из Итебеја), Стеван Жупански (учитељ из Меленаца), Урош Гавриловић (бележник из Вршца) и Милан Вуковић (из Ст. Михаља). Из Великог Бечкерека овој скупштини су присуствовали: Јован Клеи и Љубомир Поповић (пароси), Стеван Савић и Милош Ђорђевић (адвокати), Теофан Рашковић, Вељко Ристић и Мита Момирски (правници), Паја Поповић, Милан Недељковић, Љуба Марковић и Јован Анђелић (учитељи), Жива Крунић, Ћира Ђонић и Александар Адамовић (трговци), Лаза Стевановић (ковач), Младен Павловић (кабаничар), Јован Вуков (бачвар) и Јован Ивковић (медицинар).

Из овог записника јасно се може видети да је од 33 пчелара, колико је присуствовало скупштини, њих 15 било из околине града, док је из Великог Бечкерека било 18 пчелара. Овакву присутност на Првој пчеларској скупштини могли су да обезбеде само организовани пчелари.[19] На овој скупштини су донета правила друштва, али због притиска власти нису поднета на одобрење влади у Пешти.[20]

Друга редовна пчеларска скупштина, на којој су такође били најбројнији пчелари из Великог Бечкерека и околине, одржана је 16. августа 1883. године у Српском Итебеју. Ова скупштина је била значајна по томе што је на њој основана Пчеларска задруга и што су усвојена правила задруге које је припремио великан нашег рационалног пчеларства професор Јован Живановић. Краљевска влада у Пешти није одобрила оснивање ни ове пчеларске задруге као ни њена правила, наводећи као разлог што: *Српски Итебеј устану лежи те не може служити као седиште управној задрузи, са већим пољем делања позваној, и што развитак пчеларства, као важне гране народњег господарства не може одговарати користима поједине народности*. Иако ова организација није формално устројена, она је фактички живела и радила, како на организационом плану, тако и на ширењу и развоју рационалног пчеларства.[21] Оно што није успело у Великом Бечкереку и Српском Итебеју постигнуто је на пчеларској скупштини у Руми, 13. августа 1898. године када је основана Српска пчеларска задруга. Исте године је основано и Пчеларско друштво у Белој Цркви.[22]

Као што је већ речено, и на првој (Велики Бечкерек), и на другој скупштини (Српски Итебеј) једна од најистакнутијих личности био је професор Јован Живановић. Колики је значај придавао ширењу рационалног пчеларства, организовању пчелара и са колико је љубави улазио у тај посао, најбоље говори следећи извод из записника: *Јован Живановић изјављује своје радовање што види на окупу, из многих крајева српских, љубитеље пчела и што је та идеја око неговања пчела и подизања кованлука у нашем народу ојачала. Изјављује захвалност ваљаном српском свештенику Паји Јанковићу на његовом неуморном труду око пчеларства и предлаже, да се поменутом свештенику протоколарно признање изјави...*

Од 1908. до 1918. године великобечкеречки пчелари, на челу са Миливојем Бугарским,[23] наставили су рад на развоју пчеларства. Приоритет су дали побољшању медоносне флоре. У граду је у том периоду засађено око 1.000 стабала медоносног дрвећа.

Након спровођења аграрне реформе после Првог светског рата, Српска пчеларска задруга, која је настала између 1920. и 1922. године, добила је у дугогодишњи закуп 24 јутра бивше спахијске земље. Земљиште се налазило у близини Српског Арадца, поред тиског насипа, у рудини званој *Две леније*. На тој земљи подигнут је багремар, расадник медоносног дрвећа, воћњак и воћни расадник. Тако је за неколико година настао највећи и најмодернији пчелињак у земљи, који је 1925. године бројао 560 модерних кошница различитих типова. Здруженим пчелињаком, пчеларском школом и целокупном

економијом колективно су руководили Александар Торњански, учитељ из Арадца, Петар Субић и Миливој Бугарски, учитељи из Зрењанина.

Овако организована задруга радила је све до 1927. године, када је пчелињак и његову околину захватило велико невреме, олујни ветар велике разорне снаге са кишом и ледом, који је уништио готово цели пчелињак.

У којој мери су временске (не)прилике утицале на пчеларство, број кошница и пчелиња друштва, илуструје нам и један текст објављен у овдашњој локалној штампи из 1932. године, који констатује да је дуготрајна хладна зима *оштетила породице пчела које су на многим местима тотално угинуле а само је код појединаца остао минималан број пчела*.[24] Хладне зиме, сушна лета, сеча медоносног дрвећа у граду и околини имали су негативан одраз на број пчелара и још више на број пчелињих друштава и принос меда. Иако је у граду током 1938. године било 60 пчелара са 800 кошница, принос меда са смањио са 20 (пре Првог светског рата) на 5 до 6 кг по кошници.[25]

Пчелари су на разне начине покушавали да побољшају услове за пчеларење. Сеоба пчела, која је била омогућена употребом кошница са покретним саћем, била је једна од мера којој су прибегавали пчелари у потрази за бољом пашом и већим приносима меда. Пчелари са мањим бројем кошница пчеле су најчешће селили у околину града, до првих багремових шумица, по оближњим атарима и селима. Они пак који су имали више кошница, и којима је пчеларство било основна делатност, селили су кошнице на Ченћанско језеро, у Долово и Гребенац, па чак и до Суботице.[26] У овом периоду, на крађим релацијама, пчеле су се превозиле запрежним колима, а на дужим и возом.[27]

Како би унапредили и омасовили пчеларство, педесет петровградских[28] пчелара је септембра 1935. године одржало састанак на којем су основали филијалу „Српског пчеларског друштва за Петровград и околину“. За председника ове филијале је изабран Светислав Радојчић (шеф одсека Министарства просвете у пензији), потпредседник је био Јосиф Подградски, секретар Војин Миленов, а благајник Јован Бабински. Ова филијала је у великој мери преузела улогу Задруге која је, како је већ наведено, престала са радом 1927. године. Циљ новоформираног удружења је првенствено био унапређење и омасовљавање пчеларства, одржавање стручних курсева, приређивање изложби, тј. опште пропагирање пчеларства. Поред тога, и сами чланови су имали одређене повластице као што је, на пример, набавка шећера, за прехрану пчела у случају слабије паше, по нижим ценама.[29]

Ова филијала Српског пчеларског друштва била је активна све до избијања Другог светског рата. Тако је, покушавајући да побољша услове пчеларства, на годишњој Скупштини филијале, 1936. године, решено да се у Петровграду отвори двадесет једнодневни течај, који би се касније претворио у пчеларску школу.[30] На Скупштини одржаној годину дана касније решено је да се од петровградског пољопривредника Јована Вајтерша узме под закуп 4 јутра ораница *ради сађења биљака корисних за пчеларство*. На истој Скупштини је донета одлука да се Општини града Петровграда упути представка у којој се иста моли да по градским улицама и друмовима засади багрем, док се од Министарства пољопривреде тражила новчана помоћ ради одржавања стручних течајева[31] и изложби. Према извештају секретара, ова Филијала је 1937. године имала 53 члана који су располагали са 1.000 кошница.[32] Међу пчеларима по броју кошница су се истицали: Јакабхази са преко 200 кошница, Миливој Бугарски са 120 и Павле Вебер са 100 кошница.[33]

Држава је са своје стране покушавала да помогне пчеларима, доносећи разне уредбе, обавештења и актове. Један од таквих је и акт Министарства пољопривреде (бр. 30415/ II) из 1937. године, којим се упозоравају воћари да не прскају воћњаке док су у цвату, јер се *само омета правилан ток опрашивања и оплођавања цветова, а ако се прска отровним арсеновим или другим сличним средствима, потрују се пчеле које налећу на овакво цвеће*.[34]

Када је у питању период окупације, подаци везани за пчеларство у Зрењанину, проистичу углавном из усмених казивања самих пчелара. Зна се да Пчеларска задруга није радила. Може се претпоставити да је и Филијала престала са радом, или пак да је радила у неким ограниченим околностима, условљена ратним временима. Из овог периода нема података о броју пчелара, броју кошница нити о приносима меда. Међутим, на основу неких чињеница везаних за послератни период, може се са сигурношћу рећи да пчелари и у време окупације нису занемаривали своје пчелињаке. Ово потврђује и податак да је приоритетни задатак пчелара Зрењанина и околине био *спасавање пчелињака, чији су власници били домаћи Немци, који су након рата напустили нашу земљу. Пошто су ови пчелињаци представљали општенародну имовину, требало*

их је, у складу са обновом наше ратом разорене земље, спасавати.[35] Тако је у Банату распоређено око 14.000 пчелињих друштава. Ова друштва су додељивана угледним пчеларима и пчеларским организацијама – у местима где су оне постојале. Податак да су зрењанински пчелари, одмах по ослобођењу у хуманитарне сврхе, прикупили око 2.000 kg меда, такође потврђује претпоставке да су пчелари успели, ако ништа друго, а оно бар да сачувају своја пчелиња друштва током рата.

Захваљујући залагању и стручном раду пчелара пчеларство се у Зрењанину, као и у целом Банату, брзо опорављало од последица рата. Тако је већ почетком 1946. године, на подручју шест средњобанатских срезова (зрењанинском, јашатомићком, црњанском, новобечејском, кикиндском и новокнежевачком) било 13.255 пчелињих друштава, од којих 4.971 у државном и 8.254 у приватном сектору. Само у зрењанинском срезу било је 3.191 пчелиње друштво – 1.177 у државном и 2.014 у приватном сектору.[36] Пчеларско друштво, које је након рата наставило са радом, током 1947. године имало је већ 170 чланова. Те године промет удружења је износио 350.000 динара. Само три године касније, 1950. у граду је било око 1.200 чланова удружења. Промет се попео на 16 милиона динара. Динамика којом су се зрењанински пчелари прикључивали удружењу била је изузетна. Тако је, на пример, удружење већ 1954. године бројало 2.000 учлањених пчелара, са оствареним прометом од 140 милиона динара

Један од разлога овакве експанзије пчеларства у овом периоду налази се у далеко бољим условима који су створени за пчеларење око града. Иако је угара било све мање, услови су се побољшавали сејањем далеко већих површина под луцерком, ароматичним биљем и подизањем нових багремових шумица. Током лета, уз огромне парцеле под сунцокретом могло се видети и по више стотина кошница. Благовременим сељењем пчела на багремову, сунцокретову и ливадску пашу, пчелари су обезбеђивали и по три „жетве“ меда, што је пчеларство приближавало типично производној грани, без обзира на то што се већина пчелара њом бавило аматерски.[37] И даље су пчелари своја друштва возили до Долова, Гребенца, али и по околним селима. Занимљиво је да се у понеким случајевима, заједно са друштвима, преносила и колиба у којој би боравио најчешће старији члан домаћинства, чувајући пчеле за време паше.[38] Пчелари који су у околини града имали своје салаше често су пчелиња друштва током целе године држали на њима. Као и у ранијим периодима пчеле су се селиле путем запрежних кола, возом, али сад већ и тракторима и тракторским приколицама. Занимљив је податак да је још 1955. године један пчелар из околине имао пчелињак у облику вагона који је био покретан и врло погодан за селидбу.[39] Без обзира где се селе, увек се водило рачуна да пчеле буду на мирном, сувом и заклоњеном месту. Под кошнице су стављане опеке или дрвене облице, да би се заштитиле од влаге. Покриване су лимом или тер папиром како би се заштитиле од падавина. Колико су пчеле биле поштоване и колики им се значај придавао говори и случај једног пчелара који је своја друштва, током јаке зиме, како би их заштитио, држао у соби.[40]

Резултат полета у овим послератним годинама није био видан само по броју пчелара, друштвима и приносима меда. Добро организовани у јако и стабилно Пчеларско друштво зрењанински пчелари су, уз помоћ бескаматног зајма, купили 4. 4. 1950. године зграду у Милетићевој улици бр. 15, коју су адаптирали за своје потребе.

Током 1954. године Друштво је издавало свој месечни часопис „Билтен пчеларске подружнице – Зрењанин“. Главни и одговорни уредник био је Бранислав Думић. У уређивачком одбору су били Др Девић, Милан Цвејић (банкарски службеник), Ласло Цакајло (апотекар), Александар Шанта и Имре Палинко (чиновници). Мада је био претежно информативног карактера, часопис је објављивао и теоријске расправе из области пчеларства.

Међутим, у тих првих десетак послератних година, приоритетна делатност Друштва је била производно-трговачке природе. Оно је у својој режији израђивало кошнице и други пчеларски прибор, затим сатне основе, откупљивало мед од својих пчелара и даље га пласирало на тржиште. Основна делатност друштва, ширење и развој напредног пчеларења и стручно оспособљавање својих чланова, била је готово занемарена. Због тога је 21. 7. 1956. године, на седници Управног одбора одлучено да се „радња“ ликвидира, а сва роба и инвентар преда, уз накнаду, новоотвореној самосталној радњи „Банатска пчела“, која је ускоро прерасла у „Пчеларску задругу“, а нешто касније у ООУР „Банатска пчела“.

Године 1962. „Банатска пчела“ је имала 180 чланова који су се пчеларством бавили као основном привредном делатношћу. Те године преко ове Задруге откупљено је 5 вагона меда, од чега је већи део дистрибуиран преко задружне продавнице. Упоредо са Задругом, егзистирало је и Удружење.

Оно је имало 300 чланова који су поседовали око 5.000 кошница. Удружење се бавило организацијом селидбе пчелињака на пашу, водило је здравствени надзор над пчелињим друштвима, издавало здравствена уверења, организовало стручна предавања ... Задруга и пчеларско друштво – удружење, практично су снабдевали град довољним количинама меда и воска.[41]

Колико је Друштво пчелара успешно пословало, говори и чињеница да је оно за свој дугогодишњи рад на развоју и унапређењу пчеларства добило и одговарајућа признања. Тако је 1974. године од СПОЈ-а (Савез пчеларских организација Југославије) добило диплому у знак признања за активности и заслуге у развоју народног пчеларства. Године 1981. додељено му је високо признање савеза Југославије за резултате остварене током 50 година постојања и рада на омасовљавању пчеларства.

Не може се говорити о успесима Друштва, а да се при томе не спомену појединци који су оставили значајан траг и допринос у његовом настанку и развоју. Поред Миливоја Бугарског, о коме је већ било речи, један од оснивача и активни учесник у органима друштва био је и признати зрењанински пчелар Александар Шанта. Он је једно време био потпредседник Друштва и члан уређивачког одбора „Билтена“ пчеларске подружнице. Истакнути пчелар био је и Ердељи Денеш, који је на многобројним пчеларским изложбама и сајмовима побрао велики број признања. Једно од њих је и титула „пчеларског шампиона“ Југославије. На развоју Удружења, промоцију пчеларства, ширењу искуства и стручног знања значајан траг су оставили и Стева Џелетовић, Гојко Павловић, Светислав Радојчић, Бранислав Думић, Стојан Нићетин ...[42]

Током 80-тих година друштво „Миливој Бугарски“ спадало је у ред највећих пчеларских друштава на просторима бивше Југославије: окупљало је преко 600 пчелара који су поседовали око 15.000 пчелињих друштава у савременим кошницама. Овај импозантан пчелињи потенцијал, у повољним вегетационим условима, производио је 450 до 500 тона цветног меда.[43]

За овакав успех Друштва, у великој мери је била заслужна РО „Банатска пчела“. Ова организација је обављала све административно-техничке послове друштва. Финансијским и техничким средствима помагала је све крупније пчеларске манифестације, снабдевала је пчеларе са кошницама, прибором, алатом, пчеларском литературом, лековима, шећером за прехрану пчеларских друштава. Вршила је откуп меда, воска и осталих пчеларских производа. Највећи откуп забележила је током 1985. године, када је откупљено 319.500 kg меда и 39.559 kg воска.[44]

Деведесете године (време распада земље, економске кризе и изолације), донеле су не само стагнацију, већ и веома видно назадовање како у раду Друштва тако и у раду Задруге. Смањен пласман, страховита хиперинфлација, скупи лекови и њихов недостатак на тржишту ... готово да су зауставили рад Задруге. Да је кроз исту агонију прошло и Друштво јасно се види из чињенице да је оно током 2004. године, када је почело да се опоравља, имало свега 72 члана. Међутим последњих година, уз изузетан рад појединаца – ентузијаста, Друштво почиње да се опоравља. Током 2007. године број чланова се попео на 185 са 5.200 кошница и 106 тона меда на годишњем нивоу. Поред тога што Друштво организује стручна предавања, од значаја за његов даљи развој је и чињеница да је оно организовало Школу пчеларства, која успешно ради већ четврту годину. На иницијативу пчеларског друштва Акац из Мужље зрењанинско друштво „Миливој Бугарски“ је 2005. године организовало у граду Први фестивал меда. Уз подршку СО Зрењанин, покрајинског Министарства пољопривреде и других донатора ова манифестација се усталила: сваке јесени, на главном градском тргу се окупљају пчелари, произвођачи опреме и, наравно, потрошачи. Поред тога, организују се пригодне изложбе, стручна предавања. Циљ свих ових активности је омасовљење Друштва, рекламирање и популарисање пчеларства, указивање на значај меда и пчеларских производа и сл.[45]

ВРСТЕ КОШНИЦА И ПЧЕЛАРСКИ ПРИБОР

Као најстарије кошнице помињу се пањеви: делови шупљих стабала у које су се настаниле пчеле у дивљини. Те пањеве су у већини случајева људи одсецали и заједно са пчелама преносили у своје пчелињаке.[46] Место и величина гнезда откривани су помоћу чекића и секире. Куцањем по дрвету одређивано је место пчелињег друштва у деблу. После тога се лето затварало, а дебло одсецало испод и изнад пчела. Отвор је затваран крпом или врећом, а пчеле су, најчешће ноћу, преношене у пчелињак.[47]

Поред пањева, као кошнице са непокретним саћем срећу се још и вршкаре (вршке) и саћурице. Вршкаре се плету од дивље лозе (павити) или танког

врбовог прућа. Ова кошница има купаст облик чији доњи део, потпуно отворен, стоји приљубљен уз земљу или под на коме кошница стоји. При дну се налази мањи отвор – лето, кроз који улазе и излазе пчеле.Овако исплетена кошница се облепљивала говеђом балегом, помешаном са пепелом или глином. Унутрашња страна се лепила тањим, а спољна дебљим слојем овако припремљене смесе.

Саћурице се израђују на сличан начин, с тим што су им зидови дебљи јер су израђени од сламе која се претходно исплете у ужа. Ужа се даље спирално ређају како би се добио облик вршкаре. Саћурице се не облепљују блатом. Њихову унутрашњу страну изравнају саме пчеле.[48] Овако исплетене кошнице стављане су у пчелињак на полице или даске. Том приликом су се за подлогу лепиле иловачом или балегом, да би се спречио улазак пчела са стране или пак улазак туђих пчела.

Из ових кошница са непокретним саћем мед се цедио ручно. Пре вађења меда, пчеле су се димиле кудељном крпом, после чега су стресане на равну дрвену плочу. Након стресања пчела саће се вадило заједно са медом помоћу кривог ножа сличног српу. Саће се никада у потпуности није исецало тако да би пчеле, након вађења меда и након враћања у кошницу, наставиле да граде остало саће.

Мед из овако исеченог саћа цедио се помоћу ређе тканих кудељних џакова. Помоћу оклагије или какве друге облице притискало се саће, а мед је под притиском цурио из џакова.[49]

На овако примитиван начин пчеларило се све до седамдесетих година XIX века, после чега почиње да опада број плетара у корист кошница са покретним саћем. Прве кошнице са покретним саћем у граду биле су *ђерзонке*. Почетком XX века пчеларило се мешовито – плетарама и ђерзонкама, да би око 1918. године плетаре у потпуности ишчезле из употребе.

После Првог светског рата поред ђерзонки појављују се и кошнице типа *американке*, као и њихов варијетет *полошка*, која је послужила као прелаз ка још бољим кошницама. Ове кошнице имају облик сандука. У прво време унутрашњи зидови су им били од трске. Разлика између ова два типа кошница је у начину на који се отварају врата. Наиме, код ђерзонки врата се отварају са задње стране, а код американке (полошке) одозго. Овај други тип се показао практичнијим, те су се новије кошнице правиле сличне њима.

Поред ова два типа, у употреби су биле *берлепшове, либнерове, кинеова настављача* ...[50] Око 1930. године у употреби је било око 20 система, од којих су се усталила само три – *банатска полошка, боцонадијева* са варијететима и *бугарскова кошница*, чији је изумитељ био зрењанински учитељ и пчелар Миливој Бугарски. Међутим, и ова три система временом су модификована на разне начине, према укусу и потребама сваког пчелара. То потврђује стару изреку – *Колико пчелара, толико система*.[51] Тако је 1938. године у Зрењанину код 60 пчелара постојало око 20 различитих система (варијетета кошница).[52]

Све до данас задржале су се кошнице са којима се рукује одозго, са већим оквирима, погодне за транспорт. Током дугог низа година оне су модификоване на разне начине, али им је првобитни, примарни облик у великој мери задржан. Данас је у Зрењанину у употреби неколико облика. Најзаступљеније су тзв. *Лангстрот-Рутова* (69%), *Полошка* (16,7%), *Дадан-Блатова* (6,6%) и *Ажнидарићева* кошница (5,3%).[53] Оно што спаја сва четири типа кошница је чињеница да су све оне погодне за сеобу, за увођење механизације у процесу рада, функционалне су, дају високе приносе тј. обезбеђују добру продуктивност пчела, по потреби се могу ширити – настављати ...[54]

Настанак и развој кошница пратио је и одређени развој пчеларског прибора и алата који је коришћен приликом рада са пчелама.

У пчеларски прибор спада мања кошница којом су хватани ројеви пчела. Она има облик мање вршкаре исплетене од рогоза или пак мањег сандука израђеног од дасака. Овако исплетена вршкара или сандук могла се са лакоћом подићи високо помоћу мотке. Пчеле су стресане у њих и затим су се преносиле у кошнице.[55] Поступак приликом хватања одбеглих ројева, који би се зауставили на земљи, био је сличан. Пчелари су у ове сандуке стављали и по који рам са медом, па чак и са леглом, како би пчеле лакше ушле у њега. Занимљиво је да је облик вршкаре и сандука за хватање одбеглих ројева остао непромењен до данашњих дана.

У пчеларски прибор спадају и пчеларска клешта, израђена од метала, са благо заобљеном дршком. Њима се прихватају и премештају рамови из кошница. Поред њих, пчелари најчешће користе нож, металну виљушку и тзв. јеж, којима су отклапани рамови са затвореним медоносним саћем. Овим отклапањем постиже се ефикасније врцање меда из саћа.

Ради лакшег и безбеднијег прилаза пчелињим друштвима користи се димилица, шешир уз чији обод је пришивена прозирна тканина и рукавице.

Употреба ових предмета има за циљ да заштити пчелара од убода пчела.

Већ је напоменуто да се раније мед цедио уз помоћ тканих кудељних џакова. Овај начин цеђења се задржао све до појаве кошница са покретним саћем. Негде упоредо са њима појављују се и прве врцаљке (тресељка, центрифуга), механизам помоћу којег је цеђен мед, тако да рамови и сатна основа остану неоштећени. Врцаљка је израђена најчешће од лима, цилиндричног облика, са механизмом који се покреће помоћу ручице, а у који се ставља 3 до 4 рама. На тај начин рамови из којих се изврца мед поново су спремни да се неоштећени врате у кошнице, у могућности да приме нове количине меда.

Све до појаве електричне енергије многа домаћинства су држала пчеле више ради воска него самог меда. Од њега су, пре свега, израђиване свеће коришћене за осветљење и у религијске сврхе, као и мелеми у народној медицини. Он је и продаван путујућим трговцима, тзв. *воштинарима*, ређе за новац, а много чешће за игле и сличне предмете потребне домаћинству.[56] Данас се од воска израђују сатне основе, користи се у фармацији и индустрији, али се од њега и даље израђују религијски реквизити.

Да би се добио финални производ восак је морао да се пречисти. Раније се филтрирао тако што се стављао у плетени џак, па се наизменично спуштао у врелу – кључалу – воду. Тако се истопљени восак цедио кроз џак, док је мања количина остајала заједно са дрождином (воштином), која је представљала отпадни материјал. Овај поступак је понављан како би се одстранио сав ситан талог.

Негде упоредо са појавом кошница са покретним саћем у употребу улазе и топионици за восак цилиндричног облика са лименим зидовима. Восак се у оваквим топионицима кувао 2 до 3 сата, после чега се цедио и сипао у калупе са хладном водом. Од овако прочишћеног воска могли су даље да се израђују финални производи.

Један од тих финалних производа је и сатна основа, танки листови воска који се уграђују у празне рамове, а које пчеле касније саме дозиђују и подешавају за пријем меда, полена и матичног легла. Ова сатна основа се израђује помоћу калупа – преса – за израду листова. Преса са унутрашње стране има рељефну површину облика саћа. У њу се сипа отопљен, течан восак. Пре сипања воска калуп се подмаже раствором отопљеног меда и ракије или пак раствором меда и млека. На тај начин се спречава лепљење листова сатне основе за зидове пресе. Овако израђени листови стављани су на празне рамове кроз које је провучена танка жица. Ова жица, утопљена у сатну основу, спречава кривљење саћа током лета, када су високе температуре, а такође и његово ломљење током врцања меда.[57]

У пчеларски прибор спада и тресељка којом су, приликом врцања меда, пчеле стресане са рамова, затим појилице, хранилице за пчеле, кутија за матице (кавезић, матичница).

Данас зрењанински пчелари у великој мери поседују далеко модернији прибор и алат који користе у раду око пчела. То су, у првом реду центрифуге на електрични погон, електрични уређаји за скидање поклопца, парни топионици,[58] модерни кавези за матице, стаклени прибор за хватање и обележавање матице, јапанска игла за пресађивање ларви ...[59] Савремени прибор и алат поједностављује и омогућава бржи рад у пчелињаку што је за данашње пчеларе од велике важности, с обзиром на чињеницу да се већина од њих пчеларством бави као додатном делатношћу.

ПЧЕЛЕ И МЕД У ВЕРОВАЊИМА

Пчела је у нашем народу поштована не само због своје марљивости везане за уређење кошнице, већ и због њеног слатког производа који је тако значајан за људску исхрану. Она је још у најстаријим временима сматрана светом и благословеном животињом. Веровало се да је бог створио пчелу да би се људи на њу угледали у раду, чистоћи и мудрости. Одавало јој се признање не само због меда, већ и због воска, од кога су се правиле свеће за свакодневну употребу, за цркву и за сваку богомољу.[60] Да се пчела доживљавала као светиња и да се сматрала за „вишу“ у односу на друге, не само инсекте, већ и животиње, потврђује чињеница да се за њу, када угине, каже да је умрла. Њену светост потврђује и еуфемистични назив *блага буба*.[61] Такође је постојало и веровање да ће назадак у сваком раду снаћи онога ко је чак и нехотице убије.[62]

У Зрењанину и његовој околини владало је и уверење да пчеле не ваља продавати, јер ће оне које остану престати са радом и угинути. Њих ваља једино поклањати, и то *поклањати од душе*. На тај начин се штити преостали пчелињак од болести, злих утицаја и обезбеђују се бољи приноси меда.[63]

Било је раширено и веровање да пчеле, као уосталом и све друго, треба заштитити од урока и злих очију. Веровање у лоше последице злих очију било је развијено код Срба. Сматрало се да је њима подложно све што је младо, напредно, лепо и нејако. Како се веровало да први поглед на објекат урицања има најснажније дејство, често се настојало да се он скрене на оно што се не може уређи или што нема разлога да буде уречено.[64] Тако се у овом крају, често по пчелињацима могла срести коњска лобања, истакнута на штапу, на видном месту, да зле очи прво *ударе* о њу, после чега им се негативан магијски утицај губи. Сматрало се да се пчелињаци могу уређи и речима хвале. Понекад је било довољно и то да *урокљив* човек зна и само број кошница у пчелињаку. Зато су пчелари најчешће избегавали да дају тачан број пчелињих друштава.[65]

У народу су такође постојала разна веровања везана за хватање одбеглих ројева. Тако се, на пример, за њихово хватање користила трава *матичњак* којом су се премазивале трмке. У самом Зрењанину је извесна баба Раја Деспотова, која се бавила пчеларством (прве деценије XX века), *тврдо* веровала да звиждање и ударање у тепсије може да задржи рој и да се он хвата за оно дрво према коме се звижди.[66]

По народном веровању мед постаје од јутарње росе и руменила као дар богова, расут по цвећу и лишћу, а пчеле га сакупљају. Управо због тога, мед се користио не само у свакодневној исхрани, већ је служио и као лек, али и као намирница од култног значаја. Тако је у нашем народу постојало веровање да се болесни људи могу излечити ако удишу ваздух испред кошница, у којем се осећао мирис воска, меда и цветног праха. Чест је био случај да се мала деца, заједно са колевком, стављају испред кошница, како би удисала мирис *ради здравља*. Искуснији пчелари су од меда, воска, прополиса и цветног праха справљали разне мелеме који су стављани на ране, којима се лечила астма, срце, шећерна болест, чир на желуцу, зубобоља ... Мед се мешао са лековитим биљем, ракијом и млеком, те тако пио и као превентива против болести.[67]

Мед је заузимао видно место и у паганском култу мртвих. Употреба меда о дањама и задушницама карактеристична је не само код Срба, већ и код других словенских, па и још неких индоевропских народа. Мед, заједно са погачом и кољивом, служен је пре свих јела и пића за покојникову душу.[68]

Употреба меда у обредним ритуалима и данас се може срести, мада је његово право значење заборављено. Тако се данас, код Срба, мед служи на Бадње вече, уочи Божића, заједно са орасима и другом посном храном. Заборављено је да се раније његовом употребом подстицала плодност, изобиље и благостање у наредном периоду. Тако се на Божић месио колач са медом и орасима познат под називом *васиљица, ружица* или *здравље*.[69] Његово само име, као и дан на који је припреман, јасно говори о његовој функцији у божићном обреду.

Обредне радње и обичаји који су имали за циљ да заштите пчелиња друштва, да обезбеде и подстакну боље приносе меда, данас су изобичајени. О њима се може чути од најстаријих пчелара, и то фрагментарно, јер су избледели у њиховом сећању. Као уосталом и код већине народних обичаја, заборављен је њихов првобитан смисао. У народу је остало само сећање на то да се нешто *ваља* или *не ваља* радити.

НАПОМЕНЕ

[1] Група аутора, *Зрењанин,* Зрењанин, 1966, 278.

[2] Лука Коларовић, *Прилог познавању историје пчеларства на Балканском полуострву*, каталог изложбе „Слађе од меда“, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1990–1991, 16–17.

[3] Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1923, 37.

[4] Ј. Белчић, Ћ. Сулимановић, *Златна књига пчеларства*, Завод Матице хрватске, Загреб 1982, 10.

[5] Лука Коларовић, *Из историје пчеларства у Војводини*, Каталог изложбе „Слађе од меда“, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1990–1991, 26.

[6] Феликс Милекер, *Историја Банатске војничке границе 1764–1873,* Панчево 1926, 108.

[7] Лука Коларовић, *Из историје пчеларства у Војводини*, 26.

[8] http://www.poljoprivreda.info

[9] Ј. Белчић, Ћ. Сулимановић, нав. дело, 16.

[10] Лука Коларовић, *Из историје пчеларства у Војводини*, 26–30.

[11] http://arhiva.glas-javnost.co.yu

[12] Група аутора, *Зрењанин,* 278.

[13] Torontal, бр. 52, 26. 12. 1891, 6.

[14] Torontal, бр. 83, 10. 4. 1900, 2.

[15] Група аутора, нав. дело, 278, 279.
[16] Александар Станојловић, *Петровград*, Петровград 1938, 250–251.
[17] Група аутора, *Зрењанин*, 279–280.
[18] Александар Станојловић, *Петровград*, Петровград 1938, 250.
[19] Група аутора*, Реферат поводом 50-годишњице Пчеларског друштва „Миливој Бугарски*“ у Зрењанину, 1981.
[20] Лука Коларовић, *Из историје пчеларства у Војводини*, 29.
[21] Лука Коларовић, *Из историје пчеларства у Војводини*, 29.
[22] Исто.
[23] Група аутора, *Зрењанин*, 279.
[24] Необјављена теренска грађа из Јаша Томића, записивач Бранислав Русић, 1964. година.
[25] Необјављена теренска грађа из Уздина, записивач Мирјана Малуцков, 1964. година.
[26] Необјављена теренска грађа из Ечке, записивач Мирјана Малуцков, 1964. година.
[27] Група аутора, *Зрењанин,* 279, 280.
[28] Група аутора, *Реферат,* 1981.
[29] Група аутора, *Реферат*, 1981.
[30] Лука Вукелић, *Утицај ДП Банатска пчела на развој пчеларства у Банату*, Дипломски рад на Пољопривредном факултету у Београду, 43.
[31] Податке сам добила од Дејана Јашина, секретара друштва „Миливој Бугарски“ из Зрењнина и Андраша Хорвата, секретара друштва Акац из Мужље.
[32] Александар Стефановић, *Пчеларство*, Банатске Хере, Нови Сад 1958, 123.
[33] Власта Домаћиновић*, Искоришћавање пчела из дрвећа, пећине и земље*, Каталог изложбе „Слађе од меда“, Нови Сад 1990–1991, 19.
[34] А. Стефановић, нав. дело, 123–124.
[35] Казивач: Драго Шупут из Зрењанина, рођен 1929. године. У његовој кући мед је цедио домаћин – глава породице, док су пчеле најчешће стресале жене, конкретно, његова баба. Август 1993. године.
[36] А. Станојловић, нав. дело, 250–252.
[37] Група аутора, *Зрењанин*, 278.
[38] *А. Станојловић, нав. дело, 252.*
[39] Податак ми је саопштио Дејан Јашин, секретар зрењанинског Удружења пчелара.
[40] http://www.yupiter-comerc.co.yu/cosn.htm
[41] А. Стефановић, нав. дело, 124.
[42] А.Стефановић, нав. дело, 124.
[43] Податак добијен од Мирослава Малбашког, дугогодишњег зрењанинског пчелара. Забележено 1993. године.
[44] http://www.pcelar.co.yu/elektrooprema.htm
[45] http://www.pcelar.co.yu/opremazamatice.htm
[46] Милан Ђ. Милићевић, *Живот и обичаји народни*, СЕЗ, књига 1, 67.
[47] Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Српска књижевна задруга, Књига 5, Београд 1994, 185.
[48] Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, ЕИ САНУ, Београд 1998, 376.
[49] Необјављена теренска грађа из Зрењанина, Српске Црње и Тараша, записивачи: Бранислав Русић, Павле Томић и Владимир Митровић, 1965–1971. година.

Марина Пойовић

UDC: 904:739 (497.113 Мошорин) „637/638“
069533 (497113)

КОПИЈА – ЗАМЕНА ЗА МУЗЕЈСКИ ПРЕДМЕТ

Апстракт *– У радионици за керамику конзерваторског одељења Музеја Војводине често се указује потреба за израдом копија и одливака појединих предмета. Овом приликом, после конзервације и рестаурације предмета из некрополе Стубарлија, било је потребно израдити копије два керамичка идола. Ради се о шематизованом идолу антропоморфног облика, и о другом, са стилизованом животињском главом.*

У тексту су описане четири фазе у изради копије: фаза израде силиконских калупа са претходним испитивањем и поступком одливања силиконских калупа, затим фаза одливања силиконских позитива, следи фаза одливања гипсаних калупа и као последња, фаза израде копија у глини.

Кључне речи *– Музеј Војводине, експонати, копије, керамички идоли, Стубарлија, археолошки налази, бронзано доба, гвоздено доба.*

Abstract *– In the conservation department of the Museum of Vojvodina and its workshop, there is often a need for the construction of replicas as well as casts of certain objects. On this occasion, after the conservation and restoration of the artifacts from the Stubarlija necropolis, it was necessary to produce two ceramic idols. One of them was a schematic idol of an anthropomorphic shape and the other one was with a stylistically shaped animal head.*

Taking into account the history of producing replicas, we can conclude that even in the ancient records a substitute for the original art object existed.

There are four phases of replica construction described in the text: the first one is the phase of the construction of a silicon mold that is done after previous testing and casting of the silicon mold. Then come the phases of casting of silicon positive and plaster mold casting. The last one is the phase of replica construction in clay.

Key words *– Museum of Vojvodina, Exhibits, Copies, Ceramic idols, Archaeological findings, Bronze Age, Iron Age, Stubarlija*

УВОД

У радионици за керамику конзерваторског одељења Музеја Војводине у Новом Саду често се указује потреба за израдом копија и одливака појединих предмета. Овом приликом, после конзервације и рестаурације предмета из некрополе Стубарлија,[1] било је потребно израдити копије два керамичка идола. Ради се о шематизованом идолу антропоморфног облика, што је ретка али позната форма бронзанодобне пластике на ширем простору Подунавља, и о другом, са стилизованом животињском главом, који је уникат и до сада његова појава није забележена на простору Мађарске, Хрватске, Југославије и Румуније, где је ова култура била распрострањена (шема 1).

ИСТОРИЈАТ

Тражећи историјске податке о уметничким збиркама класичне антике долазимо до закључка да њихов уметнички инвентар врло мало познајемо. Сачуване копије грчких ремек-дела на подручју римске културе нам непосредно мање или више веродостојно репродукују у бронзи и мермеру грчке статуе. Од нарочите важности су копије скулптура, јер се према њима могу реконструисати сва најважнија дела античког грчког вајарства која су од Мирона до Лисипа, позната углавном по копијама. Многе од њих израђене су у Атини, Делфима, а касније у Пергамону, Милету и Ефесу. Једна од најранијих копија статуа је копија Фидијине Атине Партенос, урађена за библиотеку у Атинином светилишту у Пергамону у време Еуменеса II (197–160. год. пре н. е.). Еуменес, као оснивач библиотеке, наложио је да му се изради слободна копија умањених размера. Она је заправо претеча позније врло распрострањене израде и трговине копијама. Збирка слика и скулптура Еуменеса II била је састављена од оригинала и копија ремек-дела грчке уметности. Копије су биле израђене и изложене да би се могла пратити развојна линија грчке уметности. Видимо да је копија, као замена за уметнички предмет, већ тада служила побољшању целовитости садржаја презентације и одређеним научно-едукативним циљевима.[2] Аталиди су створили прве збирке

ШЕМА 1

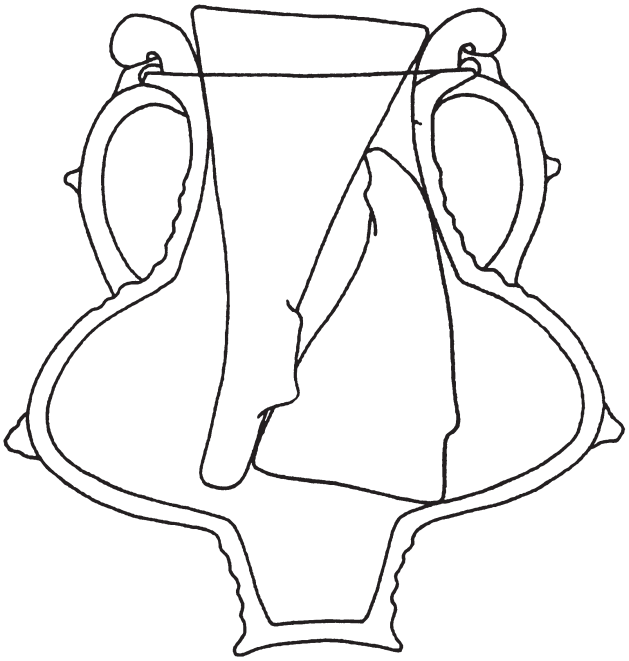

Ватиноидни пехар – урна (положај идола)

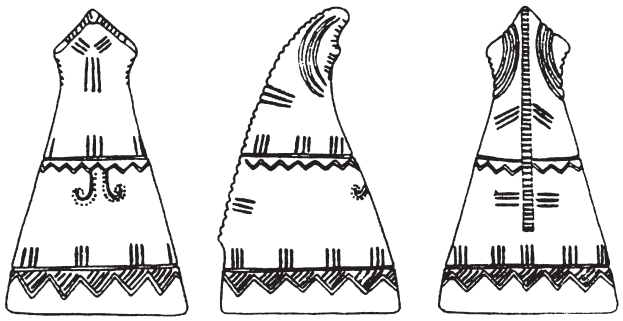

Зооморфни идол

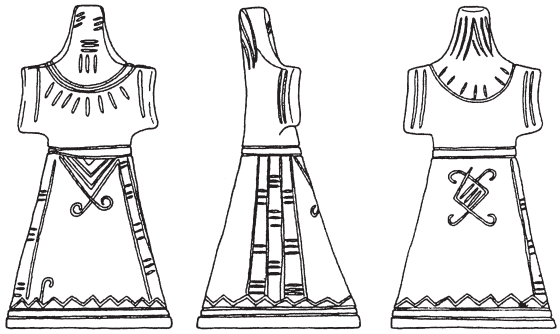

Антропоморфни идол

где су прикупљани оригинали и копије, којима су употпуњавани периоди одређених ликовних оријентација. Они су тим збиркама омогућили поглед на еволуцију грчке уметности. Та уметничка дела су привлачила општу пажњу тог времена, што се види по томе што су многа од њих рађена и као копије у техници теракоте за приватне колекције, за украшавање храмова, за краљевске колекције и као гробни прилози. Доба хеленизма – крај II и почетак I века, у Мирини (Мала Азија) и Танагри (Беотија), одликује широка занатска и индустријска производња умањених копија у теракоти, које су по изгледу и вредности равне уникатима. Бројни колекционари подстицали су израду копија статуа и рељефа. Сваки просечни грађанин могао је у лончарској радионици да купи, на пример, умањене копије у теракоти статуе из IV века пре н. е. Римски уметници су на основу изложених класичних дела која су могли да виде у јавним уметничким збиркама зналачки правили одливке. Римска уметност оскудевала је у већим скулпторским достигнућима, па су терме, позоришта и виле била места на којима су биле изложене копије грчких оригиналних дела.[3]

Дакле, још у античким збиркама постојала је замена за оригинални уметнички предмет.

АРГУМЕНТИ ЗА И ПРОТИВ КОПИЈЕ

„Време у коме живимо у знаку је експлозије информација, а упоредо с њом можемо говорити и о експлозији репродукција“[4] захваљујући модерним технологијама. „Тако се данас све више брише разлика између оригиналне и вештачке стварности.“[5]

У Загребу је 1985. године одржан симпозијум ICOFOM-a (Комитета за музеологију ICOM-a) на тему Оригинали и супститути. Питање сврсисходности копије у музеју је сложен проблем и једна од увек актуелних тема из области музеологије, око које се научници изразито разилазе у својим ставовима.

Према општеприхваћеној дефиницији, музеј је културна установа која прикупља, чува, излаже и научно обрађује предмете културне баштине.

Музејски предмет је својеврстан знак који садржи низ индивидуалних порука. Он се изражава тројако: кроз свој материјал, кроз његово обликовање и кроз садржај који тај материјал и обликовање носе и пружају. Оригинал је нешто што је изворно, што је првобитно настало. Према Странском, „моменат оригиналности, изворности,

се везује само за сам објекат (тј. музејски објекат)“,[6] а „за идентификацију музејског објекта битан је моменат аутентичности“,[7] тј. однос потенцијалног музејског објекта према појави коју треба да репрезентује. „Управо у тој њиховој аутентичности и лежи њихова културна вредност и друштвени значај, што је одлучујући аргумент у прилог чувања тих сведочанстава“.[8]

Многи музеји тврде да пружају „аутентичне доживљаје, тј. поштено сучељавање са оригиналним предметима“.[9] Примат оригинала је неоспоран када је у питању истраживање и на нивоу истраживања употребљава се најчешће оригинал. Међутим, врло често у оквиру музејске презентације незаобилазни су предмети који нису ни аутентични, ни оригинални, али се не могу изоставити као посредници – супститути. Супститути, као допунски материјал,[10] имају функцију замењивања, заступања, допуне и могу се јављати у различитим облицима и степенима апстракције: копија, факсимил, репродукција, одливак, имитација, реконструкција, модел и макета.[11]

Копија је понављање узорка у истом материјалу истом техником али другом руком. Веома је слична постојећем оригиналу по форми, функцији, материјалу и величини. Копије се израђују пре свега ради заштите оригиналног предмета и то у циљу излагања (излагање драгоцених музејских предмета изискује у техничком погледу велике напоре – предмет мора бити добро заштићен од крађе и пропадања, а понекад је толико осетљив и у таквом стању да није препоручљиво да буде изложен), у циљу допуне у случају кад се не поседује оригинал, у амбијенталној презентацији приликом симулације околине у музејском излагању, или за изложбену делатност при формирању музеја на археолошким локалитетима, за сврхе научне компарације, у циљу едукације и популаризације музеја.

Колико је и каквих обавештења о предмету репродуковано зависиће од намене копије. За истраживача који жели да направи типолошку анализу одређене категорије керамике биће подесне и копије у синтетичком материјалу, али ако би хтео анализом отисака прстију да одреди да ли су керамику израдили мушкарци или жене, већина тих копија била би некорисна. Ако би желео да одреди порекло према саставу глине, свакако би копија била неупотребљива.[12]

„Копија, као својеврстан феномен, има вишеслојне вредности, па према томе, може да се посматра из разних аспеката. Једна од најзначајнијих и најпостојанијих вредности копија је њихова документарност“.[13] „Предмет за себе није статичан. Због честе употребе могу се јавити промене у обавештењу о њему – пропадање (условљено унутрашњим и спољним факторима) и промене због конзервације и рестаурације, уколико их је било. Старе копије (одливци и фотографије итд.) понекад бележе старо стање оригинала. У томе управо лежи документарност копије. То је њена значајна улога.“[14] Неки предмет може постати властита репродукција због узастопних рестаурацијских захвата. Морамо изабрати: сачувати оригинал и употребљавати копију за приказивање, или прихватити постепену промену оригинала у његову сопствену репродукцију.[15]

Када је у питању презентација музејских предмета, врло је важно да се успоставе разумне везе између материјала и апстрактних значења предмета који су нам поверени, да не би дошло до неспоразума у остваривању целовитости поруке. Равнотежа између изворног материјала и копија мора бити таква да се ни у ком случају не осети превладавање копија на рачун оригинала, јер се на тај начин мења примарни циљ аутентичности.

У поређењу са богатством оригинала, супститут поседује „само оскудан репертоар вредности“,[16] „обраћа се разуму или представља само својим површним изгледом и због тога не може да утиче на емоције“.[17] В. Бенџамин је 1936. год. на примеру показао шта значи појам истинитости неког оригинала: то је појединачно постојање предмета на којем се одиграла историја. Насупрот томе, у копији, чак и кад је максимално савршена, нема никаквог историјског сведочанства, па због тога не поседује ауторитет. “Изворни предмети имају емотивну конотацију, која није својствена материјалном предмету као таквом”.[18] Оригинал увек има митско, готово метафизичко значење, тако да се копија никад не може изједначити са оригиналом.[19] Због тога треба избегавати заједничку неиздиференцирану презентацију оригинала и супститута или, уколико је то неизбежно, то чинити коректно и обазриво, како се не би међусобно замењивали или мешали оригинали са супститутима и тако доводило до погрешних закључака.

Дакле, копија као допунски материјал је незамењива у музејској презентацији.

Пракса је показала да се као допуна у музејском излагању керамике готово увек користе одливци, а врло ретко или скоро никад – копије у аутентичном материјалу. Полазећи од првог и основног циља копије и њене дефиниције – да она

треба што веродостојније да замени оригинал и то у аутентичном материјалу, хтели смо да испробамо поступак израде копије два идола у аутентичном материјалу.

ОПИС ПРЕДМЕТА

ВАТИНОИДНИ ПЕХАР
УПОТРЕБЉЕН КАО УРНА

Белегиш–култура – керамика
h = 18 cm; R дна = 5,2 cm
Мошорин – Феудвар – Стубарлија (гроб 28)
Музеј Војводине, Нови Сад, инв. бр. ББ/1994.

Пехар са шупљом коничном стопом канелован са четири хоризонталне канелуре. На прелазу врата у трбух налази се пластично ребро са утиснутим тачкастим (убодним) орнаментом и две хоризонталне плитко урезане ребрасте канелуре. Горњи конус декорисан је шрафираним троугловима, два пута са по четрнаест комада, из којих се спуштају вертикални урези. На прелазу горњег конуса у доњи налазе се четири наспрамно постављена брадавичаста испуста, оивичена са две канелуре. На цилиндричном врату налази се шест хоризонталних канелура, а изнад њих орнамент од утиснутих тачкастих убода. Обод пехара је у облику ромба са две наспрамне волуте, ојачане потпорном траком и два језичаста проширења, благо профилисана на спољну страну. Две тракасте наспрамно постављене дршке на средишњем делу имају брадавичаст украс. На страни језичастог испуста обода уместо вертикалних уреза који се спуштају из шрафираног троугла до брадавичастог испуста налазе се тачкасти убоди у два вертикална низа. Пехар је црне боје, израђен од фино пречишћене глине, делимично сјајне и глатке фактуре. Печен је у редукционој ватри и отуда његова црна боја. Волута, део обода и дршке су реконструисани.

АНТРОПОМОРФНИ ИДОЛ

Жутобрдска култура – керамика
h = 13,6 cm; R доњег дела = 7 cm
Мошорин – Феудвар – Стубарлија (гроб 28);
Музеј Војводине, Нови Сад, инв. бр. ББ/1994.

Антропоморфни идол окер-боје, углачан, меке керамичке фактуре, са призматичном главом на којој су плитким урезима симетрично представљене очи, уста и брада. Испод врата, на „хаљини“, налази се орнамент од вертикалних уреза (9). На задњем делу главе представљена је коса у праменовима. Руке су представљене у облику два правоугаона патрљка, са јасно назначеним крајем рукава урезаним линијама. Горњи део идола обликован је у пуној форми, а доњи део је шупаљ, звонаст. У струку је назначен појас. На предњој и задњој страни испод појаса налази се орнамент од урезаних троуглова од две волуте. На бочној страни урезане су три линије са метопама. „Хаљина“ се завршава цикцак орнаментом и двема линијама.

ЗООМОРФНИ ИДОЛ

Жутобрдска култура – керамика
h = 9,9 cm; R доњег дела = 5,7 cm
Мошорин – Феудвар – Стубарлија (гроб 28)
Музеј Војводине, Нови Сад, инв. бр. ББ/1994.

Антропоморфни идол – оригинал и копија

Зооморфни идол – оригинал и копија

Зооморфни идол смеђе боје, није углачане површине, троугласте главе која подсећа на птичије лице, са назначеним очима у облику два троугла, који су оивичени са три урезане линије. Лице је назначено урезаним линијама. На лицу су урезане очи, са три пара косо урезаних линија, нос – три вертикалне линије, и уста назначена са три убода. Доњи део идола је одвојен урезаном линијом, испод које се налази урезан цикцак орнамент, из кога се на предњем делу спушта орнамент у облику крина који је изведен тачкастим убодима и урезаном линијом. На рубу „хаљине“ налази се орнамент од висећих шрафираних троуглова. Изнад урезане линије налази се орнамент од десет вертикалних троструких уреза, правилно распоређених. Исти такав орнамент поновљен је на горњем делу „хаљине“ од седам правилно распоређених троструких уреза. На задњем делу налази се пластично ребро које је украшено хоризонталним урезима. Дуж пластичног ребра налазе се два пара хоризонтално ширих тространих урезаних линија.

ОПИС ПОСТУПКА

I Фаза: израда силиконских калупа

4.1.1. Претходна испитивања. Да би се израдили силиконски калупи, а да не би дошло до евентуалних нежељених оштећења на оригиналима, било је потребно установити из конзерваторских картона какав је конзерваторско-рестаураторски третман спроведен (табла бр. 1 и 2).[20]

На основу података из конзерваторских картона утврђено је да ће се импрегнацијом 20–30% ацетонским раствором OHO II–specijal-a постићи неопходна заштита идола од евентуалног љуспања и оштећења. После сушења овог импрегнанта, констатован је сјај као резултат наноса импрегнанта, који је касније одстрањен.

Паралелно са овим поступком, извршена је проба одливања силикона[21] SZILORKA–H56 на фрагмент керамике сличног квалитета, оивиченог пластелином и утврђено да се силикон лако скида са керамике, да даје идентичан отисак и да са пластелином не реагује. С обзиром на то да се ради о керамици која спада у II групу – керамику лошег квалитета, и поред консолидације и импрегнације, за оивичавање и разне преграде при изради негатива, глина због своје влажности није подесна као помоћни материјал. Утврђено је да је импрегнант довољан и да додатни изолатор приликом израде негатива није потребан.

4.1.2. Поступак одливања силиконских калупа

Да би се добио силиконски негатив потребно је једну половину идола заштитити пластелином (линија која дели идол на два дела прати трагове орнамента да би касније, приликом ретуша, било мање интервенција).

Као помоћно средство за одливање калупа направљен је рам, у који је постављен пластелином заштићени идол. Да би се силикон економичније користио, обликована је преграда од пластелина око идола у ширини од око 1,5 cm. На тој ширини постављено је пет „пасера“, који имају функцију тачног повезивања две половине форме негатива.

Први слој силикона нанет је у дебљини од око 5 mm. Овом приликом требало је водити рачуна о томе да се одстране мехурићи који се стварају и излазе на површину, како не би нарушавали тачан отисак оригинала. Да би се постигла већа чврстина силиконског негатива, преко првог слоја постављена је газа, а затим нанет други слој силикона. Када се силикон учврстио, преграда је одстрањена и постављени су пасери за гипс изоловани вазелином, а преко њега је наливена тзв. гипсана капа (табла бр. 3 и 4).

После очвршћавања гипса, добијена форма скида се са подлоге, пластелин у који је био смештен идол се одстрањује и поступак наливања силикона се понавља са другом половином идола (табла бр. 5). Очврсли силикон и гипс се премазују вазелином као изолатором да би се касније две половине калупа одвојиле. Препоручљиво је да се у једну страну силиконског калупа стави мало пигмента да би се лакше разликовале половине. После вађења идола – оригинала, силиконски калуп, учвршћен гипсаном капом и повезан гумом, припремљен је за одливање гипсаног одливка. Гипсани одливак је показао да је силиконски калуп веродостојно пренео отисак оригинала (табла бр. 6).

4.2. II Фаза: одливање силиконских позитива

Фаза одливања силиконског позитива служи да се са њега скине негатив у гипсу – да би се урадила копија у аутентичном материјалу – глини. Како би се добио добар позитив, прво је нанесен танак слој силикона (да би се силиконски позитив одвојио од силиконског негатива као изолатор је коришћен танак слој вазелина равномерно нанесен четком). Дебљина силикона треба да буде једнака и о овоме се водило рачуна приликом уливања силикона у калуп (1,5 cm).

Због особине глине да се приликом сушења и печења њене димензије мењају, тј. да се смањује, требало је тај проценат скупљања узети у обзир и за толико повећати силикон-позитив, како би се са њега скинуо негатив у гипсу, тако да се квечовањем, тј. утискивањем глине у калуп, добије идентична величина. Такође је требало испитати способност овог квалитета силикона на бубрење у различитим органским растварачима,[22] да би се постигло адекватно повећање силиконских позитива, а да при томе не дође до деформација. Тако је утврђено да силикон потопљен у петролеј за три сата повећава свој волумен за 10%, док се силикон потопљен у етар за десет минута повећава за 10%. Овом приликом коришћен је силикон потопљен у петролеј (зато што је најекономичнији) (табла бр. 7 и 8).

4.3. III Фаза: одливање гипсаних калупа

Када је постигнута жељена величина силиконског позитива (антропоморфна – h=15 cm, зооморфна – h=11 cm), „скинут“ је гипсани калуп за узимање отисака квечовањем у глини (табла бр. 9).

Најважније средство за израду керамичких модела и калупа је гипс. Његове предности леже првенствено у томе што се врло лако израђује ливењем и механички обрађује. Поседује високу моћ упијања воде из глине која износи до 40% суве тежине.

4.4. IV Фаза: израда копија у глини

На основу испитивања глине утврђено је да је проценат скупљања 10%.[23] Уколико би се за израду копија користила ливачка маса, било би потребно много веће повећање силиконског позитива, а овим поступком код већих тродимензионалних форми долази до непропорционалног бубрења силикона, што, наравно, зависи и од тога како је позитив одливен (да ли је одливен у подједнакој дебљини). Због тога се приступило изради копија квечовањем, јер се на тај начин добија добар отисак, док је код ливачке масе велики проценат влажности, тако да би и коефицијент скупљања био далеко већи.

Узимани су отисци од различитих врста глина и установљено је да је најбоље узимати отиске квечовањем и то мешавином 70% грнчарске глине која садржи гвоздени оксид, 20% каолинске глине (шабачка) и 10% просејаног шамотног брашна од 0–1 мм.

Приликом квечовања сваке половине калупа водило се рачуна о томе да се глина равномерно распореди и утисне по унутрашњости калупа (табла 10). После састављања два дела требало је изнутра глину притиском повезати, како не би дошло до пуцања на месту где је калуп подељен на два дела. Водило се рачуна да не остане ваздуха, да не би дошло до пуцања приликом печења. Код шамотираних глина тај евентуално заостали ваздух није толико опасан јер, чак и ако се задржи у зидовима, успева да изађе кроз поре шамотних зрна. Шамотирана глина тражи више припреме, па је самим тим и задржавање ваздуха ређе.

Скупљање приликом сушења настаје испаравањем воде додате механичким путем. Насупрот скупљању при сушењу, скупљање при печењу одиграва се уз хемијски процес. Глинени минерали губе своју хемијски везану воду, при чему настаје даље смањивање волумена.

Било је проблема приликом квечовања, дешавало се да се не добије добар отисак, тј. отисак који би по своме волумену форме био идентичан оригиналу. Због тога је било потребно додатно набијати глину у оне делове калупа који су пуног облика код оригинала (глава и руке), а код шупљих делова је квечовањем постигнута задовољавајућа дебљина.

После вађења из калупа и дораде приликом сушења, односно ретуширања, водило се рачуна о веродостојности и што вернијем преношењу свих детаља са оригинала.

Након сушења на ваздуху – природним путем, идоли су печени у керамичкој пећи на температури од 800°C. У моменту достизања ове температуре вађени су из пећи и стављани у плеву у поклопљену посуду, приликом чега се развијао угљеник, улазио у поре керамике, услед чега је добијена боја приближна оригиналу. На овај начин керамика је у завршној фази печења била изложена делимично редукционој атмосфери.

Тонирање. Да би се копије тонски изједначиле са оригиналом, коришћени су фреско-пигменти, а као везиво сликарски синтетички медијум (дисперзија вештачких смола које се растварају у води). Да би се избегла испошћена фактура керамике и да би се добио утисак идентичан оригиналу, копије су мазане вазелином и талкиране (табла бр. 11 и 12).

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на искуство које имам у раду на керамици, била сам свесна проблема са којима ћу се срести у вези са особином глине да се у процесу сушења и печења смањује. Силиконски позитив се такође понаша приликом бубрења различито, пошто се ради о тродимензионалној форми, па може

дођи до деформација. Оваква одступања, која су узрокована специфичностима материјала и самог технолошког поступка, захтевају понављања и експериментисања у току процеса израде копије, што сам процес чини веома компликованим и дуготрајним. Овим радом сам желела да испробам и прикажем један од начина на који се могу савладати ови проблеми.

НАПОМЕНЕ

[1] Праисторијска некропола Стубарлија се налази на североисточном рубу Тителског платоа у атару села Мошорин (општина Тител), око 4 км источно од села. Истраживања на овој некрополи су вршена 1992–1994. год. у оквиру међународног научног пројекта Феудвар –Тителски плато, у организацији Војвођанског музеја из Новог Сада и Freie Universitet Berlin. Некропола се налази 800 м источно од вишеслојног праисторијског насеља Феудвар. Гробље су на Стубарлији формирали становници са Феудвара за време трајања бронзаног и старијег гвозденог доба на површини од око 15 хектара. Два глинена идола, који су предмет овог рада припадају гробу 28. У питању је спаљени дечији гроб, чији су остаци са пепелом и два идола стављени у урну и закопани у земљу. Овај гроб припада носиоцима тзв. инкрустоване керамике средњег бронзаног доба, који су насељавали наше Подунавље између 1600. и 1500. год. пре н. е. Идоли и урна су због свог великог културног и научног значаја публиковани врло брзо након открића (P. Medović. *Ein neuer Idoltüp aus der Nekropole Stubarlija bei der Siedlung Feudvar/ Vojvodina*, Hronos – Beitrage zur Prähistorischen Archeologie zwischen Nord und Südosteuropa, Hamburg, 335–340).

[2] Видети у: Branka Šulc. *Zbirke umjetnina u antičko doba*. Muzeologija, br. 22, Zagreb 1978.

[3] Исто.

[4] Z. Stranský. *Original versus substitut*. Muzeologicke sešity, X, Brno 1986, 35.

[5] Исто.

[6] Исто, 37.

[7] Исто, 39.

[8] Исто, 38.

[9] Peter van Mensch. *Muzeji i autentičnost*. Informatica museologica, 3–4, Zagreb 1985, 4.

[10] Наводимо класификацију допунског материјала према W. Benjaminu (преузету из: F. Weidacher. *Príručka všeobecnej muzeológie*. Bratislava 1999, 115)

– Копија је понављање узорка у истом материјалу, истом техником, али другом руком.

– Факсимил је технички урађена копија, која је потпуно верна свом моделу и спољним изгледом имитира оригинал, укључујући и материјал од којег је начињен.

[11] Репродукција је имитација било у истом комуникационом каналу у којем је и модел (фотографија фотографије, пластика пластике), било у различитим каналима (редукција са три на две димензије, промена боје и сл.) исте или различите величине.

– Одливак је имитација направљена од течне или меке масе која се лагано стврдњава, израђена скидањем форме (матрице) и њеним испуњавањем. Одливак одговара оригиналу и спољним изгледом. Приликом израде се може имитирати и изглед површине оригинала.

– Имитација је опонашање спољног изгледа предмета без вођења рачуна о начину његове израде.

– Реконструкција је плански израђена имитација аутентичног предмета који више не постоји, или постоји само делимично. Заснива се на посредним документима (описи предмета, илустрације, научне анализе) и на аутентичним остацима (фрагменти, крхотине, отисци итд.). Реконструкција може бити израђена у оригиналној величини, у сразмери, или као допуна делимично сачуваних предмета или цртежа.

– Модел је конкретни, углавном смањени приказ тродимензионалног предмета. Може имитирати одређени предмет функционално у сразмери, у истом материјалу и одговарати му спољним изгледом, унутрашњом структуром, карактером материјала и димензионалним параметрима. (Слика предмета, начињена у току стваралачког процеса, или имитација која потиче из истог периода, вреди у музејском контексту као „оригинал–модел“ и због тога није супституит.)

– Макета је спољна имитација аутентичног предмета, али другачијих димензија. (Макета у сразмери 1:1, додуше, може по спољном изгледу бити једнака копији или реконструкцији, али ипак нема функционалну способност оригинала).

[12] Peter van Mensch. *Muzeji i autentičnost*. Informatica museologica, 3–4, Zagreb 1985, 3.

[13] N. Komnenović. *Galerija fresaka Narodnog muzeja u Beogradu. Muzej kopija fresaka i odlivaka skulpture*. Informatica museologica, 3–4, Zagreb 1985, 10.

[14] Peter van Mensch. *Muzeji i autentičnost*. Informatica museologica, 3–4, Zagreb 1985, 3.

[15] Исто.

[16] W. Gluzinski. Original versus substitutes. ICOFOM Study Series, Č. 8, 1985, 45. (цитат преузет из: F. Weidacher. Príručka všeobecnej muzeológie. Bratislava 1999).

[17] Hudson. Museums of influence. Cambrige – New York 1987, 87. (цитат преузет из: F. Weidacher. Príručka všeobecnej muzeológie. Bratislava 1999)

[18] Peter van Mensch. Muzeji i autentičnost. Informatica museologica, 3–4, Zagreb 1985, 4.

[19] Исто.

[20] Гроб 28 чини ватиноидни пехар употребљен као урна, у коме су била смештена два керамичка идола. Утврђено је да се ради о керамици различитог квалитета (в. чланак Ј. Ердељија *Конзервација и реставрација керамике*. Рад војвођанских музеја, бр. 18–19, Нови Сад 1969–1970, 257–288), те се у зависности од тога применио различит конзерваторско-реставраторски третман. После просејавања земље и костију констатовано је на основу физичких и хемијских испитивања да се ради о керамици која спада у II групу керамике лошег квалитета (према класификацији М. Поповић Живанчевић у раду *Конзервација керамике Ђердапа II*, Београд 1994). Велика је разлика у погледу квалитета керамике пехара и идола. Пехар црне боје израђен је од пречишћене глине и печен на температури око 600–700°C, при чему је на крају печења убацивањем неких органских материја изазвана редукциона атмосфера, што је резултирало стварањем карбонског дима који се увлачио у порозно тело керамике, док се угљеник таложио на површини и затварао поре керамике. Техника глачања допринела је утиску црне масне скраме. Недостају му волута, део обода и дршке (средишњи део са рожастим испустом), а такође је присутна напрслина на врату. Пехар је покривен наслагама калцијум карбоната (CaCO3) и остацима земље. Два идола у фрагментованом стању (дванаест фрагмената антропоморфног идола и пет фрагмената зооморфног идола) показују да су печени на нижој температури, керамика је „мека“ и местимично су присутни трагови $CaCO_3$. Фрагменти керамике нису склони распадању. Антропоморфни идол је окер боје, а зооморфни смеђе на спољној страни, а окер у унутрашњости, што је доказ да су печени у непотпуној оксидационој атмосфери.

Чишћење пехара: трагови земље одстрањени су механичким путем и тампонима вате наквашеним водом. Калцијум карбонат одстрањен је 5% раствором хлороводоничне киселине (HCl), која је локално наношена тампонима вате и брзо испирана текућом водом. С обзиром на то да је употреба киселине агресивна метода, водило се рачуна о томе да површина керамике не упије значајнију киселину.

Чишћење идола: фрагментована керамика идола чишћена је механичким путем, јер се ради о „мекој“ керамици, при чему се калцијум карбонат лако скидао. Очекивала се инкрустација у урезаној орнаментици, али није пронађена ни у траговима. На појединим фрагментима антропоморфног идола примећено је почетно љуспање површинског слоја. Консолидација структуре керамике: захваљујући својој структури, фрагменти керамике су могли да се консолидују потапањем у 15–20% ацетонски раствор ОНО II–specijala – поливинил ацетата који продире до најситнијих пора у структуру керамике. Сушењем овог реверзибилног синтетичког полимера постигнуто је задовољавајуће учвршћивање структуре керамике. Реконструкција и реставрација: лепљење фрагмената обављено је лепком UHU–extra (поливинил ацетат и целулозни нитрат у стању гела). Делови који недостају допуњени су алабастер-гипсом и тонирани.

[21] Силикон-каучук масе веће или мање вискозности, изграђене су на бази силицијума, где је веза директна са угљеником органског радикала. Додавањем учвршћивача вулканизирају на собној температури у трајно еластичну силикон-гуму. За различите области употребе производе се одговарајући типови различите вискозности – од оних за ливење до оних за премазивање. Због својих особина да добро приањају, очвршћују, због лаке и чисте обраде, способности да улазе у сваку пору и због особине да могу да се лију, хемијски су инактивне, хладно вулканизирајуће силикон-масе су подесне за музејске потребе. Силиконске масе по свом типу фабрички су подешене, зависно од умреживача, да буду погодне за рад у различитим временским интервалима. При изради негатива одговара форми и обично није потребно никакво средство за изолацију. Порозне материјале, код којих се горња површина лако отире, треба премазати лаком на бази смола или неким премазом на бази воска, који се накнадно лако могу одстранити.

Очврсли силикон-каучук везује се са новоналивеним и може се ојачати текстилом. Силикони налазе своју примену у музејској делатности. Због својих повољних особина има различиту примену у конзервацији и реставрацији. Силикони одбијају воду – хидрофобни су и физичке константе су независне од температурних варијација.

[22] Способност бубрења различитих материјала за скидање форми у присуству органских растварача користи се за повећања нумизмата, медаља, гравура и других тешко препознатљивих детаља који на овај начин могу постати видљиви и јасни. Још 1958. год. Fuehrer је открио могућност да се Latex – природни силикон у петролеју, бензину, керозину, етру, тетрахлор-угљенику или у тешким уљима за 50% повећава у временском раздобљу од 12 до 24 сата. Ово повећање резултира даљом могућношћу повећања на исти начин. Силикон као материјал не деградира у растварачима и нарочито је применљив код плитких и пљоснатих шупљих форми. Исто тако и други природни и синтетички каучуци поседују ту способност. Искуство је показало да је бубрење, тј. повећање боље у петролеју него у бензину. Поред тога, форме су чврше него оне из бензина. Када изветри разређивач из силикона престаје способност бубрења, те се силикон враћа при-

ближно на почетну величину. Понављањем поступка узимања отиска са модела може се добити и неколико пута увећана копија.

[23] Један од великих проблема у изради керамике је како укалкулисати величину објекта после печења, односно одредити величину објекта коју треба направити да би се сушењем и печењем добила жељена величина. Уколико је познат проценат скупљања, тај проблем се може решити помоћу формуле:

5a = (100 – % скупљања) X Sb sb = 100 X Sa
100 100 – % скупљања
где је Sb = величина пре сушења и печења
Sa = величина после печења
(Ceramic Technology for Potters and Sculptors by Yvonne Hutchinson Cuff. London 1996, 89–90)

ЛИТЕРАТУРА

J. M. Andre, *Keramik und Glass*, Rembrandt Verlag Berlin, Fribourg 1976.

Ј. Ердељи, *Конзервација и реставрација керамике*, Рад војвођанских музеја, 18-19, Нови Сад 1969–1970.

Б. М. Фелиден, *Увод у конзервирање културног наслеђа*, Друштво конзерватора Хрватске, Загреб 1981.

R. Fournier, *Illustrated Dictionary of Practical Pottery*, Van Nostrand Reinhold Company, New York 1977.

Р. Граовац, *Основи керамике*, Виша педагошка школа Нови Сад, Нови Сад, 1966.

В. Костић – Љ. Костић, *Хемијско технолошки лексикон*, Издавачко радна организација Рад, Београд 1980.

Либшер и Вилерт, *Технологија керамике*, Уметничка академија у Београду, Београд 1976.

G. Mazanetz, *Erhaltung und Wiederherstellung von Bodenfunden gebrante Tongegenstende*, Fefase und Ziegel, Heft 3; Herausgeben vom Amt für Kultur und Volksbildung der Stadt Wien 1955.

J. V. Noble, *The Techniques of painted Attic Pottery*, Watson – Guptill Publications, New York 1956.

H. J. Plenderleith, *The conservation of Antiquities and Works of Art*, London Oxford University, New York, Toronto 1956.

F. Rathgen, *Die konservirung von Alterthumsfunden*, W. Spomann, Berlin 1898.

D. Rhades, *Klay and Glazes for the Potter*, Pitman Publishing Limited, London 1975.

R. Wihr, *Restaurieren von Keramik und Glass*, Callwey, München 1977.

М. Поповић Живанчевић, *Конзервација и реставрација фрагментоване зделе из Виминацијума*, Зборник Народног музеја XI, Београд 1983.

М. Поповић Живанчевић, *Конзервација керамике Ђердапа II*, Народни музеј, Београд 1994.

T. Birks, *The Complete Potter's*, London 1933.

J. Ersfeld, *Formen und Giessen*, Weimar 1982.

Б. Стајевић, *Говор глине*, Етнографски музеј у Београду, Београд 1992.

H. Waidacher, *Príručka všeobecnej muzeológie*, Bratislava 1999.

Y. Hutchinson Cuff, *Ceramic Technology for Potters and Sculptors*, London 1966.

S. Buys, V. Oakley, *The Conservation and Restoration of Ceramics*, London 1993.

D. Cowley, *Moulded and Slip Cast Pottery and Ceramics*, London 1978.

I. Freestone, D. Gaimster, *Pottery in the Making*, London 1997.

J. Larney, *Restoring Ceramics*, London 1978.

The Conservation of Culture Property, UNESCO XI, Belgija 1968.

Neue Museums Kunde, DDR Berlin, 3/86.

Muzeologicke sešity, Brno 1986.

Т. I

Ватиноидни пехар – урна и два керамичка идола
пре конзервације и рестаурације

Керамички идоли после конзервације и рестаурације

Ватиноидни пехар – урна и два керамичка идола
после конзервације и рестауације

◄ *Импрегнација*
ОХО специјалом

Т. II

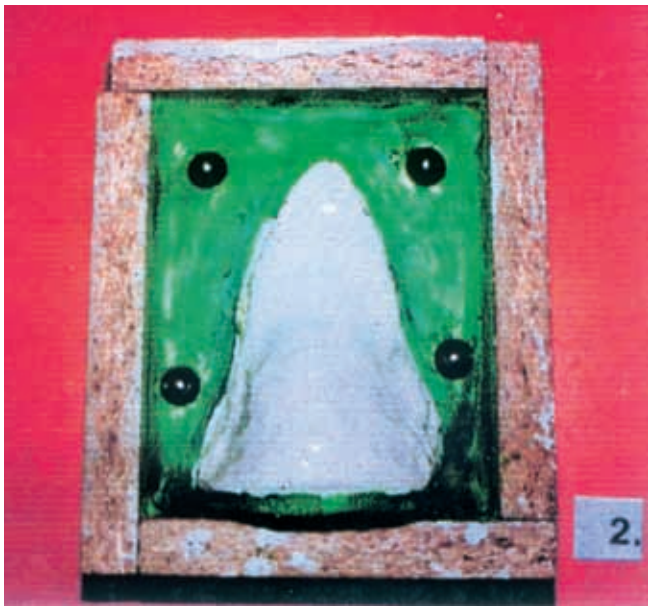

Т. III

Поступак одливања силиконског калупа 2.

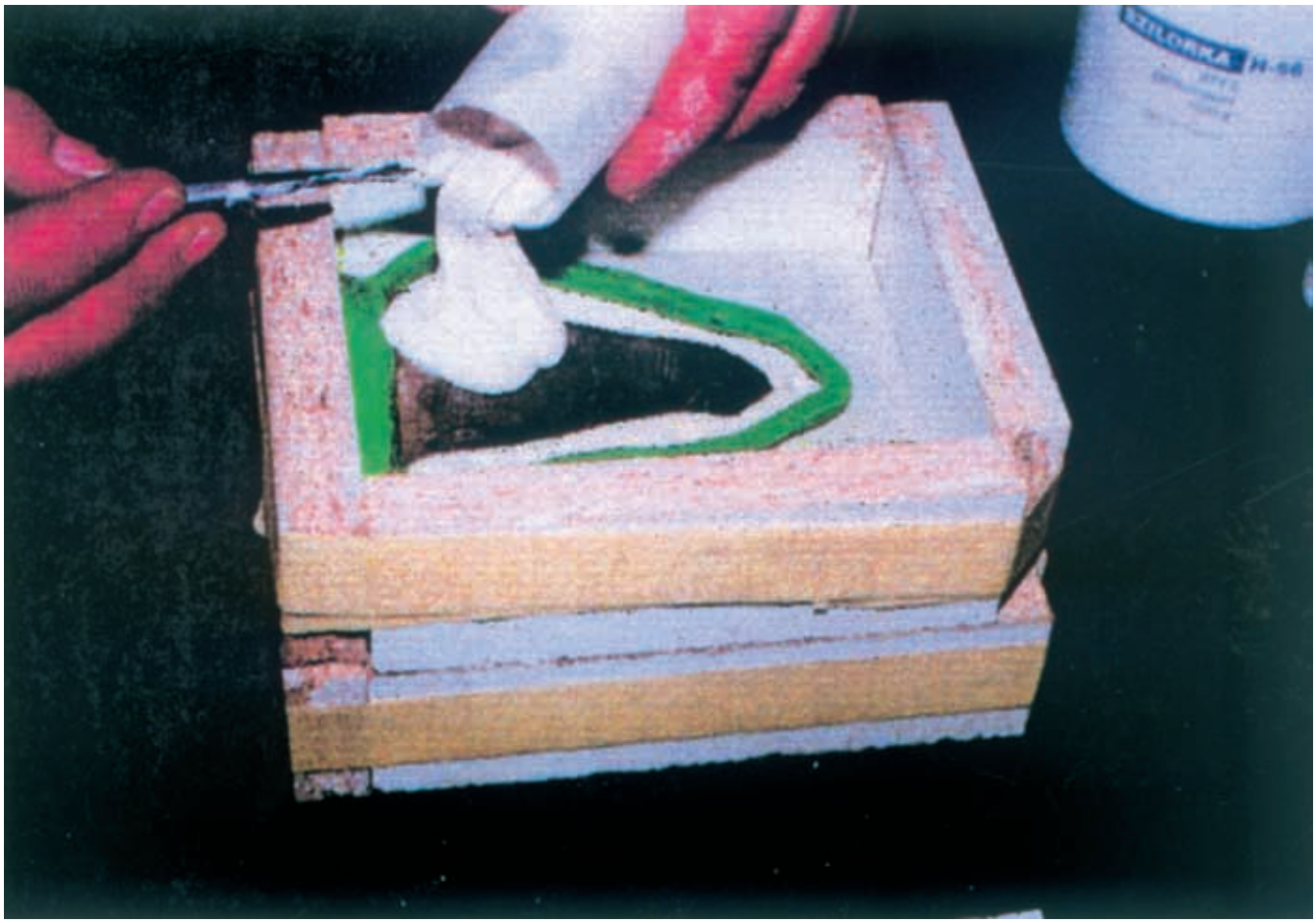

Одливање силиконског калупа 2.

Одливање силиконског калупа 1.

Т. IV–V

Т. VI– VII

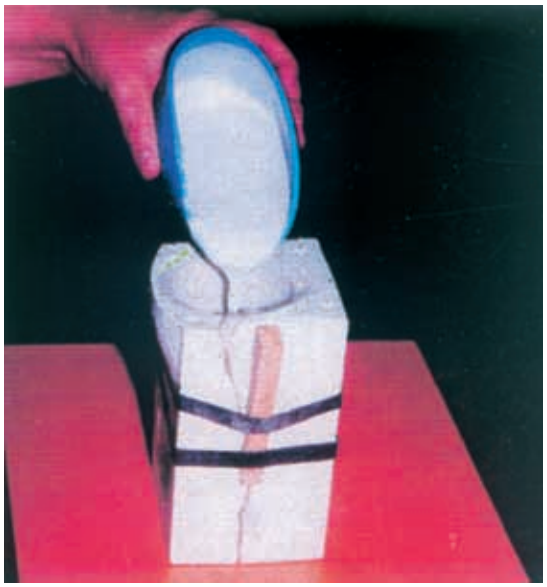

Одливање и готови гипсани одливци поред оригинала

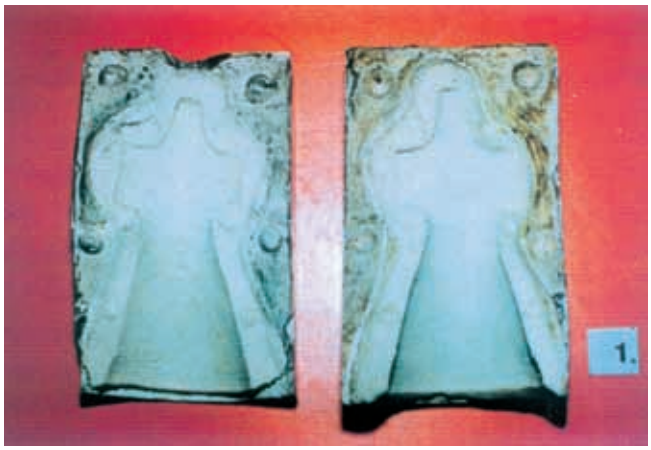

Одливање силиконског позитива 1.

Т. VIII– IX

Одливање гипсаног калупа 1
(десно горе и доле)

Испитивање способности бубрења силикона у органским растварачима

Т. X *Израда копија у глини квечовање*

Dragana Živković

UDC: 904:75.052 (497.113 Hrtkovci)
069.44:75.052

RESTAURACIJA I KONZERVACIJA RIMSKE FRESKE

Apstrakt *– U ovom radu opisan je u potpunosti postupak restauracije rimske freske, datovane u III i IV vek, koja potiče sa lokaliteta Vranj u Hrtkovcima (villa rustica). Navedeni su razlozi koji su me opredeljivali u izboru materijala i postupaka prilikom restauracije. Upoređene su stare metode restauracije sa sadašnjim. Dat je prikaz osnovnih karakteristika razvoja rmskog zidnog slikarstva. Ova freska se danas nalazi na stalnoj postavci Muzeja Vojvodine u okviru arheološke celine.*

Ključne reči *– Rimske freske, restauracija, konzervacija, arheološki nalazi, Hrtkovci*

Abstract *– The complete process of restoring the Roman fresco, dating from the 3rd and 4th century, which was found at the site of Vranj in Hrtkovci (villa rustica L.) is described in this paper. The reasons which influenced my selection of the material and procedures during restoration are stated as well. The old restoration methods are compared with the new ones. Basic characteristics of the Roman mural painting development are given. Today, this fresco can be seen in the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina within the archaeological unit.*

Key words *– Roman frescos, Restoration, Consrvation, Archaeological findings, Hrtkovci.*

UVOD

Arheološki lokalitet Vranj se nalazi na levoj obali istoimenog potoka u Hrtkovcima. Sistematsko istraživanje ovog lokaliteta vršeno je u više navrata: 1991, 1994, 1997. i 2004.[1] godine. Sistematsko-zaštitnim iskopavanjima Muzeja Vojvodine rukovodila je dr Velika Dautova Ruševljan. Prilikom istraživanja, 1991. godine, na imanju Nemet Stjepana, u ulici Lole Ribara br. 75, katastarski. br. 1428, nađeni su arhitektonski ostaci većeg imanja sa više građevina (*villa rustica*). Zaključno sa 2004. godinom, pronađene su tri građevine. U daljim istraživanjma, 2006. i 2007. godine prođeni su ostaci zida apside novog objekta.[2] Građevina 1, koja se sastoji iz više prostorija, bila je stambena zgrada imućnog posednika imanja. Na to ukazuju ostaci fresko sloja, podnog mozaika, sistema zagrevanja i kanalizacione mreže.[3] U okviru vile pronađeni su keramički, stakleni i koštani predmeti, kao i novac, koji ovu vilu datuju u III i IV vek. Ovaj objekat je orijentisan istok-zapad, a u blizini njegovog ulaza nađen je sloj, koji se sastoji od velikog broja fragmenata zidnog slikarstva.[4]

Na terenu je vršena osnovna zaštita iskopanog materijala bez dalje restauratorske obrade. Tek 2004. godine, u Muzej Vojvodine, pristižu fragmenti fresaka dopremljen u 10 kutija. Sadržaj materijala u kutijama nije bio razvrstan u posebne celine, te pretpostavljam da su fragmenti pakovani redom, onako kako su pronalaženi na lokalitetu. Po uvidu u materijal, prvi konzervatorski predlog se odnosio na čišćenje i konzervaciju fragmenata. Kako je bio planiran nastavak iskopavanja na istom lokalitetu, u 2006. i 2007. godini, smatrala sam da treba sačekati eventualane nove nalaze, koji bi omogućili kompletniju rekonstrukciju celina. Međutim, takav koncept rada nije bio moguć iz razloga što je tretman i bio preduzet u cilju pripreme eksponata za predstojeću izložbu o rimskoj vojsci u Sremu.[5] Zato je traženo da se izvrši što preciznija rekonstrukcija i da se napravi eksponat koji bi predstavljao isečak iz celine jednog zida, a u skladu sa konzervatorsko-restauratorskim principima. U takvoj situaciji je neophodno da se brižljivo isplanira postupak restauracije poštujući princip reverzibilnosti iz razloga eventualne buduće nadogradnje freske. Sledeći problem koji se nametao bio je način i mogućnost rekonstrukcije u logične celine. Problem težine, čvrstine i otpornosti na vlagu, morao je biti rešen da bi bio moguć bezbedan transport eksponata, pošto je planirano da izložba gostuje i u drugim muzejima.

Postavljeni zadatak je bio veoma kompleksan, pogotovo što je rimsko zidno slikarstvo postalo bolje poznato, u tehnološkom i stilskom pogledu, nakon i na osnovu otkrića fresaka Pompeje, ustanovljena je podela na četiri likovna stila. Zbog toga, pre opisa konzervatorsko-restauratorskog postupka, dajem opšti pregled osnovnih karakteristika razvoja rimskog zidnog slikarstva, kako u likovnom, tako i u tehnološkom smislu, što sam imala u vidu prilikom izbora postupaka.

OPŠTI PREGLED RAZVOJA RIMSKOG ZIDNOG SLIKARSTVA

Rimljani su stvorili umetnost koja pokazuje manju originalnost, ali koja je svojim ostvarenjima izvršila veliki uticaj na dalji razvoj evropske umetnosti i obeležila jedno od najznačajnijih razdoblja u istoriji umetnosti. Umetnici se u početku pojavljuju kao nastavljači i čuvari tekovina etrurske i grčke umetnosti, da bi u kasnijim periodima prerasli u originalne stvaraoce. Veću nezavisnost od helenskih uticaja rimska umetnost počinje da pokazuje u doba kasnog carstva. To je rezultat unutrašnjeg razvoja rimske umetnosti i stvaranja veće popularizacije sopstvenih elemenata u formiranju tzv. provincijske umetnosti.

Likovni izrazi rimskog zidnog slikarstva

O rimskom slikarstvu se može govoriti na osnovu sačuvanih zidnih slika, posebno u: Pompeji, Herkuleniji, Rimu, Boskorealeu. U sadržajnom pogledu to slikarstvo je potpuno oslonjeno na helensko, dok je u stilskom pogledu ta zavisnost nešto manja.

Rimljani su često ukrašavali zidove svojih prostorija, češće nego plafone. Zidovi su bili oslikani tako da smo mogli da razlikujemo tri dela: temelj, srednji deo i friz. Srednji deo je bio prilično oslikan, sa najviše detalja, dok su temelji i friz činili njegov okvir. Motivi zidnog slikarstava su većinom zavisili od namene prostorije. Na našem tlu su najverovatnije delovali putujući majstori, koji su sa sobom nosili uzorke motiva, koje je naručilac birao u skladu sa tadašnjom modom. Naravno, na to su uticali zahtevi bogatih naručilaca, koji su u to vreme diktirali modu. Međutim u kasnijem rimskom periodu umetnici zidnog slikarstava se oslobađaju tereta nasleđa i počinju da traže sopstvena likovna rešenja, koja preživljavaju i opovrgavaju klasično helensko mišljenje da je dekorativno zidno slikarstvo manje vredno.

Prvi koji je rimsko zidno slikarstvo podelio na umetničke stilove je bio A. Maj (1882. godine) uzor mu je dao prvi utemeljivač istorije evropske umetnosti J. Winkelmann, koji je u XVIII veku pojam stilova zidnog slikarstva uneo u likovnu umetnost. Majeva podela[6] pompejskog zidnog slikarstva se sastoji iz četiri razvojna stila:

1. *Inkrustacioni stil* (200 do 70 g. p. n. e), karakteriše pravilne, različito obojene celine, koje imitiraju mermerne ploče. Vitruvije prvi opisuje ovaj način oslikavanja.[7]

2. *Iluzionistički stil* (sredina I veka p. n. e.) tu se pojavljuju naslikani arhitektonski delovi (stubovi, korniši, prozori, kandelabri, girlande, itd.) sa predstavama pejzaža, koji zajedno stvaraju iluziju širokih prostora. Vitruvije navodi o ovom stilu sledeće: „toga u prirodi nema, niti može biti, niti je ikada bilo. Nova moda prisiljava loše sudije da osude dobru izradu jer je, navodno, dosadna. Ali kako tanka trska može da drži krov ili kandelaber ukrase timpanona? ... Ne mogu se odobravati slike koje ne liče na stvarnost. Čak i kada su dobre izrade, možemo ih hvaliti samo ako prikazuju istinsku temu i ne prekoračuju pravila umetnosti“.[8] Ovde dolazi do izražaja tipična rimska kompozicija sa vertikalnom i horizontalnom podelom na tri dela. Ipak, bez obzira na tadašnje kritike, rimsko zidno slikarstvo počinje da zamenjuje slike na drvetu, koje su ukrašavale grčke kuće.

3. *Avgustov stil* (od 20. g. p. n. e. do sredine I veka) primenjuje iste elemente kao i drugi, samo ih tretira u ravni. Preovlađuju ravne, dekorativne površine širokih ravni, jakih boja, uglavnom crnih i crvenih pigmenata. Ovde se zadržava uobičajena podela zidova. Glavna figura ili grupa figura je postavljena na sredini zida. Sve figure su uključene u kompoziciju. Grčki motivi su prilagođeni rimskom načinu shvatanja umetnosti.

4. *Flavijevski stil* (zadnja četvrtina I veka). Ovaj stil se vraća u iluzionistički tretman i obogaćiju ga raskošni elementi. Oslikana arhitektura gubi predstavu realnosti i plastičnosti. Dodaci složenim arhitektonskim scenama su mrtve prirode. Obično su naslikane u lažnim nišama ili na policama, tako da predmeti koji su često raspoređeni na dva nivoa, ostaju blizu gledaoca. Kolorit se temelji na žutoj, zlatnoj i beloj boji. Zidovi se ukrašavaju tako da podsećaju na tepih.

ISTORIJSKI RAZVOJ TEHNIKA RIMSKOG ZIDNOG SLIKARSTVA

Činjenica da su do današnjih dana očuvane rimske freske, nam govori o njihovoj kvalitetnoj tehnologiji izrade, koja je imala svoju izraženu postupnost i sistematičnost.

Malteri

Etrurska arhitektura u svom kasnom dobu upotrebljava malter. Dodirom sa Kartaginom od III v. p. n. e. uvodi se ovo vezivno sredstvo u rimsku konstrukciju i od tada malter igra značajnu ulogu u građavinarstvu Rima.[9] Upotrebljavao se kao podloga za zidno slikarstvo u rimskim kućama, a pravljani su od gašenog kreča (kalcijum-hidroksid) kao veziva i peska, cigle različite granulacije, sitnog kamena kao punioca. Da bi osigurali dobro vezivanje maltera dugo su ga držali u mokrom stanju. Takvim postepenim sušenjem, dobijala se na površini maltera prozirna i

vrlo tvrda skrama kalcijum-karbonata. Rimski kreč je imao u sebi dosta kalcijum-hidroksida, tako da je pod uticajem ugljen-dioksida prelazio u kalcijum-karbonat, to je taj fin i proziran sloj na površini zida, koji u sebe veže pigment i zid čini vodootpornim. Kreč sa puno kalcijuma se dobijao pečenjem belog, tvrdog krečnjaka, isključivo na drvima i na strogo kontrolisanoj temperaturi. Tako dobijen negašeni kreč se gasio u jamama, sa dodavanjem vode uz mešanje. Prema tadašnjem zakonu kreč je morao da odleži u krečani tri godine.[10]

Rimljani su poznavali i drugi način pripreme kreča koji je poznat iz Grčke, opisuje ga Vitruvije.[11] Ovaj metod je zahtevao dodatno mešanje i gnječenje krečne mase sa velikim hrastovim kolcima, a potom je krečna masa dugo sazrevala. Ovo je zahtevalo velike grupe radnika, te je manje korišćen.

Rimski majstori zidnog slikarstva poznavali su desetak vrsta maltera. Obično su stavljali dva ili tri sloja grubog maltera, a na to tri ili četiri sloja finog:

1. Grubi sloj je bio debljine od 7 do 25 mm, korišćen je za popunjavanje neravnina na zidu i kao podloga za nove slojeve. Rađen je u razmeri 1:4 (1 kalcijum-hidroksida: 4 peska) ili 1:3.
2. Sledeći sloj je bio u razmeri 1:2, ova razmera se koristila i u dva ili tri naredna sloja.
3. Završni sloj na kojem se slikalo bio je u razmeri 1:1 (mermerni prah: kalcijum-hidroksid) toniran, sa grubo mlevenim pigmentima.

Rimska zidna dekoracija bila je islikana na glatkom malteru. Stepen glatkoće se razlikovao u zavisnosti od praktične funkcije površina. Na osnovu glatkosti i dalje obrade možemo napraviti sledeću podelu:

1. Izglačane površine, koje su pri postupku glačanja dobile mutnu površinu i gde se vidi struktura maltera. Na tim površinama boja se nanosila u retkom stanju, što je dodatno isticalo grubost maltera. Rađeno je fresko tehnikom. Ovakav rad se uglavnom koristio za manje reprezentativne prostorije i likovne predstave na zidovima.
2. Glatki malteri na kojima se ne vidi struktura, uglačavani su do njihovog potpunog zgušnjavanja, a u ovu grupu spada većina rimskih maltera. Pigment je nanošen u srednje retkom stanju. Negde su površine nakon bojenja ponovo glačane, te tako dobijaju dodatni sjaj, koji je zavisio od dužine glačanja, strukture pigmenata i vlažnosti podloge. Ova metoda se koristila za jednobojne površine na kojima su se nalazili geometrijski ili stilizovani floralni motivi.
3. Malteri sa visokim sjajem su, pored običnog glačanja, bili brušeni i polirani. Važno je bilo da brusni kamen bude iste boje kao i podloga. Brusila se suva površina (pošto se stvorio $CaCO_3$), koja se naknadno kvasila, pigment se više puta nanosio i glačao. Po ovakvim površinama se nije oslikavalo, već su one služile kao imitacija kamena ili mermera. Naučnici su se bavili proučavanjem tehnika glačanja maltera tako da imamo različite opisane postupke:

– W. Klinkert opisuje sledeći postupak: ruka se navlaži sa retkim vodorastvorljivim lepkom (npr. tutkalo), pa se uroni u mermerni prah i tako se utrljava u bojeni sloj.[12] U ovom slučaju mermerni prah je sredstvo za poliranje.

– Plinije kaže da bi malter imao sjaj treba upotrebljavati što stariji kreč.[13] Takođe spominje upotrebu kožnog tutkala, koje je pravljeno od volovskih ušiju i koje se meša sa pigmentom.

Na osnovu ovih zapisa možemo pretpostaviti da vezivo ne treba tražiti samo u neorganskim materijalima već i u organskim.

Hemijske reakcije pri oslikavanju fresko tehnikom

Fresko tehnika podrazumeva da se pigmenti mešaju sa krečnom vodom i nanose na svež malter. Krečno vezivo se razlikuje od drugih, ono stvara kristale koji iz kalcijum-hidroksida prelaze u kalcijum-karbonat. Kalcijum-karbonat ($CaCo_3$) pri pečenju oslobađa ugljen-dioksid (CO_2) i prelazi u kalcijum-oksid (CaO), odnosno živi kreč, koji sa vodom daje kalcijum-hidroksid ($Ca(OH)_2$), tj. gašeni kreč. Pri fresko tehnici kalcijum-hidroksid, koji je u malteru, iz vazduha uzima ugljen-dioksid, dok voda isparava i ponovo se pretvara u kalcijum-karbonat:

$$CaCO_3 \xrightarrow{-CO_2} CaO \xrightarrow{+H_2O} Ca(OH)_2 \underset{+CO_2}{\xrightarrow{-H_2O}} CaCO_3$$

Tehnika tempera rimskih majstora, seko tehnika

U ovoj tehnici zidovi se oslikavaju na suvom malteru. Veziva za pigmente su različita, uobičajeno vezivo se dobijalo od jaja. Žumance sardži 47% vode, belančevine, lecitina, ulja i obojeni lutelin. Jajčano ulje sadrži oleinsku i linolinsku kiselinu, što daje obojenoj površini elastičnost i postojanost. Lecitin veže vodu iz žumanceta sa bojom. Ova tehnika potiče još iz Egipta. Plinije kaže da jajčana boja daje sjaj i živost i da mora postojati podloga da ne bi došla u dodir sa krečom iz maltera.

Pored jajčane korišćena je i biljna emulzija, koja se dobijala od smokve, mlečike i drugih biljaka koje sadrže mlečni sok. Biljni mlečni sok sadrži 70% vode, smole, belančevina i šećera. Pored odličnih vezivnih

kvaliteta ova emulzija ima dobru sposobnost konzerviranja boje. Verovatno iz tog razloga nailazimo na različite recepture mešavina ove dve emulzije. Na primer: žumance se izvadi iz opne i pomeša sa biljnim sokom u razmeri 3:1 i doda se količina vode približna količini žumanceta. Umesto žumanceta se upotrebljavalo i biljno tutkalo, koje se dobijalo pri kuvanju pšeničnih zrna.

Pigmenti

Mikrohemijske analize egipatskog i rimskog zidnog slikarstva pokazuju da pigmenti uglavnom potiču od neorganskih materijala. Organski se pojavljuju u manjim količinama i uglavnom u mešavini sa neorganskim pigmentima.

Beli pigmenti

Prirodna kreda se dobijala od višegodišnjeg, dozrelog, gašenog kreča. Takav kreč je bio bogat kalcijumom sa veoma malo vode. Dobijao se tako što se više puta ispirao i iz tako prečišćenog kreča su pravljene kuglice, koje su sušene na suncu i nakon toga mlevene. Važan je bio ukus pigmenta, dobar pigment nije smeo biti ni kiseo ni gorak. Možemo zaključiti da su Rimljani i bez posebnih sprava uspevali da odrede Ph vrednos kreča, ni kiseo ni gorak, znači Ph neutralan.[14]

Olovno bela (bazni olovni karbonat, $2PbCO_3Pb$) je najstariji neorganski pigment, korišćen u starom Egiptu. Vitruvije veoma detaljno opisuje postupak dobijanja olovnog pigmenta na Rodosu: u bure se položi pruće, ulije se sirće i na njega se položi olovna ploča. Ovako pripremljena masa se poklopi i ostavi da odstoji nekoliko sati. Kada se završi proces dobijemo kvalitetan olovni pigment, bele boje.

Olovna bela se samostalno retko koristila u zidnom slikarstvu. Uglavnom je korišćena za posvetljavanje drugih mineralnih pigmenata. Ima dva značajna nedostatka, lošu pokrivnu moć i veoma je otrovna.

Okeri

Okeri su prirodni zemljani pigmenti, koji su veoma rašireni širom sveta, koriste se u svim istorijskim razdobljima od preistorije. Imaju širok raspon boja od svetložute do crvenosmeđih nijansi. Vitruvije piše kako se smeđa zemlja na grčkom jeziku nazivala oker i da se najbolji dobijao u Atini, te su ga iz tog razloga zvali atinski pigment. U Rimu je korišćen naziv silin, a danas tu vrstu pigmenta zovemo siena.

Orpiment, realgar, a poznat je i kao auri pigment. Spominje ga Plinije, navodeći da se uvozi iz Sirije. Nalazi se u prirodi kao Arsenik disulfid (As_2S_3) i veoma je otrovan.

Crveni pigmenti

Crveni oksidi[15] dobijaju se od crvene zemlje sa većom količinom gvožđa i široko su rasprostranjeni u prirodi. Antika je razlikovala sedam vrsta ove crvene: pompejsko, persijsko (kaput mortum), sinopsijsko, afričko, španjsko, napuljsko i indijsko.

Cinober je živin sulfid (HgS). Zdrobljen u prah je korišćen kao pigment. Prirodni cinober se koristio u Grčkoj. Antički majstori su ovaj pigment upotrebljavali kao temperu, za bojenje u seko tehnici, odnosno na suvom malteru, koji je prethodno bio toniran sa smeđim okerom. Plinije ovaj pigment naziva Minijumom i navodi da je uvožen iz Španije (Sisapo, današnji Almaden). Nađen je na mnogim rimskim i pompejskim zidnim slikama i veoma je dobro očuvan, što govori o njegovoj postojanosti.

Plavi pigmenti

Lapis lazuli je prirodni ultramarin, poludragi kamen po kojem je pigment i dobio ime. Pojavljuje se još u Egiptu. Drobljenjem ovog poludragog kamena dobija se prah koji se meša sa uljanim pastama i voskovima. Plinije piše da su se od ovog kamena dobijale četiri svetle i četiri tamne nijanse plave boje. Ovaj pigment se koristio u obe zidne tehnike (seko i fresko).

Azurit je bazni bakarni karbonat, $Cu_3\,(Co_3)2(OH)_2$. Poznat je još iz Egipta. Dobijao se mlevenjem minerala. Boja je gubila na intenzitetu, ako je bio pigment suviše usitnjen. U rimskom zidnom slikarstvu je upotrebljavan za seko tehniku.

Egipatsko plavo ubraja se u najstarije veštačke pigmente. To je silikat bakra i kalcijuma. Postupak dobijanja ovog pigmenta je sledeći: od mešavine samlevenog peska i strugotina bakra pravljene su kuglice, koje su pečene na visokim temperaturama, do njenog potpunog sjedinjavanja.

Indigo plava je organska boja biljnog porekla, koja se dobija iz različitih suptropskih biljaka. Stablo i lišće ovih biljaka potapali su se u vodu i dobijao se rastvor, koji se menjao pod uticajem svetlosti od crvene do modre.

Crni pigmenti

Crna od čađi je nastajala sagorevanjem drveta (bukve, hrasta, topole, lipe, smreke...) i kostiju.

Mineralni crni pigment ili crna kreda dobijala se drobljenjem i ispiranjem više vrsta glina bogatih ugljem.

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA RIMSKIH ZIDNIH SLIKA

1. OPIS FRAGMENATA PRE KONZERVACIJE I RESTAURACIJE

Veličine fragmenata zidnog maltera, su veoma različite, od 2 do 20 cm, a debljine od 5 do 7 cm. Na fragmentima se nalaze naslage zemlje i kalcinacije. Na poprečnom preseku vide se dva sloja maltera. Oslikana površina je veoma čvrsta, najverovatnije joj čvrstinu daje skrama nastala pri primeni fresko tehnike. Na bojenom sloju nisu primetna podklobučenja, ljuspanja i oštećenja druge vrste. Moguće je nazreti žutu, crvenu i belu boju *(sl. 1)*.

2. OPIS MALTERA

Napravljen je poprečni presek maltera *(sl. 2)*, gde su vidna dva sloja:

a) površinski sloj veoma je čvrst, bele boje, debljine od 0,5 do 1 cm. U njemu su pod mikroskopom vidljive čestice peska, kreča i mermernog praha.

b) donji sloj se osipa i nije zadovoljavajuće čvrstine, sivkaste je boje, debljine od 3 do 5 cm. U njemu su vidljivi tragovi mlevene cigle, kamena (prečnika od 3 mm do 5 mm), peska i kreča.

3. OPIS BOJENOG SLOJA

Zidne slike su rađene fresko tehnikom, što se dalo zaključiti po vidljivoj skrami na bojenom sloju, njenoj otpornosti na vodu i otpornosti na mehaničko naprezanje. Oslikani sloj se nalazio u dobrom stanju, nisu primećena mikrobiološka oštećenja izazvana bakterijama i gljivicama, niti ljuspanje, podklobučenje i pulverzije *(sl. 3)*.

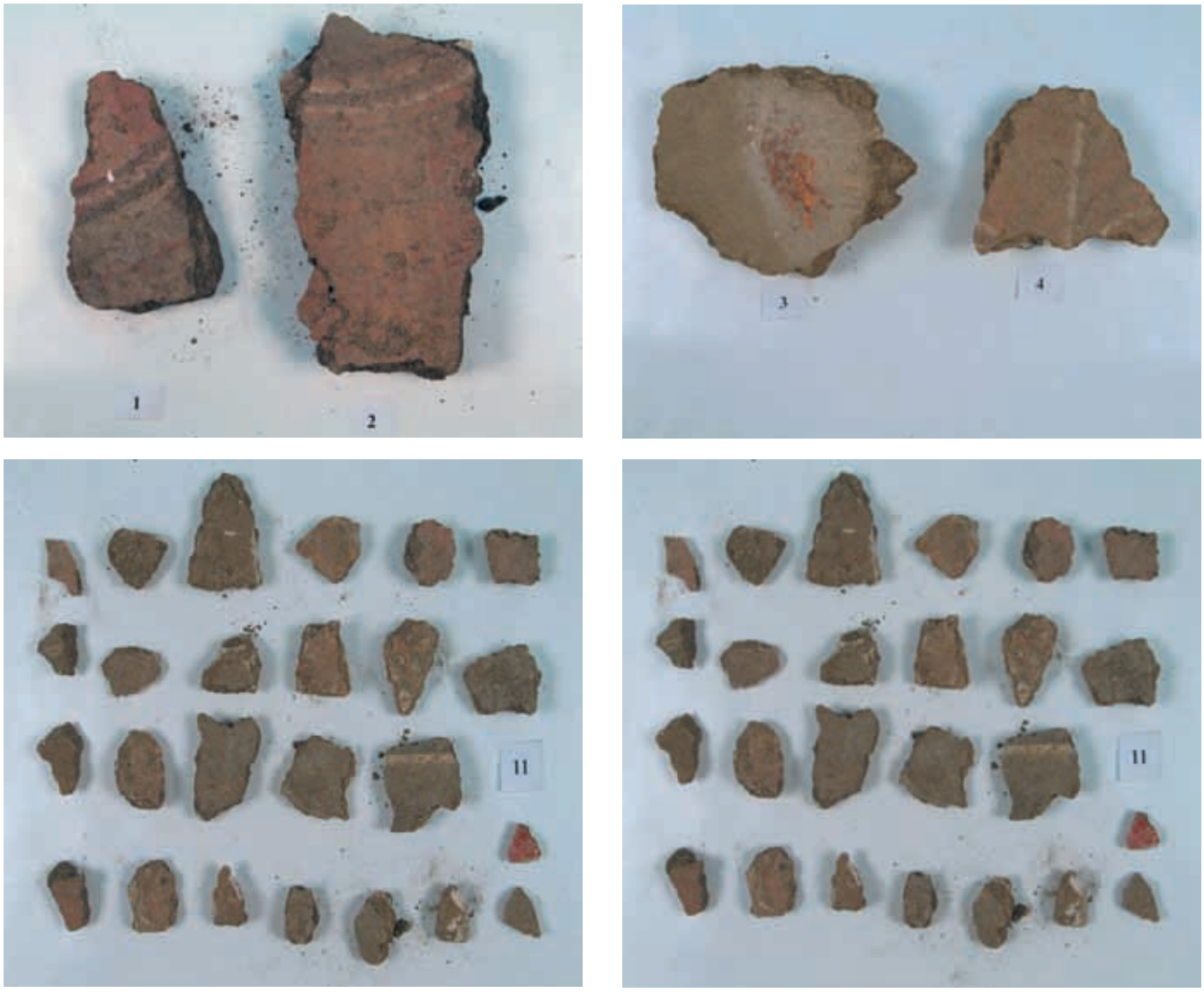

Slika 1. Izgled fragmenata pre konzervacije

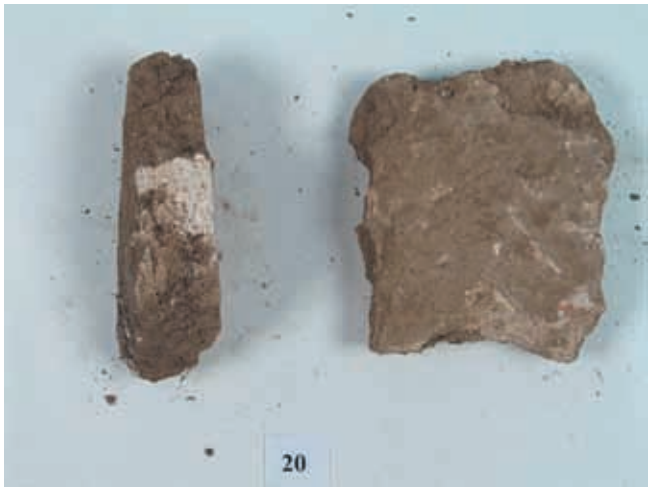

Slika 2. Poprečni presek maltera

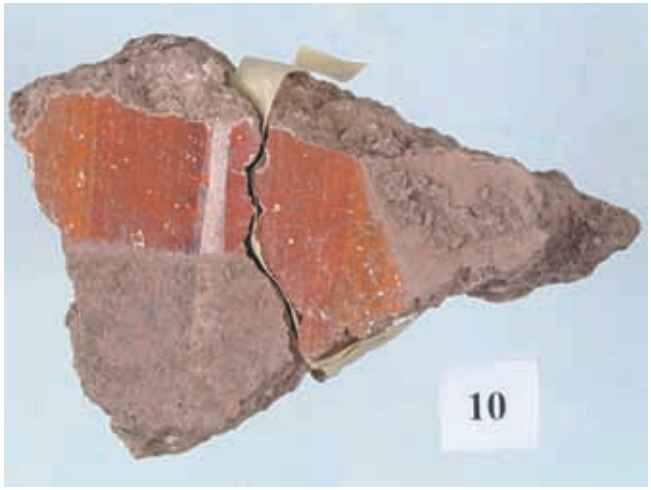

Slika 3. Izgled oslikanog sloja

4. ANALIZA PIGMENATA

U slikarskom postupku korišćeni su sledeći pigmenti: crveni, plavi, oker, sivi, crni i beli. Analiza pigmenta je vršena u tri pravca: mehanička, mikroskopska i hemijska.

– Mehaničkom analizom je ustanovljena otpornost pigmenta na različita trenja. Vršene su probe mehaničke otpornosti gumicama i četkama različite mekoće.

– Pod mikroskopom je utvrđena granulacija i kompaktnost pigmenata.

Ove dve analize pokazuju da su: oker, crveni, beli, crni i sivi pigmenti kompaktni, nevidljive granulacije i otporni na mehanička trenja, a plavi pigment je veoma nestabilan i krupnije granulacije. Nestabilnost plavog pigmenta na mehanička trenja može ukazati na njegov loš kvalitet i primenu seko tehnike u pojedinim delovima freske.

– Hemijskom analizom je utvrđena stabilnost pigmenata na sledeće rastvarače: vodu, natrijumbikarbonat ($NaHCO_3$) i aceton. Ispitivanja su rađena po principu od blažih ka jačim rastvorima i na svakom pigmentu ponaosob. Utvrđeno je da su svi pigmenti otporni na ova tri rastvarača.

5. KONZERVATORSKI RADOVI

5.1. Priprema

Celokupan materijal je sagledan i razvrstan po boji, poređan u kutije sa peskom i ovakvim razvrstavanjem izdvojeno je više celina. Ali pravi izgled pojedinih fragmenata može se sagledati tek posle čišćenja.

5.2. Čišćenje

U praksi se koristi tri načina čišćenja: mehaničko, hemijsko i kombinovano. U ovom slučaju primenjivano

Silika 4. Delimično očišćeni fragmenti

je mehaničko čišćenje, koje je ujedno i najbezbednije. Za čišćenje su korišćene uobičajne alatke (četke razne mekoće, različite gumice...), gumice su se pokazale kao vrlo efikasno sredstvo *(sl. 4)*.

5.3. Konsolidacija bojenog sloja

Konsolidacija nije uvek neophodna, ali u ovom slučaju je primenjena iz više razloga: da bi se učvrstio malter i nepostojani plavi pigment, izbegao eventualni uticaj vlage i vratio sjaj bojenom sloju, koji je izgubljen tokom vremena. Kao konsolidant je upotrebljen rastvor sintetičke smole Paraloida B72[16] u acetonu, radi boljeg penetriranja konsolidanta menjan je njegov viskozitet. Sa promenom koncentracije rastvora od 2 do 5% vršeno je natapanje u više faza. Konsolidacija bi bila uspešnija da su postojale mogućnosti potapanja u vakumu *(sl. 5.)*.

6. REKONSTRUKCIJA I RESTAURACIJA

Dosadašnjim intervencijama izvršena je zaštita fragmenata zidne freske. Nakon toga usledili su sledeći koraci: rekonstrukcija mogućih celina, crtež rekonstrukcija, izrada i učvršćivanje fragmenata na odgovarajuću podlogu, postavljanje nedostajućeg maltera na celini i retuš.

Na samom početku je bilo 167 fragmenata. Fragmenti su po boji slagani u pesak pri čemu je izdvojeno više celina:

- oker crvena bordura (sl. 6a),
- oker plava bordura (sl. 6b),
- oker sa crvenim isprekidanim linijama i oker sa belom i crvenom polukružnom linijom,
- oker sa crvenom i urezanom belom polukružnom linijom,
- plavocrvena bordura (sl. 6c),

Silika 4. Delimično očišćeni fragmenti

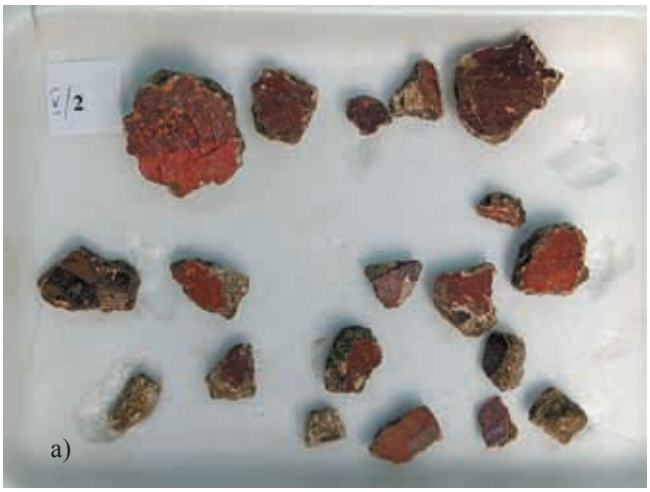

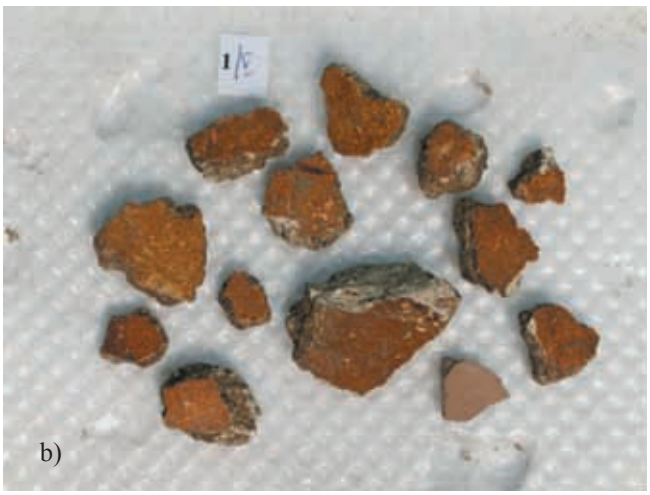

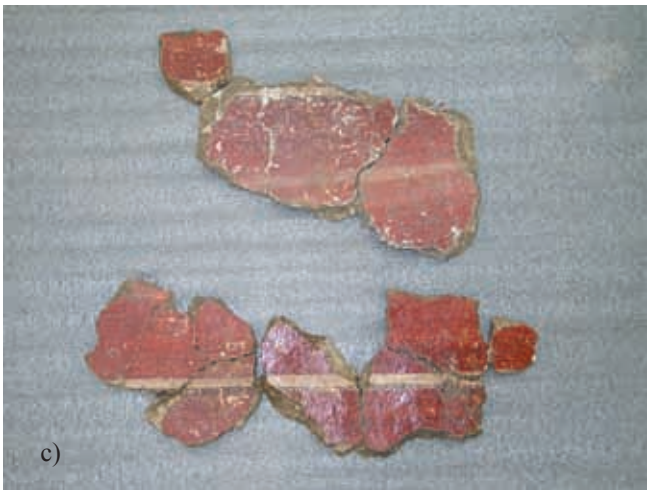

Slika 5. Izgled konsolidovanih fragmenata (a–c)

▲ *Slika 6. Izgled likovnih celina (a, b, c)*

– crvena (sl. 7),
– plava (sl. 8a),
– plava sa belim i crnim zrakastim linijama spojenim na isečku oker kružnice (sl. 8b).

Prvo je izdvojeno pet fragmenta iz celine crveno oker bordure (sl. 8) od kojih je napravljena probna rekonstrukcija dimenzija 24,5×30 cm (sl. 9).

Nakon toga je izdvojen 31 fragment za rekonstrukciju, od celina: okercrvena bordura, oker sa crvenim isprekidanim linijama i oker sa belom i crvenom polukružnom linijom, okerplava bordura, plava i plavocrvena bordura.

Sledeći pokušaj je bio da se u crtežu 1:1 izvrši rekonstrukcija. Nakon niza merenja i crtanja, utvrđeno je da pored date horizontlne podele, postoji vertikalna, koja je načinjena belim linijama i zrakasto se sužava. Nije se moglo utvrditi koji je raspon između horizontalnih podela, ali sasvim je jasno da su poređane po utvrđenom redu.

6.1. Učvršćivanje fragmenata i izrada nosača

U ranijim konzervatorskim intervencijama nosači su izrađivani od različitih materijala: drvo, plastika, platno, itd. Laneno platno se često upotrebljavalo kao nosač i pokazalo se kao najlošije rešenje. Ovakav

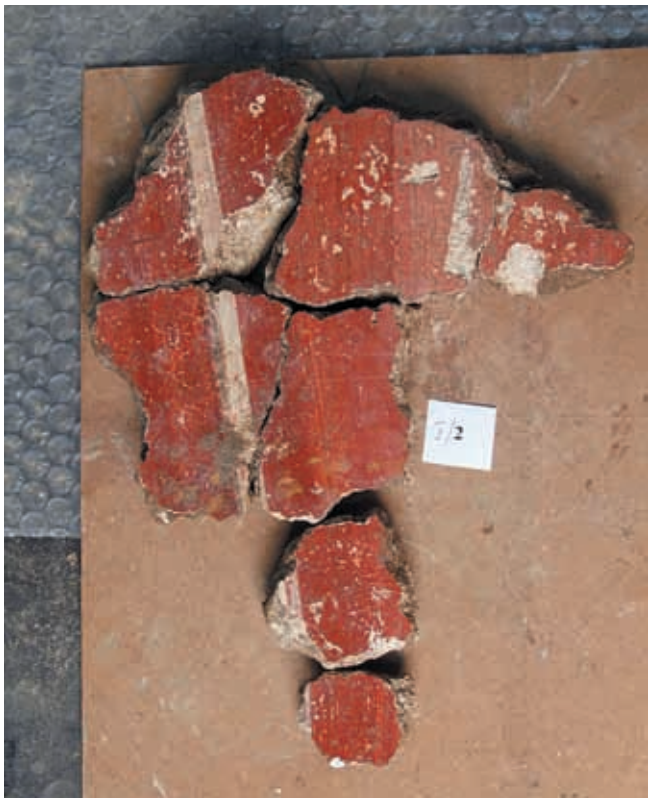

◄ ▲ *Slika 7. Izgled likovnih celina (levo i sasvim levo)*

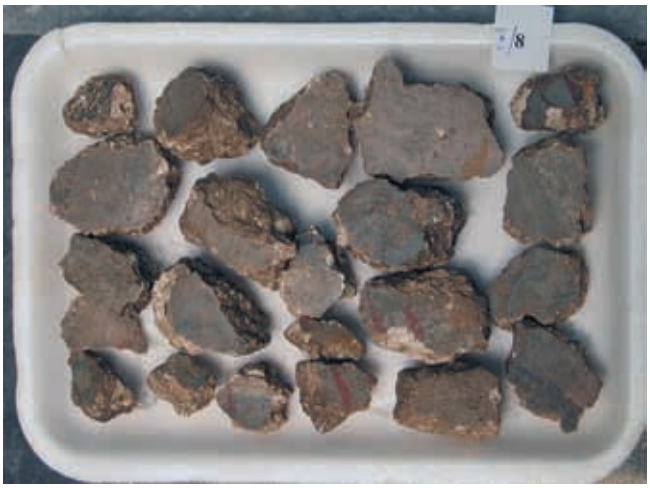

a)

b)

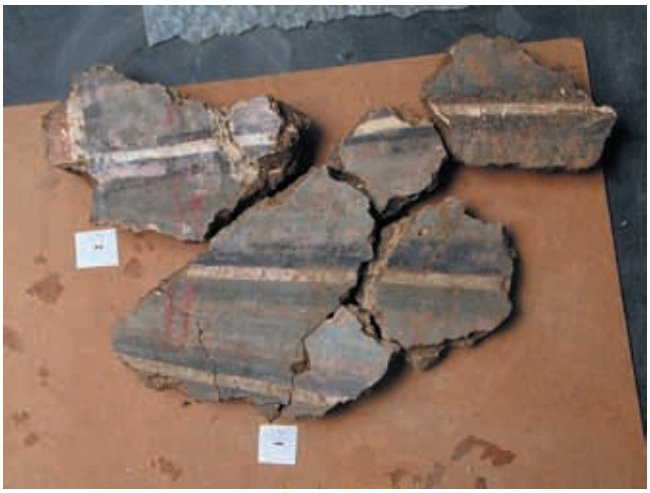

b)

▲ *Slika 8. Izgled likovnih celina (a i b)*

▲ *Slika 8. Izdvojeni fragmenti*

▲ *Slika 9. Završena rekonstrukcija*

postupak je zahtevalo strapiranje freske, a vremenom je platno usled dejstva vlage menjalo svoj volumen i dovodilo do pucanja već i onako tankog bojenog sloja. U ovom slučaju se pribeglo izradi nosača od poliesterskih smola.[17]

6.1.1 Priprema fragmenata za učvršćivanje

Priprema fragmenata za učvršćivanje se satojala od:

a) zaštita bojenog sloja izvršena je na sledeći način: bojeni sloj je zaštićen sa dva sloja gaze lepljen je sa karboksil-metil celulozom.[18] Nakon sušenja gaza se dovoljno čvrsto držala za podlogu i predstavljala dobru zaštitu bojenog sloja. Rastvorljivost karboksil-metil celuloze u vodi je garantovalo njeno lako odstranjivanje nakon učvršćivanja fragmenata i izrade nosača freske.

b) obrada poleđine fragmenata je bila neophodna, pošto im je debljina varirala od 3 do 5 cm. Malter sa njihove poleđine se skidao pažljivo u više slojeva, za ovo je korišćen mikromotor sa različitim nasadnicima. Debljina maltera je svedena na 1,5 cm *(sl. 10)*.

6.1.2. Izrada nosača freske

Fragmenti su poređani na crtež rekonstrukciju (sl. 11), licem na dole, u drveni kalup dimenzija 70x92 cm. Zatim su zasuti tankim slojem peska (sl. 12), kojim je stvoren prostor za dodavanje ukrasnog maltera. Ovako poređani fragmenti su spojeni akrilnim malterom, koji je napravljen u razmeri 1:3 (1 veziva i 3 punioca). Vezivo čini akrilni lepak[19] i kreč u razmeri 1:1, s tim što je akrilni lepak sačinjen u odnosu 1 deo akrila i 2 dela vode. Punilac čini 1 peska, 1 deo mermernog praha i 1 deo perlita[20] (sl. 13). Korišćenjem perlita malter je postao lakši. Preko akrilnog maltera zalepljen je još jedan sloj gaze, radi boljeg povezivanja, odnosno armiranja. Da bi se osigurala reverzibilnost između akrilnog maltera i poliesterskog nosača bilo je neophodno postaviti polistirolsku foliju[21] debljine 2 mm (sl. 14). Polistirol je izolovan od poliesterskog nosača još jednim slojem gaze. Za lepljenje ovih slojeva korišćen je akrilni lepak. Poliesterski nosač (sl. 15) je armiran staklenom tkaninom, izliven je u dva sloja od po 4 mm. Izlivanje se vršilo u dva sloja, da bi se izbeglo stvaranje visoke temperature, koja se oslobađa pri umrežavanju poliesterske smole.[22] Drugi sloj poliesterske smole je zasut perlitom i mermernim prahom, da bi se imitirao klasični nosač (sl. 16). Pošto je polesterska smola otvrdnula, nosač je okrenut licem na gore.

6.2. Dodavanje ukrasnog maltera

Uklonjen je pesak (sl. 17), koji nam je obezbedio mesto za ukrasni malter (sl. 18 i 19). Pre nanošenja maltera skinuta je gaza sa lica fraske. Malter je urađen u razmeri 1:2 (1 deo kreča i 2 dela punioca sastavljenog od 1 dela peska i 1 dela mermernog praha). Malter se sušio tri dana (sl. 20).

6.3. Retuš

Retuš je rađen akrilnim bojama, po crtež rekonstrukciji (sl. 21 i 23).

► *Slika 10. Istanjeni malter*

▼ *Slika 11. Crtež rekonstrukcije* ▼

▲ *Slika 12. Fragmenti smešteni u drveni kalup i zasuti peskom*

▲ *Slika 13. Dodavanje akrilnog maltera*

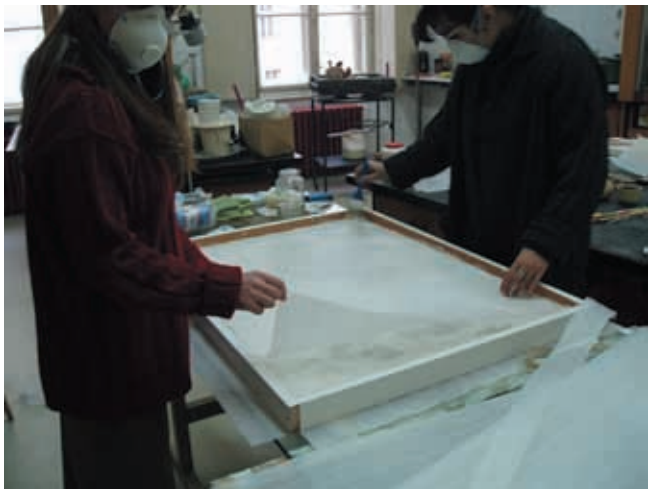

▲ *Slika 14. Polistirolska folija*

▲ *Slika 15. Poliesterski nosač*

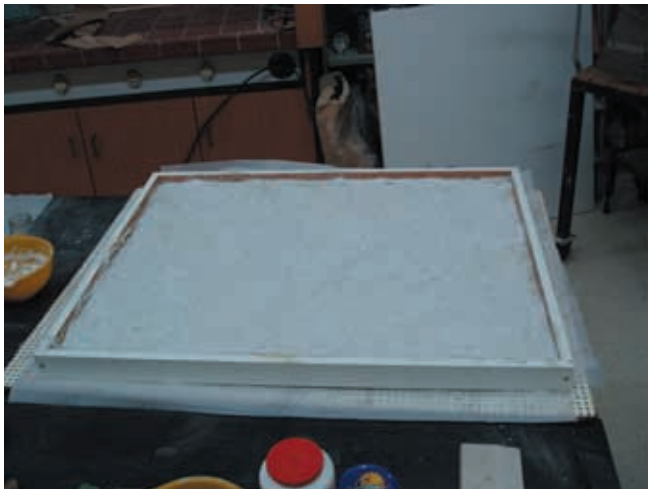

▲ *Slika 16. Poleđina nosača freske*

▲ *Slika 17. Čišćenje peska*

▲ *Slika 18. Dodavanje ukrasnog maltera*

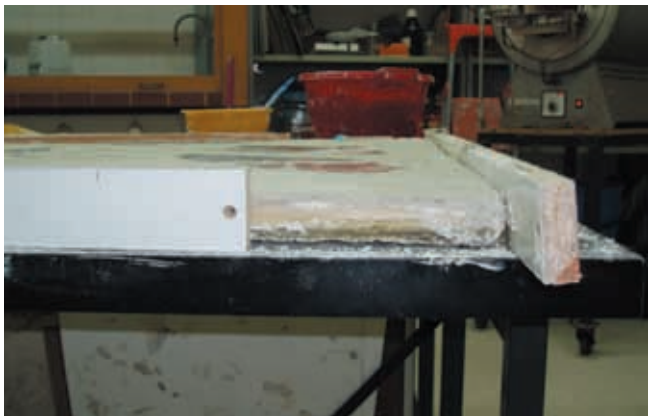

▲ *Slika 19. Poprečni presek*

▲ *Slika 20. Nakon postavljanja ukrasnog maltera*

▲ *Slika 21. U toku retuša*

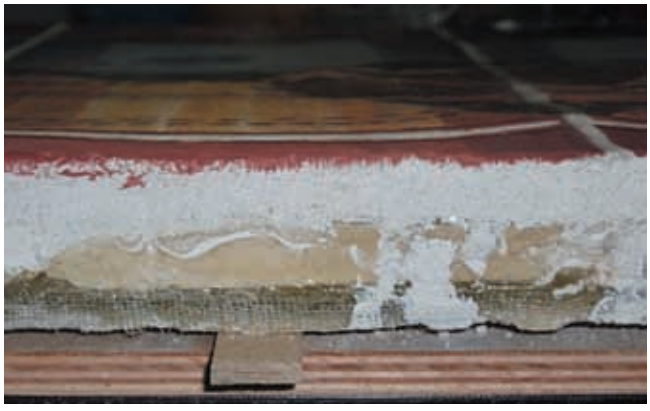

► *Slika 22. Poprečni presek*

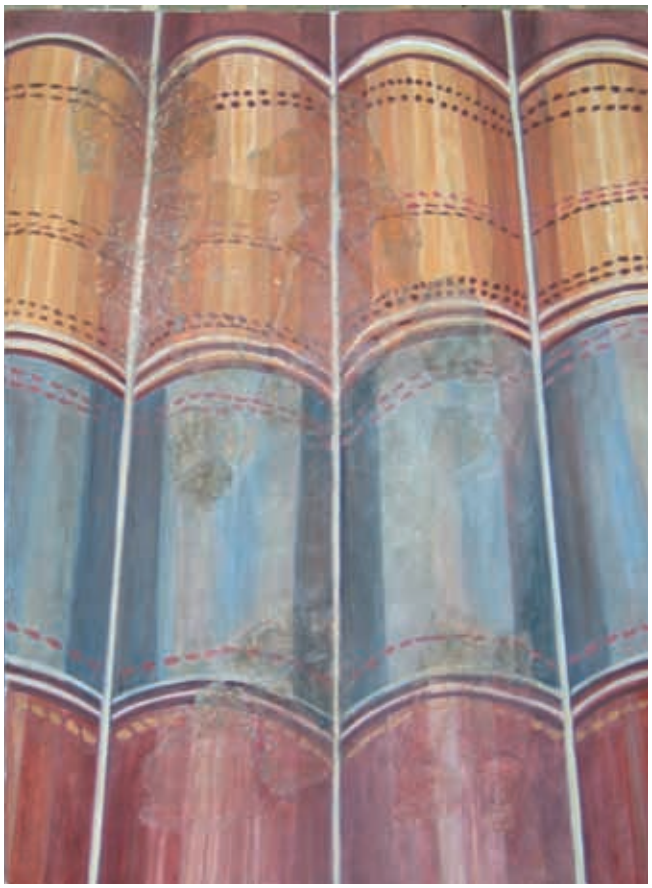

Slika 23. Nakon završetka retuša

Slika 24. Izložba „Rimska vojska u Sremu"

ZAKLJUČAK

Prilikom opredeljivanja za izbor konzervatorskog postupka, uzeta su u obzir iskustva prethodnih konzervacija ove vrste. To su bile rekonstrukcije četiri rimske freske[23] iz grobnice u Beški,[24] koje su izložene na stalnoj postavci Muzeja Vojvodine. Na njima su se tokom vremena pokazale neke slabosti postupka u pogledu izbora matrerijala za nosač bojenog sloja. U tadašnjim konzervatorskim metodama, bila je uobičajena upotreba impregniranog platna koje je hidroskopno po svojoj prirodi. Zbog te osobine je ono nepodesno za takvu primenu, što se vremenom i pokazalo kroz promene na bojenom sloju freske. Bilo je očigledno da je to loš izbor materijala, jer je platno pod uticajem vlage menjalo svoj volumen i dovodilo do pucanja i pulverzije već i onako istanjenog (strapiranog) bojenog sloja. Ovi razlozi su me opredelili za jedan moderniji pristup pri konzervatorskom postupku u kojem bih primenila pogodnije savremene materijale.

Primena polistirolske folije omogućila mi je lako odvajanje nosača od originalne freske. Ukrasni malter koji povezuje nedostajuće delove originala sadrži krečno vezivo, a drugi sloj maltera akrilni lepak (akrilni malter). Ovakvim postupkom dobijen je eksponat na kojem je moguća dalja intervencija i u potpunosti je zadovoljen princip reverzibilnosti. Svi upotrebljeni materijali ne podležu uticajima vlage, te se on može izlagati u različitim uslovima. Izradom poliesterskog nosača i korišćenjem perlita (kao punioca) cela struktura je značajno olakšana, a predmet može biti lako prenosiv eksponat.

Crtež koji je rekonstruisan na osnovu postojećih fragmenata je ukazao na sužavanje vertikalnih podela, što navodi na pretpostavku o postojanju apside. Prilikom sistematsko-zaštitnih iskopavanja iz 2006 i 2007. godine pronađena je apsida i u njoj manji broj fragmenata freske, veoma sličnih ovima. Buduće analize i istraživanja možda će nam razjasniti precizniji položaj zidnih slika u ovom građevinskom kompleksu.

Fragmenti koji nisu uključeni u rekonstrukciju su konzervirani i smešteni u studijsku zbirku arheološkog odeljenja. Od onih koji su izdvojeni u celinu plava sa belim i crnim zrakastim linijama spojenim na isečku oker kružnice, planiram da po istom principu napravim još jedan eksponat.

Ova rekonstrukcija rimske freske danas se nalazi u drugoj sali, celine *Rimljani i Sarmati*, arheološkog dela stalne postavke Muzeja Vojvodine.

Slika 24a. Izložba „Rimska vojska u Sremu”

NAPOMENE

[1] Dr Velika Dautova Ruševljan, Rad Muzeja Vojvodine 41/42, 2000, str. 18.
[2] www.muzejvojvodine.org.yu
[3] Dr Velika Dautova Ruševljan, nav. delo.
[4] Dr Velika Dautova Ruševljan, Rad Muzeja Vojvodine 41/42, 2000, str.17.
[5] Dr Velika Dautova Ruševljanin i Miroslav Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006.
[6] A. Mau, *Geschichte der dekorativen Wandmalerei im Pompei,* Leipzig 1882.
[7] Vitruvije, *O arhitekturi,* Knjiga VII, 5.
[8] Vitruvije, *O arhitekturi,* Knjige VII.
[9] Nestorović, *Arhitektura starog veka*, Beograd 1962.
[10] Isto.
[11] Vitruvije, *O arhitekturi*, Knjiga VII, 5, 1–4.
[12] W. Klinkert, *Bemerkungenzur Tehnik der Pompejanischen Wanddekoration*, Mitteilungendes des Deutschen Archeologischen Instituts, Romische Abteilung, Bang 64, Heidelberg 1957, 118. i 129.
[13] Plinije, *Istorija prirode knjiga 38*, 36. i 55.
[14] Ljudmila Plesničar-Gec, *Antične freske v Sloveniji I*, Ljubljana 1997, 34.
[15] Crveni oksid poznat je i pod imenom crvena zemlja.
[16] Paraloid B 72 je etil metakrilat polimer. Rastvara se u acetonu, toulolu, hloroformu, etilacetatu, sirćetnoj kiselini. Omekšava na temperaturi od 110 do120° C.
[17] Poliesteri su termoreaktivne smole. U poliesterskim smolama koje se pojavljuju na tržištu, najčešće su prisutna vinilna jedinjenja kao rastvarači. Do spontanog umrežavanja ne dolazi pri adekvatnom skladištenju i za reakciju je potrebno iniciranje. Kao inicijator najčešće se koristi benzoilperoksid.
[18] Bezbojni, koloidni derivati celuloze, pod uticajem vode bubre, gradeći pihtijastu masu. Ovi koloidni rastvori su postojani pri zagrevanju, alkalije na njih slabo deluju, a pod uticajem kiselina izdvajaju se pohuljice, koje se sastoje od slobodnog celuloznog estra glikolne kiseline. Upotrebljava se i za konzervisanje jaja.

[19] 5% Paraloid B72

[20] Jedna vrsta staklaste amorfne stene, čije su pravilno poređane pukotine slične perlama.

[21] Polistirol sa obe strane ima vrlo tanku zaštitu od akrilne folije.

[22] Pri upotrebi poliesterskih smola trba uzeti u obzir njihov stepen skupljanja pri otvrdnjavanju, volumen se smanjuje od 5 do 7%. Brzina otvrdnjavanja zavisi od temperature prostorije.

[23] Podizanje fresaka, restauraciju, kao i opremu za izlaganje, izvršio je 1966. godine Dušan Nonin, savetnik konzervator Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu.

[24] M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad 1987.

LITERATURA

Lotar Altman, *Enciklopedija slikarstva i grafike,* Beograd 2006.

Velika Dautova Ruševljan, Villa rustica na lokalitetu Vranj u Hrtkovcima, *Rad Muzeja Vojvodine 41/42*, Novi Sad 2000, 15–28.

Velika Dautova Ruševljanin i dr Miroslav Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006.

H. V. Janson, E. F. Janson, *Istorija umetnosti,* Beograd 1997.

W. Klinkert, *Bemerkungenzur Tehnik der Pompejanischen Wanddekoration*, Mitteilungendes des Deutschen Archeologischen Instituts, Romische Abteilung, Bang 64, Heidelberg 1957, 111–148.

Metka Kraigher-Hozo, *Slikarstvo/metode slikanja/ materijali*, Sarajevo 1991.

Inž. Veljko Krstić i dr Ljiljana Kostić, *Hemijsko-tehnološki leksikon*, Beograd 1980.

A. Mau, *Geschichte der dekorativen Wandmalerei im Pompei,* Leipzig 1882.

M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad 1987.

B. Nestorović, *Arhitektura starog veka*. Beograd 1962.

Ana Olajoš, *Upotreba sintetičkih polimera u konzervaciji-restauraciji muzejskih predmeta od metala,* Habilitacioni rad za sticanje zvanja konzervator-restaurator za metal, Muzej Vojvodine, Novi Sad 1997.

Ljudmila Plesničar-Gec, *Antične freske v Sloveniji I*, Ljubljana 1997.

Živojin Turinski, *Slikarska tehnologija*. Beograd 1987.

S. Ferri, Vitruvio, *Architettura*, Roma 1960.

J. Wikelmann, *Anmerkungen über die Geschichte der Kunst des Altetums,* Dresden 1767.

Драгана Радоја

UDC: 391.1/.2 (497.6 Босанска Крајина) „18/19“

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА ЗУБУНА ИЗ ИМЉАНА – ЗБИРКА ЗУБУНА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ*

Апстракт *– Зубун је један од основних делова народне ношње, који припада групи зимских и летњих одевних предмета, а израђиван је од сукна. На простору Босанске Крајине до сада је сакупљено 230 зубуна, од којих 200 припада женској народној ношњи, а 30 представља саставни део мушке ношње. По времену настанка зубуни су из периода краја 19-ог и почетка 20-ог века, док по начину израде припадају домену женске кућне радиности. Из колекције зубуна збирке текстила Етногрфског одељења Музеја Републике Српске у Бањалуци узет је у поступак конзервације и рестаурације зубун из Имљана са оштећењима механичке природе.*

Кључне речи *– Босанска крајина, Народна ношња, зубуни, 19. век, 20, век, одевни предмети, сукно, етнологија.*

Abstract *– The „zubun“ (a sleeveless dress usually worn by women) is one of the indispensable parts of traditional attire which belongs to a group of winter and summer garments, and it is made of heavy cloth. In the Bosnian Frontier, 230 such garments are collected so far, of which 200 items are women's costumes and 30 of them are an integral part of men's clothing. The „zubun“ first appeared at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. It was mostly the product of home and was fashioned by women. The damaged „zubun“ from Imljani was taken to undergo the process of preservation and restoration. It is part of the textile collection at Ethnographic Department of the Museum of Republika Srpska in Banja Luka.*

Key words *– Bosnian Frontier, Folk Costume, Zubun, 19th century, 20th century, Garments, Heavy cloth, Ethnology*

У оквиру Збирке народне ношње са подручја Имљана колекција зубуна је малобројна, али по својој старости и једноставности сваки примерак чини је врло богатом. Зубун бели, тзв. „мали зубун“, био је кратак до струка, од белог ваљаног сукна, богато украшеног на леђима са апликацијама од изрезане чохе у бојама (црвеној, тамноплавој и зеленој). Мотиви су стилизовани, лозасти. Уочава се да су пешеви у мањој мери кићени, без обзира на крај у којем су зубуни ношени. Преко малог зубуна облачио би се велики зубун, који је сашивен од црног ваљаног сукна, чија је дужина сезала до бедара, па и ниже. За израду комплетне ношње народ је сам припремао материјал.[1]

ЗУБУН КАО ТИПИЧНО ЖЕНСКИ ОДЕВНИ ПРЕДМЕТ

Зубун је горњи хаљетак који се лети носио преко ланене кошуље, а зими поврх дугих хаљина. По крају представља одећу без рукава са отвореним предњицама и дужином која варира у пределу од бокова до колена. За израду зубуна није било потребно велико кројачко умеће. Сваки зубун, кројен од сукна домаће израде, састојао се од полеђине и пешева. Полеђина се никада није посебно украјала, док су пешеви имали боље изрезан део око врата (пешеви су заправо по средини разрезани комад сукна). Предњи и задњи делови спајали су се уз помоћ клинова, чиме је постизана већа ширина зубуна. Висина клинова је варирала, понекад допирући до испод пазуха, или само до струка. Зубун је један од најукрашаванијих женских одевних предмета. Старији типови зубуна украшавани су веженим апликираним комадима чохе. Рубови су обично вежени вуном, или су оивичени траком. Осим чохе, полеђина се украшавала ширитним тракама, керицом, новчићима, перлама и вуном. У времену када су као основни одевни предмет кориштени дугачка ланена кошуља, прегача и појас, зубун је имао првенствено улогу горњег хаљетка, који се носио преко ланене кошуље и покривао горњи део тела. Дужином је заклањао тело све до колена. Имљанска ношња била је једина у којој су се истовремено

* Овај рад произашао је из стручног рада са истим називом, који је одбрањен 6. децембра 2007. у Народном музеју у Београду, а вођен од стране ментора Данијеле Радовановић, вишег конзерватора из Етнографског музеја у Београду.

Село Имљани налази се у Босанској крајини у околини данашњег Кнежева (Скендер Вакуф).

носила два зубуна, најпре кратки од белог сукна, па преко њега велики зубун од црног сукна, такође вежен. Са појавом сукње дужина зубуна постајала је све краћа. Носиле су је невесте на венчање крајем 19. и почетком 20. века, док је у данашње време оваква врста одевања потпуно изобичајена.

ПРОЦЕС ЗАШТИТЕ ОДЕВНОГ ПРЕДМЕТА

ОПИС ОДЕВНОГ ПРЕДМЕТА

Зубун узет у рад има инвентарни број 1118, Имљани, са подручја Босанске Крајине. Зубун је израђен од белог вуненог ваљаног сукна, а крој је типичан за ту врсту горњег хаљетка.

Леђни део зубуна кројен је од равног комада сукна, ширине ткачког стана, мало заобљеног оковратног изреза. Предњи део, кројен равно од једне ширине ткачког стана, пресечен је по средини и укројен око изреза за руке и има малу крагну. Зову га и „мали зубун“, који је дужине до струка, без рукава и клинова. Леђни део и доњи делови пешева украшени су разнобојним везом, вуненим и памучним концем, са апликацијама од црвене, зелене и тамноплаве чохе, ручно прављеним апликацијама у облику цакница, које су распоређене у угловима пешева, у доњем делу леђа и око ивица на саставним деловима пешева и леђа. Изведени вез је геометријске и флоралне орнаментике и у облику цакница. На леђном делу урађене су апликације од црвене, зелене и тамноплаве чохе са мотивом „перла“, који представљају четири цвета украшена разнобојним везом. Изрези око руку су украшени само двобојним везом, смеђим и тамноплавим вуненим концем. Изрез око врата на леђном делу, пешевима и крагни је такође украшен двобојним вуненим концем. Доња ивица читавог зубуна опшивена је тамноплавом вуненом плетеницом. Вежени орнаменти на зубуну урађени су са неколико врста бодова: ланчанац, прошивање, обамет, двобојна оплетуша и кошчица. Дужина зубуна је 52 cm, обим доње ивице 90 cm.[2]

ОШТЕЋЕЊА НА ОДЕВНОМ ПРЕДМЕТУ

Сукно од кога је израђен зубун, због велике старости, запрљано је, похабано и веома суво. На доњем делу левог пеша постоји оштећење сукна димензија 1 x 1,5 cm. Крагна је распарана на леђном делу и двобојни вез је раскинут. На неколико места недостају или су раскинуте цакнице од црвене чохе. Орнаменту који се налази на саставу између десног пеша и леђа недостаје комад зелене и тамноплаве чохе, а вез ланчанац је у том делу раскинут. На десном пешу при дну недостаје комад зелене чохе и вез у облику крста. На леђном делу, где се налази мотив перла, недостаје неколико латица од чохе зелене, плаве и црвене боје. Плетеница од тамноплаве вуне, која се налази на доњем рубу зубуна, прилично је оштећена и у неким деловима потпуно недостаје. Након сагледавања свих оштећења испитане су могућности конзервације и реставрације зубуна.

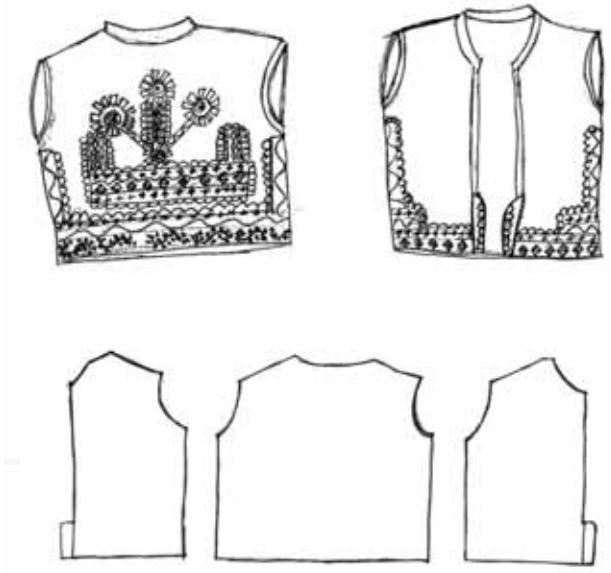

▲ *Слика 1. Скица и крој зубуна*

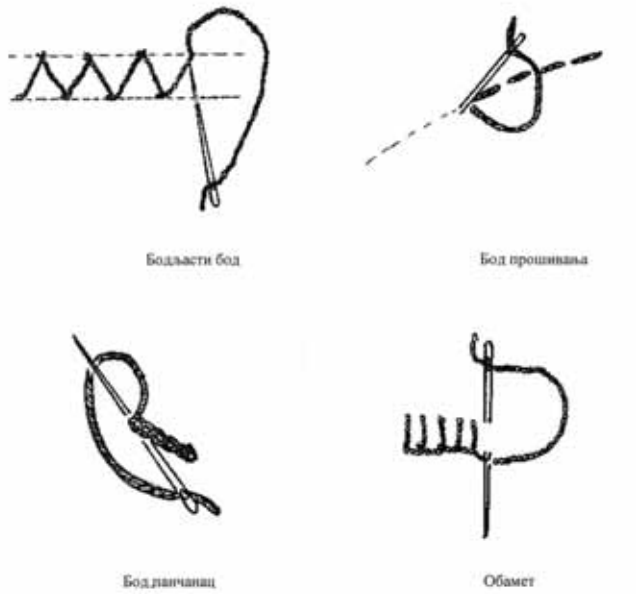

▲ *Слика 2. Бодови коришћени при реставрацији*

ИСПИТИВАЊЕ

При испитивању начина израде сукнене тканине утврдила сам да је у процесу производње сукна кориштен четворожични кепер преплетај, а да се потом вршило ваљање отканог вуненог материјала, како би се добило сукно.

Смер упредености је S-смер.[3]

Испитујући микроскопски изглед влакна, извршила сам поређење узорака вуненог влакна из зубуна, на којем се ради рестаурација, и вуненог влакна новијег датума. Утврдила сам да је влакно из зубуна веома старо, исушено, да су крљушти веома ситне, на неким местима се чини као да су избрисане. Један од узорака је мртво влакно, са карактеристичним широким каналом кроз средину влакна и без крљушти је.

Испитујући постојаност боја, утврдила сам да боје нису постојане и да се не може применити поступак класичног прања. Испитивање сам урадила на следећи начин: туфер од вате намочила сам у раствор неутралног детерџента и дестиловане воде на 30°C и натопила обојене делове предмета, приликом тампонирања испод предмета поставила сам упијајућу хартију, како бих лако уочила пуштање боје. Установила сам да неки од обојених делова пуштају боју, те се не може извршити класично прање предмета, већ је потребно применити метод сувог прања.[4]

По завршетку испитивања констатовала сам да се може извршити конзервација и рестаурација предмета. У ту сврху, односно за рестаурацију оштећења на зубуну, набавила сам бело сукно и чоху у бојама (црвена, зелена и тамноплава).

ТОК КОНЗЕРВАЦИЈЕ И РЕСТАУРАЦИЈЕ

После извршеног испитивања и фотографисања затеченог стања приступила сам конзервацији и рестаурацији.

Фаза А

Прва фаза у конзервацији односи се на механичко чишћење, тј.четкање и усисавање свих нечистоћа са површине тканине. Предмет сам пажљиво очеткала и очистила усисивачем, како не би дошло до додатних оштећења на предмету. После детаљног механичког чишћења зубуна приступила сам следећој фази конзервирања предмета, сувом прању зубуна.

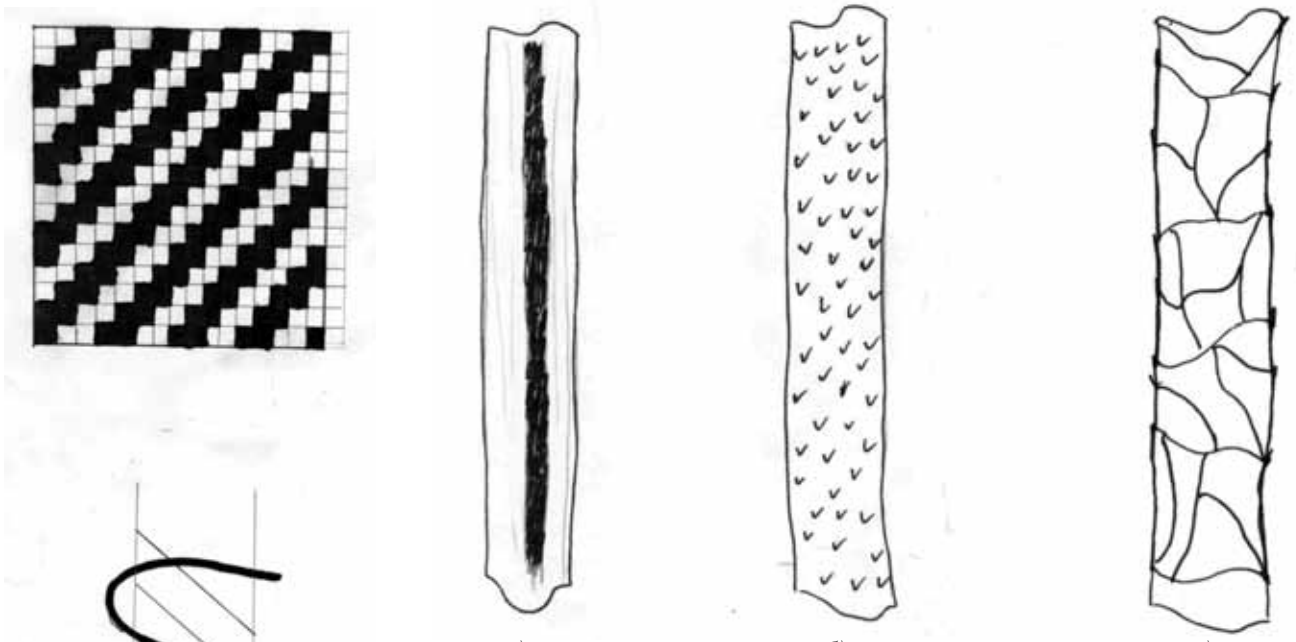

▲ *Слика 4.*
а) Мртво влакно, б) влакно из зубуна, в) ново вунено влакно

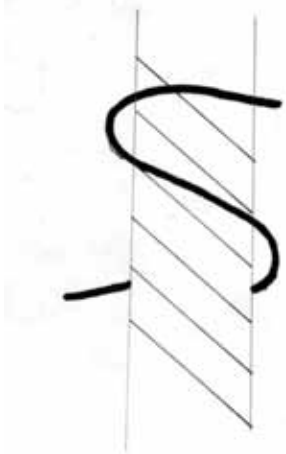

◄ *Слика 3. Скица рапорта преплетаја сукна и смер завоја*

Фаза Б

С обзиром да сам током испитивања постојаности боја дошла до закључка да су боје на обојеном делу предмета непостојане, нисам у могућности да извршим конзервацију класичним прањем, те сам морала да применим суво прање, које сам обавила на тај начин што сам направила раствор неутралног детерџента и дестиловане воде. Направљену пену нанела сам сунђером на површину предмета и кружним покретима извукла нечистоћу из слојева материјала. По завршеном поступку наношења пене са лица и наличја, предмет сам оставила да се осуши на собној температури од 20°C.

Фаза В

Поступком сушења постигла сам да се нечистоће вежу за пену, која се налази на површинском делу предмета, а затим сам приступила трећој фази усисавања пене и нечистоћа са површинског дела предмета.[5]

РЕСТАУРАЦИЈА СУКНА И УКРАСА

По завршетку конзервације поступком сувог прања приступила сам рестаурацији оштећења. Уобичајено је да се рестаурација ради када су већа оштећења, у зависности од врсте материјала додтакивају се основине и поткине нити, или се додаје комад одговарајуће тканине на место оштећења.

За зубун сам узела комад сукна исте боје и преплетаја, исте дебљине и броја нити у потки и основи. Поставила сам тако да се поткине и основине нити поклапају са нитима на самом зубуну и са наличја, тзв. порубним бодом обрадила сам ивицу оштећења, а затим сам иглом провукла конац кроз сукнену тканину, водећи рачуна да се не види на површини материјала, учвршћујући на тај начин уметнути део сукна и одсецајући вишак нити. Овај поступак рестаурације много је лакше урадити када је тканина пунија и довољно јака, као што је овде случај.

Мануелно сам извршила рестаурацију ивице пешева, леђа и крагне, које су биле рашивене, бодом обамет. Плетеница која се налази на доњем рубу зубуна причврстила сам бодом пришивања. Цакнице од црвене чохе, које се налазе у доњим деловима пешева, надоместила сам. Уметнула сам и део од зелене чохе на десном доњем делу пеша, док сам на леђном мотиву перла надоместила латице од црвене, зелене и плаве чохе.

Након завршетка поступка конзервације и рестаурације зубун сам препеглала преко влажне тканине, пеглом загрејаном до 80°C. По хлађењу од пеглања упаковала сам зубун у памучну врећу, сашивену по мери предмета.[6] Овако конзервиран и рестауриран зубун спреман је да се врати у депо и смести на одређено место у оквиру полице. Потребно је извршити контролу стања предмета у

▲ *Слика 5. Изглед зубуна пре конзервације са лица*

▲ *Слика 5.1. Изглед зубуна пре конзервације*

депоу, најмање једном годишње, а по потреби и више пута.

Примењени поступак заштите одевног предмета у овом раду представља најбоље решење да се спречи његово даље пропадање, а да предмет не губи на свом изгледу. Врло је важно да се поштују правила заштите, а да се поступак рестаурације може препознати. Сваки други начин био би фалсификовање оргинала. У случају да се дође до бољег решења у погледу заштите, лако се може вратити у стање пре поступка конзервације и рестаурације, што је једно од важних правила у процесу заштите музејских, па и других предмета од културног значаја.

НАПОМЕНЕ

[1] Зорислава Чулић, Гласник Земаљског музеја XVII, Сарајево 1962, 99–116; Лалић Слободанка, Женски зубуни Босанске крајине, Каталог, Бања Лука 2002.

[2] Љубомир Рељић, Данијела Радовановић, Народни вез Југославије, Београд 1988.

[3] Вилем Пушман, Преплетаји тканина, Београд 1962.

[4] Миро Л. Арсенијевић, Владимир Н. Миглевски, Испитивање текстила, Београд 1959.

[5] J. E. Leene, Tekstile Conservation, London 1972.

[6] Др Вера Радосављевић, Радиша Петровић, Конзервација и рестаурација архивске библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже, Београд 2000, 273–381.

БИБЛИОГРАФИЈА

Миро Л. Арсенијевић, Владимир Н. Миглевски, *Испитивање текстила*, Београд 1959.

Зорислава Чулић, *Гласник Земаљског музеја XVII*, Сарајево 1962, 99–116.

Вилем Пушман, *Преплетаји тканина*, Београд 1962.

J. E. Leene, *Tekstile Conservation*, London 1972.

Љубомир Рељић, Данијела Радовановић, *Народни вез Југославије*, Београд 1988.

Др Вера Радосављевић, Радиша Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Београд 2000, 273–381.

Лалић Слободанка, *Женски зубуни Босанске крајине* (каталог), Бања Лука 2002.

▲ *Слика 5.2. Детаљ на апликацијама*

▲ *Слика 5.3. Детаљи на апликацијама од чохе са лица*

▲ *Слика 5.4. Детаљ где се види недостатак вунене траке око доње ивице зубуна*

▲ *Слика 5.5. Детаљ где се види недостатак чохе са везом на доњем делу десног пеша*

Слика 6.1. Изглед после конзервације

Слика 6.2. Изглед после конзервације

Слика 6.3. Изглед наличја после конзервације

Слика 6.4. Изглед наличја после конзервације

Marijana Mitrović

UDC: 061.4 (497.111) „2004“:73/76 [4]

MUZEOLOŠKI PRINCIPI U „IRWIN“ RAMU

ILI: KAKO MUZEJ NEGIRA SVOJU NEGACIJU... *

Apstrakt *– U ovom radu je analizirana izložba IRWIN – Retroprincip (1983–2003) održana u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. Pokazuje se kako muzeološki principi postaju objekt rada, kako se koriste i prisvajaju u nameri da se (re) konstruiše istorija (umetnosti) istočne Evrope, i kako zauzvrat muzej prisvaja sopstvenu kritiku.*

Ključne reči *– muzej, muzeološki principi, Irwin, retroavangarda.*

Abstract *– The IRWIN: Retroprinciple (1983-2003) exhibition, held at the Museum of Contemporary Art in Belgrade, is analysed in this paper. The paper shows in what way the museological principles are turned into the object of work, in what way the principles are used and adopted in order for the history (of art) of Eastern Europe to be (re)constructed, and in what way the museum itself accepts its own critique.*

Key words *– Museum, Museological Principles, Irwin, Retroavangarde.*

U februaru 2008. godine grupa *Irwin* je prvi put izlagala u Danskoj. Na izložbi je predstavljena *NSK Država u vremenu* (*NSK State in Time*).[1] Ovaj kontinuirani projekat predstavlja utopijsku državu bez konkretne teritorije, ali sa nekoliko hiljada građana (očigledno, ne možemo baš reći stanovnika), i sa formalnim nacionalnim simbolima kao što su zastava, (nekad) garda, poštanske marke, grbovi i pasoš koji može da dobije svako.

U Aarhusu, gde je izložba održana, *NSK Država u vremenu* je dokumentovana u formi video intervjua, fotografija, članaka, artefakata i drugih vidova vizuelnog materijala prikupljenog tokom više od petnaest godina postojanja ove države. Nedavno je Esben Hansen, vizuelni antropolog i filmski stvaralac, sarađivao sa *Irwinom* intervjuišući državljane NSK.[2]

Fokus ovog rada neće biti na ovoj izložbi, nego na ranijim radovima grupe *Irwin* koji su pripremili teren za ovakve simulacijske poduhvate operišući muzeološkim principima kao ideološkim aparatom produkcije znanja.

Umetnici su, tokom dvadesetog veka, postepeno intenzivirali svoj kritički odnos prema sistemu umetnosti, pa samim tim i prema muzeju, kao jednom od segmenata tog sistema. Jednako kao što umetnik utiče na art sistem i menja ga proizvodnjom umetničkih dela, i art sistem utiče na umetnika. Umetnici počinju na različite načine da se odnose prema umetničkom sistemu, prvenstveno prema muzeju, koji unutar tog sistema zauzima centralno mesto.

Umetničke refleksije prema muzeju uzimaju različite forme i mogu se odnositi na različite segmente funkcionisanja muzeja. S jedne strane, umetnici proizvode dela u kojima se prepoznaje stav umetnika naspram muzeja, a sa druge strane, dela koja, osim poruke koju prenose, a koja može ili ne mora da bude u vezi sa umetničkim sistemom, ipak poseduju jedan momenat koji ih povezuje sa muzejom. U ovim delima, umetnik se pri izražavanju koristi rečnikom muzeja, tj. koristi se jednim ili više osnovnih muzeoloških principa.

U ovom eseju ću pokušati da se osvrnem na umetničke radove koji spadaju u pomenute kategorije. Osim toga, pokušaću da sagledam izložbu *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*[3] u okvirima tih kategorija. Mislim da određeni radovi na ovoj izložbi svesno barataju muzeološkim principima, ali i da grupa *Irwin* ide dalje, te da se u tim radovima odnos ne gradi samo prema muzeju, već šire, prema načinu konstruisanja istorije, kojoj je muzej obitavalište, i prema samoj muzeologiji.

MUZEJ PRIHVATA KRITIKU MUZEJA ...

Često su umetnici bili ti koji su proklamovali kritiku institucija. U svojim radovima i manifestima bavili su se odnosom prema muzeju. Počevši od

* Rad je nastao u okviru projekta 147020: *Srbija između tradicionalizma i modernizacije – etnološka i antropološka proučavanja kulturnih procesa*, koji u celosti finansira MNZŽS RS.

futurista i dadaista koji su uzviknuli da muzeje treba spaliti, preko Marsela Dišana (Marcel Duchamp), Marsela Brodtersa (Marcel Broodthaers), Klisa Oldenburga (Claes Oldenburg), Barbare Blum (Barbara Bloom), grupe *Fluxus*, *Art and Language*, Danijela Birena (Daniel Burena), do Luiz Loler (Louise Lawler) i drugih, dvadeseti vek je svedok niza antimuzejskih pokreta i teorijskih, kao i umetničkih refleksija o muzeju.

Izložba *Museum as Muse – Artists Reflect*[4] u Njujorku predstavila je sve relevantne umetničke radove koji su nastali u odnosu ili s obzirom na muzej. Na primeru te izložbe se vidi kako je muzej u stanju da se prilagođava savremenoj umetničkoj praksi, odnosno da svesno izlaže „kritiku muzeja". To i jeste razlog zbog koga je muzej uspeo da nadživi sve promene u umetnosti koje su vodile ka tome da se delimično ili sasvim podriju osnovni muzejski principi (konceptualna umetnost, koja ne podrazumeva "izloživi" artefakt; land art; body art i dr.).[5]

Stoga se čini kao da *kritika muzeja kao institucije, i to ideološke institucije par excellance, uopšte ni nije moguća.* Muzej se svesno koristi "kritikom muzeja" da bi osigurao sopstveni legitimitet. Muzej prihvata kritiku izlagačkog, i šireg predstavljačkog sistema kao legitimnu temu umetničke refleksije i tako donekle onemogućava njenu prevratničku delatnost. Da li bi zaista nekog iznenadilo kada bi ruski umetnik Aleksandar Brener bio pozvan od strane nekog muzeja da ponovi akciju u kojoj ispisuje znak dolara lakom preko Maljevičeve slike *Suprematizam* kao umetnički rad za taj muzej? Imajući u vidu da je restauratorskim radom Maljevičevoj slici u potpunosti vraćen prvobitni izgled, ovim činom se njena vrednost (simbolična, ali i tržišna) uvećava – jer je njena istorija obogaćena novim „iskustvom".

Jedan od umetnika koji se, na svojim fotografijama, eksplicitno bavi odnosom između muzeja i umetničkog dela, a koji je našao svoje mesto na ovoj izložbi, je Kristijan Milovanov (Christian Milovanoff). Na fotografiji *Le Louvre Revisite (Leonard de Vinci, La Vierge, l'enfant Jesus, et Sainte Anne)*,[6] prikazana je slika izložena u muzeju. Objektiv je spušten i prikazana slika nije centrirana na fotografiji, kao što je slučaj kod reprodukcija umetničkih dela, na koje smo naviknuti. Naime, vidi se samo donji deo slike, deo rama koji sliku uokviruje sa legendom i deo (muzejskog) zida. Za oko koje je naviklo da se susreće sa reprodukcijama, uključivanje muzejskog zida i rama pri fotografisanju slike je sasvim neobično. Zid je uključen kao simbol institucije u kojoj je slika izložena, čime se skreće pažnja na odnos između te institucije i samog izloženog objekta. Jedan muzej, kao bilo koja druga društvena institucija, nastaje, postoji i razvija se u određenom socio-političkom kontekstu i nužno sadrži karakteristike tog konteksta, te stoga objekat, izložen u njemu, ne može biti izuzet iz odnosa koji postoje unutar muzeja i odnosa koji taj muzej kreira sa spoljašnjom sredinom. Naravno, osim ovoga, samo izlaganje određenog objekta u muzeju (bilo da je u pitanju muzej umetničkih dela, istorijski, etnografski ili muzej neke druge vrste), takođe učestvuje u kreiranju te iste sredine i ni u kom slučaju nije samo njen odraz, a objekat – pasivni, mumificirani produkt.

Jednako kao što se muzej koristi kritikom muzeja ne bi li osigurao legitimitet, tako i neki umetnici koriste muzeološke mehanizme, da bi u svom radu analizirali i/ili kritikovali metode proizvodnje znanja u muzeju.

MUZEOLOŠKI PRINCIPI

Objekat se prilikom ulaska u muzej podvrgava nizu muzeoloških postupaka. U muzeologiji se razlikuju četiri osnovna muzološka principa: selekcija, trezoriranje, klasifikacija i komunikacija (izlaganje). Ovi procesi omogućavaju proizvodnju znanja u muzeju. Stoga, odnos između objekta i muzeja nije jednoznačan niti nevin.

„Ne-nevinim" odnosom između muzeja i objekta (umetničkog dela, prirodnjačkog specimena ili predmeta/muzealije u nekoj drugoj vrsti muzeja), bavili su se mnogi teoretičari. Jedan od ishoda proučavanja tog odnosa je i preuzimanje principa muzeološke obrade i procesa kroz koje, u ovom slučaju, umetničko delo pri toj obradi prolazi od strane umetnika i njihovo inkorporiranje u umetničke radove.

Na primer, na izložbi *Museum as Muse – Artists Reflect,* održanoj u MIMA u Njujorku, jedan od najupečatljivijih radova koji barataju muzeološkim principima je *Mouse Museum*,[7] Klisa Oldenberga (Claes Oldenburg). Umetnik stvara sopstveni muzej, tj. sopstvenu kolekciju različitih predmeta i na taj način sebe stavlja u ulogu selektora/kustosa. Osim toga, unutar muzeja ili galerije, on ih izlaže iza stakla tj. u vitrini, dobro osvetljene, onako kako bi bili izloženi npr. arheološki nalazi. Na taj način se ovim predmetima (kupljenim ili nađenim na ulici, suvenirima, ali i predmetima koje je umetnik sam napravio i predmetima koji pretenduju sami po sebi da budu „umetnost", kao što su, na primer, slike kupljene na ulici za nekoliko dolara i dr.) daje vrednost selektovane muzealije. Pozabavimo se sad načinom na koji grupa *Irwin* tretira pomenute principe.

IRWIN – RETROPRINCIP (1983–2003)

Irwin je slovenačka umetnička grupa koja je osnovana 1983. godine. Devedesetih je postala zapažena na evropskoj umetničkoj sceni, baveći se (između ostalog) i pitanjima istočnoevropske savremene umetnosti i njenom umetničkom tradicijom. NSK je, zapravo, prošao mnoštvo evolucija od:

- ekscesne opskurne pojave unutar radničke klase i radničkog urbaniteta rudarskih gradova Slovenije,[8] preko
- politizovane, erotizovane i nasilne alternative[9] u kretanjima *punka*, do
- sofisticirane visoke retro-umetnosti koja arheologizuje ideologiju savremenog društva, i do
- konačnog obrta iz statusa umetnika postmoderne u dendije postsocijalizma ili nastajućeg građanskog društva u kojem umetnik ima egzotičnu ulogu ciničkog zabavljača ili inteligentnog šarmantnog provokatora.[10] NSK ovim još jednom pokazuje da pojedinačna dela po sebi nisu određujuće bitna, da je ključna situacija mogućih ili nemogućih feedbackova između pokazanog simptoma i društva. S druge strane, njihov put od *negativaca* do *pozitivnog zastupnika nacionalne kulture* jeste, paradoksalno, put kojim je išla istorijska moderna umetnost preobražavajući *drugu scenu* u *prvu scenu*, odnosno buntovnika sa ili bez razloga u uspešnog građanina civilnog društva. Ali, to je bitan paradoks, kod NSK nije moguće sasvim jasno i vrednosno razlikovati prvu od druge „scene“.

Nakon dvadeset godina, grupa doživljava veliku retrospektivnu izložbu u Nemačkoj. Nakon što je bila izložena u Berlinu i Hagenu, preuzima je i Muzej savremene umetnosti u Beogradu.

Ova izložba održana je u periodu april – maj 2004. u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. U semiotičkoj analizi, muzej, sa svojim sistemom odnosa, sistemima klasifikacije i interpretacije, zakonitostima i kolekcijom, funkcioniše kao jezik. U okviru toga, privremena izložba figurira kao „govor“ muzeja. Kustos ili, kako se često naziva, autor izložbe je taj koji na osnovu svog iskustva, znanja i stava kreira tekst muzejske izložbe.

U tekstu *Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense*,[11] Brus Ferguson kaže za izložbu da je „osnovni medijum komunikacije savremene umetnosti“, „strategijski sistem reprezentacije“ i „govor muzeja“.

Suzan Pirs[12] smatra izložbu karakterističnom konstrukcijom određenog doba (kao što su pozorišna predstava ili štampana knjiga), a verovanje da znanje može da se izloži (demonstrira) u vremenu i prostoru – meta-narativom modernog doba.

Imajući ove stavove u vidu, postavlja se pitanje na koji način je ova izložba „govor“ Muzeja savremene umetnosti, Beograd, i šta se njome, izvan prezentacije radova, prenosi.

Iako je grupa *Irwin* izlagala i u istočnoevropskim zemljama, izložbu *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, van zapadne Evrope, ugostio je samo MSU Beograd. Na ovaj način Muzej emituje dve poruke. Jedna se odnosi na pružanje legitimiteta *Irwinovom* opusu sa pozicije istočnoevropske institucije, koja (pretpostavimo) na taj opus ne gleda kao na egzotičnu istočnoevropsku umetnost. Druga poruka se odnosi na ponovno uspostavljanje pozicije samog Muzeja, a koja je usmerena prvenstveno regionu. Ovom izložbom se istrajava na usvojenoj politici MSUB da je on centralni muzej „jugoslovenskog umetničkog prostora“.

Irwin tokom devedesetih, na neki način, legitimišu status istočnoevropske umetnosti na Zapadu. No, to se događa u trenutku kada je Zapad to sam tražio, tj. kada je osećao potrebu za tim, te je stoga emancipatorski učinak njihovog rada doveden u pitanje. Kao što Boris Grojs[13] naglašava u tekstu *Grupa „Irwin“: totalnije od totalitarizma* – istočni umetnici su stvarali za zapadne kulturne institucije.

Kako primećuje Miško Šuvaković, dok je u avangardama provokacija želja za otkrićem novog ili obrtom iz jednog u drugo, u delovanju pokreta NSK je umesto provokacije reč o konstruisanom simptomu koji ne ostvaruje dijalektički obrt, već pokazuje sam konflikt (negativitet) kao stanje stvari.[14] Njihova provokacija nije avangardna već retroavangardna – oni se služe mrtvim jezicima umetnosti i mrtvim jezicima kulture i politike (jezicima umetnosti avangarde i totalitarnih sistema), drugim rečima, retroavangardna strategija nije projekt budućeg društva, umetnosti i čoveka, već depo (arhiv) istorijskih tragova umetničkih, etičkih i političkih ekscesa, trauma, simbola, izraza i predstava.

RADOVI

U ovom ću se tekstu baviti samo jednim segmentom izložbe *IRWIN – Retroprincip*. To je onaj deo njihove umetničke prakse koji prevazilazi te okvire i zalazi u područje rezervisano za istoričarsko i kustosko delanje, a koje je shvaćeno kao naknadno delanje, ono koje se sprovodi nakon nastanka umetničkog dela. Naknadno

delanje se odnosi na istoriju umetnosti i muzeološke principe, a u okviru njih selekciju, klasifikaciju i komuniciranje (izlaganje) umetnosti.

Grupa *Irwin*, a kako je to pokazano u Muzeju savremene umetnosti, recentan je primer umetničkog delovanja koje *ne samo da nastaje s obzirom na muzej, već se direktno služi već pomenutim muzeološkim principima*. Za nastanak istorije umetnosti nisu zaslužni/odgovorni umetnici, već istoričari i teoretičari umetnosti, ali i društveni teoretičari (za umetnike je rezervisano kreiranje umetnosti). Grupa nastoji da izvrši rokadu u ovom odnosu, te da ustanovi (re-konstruiše) novu istoriju istočnoevropske umetnosti i ujedno da mapira ključne tačke u šemi međusobnih uticaja na istočnoevropskoj kulturnoj sceni, kako vertikalno tj. vremenski, tako i horizontalno tj. prostorno.

U odnosu na pomenute eksponate sa izložbe *Museum as Muse – Artists Reflect*, grupa *Irwin* ide korak dalje. Ona koristi muzeološke principe (selekciju, klasifikaciju, komunikaciju) na neuobičajen način. Ona ne samo da se koristi ovim principima, već staje na mesto samog muzeja, ako shvatimo muzej kao instituciju koja nudi tumačenje umetnosti i učestvuje u velikoj meri u konstituisanju istorije umetnosti. *Irwin* zauzima položaj muzeja u smislu da na retrospektivnoj izložbi ne nudi samo puku prezentaciju svojih dosadašnjih radova, već nudi tumačenje svojih radova. Pruža posmatraču jasan stav o tome koja je pozicija *Irwinove* umetnosti u okviru međusobnih uticaja i veza unutar istočnoevropske umetnosti.

Potrebno je napomenuti da se grupa još 1984. godine, dok je nosila naziv *R Irwin S*, počela služiti rečnikom muzeja, kada je kompletno rekonstruisala izložbu *Back to the USA*, grupni projekat američkih umetnika, koja je tada bila na turneji po zapadnoj Evropi. Osim radova prikazanih na izložbi u Beogradu, o kojima ću govoriti, *Irwin* direktno preuzima ulogu kustosa i kada stvara kolekcije istočnoevropske umetnosti. S obzirom da izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* ne uključuje ovo angažovanje umetnika iz grupe *Irwin*, neću se ni ja time baviti ovde.

Na izložbi *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, predstavljena su četiri rada koja se bave problematikom uspostavljanja nove istorije umetnosti i u kojima se grupa *Irwin* služi muzeološkim metodama: *Retroprincip*, 2001; *Mapa umetnosti istoka*, 2002; *Retroavangarda*, 2003 i *Was ist Kunst, Jugoslavija?*, 2004. Osim njih, značajan je i segment izložbe koji sasvim eksplicitno pruža „znanje“ posmatraču. Ovo se odnosi na deo postavke u kojem se posetiocima nude katalozi različitih izložbi na „konzumiranje“.

RETROPRINCIP, 2001.

Ovaj rad je klasifikacioni poredak u kojem su radovi grupe *Irwin* razvrstani u tri grupe (*Geopolitics*, *Politics of the Artificial Person* i *Instrumental Politics*), a zatim u po četiri podgrupe. Grupa sama nudi klasifikaciju svojih radova, izložbi, uticaja, ali i promena koje su zahvatile njene principe. Neka mesta u ovoj klasifikacijskoj šemi su upražnjena. Ostala su popunjena odgovarajućim simbolima koji se odnose na već pomenute fragmente njihovog rada. Klasifikacija, tj. podela na grupe objekata po određenim kriterijumima, jedan je od osnovnih mehanizama muzejske obrade (umetničkih) dela. Selektovano (umetničko) delo unutar muzeja podleže klasifikaciji, tj. pronalazi mu se mesto u okviru kolekcije. Po Mišelu Fukou, ovo je jedan od načina produkcije znanja u muzeju. Klasifikacija se ne može uzeti kao konačna, a još manje uvek vredna. Ona je društveni konstrukt, koji se u datom vremenskom i prostornom momentu uzima kao racionalan. Klasifikaciona šema određene muzejske kolekcije ili umetničkog opusa u velikoj meri diktira tok posmatračevog razumevanja date celine. Time barataju i *Irwin* i muzej. Zanimljivo je i to da su jedinice *Irwinove* klasifikacije (reprodukcije radova ili dokumentacije o radovima, naslovne strane izložbenih kataloga i dr.) izložene uramljene i zaštićene staklom. Ova „oprema“ takođe je preuzeta iz repertoara muzejskih „alatki“, koje čine da se eksponati u muzejima percipiraju ne samo kao fizički nedodirljivi, već i simbolično.

MAPA UMETNOSTI ISTOKA, 2002.

U ovom radu *Irwin* pruža posmatraču istorijsko znanje u vezi sa istočnoevropskom umetnošću. U kreiranju ove mape učestvovali su istoričari umetnosti i kritičari iz zemalja jugoistočne Evrope, koji su imali zadatak da po svom sudu navedu određeni broj relevantnih savremenih umetnika i moguće sisteme uticaja koje su oni gradili međusobno ili sa umetnicima iz drugih perioda (XX vek). Na taj način *Irwin* preuzima ulogu kustosa koji povezuje participirajuće umetnike, a njihove radove umrežava. Način na koji je ovaj rad postavljen na izložbi u Muzeju savremene umetnosti sadrži dva nivoa delovanja. S jedne strane *Mapa umetnosti istoka*, 2002. izložena je na zidu, kao *light box* i tako ponuđena posmatraču da bude „konzumirana“ (kao reklamna poruka) i memorisana. S druge strane ponuđena je i interaktivna mapa, koja posmatraču pruža dodatno znanje o velikom broju istočnoevropskih umetnika, a projektovana je na sto.

Cilj ovog rada je da pobudi interesovanje za kritičku (re)konstrukciju istorije umetnosti istočne Evrope od 1945. do danas, koja je ostala izvan svih (bivših) socijalističkih zvaničnih hronika „proizvodnje nacionalnih legendi“ i bila samo fragmentarno prisutna u zapadnim izvorima informacija. Kako se navodi u konceptu „istorija nije data. Ona mora da se konstruiše.“ Ova mapa potvrđuje tezu NSK da „nacionalna prošlost ne oblikuje njenu ideologiju, već (naprotiv), nacionalna ideologija oblikuje prošlost nacije.“

RETROAVANGARDA, 2003.

Ovde *Irwin* uvodi jedan od najznačajnijih principa njegovog umetničkog delovanja, a to je citatnost. Ovaj rad je svojevrsna mapa istorije umetnosti, ali ne Istoka već *Irwina*, tj. pruža mrežu odnosa između istorijske avangarde i umetničke scene nekadašnje SFRJ, a u okviru njih pozicionira i rad ove grupe. Mreža, u vidu šeme, sadrži fotografije (reprodukcije) ili originale radova koji čine okosnicu pomenutih međusobnih uticaja. Na taj način, *Irwin* kreira meta-tekst unutar izložbe kao teksta ili govora Muzeja savremene umetnosti (Beograd). Osim toga uvodi i svojevrsne *Irwin-ramove* koji uokviruju određene artefakte u okviru retroavangarde. To je način da se radovi, koji sami za sebe sadrže simboličku vrednost, inkorporiraju u sistem *Irwinove* retroavangarde i na taj način budu obogaćeni još jednim nivoom značenja.

WAS IST KUNST, JUGOSLAVIJA?

Was ist Kunst, Jugoslavija?, 2004. poslednji je rad o kojem sam želela da pišem, a koji je našao svoje mesto u okviru izložbe *Irwin – Retroprincip (1983–2003)*, čiji će moto poslužiti kao osnova za donošenje (privremenih) zaključaka. Ovo je jedan u nizu radova iz ciklusa *Was ist kunst?* On je sada u potpunosti zasnovan na preuzimanju originalnih radova, a koji zatim imaju ulogu da tumače kontekst iz kojeg izrasta sadašnja *Irwinova* pozicija. Slike iz serije *Was ist Kunst?* nastaju ukidanjem homogenog totalizujućeg projekta označavanja, gledanja i prikazivanja simultanim uvođenjem heterogenih ikonoloških obrazaca od srednjovekovne preko renesansne i barokne umetnosti do slikarstva avangardi i totalitarnih društava. Na primer, na slici *Enigma revolucije* ponuđeni su različiti obrasci konstruisanja pikturalnog polja: obrazac socijalističkog realizma sa kopiranom socrealističkom slikom Isaaka Brodskog *Lenjin u Smolniju* (1930) koja prikazuje Vladimira Iliča Lenjina u privatnoj atmosferi, obrazac avangardnog suprematizma sa Maljevičevim crnim krstom na belom iz kasnih desetih, i obrazac sa vertikalnim trakama sa cvećem koji upućuju na nemački ekspresionizam, itd. Volela bih da prokomentarišem muzejsku praksu koja je ovde evidentna, a to je selekcija. Umetnici su, unutar ovog rada, u poziciji kustosa par excellence, koji bira radove iz sadržaja (kolekcije) muzeja. Oni izmeštaju data umetnička dela iz konteksta muzejske kolekcije, ali ne (samo) u okvire muzejske izložbe, kao teksta ili govora muzeja, već unutar svog rada, meta-teksta. Iako izlagački način na koji je rad postavljen neodoljivo podseća na šesnaestovekovnu ili sedamnaestovekovnu tzv. *Wunderkammer* ili kabinet kurioziteta u kojem su eksponati, skoro bez reda, ali sigurno bez utvrđene klasifikacije, postavljani jedan iznad drugog, situacija je upravo obrnuta. Klasifikacija je sadržana u odnosu horizontala (poredak slika po horizontali) i vertikala. Ujedno se po ovim osama *Irwinov* rad i razvija. Stoga se čini da nijedna kombinacija iz serije *Was ist Kunst?* nije konačna, već sadrži prazna mesta na osama ovog razvoja koja je moguće dalje ispunjavati.

Po mom mišljenju, moguće je uspostaviti paralelu između ovakve celine koja sadrži upražnjena mesta i kolekcije muzeja umetničkih dela. S obzirom na to da je selektiranje osnov svake muzejske kolekcije i da ono nije haotično ili proizvoljno, čini se kao da je muzejska kolekcija na neki način programirana, tj. da postoji logičan obrazac po kojem se ona popunjava. Boris Grojs u svom tekstu[15] ide dalje i tvrdi da umetničko delo i pre nego što postane, nastaje u odnosu na muzej i njegovu kolekciju.

Ova, uslovno rečeno, matrica umetničke muzejske kolekcije, daje umetnicima mogućnost da stvaraju za upražnjeno mesto u njoj. Kakve su mogućnosti i status „novog“ u kolekciji umetničkog muzeja (jer je novo, ili originalnost, jedno od najznačajnijih kriterijuma pri vrednovanju umetničkog dela)? Iako je ono što se nalazi u muzeju već „mrtvo“, želja umetnika da stvara nešto „novo“ je upravo želja da bude kolekcioniran. Da bi delo bilo prepoznato kao takvo, razlika između njega i onog u muzeju u stvari ni ne sme biti prepoznata, tj. ako može, onda to delo nije „novo“. Ono mora sadržavati „razliku-izvan-razlike“.

U okviru *Was ist Kunst?* serijala, originalna dela su sistematski uramljena u tzv. *Irwin-ramove*, koji nude ovim radovima novi okvir u smislu njihovog inkorporiranja u novo umetničko delo. Unutar ovog novog poretka, značenje ima veću vrednost nego što je ima prosti zbir preuzetih citata, jer sadrži i nešto izvan njih samih, a ono je otelotvoreno u tim ramovima.

U modernizmu ram je odbačen kao sredstvo kojim institucija opterećuje sliku značenjima van sebe same. Ovde je on uveden s namerom da se pogled skrene, a pažnja usmeri na značenja koja *Irwin* pridodaje citatnim delima. *Irwin-ram* je neprevratnički klizav i neuhvatljiv, on izmiče onom glasu koji kazuje: „Ja vama sada govorim istinu!“ i time pokazuje da je svaka istina prikazivanja i izražavanja projekcija (proizvodnja) realnosti na mestu očekivane prirode, društvene prihvatljivosti, normalnosti, te utvrdivih vrednosti.

U pomenutom tekstu Boris Grojs govori kako sve veći broj tzv. „putujućih izložbi“, koje u određenom periodu zamenjuju deo ili celu stalnu postavku u muzeju, dovode do uspostavljanja jasne razlike između modernističke tradicije i savremenih strategija. U modernističkoj tradiciji kontekst je stabilan i u njega se unose inovacije. U savremenoj praksi kontekst je nestabilan tj. kreiraju se novi konteksti u kojima, kao u različitim ramovima, ista stvar izgleda drugačije.

Na izložbi u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu *Was ist Kunst, Jugoslavija?* sadrži većinom dela koja su u vlasništvu Muzeja savremene umetnosti. Stoga se uspostavlja direktna veza između konteksta i “putujuće izložbe” o kojima govori Grojs. Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* bila je prvobitno izložena u Kunstlerhaus Bethanien, Berlin i Karl Ernst Osthaus, Hagen, a zatim u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. Kontekst je promenjen, ali „okviri“ su čvrsti, tj. koncept dela je stabilan. Promenjeni su njegovi sastavni delovi u istom smislu u kojem i kontekst. Ovako se direktno uspostavlja odnos između umetničkog dela i muzeja, a izloženi rad je plod samog (muzejskog i ne samo muzejskog) konteksta.

Sa druge strane, na ovoj izložbi je i eksplicitno potvrđena teza Borisa Grojsa. Ova izložba je „uvezena“ iz Nemačke. Plakat za Dan mladosti koji je grupa *Irwin* proizvela 1987. jasno podcrtava „nestabilan kontekst“. Njihov bazični cilj je bio da se poigraju odnosom prema vizuelnom predstavljanju u okvirima dva totalitarna poretka (komunizma i nacizma). I dok je u Nemačkoj akcenat na nacističkom plakatu, u Beogradu je na prepoznatljivoj štafeti i rođendanu Josipa Broza Tita. Osim toga, mesto gde je plakat izložen u Beogradu – hodnik/prolaz – simbolično se može dovesti u vezu sa distanciranjem koje u to doba počinje da se prepoznaje u odnosima između Slovenije i SFRJ, a koji kulminira poznatim istorijskim događajima.

Stoga je odnos između muzeja i izloženog objekta višestruk i kompleksan. Sa jedne strane, muzej barata umetničkim delima u cilju da, između ostalog, prezentuje određeni stav i prenese određenu poruku. Sa druge strane, umetnici stvaraju svoje radove u odnosu prema muzeju, te nude kritiku muzeja i inkorporiraju muzeološke principe u svoje radove, koristeći ih za umetničko izražavanje.

Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* je, jednim svojim delom, primer načina na koji muzeološke prakse ulaze u umetničke, koje opet nastoje da zauzmu mesto koje po prirodi pripada muzeju i istoriji umetnosti, u smislu da nude znanje, odnosno tumačenje umetničke prakse, a ne sama umetnička dela.

NAPOMENE

[1] Sam pokret NSK (*Neue Slovenische Kunst)* se može identifikovati kao para-institucionalno širenje koncepata i ideologije *Laibacha* (muzika) na različite sektore borbe u kulturi: likovne umetnosti (*Irwin*), teatar (*Gledališče Sester Scipion Nasice*, *Rdeči Pilot*, individualne produkcije Dragana Živadinova), dizajn (*Novi kolektivizam*), video i TV (*Retrovizija*), teoriju (*Oddelek za čisto in praktično filozofijo pri NSK*), itd.

[2] http://www.nskstate.com/index.php

[3] Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, održana je u Muzeju savremene umetnosti, Beograd, 17. 04. 2004 – 17. 05. 2004. Autor i kustos izložbe je Inke Arns, Berlin.

[4] *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999, kustos izložbe Kynaston Mc Shine.

[5] Očito, danas više ne možemo kritikovati ideologiju kritikujući njen simptom, pošto ga ona već unapred uračunava. Cinično prigovaranje vladajućoj ideologiji, razotkrivanje njenog simptoma, danas nema razarajući učinak na ideologiju. Sama dominantna ideologija prepoznaje i unapred uračunava ovakve interese koji su iza maske koju ideologija ispostavlja kao univerzalnu, ali istovremeno nalazi razloge da tu masku, za koju sama kaže da je lažna, i dalje zadrži. Takav cinizam ideologije je svojevrsna *negacija negacije vladajuće ideologije*. Ovakvo viđenje „negacije negacije ideologije“ dao je Slavoj Žižek, koji je učestvovao u oblikovanju teorijske platforme NSK – najpoznatiji primer je njegovo pružanje teorijskog legitimiteta grupi Laibach. Kako kaže Miško Šuvaković, on je omogućio da se u hardveru ili mesu aktivnosti neo-post-itd-anarhističke alternative (Laibach ili Borghesia) očigledno i estetizovano pojavi razred simboličkih formulacija razumljivih na Zapadu. Politička drugost je postala sistem prikazivanja i dominacije stila unutar slove-

načkih postmodernih strategija 80-ih i 90-ih. (Miško Šuvaković, Neue Sloveniche Kunst – umetnost u doba postsocijalizma. NSK – retroavangarda, *Diwan 9/10*, http://www.diwanmag.com.ba/arhiva/diwan9_10/sadrzaj/sadrzaj49.htm)

[6] *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999: Christian Milovanoff, *Le Louvre Revisite (Leonard de Vinci, La Vierge, l'enfant Jesus, et Sainte Anne*, crno-bela fotografija, 1986; katalog izložbe, 130).

[7] *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999: Claes Oldenburg, Mouse Museum, instalacija 1965–1977; katalog izložbe, 70.

[8] Alexei Monroe, Laibach & NSK: industrijske dijagnoze postsocijalizma, *M'Ars*, št. 3-4, Ljubljana, 1996, 7–15.

[9] Aleš Erjavec, Marina Gržinić, *Ljubljana, Ljubljana*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1991.

[10] M. Šuvaković, nav. delo. Videti, na primer, fotografiju na naslovnoj strani časopisa *Maska*, 1-2 („Erotizem“, 2000): Irwin v sodelovanju z Marino Abramović Namepickers, 1988. Na fotografiji je prikazana scena u kojoj Marina Abramović u crnom donjem vešu leži na krevetu okružena sa pet polu-svučenih Irwinovaca.

[11] Bruce W. Ferguson, *Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense*, u: Reesa Greenberg, Bruce W. Ferguson and Sandy Nairne (eds.), *Thinking about Exhibitions*, Routledge, London and New York, 1996, 177.

[12] Susan M. Pearce, *Museum, Objects and Collections: Cultural Study*, Leicester University Press, Leicester, 1992, 38.

[13] *Grupa „Irwin“: totalnije od totalitarizma*, u: *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, katalog izložbe održane u Muzeju savremene umetnosti 17. 04 – 17. 05. 2004, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2004, 16.

[14] M. Šuvaković, nav. delo.

[15] Boris Grojs, „O novom“, *Prelom*, *časopis za savremenu umetnost i teoriju*, br. 5, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2003, 121–139.

LITERATURA

Aleš Erjavec, Marina Gržinić, *Ljubljana, Ljubljana*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1991.

Bruce W. Ferguson, *Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense*, u: Reesa Greenberg, Bruce W. Ferguson and Sandy Nairne (eds.), *Thinking about Exhibitions*, Routledge, London and New York, 1996.

Boris Grojs, "O novom", *Prelom, časopis za savremenu umetnost i teoriju*, broj 5, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2003, 121–139.

Grupa „Irwin“: totalnije od totalitarizma, u: *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, katalog izložbe održane u Muzeju savremene umetnosti, 17. 04 – 17. 05. 2004, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2004.

Alexei Monroe, Laibach & NSK: industrijske dijagnoze postsocijalizma, *M'Ars*, št. 3-4, Ljubljana, 1996, 7–15.

Susan M. Pearce, *Museum, Objects and Collections: Cultural Study*, Leicester University Press, Leicester, 1992

Miško Šuvaković, Neue Sloveniche Kunst – umetnost u doba postsocijalizma. NSK retroavangarda, *Diwan* 9/10, http://www.diwanmag.com.ba/arhiva/diwan9_10/sadrzaj/sadrzaj49.htm

Jovana Milutinović

UDC: 063.12
069:1

UČENJE U MUZEJU U SVETLU GARDNEROVE TEORIJE VIŠESTRUKIH INTELIGENCIJA

Apstrakt *– U drugoj polovini 20. veka čovek je otvorio vrata periodu velikih naučno-tehnoloških i društvenih promena i time se suočio sa brojnim posledicama tih promena. Sveobuhvatne društvene promene nametnule su potrebu izlaženja iz okvira školskih zidova, te oslanjanje na brojne druge izvore znanja. Glavni cilj je jasan: povećati čovekovu prilagodljivost, one njegove sposobnosti koje su mu potrebne kako bi se uspešno uhvatio u koštac sa neprekidnim promenama. Kognitivni i afektivni doprinos učenja u muzeju uspešno se može objasniti uz pomoć teorije višestrukih inteligencija američkog psihologa Gardnera. Teorija višestrukih inteligencija može postati važan partner u uspešnom poučavanju u muzeju. Ona upućuje muzej na različite vrste inteligencija svojih posetilaca, promovišući mogućnosti angažovanja pojedinaca sa različitim moćima i preferencijama učenja. Uz to, primena konstruktivističke obrazovne filozofije u muzejima podstiče konstruisanje interaktivnih eksponata i legitimizuje igru kao formu učenja. Sve to pomaže posetiocima u razvijanju vlastitih konstrukcija stvarnosti, u personalizovanju procesa učenja.*

Ključne reči *– muzej, učenje, razumevanje, konstruktivizam, višestruke inteligencije.*

Abstract *– In the second half of the 20th century, the man welcomed the period of great scientific, technological and social changes and thus was faced with the numerous consequences of these changes. The universal social changes resulted in the need to leave the frames of school walls and rely on many different sources of knowledge. The main goal was clear: to increase man's adaptability, the talents he needs in order to successfully cope with the constant changes. Cognitive and affective contributions of teaching at a museum can be easily explained using the multiple intelligencies theory introduced by the American psycholgist Gardner. The multiple intelligencies theory can become a significant partner for successful teaching at the museum. It indicates various kinds of intelligencies of the museum's visitors, promoting the possibilities of certain individuals with different powers and preferences of learning to become involved. Moreover, the use of constructive and educational philosophy in museums gives inspiration to construct interactive exhibits, and make the play as a form of teaching legitimate. All these help the visitors develop their own concept of reality, and personalize the process of learning.*

Key words *– museum, teaching / learning, understanding, constructivism, multiple intelligencies*

U drugoj polovini 20. veka čovek je otvorio vrata periodu velikih naučno-tehnoloških i društvenih promena i time se suočio sa brojnim posledicama tih promena. Savremeni život pružio je pojedincima veće prilike i mogućnosti izbora, ali je kreirao i nove rizike i neizvesnosti u svakodnevnom životu. Ove mogućnosti i rizici prenešeni su na brojne načine i u sam obrazovni sistem. Razvoj nove informatičke tehnologije, naučni i tehnički napredak otvorio je velike mogućnosti učenja u svakodnevnom životu. Nastavnici više nisu jedini izvor informacija, a škola više nije jedina obrazovna ustanova, pa prenošenje informacija i način njihove interpretacije, kao i odgovornost za učenje više nije njeno ekskluzivno pravo i obaveza. Uz to, potrebno je primetiti da se škola danas nalazi u sve većoj krizi, jer postoji veliki raskorak između znanja koja daje škola i onog koje je potrebno za život i rad u savremenom životu.

Ipak, tvrdnja da se škole u stotinu godina nisu promenile bila bi preterivanje. Pojavile su se nove teme (na primer, ekologija), novi alati (kompjuteri), i barem neki novi oblici prakse – vrtići za sve, posebno obrazovanje za one sa teškoćama u učenju, nastojanje da se učenici sa telesnim i emocionalnim poteškoćama uključe u redovne škole (Gardner 2005, 40). Iako su se nastavnici i škole u većini zapadnih zemalja vremenom uveliko promenili, to se dogodilo sporim i kumulativnim promenama karakterističnim za većinu institucionalnih promena. Međutim, uprkos velikim promenama, kontinuitet u obrazovanju – grupisanje po uzrastu, odvojeni nastavni predmeti, srednjoškolska usmerenja i izolovane učionice – ostao je više-manje nepromenjen (Stoll, Fink 2000, 26).

Jasno je da standardizovani model mišljenja, rutinirani proces rada i stabilna struktura znanja više nisu toliko relevantni kao što su bili u industrijskom dru-

štvu. Znanja, veštine i razumevanja koja se steknu u porodici, školi i na fakultetu nisu dovoljna za ceo život. Globalizacija informacija i tržišta rada, podsticanje veće mobilnosti stručnjaka zahteva nastavak učenja kroz ceo život. Pri tome, ljudi uče ne samo u školama, već i na radnim mestima, u različitim socijalnim situacijama. Zato je potrebno osposobiti pojedince za samostalno učenje i korišćenje svih dostupnih oblika obrazovanja. U vremenu u kojem živimo zahteva se, više nego ikada ranije, svakodnevno učenje kako bi se poboljšao kvalitet života pojedinca i osigurao održiv razvoj zajednica. Stoga je, u pedagoškoj teoriji i praksi, potrebno veću pažnju posvetiti području informalnog obrazovanja (Milutinović 2003b). Glavni cilj je jasan: povećati čovekovu prilagodljivost, one njegove sposobnosti koje su mu potrebne kako bi se uspešno uhvatio u koštac sa neprekidnim promenama. Obrazovanje čiji je cilj *razumevanje* najbolje odgovara svetu koji se ubrzano menja (Gardner 2005, 217).

Sveobuhvatne društvene promene nameću potrebu izlaženja iz okvira školskih zidova, te oslanjanje na brojne druge izvore znanja. U tom okviru muzeji mogu pružiti protutežu tradicionalnom obrazovanju omogućavanjem pojedincima dosezanje individualnih dostignuća u različitim sferama, razvijanjem samopouzdanja, samoinicijativnosti, upućivanjem na demokratske vrednosti, ostvarivanjem aktivnog, saradničkog učenja i buđenjem različitih interesovanja. Muzeji kao institucije informalnog obrazovanja imaju brojne pedagoške prednosti. Karakteristike koje se vezuju za učenje u muzeju kao na primer, rukovanje realnim predmetima, povezanost sa životom, rešavanje problema, istraživačke aktivnosti i sl., bile su zastupane od strane brojnih pedagoških progresivista. Međutim, implementacija interaktivnih strategija učenja u školske učionice teče veoma sporo. Zato muzeji imaju velike šanse da budu prethodnica obrazovnih promena. Reč je o tome da progresivne ideje lakše prodiru u školu izvan redovne nastave.

U novim okolnostima 21. veka izazov za muzeje jeste da deluju u pravcu koji bi doprineo da ih društvo percipira kao bitan izvor učenja i generator ideja u stvarnom životu. Osnovno pitanje je kako muzeje iz dosadašnjeg statusa konzervatora i prezentatora kulturne i prirodna baštine (predmeta) preoblikovati u proaktivne obrazovne institucije?

U osnovi promena delovanja muzeja nalazi se usvajanje novog razumevanja kako ljudi uče. Učenje se tokom dugog vremenskog perioda posmatralo kao linearna i predvidljiva akumulacija činjenica i informacija. Novija istraživanja ljudskog mozga i saznanja iz kognitivne nauke pokazala su, međutim, da ovaj pogled na učenje nije u potpunosti ispravan. Savremena istraživanja ukazuju da proces učenja predstavlja aktivan, konstruktivan proces u kojem ljudi selektuju, transformišu i elaboriraju pristupačne informacije radije nego što ih apsorbuju u datom obliku. Učenje se danas ne shvata kao produkt, već kao proces koji je visoko personalizovan, zavisan od prethodnog iskustva i situiran u sociokulturno i fizičko okruženje.

Potrebno je napomenuti da su u stručnoj i naučnoj literaturi danas prisutne brojne teorije koje na različite načine objašnjavaju pitanja učenja i razvoja. Pri tome, nema sumnje da u savremenom obrazovnom diskursu dominiraju konstruktivističke ideje. Konstruktivizam je razvijen unutar sklopa postmodernističkih ideja i predstavlja, pre svega, određenu teoriju saznanja koja pokušava da objasni karakter ljudskog znanja i procesa saznavanja. U okviru njega dominira stav da je svet dobrim delom naša lična tvorevina. Podaci o svetu se ne unose putem čula u um, već se proizvode procesom konstruisanja.

Iz shvatanja da naše znanje o svetu nije jednostavna mapa stvarnosti, već da je relativno i sociokulturno uslovljeno, proizilazi razumevanje procesa učenja kao aktivne konstrukcije stvarnosti koja se odvija u interakciji sa socijalnim i fizičkim okruženjem. Iako se među konstruktivistima mogu uočiti značajne razlike, postoji fundamentalna saglasnost oko nekoliko zajedničkih pretpostavki relevantnih za učenje: (1) pojedinci konstruišu vlastita značenja stvarnosti, (2) učenje zavisi od prethodnih iskustava, (3) uloga socijalne interakcije u procesu učenja je krucijalna i (4) uspešno učenje se odvija u autentičnom okruženju (Applefield, Huber, Moallem 2000).

U tom okviru učenje u muzeju se može odrediti kao promena u znanju, veštinama, stavovima, verovanjima, osećanjima i konceptima, kao aktivan proces koji je najčešće samoupravljen, iskustven i koji se javlja u svim periodima života. Kognitivni i afektivni doprinos učenja u muzeju uspešno se može objasniti uz pomoć teorije američkog psihologa Gardnera. Njegov model višestrukih inteligencija prevazilazi uvreženu ideju o inteligenciji kao nepromenljivoj, genetski uslovljenoj i urođenoj osobini. Gardner (2005) uspešno negira tradicionalna shvatanja da je inteligencija jedinstvena sposobnost i dokazuje da postoji najmanje sedam vrsta relativno autonomnih inteligencija. Pored lingvističke, logičko-matematičke i spacijalne inteligencije (koje su od najvećeg značaja u savremenim školama), Gardner tvrdi da ljudi kao vrsta poseduju i muzičku, telesno-kinestetičku, kao i interpersonalnu i intrapersonalnu inteligenciju.

Lingvistička inteligencija se odnosi na govorno izražavanje i govornu fluentnost, kao i na sve oblike i mogućnosti tog izražavanja. Ova vrsta inteligencije uključuje sposobnost efektivne upotrebe jezika, ali se može posmatrati i kao sredstvo pamćenja informacija. Poseta muzeju svakako podstiče pojedince na izražavanje. Tako na primer, učenik koji je lingvistički jak može se u muzeju pronaći u ulozi onog koji objašnjava fenomene prikazane na izložbi.

Logičko-matematička inteligencija uključuje sposobnost da se prepoznaju paterni, da se radi sa apstraktnim simbolima, kao i da se uočavaju skrivene veze i odnosi između datih podataka i informacija. Ova vrsta inteligencija se najčešće povezuje sa „naučnim mišljenjem". Brojne aktivnosti u muzejima zahtevaju od učenika ovakvu vrstu rezonovanja. One će verovatno privući one učenike koji su logički jaki i istovremeno će doprineti razvoju logičko-matematičke inteligencije svih koji se uključe u aktivnosti ove vrste.

Spacijalna (prostorna) inteligencija obuhvata talente za osećanje prostora. Pretežno se odnosi na likovno izražavanje, crtanje, modelovanje, navigaciju itd. Tu je važna sposobnost oblikovanja mentalnih slika, vizuelnog pamćenja i mentalne rotacije. Poseta muzeju obično zahteva upotrebu spacijalnog iskustva. Reč je o tome da se u muzeju od pojedinaca zahteva snalaženje u nepoznatom prostoru. Ovaj zadatak aktivira specijalne sposobnosti i takvo učenje može doprineti njihovom razvoju.

Muzička inteligencija uključuje sposobnosti prepoznavanja i korišćenja ritmičkih i zvučnih paterna, kao i osetljivost za zvučne draži u okolini, ljudske glasove i ritam.

Telesno-kinestetička inteligencija je sposobnost korišćenja celokupnog tela ili nekih njegovih delova u svrhu rešavanja problema ili izražavanja emocija. Naravno, manipulisanje predmetima u muzeju zahteva od pojedinca koordinaciju telesnih pokreta. To znači da će pojedinci koji su telesno-kinestetički jaki biti uspešniji u ovim aktivnostima od onih koji se uobičajeno kategorišu u uspešne akademske učenike. To svakako može doprineti unapređenju njihove slike o sebi.

Interpersonalna inteligencija je sposobnost da se razumeju drugi ljudi. Suština interpersonalne inteligencije uključuje veštine da se na pravi način prepoznaju raspoloženja, temperamenti, motivacije i želje drugih ljudi, te da se uspešno sarađuje sa njima. Poseta muzeju obično zahteva kolaboraciju sa drugima. Deca često rade u grupama dok manipulišu sa predmetima. Saradničko učenje posebno odgovara onima koji imaju razvijenu interpersonalnu inteligenciju. Naravno, ona se može razvijati i kod onih pojedinaca koji nisu izvorno obdareni njome.

Intrapersonalna inteligencija uključuje sposobnost samospoznaje, samoprocene vlastitih osećanja, strahova i motiva. Drugačije rečeno, intrapersonalna inteligencija predstavlja sposobnost usavršavanja unutrašnjeg života. Budući da poseta u muzeju ne predstavlja svakidašnji događaj, te da uključuje emocije, ona može pružiti prilike za razvoj intrapersonalne inteligencije, kao i šansu onima koji su intrapersonalno jaki da demonstriraju svoje sposobnosti.

Gardner spomenutim vrstama inteligencije dodaje i *naturalističku inteligenciju*, koja predstavlja sposobnost pojedinca da identifikuje i klasifikuje šablone u prirodi (osetljivost na promene u vremenskim obrascima, njihovi uzroci, efekti, razumevanje funkcija različitih osobina u prirodnoj okolini). Potencijal narativnog pristupa postao je predmet novijih istraživanja učenja u muzeju. Reč je o tome da su ljudi po svojoj prirodi pripovedači – budući da još od drevnih vremena najdragocenija uverenja i događaje izražavaju u obliku priča. Bruner (2000, 52) takođe sugeriše da postoje dva široka načina na koji ljudi organizuju i upravljaju svojim znanjem o svetu, na koje zapravo strukturiraju čak i svoje neposredno iskustvo: jedan se čini specijalizovaniji za fizičke „stvari", a drugi za ljude i njihove probleme. Uobičajeni nazivi za njih su *logičko-naučno* mišljenje i *narativno* mišljenje. Iako se prikazi našeg kulturnog porekla, naša uverenja i neposredna iskustva izražavaju u obliku naracija, konvencija je većine škola da se odnose prema veštinama narativnog iskaza – pesmama, drami, beletristici, pozorištu – kao „ukrasu", a ne nužnosti, nečemu što ulepšava naše slobodno vreme ili kao prema nečemu moralno uzornom.

Stoga Gardner (2005, 122–128) uvodi alternativnu obrazovnu viziju – viziju koja je čvrsto usmerena na razumevanje i višestruke inteligencije. Iako uviđa da ne postoji kraljevski put prema razumevanju, Gardner identifikuje četiri pristupa koja se njemu i njegovim kolegama sa projekta Harvard Project Zero čine posebno obećavajućim. Jedan od mogućih puteva prema razumevanju je *učenje od značajnih institucija*. Kada govori o prilikama za autentično učenje, Gardner se upravo fokusira na muzeje u kojima se nešto radi, u kojima se deca podstiču da laganim tempom istražuju eksponate. Uspešne muzejske izložbe podstiču mlade da isprobavaju svoje teorije i da se sami uvere šta funkcioniše, a šta ne. Aktivna iskustva u muzeju često otkrivaju u kojem je smislu razmišljanje dece neprimereno. A uz živahan razgovor, odgovarajuće upućivanje i podršku, može nastati primerenija teorija. Osim

toga, dok većina škola tradicionalno vrednuje lingvističku ili logičko-matematičku inteligenciju, muzej predstavlja prirodno okruženje koje angažuje i vrednuje mnogo raznovrsnije konfiguracije inteligencija.

Drugi put prema razumevanju je *neposredno suočavanje sa pogrešnim shvatanjima*. Gardner navodi primer deteta koje veruje da nam je toplo kad obučemo pulover, jer sam pulover proizvodi toplinu. Kada se jednom detetu ponudi to objašnjenje, odrastao može predložiti da se jedno vreme pulover ostavi napolju. Ukoliko se pokaže da je temperatura pulovera jednaka onoj drugih predmeta u blizini, dovedena je u pitanje dečja teorija o tome kako sam pulover stvara toplinu. Jasno je da zablude mogu da budu veoma otporne, ali nastojanje deteta da odbrani svoja uverenja omogućavaju da se izgrade najbolji putevi prema boljem razumevanju.

Treći put ka konstruktivističkom učenju je *okvir koji olakšava razumevanje*. Reč je o tome da ukoliko učenici imaju prilike da primene svoja znanja na nove načine, moći će da napreduju prema razumevanju onoga što rade u školi i u životu van školskih zidova. Četiri sastavna dela tog okvira su: ciljevi razumevanja, prepoznavanje „suštinskih pitanja“, sprovođenje razumevanja u delo i konstantno ocenjivanje.

Četvrti i poslednji pristup razumevanju predstavlja *osiguravanje što većeg broja pristupnih tačaka*. Ovaj pristup se koristi činjenicom da pojedinci imaju različite umove sa različitim mešavinama mentalnih reprezentacija. Ljudi će tako pristupati i savladavati materijale iz kurikuluma na posve specifične načine. Jednostavnije rečeno, četvrti pristup povezuje teoriju višestrukih inteligencija sa ciljem sve boljih performansi razumevanja. Gardner veruje da se tako na najbolji način omogućava svim učenicima da postignu veće razumevanje. Upravo zato višestruki pristupi razumevanju zauzimaju u njegovoj teoriji značajno mesto.

Gardner napominje da različiti oblici inteligencije mogu biti različito razvijeni u zavisnosti od sposobnosti i obrazovanja pojedine osobe. Budući da se različiti tipovi inteligencije posmatraju nezavisno jedni od drugih, moguće su sve vrste kombinacije među njima. Pri tome, Gardner sugeriše da različite vrste inteligencije nisu stilovi učenja, već načini razumevanja i pomaganja učenicima u aktivnostima u kojima mogu doživeti poteškoće ili koje mogu pružiti nove izazove. Njegov model višestrukih inteligencija govori o tome da postoje mnogobrojni načini učenja i saznavanja sveta koji nas okružuje. Najnoviji rezultati istraživanja u oblasti kognitivnih stilova i stilova učenja ukazuju da svako dete postiže bolje rezultate ako mu se omogući da uči na način na koji njemu najviše odgovara. Takođe, danas naučnici veruju da je za učenike najkorisnije kada njihova motivacija dolazi iznutra, kada uče zato što je učenje samo po sebi zabavno i isplati se, a ne zato što im je neko obećao neku materijalnu korist (Gardner 2005, 74). Teorija višestrukih inteligencija upućuje na to da će pojedinci možda biti najmotivisaniji za učenje kada obavljaju aktivnost za koju su donekle talentovani. Baveći se takvim aktivnostima verovatno će napredovati i izbeći prekomerno razočarenje.

Teorija višestrukih inteligencija može postati važan partner u uspešnom poučavanju u muzeju. Gardnerovo shvatanje inteligencije sadrži informacije koje prilikom planiranja obrazovnih aktivnosti u muzeju mogu biti od velike koristi. Osnovne sposobnosti koje je Gardner naveo za pojedine oblike inteligencije mogu se upotrebiti u muzeju kao ciljevi učenja. Uz to, ova teorija ukazuje na potrebu identifikovanja aktivnosti koje bi mogle postati korisne određenoj grupi predisponiranih učenika. Dalje, veoma je značajno da se kod učenika otkriju praznine u osnovnim sposobnostima i da se situacije učenja u muzeju tome prilagode. Takođe, ova teorija ukazuje na to da bi muzejske aktivnosti trebalo da podržavaju različite vrste inteligencije. Drugačije rečeno, one bi trebalo da uvećaju učenje na taj način što će osigurati raznovrsne *polazne tačke učenja*. Tako na primer, možda je najefikasniji način da se aktivno uključi veliki broj posetilaca kroz živopisno, dramatično pripovedanje (narativne polazne tačke). Ljude svih dobi privlače priče. Naracije, naravno, aktiviraju lingvističku inteligenciju, a moguće ih je iskazati i u drugim simboličkim formama, kao što su na primer pantomima ili film, koje uključuju i druge vrste inteligencije.

Dalje, decu posebno podstiče rad sa opipljivim materijalima (taktilno upoznavanje predmeta), te stoga treba osigurati „aktivne“ polazne tačke. Neki učenici žele da uče u društvu drugih ljudi (interpersonalne polazne tačke). Pri tome, neki vole sarađivati sa vršnjacima; drugi više vole debatu ili igru uloga. Neki učenici preferiraju brojeve, logičke tvrdnje i njihove međusobne odnose, te im treba obezbediti numeričke polazne tačke. Važan je i zadatak oblikovanja pedagoškog okruženja u kojem ima što više zadovoljstva, podsticaja i izazova. Veća je verovatnoća da će učenici naučiti, zapamtiti, te kasnije primeniti ona iskustva na koja su snažno i emocionalno reagovala.

Jasno je da ne postoji formula za oblikovanje dobrih polaznih tačaka; potrebno je težiti za razboritom

mešavinom analize i mašte nakon koje sledi promišljeno eksperimentisanje. Ne postoji ni obaveza da se koriste sve polazne tačke. Prednost višestrukih polaznih tačaka može se, prema Gardneru (2005, 193), jednostavno izraziti: ono što funkcioniše za jednog učenika sa jednom temom verovatno će se razlikovati od onog što funkcioniše sa drugim učenikom na drugoj temi ili sa istim učenikom neki drugi dan. Raznolik pristup povećava verovatnoću da će se uključiti veći broj učenika i da će učestvovati neko duže vreme, te povećati učenje.

U celini posmatrano, Gardnerova teorija višestrukih inteligencija ima direktne implikacije na dizajniranje muzejske izložbe u smislu organizovanja višestrukih izvora znanja prilagođenih različitim konfiguracijama inteligencija. Izazov za dizajniranje iskustva učenja u muzeju je kako konceptualizovati i organizovati izložbe i prezentacije koje će pružiti posetiocima divergentne načine učenja, i možda jednako važno, kako podsticati različite vrste odgovora koji su primereni različitim vrstama inteligencija. Budući da nije moguće testirati profile inteligencija svih posetilaca, postoji mogućnost dizajniranja izložbi (multi-modalne prezentacije) koje će biti dostupne bezgranično velikom broju različitih posetilaca. Drugačije rečeno, potrebno je ponuditi širok raspon nivoa izloženih predmeta: predmeti u kontekstu, modeli, diorame, audio i slikovne ili ilustrativne materijale, legende i naracije. To znači da je sadržaj izložbe potrebno predstaviti na različite načine u korist razvoja različitih vrsta inteligencija: verbalnih, matematičkih, spacijalnih, muzičkih, kinestetičkih, interpersonalnih, intrapersonalnih i narativnih.

Dakle, Gardnerova teorija nudi ideje vodilje za osmišljavanje muzejskih programa kojima bi se podsticale različite sposobnosti posetilaca. Kako bi izašao u susret interesovanjima i potrebama posetilaca različitog uzrasta, interesa i kulturne pozadine, muzej treba da obezbedi višestruke izvore saznavanja – priče, diskusije, kvizove, tekstualne legende, grafičke prikaze, filmove, pozorište, drame, igre uloga, muzičke performanse, zvučne poruke, dodatne prostorije sa knjigama, kompjuterima ili slikovnim, simboličkim i manipulativnim materijalima, taktilno upoznavanje izloženog materijala (maketa, kopija), društvene aktivnosti (kooperativno učenje), samoposmatranje itd. Isti sadržaj treba prikazati iz različitih perspektiva, u više varijanti, i sem verbalnog pružiti i drugačije načine prikazivanja (Milutinović 2003a). Sve će to uputiti muzej na različite vrste inteligencija svojih posetilaca, promovišući mogućnosti angažovanja pojedinaca sa različitim moćima i preferencijama učenja.

Potrebno je dodati da konstrukcija znanja (značenja) predstavlja ideju vodilju proučavanog teorijskog stanovišta. Pojedinci nisu pasivni recipijenti koji čekaju da budu „popunjeni“ sadržajem kulture, već su aktivni delatnici koji prate personalne programe. Reč je o tome da pojedinci kao delatnici aktivno konstruišu znanje kroz interakciju sa raznovrsnim institucijama, artefaktima i drugim ljudima. Konstruktivistička filozofija obrazovanja menja ustaljeno razumevanje procesa obrazovanja. Ona zahteva korišćenje svih raspoloživih resursa i menja uobičajenu percepciju vremena i mesta za učenje i obrazovanje.

Razlozi za prihvatanje *konstruktivističkog modela* kao teorijske osnove obrazovnog rada u muzeju su mnogobrojni. Primenom ovog modela, muzeji mogu oblikovati ugodnu, prijateljsku i obogaćenu okolinu učenja koja izlazi u susret posetiočevim potrebama za sticanjem konkretnih iskustava, individualnom kontemplacijom, komunikacijom i socijalnom interakcijom. Primena konstruktivističke obrazovne filozofije u muzejima podstiče konstruisanje interaktivnih eksponata i legitimizuje igru kao formu učenja. Sve to pomaže posetiocima u razvijanju vlastitih konstrukcija stvarnosti, u personalizovanju procesa učenja.

Na kraju, valja istaći da pitanje odnosa teorije i prakse ostaje kao jedan od složenijih problema današnjice. Suprotstavljanje teoriji često dolazi od strane praktičara u obrazovanju, koji za većinu teorijskih stavova i formulacija kažu da nisu primenljivi u praktičnom radu. Teza da je teorija jedna stvar, a praksa druga neopravdana je dihotomija. Praktičari često od teorije traže uputstva za svakodnevno postupanje u obrazovanju i prigovaraju da im teorije u oblasti obrazovanja ne obezbeđuju izvesnost kada se radi o rešavanju pojedinih pitanja praktične prirode. Pri tome, kao da se zaboravlja da su u oblasti društvenih nauka sve tvrdnje, pa i zaključci iz istraživanja, samo približni. Teorija, posebno u društvenim naukama, nikada ne može biti egzaktna; teorija može biti samo generalizacija propitivane obrazovne prakse, a praktične situacije su veoma raznovrsne. Stoga se teorije u oblasti obrazovanja moraju primenjivati aktivno, smisaono i stvaralački, a ne kao skup pripremljenih uputstava i saveta (Savićević 2002, 20). Sve to ukazuje na to da se i najbolja teorija mora primenjivati selektivno, zavisno od okolnosti u kojima se primenjuje.

LITERATURA

Applefield, J. M., Huber, R., Moallem, M. (2000): Constructivism in Theory and Practice: Toward a Better Understanding, *High School Journal,* Vol. 84, No. 2, 35–53.

Bruner, J. (2000): *Kultura obrazovanja.* Zagreb: Educa.

Gardner, H. (2005): *Disciplinarni um: obrazovanje kakvo zaslužuje svako dijete, s onu stranu činjenica i standardiziranih testova*. Zagreb: Educa.

Milutinović, J. (2003a): *Humanistički pristup vaspitno-obrazovnoj ulozi muzeja*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.

Milutinović, J. (2003b): Informalno obrazovanje – pojmovni okvir i karakteristike, *Pedagoška stvarnost*, br. 5-6, 394–407.

Savićević, D. M. (2002) *Filozofski osnovi andragogije.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju.

Stoll, L., Fink, D. (2000): *Mijenjajmo naše škole: Kako unaprijediti djelotvornost i kvalitetu škola.* Zagreb: Educa.

Katarina Živanović, Ivana Antić

UDC: 069.12 (497.113 Kikinda)

PARTNERSTVO IZMEĐU KULTURE I TURIZMA STUDIJA SLUČAJA „KIKINDSKI MAMUT“

Apstrakt *– Sa sve jasnijom ulogom kulture u održivom razvoju, pitanje očuvanja nasleđa nameće se kao jedno od ključnih problema. Kako bi nasleđe na najbolji način zaštitili, koristili i u njemu uživali neophodno je da prethodno osvestimo njegovu ulogu u društvu. Nasleđe se danas posmatra kao mnogo širi fenomen koji utiče na političke ideje i ideale, ekonomski prosperitet i društvenu koheziju. U nedostatku jasno definisanih kulturnih politika, sa jasno definisanom ulogom nasleđa, pronalaženje načina za podsticanje i uključivanje kulturnog i prirodnog nasleđa u razvoj gradova i regiona, često je prepušteno lokalnim inicijativama. Jedna takva inicijativa je i projekat „Kikindski mamut“. Cilj projekta bio je da se razvojem kulturnog turizma, čija bi okosnica fosilni ostaci mamuta pronađeni u Kikindi, podstakne društveno-ekonomski razvoj sad bivšeg industrijskog grada. Ono što ovaj projekat čini specifičnim je činjenica da se, nesvojstveno praksi u svetu, faze planiranja i realizacije u njemu preklapaju. Na taj način je tokom godinu dana implementacije projekta i stvaran i testiran model za uključivanje nasleđa u održivi razvoj grada. Ovaj pristup se pokazao kao izuzetno koristan, ne samo imajući u vidu ostvarene rezultate već i iskustvo koje bi moglo da bude prenosivo i na druge gradove u regionu.*

Ključne reči *– nasleđe, održivi razvoj, zaštita, menadžment, kulturni turizam, Kikindski mamut*

Abstract *– With the clerly defined role of culture in sustainable development, the issue of heritage protection and preservation is becoming one of the key problems of our time. In order to protect, consume and enjoy heritage in the best possible way, we have to first agnowledge the role it plays in the society. Heritage is more and more viewed as a broader phenomenon that affects political ideas and ideals, economic prosperity and social cohesion. With the lack of well defined cultural policies, but with well defined role of heritage, finding ways of how to use heritage not only to encourige but initiate social and economic development of towns and regions, is mainly up to local initiatives. One of those initiatives is The Kikinda mammoth project. The project objective was to, by developing cultural tourism using the unique fossil mammoth remains discovered in Kikinda as a primary attraction, spark the social an economic development of this former industrial town. What makes this project stand out is the fact that contrary to the world practices, phases of planing and development were carried out simultaneously. That provided us with an opportunity to, during one year project implementation, not only develop but also at the same time test the model for incorporating heritage in the sustainable development of the town. This approach has proven to be very usefull not only regarding achived results but also the experience gained that could be transferred to other towns and regions.*

Key words *– heritage, sustainable development, preservation, management, cultural tourism, Kikinda mammoth*

Prema izveštaju Svetske turističke organizacije, kulturni turizam, kao jedna od izuzetno perspektivnih privrednih grana, razvija se stopom od 15% godišnje, a čak 37% od svih međunarodnih putovanja uključujući i ovaj vid turizma. Imajući u vidu potencijal kulturnog turizma mnoge zemlje u svetu, ali i sve veći broj zemalja u našem okruženju, razvoj kulturnog turizma prepoznale su kao državni prioritet.

U našoj zemlji kulturni turizam je u povoju. Temelji za njegov razvoj postavljeni su na naučnom skupu održanom u Sokobanji 2002. god., gde su usvojeni zaključci o neophodnosti razvoja međusektorske povezanosti i multidisciplinarnog pristupa u obrazovanju. Poslednjih nekoliko godina prepoznat je pun značaj kulturnog turizma, uočeni su brojni potencijali, ali se oni i dalje sporo razvijaju. Lokalne inicijative nikako nisu u korelaciji sa promenom politike razvoja kulturnog turizma na nacionalnom nivou. Promena zakonskog okvira i usvajanje strateških dokumenata, kao i njihovo usaglašavanje sa evropskim standardima, već su ušle u završnu fazu. Edukativni programi, namenjeni različitim ciljnim grupama, kontinuirano se organizuju od strane različitih univerziteta i nevladinih organizacija. U poslednje vreme povećana su državna sredstva koja se izdvajaju za turizam, dok su međunarodni fondovi postali lakše dostupni. Gruba analiza trenutnog stanja vezanog za razvoj kulturnog turizma ukazuje da veliki deo problema leži na lokalnom nivou, a da se krivac po pravilu traži među kreatorima državnih budžeta.

Jedan od mogućih odgovora na pitanja kako „probuditi lokal“ i kako kreirati kulturno-turističku atrakciju leži u Kikindi, centralnoj opštini Severnobanatskog okruga u kojoj, kao i u većini drugih opšti-

na u Srbiji, postoje izuzetni potencijali za razvoj kulturnog turizma. Pored manifestacije *Dani ludaje*, jedinstvenog arhitektonskog, arheološkog i prirodnog nasleđa i autentičnog folklora, u Kikindi se nalaze i najočuvaniji fosilni ostaci mamuta u Evopi. Međutim, razvojni rezultati godinama su izostajali i pored prepoznatog značaja turizma i planiranja određenih aktivnosti.

Početkom 2005. god. na inicijativu grupe entuzijasta iz Inovacionog centra Filozofskog fakulteta u Beogradu, nadležni u Opštini Kikinda doneli su odluku da se razvoju kulturnog turizma posveti znatno veća pažnja. Utvrđeno je da su uzroci problema, kao i u većini drugih opština u Srbiji, nedostatak strateškog planiranja, intersektorske povezanosti i edukacije, kao i nedovoljna podrška zvaničnih državnih i pokrajinskih organa. Uočeno je da ne samo da nedostaje stručni kadar za ovu oblast, već i da su zaposleni u relevantnim institucijama i organizacijama u potpunosti nemotivisani i obeshrabreni kompleksnošću problematike. Nepovoljna situacija pojačana je i izuzetnom političkom podeljenošću. Zbog toga je odlučeno da se krene u izradu projekta u partnerstvu različitih institucija i organizacija sa vremenskim okvirom od samo godinu dana, a koji bi tokom inovativnog procesa kroz primenu najnovijih informaciono-komunikacijskih tehnologija u prezentaciji ostataka mamuta, razvili osnove saradnje, edukovali veći broj zaposlenih u kulturnim, turističkim, privrednim i prosvetnim institucijama i organizacijama, kao i pokrenuli proces brendiranja grada. Očekivani rezultat ovih aktivnosti bio je stvaranje preduslova za kontinuirani razvoj kompleksne kulturno-turističke ponude.

Projekat je u avgustu 2005. god. prepoznat od strane Evropske agencije za rekonstrukciju kao pokretač društveno-ekonomskog razvoja i odobren za finansiranje. U narednih četrnaest meseci trajanja njegove implementacije često je predstavljan kao primer uspešne prakse, a po završetku je ocenjen najvišim ocenama kao projekat koji, u skladu sa preporukama Saveta Evrope, menja ustaljenu praksu podstičući održivi razvoj regiona.

NASLEĐE I DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVOJ

Tradicionalno postoje dva viđenja odnosa kulture i ekonomije. Prvo, kulturu, a samim tim i nasleđe, vidi kao neku vrstu *kupljenog* luksuza, ili kao vrednost koja zaslužuje ekonomsku podršku zbog neekonomskih dobrobiti koje pruža, a najčešće kao nadogradnja pojedinaca ili zajednica. Drugo, nagoveštava reaktivnu ulogu kulture u ekonomskom razvoju. U tom smislu oba gledišta suprotstavljaju zaštitu i razvoj, koji se samo kompromisom mogu dovesti u vezu, dok lokalne kulturne specifičnosti vide kao promenljive, ne preterano bitne i često prepreke, i jednom i drugom (Graham, Ashworth, Tunbridge 2000). Ni u jednom slučaju nasleđe nije stavljeno u kontekst lokalne ekonomije.

Odnos nasleđa i ekonomije drastično se promenio poslednje decenije, posebno ubrzanim razvojem relativno nove grane turizma – kulturnog turizma.

Iako su pojmovi kulturne baštine i turizma vrlo blisko vezani, međusobno se i vrlo razlikuju što često utiče i na njihov međusoban odnos. Upravo turizam menja koncept kulturne baštine kao pojma koji označava stabilnost i kontinuitet. Turisti u lokalnu zajednicu donose i pozitivne i negativne uticaje. Iako su ti negativni uticaji u najmanju ruku uvredljivi za tradicionalni život meštana, izazivaju i pozitivne reakcije u doživljaju vlastite kulture. U odnosu turista – lokalni stanovnik određenu ulogu igra i autentičnost kulturne ponude. Idealni model kulturnog turizma ponudio je UNESCO, a Savet Europe predlaže strategije za razvoj kulturnog turizma u cilju promovisanja kulturnog nasleđa. Baština pridonosi atraktivnosti određene turističke destinacije, pa je prema tome često i preduslov turističkog odabira. Turisti ne žele ići na mesto na kojem nemaju šta da vide, već žele neku turističku ponudu, a ona onda često uključuje nasleđe. No, iako blisko vezani, ta dva pojma ipak nose u sebi i sasvim oprečne konotacije.

Kulturni turizam se institucionalizuje kao grana turizma tek sedamdesetih godina prošlog veka, iako je poseta istorijskim mestima, festivalima i muzejima oduvek je bila deo turističkog doživljaja. Devedesteih godina on je već masovna, visoko profilisana aktivnost. U zavisnosti od izvora i destinacije, danas, između 35 i 70 procenata međunarodnih putovanja se ubrajaju u kulturni turizam, odnosno najmanje 240 miliona putovanja godišnje uključuje elemente ovog vida turizma (McKercher, Du Cross 2002).

Kulturni turizam je izuzetno širok pojam. Gotovo je nemoguće jasno odrediti parametre bilo da se radi o resursima njegovog razvoja ili o mogućnostima njegovog korišćenja. Zbog toga se u stručnoj literaturi veća pažnja posvećuje objašnjenju zajedničkih sadržalaca svih definicija, a to su: turizam, korišćenje kulturnog nasleđa, konzumiranje iskustva, proizvod i naravno, turista.

Kada se govori o kulturnom turizmu mnogi zaboravljaju da je kulturni samo pridev koji ide uz

imenicu turizam, odnosno da je on prvo i pre svega turizam. Bez obzira što kulturni turizam koristi kulturno nasleđe kao destinaciju njegove karakteristike sastavljene su od istih principa kao i bilo koja druga forma turizma. Ključ razvoja kulturnog turizma stoga je razumevanje kako turizam funkcioniše i šta pokreće turističke destinacije. Kulturni turizam je primarno komercijalna aktivnost i uključuje konzumiranje iskustva i ponudu proizvoda koji prvenstveno moraju imati zabavni karakter. Izuzetno je važno i stalno voditi računa o tome da sve atrakcije nisu jednake, kao ni da je svo kulturno nasleđe turistički interesantno. Da bi kulurni turista zadovoljio svoje potrebe neophodno je kulturno nasleđe transformisati u kulturno-turistički proizvod. Atraktivni kulturno-turistički proizvod zahteva *autentičnost,* koja ne mora, a često je i poželjnije da ne bude realna. Upravo zbog toga ne čudi da su tematski i zabavni parkovi često popularniji od arheoloških nalazišta i znamenitosti koje su im bile uzor. Ovoj primer nije izuzetak već gotovo pravilo u svetu u kojem živimo, gde masovna proizvodnja i masovni marketing negiraju autentičnost, u svetu izmišljene tradicije, pseudodogađaja i spektakla.

Priču o pojmu kulturni turizam neophodno je dopuniti i pregledom značaja kulturnog turizma za razvoj lokalne zajednice, države ili regiona. Značaj kulturnog turizma nije samo u značaju koji on ima za ekonomski prosperitet zajednice. Društveni značaj ove forme turizma mnogo je kompleksniji od ekonomskog. Kako je kulturno-turistički proizvod namenjen ne samo turistima nego i domaćem stanovništvu, on podstiče bolje razumevanje i poštovanje nasleđa, kao i stvaranje potrebe da se ono brižno čuva. Kulturni turizam podstiče razvoj dinamičnog kulturnog života, pretvara lokalne sredine u vibrantnija mesta i doprinosi ugledu i reputaciji ne samo kod turista, već postaje privlačnije mesto za život i rad lokalnom stanovništvu (Đukić-Dojčinović 2005).

Razvijanje kulturnog turizma može doprineti razvoju i revitalizaciji regija, ali takođe i vršiti pritisak na kulturno nasleđe i uticati na kvalitet života u domaćim zajednicama. Potrebno je dalje razrađivati politike i strategije kulturnog turizma, težeći uravnoteženom i održivom korišćenju nasleđa, koje čuva njegove korisne potencijale za buduće generacije. Veoma je važno razraditi specifične modele za razvoj kulturnog turizma, koji ne kopiraju uobičajene obrasce masovnog turizma.

Razviti partnerstvo između kulture i turizma nije jednostavan zadatak, i pored toga što bi bilo krajnje logično da ova dva sektora tradicionalno dobro sarađuju, oni jedni druge posmatraju sa podozrenjem. Svaka od ove dve discipline razvijala se nezavisno, ima drugačije vrednosti, interesne strane, ciljeve, korisnike, igra drugačiju ulogu u društvu. Međutim, ono što je nekada izgledalo kao oksimoron, poslednjih godina postaje realnost. Menadžeri kulturnog nasleđa shvatili su da je jedan od najboljih načina prezentacije njihovih nalaza, spomenika, nalazišta i sl. upravo turizam, dok su turizmolozi prihvatili konzervaciju kao neophodni uslov zaštite svojih investicija.

Odgovrnost za zaštitu i unapređenje nasleđa i njegovo korišćenje u turizmu treba da bude podjednako podeljena između političkih vođa, građana, stručnjaka za kulturno nasleđe, vlasnika i upravnika kulturnih znamenitosti, kao i turističkih radnika. Međutim, izuzetno je teško obezbediti kontinuiranu, potpunu saradnju svih interesnih strana, naročito na samom početku. Zbog toga je dobro da se, pre nego što se razviju složene mreže odnosa interesnih strana i zainteresovanih pojedinaca, prvo razvije partnerstvo između turizma i kulture. Na taj način buduća struktura imala bi utemeljenu osnovu koja bi joj omogućila da podnosi turbulencije nastale usled različitih mišljenja i želja, obezbeđujući da se zadovolje zajednički interesi.

Izvori komunitnog prava i drugi međunarodni pravni dokumenti govore tome u prilog. Bez obzira da li su međunarodna zakonska akta i preporuke učinile da se ove dve discipline spoje u cilju povećanja demokratizacije kulture, ili je pak tržište imalo pesudnu ulogu, važno je da je značaj partnerstva prepoznat i da ova dva sektora nastavljalju zajedno dalje. Osnovni zadatak partnerstva kulture i turizma je da otklone, ili umanje negativne, a da u potpunosti razviju pozitivne posledice turizma.

Predoziranost turistima, gužva, povećanje zagađenosti i buke, kao i neprimerena ponašanja turista prvo je o čemu razmišljamo kada govorimo o negativnim posledicima. Velike probleme lokalnoj zajednici može doneti i zavisnost od turizma, koja po pravilu dovodi do zamiranja tradicionalnih aktivnosti i načina života. Neplanska izgradnja turističke infrastrukture, još jedan je od većeg broja neželjenih efekata turizma. Neplanska izgradnja može da dovodi do promene izgleda mesta, njegovog vizuelnog doživljaja, ali i do identiteta koji je naročito značajan lokalnom stanovništvu. Neumerenim razvojem često dolazi i do limitiranog broja korisnika, kao i do loše kontrole nad kulturnim vrednostima pošto se najčešće ne vodi računa o zaštiti intelektualne svojine, kao i o drugim zakonima zaštite (Richter 2005). Ono što najviše smeta predstavnicima kulture je fizičko oštećivanje nasleđa usled njegove otvorenosti za turiste.

I pored toga što je ovaj spisak prilično dugačak, značaj pozitivnih činilaca uzrokovanih razvojem turizma je mnogostruk. Turizam sa sobom nosi potencijal za razvoj preduzetništva, povećanje ekonomskog razvoja i nezavisnosti lokalne zajednice. Prihodi nastali razvojem turizma mogu biti iskorišćeni za razvoj lokalne infrastrukture. Kulturne razmene koje nastaju usled odnosa između turista i lokalnog stanovništva mogu dovesti do povećanja tolerancije kulturnih različitosti u multikulturalnom svetu. Odgovarajuća prezentacija nasleđa kod turista može da dovede do porasta svesti o zaštiti i čuvanju nasleđa, dok prihod od turizma može biti preusmeren na finansiranje zaštite, proučavanja i menadžmenta nasleđa.

Sve ove pozitivne posledice turizma ne mogu doći same, one su po pravilu rezultat planiranja i napornog sinhronizovanog rada. Zbog toga je važno da se saradnja između kulturnog turizma i menadžmenta kulturnog nasleđa razvije na samom početku i traje tokom čitavog procesa. Samo uz brižljivo planiranu, kontinuiranu saradnju između turizma i kulture može se očekivati povećanje svesti kod turista i njihovo razumevanje jedinstvenosti i neprocenjivosti nasleđa. Ono što je možda najvažnije, kultura i turizam zajedničkim snagama treba da animiraju sve ostale sektore, organizacije i pojedince kako bi se uključili, podržali, pomogli i pokrenuli lokalne inicijative, a potom zajedničkim akcijama doveli do oživljavanja zajedničke vizije. Projekat *Kikindski mamut* upravo je dobar primer za to (ilustracija 1).

KIKINDSKI MAMUT

Fosilni ostaci mamuta pronađenog u Kikindi 2. septembra 1996. godine u glinokopu kompanije *Toza Marković*, na dubini od 21 metar, pripadaju vrsti *Mammothus trogontherii,* što je određeno na osnovu izgleda kutnjaka. Ova vrsta naziva se još i Stepski slon, i prethodi vrstu: *Mammuthus primigenius*, koji se zbog karakterističnog, dugačkog krzna naziva i Runasti mamut. Pronađen skelet je gotovo kompletan, očuvano je oko 90% koštane mase (Marković, Milivojević 1997). Kikindski mamut bio je visok oko 4,7 m, dug oko 7 m, sa kljovama dužine 3,5 m. Verovatno je sve sa kožom i mesom težio oko 7 tona. Imao je kratku, smeđe-riđu dlaku, sličnu današnjoj zebri.

Mesto na kome je pronađen skelet predstavlja originalno mesto njegovog uginuća (tj. nađen je in situ). Životinja se verovatno zaglibila u priobalnom

Pre i posle, originalni ostaci kikindskog mamuta

delu močvare, usled starosti i bolesti nije mogla da izađe, pa je postala lak plen lešinara, što potvrđuju ugrizi hijena na kostima. Na istom prostoru pronađeni su i ostaci drugih organizama čija se egzistencija vremenski i prostorno poklapa sa mamutom. Među brojnim nalazima najinteresantniji su nalazi vodenih voluharica, riba, štuka i somova, puževa i školjki, kao i spore paprati i fosilizovani listovi vrba.

Kompletan lokalitet, sa svim svojim nalazima ima izuzetan paleontološki značaj s obzirom da nam daje dokaz o postojanju refugijuma, odnosno pribežišta, za ogroman broj biljaka i životinja koje su sa pojavom leda migrirale sa severa Evrope ka Balkanu. Sama Panonska nizija predstavljala je „tajanstveni" prelazni deo i „zonu borbe" hladne i tople klime. Upravo zbog toga ovde su postojali specifični uslovi za razvoj biljnog i životinjskog sveta (Marković, Milivojević 1997).

Osim značaja koji ovaj nalaz ima za paleontologiju i nauku uopšte postoji i izuzetan značaj za širu javnost, naročito u Kikindi, zbog čega je kontinuirano angažovanje na njegovoj zaštiti i prezentaciji neophodno.

Naučne interpretacije vezane za Kikindskog mamuta imaju izuzetni obrazovni potencijal i zadovoljavaju sve kriterijume za uključivanje u nastavni i vannastavni program. Obrađujući ovu temu, kroz različite predmete, deca ne samo da bi usvojila znanja vezana za osnove paleontologije, geološke prošlosti zemlje, metodologije naučnog istraživanja, već bi se kod njih razvila svest vezana za značaj čuvanja nasleđa i mogućnostima njihovog angažovanja.

Svako nasleđe, za lokalnu zajednicu, ima i simbolički značaj. Nasleđe igra ulogu u definisanju identiteta mesta, doprinosi društvenoj koheziji, razvija osećaj pripadnosti i ponosa među stanovništvom (McManamon 2002). Ovaj aspekt je naročito izražen kada se govori o značaju fosilnih ostataka mamuta iz Kikinde. Činjenica da je ovaj nalaz jedinstven ne samo u regionu, već i u celoj Evropi, daje mu izuzetan potencijal da postane na izvestan način simbol čitavog grada.

Kikinda, kao i mnogi manji gradovi u zemljama u tranziciji, poslednjih decenija suočena je sa ekonomskim nazadovanjem, ili u najboljem slučaju stagnacijom. Česta je pojava da manji gradovi, pogotovo oni udaljeni od velikih gradskih jezgara, u turizmu vide mogućnost za ekonomski razvoj. Posledično, okreću se lokalnom kulturnom i prirodnom nasleđu u pokušajima da transformišu svoj grad. Tako je i Kikindski mamut viđen kao izuzetan potencijal za razvoj kulturnog turizma, a samim tim i ekonomski razvoj grada.

Situaciona analiza koja je prethodila pokazala je da:

- da je sam nalaz dovoljno atraktivan za buduće turiste
- da je izvršena osnovna tehnička zaštita nalaza i da se on može prezentovati tako da se ne dovode u pitanje zaštita i čuvanje
- da postoji neophodna infrastruktura u vidu smeštajnih i ugostiteljskih objekata
- razvoj kulturnog turizma podiže kvalitet celokupne turističke ponude, privlači veliki broj posetilaca, proširuje potražnju i stimuliše potrošnju
- ekonomsku korist celokupnoj zajednici donosi ne samo veća turistička potražnja, već i povećana potrošnja lokalnog stanovništva aktivirana oživljavanjem grada i razvojem zabavnih i kulturnih sadržaja.

Imajući sve navedeno u vidu, bilo je jasno da je pokretanje projekta koji bi Kikindskog mamuta revitalizovao i uključio u planiranje razvoja grada, od opšteg društvenog značaja.

OPIS PROJEKTA

Projekat *Kikindski mamut* nastao je kao rezultat saradnje sedam partnerskih institucija i organizacija usmerenih ka zaštiti i revitalizaciji izuzetno očuvanih fosilnih ostataka mamuta otkrivenih u Kikindi 1996. godine.

Deset godina nakon otkrića, kreiran je *Kikindski mamut* sa ciljem da ovaj jedinstveni nalaz postane primer uspešne integracije zaštite nasleđa i razvoja turizma uz društveni i ekonomski napredak lokalne zajednice. Želja kreatora projekta bila je da se ostaci pre svega zaštite, ali i da se kroz kvalitetnu prezentaciju ožive i uključe u razvoj i svakodnevni život Kikinde. Na projektu, pored Opštine Kikinda kao vodećeg partnera učestvovali su Narodni muzej Kikinda, Regionalna privredna komora Kikinda, Prirodnjački muzej u Beogradu, Inovacioni centar Filozofskog fakulteta u Beogradu, kompanija *Toza Marković* iz Kikinde i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka iz Beograda.

Tokom tri meseca kreiran je projekat kojim je planirano učešće preko devedesetoro stručnjaka iz različitih oblasti – paleontologije, arheologije, menadžmenta, informacionih tehnologija, kulturnog turizma, privrede, marketinga i predstavnika svih relevantnih sektora. Kroz povezivanje različitih sektora, niza edukativnih programa, savremenih tehnologija u službi prezentacije kulturnog nasleđa i profesionalne promocije, zamišljeno je da Kikindski mamut postane

sveobuhvatni kulturno-turistički proizvod i okosnica razvoja kulturnog turizma u regionu. S obzirom da su očekivana sredstva za realizaciju projekta bila obezbeđena kroz program Evropske unije za društveno-ekonomski razvoj regiona, ciljevi i aktivnosti bili su definisani tako da budu u skladu sa ciljevima i prioritetima programa. Kako je u pitanju razvojni fond kroz koji se uglavnom finansiraju projekti koji podrazumevaju razvoj preduzetništva, očekivani rezultati projekta morali su da budu mnogo konkretniji nego što je to slučaj sa fondovima koji finansiraju projekte iz kulture. Naime, bilo je neophodno osigurati održivost, stvoriti nova radna mesta, podstaknuti razvoj malih i srednjih preduzeća. Najveći problem kod razvojnih programa je u slučaju Kikindskog mamuta bio nemogućnost finansiranja aktivnosti koje se tiču istraživanja i zaštite. U tom smislu, projektni tim koji se u najvećem broju sastojao od stručnjaka koji se prvenstveno bave nasleđem, morao je da nađe načine da pod okriljem komercijalnih ciljeva sprovede aktivnosti vezane za ova dva polja.

Nedostatak intersektorskog povezivanja bio je prvi problem koji je trebalo prevazići. Rešenje smo videli u formiranju savetodavnog tela pri Opštini Kikinda, koje bi okupilo predstavnike lokalne zajednice, eksperata i predstavnika relevantnih sektora. Ovo telo, nazvano Odbor za istraživanje i prezentaciju Kikindskog mamuta, bi pored savetodavne uloge, bio i direktno odgovoran za kreiranje strateških dokumenata koji bi trasirali budući razvoj projekta.

Iako je otkriće mamuta privuklo veliku pažnju javnosti, deset godina neadekvatne prezentacije učinilo je da se čak i u lokalnoj zajednici izgubi interes za njega. Edukacija lokalnog stanovništva o značaju nasleđa, mogućnostima korišćenja, prenošenje pozitivnih iskustava iz regiona, ali i konkretnih znanja i veština neophodnih za razvoj kulturnog turizma, bio je drugi korak u realizaciji postavljenih ciljeva.

Posebno progresivni segment u nacrtu projekta bio je detaljno razrađen plan za prezentaciju priče o mamutu iz Kikinde koja bi kroz upotrebu naprednih informacionih tehnologija bila ispričana u virtuelnom okruženju i publici predstavljena u okviru postavke Narodnog muzeja u Kikindi. Pored atraktivne 3D prezentacije, uz pomoć savremenih tehnologija i tima stručnjaka planirana je i izrada replike skeleta u prirodnoj veličini, čime bi se originalni skelet zaštitio i čime bi bio otvoren čitav niz mogućnosti za dalju komercijalnu eksploataciju.

Kako je već rečeno i kulturni turizam je prevashodno turizam, koji podrazumeva tržišni odnos prema proizvodima. Plasman na tržište zahteva adekvatan marketing i to ne neprofitni marketing, što je slučaj marketinga u kulturi. Kako bi naš budući proizvod zaživeo na turističkoj mapi regiona bilo je neophodno čitav jedan segment projekta posvetiti osmišljavanju načina za uspešnu marketinšku promociju. Ovo svakako nije podrazumevalo nepostojanje aktivnosti vezanih za promociju ideje značaja i zaštite nasleđa uopšte.

Ovakav metodološki pristup osmišljen je tako da podstakne zajedničku akciju svih aktera u političkom, ekonomskom i kulturnom životu Kikinde, ali, što je još važnije, i što veći broj građana kao jedini garant uspešne realizacije projekta.

CILJEVI

Cilj projekta bio je stvaranje kompleksnog, kulturno-turističkog proizvoda – *Kikindski mamut* – razvojem sinergije visokokvalitetne kulturne atrakcije, doživljaja i pratećih turističkih sadržaja, čime bi se razvio značajan resurs usmeren ka samoodrživom razvoju kikindskog regiona.

Analizirajući aktivnosti koje su do sada realizovane na državnom nivou vezane za razvoj kulturnog turizma, zaključeno je da energiju i resurse ne treba u potpunosti usmeriti na razvijanje strateškog plana razvoja kulturnog turizma (kako je sugerisano), već na stvaranje konkretnih kulturnih atrakcija. Procenjeno je da će iskustva iz prakse biti najefikasniji i najefektniji pokretač razvoja turističkih proizvoda, a ujedno i najveći motiv za uključivanje u izradi same strategije. Zaključeno je da bi konkretan primer, koji bi brzo dao rezultate, najbolje uticao na razbijanje opšte apatije i stvaranje uslova za implementaciju gradske strategije razvoja opštine. U skladu sa tim, izdvojen je poseban cilj projekta koji je podrazumevao korišćenje kulturnog i prirodnog nasleđa grada, ljudskih potencijala i svih drugih resursa u stvaranje kompleksnog kulturno-turističkog proizvoda. *Kikindski mamut*, kao proizvod, trebalo je da obezbedi sinergiju:

1. Nove muzejske postavke u Narodnom muzeju Kikinda posvećene kikindskom mamutu, osmišljene u skladu sa savremenim trendovima u muzeološkoj praksi, koja bi podrazumevala originalne ostatke mamuta i dodatne zabavno-edukativne sadržaje vezane za geološku prošlost zemlje, svet izumrlih životinja i sl.
2. Napredne muzejske prezentacije – priče o kikindskom mamutu u obliku dokumentarnog filma izrađenog u trodimenzionalnoj stereoskopskoj tehnici u kojem se posetilac stavlja u okruženje kikind-

skog regiona pre 500 000 godina i opremljen 3D naočarima doživljava mamuta *uživo*;
3. Replike jednog od najočuvanijeg skeleta mamuta ove vrste u svetu u prirodnoj veličini koja omogućava preventivnu zaštitu originalnih ostataka;
4. Multimedijalna, interaktivna, CD prezentacija koja pruža dodatne informacije o nalazu i projektu kroz zabavne i edukativne sadržaje;
5. Bogate kolekcije suvenira napravljenih na osnovu vizuelnog identiteta i knjige standarda izrađenih tokom implementacije projekta;
6. Niza animacionih programa realizovanih u okviru Narodnog muzeja Kikinda, namenjenih najrazličitijim ciljnim grupama, u najvećem broju deci.

PARTNERI

Da bi se obezbedili preduslovi za uspešno kreiranje kompleksnog kulturno-turističkog projekta *Kikindski mamut*, pod kojim se podrazumevao zbir različitih usluga, dobara i pogodnosti koje služe zadovoljavanju potreba turista, ali i rezidenta, bilo je neophodno obezbediti učešće većeg broja organizacija i pojedinaca.

Prilikom izbora učesnika na projektu prvenstveno se vodilo računa da se u tim uključe organizacije koje mogu da garantuju poštovanje osnovnih principa:

- integralne zaštite
- održivog razvoja
- šire angažovanje lokalne zajednice.

Pod integrativnom zaštitom podrazumevalo se *sprovođenje svih onih mera čiji je konačni cilj pokušaj da se ovekoveči nasleđe, da se očuva u odgovarajućem okruženju, izgrađenom, ili prirodnom, te da se izmeni i adaptira u zavisnosti od potreba društva* (Smernice za zaštitu pokretnog nasleđa Saveta Evrope). I pored toga što je pojam *integralna zaštita* sadržan u globalnom konceptu održivog razvoja, izdvojen je kako bi se podvukao njegov značaj.

Kriterijum garantovanja poštovanja principa održivog razvoja odnosi se na poštovanje sva tri segmenta koje menadžment čini odgovornim:

- Ekološka održivost (koja održava bitne ekološke procese, biološku raznovrsnost i biološke resurse) – I pored toga što se ekološka održivost ne može direktno dovesti u vezu sa fosilnim ostacima mamuta, indirektno ona može podrazumevati adekvatnu tehničku zaštitu, kao i interpretaciju i prezentaciju zasnovanu na istraživanjima šireg, prirodnog konteksta u kojem je ova preistorijska životinja živela. Takođe, poštovanje ovog principa povlači sa sobom obavezu i da se zagarantuju buduća paleontološka i geološka istraživanja, kao i popularizacija zaštite i čuvanja životne sredine.
- Društvena i kulturna održivost (razvoj koji povećava kontrolu lokalne zajednice nad sopstvenim životom i koji je kompatibilan sa lokalnom kulturom, ojačavajući kolektivni identitet) – Direktni učesnici i donosioci odluka na projektu su bili u mogućnosti da obezbede realizaciju edukativnog programa sa nizom sadržaja namenjenih različitim ciljnim grupama kako bi se povećale šanse većem broju ljudi da, kroz izradu suvenira i razvoj pratećih usluga namenjenih turistima i ostalim posetiocima, obezbede radna mesta. Neophodno je bilo i obezbediti podršku za adekvatnu prezentaciju i brendiranje Kikinde, kao i za stvaranje novog imidža i jačanje kolektivnog identiteta kao jedinstvenog dela zajedničkog – evropskog – identiteta.
- Ekonomska održivost (razvoj koji je ekonomski efikasan i koji omogućava upravljanje resursima koji će biti od koristi i budućim generacijama) – Kada je reč o obezbeđivanju ekonomske održivosti, razmišljalo se o uključivanju organizacija koje će omogućiti razvoj kulturnog i edukativnog turizma, kao i promenu poslovne politike kulturnih institucija u gradu i na taj način osigurati ekonomski razvoj. Da bi ovaj razvoj bio održiv, odnosno, da bi se očuvali resursi koji će koristiti i budućim generacijama, bilo je neophodno primeniti najnovije mere tehničke zaštite fosilnog ostatka i utvrditi noseće kapacitete.

Kada se govori o angažovanosti lokalne zajednice, isto je kao i sa principom integralne zaštite. Aktivnosti koje definišu ovaj pojam sadržane su u principu održivog razvoja, ali su toliko važne i tako često izostavljane, čak i kod institucija koje navode poštovanje principa održivog razvoja, kao njihov imperativ. Podvlačenjem značaja ovog principa želeli smo da umanjimo mogućnost deklarativnog ponašanja i parcijalnog sagledavanja pojma održivog razvoja.

Želja inicijatora projekta bila je da u primarnom timu budu organizacije i pojedinci koji će omogućiti posetiocima da dobiju istinski doživljaj tako što će se što veći deo lokalne zajednice uključiti u kreiranje i realizaciju turističke ponude. Cilj koji je postavljen bio je da se izbegne didaktičan – školski odnos prema publici, kao i da se razviju sadržaji i metode koji će omogućiti svim posetiocima da dobiju nova znanja, ali i da probude svoja interesovanja (Dragićević-Šešić i Stojković 2000).

Upravo iz ovih razloga insistirano je na planiranju i realizaciji animacionih programa čiji bi cilj bio:

- podsticanje istraživanja sopstvene ličnosti putem umetnosti, proizvodnog ili društvenog rada
- omogućavanje prihvatanja kulturnih ostvarenja i vrednosti, sadašnje i prethodnih generacija, njihovo razumevanje, uživanje u njima i njihovo vrednovanje kao jedinstvenog i neponovljivog dela zajedničke baštine čovečanstva
- suočavanje čoveka sa problemima savremenog društva i razvijanje svesti o potrebi kritičkog mišljenja i odlučivanja o svim oblastima društvenog života.

Prilikom izbora partnera vodili smo računa i o tome da budu zastupljeni svi sektori, odnosno da su uključeni javni, privatni i nevladin sektor i to na svim nivoima od državnog, pokrajinskog, regionalnog i lokalnog, kao i da su zastupljeni predstavnici kulture, turizma, prosvete i medija.

Konačnu listu partera činili su: Narodni muzej Kikinda i Inovacioni centar Filozofskog fakulteta kao inicijatori projekta, Opština Kikinda kao sufinansijer i jedna od najzainteresovanijih strana, Prirodnjački muzej iz Beograda koji je imao jurisdikciju nad nalazom i Privredna komora Kikinda, koja je u svojim redovima imala izuzetno iskusnog projekt menadžera. Fabrika *Toza Marković,* i pored toga što je od samog početka markirana kao nezaobilazan partner, zbog propozicija konkursa dobila je status saradničke organizacije, kao i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka sa kojim, zbog nedostatka vremena, nisu obavljeni svi neophodni dogovori.

REZULTATI PROJEKTA

I pored brojnih problema koji su se javili tokom implementacije projekta rezultati su u mnogome nadmašili očekivanja najviše lokalne zajednice, ali i donatora i svih uključenih u projekat. Radi lakše analize rezultati su, poput aktivnosti, podeljeni na četiri opisana programa.

Intersektorska saradnja

Osnivanje i rad Odbora za istraživanje i zaštitu *Kikindskog mamuta* pokazalo se kao višestruki korisno. Članovi Odbora su, svako u okviru svoje oblasti, dali nezamenljiv doprinos izradi strateškog plana, ali i prevazilaženju svih problema na koje je tim nailazio tokom realizacije projekta.

Strateško planiranje zahtevalo je detaljnu analizu postojećeg okruženja, trenutne situacije u Kikindi, materijalnih i ljudskih resursa, potencijala itd. Na osnovu ovih istraživanja i detaljne SWOT analize (snage, slabosti, mogućnosti i pretnje) definisana su misija, vizija i dugoročni ciljevi.

Vizija *Kikindskog mamuta* je da je to „dugogodišnji projekat koji se bavi zaštitom, prezentacijom i korišćenjem ovog jedinstvenog segmenta kulturnog i prirodnog nasleđa. Deluje i kao kulturno-edukativni centar namenjen stručnjacima iz oblasti paleontologije, kulturnog turizma, marketinga i šire, koji realizuje programe u cilju razvoja lokalne zajednice i prezentovanja kulturne baštine, okuplja interdisciplinarni tim stručnjaka, predstavnike državnih i lokalnih organa vlasti, nevladinih organizacija, medija, kao i šire javnosti sa ciljem razvoja održivog turizma u regionu.“

Misija je definisana tako da „Kikindski mamut po završetku projekta u 2006. godini nastavlja da traje kroz programe Narodnog muzeja Kikinda i Odeljenja za turizam Opštine Kikinda. Ovaj projekat zaštitom i prezentovanjem kikindskog mamuta kao kulturno-prirodnog dobra regionalnog i šireg značaja, utiče na razvoj kulturnog turizma i omogućava društveno-ekonomski razvoj lokalne zajednice i regiona.“

Umesto Strateškog plana, kako je u početku planirano, kraj projekta dočekale su Preporuke za izradu strateškog plana, prevashodno zbog nedostatka organizacije koja bi preuzela na sebe implementaciju ovog plana, tačnije koja bi se bavila svim pitanjima vezanim za zaštitu, prezentaciju i korišćenje ostataka mamuta. Nakon detaljnog istraživanja zatečenih stanja, kapaciteta lokalne zajednice kako prostornih tako i ljudskih, mogućnosti i očekivanja vlasti i javnosti u gradu, samo je bilo moguće dati preporuke kako je potrebno delovati u budućnosti, odnosno kreirati smernice za buduću izradu detaljnog Strateškog plana organizacije, institucije ili fondacije koja će se brinuti o zaštiti i prezentaciji kikindskog mamuta.

Preporuke strategije su pretpostavile osnivanje nekog tela od strane opštine i muzeja koje će biti samostalno u odlučivanju o aktivnostima koje se tiču budžeta *Kikindskog mamuta* i aktivnosti vezanih za prezentaciju i promociju mamuta kao jedinstvene atrakcije Kikinde, u svrhu turističkog razvoja. U izradi preporuka na čelu sa Odborom učestvovao je izuzetno veliki broj pojedinaca. Njihov rad, organizovan kroz radne grupe, uslovio je isticanje značaja poštovanja principa održivosti za dalji razvoj ovog kulturno-prirodnog dobra. Ovaj dokument i pored znatnih nedostataka poput nepreglednosti i u nekim segmentima nepotrebne opširnosti obiluje dobro sagledanim

prioritetima budućeg razvoja poput: uslova za komercijalizaciju *Kikindskog mamuta*, razvoja dodatnih usluga, inovativne prezentacije, brendinga, proširivanja i produbljivanja partnerske saradnje, istraživanja tržišta, nastavka naučnih istraživanja i integralne zaštite.

U Preporukama značajno mesto zauzima tristička animacija, pod kojom se podrazumeva oživljavanje prostora, uspostavljanje komunikacije između interesnih strana i edukacija uz zabavu turista.

Kako bi se omogućilo snalaženje pojedinaca i grupa bez vodiča u gradu, njihovo istraživanje Kikinde i bolje upoznavanje njenih znamenitosti, lepota i kulture neophodno je postaviti turističku signalizaciju, odnosno table se natpisom na svim važnim zdanjima u gradu, putokaze koji će usmeravati turiste kako da dođu do željenog cilja, bilborde koji će pozivati turiste i animirati lokalno stanovništvo da posete određenu manifestaciju, događaj ili instituciju. Neophodno je i otvoriti info-pult u centru grada, kako bi posetilac u svakom trenutku mogao doći do željene informacije, prospekta, mape, promo-materijala itd.

Specifične potrebe turista vrlo često zahtevaju da kulturni objekti, prostori i dešavanja poprime i neke specifičnosti, kako bi se prilagodili potrebama turista i mogućnostima turističke prezentacije. Stoga bi aktivnosti ove organizacije bile usmerene da resurse kulture kroz animacione programe pretvaraju u turističke atrakcije koje zadovoljavaju potrebe turista za edukacijom, zabavom, iskustvom i doživljajem nove, drugačije kulture.

Tokom projekta promenjene su delatnosti muzeja, odnosno on je preregistrovan, pa je zvanično pored naučne i muzejske delatnosti u mogućnosti da obavlja i komercijalnu delatnost (mogućnost otvaranja prodajnih i ugostiteljskih objekata). Na ovom spisku nalazi se i izdavačka delatnost kojom se muzej do sada nije bavio, ne samo kada je reč o stručnim publikacijama, već i o onim popularnim. U Preporukama iznosi se mišljenje da je potrebno iskoristiti prednosti muzeja i činjenicu da baštini izuzetno interesantne nalaze i kreirati čitav niz suvenira, poput razglednica, obeleživača za knjige, kalendara, planera, brošura i dr.

Pitanje mesta postavke replike dugo je zaokupljalo kikindsku stručnu i širu javnost. U razgovoru sa stejkholderima došlo se do nekoliko varijanti. Preporuka da se replika postavi u dvorištu muzeja, gde je već u toku adaptacija prostora za održavanje i drugih manifestacija na otvorenom, zvanično je i usvojena pre završetka projekta.

Kikinda predstavlja jednu od destinacija tokom obilaska Banata u postojećim turama, međutim na žalost, najčešće turisti u ovaj grad dolaze kasno uveče i u njemu samo prespavaju, s obzirom da Kikinda ima najbolje smeštajne kapacitete u okruženju. Da bi se ova situacija promenila, neophodno je uspostaviti saradnju sa turističkim organizacijama i agencijama u regionu. Zajedno sa njima konkurisati za podsticajna sredstva za razvoj i promociju. Naročitu pažnju potrebno je obratiti na aktuelni Evro region DKMT i uključivanje u njegovu ponudu.

Preporuke iz oblasti marketinga i promocije snažno se oslanjaju na Marketing strategiju i PR plan, izrađene u okviru četvrtog programa u saradnji sa marketinškom agencijom „Transeast“ iz Beograda. Na kraju ovog segmenta navedene su preporuke vezane za istraživanje tržišta. Ovo istraživanje se preporučuje kao stalni dugoročni program, a ne kao aktivnost iz razloga što je potrebno pratiti razvoj tržišta, sa razvojem strateški planiranih programa i aktivnosti. Potrebno je utvrditi sadašnje stanje, starosnu, polnu, obrazovnu strukturu turista, kao i njihova interesovanja, želje i potrebe kao konzumenata konkretnog proizvoda.

Sledeći značajan segment u Preporukama za pisanje strateškog plana zauzima edukacija. Ona predstavlja dugoročan sistematski angažman, bez obzira da li se radi o edukaciji školske populacije, turističkih radnika, animatora, prosvetnih radnika, ili zaposlenih u institucijama kulture i medijskim kućama.

Preporuke podvlače značaj permanentne edukacije radnika u turizmu za stvaranje atraktivnog proizvoda koji odgovaraju na potrebe konkretnih ciljnih grupa. Takođe, neophodno je edukovati prosvetne radnike u savladavanju metoda prezentacije nasleđa. Kroz radionice i izborne sekcije prosvetni radnici bi od mladih Kikinđana stvorili ne samo novu publiku, već i potencijalni novi stručni kadar. Zaposleni u kulturnim institucijama se moraju edukovati kako bi njihove institucije postale aktivni deo turističke ponude grada, a različite kulturne manifestacije dobile karakter i turističkih. S obzirom da je velika uloga lokalnih medija u turističkom razvoju jedne opštine neophodno je sa njima uspostaviti saradnju i zajedno raditi na širenju svesti lokalnog stanovništva o mogućnostima korišćenja i neophodnosti čuvanja nasleđa, sa posebnim akcentom na školsku populaciju.

Strategija intersektorskog povezivanja kao trenutno najaktuelniji i visoko vrednovan segment organizacionog razvoja dosta je zastupljena u preporukama. Pod intersektorskim strateškim projektima najčešće se podrazumeva ugovorom planirane dugoročne aktivnosti u domenu kulture i turizma, kulture i obrazovanja, kulture u procesima urbane regeneracije, socijalne inkluzivnosti i ruralnog razvoja.

Poslednji segment ovog dokumenta posvećen je značaju kreiranja strategije postizanja održivosti. Ova strategija zasnovana je na konceptu održivog razvoja, koji je prvi put na globalnom nivou promovisan na Zemaljskom samitu Ujedinjenih nacija održanom u Rio de Žaneiru 1992. god. Održivi razvoj podrazumeva sprovođenje mudro osmišljenih programa upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem, s namerom da se ono preda budućim generacijama u svoj svojoj lepoti, autentičnosti i raznolikosti. Primenjen na pitanje nasleđa koncept održivosti zasniva se i na sposobnosti nasleđa da se prilagođava tekućim potrebama i zahtevima, bez dugih perioda neaktivnosti i padanja u zaborav, i bez akcija koje dovode u pitanje stabilnost okuženja.

Preporuke definišu integrativnu zaštitu i naučna istraživanja kao dva osnovna segmenta strategije održivosti (Menković 2004). Pod integrativnom zaštitom podrazumeva se sprovođenje svih mera čiji je konačni cilj pokušaj da se ovekoveči nasleđe, da se očuva u odgovarajućem okruženju, izgrađenom, ili prirodnom, te da se izmeni i adaptira u zavisnosti od potreba društva. Ova strategija se nužno kombinuje sa strategijom intersektorskog povezivanja s obzirom da zahteva koordinaciju između programskih politika različitih sektora koji utiču na nasleđe, kao što su zaštita životne sredine, urbanizam i prostorno planiranje, obnova grada, javni radovi, regionalna politika, socijalna politika, turizam i ekonomija.

EDUKACIJA

Tokom četrnaest meseci implementacije projekta preko 200 građana Kikinde prošlo je kroz seminare, radionice i treninge organizovane u okviru ovog segmenta. Među njima su bili prosvetni radnici, zainteresovani za razvoj kulturnog turizma, vlasnici malih i srednjih preduzeća, kao i nezaposleni zainteresovani za kulturno-turističku animaciju.

Prvi u nizu seminara pod nazivom *Kikindski mamut, naša privilegija i obaveza* bio je namenjen prosvetnim radnicima. Seminar se sastojao od tri predavanja: uvodnog iz oblasti kulturnog turizma, potom primene najnovijih informaciono-komunikacijskih tehnologija u obrazovanju i o naučnom značaju otkrića gotovo u potpunosti očuvanog stepskog mamuta u Kikindi.

Cilj seminara bio je da se prosvetni radnici upoznaju sa značajem i mogućnostima korišćenja ovog kulturnog dobra, kao i da se pokrene saradnja koja bi omogućila kikindskom mamutu da dobije zasluženo mesto u nastavnim i vannastavnim aktivnostima ne samo lokalnih škola, već i škola širom Srbije.

Najveći propust organizacije ležao je u činjenici da seminaru nije prethodilo istraživanje potreba prosvetnih radnika, njihovih očekivanja i interesovanja. Međutim rezultati ovog seminara bili su izuzetno korisni prilikom priprema i realizacije sledećeg. Pripreme za drugi seminar trajale su znatno duže, intervjuisani su predstavnici različitih sektora i napravljen je program koji je trebalo da odgovori na njihove potrebe za informacijama, veštinama i znanjem iz oblasti kulturnog turizma, ali i da ih zainteresuje za razvoj kreativnih pristupa u korišćenju i čuvanju nasleđa. Seminar pod nazivom *Kulturni turizam kao značajnin činilac društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja* bio je namenjen zaposlenima u lokalnoj samoupravi, turizmu, kulturi, prosveti i medijima. Tokom dva dana tridesetak polaznika imalo je priliku da prisustvuje na četrnaest predavanja i radionica.

Rezultati ovog seminara bili su i kvantitativno i kvalitativno bolji od prethodnog. Polaznici seminara postali su svesni značaja stejkholderskog pristupa i neophodnosti razvoja međunarodnog multisektorskog partnerstva, odnosno razvoja planske i kontinuirane saradnje između javnih, privatnih i nevladinih oranizacija u regionu iz oblasti kulture, turizma, ugostiteljstva, medija, prosvete i sl. Prihvaćeno je da bi se razvojem ovog pristupa omogućila zamena jednostavnog zbira pojedinačnih i neusklađenih aktivnosti planskom koordinacijom koja bi za rezultat imala sinergiju neophodnu za ubrzan društveno-ekonomski razvoj grada i regiona u celini. Tokom seminara usvojeno je i pravo definisano Poveljom ICOMOS-a da:

Na najširem planu, prirodno i kulturno nasleđe pripada svim ljudima. Svi imamo pravo i odgovornost da razumemo, poštujemo i konzerviramo ove univerzalne vrednosti.

Međutim, bilo je odmah jasno da će svi ovi principi biti samo deklarativno prihvaćeni ako se ne organizuje grupa, odnosno zvanično telo koje će se baviti razvojem kulturnog turizma. Takođe, primećeno je da prisutni zaposleni u kulturi, turizmu, prosveti, privredi, opštinskoj samoupravi i medijima teško komuniciraju, što je rezultat činjenice da ne samo da se nisu redovno viđali, već da se do tada nikada nisu sastali. Upravo zbog toga seminar je završen inicijativom za formiranje Odbora za razvoj kulturnog turizma koji bi pored ostalog i radio na jačanju intersektorskog povezivanja.

Planiran treći seminar vezan za uključivanje mikro i malih preduzeća i zanatskih radionica u proizvodnju suvenira, posle analize potreba lokala, preimenovan je u okrugli sto. Utvrđeno je da u Kikindi po-

stoji veliki broj zanatlija koji se bave najraličitijim zanatima i da ih nije neophodno ohrabrivati da se bave starim zanatima, kao ni dodatno obučavati za taj posao. Istraživanjem je utvrđeno da zanatlije kao najveći problem vide činjenicu što im se ne može garantovati otkup serija proizvoda i na taj način zagarantovati zarada. Upravo zbog toga je odlučeno da se organizuje okrugli sto na kojem bi se definisali kriterijumi koje suveniri treba da zadovoljavaju i mogućnosti za njihovu distribuciju. Na okruglom stolu dogovoreno je da opština ne može garantovati prodaju suvenira, ali da može podstići razvoj zanata tako što će obezbediti atraktivan dizajn budućih proizvoda, obezbediti jednostavnu i transparentnu proceduru za njegovo korišćenje, smanjiti mogućnost zloupotrebe i obezbediti mesto prodaje.

Poslednji seminar bio je namenjen nezaposlenim licima zainteresovanim za kulturno-turističku animaciju. Ovaj seminar najdetaljnije je planiran i imao je najveće rezultate. Posebno su definisani kriterijumi za odabir učesnika seminara. Na osnovu biografije, poznavanja stranih jezika i motivacionog pisma odabrani su polaznici koji su tokom mesec dana slušali različita predavanja i učestvovali u radionicama.

Ono što je najvažnije je da je, po završetku ovog programa, u kikindskoj javnosti usvojen termin kulturni turizam i stvorena svest o potencijalima grada za njegov razvoj. U Kikindi je dugo vladalo uverenje, najviše zbog tzv. zlatnih godina (osamdesete, kada je Kikinda bila industrijski centar), da je industrija jedini nosilac razvoja u regionu. Čini se da je realizacija ovog projekta otvorila i jednu novu perspektivu kod dela stanovništva koji razvoj sada vide i u čuvanju i korišćenju kulturnih resursa.

INTERPRETACIJA

Izazov ovog segmenta bio je da se naučna interpretacija nalaza prevede na jezik koji bi bio razumljiv i primamljiv široj publici. Prilikom izrade prezentacija za publiku striktno se vodilo računa da se koriste naučno potvrđene činjenice, ili u slučajevima kada to nije bilo moguće da se jasno naglasi da se radi o pretpostavci.

Insert iz filma

U okviru segmenta interpretacija i zaštita ostvareni su najvidljiviji rezultati. Ovaj segment obuhvatao je produkciju 3D modela, filma i pratećeg trejlera, internet prezentacije, CD prezentacije, replike mamuta u prirodnoj veličini, i stalne postavke originalnih ostataka mamuta u prostorijama muzeja.

Izrada 3D modela skeleta mamuta predstavlja svojevrsni poduhvat ovog tipa i obima u Srbiji. U okviru produkcionog segmenta projekta u periodu od aprila od decembra, a u zbirnom trajanju od dva i po meseca, ukupno je skenirano 65 fosilnih kostiju, tj. celokupan postkranijalni skelet mamuta. Ovom broju treba dodati i kolosalnu glavu sa kljovama i mandibulom. Digitalizacija fosilnih ostataka omogućila je njegovo dalje izučavanje, prezentaciju i zaštitu.

I pored toga što se smatralo da će replika biti najveći adut projekta *Kikindski mamut* najbolju reakciju publika je imala na 3D film. Dokumentarni film koji predstavlja kombinaciju arhivskih snimaka, rekonstrukcija i animacija, rađen je na osnovu naučne interpretacije nalaza i obiluje informacijama o geološkoj prošlosti zemlje, evoluciji sisara i životu mamuta. Atraktivnosti doprinosi i 3D efekat postignut stereoskopskom tehnologijom korišćenom u izradi filma (ilustracija 2).

Film se prikazuje svakim radnim danom i subotom u svečanoj sali muzeja u jednom prepodnevnom i dva poslepodnevna termina. Urađena je i engleska verzija, tako da u njemu podjednako mogu uživati i domaći i strani posetioci. Na ovoj način Kikinda je postala prvi grad u kojem je otvorena neka vrsta 3D bioskopa.

U okviru produkcionog dela projekta izrađene su internet i CD prezentacija kikindskog mamuta. U skladu sa vizuelnim identitetom kreirana je internet prezentacija koja je krajnje dizajnerski jednostavna, ali koja sadrži obilje informacija namenjenih različitim ciljnim grupama. Prezentacija sadrži pet segmenata: virtuelna tura, informacije, istraživanja, o projektu i dečiji kutak. Na taj način prezentacija može da zadovolji potrebe i stručne javnosti; paleontologa, projekt menadžera i turizmologa, potrebe turista i svih onih koji se interesuju za nasleđe, među kojima su i najmlađi. Za godinu dana koliko internet prezentacija postoji na adresi www.kika-mamut.com, prezentacija je imala oko 16 000 poseta.

CD prezentacija zamišljena je kao elektronsko izdanje enciklopedijskog karaktera, međutim tokom projekta odlučeno je da se kreira interaktivni multimedijalni CD koji će biti namenjen široj publici sa naučno popularnim tekstovima i izuzetno atraktivnim ilustracijama u vidu video materijala, fotografija i 3D modela.

Najveće dostignuće projekta *Kikindski mamut*, u bukvalnom smislu reči, je izrada replike skeleta u prirodnoj veličini. Replika je izrađena prvenstveno u cilju preventivne zaštite, odnosno da bi se omogućilo da originalni ostaci budu smešteni u adekvatne uslove, da se ne vrši bilo kakva destrukcija nad njima, poput bušenja i armiranja, a da se posetiocima ne uskrati mogućnost da uživaju u punoj veličini i grandioznosti ove životinje.

Replika je po završetku projekta smeštena u unutrašnje dvorište muzeja, tako da svi građani Kikinde i njeni posetioci mogu da je vide i ako ne uđu u muzej i ne kupe kartu. Sa jedne strane to je jako dobro, jer je veliki broj ljudi imao priliku da je vidi, ili je viđa svakodnevno, tako da je replika veoma brzo postala simbol grada, sa druge strane, ona se ne doživljava kao muzejski eksponat, nego kao maskota koja zauzima mesto u različitim lokalnim manifestacijama.

Ono na šta je projektni tim posebno ponosan, a što je rezultat ovog segmenta je činjenica da je više od deset godina nakon otkrića ovaj nalaz konačno prenet u Narodni muzej Kikinda i smešten u adekvatne uslove. Muzej je dobro iskoristio novostečenu situaciju i zahvaljujući zalaganju projektnog tima *Kikindski mamut* obezbedio je potrebna sredstva za adaptaciju prostora od oko 70 m², regulisanje temperature i vlažnosti i izradu pratećih legendi, uspešno proširivši stalnu izložbenu postavku.

PREZENTACIJA

U saradnji sa marketinškom agencijom „Transeast“ iz Beograda i stručnjacima za marketing i PR, tokom realizacije projekta izrađena su marketing strategija, PR strategija i PR plan, definisan vizuelni identitet i grafički standardi. Ovaj posao bio je izuzetno zahtevan, jer je podrazumevao usaglašavanje potreba ciljnih tržišta, očekivanja Opštine Kikinda kao formalnog naručioca posla i želja projektnog tima.

U okviru marketing strategije urađena je segmentacija tržišta gde je definisan očekivan procenat turista podeljenih po geografskoj i demografskoj komponenti. Tržište je podeljeno na Banat, Vojvodinu, Beograd, Srbiju i zemlje sličnog govornog područja, odnosno roditelje sa decom, školsku omladinu, radnike u nauci, kulturi i obrazovanju, mlađe penzionere i stručnu (turističku) javnost.

Specifičnost resursa i tržište na koje se računa definisali su ponudu kao brižljivo odmerenu kombinaciju zabave, nauke i rekreacije. Osnovni ciljevi komunikacione strategije određeni su ka:

- unutrašnjim interesnim grupama kako bi se građanima Kikinde ukazalo na bogatstvo koje baštine, kao i kako da se prema njemu odnose u svrhu maksimalizacije tog potencijala.
- spoljašnjim interesnim grupama kako bi se tržište informisalo o svim aspektima ponude i na koji način ponuda zadovoljava njihove potrebe.

Ovaj dokument istakao je potrebu usmeravanja PR aktivnosti ka građanima Kikinde i svim interesnim stranama kako bi se ukazalo na tržišni potencijal kojim grad raspolaže i da se maksimizacijom potencijala kroz edukativne, kulturne i rekreativne programe nauče kako da se prema njemu odnose. Takođe PR aktivnosti bile bi u službi i plasmana konkretne ponude na postojeće tržište.

Najzapaženiji rezultat ovog segmenta je potpuno novi vizuelni identitet. Kreiranje vizuelnog identiteta počela je sa osmišljavanjem imena „proizvoda". Kikindski mamut dobio je ime Kika, definisane su osnovne boje, zelena i narandžasta; zelena kao trava, boja koja dominira Banatskom ravnicom, a narandžasta kao boja bundeve (tikve, duleka ili kako je Kikinđani nazivaju ludaje) koja je jedan od simbola grada kojem je posvećena i istoimena manifestacija, a novo ime i boje dalu su novi logo. U okviru vizuelnog identiteta, a u skladu sa definisanim ciljnim tržištima od kojih najveći deo zauzimaju roditelji sa decom, kreirana je maskota (ilustracija 3). Moderan i dosta smeo dizajn, neuobičajen za predstavljanje bilo koje vrste nasleđa, pokazao se kao izuzetno dobra odluka. Vrlo brzo je dizajn postao jedan od aduta projekta i privlačio veliku pažnju prilikom različitih prezentacija. Nakon okruglog stola održanog sa zanatlijama i vlasnicima mikro i malih preduzeća, Knjiga grafičkih standarda proširena je i delom koji sadrži predloge primene dizajna u izradi suvenira.

Opština Kikinda logotip i maskotu, kao žig zaštitila u Zavodu za zaštitu intelektualne svojine i definisala proceduru za dobijanja prava na njegovo korišćenje. Usvojen je pravilnik koji reguliše ko može i pod kojim uslovima da koristi žig, kreirani su formulari za prijavu, komisija za odabir zainteresovanih i odluka predsednika opštine da je licenca za korišćenje besplatna. Postignut je dogovor da sve dok turistička poseta ne bude bila masovnija, a samim tim i zarada veća, licenca ostane besplatna kako bi se što veći broj proizvođača motivisao da proizvodi suvenire.

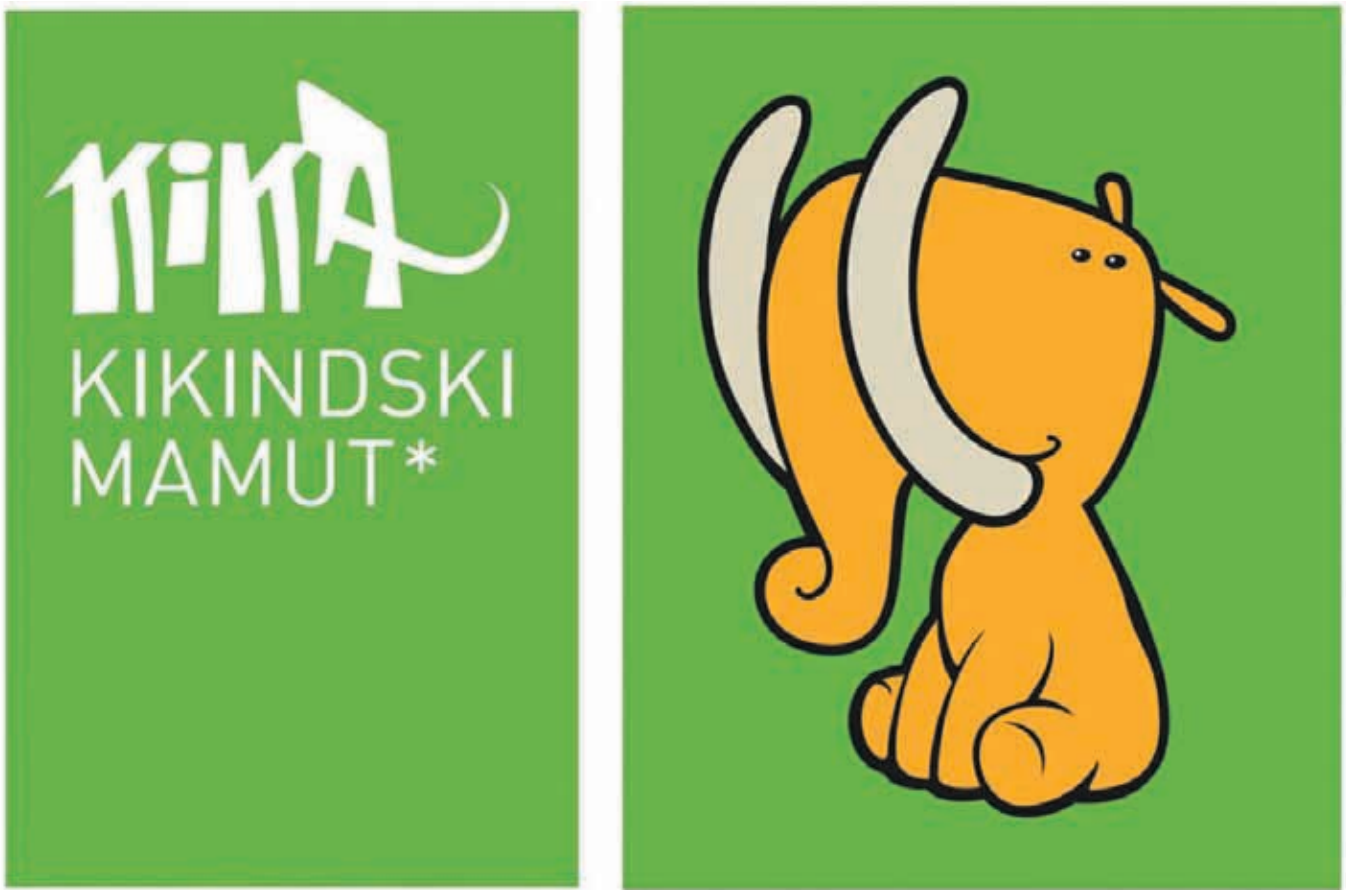

Logo i maskota

Drugi, izuzetno uspešan deo u okviru marketinga bio je eksterni PR. I pored toga što je marketing u samom početku bio izuzetno komercijalan, sagledavajući kikindskog mamuta kao proizvod, tokom realizacije shvaćeno je da fokus treba preusmeriti na lokalnu zajednicu. Intenzivan PR za posledicu je imao odličnu medijsku pokrivenost i potpunu promenu percepcije projekta i muzeja. Na početku doživljaj projekta bio je kao moneta za potkusurivanje između Opštine i fabrike, a muzeja kao tradicionalne, zatvorene, staromodne, akademske institucije. Do kraja projekat je doživljen kao kreativna inicijativa koja nosi poruku da kombinacija znanja, timskog rada i entuzijazma mogu dovesti do značajnih rezultata. I percepcija muzeja se promenila, sada kao institucije koja je širom otvorila vrata publici i u sebi spaja tradicionalne vrednosti sa modernim pristupom interpretaciji prošlosti i identiteta.

Osim široke zastupljenosti u lokalnim medijima, projekat je bio zastupljen i u nacionalnim medijima, ali u njima nije dobio željeni prostor, ili je imao izuzetno malu minutažu, ili je prikazivan izvan primetimea. Osim putem medija, projekat je promovisan i na mnogim naučnim i drugim skupovima.

NASTAVAK PROJEKTA

Od sredine februara 2007. godine, kada je po obavljenoj reviziji završen projekat *Kikindski mamut*, planirano je i realizovano niz aktivnosti u okviru muzeja koje se mogu podvesti pod nastavak projekta. Za godinu dana realizovana su tri velika događaja: Noć muzeja, Mamutfest i Dečiji kamp.

Tokom međunarodne manifestacije Noć muzeja Narodni muzej Kikinda je po prvi put od svog osnivanja imao masovnu posetu, naime za osam sati, tog dana, muzej je posetilo preko 1 000 posetilaca. Program koji je koncipiran i realizovan uz pomoć animatora i volontera bio je izuzetno kreativan, interaktivan i naročito zabavan. Muzej je uspeo da se prikaže u sasvim drugačijem svetlu i da bude mnogo više od

Atmosfera sa manifestacije Mamutfest

„riznice i hrama kulture“. Koncept ove manifestacije bio je Muzej kao pozornica i kroz različite „stejdžove“ predstavljene su zbirke muzeja.

Druge subote u septembru organizovana je novoustanovljena manifestacija Mamutfest (ilustracija 4). I ovog puta značajna pomoć muzejskim radnicima bili su animatori i volonteri. Cilj ove manifestacije bio je da se kroz zabavne, atraktivne i alternativne sadržaje podigne svest lokalne zajednice o značaju i mogućnostima korišćenja ovog kulturno-prirodnog dobra. Manifestaciji su prethodile pripremne aktivnosti koje su organizovane tokom avgusta meseca i podrazumevale su različite radionice namenjene učenicima srednjih škola. Srednjoškolci su svoju kreativnost i talenat iskoristili za izradu *Mamutske slikovnice*, formata 2×1,5 m sastavljene od ilustracije dečijih odgovora na pitanja o kikindskom mamutu, potom *Mamutske dekoracije* kojom je ukrašen trg za vreme festivala i na kraju *Mamutske animacije*, odnosno detaljnog plana animacionog programa namenjenog posetiocima festivala. Festivalu je prisustvovalo više hiljada ljudi, a organizacije koje su pomogle njegovu realizaciju obećale su znatno veću finansijsku podršku za 2008. godinu.

Kreativna radionica namenjena najmlađoj publici

Otvaranje muzeja ka publici i programiranje aktivnosti na osnovu potreba šire zajednice došlo je do punog izražaja tokom projekta *Deca Banata*. Ovaj projekat realizovan je u okviru programa susedske saradnje Rumunija – Srbija, u njemu je učestvovalo četrdesetoro dece iz Temišvara i Kikinde za koje je organizovan dvonedeljni kamp u muzeju. Cilj projekta bio je razvoj saradnje dece školskog uzrasta srpskog i rumunskog Banata kroz zajednički angažman na promociji kulturnog i prirodnog nasleđa ovog jedinstvenog regiona kao integralnog dela evropske baštine.

Kroz predavanja i radionice učesnici kampa imali su prilike da se upoznaju sa zbirkama muzeja, da se informišu o muzejskim zanimanjima, da nauče nešto više o zajedničkom nasleđu i usvoje osnovne elemente naučno-istraživačkog procesa. Ovaj program ne samo da im je pružio znanje po disciplinama, već je izazvao snažnu potrebu za učenjem i primenom stečenog znanja.

Na osnovu programa ovog kampa napravljeni su komercijalni, jednodnevni programi za različite ciljne grupe, od roditelja sa decom, preko učenika na ekskurzijama do stručne publike, čija je baza prezentacija kikindskog mamuta, a koji će preko turističkih agencija biti prezentovani širom Srbije tokom 2008. godine (ilustracija 5).

ZAKLJUČAK

Jasno definisane kulturne politike sa jasno određenim mestom koje zauzima nasleđe moraju se zasnivati na ciljanim istraživanjima stanja, stepena korišćenosti, ali i specifičnog značaja nasleđa koji se menja u odnosu na različite zajednice i generacije.

U nedostatku takvih politika, pronalaženje načina za podsticanje i uključivanje kulturnog i prirodnog nasleđa u razvoj gradova i regiona, često je prepušteno lokalnim inicijativama. Jedna takva inicijativa je i projekat *Kikindski mamut*. Cilj projekta bio je da se razvojem kulturnog turizma, čija bi okosnica bio jedan od najočuvanijih skeleta mamuta u Evropi pronađen u Kikindi, podstakne društveno-ekonomski razvoj danas bivšeg industrijskog grada. Analizirajući situaciju u regionu, autori projekta zaključili su da bi bilo mnogo efikasnije ukoliko bi se, nesvojstveno praksi u svetu, faze planiranja i realizacije poklopile, smatrajući da samo konkretni rezultati mogu zaista okupiti celu lokalnu zajednicu oko jednog cilja. Tako je tokom godinu dana implementacije projekta i stvaran i testiran model za uključivanje nasleđa u održivi razvoj grada. Ovaj pristup se pokazao kao izuzetno koristan,

ne samo imajući u vidu ostvarene rezultate, već i iskustvo koje bi moglo da bude prenosivo i na druge gradove u regionu.

I menadžment kulturnog nasleđa i kulturni turizam su na samom početku razvoja u našoj zemlji. Oba sektora oslanjaju se na principe održivog razvoja i imaju dosta toga zajedničkog, međutim sličnost, međuzavisnost i interesi od uspostavljanja saradnje do sada nisu šire prepoznati. Činjenica da se nalazimo na samom početku razvoja saradnje ova dva sektora i ne mora da bude nedostatak, budući da se u svetu već više od petnaest godina intenzivno radi na otklanjanju negativnih posledica razvoja kulturnog turizma.

Ostaje nam da se nadamo da će kreatori razvojnih politika i predstavnici oba sektora kod nas na vreme uočiti prednost učenja na osnovu grešaka drugih i kreiranje integrativnih razvojnih planova i uspostavljanje partnerske saradnje postaviti kao imperativ.

LITERATURA

Đukić-Dojčinović, V. (2005). *Kulturni turizam – menadžment i razvojne strategije*. Clio. Beograd.

Graham, Brian, Ashworth, G. J., Tunbridge, J. E. (2000). *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*, Arnold, London.

Marković, Z., i Milivojević, M. (1997). Ostaci pleistocenskog proboscida (*Mammuthus trogontherii* Pohlig) u Kikindi (severni Banat, Jugoslavija). *Zbornik radova V naučno-stručni skup o prirodnim vrednostima i zaštiti životne sredine*. Donji Milanovac.

McKercher, B., Du Cross, H. (2002). *Cultural tourism*: *The partnership between Tourism and Cultural Heritage Management.* The Haworthy Hospitality Press. Bringhampton, NY, USA.

McManamon, F. (2002). Heritage, History and Archaeological Educators. In B. Little (ed.) *Public Benefits of archaeology*, University Press Florida.

Менковић, М. (ур.) (2004). *Културно наслеђе, избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа.* MNEMOSYNE. Београд

Richter, L. (2005). The politics of heritage tourism development: emerging issues for the new millenium, in Corsane G. (ed.) *Heritage, Museums and Galleries*, Routledge, London & New York.

Оливера Оїњановић

UDC : 069(497.113):016:030

БИБЛИОГРАФИЈА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ИЗ ПРИРУЧНОГ ФОНДА БИБЛИОТЕКЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

У овом прилогу дата је библиографија енциклопедија из посебног дела фонда Библиотеке Музеја Војводине. Приручни фонд Библиотеке састоји се од енциклопедија, речника, лексикона, атласа и других секундарних извора информација али због великог броја библиографских јединица овог пута обрађене су само енциклопедије, па је ово селективна библиографија и рађена је *de visu* (са књигом у руци). Приликом одабира публикација за ову библиографију појавиле су се извесне недоумице у вези са појединим лексиконима, јер је некада било тешко разликовати по садржају лексиконе и енциклопедије. Зато ће лексикони, ипак, ради боље прегледности, бити обрађени у следећем броју *Рада Музеја Војводине*.

Према форми, ова библиографија је индикативна, јер доноси битне елементе, довољне да се постигне њена употребљивост. Ово је најчешћи тип библиографије, обимом најкраћи, јер пружа одговор на основне захтеве корисника.

Према начину библиографског описа, ово је дескриптивна библиографија (у њој су основни библиографски елементи, допуњени физичким описом публикације: повез, илустрације, геогр. карте и др.).

Према временској одредници, ово је ретроспективна библиографија, јер је настала много пре него што су описане публикације настале.

У следећем *Раду Музеја Војводине* биће објављена библиографија речника и лексикона, који, због обима библиографских јединица, а и ради боље прегледности , овог пута нису описани.

1. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 1, А-Актуализм / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1949. – 633 стр., [3] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm
   Тираж 300.

2. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 2, Акты-Ариетта / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1950. – 652 стр., [3] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

3. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 3, Аризона-Аяччо / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1950. – 626 стр., [2] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

4. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 4, Б-Березко / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1950. – 640 стр., [2] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

5. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 5, Березна-Ботокуд / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1950. – 644 стр. : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

6. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 6, Ботошани-Вариолит / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1951. – 643 стр. : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

7. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 7, Вариолоид-Вибратор / главный редактор С. И. Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1951. – 643 стр., [5] листова са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

   Тираж 300.

8. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 8, Вибрафон-Волово / главный редактор С. И.

Вавилов. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1951. – 645 стр., [1] лист са геогр. картом : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

9. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 9, Вологда-Газели / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1951. – 619 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

10. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 10, Газель Германий / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 615 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

11. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 11, Германик-Голубь / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 642 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

12. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 12, Голубянки-Гродовка / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 630 стр., [2] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

13. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 13, Гроза-Демос / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 669 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

14. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 14, Демосфен-Докембрий / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 655 стр., [1] лист са геогр.картом : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

15. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 15, Докеры-Железняков / главный редактор Б. А. Введенкий. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 651 стр., [6] листова са геогр.картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

16. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 16, Железо-Земли / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 671 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

17. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 17, Земля-Индейцы / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1952. – 631 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

18. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 18, Индекс-Истон / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 619 стр., [5] листова са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

19. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 19, Историзм-Канди / главный редактор Б. А. Введенкий. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 606 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

20. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 20, Кандидат-Кинескоп / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 643 стр., [1] лист са геогр. картом : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

21. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 21, Кинестезия-Коллизия / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 627 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

22. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 22, Коллиматор-Коржины / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государ-

ственное научное издательство, 1953. – 627 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

23. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 23, Корзинка-Кукунор / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 635 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

24. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 24, Кукуруза-Лесничество / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1953. – 618 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

25. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 25, Лесничий-Магнит / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 629 стр. : илустр : 26 cm

Тираж 300.

26. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 26, Магнитка-Медуза / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 651 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

27. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 27, Медузы-Многоножка / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 661 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

28. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 28, Многоножки-Мятлик / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 660 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

29. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 29, Н-Николаев / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 627 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

30. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 30, Николаев-Олонки / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1954. – 653 стр., [2] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

31. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 31, Олонхо-Панино / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 645 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

32. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 32, Панипат-Печура / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 646 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

33. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 33, Печь-Польцин / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 669 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

34. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 34, Польша-Прокамбий / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 653 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

35. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 35, Прокат-Раковины / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 670 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

36. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 36, Раковник-Ромэн / главный редактор Б. А. Вве-

денский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 670 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

37. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 37, Рона-Самойлович / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 666 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

38. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 38, Самойловка-Сигиллярии / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1955. – 665 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

39. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 39, Сигишоара-Соки / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 661 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

40. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 40, Сокирки-Стилоспоры / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 645 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

41. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 41, Стилтон-Татартуп / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 657 стр., [1] пресав. лист : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

42. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 42, Татары-Топрик / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 665 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

43. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 43, Топсель-Уженье / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 669 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

44. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 44, Ужи-Фидель / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 661 стр., [3] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

45. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 45, Фи-дер-Фурьеризм / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1956. – 670 стр., [2] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

46. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 46, Фусе-Цуруга / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 669 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

47. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 47, Цуруока-Шербот / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 669 стр., [10] листова са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

48. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 48, Шербрук-Элодея / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 669 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

49. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 49, Элоквенция-Яя / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 678 стр., [4] листа са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300.

50. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 50, Союз Советских Социалистических Республик / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд.

– Москва : Государственное научное издательство, 1957. – 761 стр., [17] листова са геогр. картама : илустр. ; 26 cm

Тираж 300. – Регистар. – Хронолошке табле : стр. 693–734.

51. БОЛЬШАЯ советская энциклопедия. 51 / главный редактор Б. А. Введенский. – 2. изд. – Москва : Государственное научное издательство, 1958. – 458 стр. : илустр. ; 26 cm

Тираж 300. – Списак аутора : стр. 414–448.

52. ВЕЛИКИ православни богословски енциклопедијски речник. Том 1 / у редакцији протођакона Радомира Ракића ; редакција превода са руског Богдан Косановић. – Нови Сад : Православна реч, [2000] (Београд : Војна штампарија). – 587 стр. ; 28 cm

На корицама : Православна енциклопедија, том I. – Превод дела : Полный православный богословский энциклопедический словарь. – Стр. 4 : Предговор / Слободан Милеуснић.

53. ВЕЛИКИ православни богословски енциклопедијски речник. Том 2 / у редакцији протођакона Радомира Ракића ; редакција превода са руског Богдан Косановић. – Нови Сад : Православна реч, [2000] (Београд : Војна штампарија). – 410 стр. ; 28 cm

На корицама : Православна енциклопедија, том II. – Превод дела : Полный православный богословский энциклопедический словарь.

54. VOJNA enciklopedija. 1, A-Borci / glavni urednik Boško Šiljegović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1958. – 800 str., [8] listova s geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm
[Предговор : стр. 11–12].

55. VOJNA enciklopedija. 2, Borda-Enc / glavni urednik Boško Šiljegović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1959. – 800 str., [6] listova s geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

56. VOJNA enciklopedija. 3, Ene-Istočno / glavni urednik Boško Šiljegović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1960. – 798 str., [4] lista s geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

57. VOJNA enciklopedija. 4, Istorija-Krajina / glavni urednik Boško Šiljegović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1961. – 800 str., [8] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

58. VOJNA enciklopedija. 5, Krajinski-Nadmoćnost / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1962. – 800 str., [6] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

59. VOJNA enciklopedija. 6, Nadvođe-Pirit / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1964. – 784 str., [6] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

60. VOJNA enciklopedija. 7, Pirkovič-Raketne / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1965. – 797 str., [1] list sa geogr. kartom : ilustr. ; 28 cm

61. VOJNA enciklopedija. 8, Raketni-Slunj / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1966. – 814 str., [4] lista sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

62. VOJNA enciklopedija. 9, Slup-Teleskop / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1967. – 792 str., [6] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

63. VOJNA enciklopedija. 10, Telesno-Žužul / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1967. – 857 str., [6] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

64. VOJNA enciklopedija. 11, Index / glavni urednik Vojo Todorović. – Beograd : Redakcija Vojne enciklopedije, 1969. – 640 str. : ilustr. ; 28 cm

[Предговор : стр. 7–8].

65. ENCIKLOPEDIJA živih religija / glavni urednik Kit Krim ; prevodioci Liljana Miočinović... [et al.]. – Beograd : Nolit, 1990 (Subotica : Birografika). – XX, 821 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Odrednice)

Превод дела : Dictionary of Living Religions. – Тираж 5.000.

ISBN 86-19-01847-7

66. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 1, A-Bosk / glavni redaktor Miroslav Krleža. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – 708 str. : ilustr. ; 28 cm

[Предговор : стр. 1-2].

67. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 2, Bosna-Dio / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956. – 716 str., [1] geogr. karta : ilustr. ; 28 cm

68. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 3, Dip-Hić / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – 686 str., [3] lista sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

69. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 4, Hil-Jugos / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – 651 str., [6] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm + 1 višestruko presav. list

70. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 5, Jugos-Mak / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – 690 str., [1] list sa geogr. kartom : ilustr. ; 28 cm

71. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 6, Maklj-Put / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965. – 562 str. : ilustr. ; 28 cm

72. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 7, R-Srbija / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1968. – 688 str., [1] list sa geogr. kartom : ilustr. ; 28 cm

73. ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije. 8, Srbija-Ž / [glavni redaktor Miroslav Krleža]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografki zavod, 1971. – 654 str., [2] lista sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

74. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 1, A-Castelnau / [redaktori Marko Kostrenčić, Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – 720 str. : ilustr. ; 28 cm
[Предговор] : стр. [1].

75. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 2, Castelo-Firenzuola / [redaktori Marko Kostrenčić, Miroslav Krleža]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956. – 719 str. : ilustr. ; 28 cm

76. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 3, Firković-Jugoslavica / [urednici Marko Kostrenčić, Miljenko Protega]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – 694 str. : ilustr. ; 28 cm + 1 višestruko presavijen list

77. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 4, Jugoslavija-Majkov / [urednici Marko Kostrenčić, Miljenko Protega]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1959. – 719 str. : ilustr. ; 28 cm

78. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 5, Majmonid-Pérez / [urednici Marko Kostrenčić, Miljenko Protega]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1961. – 710 str., [3] lista sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

79. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 6, Perfekt-Sindhi / [urednici Marko Kostrenčić, Miljenko Protega]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962. – 728 str., [2] lista sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

80. ENCIKLOPEDIJA Leksikografskog zavoda. 7, Sindikalizam-Žvale / [glavni redaktori Marko Kostrenčić, Miljenko Protega]. – 784 str., [7] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

81. ENCIKLOPEDIJA likovnih umjetnosti. 1, A-Ćus / glavni redaktor Andre Mohorovičić. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1959. – 755 str. : ilustr. ; 28 cm

82. ENCIKLOPEDIJA likovnih umjetnosti. 2, D-Ini / [glavni redaktor Andre Mohorovičić]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – 699 str. : ilustr. ; 28 cm

83. ENCIKLOPEDIJA likovnih umjetnosti. 3, Inj-Portl / [glavni redaktor Andre Mohorovičić]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1964. – 714 str. : ilustr. ; 28 cm

84. ENCIKLOPEDIJA likovnih umjetnosti. 4, Portr-Ž : dodatak / [glavni redaktor Andre Mohorovičić]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966. – 693 str. : ilustr. ; 28 cm

85. ENCIKLOPEDIJA mistika. Sv. 1 / Marie Madeleine Davy ; preveli Milivoj Mezulić, Franjo Zenko...[et al.] – Zagreb : Naprijed, 1990. – 570 str. : ilustr. ; 27 cm. – (Posebna izdanja)

Превод дела : Encyclopédie des Mystiques, 1972. – Registar. – Tiraž 3.000.

ISBN 86-349-0244-7

86. ENCIKLOPEDIJA mistika. Sv. 2 / Marie Madeleine Davy ; preveli Milivoj Mezulić, Klara

Gönz Moačanin. – Zagreb : Naprijed, 1990. – 425 str. : ilustr. ; 27 cm. – (Posebna izdanja)

Превод дела : Encyclopédie des Mystiques, 1972. – Registar. – Tiraž 3.000.

87. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 1, АБА-АДЕ / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Добра вест, 1993 (Ветерник : Добра вест). – 126 стр. : илустр. ; 24 cm
Стр. 3–4 : Уводна реч / Душан Попов.

88. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 2, АДЕ-АШК / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Добра вест, 1994 (Ветерник : Добра вест). – 334 стр. : илустр. ; 24 cm

89. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 3, БАБ-БОА / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Добра вест, 1994 (Ветерник : LDI). – 321 стр. : илустр. ; 24 cm

90. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 4, БОВ-ВАР / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1995 (Будисава : Кримел). – 282 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

91. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 5, ВАС-ГАВ / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1996 (Будисава : Кримел). – 351 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 1000.

92. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 6, ГАГ-ДЕЧ / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1996 (Будисава : Кримел). – 348 стр. : илустр. ; 24 cm

ISBN 86-7639-237-4

93. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 7, ДЗ-ЕГ / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1996 (Будисава : Кримел). – 336 стр. : илустр. ; 24 cm

94. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 8, ЕДИ-ЗУР / уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1997 (Нови Сад : Duplex). – 345 стр. : 24 cm

95. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 9, ИБР-ЈЕШ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1997 (Нови Сад : Duplex). – 313 стр. : илустр. ; 24 cm

96. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 10, ЈОВ-КАТ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1998 (Нови Сад : Duplex). – 336 стр. : илустр. ; 24 cm

97. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Св. 11, КАЋ-КОТ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1998 (Нови Сад : Duplex). – 328 стр. : илустр. ; 24 cm

98. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 12, КОС-ЛЕР / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1999 (Нови Сад : ПТТ Србија). – 346 стр. : илустр. ; 24 cm

99. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 13, ЛЕС-МАП / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1999 (Нови Сад : Прометеј). – 318 стр. : илустр. ; 24 cm

100. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 14, МАР-МИК / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 1999 (Нови Сад : Прометеј). – 336 стр. : илустр. ; 24 cm

101. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 15, МИЛ-МОБ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 2000 (Нови Сад : Прометеј). – 331 стр. : илустр. ; 24 cm

102. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 16, МОГ-НЕВ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Прометеј, 2001 (Нови Сад : Прометеј). – 333 стр. : илустр. ; 24 cm

103. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 17, НЕД-НОЈ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб, 2001 (Нови Сад : Stojkov). – 344 стр. : илустр. ; 24 cm

104. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 18, НОМ-ПАВ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2001

(Нови Сад : Stojkov). – 335 стр. : илустр. ; 24 cm

105. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 19, ПАД-ПЕТ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2002 (Нови Сад : Stojkov). – 343 стр. : илустр. ; 24 cm

106. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 20, ПЕТ-ПОК / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2002 (Нови Сад : Stojkov). – 333 стр. : илустр. ; 24 cm

107. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 21, ПОЛ-ПОШ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2003 (Нови Сад : Stojkov). – 335 стр. : илустр. ; 24 cm

108. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 22, ПРА-РАДНО / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2003. – 330 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

109. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 23, РАД-РОГ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2004 (Нови Сад : Stojkov). – 333 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

110. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 24, РОД-СЕР / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Дневник, 2004 (Нови Сад : Stojkov). – 332 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

111. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 25, СЕР-СРЕ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Градска библиотека, 2005 (Нови Сад : Stojkov). – 333 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

112. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 26, СРЕ-СТО / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Градска библиотека, 2005 (Нови Сад : Stojkov). – 334 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

113. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 27, СТО-ТАО / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Градска библиотека, 2006 (Нови Сад : Stojkov). – 334 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

114. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА Новог Сада. Књ. 28, ТАП-ТРГ / главни уредник Душан Попов. – Нови Сад : Новосадски клуб : Градска библиотека, 2007 (Нови Сад : Stojkov). – 332 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1000.

115. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА православља. Књ. 1. А-З / [главни уредник Димитрије М. Калезић]. – Београд : Савремена администрација, 2002 (Београд : „Бранко Ћоновић“). – XVI, 736, [64] стр. с таблама : илустр. ; 29 cm

Тираж 1000. – Стр. VII : За Енциклопедију православља / патријарх српски Павле. – Стр. IX–X : Уз ово издање / Димитрије М. Калезић.

ISBN 86-387-0671-5

116. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА православља. Књ. 2, И-О / [главни уредник Димитрије М. Калезић]. – Београд : Савремена администрација, 2002 (Београд : „Бранко Ћоновић“). – XII, 737 – 1400 стр., [56] стр. с таблама : илустр. ; 29 cm

Тираж 2000. – Стр. VII : За Енциклопедију православља / патријарх српски Павле.

ISBN 86-387-0676-6

117. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА православља. Књ. 3, П-Ш / [главни уредник Димитрије М. Калезић]. – Београд : Савремена администрација, 2002 (Београд : „Бранко Ћоновић“). – XII, 1401–2032 стр., [56] стр. с таблама, [11] пресав. листова с мапама : илустр. ; 29 cm

Тираж 2000. – Стр. VIII : За Енциклопедију православља / патријарх српски Павле. – Српска имена : стр. 2127–2132.

ISBN 86-387-0679-0

118. ENCIKLOPEDIJA slikarstva i grafike / Lotar Altman... [et al.]. ; preveli Savica Toma, Mirjana Savić, Zora Ajkalo. – 1. izd. – Beograd : Akia M. Princ, 2006. – 639 str. : ilustr. ; 31 cm

Превод дела : Knaurs Lexicom Malerei und Grafik. – Тираж 3.000.

ISBN 86-84375-49-1

119. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српске историографије / приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. – Београд : Knowledge, 1997 (Београд : Спринт). – XV, 741 стр. ; 27 cm

Тираж 1.000. – На спор. насл. стр. : The Enciclopedia of Serbian Historiography. – Стр. IX–XVI : Предговор / Сима Ћирковић, Раде Михаљчић.

ISBN 86-80269-35-2

120. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српске књиге. 1 / Драгутин Фуруновић. – Београд : аутор, 2004 (Београд : Драслар партнер : Компакт друк : Графоштампа). – 960 стр., 48 стр. с таблама : илустр. ; 25 cm

Тираж 500.

ISBN 86-907447-1-1

121. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српске књиге. 2 / Драгутин Фуруновић. – Београд : аутор, 2004 (Београд : Драслар партнер : Компакт друк : Графоштампа). – 961–2014. стр., 49–80. стр. с таблама. ; 25 cm

Тираж 500.

ISBN 86-907447-2-X

122. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српске књиге. 3 / Драгутин Фуруновић. – Београд : аутор, 2004 (Београд : Драслар партнер : Компакт друк : Графоштампа). – 2015–2958 стр., 81–160. стр. с таблама : илустр. ; 25 cm

Тираж 500.

ISBN 86-907447-3-8

123. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српске књиге. 4 / Драгутин Фуруновић. – Београд : аутор, 2004 (Београд : Драслар партнер : Компакт друк : Графоштампа). – 2959–3469 стр., 161–560. стр. с таблама : илустр. ; 25 cm

Тираж 500. – Библиографија : стр. 3469–3497.

ISBN 86-907447-4-6

124. ENCIKLOPEDIJA fizičke kulture. 1, A-O / [glavni urednik Marijan Flander]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975. – 728 str. : ilustr ; 29 cm

125. ENCIKLOPEDIJA fizičke kulture. 2, P-Ž / [glavni urednik Marijan Flander]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977. – 798 str. : ilustr. ; 29 cm

126. ENCIKLOPEDIJA štamparstva. 1, A-H / Dragutin Furunović. – Beograd : autor, 1996 (Beograd : Zavod za izradu novčanica : „Slobodan Jović“ : Novi dani). – 800 str., 96 str. s tablama : ilustr. ; 26 cm

Тираж 1.000. – На прел. стр. : Gutenberg, drvorez nepoznatog umetnika, 1578.

127. ENCIKLOPEDIJA štamparstva. 2, I-S / Dragutin Furunović. – Beograd : autor, 1996 (Beograd : Zavod za izradu novčanica : „Slobodan Jović“ : Novi dani). – 801–1616 str., 97–208 str. s tablama : ilustr. ; 26 cm

Тираж 1.000.

128. ENCIKLOPEDIJA štamparstva. 3, Š-W / Dragutin Furunović. – Beograd : autor, 1996 (Beograd : Zavod za izradu novčanica : „Slobodan Jović“ : Novi dani). – 1617–2368 str., 209–318 str. s tablama : ilustr. ; 26 cm

Тираж 1000. – Белешка о аутору : стр. 2305–2306.

129. ENCIKLOPEDIJSKI leksikon Mozaik znanja. Tom 27, Osnovi narodne odbrane / [glavni urednik Vladislav Ilić]. – Beograd : Interpres, 1969 (Novi Sad : Budućnost). – 644 str. : ilustr. ; 24 cm

Тираж 20.000.

130. ENCIKLOPEDIJSKI leksikon Mozaik znanja. Tom 12, Muzička umetnost / [redaktor i urednik Dušan Plavša]. – Beograd : Interpres, 1972 (Novi Sad : Budućnost). – 776 str. : ilustr. ; 24 cm

Тираж 20.000.

131. ENCICLOPEDIA ROMÂNĂ : publicată din însărcinarea şi sub auspicille. Tomul 1, A-Copen-

haga / C. Diaconovich. – Sibiiu : Editura Lui W. Krafft, 1898. – 936 str. ; 25 cm

132. ENCICLOPEDIA ROMÂNĂ : publicată din ĭnsărcinarea şi sub auspicille. Tomul 2, Cope-pode-Keman / C. Diaconovich. – Sibiiu : Editura Lui W. Krafft, 1900. – 947 str. ; 25 cm

133. ENCICLOPEDIA ROMÂNĂ : publicată din ĭnsărcinarea şi sub auspiciile. Tomul 3, Kemet-Zymotic / C. Diaconovich. – Sibiiu : Editura Lui W. Krafft, 1904. – 1276 str. ; 25 cm

134. ENCYKLOPAEDIE der weiblichen Handarbeiten : neue vermehrte und verbesserte Ausgabe / Thérése de Dillmont. – Dornach (Elsass) : Verlag von Th. De Dillmont, [s. a.]. – 750 str., 17 str. s tablama : ilustr. ; 24 cm

135. ENCYCLOPEDIA of Antique Restoration and Maintenance / with an Introduction by Dennis Young. – reprint izd. – London : Studio Vista, [1976] – 183 str. : ilustr. ; 24 cm

Na spor. nasl. str. : First published 1974.

ISBN 0 289 70459 6

136. L'ENCYCLOPÉDIE des styles d'hier et d'aujourd'hui / [Léonard Dauel]. – Paris : Culture, Art, Loisirs, 1969. – 511 str. : ilustr. ; 21 cm

137. ILUSTROVANA enciklopedija pištolja i revolvera sveta / Radmilo Leković, Miroslav Stojanović. – Beograd : „Bata", 1990 (Ljubljana : Tiskarna). – 173 str. : ilustr. ; 28 cm

138. LAROUSSE Encyclopedia of Archaeology / general editor Gilbert Charles – Picard ; translated from the french by Anne Ward. – London ; New York ; Sydney ; Toronto : Hamlyn, 1972. – 432 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

139. МАЛА енциклопедија Просвета : општа енцикопедија. 1, A-J / [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин... [и др.]. – 3. изд. – Београд : Просвета, 1978 (Београд : БИГЗ). – 798 стр., [5] пресав. листова са геогр. картама : илустр. ; 27 cm

Тираж 30.000.

140. МАЛА енциклопедија Просвета : општа енциклопедија. 2, Југославија, К-П / [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин... [и др.]. – 3. изд. – Београд : Просвета, 1978 (Београд : БИГЗ). – 942 стр., [2] пресав. листова с таблама : илустр. ; 27 cm

Тираж 30.000.

141. МАЛА енциклопедија Просвета : општа енциклопедија. 3, Р-Ш / [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин,...[и др.]. – 3. изд. – Београд : Просвета, 1978 (Београд : БИГЗ). – 753 стр., [2] пресав. листова с таблама : илустр. ; 27 cm

Тираж 30.000.

142. МАЛА енциклопедија Просвета : општа енциклопедија. 1, А-Љутомер / [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин,...[и др.]. – [1. изд.]. – Београд : Просвета, 1959 (Београд : Графички завод). – 796 стр., [7] пресав. листова са геогр. картама : илустр. ; 27 cm

Тираж 30.000.

143. МАЛА енциклопедија Просвета : општа енциклопедија. 2, М-Шчукин / [редакциони одбор Ото Бихаљи-Мерин,...[и др.]. – [1. изд.]. – Београд : Просвета, 1959 (Београд : Графички завод). – 1066 стр., [3] пресав. листа с таблама : илустр ; 27 cm

Тираж 30.000.

144. MALA politička enciklopedija / [glavni i odgovorni urednik Iso Baruh]. – Beograd : Savremena administracija, 1966 (Beograd : Kultura). – XX, 1531 str. ; 25 cm

Тираж 10.000. – Стр. IX–XX : Предговор / Јован Ђорђевић.

145. МАНАСТИРИ Србије : велика илустрована енциклопедија = Monasteries of Serbia : large illustrated encyclopedia. Књ. 1, А-Кру / Слободан Милеуснић ; [превод на енглески Елис Копл-Тошић]. – Нови Сад : Православна реч, 2002 (Београд : Војна штампарија). – 511 стр. : илустр. ; 33 cm. – (Библиотека Вуковник)

Тираж 2.000. – Упор. текст на срп. и енгл. језику. – Регистри.

ISBN 86-83903-01-X

146. МАНАСТИРИ Србије : велика илустрована енциклопедија = Monasteries of Serbia : large illustrated encyclopedia. Књ 2, Кру-Ш / Слободан Милеуснић ; [превод на енглески Елис Копл-Тошић]. – Нови Сад : Православна реч, 2002 (Београд : Војна штампарија). – 517–1037. стр. : илустр. ; 33 cm. – (Библиотека Вуковник)

Тираж 2.000. – Упор. текст на срп. и енгл. језику. – Регистри.

ISBN 86-83903-02-8

147. MEDICINSKA enciklopedija. 1, A-Ban / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1957. – 717 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

148. MEDICINSKA enciklopedija. 2, Banj-Ćul / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – 703 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

149. MEDICINSKA enciklopedija. 3, D-Epif / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1959. – 718 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

150. MEDICINSKA enciklopedija. 4, Epik-Hipop / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – 716 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

151. MEDICINSKA enciklopedija. 5, Hipos-Koma / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1961. – 734 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

152. MEDICINSKA enciklopedija. 6, Komb-Min / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – 709 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

153. MEDICINSKA enciklopedija. 7, Mio-Pio / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1963. – 721 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

154. MEDICINSKA enciklopedija. 8, Pir-Shis / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1963. – 705 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

155. MEDICINSKA enciklopedija. 9, Shiz-Tul / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1964. – 678 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

156. MEDICINSKA enciklopedija. 10, Tum-Ž : ispravci i indeks / [glavni redaktor Ante Šercer]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965. – 620 str. : ilustr. ; 28 cm

157. MEDICINSKA enciklopedija : dopunski svezak / [glavni urednik Mirko Dražen Grmek]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974. – 768 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

158. MEDICINSKA enciklopedija : drugi dopunski svezak / [glavni urednik Ivo Padovan]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986. – 768 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

159. МУЗИКА : илустрована енциклопедија музичких инструмената и великих композитора / Max Wade-Matthews, Wendy Thompson; [превод Нада Вуковић, Весна Јеременко]. – Земун : JPJ, 2006 (Лозница : Младост). – 512 стр. : илустр. ; 23 cm

Превод дела : Music. – Тираж 3.000. – Речник : стр. 500–503. – Регистар.

ISBN 86-7609-473-X

160. MUZIČKA enciklopedija. 1, A-J / [glavni redaktor Josip Andreis]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – 760. : ilustr. ; 29 cm

161. MUZIČKA enciklopedija. 2, K-Ž / [glavni redaktor Josip Andreis]. – Zagreb : Jugoslavenski

Leksikografski zavod, 1963. – 854 str. : ilustr. ; 29 cm

162. НАРОДНА енциклопедија : српско-хрватско-словеначка. Књ. 1, А-З / Ст. Станојевић. – Загреб : Библиографски завод, [б.г.]. – 852 стр. ; 25 cm

163. НАРОДНА енциклопедија : српско-хрватско-словеначка. Књ. 2, И-М / Ст. Станојевић. – Загреб : Библиографски завод, [б. г.]. – 928 стр. ; 25 cm

164. НАРОДНА енциклопедија : српско-хрватско-словеначка. Књ. 3, Н-Р / Ст. Станојевић. – Загреб : Библиографски завод, 1928. – 838 стр. ; 25 cm

165. НАРОДНА енциклопедија : српско-хрватско-словеначка. Књ 4, С-Ш / Ст. Станојевић. – Загреб : Библиографски завод, 1929. – 1088 стр. ; 25 cm

Поговор : стр. : I–X.

166. OPŠTA enciklopedija Larousse : u 3 toma. Tom 1, Književnost, muzika, pravo, nauka o jeziku, mitologije i religije, filozofija i humanističke nauke, umetnost / [uređivački odbor Katarina Ambrozić...[et al.]. – Beograd : „Vuk Karadžić“, 1971 (Ljubljana : Mladinska knjiga). – XV, 940 str. : ilustr. ; 28 cm

На спор. насл. стр. : 1967. Librairie Larousse, Paris. – Регистар.

167. OPŠTA enciklopedija Larousse : u 3 toma. Tom 2, Matematika, astronomija, fizika, hemija, prirodne nauke / [uređivački odbor Katarina Ambrozić...[et al.]. – Beograd : „Vuk Karadžić“, 1972 (Ljubljana : Mladinska knjiga). – 910 str. : ilustr. ; 28 cm

На спор. насл. стр. : 1967. Librairie Larousse, Paris. – Регистар.

168. OPŠTA encikopedija Larousse : u 3 toma. Tom 3, Geografija, istorija, industrija i tehnika / [uređivački odbor Katarina Ambrozić...[et al.]. – Beograd : „Vuk Karadžić“, 1973 (Ljubljana : Mladinska knjiga). – 944 str. : ilustr. ; 28 cm

На спор. насл. стр. : 1967 Librairie Larousse, Paris. – Регистар.

169. POLJOPRIVREDNA enciklopedija. 1, A-Kre / [glavni redaktor Mladen Josifović]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967. – 703 str. : ilustr. ; 28 cm

170. POLJOPRIVREDNA enciklopedija. 2, Krm-Proi / [glavni redaktor Mladen Josifović]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1970. – 718 str. : ilustr. ; 28 cm

171. POLJOPRIVREDNA enciklopedija. 3, Pros-Ž / [glavni redaktor Mladen Josifović]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1973. – 686 str. : ilustr. ; 28 cm

172. POMORSKA enciklopedija. 1, A-Brod / glavni redaktor Mate Ujević. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1954. – 722 str. : ilustr. ; 28 cm

[Предговор : стр. 1–3].

173. POMORSKA enciklopedija. 2, Brod-Evp / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. —702 str. : ilustr. ; 28 cm

174. POMORSKA enciklopedija. 3, Evr-Jue / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956. – 699 str., [2] lista sa geogr.kartama : ilustr. ; 28 cm + 1 višestruko presav. list

175. POMORSKA enciklopedija. 4, Jug-Luk / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1957. – 707 str. : ilustr. ; 28 cm

176. POMORSKA enciklopedija. 5, Luka-Oz / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – 709 str., [5] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

177. POMORSKA enciklopedija. 6, P-Santa / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – 726 str., [1] list sa geogr. kartom : ilustr. ; 28 cm

178. POMORSKA enciklopedija. 7, Santi-Už / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1961. – 716 str., [7] listova sa geogr. kartama : ilustr. ; 28 cm

179. POMORSKA enciklopedija. 8, V-Ž : dodaci i indeks / [glavni redaktor Mate Ujević]. – Zagreb : Jugoslavenski Leksikografski zavod, 1964. – 706 str. : ilustr. ; 28 cm

Именски регистар.

180. ТЕАТРАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Том 1, А-Гло́бус / главный редактор С. С. Мокульцкий. – Москва : Государственное научное издателььство „Советская энциклопедия“, 1961. – [607] стр. : илустр. ; 27 cm. – (Энциклопедии, словари, справочники)

Тираж 43.000. – Пагинација урађена двостубачно.

181. ТЕАТРАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Том 2, Глова́цкий-Кетура́кис / главный редактор П. А. Маков. – Москва : Государственное научное издательство „Советская энциклопедия“, 1963. – [606] стр. : илустр. ; 27 cm. – (Энциклопедии, словари, справочники)

Тираж 43.000. – Пагинација урађена двостубачно.

182. ТЕАТРАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Том 3, Ке́тчер-Неждáнова / главный редактор П. А. Марков. – Москва : Издательство „Советская энциклопедия“, 1964. – [543] стр. : илустр. ; 27 cm. – (Энциклопедии, словари, справочники)

Тираж 41.300. – Пагинација урађена двостубачно.

183. ТЕАТРАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Том 4, Не́жин-Сярев / главный редактор П. А. Марков. – Издательство „Советская энциклопедия“, 1965. – [576] стр. : илустр. ; 27 cm. – (Энциклопедии, словари, справочники)

Тираж 40.500. – Пагинација урађена двостубачно.

184. ТЕАТРАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Том 5, Табакова-Яшу́гин / главный редактор П. А. Марков. – Москва : Издательство „Советская энциклопедия“, 1967. – [568] стр. : илустр. ; 27 cm. – (Энциклопедии, словари, справочники)

Тираж 38.000. – Пагинација урађена двостубачно.

185. TEHNIČKA enciklopedija. 1, A-Beta / [glavni redaktor Rikard Podhorsky]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1963. – 711 str. : ilustr. ; 28 cm

[Предговор] : стр. [1–2]. – Регистар.

186. TEHNIČKA enciklopedija. 2, Beto-C / [glavni urednik Rikard Podhorsky]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966. – 675 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

187. TEHNIČKA enciklopedija. 3, Č-Električna / glavni urednik Rikard Podhorsky. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969. – 706 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

188. TEHNIČKA enciklopedija. 4, Električne-Elektroni / [glavni urednik Rikard Podhorsky]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1970. – 732 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

189. TEHNIČKA enciklopedija. 5, Elektrons-F / [glavni urednik Rikard Podhorski, Živan Viličić]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1976. – 648 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

190. TEHNIČKA enciklopedija. 6, G-Ka / [glavni urednik Hrvoje Požar]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979. – 758 str. : ilustr. ; 28 cm

Регистар.

191. HRVATSKA enciklopedija. Sv. 1, A-automobil / [glavni urednik Mate Ujević]. – Zagreb : Konzorcij Hrvatske enciklopedije, 1941. – XIV, 808 str. : ilustr. ; 29 cm

На прел. стр. : Encyclopedia Croatica, tomus I. – Стр. IX–XI : Предговор / Мате Ујевић.

192. HRVATSKA enciklopedija. Sv. 2, Autonomaši-Boito / [glavni urednik Mate Ujević]. – Zagreb : Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, 1941. – VIII, 728 str. : ilustr. ; 29 cm

На прел. стр. : Encyclopedia Croatica, tomus II.

193. HRVATSKA enciklopedija. Sv. 3, Boja-Cleveland / [glavni urednik Mate Ujević]. –

Zagreb : Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, 1942. – 800 str. : ilustr. ; 29 cm

На прел. стр. : Encyclopedia Croatica, tomus III.

194. HRVATSKA enciklopedija. Sv. 4, Cliachit-Diktis [glavni urednik Mate Ujević]. – Zagreb : Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, 1942. – VIII, 776 str. : ilustr. ; 29 cm

На спор. стр. : Encyclopedia Croatica, tomus IV

195. ŠUMARSKA enciklopedija. 1, A-Kos / [glavni redaktor Aleksandar Ugrenović, Zvonimir Potočić]. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1959. – 768 str. : ilustr. ; 29 cm

196. ŠUMARSKA enciklopedija. 2, Kas-Žut / [glavni redaktor Zvonimir Potočić]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1963. – 800 str. : ilustr. ; 29 cm

Регистар.

Драго Његован

UDC: 341.322.5 (497.113 Bačka) „1942“
347.991 (497.113):341.49 „1946“
341.485 (497.113 Bačka) „1942“

ПРЕСУДА ВРХОВНОГ СУДА ВОЈВОДИНЕ ДЕВЕТОРИЦИ НАЈОДГОВОРНИЈИХ ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ ПОЧИЊЕНЕ ТОКОМ РАЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ БАЧКОЈ

Рацију у јужној Бачкој која је највише погодила Шајкашку и Нови Сад, јануара 1942. године, извеле су снаге Хортијеве Мађарске, војска, жандармерија, полиција и цивилне власти у оквиру мађарског окупационог система, уз учешће значајног броја локалног становништва мађарске националности, од државног врха – политичког, војног и полицијског – до тзв. легитимационих одбора у Бечеју, Чуругу, Ђурђеву, Гардиновцима, Госпођинцима, Локу, Мошорину, Новом Саду, Шајкашу, Србобрану, Темерину, Тителу, Вилову и Жабљу.

Рација у јужној Бачкој јануара 1942. године представљала је масовни злочин над Србима и Јеврејима, са више хиљада жртава међу мирним цивилним становништвом. Осим Срба и Јевреја, против којих је била уперена, било је жртава и из реда других националности. Већина жртава – мушкарци и жене, деца и стари људи – бачена је под лед у Тису и Дунав, најчешће без одеће. Посмртни остаци многих убијених никада нису пронађени, нити сахрањени у складу са традицијом и обичајима ова два народа.[1]

Непосредно по спроведеној Рацији светска јавност је сазнала за почињене злочине. У самој Мађарској се на разоткривању злочина почињених током Рације највише ангажовао посланик у Мађарском парламенту Ендре Бајчи-Жилински.[2] У Хортијевој Мађарској било је организовано и „суђење“ неким од непосредних извршилаца Рације, али им је истовремено омогућено да побегну у Хитлерову Немачку.

По окончању Другог светског рата створени су услови за то да се ратним злочинцима суди и пред мађарским и пред југословенским судовима, па тако и за злочине почињене током Рације у јужној Бачкој.

Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини је на основу пријава преживелих, рада Анкетне комисије за Бачку и Барању, писаних доказа и усмених сведочења – сачинила елаборат *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. III група масовних злочина. „Рација“ (убиства и покољи, систематски терор; мучења грађанских лица; силовања; пљачке),* у којем је до 11. октобра 1945. године идентификовала 1.235 одговорних. „Листа до сада утврђених одговорних лица“ налази се у елаборату *„Рација“,* од 282. до 476. странице.[3] Као 17. на тој листи наведен је др Шандор Кепиро (*Képiro Sándor),* жандармеријски капетан, који до данас није дошао у руке правде, већ слободно живи у Будимпешти. Он није једини.

Међутим, многим одговорним лицима за злочине извршене током Рације суђено је после Другог светског рата, као и онима који су били међу најодговорнијима. Такав случај је и са армијским генералом витезом Ференцом Сомбатхељијем, начелником генералштаба мађарске војске, који је после суђења пред мађарским судовима и осуде на доживотну робију, изручен југословенским властима 10. јула 1946. године. Оптужница против њега и још осморице најодговорнијих подигнута је 13. октобра 1946. године. На суђењу у Новом Саду, које је завршено 30. октобра 1946. године, Врховни суд Војводине осудио је Ференца Сомбатхељија на смртну казну стрељањем. Казна је извршена у Новом Саду.[4]

Поред Сомбатхељија, током овог процеса на смрт стрељањем осуђени су и Лајош Гал, др Ерне Бајшаи-Бауер, др Миклош Нађ, Ференц Бајор-Бајер и Пал Перепатич, док су Ференц Фекетехалми Цајднер, Јожеф Граши и др Мартон Зелди осуђени на смрт вешањем. Ференц Фекетехалми Цајднер је јавно обешен у Жабљу, а Јожеф Граши и др Мартон Зелди у Новом Саду.[5]

Оригинални документи са овог суђења, као и елаборати Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, са осталом документацијом, чувају се у Архивској збирци Музеја Војводине у Новом Саду.

Читаоцу скрећем пажњу на то да често коришћени термин *атроцитет* (лат. atrocitas) према *Речнику страних речи и израза* Милана Вујаклије (Просвета, Београд 1976) значи – грозота, страхота, ужас; строгост, суровост, немилост, свирепост.

Овде доносимо пресуду Врховног суда Војводине у Новом Саду, који је као кривични суд водио процес у трочланом већу. Веће у саставу председник Врховног суда Војводине Петар Варга, као председник већа; судија Врховног суда Војводине Калман Ковач и Стеван Крџалић, као чланови већа, након јавног претреса, који је трајао од 22. до 28. октобра, донело је пресуду оптуженима и прогласио је 30. октобра 1946. године. Оптужницу у овом кривичном предмету заступали су др Карољ Ђетваи, помоћник јавног тужиоца Војводине, и Жарко Матијашевић, јавни тужилац Округа новосадског. Оптужени су имали браниоце по службеној дужности, а службени преводилац је био Петар Араницки, судија Окружног суда у Новом Саду. Записничар је била Софија Недучин.

Пресуда са образложењем писана је на латиничној писаћој машини, на танком папиру (тога што је рађено више копија преко индиго папира).

* *
*

Наше интервенције у тексту односе се само на очигледне штампарске грешке и пермутације слова у речима. Те интервенције нису посебно наглашене.

Текст пресуде за злочине почињене у Рацији у јужној Бачкој 1942. године (донете и проглашене 30. октобра 1946. године), гласи:

Boj: Vk.16/1946.

VRHOVNI SUD VOJVODINE
U NOVOM SADU.
U. 749/46

U IME NARODA!

Vrhovni sud Vojvodine kao krivični sud u veću koje su sačinjavali pretsednik Vrhovnog suda Vojvodine Petar Varga, kao pretsednik veća, i sudija Vrhovnog suda Vojvodine Kalman Kovača i Stevana Krdžalića, kao članova veća, te zapisničar Sofija Nedučin, u krivičnom predmetu protiv optuženog SOMBATHELJI – KNAUS FERENCA I DRUG. povodom optužnice Javnog tužioštva A. P. V. I. br. 749/46 od 13 oktobra 1946 godine na javnom pretresu održanog 22 oktobra do 28 oktobra 1946 godine u prisutnosti optuženih Sombathelji Knaus Ferenca, Feketehalmi – Cajdner Ferenca, Graši Jožefa, Gal Lajoša, Dr. Zeldi Martona, Dr. Bajsai – Bauer Ernea, Dr. Nađ Mikloša, Bajor – Bajer Ferenca i Perepatič Pala, zatim Dr. Djetvai Karolja pomoćnika Javnog tužioca Vojvodina i Žarka Matijaševića javnog tužioca okruga novosadskog, te branioca optuženih i to: Svetozara Stakića, advokata kao branioca po službenoj dužnosti za optužene: Sombathelji – Knaus Ferenca i Perepatič Pala, Dr. Jefta Nović, advokat kao branioc po službenoj dužnosti za optužene: Feketehalmi – Cajdner Ferenca i Bajor – Bajer Ferenca, Milana Ivanovića, advokata kao branioca po službenoj dužnosti za optuženog Graši Jožefa, Mihajla Ramača, advokata kao branioca po službenoj dužnosti za optuženog Dr. Bajšai – Bauer Ernea i Dr. Nađ Mikloša, i Katarine Marinković, advokata kao branioca po službenoj dužnosti za optužene: Dr. Zeldi Martona i Gal Lajoša, te Petar Aranicki sudija okružnog suda kao tumača, posle sprovedenog dokaznog postupka i saslušanja optužbe i odbrane doneo je i 30. oktobra 1946 godine proglasio ovu

PRESUDU

I. OPTUŽENI SOMBATHELjI – KNAUS FERENC, rođen 17 maja 1887 godine u Djeru, od oca Knaus Ferenca i majke rođ. Sombathelji Ane, Mađar, državljanin republike Mađarske, general i načelnik generalštaba u bivšoj honvedskoj vojsci, oženjen, poslednje boravište u Budim–Pešti, bez imovine, pravosnažno osuđen od strane mađarskog narodnog suda u Budimpešti na doživotnu robiju kao ratni zločinac, sada u istražnom zatvoru.

II. OPTUŽENI FEKETEHALMI – CAJDNER FERENC rođen 22. novembra 1890. godine u Piški/Rumunija/ od oca Gustava i majke rođ. Valinger Vilhelmine, Mađar, državljanin republike Mađarske, general bivše

honvedske vojske, oženjen, otac jednog deteta, osuđen od strane mađarskog narodnog suda kao ratni zločinac na kaznu smrti vešanjem, sada u istražnom zatvoru.

III. OPTUŽENI GRAŠI JOŽEF, rođen 31 decembra 1894. g. u Selesu /Čehoslovačka/ od oca Jozefa i majke rođ. Lerman Marije, Mađar, general bivše honvedske vojske, oženjen, otac jednog deteta, državljanin republike mađarske, bez imetka, sa poslednjim boravištem u Budim Pešti, pravosnažno osuđen od strane mađarskog narodnog suda u Budim Pešti, kao ratni zločinac na kaznu smrti vešanjem, sada u istražnom zatvoru.

4. Optuženi Gal Lajoš, rođen 13 aprila 1895 godine, rođen u Kereštarkanju, od oca Deneša i majke rođ. Palbek Lujze, Mađar, bivši žandarmerijski viši oficir, državljanin republike mađarske, oženjen, otac dvoje dece, sa poslednjim boravištem u Budim Pešti, kažnjen sa 15 godina robije od strane Specijalnog suda šefa mađarskog generalštaba, sada u istražnom zatvoru.

5. Optuženi Dr. Zeldi Marton, rođen 14 avgusta 1912 godine, u Aradu Rumunija, od oca Marzona i majke r. Valarije Mađari, mađar, državljanin republike mađarske, oženjen, otac jednog deteta, bez imetka, sa poslednjim boravištem u Budim Pešti, osuđen od strane mađarskog narodnog suda u Budim Pešti, kao ratni zločinac na kaznu smrti vešanjem, sada u istražnom zatvoru.

6. Optuženi Bajšai Bauer Dr. Erne, rođen 31 oktobra 1893 godine u Budim Pešti, od oca Ernesta i majke rođ. Langer Etel, Mađar, državljanin republike Mađarske, oženjen, otac jednog deteta, podžupan bivše Bačko–Bodroške Županije sa poslednjim boravištem u Sombathelju, sada u istražnom zatvoru.

7. Optuženi Dr. Nađ Mikloš, rođen 25 jula 1887 godine u Znajmu /Moravska/ od oca Miklоša i majke rođe. Ebeling Antonije, Mađar, državljanin Republike Mađarske. oženjen, otac jednog deteta, sa poslednjim boravištem u Kesegu – Mađarska, sada u istražnom zatvoru.

8/ Optuženi Bajor – Bajer Ferenc, rođen 21 marta 1883 godine, od oca Ferenca i majke r. Roz Marije, porekom iz Pečuja, mađar, državljanin Republike Mađarske, general bivše honvedske vojske, oženjen, otac jednog deteta, osuđen na 2 godine robije, pred mađarskim sudovima, sa poslednjim boravištem u Budimpešti, sada u istražnom zatvoru.

9/ Optuženi Perepatič Pal, rođen 26 juna 1908 godine, u Sl. Brodu, od oca Julija i majke rođene Zajac Jelisavete, mađar, državljanin FNRJ. oženjen, otac dvoje dece, imućan, trgovac u Novom Sadu, sa poslednjim boravištem u Budim Pešti, sada u istražnom zatvoru.

krivi su

i to:

Optuženi Sombathelji – Knaus Ferenc, što je:

1/ posle verolomnog napada hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez juna 1941 god. u svojstvu komandanta karpatske grupe mađarsko – fašističkih armija koje su upale u Sovjetski Savez znao i odobravao zločine i teror svojih trupa nad mirnim stanovništvom Sovjetske Ukrajine i zarobljenicima Sovjetskog Saveza;

2/ od početka septembra 1941 godine do 3 aprila 1944 godine bio šef generalštaba mađarske fašističke vojske, koja se na strani Hitlera i Musolinija borila protiv slobodoljubivih naroda. Kao šef generalštaba i vrhovni komandant bio je organizator mađarske – fašističke vojne sile i pomagač ratnih napora hitlerovske Nemačke. Za vreme njegovog komandovanja mađarske fašističke jedinice izvršile su bezbroj zverstava, ubijanja i sistematskih pljačkanja okupiranih oblasti i nezaštićenog stanovništva;

3/ kao šef generalštaba hortijevske mađarske obrazovao septembra 1941 godine, specijalni sud, koji je pod njegovim neposrednim rukovodstvom i nadzorom, krvavim terorom, osuđavanjem na smrt i dugogodišnju robiju, služio kao sredstvo za ugušivanje i uništavanje naprednih pokreta. Ovaj sud je samo na teritorije okupirane Bačke, osudio na smrt oko 200 rodoljuba. Kao šef generalštaba, optuženi Sombathelji imao je lično pravo da pomiluje osuđenike, ali je ovo svoje pravo retko upotrebljavao. Tako je u sporazumu sa ratnim zločincem Milanom L. Popovićem odbio da pomiluje na smrt osuđenog narodnog heroja Svetozara Markovića;

4/ na sastanku 4 januara 1942 godine u Budimpešti sa ministrom unutrašnjih poslova Keresteš – Fišer Ferencom i ministrom narodne odbrane Barta Karoljem učestvovao u donošenju odluke o sprovođenju racije u Šajkaškoj. Sprovođenje racije poverio je optuženom Feketehalmi – Cajdner Ferencu sa naročitim uputstvom da se pri vršenju racije ima primeniti odmazda, što je imalo za posledicu masovna ubijanja i zlostavljanja nevinog stanovništva u Šajkaškoj. Ovo je učinio u cilju uništavanja našeg naroda i ugušivanja narodnog otpora protiv okupatora;

5/ dok je još trajala krvava racija u Šajkaškoj, dana 12 januara 1942 godine učestvovao u donošenju odluke o proširenju racije. Po ovoj odluci racija je proširena na teritoriju koja graniči linijom Stari Bečej – Srbobran, Pašićevo, B. Petrovac, Tovariševo – Bačka Palanka, uključivši i grad Novi Sad. Sprovođenje racije na proširenoj teritoriji poverio je optuženom Feketehalmi Cajdner Ferencu za koga je znao kakvim je krvavim metodama sprovodio raciju u Šajkaškoj. Poveravajući sprovođenje racije optuženom Feketehalmi – Cajdneru, predočio mu je, da konci „ustanka" vode u Novi Sad i time uputio optuženoga Cajdnera, da na nevino stanovništvo Novoga Sada primeni iste one krvave mere koje su primenjivane u Šajkaškoj. Nakon toga odobrio je plan o krvavoj raciji, koji je izradio optuženi Feketehalmi – Cajdner, a prema kome je sprovedena u Novom Sadu krvava racija od 21 – 23 januara 1942 godine u kojoj je na zverski način poubijano oko 1000 nevinih lica i izvršen niz pljački, a posle toga po istoj odluci izvršena je od 26 do 28 januara 1942 godine racija u St. Bečeju u kojoj je na zverski način poubijano oko 200 nevinih lica i izvršen niz pljački;

6/ od proleća 1942. godine pa za čitavo vreme dok je bio šef generalštaba, upotrebljavao za radne jedinice munkaša na istaknutim i opasnim mestima fronta za vađenje mina i nošenje municije u prve linije, a u cilju njihovog uništenja;

7/ u cilju izbegavanja svoje odgovornosti i odgovornosti optuženih ratnih zločinaca Feketehalmi – Cajdner Ferenca, Graši Jožefa, Gal Lajoša, Zeldi Martona i drugih odugovlačio i sprečavao suđenje istima, a kad je pod pritiskom demokratskog javnog mnenja ipak moralo doći do suđenja organizovao prividno suđenje, organizovao je prividno suđenje, optužene ostavio na slobodi i time im omogućio begstvo u Nemačku.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Sombathelji – Kanus Ferenc u vreme rata i neprijateljske okupacije bio je pokretač, organizator i naredbodavac za osuđivanje na smrtne kazne i za njihova izvršenja, za hapšenja, mučenja, masovna ubijanja, pljačkanja i odvođenja na prisilan rad stanovništva Jugoslavije, pa je time počinio ratne zločine iz tačke 3. člana 2 u vezi tač. 2. čl. 2. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, a kažnjivo po čl. 4. istoga zakona.

II. OPTUŽENI FEKETEHALMI – CAJDNER FERENC što je:

1. – posle prethodnog sporazuma sa optuženim Sombathelji – Knaus Ferencom izradio detaljan plan za sprovođenje racije u Šajkaškoj. Kao komandant V Segedinske armije bio je organizator i neposredni naredbodavac pri izvršenju ove krvave racije, a upotrebio je svoje naoružane trupe, među njima i tenkovske jadinice u napadu na nevino stanovništvo Šajkaške. Ovo je učinio u cilju uništavanja našeg naroda i ugušivanja narodnog otpora protiv okupatora. Sprovođenje terorističkih vojnih akcija na terenu poverio je honvedskom pukovniku, ratnom zločincu Deak Laslo-u. Tokom ove krvave racije u Šajkaškoj na zverski način poubijano je oko 3.000. nevinih lica.

2. – dok je još besnela racija u Šajkaškoj otišao je u Budimpeštu i 17 januara 1942 godine sastao se sa optuženim Sombathelji – Knaus Ferencom. Na ovom sastanku sporazumeli su se da organizuje i sprovede raciju na proširenoj teritoriji, koja se graniči linijom Stari Bečej – Srbobran – Pašičevo – Bački Petrovac – Tovariševo – Bačka Palanka uključivši i grad Novi Sad. Odmah sutradan 18. januara izradio je detaljan plan za sprovođenje ove akcije, a dan docnije 19 januara otišao je u Srbobran gde je održao sastanak sa podređenim komandantima. Sprovođenje racije u Novom Sadu poverio je optuženom Graši Jožefu. Po njegovom nalogu prisutni pukovnik Deak Laslo upoznao je prisutne komandante sa krvavim metodama, koje je u praksi primenjivao u Šajkaškoj. Dok je racija besnela u Novom Sadu od 21 do 23 januara, aktivno je potstrekavao potčinjene komandante i vojnike na vršenje krvoprolića, naređivao mitraljiranje po ulicama i pucanje u prozore. Masovni zločini izvršeni su na štrandu, na igralištu NAKA, na almaškom groblju, u Miletićevoj, Rumenačkoj, Dunavskoj i dr. ulicama, te po dvorištima i kućama;

3. – da bi prikrio masovne zločine redovno slao ratne izveštaje, u kojima je iznosio izmišljene podatke o tobožnjim ratnim operacijama protiv pobunjenika u Šajkaškoj i Novom Sadu. U tome cilju radi zavaravanja demokratske javnosti, predložio je za odlikovanje optuženog ZELDI MARTONA, ratnog zločinca, Deak Laslo-a i dr., koji su se naročito istakli u ovim ubilačkim akcijama.

4. – posle begstva iz Mađarske, u proleće 1944 god. otišao u Berlin, gde je stupio u SS formacije sa činom „Gruppenfirer-a". Do kraja veran Hitleru i fašizmu, aktivno je učestvovao u borbama protiv savezničkih trupa u Normandiji i bio odlikovan gvozdenim krstom. Posle Salašijevog njilaškog puča u Mađarskoj stupio je u vladu kao zamenik ministra narodne obrane, braneći do kraja pozicije fašističkih zločinaca, koje je Crvena armija u

svome nadiranju ka Berlinu gonila, pa je kao takav odbacio Sovjetsko – Mađarsko primirje i organizovao otpor protiv Crvene armije.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc, bio je u vreme rata i neprijateljske okupacije organizator, potstrekač i naredbodavac, masovnih ubistava, mučenja, hapšenja i pljačke stanovništva Jugoslavije kao i rukovodilac oružanih operacija protiv njenih saveznika, čime je počinio ratne zločine iz tač. 3. čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države kažnjivo po čl. 4. istoga zakona.

III. OPTUŽENI GRAŠI JOŽEF, što je:

1. 19 januara 1942 godine u Srbobranu prihvatio i složio se sa uputstvima i naređenjima optuženog Feketehalmi – Cajdner Ferenca u pogledu sprovođenja racije u Novom Sadu i kao komandant mesta formirao zloglasni odbor za legitimisanje, a u saradnji sa optuženim Gal Lajošem i ratnim zločincem Talijan Jožefom izradio detaljan plan za sprovođenje ove racije.. Optuženi Graši Jožef je pre početka racije svojim potčinjenim stavio do znanja da želi čišćenje varoši od buntovnih elemenata i odmazdu nad njima. Sproveo je krvavu raciju od 21–23. januara 1942 godine. U toku iste nezadovoljan rezultatima prva dva dana, potstrekavao je svoje potčinjene na vršenje masovnih ubijanja, pa je tako 23 januara racija dostigla nečuvene razmere u Miletičevoj, Dunavskoj, Rumenačkoj, Bojovićevoj ulici, na štrandu, na igralištu NAKA i po pojedinim kućama. Ubijeno je oko 1.000 lica, a među njima mnogo staraca, žena i dece:

2. – u svojstvu komandanta XIII. lake honvedske divizije na Istočnom frontu od juna do novembra 1942 godine znao, odobravao i potstrekavao svoje trupe na vršenje terora nad mirnim i nezaštićenim stanovništvom, nad ratnim zarobljenicima i nad radnim jedinicama;

3. – posle begstva iz Mađarske početkom 1944 godine stupio u Nemačkoj u SS formacije i u istima mu je bio priznat čin generala, a posle Salašijevog puča u Mađarskoj oktobra 1944 god. postao je komandant novostvorene mađarsko-fašističke SS divizije „Hunjadi“ čiji su delovi vodili borbe sa Crvenom armijom u Gornjoj Šleziji.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Graši Jožef bio je u vreme rata i neprijateljske okupacije organizator, naredbodavac, potstrekač i neposredni izvršilac masovnih ubistava, mučenja i pljačke nad stanovništvom Jugoslavije i njezinih saveznika, pa je time izvršio ratne zločine iz tač. 3 i 6. čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države kažnjive po čl. 4. istoga zakona;

IV. OPTUŽENI GAL LAJOŠ, što je:

1. – za vreme okupacije postao – komandant novostvorene žandarmerijske škole u No-vom Sadu, koja je osnovana sa ciljem da vaspitava žandarme za vršenje terora nad stanovništvom okupirane Bačke i da bude raspoloživa za brzu upotrebu;

2. – 20 januara 1942 godine u Novom Sadu izradio je zajedno sa ratnim zločincem Talijan Jožefom plan za sprovođenje krvave racije podelivši grad na tri reona i rasporedivši 240 ustrojenih istražnih, sabirnih i sprovodnih patrola sa njihovim komandnim i kontrolnim oficirima. Postao je komandant ovih patrola mada nije bio po rangu najstariji žandarmerijski oficir u gradu. U tom svojstvu preneo je zahteve optuženih Feketehalmi – Cajdner Ferenca i Graši Jožefa na potčinjene, koje je i po vlastitoj inicijativi potstrekavao u više mahova na masovno ubijanje nevinog civilnog stanovništva i bezobzirnu pljačku. Po njegovom naređenju je ratni zločinac Zergenji pronašao pogodno mesto za gubilište na zaleđenom Dunavu.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Gal Lajoš bio je u vreme rata i neprijateljske okupacije organizator, naredbodavac i potstrekač masovnog ubijanja stanovništva Jugoslavije i pljačke, pa je time počinio ratne zločine iz tač. 3. čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kažnjive po čl. 4. istoga zakona.

V. OPTUŽENI DR. ZELDI MARTON, što je:

1. – 20 januara 1942 godine došao iz Seksarda u Novi Sad po specijalnom uputstvu mađarskog fašističkog ministarstva narodne obrane. U toku novosadske racije bio je komandant – kontrolni oficir 50-60 patrola, za kojima je aktivno i neposredno učestvovao u ubijanju civilnog stanovništva u Miletićevoj, Bojovićevoj, Rumenačkoj i drugim ulicama;

2. – kad je saznao za bitku insceniranu noću, između 22 i 23 januara 1942 godine u blizini bivše banovine, radi izazivanja što većeg krvoprolića, previo je zdrave žandarme kao da su ranjeni i poslao ih da se pokazuju pred honvedima i žandarima;

3. – posle begstva iz Mađarske januara 1944 godine dobrovoljno stupio je u Nemačkoj u SS formacije kao oficir, a posle Salašijevog njilaškog puča u Mađarskoj postao je oficir novostvorene mađarsko-fašističke SS divizije „Hunjadi“ i produžio borbu protiv Crvene armije, koja je nadirala prema Nemačkoj.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Dr. Zeldi Marton izvršio je u vreme rata i neprijateljske okupacije krivična dela organizovanja i izvršavanja masovnih ubistava, mučenja i hapšenja stanovništva Jugoslavije i pljačke, čime je počinio ratne zločine iz tač. 3. čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kažnjive po čl. 4. istoga zakona.

VI. OPTUŽENI DR. BAJŠAI – BAUER ERNE, što je:

1. – za vreme okupacije 1941 do 1944 godine u svojstvu podžupana okupirana Bačke organizovao okupatorsku upravu u duhu zakona i naredaba fašističke Mađarske. U celoj Bačkoj prisilnim merama ostvarivao je vođstvo desničarski nastrojenih elemenata i sprovodio šovinističku politiku;

2. – u svojstvu podžupana preko potčinjenih sreskih načelnika i organa kontra-špijunaže /Kemelharito/, a u cilju slabljenja otpora, sproveo je u Bačkoj popis rodoljuba tzv. „sumnjivih elemenata“, pristalica NOP-a, radi ustrojavanja kartoteke i odašiljanja istih na front sa kažnjeničkim radnim jedinicama u nameri njihovog materijalnog upropašćavanja i fizičkog istrebljavanja, usled čega je izgubio život veliki broj građana;

3. – aktivno učestvovao u opštim pripremama krvoprolića u Bačkoj. Odmah po svom dolasku za podžupana, zatrovan nacionalnom i rasnom mržnjom slao je lažne izveštaje, u kojima je političko stanje u Bačkoj prikazivao teškim i da je zato neophodna oružana vojnička akcija. Prvih dana krvave racije u Šajkaškoj, došao je na dogovor u Žabalj i tu se povezao sa pukovnikom Deak Laslom, rukovodiocem krvave racije u Šajkaškoj i zajedno sa ratnim zločincem sreskim načelnikom Vukovari Belom, izradio plan o učestvovanju civilne uprave u izvršenju racije. Prilikom svog boravka u Žablju lično je obilazio prostorije u kojima su se nalazili ispremlaćeni građani, potpuno se saglasio sa terorističkim merama i odobrio ubilački rad pukovnika Deak Laslo-a;

4. – u svojstvu podžupana Bačke županije, sprovodio i izdavao naređenja za logorisanje tzv. „sumnjivih elemenata“, koja su naređenja podređeni sreski načelnici i izvršavali;

5. – aprila 1944 godine učestvovao je u obrazovanju centralnog „GETA“ u Bačalmašu i učestvovao u organizovanju deportacije Jevreja iz cele Bačke u taj logor. U logoru pod mizernim i teškim uslovima, mučeni su i maltretirani, a zatim upućeni u Nemačku u logore smrti, odakle se velika većina nije vratila;

6. – organizovao je sistematsko izrabljivanje Bačke u ekonomskom pogledu. Stavio je na raspoloženje fašističkoj Nemačkoj i fašističkoj Mađarskoj 10.000 komada rogate marve i na taj način pomagao ekonomske i ratne napore neprijatelja.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Bajšai – Bauer Erne, bio je za vreme rata i neprijateljske okupacije pokretač, organizator i naredbodavac ubistava, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja i odvođenja u koncentracione logore, u internaciju i prisilan rad stanovništva Jugoslavije, pomagao je okupatora u sprovođenju rekvizicije i bio istaknuti funkcioner terorističkog aparata okupatora, čime je počinio ratne zločine iz tač. 3 i 6. čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kažnjive po čl. 4. istoga zakona.

VII. OPTUŽENI DR. NADJ MIKLOŠ, što je:

1. – za celo vreme okupacije od 1941 do 1944 godine kao gradonačelnik Novog Sada, organizovao upravu u duhu mađarskih fašističkih zakona i propisa, ostvarivao fašističko, mađarsko vođstvo u političkom, privrednom i društvenom životu grada, na štetu narodnih interesa. Davao je izraza svom fašističkom ubeđenju na mnogobrojnim svečanostima, manifestacijama i drugim priredbama;

2. – dana 7 oktobra 1941 godine u Novom Sadu prisustvovao je na konferenciji kod ratnog zločinca velikog župana Fernbah Petera, kojom se prilikom raspravljalo o merama protiv rodoljuba i učestvovao je u donošenju odluke, da se od viših faktora fašističke Mađarske zatraži sprovađanje akcija uz sudelovanje vojske;

3. – za vreme krvoprolića u Novom Sadu 23 januara 1942 god. snabdevao je okupatorske trupe vinom, rumom i čajem, na teret terorisanoga grada i ovim je u znatnoj meri doprineo da se raspali krvološtvo opijene vojničke rulje, koja je masovno ubijala;

4. – krajem aprila 1944 godine u saradnji sa gestapoom učestvovao je u organizovanju deportacije Jevreja iz Novog Sada. U tome cilju 26 aprila 1944 godine izdao je oglas zajedno sa ratnim zločincem Zombori Djulom i zabranio kretanje Jevreja. Kratko vreme posle ovoga usledilo je deportovanje Jevreja. Deportovani novosadski

Jevreji prvo su odvučeni u koncentracione logore, a zatim u logore smrti u Nemačkoj, odakle se velika većina njih nije vratila;

5. – prilikom begstva iz Novog Sada 8 oktobra 1944 god. poneo je 320.000. penga gradskog novca, 4 gradska automobila i 1 kamion.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Dr. Nađ Mikloš, bio je u vreme rata i neprijateljske okupacije naredbodavac i pomagač pri odvođenju stanovnika u koncentracione logore i na prisilan rad, bio je naredbodavac pri vršenju pljačke i istaknuti funkcioner terorističkog aparata okupatora, čime je izvršio ratne zločine iz t. 3 i 6 čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države kažnjive po čl. 4. istoga zakona.

VIII. OPTUŽENI BAJOR-BAJER FERENC,

što je:

1. – odmah po okupaciji postao vojni komandant grada Novog Sada. Ovu funkciju vršio je za čitavo vreme vojne uprave od 17 aprila do 30 avgusta 1941 godine. Svojim naređe-njima sprovodio je protiv narodne mere okupatora na štetu narodnih interesa;

2. – kao komandant Novoga Sada obrazovao je Odbor desetorice u kome su bili ratni zločinci: Nađ Djeze, Kramer Djula, Dr. Nađ Ivan i dr. i uz pomoć ovog zloglasnog Odbora desetorice, određivao je terorističke mere protiv domaćeg stanovništva;

3. – odmah na početku okupacije sproveo i izvršio naredbu o prinudnom iseljavanju dobrovoljaca sa rokom od 48 sati, lišavajući ih celokupne imovine. Ovim progonjenim ljudima naneo je nenaknadivu materijalnu i moralnu štetu, jer su godinama bili izloženi bedi, nemaštini i smrti po logorima;

4. – u svojstvu komandanta Novoga Sada, aprila 1941. godine nametnuo je novosadskim Jevrejima da plate 5,000.000. penga, koju su sumu ovi i isplatili delom u gotovom novcu, delom u nekretninama i dragocenostima do visine od 3.400,000. – penga. Od ove svote poklonio je DMKS-u, mađarskoj petokolonaškoj i profašističkoj organizaciji 550.000. penga, generalu Novakoviću dao je 720.000. penga, državnom sekretaru Boncoš Miklošu oko 100.000. penga, a ostatak je prisvojio sebi.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Bajor – Bajer Ferenc bio je za vreme rata i neprijateljske okupacije pokretač, organizator, naredbodavac i neposredni izvršilac prisilnog iseljavanja i odvođenja u koncentracione logore, pljačkao je javnu i privatnu imovinu i bio je istaknuti funkcioner terorističkog aparata okupatora, čime je počinio ratne zločine iz tač. 3 i 6 čl. 3. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kažnjive po čl. 4. istoga zakona.

IX. OPTUŽENI PEREPATIČ PAL, što je:

1. – odmah po dolasku okupatora u Novi Sad, stupio u službu mađarske kontra-špijunaže – „Kemelharito“. Kao domaći čovek davao je šefovima „Kemelharito-a“, ratnim zločincima Kun Bertalanu i Dežaknai Martonu podatke o svojim sugrađanima. Učestvovao je u svim značajnijim akcijama „Kemelharito-a“, legitimišući privedena lica i dajući o ovima informacije. Kontrolisao je spiskove na smrt osuđenih lica, koja su bila odvođena na streljanje na Dunavskoj obali, sam je izdavao naloge za hapšenja i lično zlostavljao žrtve. U društvu oficira „Kemelharito-a“ obilazio je logore „sumnjivih“ i taoca, pljačkao imovinu uhapšenih i njihovih srodnika;

2. – prilikom sprovođenja racije u Novom Sadu od 21–23. januara 1942 godine bio je denuncijant i saradnik zloglasnog odbora za legitimisanje;

3. – posle krvave racije u Novom Sadu, Naročito se istakao svojim ucenjivanjem gra- đana i pljačkom imovine uhapšenih i poubijani Srba i Jevreja. Kao čovek naročitog poverenja fašističke uprave postao je komesar u više privrednih preduzeća.

Ovim svojim delima i radnjama optuženi Perepatič Pal, bio je za vreme rata i neprijateljske okupacije pomagač i izvršilac ubistava, hapšenja, mučenja, odvođenja u internaciju, te pljačke imovine stanovništva Jugoslavije, bio je istaknuti funkcioner terorističkog aparata okupatora, čime je počinio ratne zločine iz tač. 3 i 6 čl. 3 Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države kažnjive po čl. 4. istoga Zakona.

Pa se zato na osnovu čl. 4. Zakona o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države.

OSUDJUJU:

i to:

Opt. I. SOMBATHELjI – KNAUS FERENC na kaznu smrti streljanjem i na konfiskaciju celokupne imovine.

II. opt. FEKETE HALMI CAJDNER FERENC na kaznu smrti vešanjem, koja se ima izvršiti javno u Žablju i na konfiskaciju celokupne imovine.

III. opt. GRAŠI JOŽEF na kaznu smrti vešanjem, koja se ima izvršiti javno u Novom Sadu, na konfiskaciju celokupne imovine.

IV. opt. GAL LAJOŠ na kaznu smrti vešanjem, i na konfiskaciju celokupne imovine.

V. opt. Dr. ZELDI MARTON na kaznu smrti vešanjem, koja se ima izvršiti javno u Novom Sadu i na konfiskaciju celokupne imovine.

VI. opt. Dr. BAJŠA – BAUER ERNE na kaznu smrti streljanjem i na konfiskaciju celokupne imovine.

VII. opt. Dr. NADJ MIKLOŠ na kaznu smrti streljanjem i na konfiskaciju celokupne imovine.

VIII. opt. BAJOR – BAJER FERENC na kaznu smrti streljanjem i na konfiskaciju celokiupne imovine.

IX. opt. PEREPATIČ PAL, na kaznu smrti streljanjem, na trajan gubitak političkih i građanskih prava i na konfiskaciju celokupne imovine.

Naprotiv optuženi Dr. Bajšai – Bauer Erne oslobađa se od 4 tačke optužnice, da je 22 januara 1942 godine došao u Novi Sad na sastanak sa optuženim Cajdnerom i Grašijem.

OBRAZLOŽENJE:

Sud je na osnovu iskaza samih okrivljenih,

Iskaza na pretresu preslušanih svedoka: ud. Jelene Jovandić, Kolarov Aleksandre, Vekeš Deže-a, Jovanović Vojina, Hirš Riharda i Vidor Andrije,

– Zatim na pretresu pročitanih iskaza svedoka Frank Julija, Simin Koste, Vučkov Jovana, Čamprag Dušana, Vlahović Marka, Varlamov Aleksandra, Novaković Žarka, ud. Putnik Katica, Pušić Emila, Tanurđić Nikole, Holender Gizele, Dosler Marka, Breder Marije, Flajšman Ljudevita, Henig Žigmunda, Vujić Sofije, Polak Vatroslava, Levinger Lasla, Šefer Josifa, Batori Geze, Dr. Deak Lea, Heđu Jožefa, Abraham Janoša, Dr. Turmezei Ištvana i Gegeš Arpada, –originalne otpusnice iz zatvora „Kemelharito“ za Radujkov Milorada sa potpisom IX red. optuženog Perepatić Pavla,

– originalnih akata podžupana Bačko-bodroške županije sa potpisom VI. red. optuženog Bajšai Erne br. 251/41, 179/41, 243/42, 326/41, 171/41, 217/44, 1178/44, 363/42,

– overenih prepisa akata Sreskog načelnika u Žablju br. 2388/41, 66/42, 69/42, 87/42, 70/42, 452/42, 486/42, 736/42, 737/42, 791/42, 816/42, 809/42, 911/42, 1041/42, 1116/42, 1117/42, 1118/42, 1245/42, 1327/42, 1347/42, 550/42, - i opštinskog poglavarstva u Djurđevu br. 70/42 i 100/42,

– overenog prepisa zvanične beleške starobečejskog sreskog načelnika Dr. Djure Karolja sa podžupanske konferencije održane u Somboru 15 aprila 1944 god., akta sreskog načelnika br. 7/42 i akta sreskog načelnika starobečejskog br. 43/42, –

– originalnog akta ispostave M. kr. policije u Novom Sadu Pov. br. 59/41 i akta general-lajtnanta Novakovića br. 6254/41,

– overenog prepisa delova presude suda šefa generalštaba M. kr. honvedstva br. 448/43 i na koncu

– overenog prepisa članka Ileš Bele u listi „Uj só“ u Budimpešti od 8 januara 1946 god.

Ustanovio činjenično stanje za sve optužene kako je to navedeno u dispozitivu ove presude.

Ceneći iskaze i odbranu optuženih sud je našao sledeće:

I. red. optuženi Sombathelji Knaus Ferenc u pogledu prve i druge tačke dispozitiva da je bio komandant Karpatske grupe armija na istočnom frontu i da je bio šef generalštaba faši- stičke vojske, ali se brani da je njemu poverenu grupu armija vodio samo do Dnjestra gde su se armije zaustavile kao okupatorske trupe a dalje da je išao samo general Dalnoki Miklоš sa brzom divizijom. Poriče da bi njegove trupe imale ratne zarobljenike i da bi nečovečno postupale sa ovim i sa stanovnicima SSSR-a. Istu ovu odbranu je izneo u vezi 6 tačke dispozitiva.

U vezi tačke dispozitiva priznaje da je sud šefa generalštaba obrazovan po njegovom predlogu i da je isti osuđivao na smrt mnogo rodoljuba i u Bačkoj ali se brani da je njegov predlog bio osnovan na ranijim mađarskim zakonima i da je sam postupak pred ovim sudom bio blaži od onoga pred prekim sudom. Naveo je još i to, da je kao šef generalštaba morao preduzeti tu meru, jer ni jedan šef generalštaba ne sme dozvoliti širenje defetizma i pacifizma u redovima vojske i građanstva jer bi značilo slabljenje vojske, a on je hteo da svoju vojsku sačuva kako bi je mogao prevesti prvo na stranu Amerikanaca i Engleza a zatim na stranu SSSR-a. Što se pak tiče pomilovanja, on je udovoljio svakoj molbi gde je sud istu preporučio. U slučaju narodnog heroja Svetozara Markovića već se bio odlučio da smrtnu kaznu pretvori u vremensku, kada mu je tadašnji narodni poslanik Srba u mađarskom fašističkom parlamentu Milan L. Popović izjavio, da Svetozar Marković nije to zaslužio jer je najgori čovek na svetu. Navode 4 i 5 tačke dispozitiva u vezi racije u Žablju i Novom Sadu, optuženi Sombathelji Ferenc je delimično priznao, ali se brani da prilikom određivanja takozvanog „oružanog čišćenja“ u Žablju i okolini nije odredio odmazdu, dok je prilikom proširenja racije i na Novi Sad u svojoj pismenoj zapovesti izraze „odmazde i najenergičnije čišćenje“ shvatio je samo u tom smislu da se oružje može upotrebiti jedino u slučaju oružanog napada ili begstva.

U vezi 7 tačke dispozitiva navodi da je bio zato da se vinovnicima racije u Bačkoj sudi ali politički faktori nisu hteli primiti na sebe odgovornost. Da je to stvarno tako, pokazuje činjenica da je kasnije ipak ponovo pokrenuo ovo pitanje, a da je suđenje bilo ozbiljno vidi se i po tom, što su najteži krivci pobegli. Brani se da tadašnje optužene zato nije stavio u istražni zatvor, što nije mislio da će mađarski viši oficiri, a naročito generali, pobeći, ali da je posle njihovog begstva u Nemačku pismom obavestio Kajtela da se u slučaju odbeglih Feketehalmi – Cajdner Ferenca, Graši Jožefa, pukovnika Deak Lasla i Zeldi Martona ne radi o političkim već o običnim krivcima.

Odbrana mu je neumesna i to iz sledećih razloga:

U pogledu 1 tačke dispozitiva notorna je činjenica, da su fašističke trupe na istočnom frontu vršile svakojaka nedela protiv stanovništva Sovjetskog saveza i ratnih zarobljenika. Optuženi Sombathelji Ferenc priznaje da je na istočnom frontu bio komandant jedne grupe armija mađarske fašističke vojske. U slučaju postojanja notornih činjenica, ovaj sud je stao na stanovište da je glavni komandant odgovoran za sve zločine njegovih trupa, pogotovo kada u cilju sprečavanja ovih ništa ne preduzme. Opšte je poznato i to, da se neprijateljski zarobljenici ne drže prve borbene formacije na frontu, nego okupatorske jedinice u bližoj i daljoj pozadini.

Ovo obrazloženje važi i u pogledu 2 i 6 tačke dispozitiva, t. j. u pogledu zverstava, ubijanja i sistematske pljačke okupirane oblasti i nezaštićenog stanovništva kao i upotrebe radnih jedinica munkaša.

Isto tako je neosnovana odbrana optuženog Sombathelji Ferenca u pogledu suda šefa generalštaba. Naime, taj sud je masovno osuđivao na smrt i dugogodišnju robiju najbolje rodoljube i napredne elemente i u Bačkoj, dok desničarske, njilaške i tome slične elemente ili uopšte nije pozivao na odgovornost, ili ih je najblaže kažnjavao. Sud je delovao oko 1000 km. daleko od fronta. Pred njim je ipak važio postupak kao pred sudovima mobilisanih jedinica na ratištu. Iz svega ovoga izlazi da je isti služio kao sredstvo za ugušivanje i uništavanje slobodoljubivih pokreta, pa i NOP-a.

Odbrana pak optuženoga da je ovaj sud obrazovao da bi mađarsku fašističku vojsku sačuvao za saveznike, po mišljenju ovoga suda je sasvim proizvoljna, ničim nije potkrepljena, sama je sebi kontradiktorna pa i naivna. Naime, ako je optuženi zaista želeo jačati saveznike, onda je samo trebao pozdraviti akcije – po njemu defetistima i pacifistima nazvanih naprednih elemenata, koje su išle za tim da se slabi fašizam, a sledstveno tome, da se jačaju saveznici.

U pogledu 4 i 5 tačke dispozitiva sud nije uvažio odbranu optuženog Sombathelji Ferenca, jer ga terete i sama njegova pismena naređenja o proširenju racije na Novi Sad i okolinu, a i II red. optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc, koji tvrdi, da je od operativnog odelenja generalštaba dobio naređenje, da se i u Šajkaškoj ima sprovesti odmazda a optuženi Sombathelji Ferenc mu je to lično ponovio za Novi Sad s tim, da se srpska inteligencija ima štedeti.

Osim toga za krivicu optuženog Sombathelji Ferenca govori i ta okolnost, da je – kako on sam priznaje – već oko 10 januara 1942 god. saznao da honvedi vrše svirepost u Šajkaškoj, ali ništa nije preduzeo da se to obustavi. Naprotiv učestvovao je u donošenju odluke da se racija proširi na nove teritorije, a sprovođenje iste poverio onom optuženom Fekethalmi – Cajdner Ferencu za čije je trupe čuo, da u Šajkaškoj vrše zločine. Vidi se nadalje njegova krivica i umišljaj još i po tome, što je 2 dana novosadske racije saznao za nove zločine Cajdnerovih

trupa, ali umesto da lično otputuje u Novi Sad ili da radi obustave zločina smesta pošalje nekoga iz generalštaba, on šalje telegram a ne kontroliše izvršenje istog. Šta više kada već sasvim konkretno zna za ubijanje više od tri hiljade lica, među njima oko 300 staraca i oko 150-toro dece, on regentu Hortiju predlaže aboliciju postupka, a kada pod pritiskom demokratskog javnog mišljenja bude prisiljen da pokrene postupak zbog racija u Bačkoj, on ostavlja na slobodi i najteže zločince, da mogu pobeći u Hitlerovu Nemačku. Posle njihovog beg- stva pismeno je upozorio Kajtela da su ovi obični zločinci, a ne politički, a ipak nije tražio njihovu ekstradiciju od Nemačke.

II. redni optuženi FEKETEHALMI – CAJDNER FERENC, priznaje samo toliko, da je bio komandant onih trupa koje su vršile takozvano „oružano čišćenje“ po Šajkaškoj i u Novom Sadu i da je od šefa generalštaba dobio pismenu i usmenu zapovest, da protivu takozvanih „pobunjenika“ primene odmazdu i najenergičnije mere čišćenja, zatim, da je 6 i 7 januara 1942 godine obišao Žabalj i okolinu kao i Novi Sad, da je 21-22 januara 1942 godine za celo vreme novosadske racije prisustvovao kao posmatrač i na koncu da je januara 1944 godine sa prvog budimpeštanskog suđenja pobegao u Hitlerovu Nemačku i kao posmatrač dodeljen nemačkim trupama u Normandiji. Priznaje još i to da je dobio nemačko odlikovanje Gvozdeni krst.

Poriče da je potčinjenima izdao zapovest za ubijanje mirnog stanovništva, mitraljiranja ulica i pucanje u prozore, kao i to, da bi u Normandiji aktivno učestvovao u borbama protiv Saveznika.

Njegovu odbranu demantovala su njegova pismena naređenja o odmazdi i o najenergičnijem čišćenju kao i sami optuženi Graši Jožef, Gal Lajoš i Zeldi Marton, koji su tim svojim iskazima i sebe teretili.

Naime, III red. optuženi Graši Jožef određeno je tvrdio da je II red. optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc u Novom Sadu za celo vreme racije prisustvovao kao komandant V segedinske armije, a nikako kao posmatrač, te kao komandant svaki dan dva puta obilazio trupe na terenu, raspravljao sa predstavnicima civilne vlasti i sa nižim oficirima.

IV. redni optuženi GAL LAJOŠ, tereti II rednog optuženog Feketehalmi – Cajdner Ferenca, utoliko, što tvrdi, da trećeg dana novosadske racije, kada je V redni optuženi Zeldi Marton podneo izveštaj o upotrebi oružja u Miletićevoj ulici, Feketehalmi – Cajdner Ferenc je izjavio optuženom Gal Lajošu „samo tako i dalje, čvrsto“ i da mu jedan njegov oficir posle toga raportirao, da ih je II redni optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc na licu mesta odobrio kada je posle Zeldijevog izveštaja izašao u kontrolu.

V. redni optuženi ZELDI MARTON, takođe tereti II. red. optuženog Feketehalmi – Cajdner Ferenca. Naveo je za njega da mu je drugog dana novosadske racije primetio da se u Novom Sadu ne radi o legitimisanju, već o vaspostavljanju nacionalne časti i odmazde. Pošto je V redni optuženi Zeldi Marton, jasno video tendenciju sprovođenja racije, to je II. red. optuženom Feketehalmi – Cajdneru primetio: „a šta će biti ako i ovde bude leševa po ulicama kao u Prikarpatskoj Ukrajini?“, na što mu je ovaj nedvosmisleno odgovorio: „pa baš je o tome reč“. V redni optuženi Zeldi Marton je nadalje naveo, da je trećeg dana novosadske racije II rednom optuženom Fehetehalmi – Cajdner Ferencu podneo izveštaj o upotrebi oružja u Miletićevoj ulici. Imenovani je tada sa njim zajedno izašao na lice mesta, posmatrao leševe, pa je zadovoljno konstatovao da će i tamo biti reda.

Osim ovih ustanovljenja, iz samog teksta pismene zapovesti II. red. optuženog Fehetehalmi – Cajdner Ferenca br. I - 02/42 od 18 januara 1942 godine vidi se da je i njegova namera bila usmerena na ubijanje mirnog stanovništva, a ne na izvođenje propisanog traženja „sumnjivih“ elemenata jer se izrazi „odmazda“ i „najenergičnija čišćenja“ ni logički a ni gramatički ne mogu tako tumačiti, da se naređuje običan pretres stanova, da bi se pronašla sakrivena sumnjiva lica ili oružje. Naprotiv, ova dva izraza zajedno samo se tako mogu tumačiti, da im je cilj istrebljenje nepoželjnog stanovništva. Pogotovo kada se ovoj pismenoj zapovesti dodaju i gore navedene usmene izjave.

Da je njegova namera već unapred bila uperena na uništavanju i zastrašivanje stanovništva, jasno se vidi još i po tome, što je raciju u Bačkoj želeo prikazati borbom, ratnim operacijama čak i onda, kada je sasvim sigurno znao za zverska i bezrazložna ubijanja i pljačke. Čak je u svojoj zapovesti posle racije pohvalio svoje trupe, koje su učestvovale u raciji, dodelio im „Delvidečku spomenicu“, a najistaknutije organizatore i naredbodavce predložio za odlikovanje.

Na koncu valja napomenuti još i to, da je II redni optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc već 18 januara 1942 godine u Segedinu dao odštampati oglas građanstvu kako da se ponaša za vreme novosadske racije. U oglasu pod tačkama 17–19 predviđa sankcije za svakog ko sakriva strance, oružje ili municiju i ovako se izražava: „nemilosrdno ću postupati protiv svakog onog ko se ne bude držao ovih uputstava“. Ovde izraz: „nemilosrdno ću postupati“ opet ukazuje na ubilačku nameru a ne na izvođenje propisnog pretraživanja stanova.

Po mišljenju ovoga suda II red. optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc u Normandiji u borbama protiv saveznika nije bio samo običan posmatrač, kako to on sam želi da prikaže, već je aktivno učestvovao u operacijama. Inače ne bi dobio ni visoko nemačko odlikovanje Gvozdenog krsta. Odlikovanja se svuda i u svako vreme dele samo za aktivno učestvovanje u određenim akcijama. To nije bilo drugačije ni u ovom slučaju.

Sud nije uvažio ni onu odbranu II red. optuženog Fehetehalmi – Cajdner Ferenca da je kao vojnik samo izvršavao dobijene zapovesti, jer u Pravilima službe kod vojski – tako i kod mađarske fašističke vojske – postoji odredba da se protuzakonite zapovesti ne smeju izvršavati. To uostalom važi i za ostale optužene koji se na isti način brane i to za III red. optuženog Graši Jožefa, IV. red. optuženog Gal Lajoša i VIII. red. optuženog Bajor Ferenca.

III. red. optuženi GRAŠI JOŽEF u svojoj izjavi u pogledu 1./ tačke dispozitiva priznao je samo toliko, da je dobio nalog za takozvano „oružano čišćenje“ Novog Sada. Poriče da se saglasio sa II. red. optuženim Faketehalmi – Cajdner Ferencom u pogledu primene Šajkaških metoda u Novom Sadu, odnosno navodi, da nije ni znao za te metode.

Međutim iz celokupnog dokaznog materijala a naročito iz njegovih pismenih naređenja i oglasa kao i usmenih izjava, jasno se vidi i njegova namera za ubijanjem nezaštićenog stanovništva.

Naime, u svojoj pismenoj zapovesti na jednom mestu perfidno nalaže nižim komandantima, da upozore svoje patrole na štetne posledice zakasnele upotrebe oružja. Time je svoje potčinjene samo upozorio da se slobodno mogu pozivati na inače prividan izgovor.

Na drugom mestu svoje pismene zapovesti naređuje postavljanje straže pred vladikinim dvorom, u cilju čuvanja telesnog integriteta vladike. Dakle, unapred je znao da će telesni integritet građana biti u opasnosti.

Sud je cenio i onaj deo oglasa građanstvu, gde III. red. optuženi Graši Jožef preti da će nemilosrdno postupiti prema svakom koji sakriva oružje, municiju, strana lica i td. pa je našao da se izraz o „nemilosrdnom postupanju“ odnosi samo na ubijanje. Isti cilj ima i njegova izjava optuženom Zaldi Martonu, Sentpali – Gavalar Kalmanu i drugima prvoga dana novosadske racije, da se ne radi o praćenju i legitimisanju ljudi, nego o likvidiranju.

Okolnost da je oglas građanstvu štampan po nalogu II rednog optuženog Feketenhalmi – Cajdner Ferenca još 18. januara 1942 godine u Segedinu i potpisan je samo sa „Komandant mesta“ ne umanjuje odgovornost III rednog optuženog Graši Jožefa, jer je on bio stvarno komandant mesta u Novom Sadu za vreme racije i primivši oglas, složio se sa njegovom sadržinom. U protivnom slučaju ne bi naredio da se isti izlepi po gradu, nego bi dao otštampati drugi tekst. Dakle, III. red. optuženi Graši Jožef složio se sa I i II red. optuženim u načinu izvođenja racije u Novom Sadu.

Osim optuženoga Zeldi Martona, III red. optuženog Graši Jožefa tereti još i IV. red. optuženi Gal Lajoš. Isti u svom iskazu navodi da se III. red. optuženi Graši Jožef još pre početka novosadske racije izjasnio da želi „čišćenje varoši od sumnjivih, buntovnih elemenata i odmazdu nad njima... i da će se Novi Sad isto tako pročistiti kao i Žabalj i okolina...“ i da je u daljem toku sastanka ili III red. optuženi Graši Jožef ili neki od oficira u njegovom štabu rekao, ako se u toku racije ubiju roditelji, treba ubiti i decu da ne bi došlo do krvne osvete i da sa leševa treba skinuti odelo pre nego što budu bačeni u vodu, jer je slučaj u Žablju i okolini pokazao da su propale velike vrednosti.

IV. red. optuženi GAL LAJOŠ brani se da u novosadskoj žandarmerijskoj školi nikada nije učio žandarske pitomce da vrše teror, a u novosadskoj raciji da je radio strogo po nare-đenjima pretpostavljenih, s tim da nikoga nije potstrekavao na vršenje ubijanja ili pljačke.

Odbrana je neosnovana. Opšta je poznata činjenica, da je mađarska fašistička žandarmerija bila teroristička organizacija, a žandarmi su teror učili na terenu i u žandarmerijskim školama. Da je mađarska žandarmerija bila teroristička i protunarodna, najbolje se vidi i po tome, što je u novoj demokratskoj Mađarskoj odmah po oslobođenju ukinuta.

Sud nije uvažio ni onu odbranu IV. red. optuženog Gal Lajoša da nikako ga nije potstrekavao za vreme novosadske racije na vršenje zločina, jer ga je teretio V. redni optuženi Zeldi Marton, da je više puta predočio svojim podređenim oficirima, da se u Novom Sadu ne radi o propisnoj raciji. Osim toga optuženi Gal Lajoš sam priznaje da je od III red. optuženog Graši Jožef prvog ili drugog dana dobio nalog da na Dunavu pronađe zgodno mesto odakle se mogu leševi bacati u vodu, zatim da je on bio kontrolor svih žandarmerijskih oficira, koji su zapovedali patrolama i kada je dobio izveštaj o upotrebi oružja, bez ispitivanja ih je primio na znanje. Dakle možemo zaključiti da je IV.opt-. Gal Lajoš unapred znao da će biti leševa, a kada je saznao za njih, nije

ispitivao na koji su način ubijeni, što znači da se složio sa bezrazložnim ubijanjem stanovništva, kako je to još pre početka racije izneo III. redni optuženi Graši Jožef.

V. redni optuženi ZELDI MARTON priznaje navode dispozitiva a i optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc, Graši Jožef i Gal Lajoš potvrdili su iste. Optuženi Zeldi Marton otvoreno je priznao da je svojim patrolama izdao zapovest da ubijaju, jer je video da se samo o tome radi, pogotovo kada su mu dolazili žandarmerijski islednici sa gotovim spiskovima i govorili da u spiskovima navedene osobe treba ubiti. Što se tiče ubijanja i pljačke u raciji ovaj sud je mišljenja da se ni jedan niži organ ne bi usudio tako nešto usuditi bez saglasnosti viših rukovodilaca, dakle, i u ovom slučaju bez saglasnosti I–V optuženih. Na to ukazuje i činjenica da su ubijanja vršena istovremeno na razno-raznim mestima, što se ne može ni zamisliti bez centralnih uputstava.

VI. redni optuženi BAJŠAI ERNE u svom iskazu u pogledu 1. tač. dispozitiva navodi da je kao podžupan Bačko-Bodroške županije radio na osnovu tadašnjih zakona i propisa, ali da ništa nije uradio protiv naroda niti je sprovodio šovinističku politiku. U pogledu 2. tačke dispozitiva priznaje činjenicu da je učestvovao u popisu t.zv. „sumnjivih lica“, ali se brani da je tu bio samo slučajno i da u tome nije imao odlučujuću ulogu, već samo sporednu. U pogledu 3. tačke dispozitiva poriče da bi ikada ikome poslao izveštaj o stanju u Bačkoj. Tvrdi da poverljiva i strogo poverljiva pošta uopšte nije spadala u njegovu nadležnost, nego u nadležnost velikog župana. Priznaje, da je u društvu velikog župana Dr. Deak Lea i Lili Pala posetio sreskog načelnika Vukovari Belu i pukovnika Deak Lasla, ali tvrdi da nije učestvovao u izradi plana o učestvovanju civilne uprave o izvršenju racije. Poriče i to da bi u Žablju obilazio prostorije u kojima su se nalazili ispremlaćeni građani. Poriče da je imao veze sa logorisanjem t.zv. „sumnjivih elemenata“ što je navedeno u 3. tač. dispozitiva. U vezi 5. tač. dispozitiva priznaje samo toliko da je odredio mesto centralnog GETA u Bačalmašu, ali poriče da je bilo što drugo uradio u vezi deportacije Jevreja. U pogledu 6. tač. dispozitiva tvrdi, da je od ekonomskih pitanja u njegovu nadležnost spadalo samo snabdevanje drvima. Istina je, – kaže optuženi Bajšai Erne da je slučajno dobio nalog za prikupjanje 10.000. komada rogate marve za potrebe nemačke vojske, ali se brani da je od ovoga samo jedan deo prikupljen a i to delom za potrebe mesnog stanovništva a delom za preradu u budimpeštanskim fabrikama za potrebe mađarske vojske i kako on zna nemačka vojska od ovoga ništa nije dobila. Poriče one navode optužnice, da je prikupljao pšenicu, kukuruz, brašno i t.d. za potrebe nemačke vojske i da je u Novom Sadu za vreme novosadske racije odobravao rad i postupak vojske.

Kod ovog optuženog valja već unapred istaći, da je, kako u istražnom potupku, tako i na javnom pretresu sve poricao. Iz početka čak ni svoje originalne potpise nije hteo prepoznati, a kada ih je ipak priznao, onda je pokušao ubediti sud, da pojma nije imao o sadržini akata koja je bez pročitanja potpisivao.

Sud njegovu odbranu nije uvažio, naime, u pogledu 1 tačke sporedno je da li je optuženi radio na osnovu mađarskih zakona i propisa, jer su ti zakoni propisi okupatorski, čiju valjanost Jugoslavija nikako ne priznaje. A da je prisilnim merama ostvario vođstvo, desničarskih elemenata i da je sprovodio šovinističku politiku dokazano je mnogobrojnim aktima pročitanim na glavnom pretresu od kojih je najveći deo od strane Javnog tužioštva u originalu prikazan. Ipak moramo navesti slučaj opštinskog beležnika u Turiji Izbradić Dušana za koga je starobečejski sreski načelnik pod Pov. br. 43/42 od 19 marta 1942 godine izvestio optuženog Bašai Erne-a, da unatoč svestranog ispitivanja i traganja, nije našao nikakvog dokaza za postojanje bilo kakvog dela i da ne postoji sumnja da bi isti bio nepoverljiv sa gledišta madjarskih nacionalnih interesa. Optuženi Bajšai je na taj izveštaj preteći odgovorio aktom Pov.br. 363/42 od 26 marta 1942 godine i naložio, da sreski načelnik ovu stvar ponovo ispita poverljivo uz pomoć žandarmerije i ovako završava svoj akt: „..... naročito vam skrećem pažnju, da ubuduće obratite veću pažnju za podrobno i savesno ispitivanje stvari ovakve prirode, jer ako se to ponovi, neću ostaviti bez odmazde vaš propust“. To znači, da optuženi Bajšai Erne ne veruje ni svim mađarskim sreskim načelnicima, pogotovu kada isti imaju povoljno mišljenje o nekom Srbinu, te je svom podređenom sreskom načelniku stavio u izgled odmazdu za ovakav postupak. Ovakvim svojim postupkom optuženi Bajšai Erne je svakako hteo postići to, da se njegovi podređeni u sličnim slučajevima ne ustručavaju dati nepovoljno mišljenje o Srbima.

Njegova odbrana u vezi 2 tač. dispozitiva isto tako je neosnovana. Nemoguće je da nije imao odlučujuću odluku u vezi popisivanja tzv. „sumnjivih elemenata“ kada su taj posao vršili njemu podređeni sreski načelnici i kada je prilikom prokontrolisanja sastavljenih kartona od strane tzv. mešovite komisije baš optuženi Bajšai Erne pretsedavao. To je i on sam priznao, a tako je to i navedeno i u strogo poverljivom aktu M. kr. ministra unutrašnjih poslova br. 13.400/42 gde je navedeno i to: da će se popisana sumnjiva lica poslati u radne jedinice

na front i da se konačnim predlogom smatra ono stanovište kojemu pristaje pretsednik. Dakle, optuženi je dobro znao da će tzv. „sumnjiva lica“ biti izložena fizičkom istrebljivanju, a u tome je baš njegovo mišljenje bilo odlučno.

U vezi 3. tačke dispozitiva među ostalim dokumentima nalazi se i akt podžupana Bačko-Bodroške županije br. 901/42 od 5 januara 1942 godine kojim je razaslata naivna priča o čoveku Srbinu iz Maradika koji je na novosadskoj pijaci govorio o pripremama oružanog u- stanka koji ima da bukne o pravoslavnom Božiću 1942 godine da sudu nisu stajala na raspoloženju razna dokumenta, i onda bi bilo sasvim neverovatno da administrativni šef županije ne vodi poverljivi i strogo poverljivi deo administracije i da nikada nikome ne podnosi izveštaj o stanju u županiji.

Njegova odbrana u vezi Žabaljske racije demantovana je pročitanim iskazima ratnih zločinaca R. Deak Lea velikog župana i Batori Geze žandarmerijskog pukovnika.

U pogledu 5. tačke dispozitiva ulogu optuženoga sud je ustanovio na osnovu njegovog delimičnog priznanja i sadržaja „zvanične beleške“ sa podžupanske konferencije održane 15 aprila 1944 godine, čiji je original na pretresu prikazan. Zvaničnu belešku je sastavio starobečejski Sreski načelnik Dr. Bire Karolj i svojeručno im je potpisao. Iz nje se vidi da je VI red. optuženi Bajšai Erne izdavao naređenja u vezi deportacije Jevreja sa cele Bačko – bodroške županije a da su Jevreji upućeni u logore smrti, da su maltretirani i da su živeli pod mizernim i teškim okolnostima i na koncu da su masovno uništavani to je opšte poznata činjenica.

6 tačka dispozitiva dokazana je delimičnim priznanjem samog optuženog Bajšai Ernea i pročitani iskazom Dr. Turme Ištvana.

Pošto javna optužba nije pružila nikakve dokaze u pogledu krivice optuženog Bajšai Ernea u vezi novosadske racije, stoga je sud te optužbe oslobodio.

VI red. optuženi DR. NADJ MIKLOŠ, priznaje sve činjenice u tač. 1-5 dispozitiva izuzev da je zajedno sa Milanom L. Popovićem propagirao među srbima profašističku vladinu stranku MTP, ali sve činjenice želi drugačije tumačiti i brani se na sledeći način:

okupatorsku upravu je organizovao na osnovu propisno izglasanih zakona i propisno izdatih uredaba, naredaba i uputstava. Prema njegovom mišljenju za zakone odgovara skupština, a Uredbe i ostale propise odnosni ministar ili organ koji ga je izdao, a njega kao izvršnog organa u tom pogledu ne tereti nikakva odgovornost. Međutim, ova mu je odbrana sasvim neumesna. Važila bi samo za normalna mirnodobska vremena i to u samoj zemlji optuženog, a ne u vreme rata u okupiranoj zemlji koju je okupator nasilno držao u svojim rukama bez odredaba mirovnih ugovora. Nijedna okupirana zemlja ne priznaje akta okupatora.

Svoje prisustvo na konferenciji kod ratnog zločinca Fernbah Petera dana 7 oktobra 1941 godine – kada je među ostalima odlučeno da se od viših faktora zatraži održanje velike racije uz učestvovanje vojske, optuženi želi prikazati kao da je bilo potrebno samo zbog toga, što je za potrebe žandarmerijske škole grad Novi Sad trebao osigurati stambene i školske prostorije. Međutim iz sadržaja samog zapisnika o konfiskaciji to se uopšte ne vidi. Naprotiv vidi se samo to, da se konstatovalo, da je zbog delatnosti t.zv. „sumljivih“ koji su se uvukli u Novi Sad potrebno u Novom Sadu brojčano i kvalitativno pojačati policijski i žandarmerijski kadar i kao što je gore rečeno potrebno je održati veliku raciju uz učešće vojske. Optuženi Nađ Mikloš u svom iskazu priznaje da ni njegove, ni ostale činovnike niko nije napao, niti je bilo znakova nekog komešanja u Novom Sadu. Dana 7. oktobra 1941 godine prisustvuje gornjoj konferenciji, čuje sasvim suprotne tvrdnje, ipak neistupa muški da to nije tako, već da je sve mirno i nema potrebe da se održi racija. Naprotiv, kada je racija već u toku, on iz svog budžeta daje vojnicima i žandarima vino i rum, premda je dobro znao – kao borac u prvom svetskom ratu – da se niži nagoni vojnika raspaljuju alkoholom. To znači, da se složio kako sa pripremama tako i sa posledicama racije u Novom Sadu. Davanje ruma i vina potvrdili su i optuženi Feketehalmi Cajdner Ferenc i Graši Jožef.

Optuženi Nađ Mikloš priznaje da je potpisao oglas o ograničenju kretanja Jevreja, u cilju pripremanja njihove deportacije i da su njegovi organi učestvovali u izvođenju deportacije, ali se brani da je to sa njegove strane i sa strane njegovih organa učinjeno u cilju obezbeđenja jevrejske imovine da bi se sprečilo njeno razvlačenje. Ova mu je odbrana veoma usiljena. Već i zbog toga što je ta imovina od Jevreja oduzeta a zatim većim delom razvučena, dok je novac i dragocenosti u celosti opljačkan.

5 tačka dispozitiva optuženi Dr. Nađ Mikloš je u celosti priznao, a iskaz svedoka Gegeš Arpada potvrdio. Optuženi se brani da je prilikom evakuacije samo najpotrebnije stvari odneo iz Novog Sada, ali da ih je u Mađarskoj predao nadležnim organima, prema tome njega ni u tome ne tereti nikakva odgovornost. Po mišljenju

ovoga suda irelevantno je što je uradio opt. Dr. Nađ Mikloš sa opljačkanim stvarima i novcem i po čijem ih je naređenju poneo sa sobom. Važno je jedino to, da ih je po nalogu Salašijevih uzurpatora opljačkao.

8 red. optuženi BAJOR FERENC, priznaje činjenične navod iz 1, 2, 3 i 4 tačke dispozitiva. Samo tvrdi, da time nije radio na štetu narodnih interesa i da uz pomoć Odbora desetorice nije određivao terorističke mere protiv domaćeg stanovništva. Dok su jevreji dobrovoljno ponudili 5,000.000. – Penga, ali s obzirom na to da nisu imali toliko novca, molili su da tu sumu plate u ratama, odnosno da mogu u mesto novca dati dragocenosti, raznu robu i nekretnine, a uplaćena je samo svota od oko 2,500.000. – Penga, ali da je i ta suma utrošena u socijalne svrhe.

Navode 3 tačke optužnice u dispozitivu optuženi Bajor Ferenc poriče. Tvrdi da naredbu o iseljavanju dobrovoljaca lica srpske, bosanske i crnogorske itd. te ciganske narodnosti nadalje Jevreja koji pre 21 oktobra 1918 nisu imala opštinsku zavičajnost u ovim krajevima nije on izdao, a nije tu naredbu ni sprovodio već da ju je izdala vlada a sprovođenje na terenu da je bilo povereno čisto vojnim a ne vojno administrativnim organima i na koncu brani se time da u Novom Sadu nije ni bilo dobrovoljaca, prema tome on nije ni mogao biti nadležan za iseljavanje istih.

Odbrana mu je neosnovana. Činjenica je da je od 17 aprila do 30 avgusta 1941 godine optuženi Bajor Ferenc bio komandant Novog Sada i da su novosađani u to vreme masovno hapšeni, mučeni pa i ubijani, –da su za vođenje radnji i preduzeća i prisutni srba i jevreja određivani komesari, koji su otvoreno pljačkali. To su sve protunarodne i terorističke mere, za koje bi komandant grada bio odgovoran i onda, kada ih ne bi on sam naredio. A da je on sam naređivao takve mere, dokazano je originalnim predlogom ispostave M. kr. policije u Novom Sadu Pov. br. 59/1941. od 25 jul 1941 godine koji se poziva na naređenje optuženog Bajor Ferenca br. 1678/41 a odnosi se na hapšenje i interniranje Polači Janoša. Predlog policije je upućen optuženom Bajor Ferencu. Formular predloga je hemijskim putem umnožen, u formularu ostavljeno jedino mesto za ime uhapšenog. Zbog nekoliko slučajeva formulare sigurno ne bi umnožavali pomoću aparata za umnožavanje. Ovaj dokumenat dakle dokazuje dvoje: 1/ da je takvih slučajeva bilo mnogo i to na stotine a 2/ da je po predlozima za hapšenje, interniranje i slično rešavao baš optuženi Bajor Ferenc.

Što se tiče 3 tačke dispozitiva odbrana optuženog Bajor Ferenca je takođe neosnovana. Optuženi odgovara i za samo sprovođenje iseljevanja lica srpske itd. narodnosti a ovaj sud je to tako i uzeo jer javna optužba nije pružila dokaza da bi samo izdavanje naredbe poteklo od optuženog Bajor Ferenca. Potpis na oglasu: „vojno zapovedništvo“ identičan je sa nazivom nadleštva optuženog Bajor Ferenca. Iseljavanje se odnosilo ne samo na dobrovoljce, već i na sva lica srpske, bosanske, crnogorske itd. narodnosti, a ovakvih je bilo i u samom Novom Sadu.

Odbrana optuženog u vezi naloga od 5.000.000.- Penga na novosadske jevreje sasvim je naivna i sama sebi kontradiktorna. Nemoguće je i zamisliti da će neko ozbiljno ponuditi poklon u većoj svoti nego što je poseduje, te da moli obračun otplatu toga poklona. Ali osim ovog logičnog tumačenja postoji još određeni iskaz Vekeš Dežea, a i 9 red. optuženog Porepati Pala. U pogledu visine uplaćene svote sud je poklonio veru iskazu VII red. optuženog Nađ Mikloša koji je od samog Bajor Ferenca saznao da su jevreji uplatili 2,400.000.– Penga. Iskaz optuženog Perepatić Pala, da je u gradu čuo da pričaju da su jevreji uplatili 3.500.000.- Penga, tako potkrepljuje iskaz VII red. optuženog Dr. Nađ Mikloša. Međutim optuženi Perepatić Pavle sasvim određeno tvrdi, da je kontra špijunaža vršila pritisak na predstavnike jevrejske crkvene opštine u Novom Sadu i tako je došlo do naplate pomenute svote.

Na koncu neumesna je i ona odbrana optuženog Bajor Ferenca da je od jeveja ubrati novac utrošen u socijalne svrhe. S jedne strane irelevantno je u koje je svrhe utrošena opljačkana svota a sa druge strane neodgovara stvarnosti da je novac utrošen u socijalne svrhe. Poklon petokolonaškom udruženju DMKS-u, đeneralu Novakoviću, državnom sekretaru Boncoš Miklošu, ni u kom slučaju nije socijalna delatnost, a još manje se to može tvrditi za onu svotu, koju je kao svoj ulog optuženi Bajor Ferenc uložio u jednu trgovačku firmu zbog čega je već od strane okupatorskoga suda bio osuđen.

9 red. optuženi PEREPATIĆ PAL u svom iskazu samo toliko priznaje da je slučajno došao u dodir sa šefom kontra špijunaže Kun Bertolanom odmah drugog dana posle ulaska okupatora, ali tvrdi da je u kontra špijunaži bio samo tumač i samo jednom svom ličnom neprijatelju dao nekoliko šamara i udarac sa pendrekom po dlanu. Poriče da je bilo kakvu drugu funkciju vršio i da je bio saradnik Odbora za legitimisanje u Novosadskoj raciji ili da je ikoga opljačkao. Brani se da je mnogima pomagao koji su bili u neprilici ili nevolji i da je trojicu uhapšenih na svoju ruku pustio iz zatvora kontrašpijunaže. Iskaz mu se ne može primiti, a odbrana mu je neumesna.

Neverovatno je da bi šef kontrašpijunaže primio u službu makar i tumača, a da pre toga ništa nezna za tu osobu. Osim toga svedoci Jovanović Vojin, Čamprag Dušan, Vlahović Marko, Novaković Slavko, udova Katica Putnik, Dozler Marko, Holender Gizela, Brede Marija kao i drugi, potvrđuju sve navode optužnice izuzev da je optuženi Perepatić Pavle bio postavljen za komesara stambenih zgrada u Novom Sadu.

Okolnost da je mnogima pomagao nema uticaja na krivičnu odgovornost optuženoga kada je sa druge strane mnogima i mnogima naškodio, prouzrokovao hapšenje, mučenje i ubijanje mnogih, okolnost pak da je neke mogao pustiti iz zatvora kontrašpijunaže potpisujući za njih i otpusnice, dokazuje samo to, da je i na to imao prava. U protivnom slučaju prilikom prvog pregleda bilo spiska bilo zatvora, primetilo bi se da su neki neopravdano otsutni pa bi odmah pozvali na odgovornost onoga ko ih je neovlašteno pustio.

Pošto su za sve optužene ustanovljene gore navedene činjenice, koje ostvaruju elemente citiranih krivičnih dela, te ih je valjalo proglasiti krivim, a pošto kod svih optuženih postoje naročito otežavajuće okolnosti i to da su zločine izvršavali masovno sa bezobzirnošću, čak je nemilosrdno i svirepo, često bezrazložno i iz najnižih ljudskih pobuda,- te ih je osudio na smrt kako je navedeno u dispozitivu ove presude, jer jedino ta kazna odgovara težini njihovih krivičnih dela i stepena njihove krivične odgovornosti.

Ostali delovi presude temelje se na propisima navedenim u dispozitivu.

SMRT FAŠIZMU SLOBODA NARODU!
VRHOVNI / SUD VOJVODINE U NOVOM SADU. 30.X.1946.

Zapisničar
Nedučin Sofija s.r.

Pretsednik veća
Petar Varga s.r.

OBRAZLOŽENJE:

Posle raspada bivše Austrougarske monarhije, dosadašnje vodeći krugovi, feudalna gospoda, visoki kler, veliki bankari i fabrikanti u mađarskoj nisu hteli da se pomire sa uskim granicama, sa umanjenim teritorijama njihove eksploatacije, stoga se kod širokih masa, zastrašenih u belom teroru i ogorčenih zbog izgubljenog rata, stanje Mađarske prikazivali tako da je prouzrokovač svih nepravdi Versajski mir i da će obnova Svetostevanske velike Mađarske učiniti kraj svih tih nepravdi. Uz pomoć škole, štampe, klera i novo stvorenih društvenih organizacija trovali su mađarski narod. Propagandom su uvukli u svoje kolo jedan deo Ma- đara u susednim zemljama, u Čehoslovačkoj, u Rumuniji i Jugoslaviji. Stvarali su svoje petokolonaše u tim zemljama.

Jačanjem fašizma i nacizma u Italiji i Nemačkoj, ovi vlastodržci Mađarske sve jače i jače se povezuju sa fašizmom, jer od njega očekuju najbližu pomoć za ostvarenje svojih planova. Dolaskom na vlast profašističkih elemenata i u Jugoslaviji, povezivanje Vojvođanskih petokolonaša mađara postaje sve jača i otvorenija.

Protunarodna politika stare Jugoslavije je to samo potencirala i kada je došlo do rata i protiv Jugoslavije, Hortijeva klika je odmah bila pri ruci Evropskim agresorima. Od raskomadane Jugoslavije honvedska čizma je zakoračila na teritoriju Bačke i Baranje. Međutim, ma- đarska fašistička soldateska htela je pokazati i mađarskom narodu i celom svetu, da je novu teritoriju u borbi osvojila. S toga je pri ulasku u Bačku na mnogim mestima iscenirala borbe sa takozvanim četnicima. U pronalaženju ovih takozvanih četnika, petokolonaške Vojvodine, fašistički nastrojeni elementi nude svoje usluge i svesrdno ukazuju pomoć.-

Na taj način su počeli fašistički mađarski okupatori da istrebljuju slavenski živalj Bačke. U tu svrhu doveli su u Bačku niz svojih terorističkih organizacija: policiju, žandarmeriju, kontrašpijunažu, žandarmerijske islednike, organe centra za zaštitu države, postavili velike župane, podžupane, sreske načelnike, opštinske beležnike i t.d.

Jedva su se stišali prvi uzburkani valovi ulaska okupatora, došlo je do drugog još većeg vala. Povod je za to verolomni napad hitlerovske Nemačke na SSSR. Mađarski fašistički okupator ovu priliku iskorišćava za novo istrebljavanje. Sada već pored Slovena i Jevreja žele da unište sve slobodoljubive elemente pod izgovorom borbe protiv plutokratskog, jevrejskog komunizma i boljševizma kako su to oni rado naglašavali. Kao novo sredstvo uništavanja dolazi poseban sud šefa generalštaba, koji putuje od grada do grada, od sela do sela i osuđuje na smrt najbolje sinove Bačke.

Zatim kao rezultati rada islednih organa žandarmerije i tog suda, kao i preuveličavani lažni izveštaji, političkih, terorističkih i administrativnih rukovodilaca Bačke, dolazi najstrašniji val, tako zvano čišćenje po Bačkoj.

Ovo krvavo uništavanje se postepeno i sistematski pripremalo. U Novom Sadu se već 7 oktobra 1941 g. sastaju kod velikog župana Farnbaha žandarmerijski, vojni, policijski i administrativni rukovodioci južne Bačke. Pretresaju situaciju bezbednosti i ako u Novom Sadu nije došlo ni do kakvih napada na okupatorske organe ili nekog drugog, zaključuju da protiv takozvanih sumnjivih elemenata nisu dovoljne do tada obavljene male racije, već pojačati policijski i žandarmerijski aparat, otvoriti žandarmerijsku školu i obaviti veliku raciju uz učešće vojske. Postepeno se pristupa ostvarenju ovog plana. Radi stvaranja meteža u Bačkoj, dolazi iz Glavnog generalštaba žandarmerijski pukovnik Foti, šalju se na sve strane razni izveštaji, kao što je izmišljena priča o čoveku iz Maradika, koji na novosadskoj pijaci preti Mađarima i Nemcima da će im o pravoslavnom Božiću 1942 g. poteći krv. Dana 1 januara 1942 god. određuje se otvaranje žandarmerijske škole u Novom Sadu, prvih dana istoga meseca određuje se premeštanje somborske brigade u Novi Sad, veliki župan Fernbah podneskom traži vojničko čišćenje Novog Sada. U ovako veštački stvorenoj situaciji okupator traži povod za početak ostvarivanja svog plana u cilju daljeg uništavanja.

Kao povod dobro mu je poslužila mala grupa partizana u okolini Žablja. Iskorišćujući i ovu priliku razjareni žandarmi i vojnici još intenzivnije uništavaju Srbe i Jevreje da bi zauvek zavladali i razjedinili radne mase Bačke.

U ovom istorijskom okviru vidimo delovanje optuženih Sombathelji Ferenca, Fehetehalmi – Cajdner Ferenca, Graši Jozefa, Gal Lajoša, Zeldi Martona, Bajšai Ernea, Nađ Mikloša, Bajor Ferenca i Perepatić Pala.

Sud je na osnovu iskaza samih okrivljenih, iskaza preslušanih svedoka, na pretresu prikazanih i pročitanih dokumenata iskaza svedoka ustanovio je da su dokazana sledeća krivična dela okrivljenih: i to:

I redni optuženi Sombathelji Ferenc.

U pogledu prve tačke dispozitiva, notorna je činjenica da su fašističke trupe na istočnome frontu vršile svakojaka nedela protiv stanovništva Sovjetskog Saveza i ratnih zarobljenika. Optuženi Sombathelji priznaje da je na istočnom frontu bio komandant jedne grupe armija mađarske fašističke vojske. Međutim, brani se da je tu grupu vodio samo do Dnjestra, gde se zaustavio, a dalje da je išao general Dalnoki Miklош, prema tome da njegove trupe u pozadini nisu imale ratne zarobljenike, niti su nečovečno postupale prema stanovništvu Sovjetskog Saveza.

Ovu odbranu, sud nije uvažio pored notornih činjenica, smatrajući glavnog komandanta odgovornim za sve zločine njegovih trupa, pogotovo kada u cilju sprečavanja ovih nije ništa preduzeo.

Ovo isto važi i u pogledu druge i šeste tačke dispozitiva t. j. zverstava, ubijanja i sistematske pljačke okupirane oblasti i nezaštićenog stanovništva, kao i radnih jedinica – munkaša.

2/ U vezi suda šefa generalštaba, optuženi je priznao da je isti obrazovan prema njegovom predlogu, ali se brani da je bio osnovan na zakonu i da je bio blaži od prekog suda.

Odbrana mu je neosnovana. Taj sud je masovno osuđivao na smrt rodoljube i napredne elemente i u Bačkoj, protiv ovakve presude nije bilo pravnog leka, pa je time služio kao sredstvo za ugušivanje i uništavanje slobodoljubivih pokreta –

4/ Četvrta i peta tačka dispozitiva, t.j. racije u Šajkaškoj i u Novom Sadu, optuženi je delimično priznao i branio se time, da za šajkašku nije odredio odmazdu, dok je prilikom proširenja racije i na Novi Sad u svojoj pismenoj zapovesti izraze „odmazda“, „najenergičnije čišćenje“ shvatio je samo u tom smislu da se oružje može upotrebiti u slučaju oružanog napada ili begstva. Međutim optuženog Sombathelja terete i sama njegova pismena naređenja kao i optuženi Cajdner, koji tvrdi da je od operativnog odelenja šefa generalštaba dobio naređenje, da se i u Šajkaško ima sprovesti odmazda, a optuženi Sombathelji mu je lično to ponovio za Novi Sad, s tim da se srpska inteligencija ima štedeti.

Osim toga za krivicu optuženog Sombatheljia govori i ta okolnost, da je već oko 10 januara 1942 g. saznao da honvedi vrše svireposti u Šajkaškoj, ali ništa nije preduzeo da se to obustavi. Naprotiv učestvovao je u donošenju odluke, da se racija proširi na nove teritorije, a sprovođenje iste poverio onom istom optuženom Cajdneru za čije je trupe čuo da u Šajkaškoj vrše zločine. Vidi se nadalje, njegova krivica i smišljenost još i po tome, što je drugog dana novosadske racije saznao za nove zločine cajdnerovih trupa, ali u mesto da lično otputuje u Novi Sad ili da smesta pošalje nekoga iz generalštaba radi obustave zločina, on šalje telegram, ne kontroliše izvršenje

istog. No šta više kada već sasvim konkretno zna za ubijanje više od 3000 lica, među njima oko 300 staraca i oko 150-ro dece, on regentu Hortiju predlaže aboliciju postupka, – a kada pod pritiskom demokratskog javnog mišljenja bude prisiljen da pokrene postupak zbog racija u Bačkoj, on ostavlja na slobodi i najteže zločince, da mogu pobeći u Hitlerovu Nemačku, brani se, da nije mislio da će mađarski generali pobeći i da je posle njihovog begstva pismeno upozorio Kajtela, da su Cajdner, Graši, Deak i Zeldi obični zločinci, a ne politički krivci, ipak nije tražio njihovu ekstradiciju od Nemačke.

II redni optuženi Feketehalmi – Cajdner Ferenc, priznaje samo toliko da je bio komandant onih trupa, koje su vršile takozvano oružano čišćenje po Šajkaškoj i da je od šefa generalštaba dobio pismenu i usmenu, zapovest da protivu takozvanih pobunjenika primeni odmazdu i najenergičnije čišćenje.

Poriče, da je podčinjenima izdao zapovest za ubijanje mirnog stanovništva, mitraljiranje ulica i pucanje u prozore.

Njegovu odbranu demantovala su njegova pismena naređenja o odmazdi i najenergičnijem čišćenju, kao i optuženi Graši, Gal i Zeldi, koji su tim svojim iskazima i sebe teretili.

Da je njegova namera već unapred bila uperena na uništavanje i zastrašivanje nenaoružanog stanovništva jasno se vidi i po tome, što je raciju u Bačkoj želeo prikazati borbom, ratnim operacijama čak i onda kada je već znao za zverska i bezrazložna ubijanja i pljačke. Čak je u svojoj zapovesti posle racije pohvalio svoje trupe, koje su učestvovale u raciji, dodelio im „delvidešku“ spomenicu, a najistaknutije organizatore i naredbodavce predložio za odlikovanje.“

Najzad optuženi Cajdner beži ispred odgovornosti u Nemačku gde postaje grupenfürer SS trupa i odlikovan gvozdenim krstom.

III redni optuženi Graši Jozef, u svojoj izjavi u pogledu tačke prve dispozitiva priznao je samo da je dobio nalog za takozvano „oružano čišćenje“ Novog Sada. Poriče da se saglasio sa optuženim Cajdnerom u pogledu primene Šajkaških metoda u Novom Sadu, odnosno navodi da nije ni znao za te metode.–

Međutim iz celokupnog dokaznog materijala,– a naročito iz njegovih pismenih naređenja i oglasa, kao i usmenih izjava jasno se vidi i njegova namera za ubijanjem nezaštićenog stanovništva.

Naime, u svojoj pismenoj zapovesti na jednom mestu perfidno nalaže nižim komandantima, da upozore patrole na štetne posledice zakasnele upotrebe oružja. Time je svoje počinjene samo upozorio, da se slobodno mogu pozivati na ovaj, inače providan izgovor.

Na drugom mestu svoje pismene zapovesti naređuje postavljanje straže pred vladičin dvor u cilju čuvanje teles. integriteta vladike. – Dakle unapred je znao da će telesni integritet građana biti u opasnosti.

Sud je cenio i onaj deo oglasa građanstvu, gde optuženi Cajdner preti da će nemilosrdno postupiti prema svakom koji sakriva oružje, municiju, strana lica i t. d., pa je našao da se izrazi o nemilosrdnom postupanju odnose samo na ubijanje. Isti cilj ima i njegova izjava Zeldiju, Sentpali Gavalaru i drugima prvog dana racije, da se ne radi o praćenju i legitimisanju nego o likvidiranju.

Osim optuženoga Zeldija, opt. Grašija optuženoga tereti još i optuženi Gal.

U vezi izmenjene 2. tačke optužnice, sud je uzeo u obzir iskaz svedoka Fefer Jozefa, kao i to da su činjenice iz ove tačke opšte poznate.

Činjenice iz 3 tačke optužnice optuženi Graši priznaje, ali se brani da 14 divizija „Hunjadi“ nije SS formacija i da je samo jedan deo te jedinice bio ubačen u borbu. Optuženi Zeldi je međutim potvrdio, da je optuženi Graši nosio SS uniformu, što u ostalom sud smatra da je za krivicu optuženog Grašija dovoljno i to da se u Njilaško – fašističkim formacijama primio istaknutog komandantskog položaja.

U pogledu 5. rednog optuženog Gal Lajoša na osnovu njegovog iskaza, kao i iskaza ostalih optuženih, sud je ustanovio činjenicu da je bio komandant terorističke žandarmerijske škole u Novom Sadu, da je po nalogu optuženog Grašija izradio detaljan plan novosadske racije, da je bio komandant svih žandarmerijskih patrola za vreme racije, pa da je kao takav podstrekavao svoje potčinjene na vršenja zločina prema navodima optužnice.

Optuženi Zeldi Marton priznaje navode optužnice, a i optuženi Cajdner, Graši i Gal su potvrdili navode optužnice.

U pogledu optuženog Erne-a Bajšaia, sud je na osnovu pročitanih dokumenata, iskaza optuženog Cajdnera i delimičnog priznanja samog optuženog ustanovio postojanje svih u dispozitivu navedenih dela.

Međutim u pogledu 4 tačke optužnice javna optužnica nije uspela pružiti dokaze, te ga je sud u pogledu te tačke oslobodio.

Krivicu optuženog Nađ Mikloša sud je ustanovio na osnovu njegovog delimičnog priznanja, prepisa zapisnika o konferenciji 7 oktobra 1941 god., iskazom optuženog Cajdnera i Grašia kao i drugih dokumenata i iskaza, pročitanih na pretresu.

U pogledu optuženog Bajer Ferenca postojanje dela navedenih u dispozitivu presude sud je našao dokazanim njegovim delimičnim priznanjem, iskazom optuženog Nađ Mikloša, Perepatić Pala, Camprag Dušana, Vekeš Dezea i dr. kao i na osnovu dokumenata pročitanih na pretresu.

Njegovu odbranu da nije radio na štetu narodnih interesa i da nije određivao terorističke mere protiv domaćeg stanovništva sud nije uvažio, jer postoje verodostojni suprotni dokazi.

Za opt. Perepatić Pala sud je ustanovio i smatra dokazanim sve tačke optužnice, izuzev da je bio postavljen za komesara stambenih zgrada, a sve na osnovu njegovoga delimičnog priznanja, iskaza svedoka i dokumenata.– Njegova odbrana je neumesna jer gornji dokazi govore suprotno.

Sud je izrekao kazne smrti za sve optužene, jer su njihove krivice teške prirode.

Najteže kazne vešanjem izrekao je optuženim Feketehalmi Cajdner Ferencu, Graši Jozefu i Zeldi Martonu zbog toga što su njihova krivična dela naročito svirepa i krvoločna.–

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

Pretsednik veća
Petar Varga, s.r.

Извор: Архивска збирка Музеја Војводине (раније: АЗ МСРВ) инв. бр. 8546.

НАПОМЕНЕ

[1] Види опширније о поводу, узроцима, току и обустављању ове рације у: Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942. године,* Историјски музеј Војводине, Нови Сад 1992; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944, књ. 1, Бачка и Барања,* Покрајинска комисија Главног извршног одбора Војводине, Нови Сад 1946; Јосип Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, *Зборник за друштвене науке Матице српске,* св. 35, Нови Сад 1963; Карољ Виг, Ендре Бајчи, „Жилински и мађарско-југословенски односи“, *Зборник за друштвене науке Матице српске,* св. 54, Нови Сад 1969; Владислав Ротбарт, „Чије је дело новосадска рација“, *Јеврејски алманах,* 1956–1967, Београд; Лајчо Клајн, *Геноцид и казна (1941-1945)*, Нови Сад 1991; Шандор Месарош, „Одјек рације 1942. године у мађарском политичком животу за време рата“, *Зборник за друштвене науке Матице српске,* св. 42, Нови Сад 1965.

[2] По једном извору, крајем 1944. године стрељали су га у Будимпешти, односно обесили у Шопронкехиду, по другом, за време власти њилаша (фашистичка странка стреластих крстова) и немачке окупације Мађарске.

[3] Анкетна комисија при Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Нови Сад, број 2115, 11. октобра 1945. год. (АК 1938) поделила је особе са овог списка у пет група: I група Гувернер мађарске и један део мађарске владе (1–4); II група војска и жандармерија (5–156); III група контрашпијунажа I V/I csendörnyomozóalosztály (157–166); IV група представници жупанијске, среске, градске и општинске управе, представници полиције и други државни органи (167–417); V група мештани, домаћи злочинци (418–1235).

[4] Записник о саслушању Ф. Сомбатхељија, који сам приредио, биће објављен у 75. броју Зборника Матице српске за историју (Нови Сад, 2008. или 2009).

[5] Детаљни извештаји о овом суђењу налазе се у новосадском дневном листу *Слободна Војводина* од 24. до 31. октобра 1946. године. Паралелно са суђењем пред Врховним судом Војводине одвијао се и процес пред Војним судом III југословенске армије у Новом Саду, који је 1. новембра изрекао смртне казне Гези Баторију и др Јожефу Кењекију (вешањем), те др Леу Деаку, Милану Л. Поповићу, Ђули Крамеру и Ђули Зомборију (стрељањем). Види: *Слободна Војводина* од 22. октобра и од 26. октобра до 2. новембра 1946. године.

Boris Garovnikov

UDC: 069.51 (497.113 Vršac) :598.2„1908/1917„

ORNITOLOŠKA ZBIRKA U PRIRODNJAČKOM ODELJENJU U MUZEJU U VRŠCU U PERIODU OD OSNIVANJA DO 1917. GODINE

Apstrakt *– Muzej u Vršcu spada u jedan od najstarijih muzeja u Vojvodini – Srbiji. U 1908. godini osnovano je Prirodnjačko odeljenje pri Vršačkom muzeju. U prilogu, dat je prikaz rada na Ornitološkoj zbirci u Vršačkom muzeju od osnivanja do 1917. godine. Deo materijala iz tog perioda nalazi se i danas u Prirodnjačkoj zbirci Muzeja u Vršcu.*

Ključne reči *– Muzej, Vršac, ptice, eksponati, ornitologija, zbirke*

Abstract *– The Museum of Vršac is one of the oldest museums in Vojvodina and Serbia. The Nature Department was founded in 1908. Here are presented works on the Ornithological collection in the Museum of Vršac, from its founding to the year of 1917. Part of the material from that period can stil be found in the Nature collection of the Museum of Vršac.*

Key words *– Museum, Vršac, birds, exhibits, ornithology, collections*

U 2008. godini navršava se sto godina od osnivanja Prirodnjačkog odeljenja, a unutar njega Ornitološke zbirke u Vršačkom muzeju. U ovom prilogu dat je prikaz rada na Ornitološkoj zbirci u Vršačkom muzeju (u daljem tekstu VM) od osnivanja (1908) do 1917. godine.

ORNITOLOŠKA ZBIRKA

Ornitološku zbirku su činili preparati ptica i nasada – jaja ptica. Preparati ptica su u obliku dermopreparata (preparat je u prirodnom izgledu).

Jedan muzejski predmet čini:

– preparat jedne ptice ili pak grupe istih ili različitih vrsta ptica postavljenih obično na jednu granu ili pak na zajedničko postolje;

– jedan nasad (sva jaja koja ptica položi u jednom ciklusu razmnožavanja), sa gnezdom kao tvorevinom gde je ptica položila jaja, ili bez gnezda.

IZVORI PODATAKA

Inventar Prirodnjačke zbirke, koji bi dao najpotpunije podatke, nestao je za vreme II svetskog rata.[1]

Prikaz Ornitološke zbirke i rad na istoj dat je na osnovu beleški kustosa, Godišnjih izveštaja i prepiske Muzeja; kao i podataka iz IZVEŠTAJA muzeja i biblioteka – Službenog glasila Državnog glavnog nadzorništva i Saveta za muzeje i biblioteke (u daljem tekstu IZVEŠTAJ) i BILTENA Državnog saveta za muzeje i biblioteke (u daljem tekstu BILTEN). Od Muzejske dokumentacije korišćeni su kartoni na preparatima kao i u gnezdima, odnosno kutijama sa ooloških materijalom – jajima ptica.

Izveštaji, prepiska, kartoni i navedena glasila bila su na mađarskom jeziku. Tekst sa mađarskog jezika dat je u slobodnom prevodu.

GODIŠNJI IZVEŠTAJI

Muzeji su bili dužni da do kraja februara meseca u tekućoj godini podnesu izveštaj o radu za prethodnu – prošlu godinu Državnom glavnom nadzorništvu za muzeje i bilioteke.

Izveštaj se podnosio na određenim obrascima i sastojao se iz tekstualnog dela i tabelarnih pregleda. Osnovna su bila dva izveštaja: 1. *Izveštaj o razvoju i stanju muzeja u prošloj godini* i 2. *Obračun državne pomoći.*

1. *Izveštaj o razvoju i stanju muzeja u prošloj godini* imao je određenu formu. Na prvoj stranici izveštaja, u poglavlju *„Istorijat prošle godine“*, bio je predviđen prostor za tekstualni deo godišnjeg izveštaja. Ispod naslova poglavlja, u zagradi, dato je uputstvo šta tekstualni deo izveštaja treba da sadrži. U kratkim crtama traženi su podaci o radu ustanove, o povećanju zbirki, njihovom smeštaju, o publikacijama muzeja, eventualnim građevinskim radovima i dr. Tu se davao i komentar na podatke date u tabelama *(slika br. 1.1)*.

Drugi deo izveštaja činili su sledeći *tabelarni pregledi:*

1.1. O fondu biblioteke i zbirki.

1.2. Statistika o korišćenju zbirki.

1.3. Osoblje institucije.
1.4. Iskaz o vlastitim prihodima.
1.5. Iskaz o utrošku vlastitih prihoda.
1.6. Iskaz o vlasništvu institucije na kraju godine.

Tabelarni pregled *o fondu biblioteke i zbirki* činili su sledeći tabelarni pregledi: A. Biblioteka, B. Arheološka zbirka, C. Etnološka zbirka, D. Zbirka likovne umetnosti, E. Prirodnjačka zbirka i Zbirni tabelarni pregled.

Za prikaz Ornitološke zbirke, posebno su interesantni tabelarni pregledi o fondu Prirodnjačke zbirke. Tabelarni pregled o fondu prirodnjačke zbirke *(slika br. 1.2)* imao je sledeće rubrike:

E) Prirodnjačka zbirka		Životinje	Biljke	Minerali
Fond na početku godine				
P o v e ć a nj e	Kupljeno od državne pomoći			
	Državni depozit			
	Kupljeno na drugi način i razmena			
	Poklon i ostavština			
	Ostali depozit			
	Ukupno povećanje u godini			
Fond na kraju .... godine				

Tabelarni pregledi za ostale zbirke razlikovali su se samo u zaglavlju.

U tabelarnom pregledu *o korišćenju zbirki* nalazimo podatke o broju dana kada su biblioteka i zbirke otvorene za posetioce. Posebno su traženi podaci o broju dana kada je poseta muzeju bila besplatna, odnosno kada se ulaz naplaćivao. Nadalje, pregled sadrži podatke o broju posetilaca biblioteke i muzeja, posebno u dane kada je ulaz u muzej besplatan i kada se ulaz naplaćuje. Visina prihoda od ulaznica kao i korišćenje tako pribavljenih sredstava posebno su se iskazivali *(slika br. 1.3)*.

Tabelarni pregled *o osoblju institucije* ima sledeće rubrike: direktor, čuvar, administrativno osoblje, sluge, čuvari na izložbi i dr. *(slika br. 1.4)*.

U *Iskazu o vlastitim prihodima* navode se prihodi od osnivača, članarine, pokloni, vanredni prihodi i dr. *(slika br. 1.5)*.

Interesantni su i podaci *o utrošku vlastitih prihoda* na lične dohotke, za povećanje fondova u zbirkama, za nameštaj i opremu, izdavaštvo, nabavku stručne literature, tekuće održavanje, osiguranje i dr. *(slika br. 1.6)*.

Iskaz *o vlasništvu institucije* na kraju godine *(slika br. 1.7*).

2. Obračun državne pomoći sastojao se iz dva dela: *obračuna državne pomoći i priloga.*

2.1. U *obračunu državne pomoći* iskazivali su se podaci o neutrošenoj državnoj pomoći iz prethodne godine i iznosu dobijene državne pomoći u tekućoj godini, kao i o utrošku tih sredstava za biblioteku i pojedine zbirke u muzeju *(slika br. 1.8)*.

2.2. Za prikaz Ornitološke zbirke od posebnog značaja su podaci iz *priloga o obračunu državne pomoći,* jer se u prilozima nalazio popis svih predmeta koji su pribavljeni iz sredstava državne pomoći, sa naznakom kako su pribavljeni i iznos koji je dat za njihovu kupovinu ili pak prepariranje *(slika br. 1.9)*. Prilog o obračunu državne pomoći imao je sledeće rubrike:

Redni broj	Naziv predmeta	Cena		Redni broj dnev. ulaza	Inventarski broj	Primedba
		K	f			

U svim izveštajima kao čuvar zbirki – kustos, navodi se Milleker Bodog. Milleker je mnogo pisao i objavljivao, kako na nemačkom tako i na mađarskom jeziku. Radovi su mu bili prevedeni i na srpski jezik. U radovima na nemačkom i mađarskom jeziku kao autor navodi se prezime Milleker. Što se pak imena tiče, u radovima na mađarskom jeziku navodi se ime *Bodog*, a na nemačkom jeziku *Felix*. Prevodioci na srpski jezik navodili su ime *Srećko*. Rastko Rašajski u Bibliografiji radova navodi ime *Feliks Mileker* te u daljem tekstu prikaza koristićemo to ime i skraćenicu FM.[2]

BILTEN DRŽAVNOG SAVETA ZA MUZEJE I BIBLIOTEKE

U BILTENU su navedene sve javne zbirke i biblioteke u nadležnosti Državnog saveta za muzeje i biblioteke.

Javne zbirke su se delile na:
– naučne javne zbirke;
– javne zbirke koje nemaju odlike naučne zbirke.

Naučne javne zbirke su primale redovnu i vanrednu pomoć – namenska sredstva. Redovna pomoć bila je namenjena prvenstveno za povećanje broja knjiga i predmeta u zbirkama. Vanredna pomoć je na prvom mestu bila namenjena za veće i manje investicije (izgradnju objekata, adaptacije, nabavku opreme i dr.).

Javne zbirke koje nemaju odlike naučne zbirke su povremeno dobijale vanrednu pomoć. Vršački muzej je imao status naučne javne zbirke.

Pored spiska zbirki i biblioteka u BILTENU se navode i podaci kome je dodeljena pomoć i visina iznosa.

Sredstva su davana strogo namenski i mogla su se koristiti samo u određene svrhe. Povremeno, inspektori Državnog glavnog nadzorništva i Saveta proveravali su utrošak datih sretstava.

BILTEN je izlazio jednom u godini *(slika br. 2)*.

IZVEŠTAJ MUZEJA I BIBLIOTEKA – SLUŽBENI GLASNIK DRŽAVNOG GLAVNOG NADZORNIŠTVA I SAVETA ZA MUZEJE I BIBLIOTEKE.

U IZVEŠTAJU nalazimo izveštaje o radu javnih zbirki i muzeja, personalne promene u Nadzorništvu i Savetu, zapisnike sa njihovih sednica, izveštaje inspektora o radu pojedinih muzeja, akte koji se odnose na muzeje, stručne članke i dr.

Treba reći, da su izveštaji o radu javnih zbirki – muzeja – datih u IZVEŠTAJU u osnovi bili isti kao i godišnji izveštaji koje su muzeji podnosili (u rubrici *Istorijat*) Državnom glavnom nadzorništvu, ali su postojale i razlike. Neki delovi iz izveštaja koje su muzeji podnosili nedostajali su. I suprotno, bilo je konstatacija kojih u izveštajima muzeja nije bilo, a nalazile su se u tekstovima u IZVEŠTAJU. Upoređujući tekstove godišnjih izveštaja koje su podnosili muzeji sa tekstovima godišnjih izveštaja datih u IZVEŠTAJU, stiče se utisak da su godišnji izveštaji muzeja u IZVEŠTAJU dati na osnovu godišnjih izveštaja institucija, ali i na osnovu uvida u rad muzeja od strane Nadzorništva – inspekcije.

IZVEŠTAJ muzeja i biblioteka je izlazio jednom godišnje *(slika br. 3)*.

KARTON MUZEJSKOG PREDMETA

Na muzejskim predmetima nalazili su se *kartoni muzejskih predmeta. Karton muzejskog predmeta* je imao dimenzije 68×42 mm *(slika br. 4.1)*. Na slici je karton muzejskog predmeta – preparata velikog vranca.

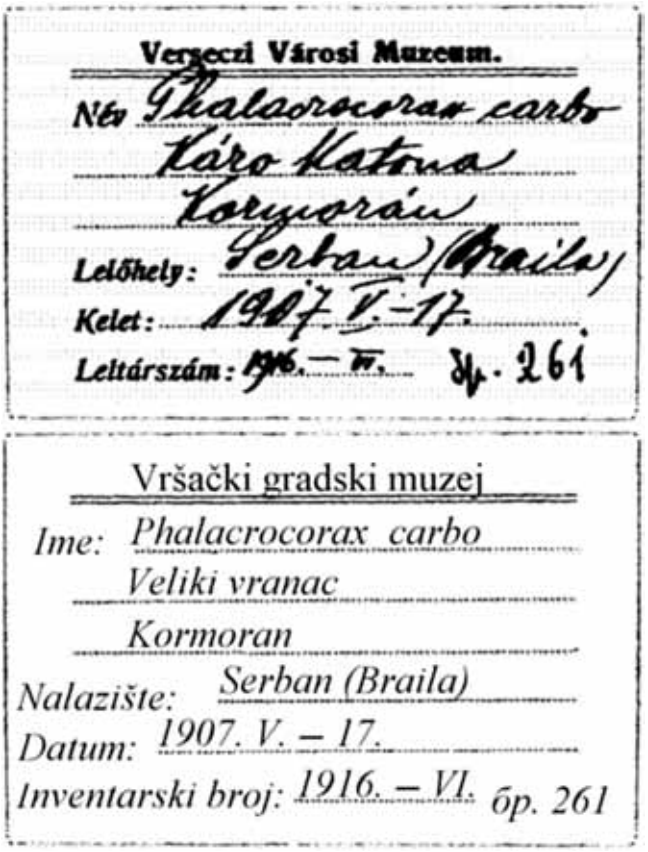

▲ *Slika 4.1.*

U rubriku *ime* unosio se naučni (latinski) i stručni naziv vrste. Ukoliko je određena vrsta imala dva stručna naziva, navodila su se oba. Slede podaci o mestu i vremenu nalaza ptice.

Nesumnjivo je da je „br. 261“ naknadno dopisan, jer je „бр.“ napisano ćirilicom.

▲ *Slika 4.2.*

Na muzejskim predmetima koje je isporučivao Muzeju Lintia Denes, odnosno Dionisije (zavisno od toga da li se ime navodilo u duhu mađarskog ili rumunskog jezika), nalazili su se kartoni D. Lintia *(slika br. 4.2)*.

U gornjem redu bilo je ime *LINTIA DENES* a ispod imena *i sabiralački rad u Južnoj Mađarskoj*. Sa leve strane kartona, ispod otvora (za provlačenje konca kojim se karton pričvršćavao za preparat) i ojačanja piše *tekući broj*. A sa desne strane kartona, posle dve prazne rubrike, piše *nalazište* i u drugom redu *datum (nalaza)*.

Na slici br. 4.2 je karton koji je pripadao preparatu barske kokice. U praznim rubrikama navedeno je naučno i stručno ime vrste: *Galinulla chloropus*, barska kokica, ženka. Nalazište: Rakasdia, datum: 1907. IX/8. Broj „43" (verovatno) nije napisao D. Lintia, ali je nesumnjivo iz ovog perioda. „SZ" je skraćenica za reč „szam" što na mađarskom znači broj.

FORMIRANJE ORNITOLOŠKE ZBIRKE

Prirodnjačko odeljenje u VM formirano je 1908. godine. Naime, 16. juna 1908. godine Odbor za muzej i biblioteku donosi odluku da se u Muzeju formira Prirodnjačko i Etnološko odeljenje.[3]

Prirodnjačko odeljenje VM od osnivanja ima osnovne tri zbirke: životinja, biljaka i minerala. Unutar Zbirke životinja bila je Ornitološka zbirka.[4]

Uslovi za formiranje svih odeljenja stvoreni su u 1908. godini, kada je završena adaptacija zgrade za Muzej. Adaptacija zgrade koštala je oko 28.000 K. Stari nameštaj je popravljen, a kupljen je i novi u vrednosti od 4.628,30 K.[5]

RAD I REZULTATI RADA NA ORNITOLOŠKOJ ZBIRCI

Rad i rezultati rada na Ornitološkoj zbirci dati su hronološki, po godinama.

Na početku prikaza rada u pojedinim godinama, navedena je visina državne pomoći – dobijenih (namenskih) sredstava, jer je rad na povećanju fonda Ornitološke zbirke (pa i drugih odeljenja i zbirki) zavisio prvenstveno od visine dobijenih sredstava.

Godina 1908.

U tekstualnom delu Godišnjeg izveštaja za 1909. godinu FM doslovno kaže: „Krajem 1908. godine pribavljen je prvi materijal – odstreljene ptice. Materijal je poslat na prepariranje u preparatorsku radionicu Dr. Lend Adolfa (u daljem tekstu AL) u Budimpešti. Prvi dermopreparat pristigao je iz Budimpešte u VM 15 maja 1909. godine."[6]

Godina 1909.

Ukupna državna pomoć – namenska sredstva za VM u 1909. godini iznosila su 1.600 K (kruna), od čega je za Arheološku zbirku dobijeno 600 K, za Etnološku 400 K i za Prirodnjačku 600 K.[7]

Da bismo stekli neku sliku o veličini i vrednosti dobijenih sredstava navodimo sledeće podatke: godišnja primanja FM kao kustosa iznosila su 4.020 K (plata učitelja od 3.380 K i dodatak od 640 K).[8]

Na kraju 1909. godine u Ornitološkoj zbirci bilo je 47 preparata ptica. Od lovaca je pribavljeno 27 odstreljenih ptica, od kojih je D. Lincija (u daljem tekstu DL) preparirao 12 primeraka, a AL 15. U toku 1909. godine od DL je kupljeno 8 preparata ptica. Od Državnog glavnog nadzorništva dobijeno je kao poklon 10 primeraka. Dva preparata dobijena su kao poklon (od nepoznatih lica).[9]

Pored podataka o broju muzejskih predmeta od značaja su i podaci o vrstama ptica koje su pribavljene. Ornitološka zbirka je utoliko vrednija ukoliko sadrži preparate od više vrsta ptica i ukoliko su te vrste ređe.

Delimične podatke o vrstama ptica koje su pribavljene nalazimo u pismu DL FM, od 02. 04. 1910, u kojem izveštava da je poslao sledeće preparate ptica:

1. gaćasti mišar	(*Buteo lagopus*)	m (mužjak)
2. jastreb	(*Accipiter gentilis*)	m
3. jastreb	(*Accipiter gentilis*)	ž (ženka)
4. obični fazan	(*Phasianus colchicus*)	ž
5. siva vrana	(*Corvus cornix*)	ž

Uz svaki preparat naznačena je i cena, od 6 kruna za sivu vranu do 15 za fazana. Ukupno 55 K i 60 f (filer).[10]

U vremenskom periodu o kojem je reč, početkom 20. veka, uobičajeno je bilo da se prepiska vodi između ličnosti. Faktički, DL obaveštava VM da je pošiljku poslao. FM odlaže pismo u arhivu VM, dajući mu značaj zvaničnog dokumenta.

Sa sigurnošću se može reći da su preparati kupljeni 1909. godine, jer navedenih vrsta nema na spisku preparata ptica pribavljenih 1910. godine. Pod istim delovodnim brojem zavedena je i priznanica DL na iznos od 55 K i 60 f.[11] Navedeni iznos je DL primio za navedenih 5 preparata ptica, jer su iznosi u pismu i u priznanici isti.

Godina 1910.

Ukupna državna pomoć – namenska sredstva za Muzej u 1910. godini iznosila su 1.400 K, od čega je za Arheološku zbirku dobijeno 600 K, za Etnološku 400 K i za Prirodnjačku 400 K.[12]

U 1910. godini dolazi do daljeg povećavanja Ornitološke zbirke koja se povećava za novih 78 preparata ptica i 99 nasada sa 405 jaja.[13]

Iz obračuna državne pomoći, za većinu preparata se može utvrditi o kojim vrstama ptica je reč, iako u obračunu nisu dati naučni, odnosno latinski nazivi. Naime, kao i kod Srba, i kod Mađara neke vrste ptica imaju više naziva, te se bez (latinskih) stručnih naziva ne može sa sigurnošću utvrditi o kojim vrstama ptica je reč. Ali za većinu ptica postoje nazivi na mađarskom jeziku, na osnovu kojih se sa sigurnošću može reći o kojoj vrsti je reč. U spisku koji sledi, i u spiskovima koji će biti dati, navedene su samo one vrste ptica koje su se sa sigurnošću mogle indentifikovati.

Spisak preparata ptica pribavljenih u 1910. godini iz sredstava dobijenih na ime državne pomoći:

Naziv vrste		kom.	pol
Ritska sova	*Asio flammeus*	1	
Leštarka	*Tetrastes bonasia*	1	
Obični fazan	*Phasianus colchicus*	1	
Riđogrli morski gnjurac	*Gavia stellata*	1	
Mrki galeb	*Larus fuscus*	1	
Prudnik pijukavac	*Tringa ochropus*	2	ž
Ždral	*Grus grus*	1	ž
Gačac	*Corvus frugilegus*	2	
Sova utina	*Asio otus*	1	ž
Obični mišar	*Buteo buteo*	1	ž
Poljski vrabac, grupa	*Passer montanus*	1 2	m ž
Crni kos	*Turdus merula*	2	m
Zimovka	*Pyrrhula pyrrhula*	1	ž
Senica plavić	*Parus caeruleus*	1	m
Dugorepa senica	*Aegithalos caudatus*	2	m
Carić	*Troglodytes triglodytes*	1	ž
Poljska ševa	*Alauda arvensis*	2	m
Velika strnadica	*Miliaria calandra*	1	m
Močvarna strnadica	*Emberiza schoeniclus*	1	ž
Štiglic	*Carduelis carduelis*	2	m
Drozd imelaš	*Turdus viscivorus*	1	
Crni kos	*Turdus merula*	1	m
Vodeni kos	*Cinclus cinclus*	1	ž
Vodomar	*Alcedo atthis*	1	m
Poljska jarebica, grupa	*Perdix perdix*	10	
Gaćasti mišar	*Buteo lagopus*	1	m
Obična kukumavka	*Athene noctua*	1	
Poljska ševa	*Alauda arvensis*	2	m ž
Ćubasta ševa	*Galerida cristata*	1	
Brljez	*Sitta europaea*	1	m
Domaći vrabac	*Passer domesticus*	2	m ž
Velika srnadica	*Emberiza calandra*	1	
Patka zviždara	*Anas penelope*	1	m
Bela pliska	*Motacilla alba*	2	m m
Patka pupčanica	*Anas querquedula*	2	m ž
Žuta pliska	*Motacilla flava*	1	m
Obični zujavac	*Glareola pratincola*	1	m

U spisku, ukoliko su navedeni polovi, sa „m“ su označeni mužjaci, a sa „ž“ ženke.

Pod rednim brojem 32 zbirka jaja: 99 gnezda, 405 jaja – poseban spisak. (Na žalost, poseban spisak nije nađen – primedba BG).[14]

Prva četiri preparata kupljena su od DL, te se ne može reći sa kojeg lokaliteta vode poreklo. U Prirodnjačkoj zbirci i danas postoje preparati na kojima se nalaze originalni kartoni muzejskog predmeta koje je postavio DL. Iz podataka, na muzejskom kartonu, vidi se da su preparati pribavljeni sa raznih lokaliteta, pa i iz Rumunije.

Pod rednim brojem 11 navodi se otkup 34 „životinjske lešine“ – odstreljene ptice, te se za ostale preparate može pretpostaviti da su ulovljene u Vršcu i okolini, jer FM navodi da su pribavljene od mesnih lovaca. Odstreljene ptice su poslate na prepariranje.[15]

Godine 1910, 23. oktobra, VM je svečano otvoren u novoj zgradi.[16]

Godina 1911.

Ukupna državna pomoć – namenska sredstva za Muzej u 1911. godini iznosila su 1.300 K, od čega je za Arheološku zbirku dobijeno 600 K, za Etnološku 300 K i za Prirodnjačku 400 K.[17]

„Prirodnjačka zbirka u 1911. godini nije se toliko povećala kao u 1910. godini“, kaže Mileker u Godišnjem izveštaju, obrazlažući to smanjenjem državne pomoći.[18]

Delimičnu sliku o daljem povećanju Ornitološke zbirke daje izveštaj o utrošku namenskih sredstava za 1911. godinu.

Od DL je kupljeno 18 nasada sa 67 jaja i 6 preparata ptica. U izveštaju o utrošku namenskih sredstava navodi se da su sredstva utrošena i za izradu 2 + 6, ukupno 8, preparata ptica.[19]

Iz izveštaja o utrošku namenskih sredstava za 1911. godinu delimično se može utvrditi da su od DL kupljeni sledeći preparati: obični fazan (*Phasianus colchicus*.) ž, sova ušara (*Bubo bubo*) ž, čapljica (*Ixobrychus minutus*) m.[20]

Za dva preparata, za poljsku eju (*Circus cyaneus*) i eju livadarku (*Circus pygargus*) može se pretpostaviti da ih je izradio AL, jer se posle troškova za prepariranje navode i troškovi pakovanja i transporta, što je bilo uobičajno kada je reč o preparatima AL iz Budimpešte.[21]

Za šest preparata može se pretpostaviti da ih je izradio DL, jer posebnih troškova transporta nema. Između ostalih, izrađeni su sledeći preparati: šareni barski petlić (*Porzana porzana*) m, liska (*Fulica atra*) ž, patka njorka (*Aythya nyroca*) m, čapljica (*Ixobrychus minutus*) ž, siva čaplja (*Ardea cinerea*) m i dr.[22]

U izveštaju o utrošku namenskih sredstava nema podataka od kojih vrsta ptica su nasadi jaja, ali izvesne podatke nalazimo u pismu DL Muzeju od 06. 08. Od 18 nasada, za 12 nasada sa sigurnošću možemo reći od kojih vrsta ptica su jaja, jer DL u pismu navodi koji je materijal poslao.

Naziv vrste			Nasad	Jaja
1.	orao krstaš	*Aquila heliaca*	1	1
2.	kukuvija	*Tyto alba*	1	5
3.	ćuk	*Otus scops*	1	2
4.	siva čaplja	*Ardea cinerea*	1	5
5.	čapljica	*Ixobrychus minutus*	1	6
6.	čvorak	*Sturnus vulgaris*	1	4
7.	bela pliska	*Motacilla alba*	1	6
8.	planinska pliska	*M. cinerea*	1	5
9.	veliki trstenjak	*Acrocephalus arundinaceus*	1	4
10.	kreja	*Garrulus glandarius*	1	4
11.	golub dupljaš	*Columba oenas*	1	2
12.	veliki vranac	*Phalacrocorax carbo*	1	3

Interesantna je i primedba koju DL daje posle podataka o broju jaja. Za orla krstaša navodi da je veoma redak, a za ćuka redak.

I u ovom pismu DL navodi i vrednost pošiljke: 52 K i 80 f.[23]

U 1911. godini, u preparatorskoj radionici AL prepariran je drozd kamenjar (*Monticocola saxatilis*). Naime, po prijemu materijala za prepariranje, preparatorska radionica AL izveštavala je naručioca da je materijal primila. „Sa poštovanjem izveštavamo da smo . . . . . primili i po mogućnosti najbolje ćemo ga preparirati," glasi štampani tekst na dopisnici. Na odgovarajuće mesto je upisivano ime vrste ptice koja je primljena na prepariranje. Dopisnice su odlagane u arhivu VM.[24]

Baron Tibor Daniel poklonio je preparat beloglavog supa (*Gyps fulvus*).[25] Ornitološki materijal sakupljen u toku dve godine (1909. i 1910. god.) bio je izložen (u Vršcu) u školi, u sali za crtanje. U toku tri dana izložbu je posetilo 3.282 posetioca.[26] Brojka je impozantna, jer za 55 dana koliko je Muzej u 1911. godini bio otvoren, a ulaz bio besplatan, broj posetilaca je bio 4.557.[27]

Godina 1912.

Ukupna državna pomoć – namenska sredstva za Muzej u 1912. godini iznosila su 1.300 K, od čega je za Arheološku zbirku dobijeno 600 K, za Etnološku 300 K i za Prirodnjačku 400 K.[28]

Pored podataka o državnoj pomoći za 1912. godinu zna se još samo da je Ornitološka zbirka povećana za 28 preparata ptica.[29]

Godina 1913.

Ukupna državna pomoć – namenska sredstva za Muzej u 1913. godini iznosila su 1.000 K, od čega je za Arheološku zbirku dobijeno 600 K, a za Prirodnjačku 400 K. Naknadno, za Prirodnjačku zbirku dobijeno je još 200 K. Naknadna pomoć, dobijena u 1913. godini, nije realizovana u tekućoj godini nego je preneta u narednu godinu.[30]

Ne raspolažemo podacima o povećanju fonda Ornitološke zbirke u 1913. godini. Ali, upoređujući podatke u tabelarnim izveštajima za 1912. i 1914. godinu može se ustanoviti da se broj predmeta iz ove oblasti mogao povećati najviše za 21. Naime, broj preparata životinja u Prirodnjačkoj zbirci na kraju 1912. godine bio je 448, a na početku 1914. godine bilo ih je 469, što dovodi do pomenute razlike.[31]

Godine 1913. Muzej je, uz saglasnost Glavnog nadzorništva, 11 preparata ptica koji su bili duplikati ustupio Ženskoj građanskoj školi. Gradski senat je Muzeju nadoknadio inventarsku vrednost ustupljenih preparata.[32]

U izveštaju se konstatuje da je broj muzejskih predmeta u Prirodnjačkoj zbirci toliko veliki da se planira nova izložba.[33]

Godina 1914.

Muzej u 1914. godini nije dobio državnu pomoć, ali je iz prethodne godine ostalo 784 K i 94 f. Od toga,

za Prirodnjačko odeljenje namenjeno je čak 366 K i 42 f.[34]

Tekstualni deo Godišnjeg izveštaja započinje rečima: „Godina 1914. nije bila normalna.“ „U prvoj polovini godine Institucija se razvijala i napredak se, na raznim poljima opažao“, navodi Mileker. Ali, „tokom leta skoro je potpuno prestalo sakupljanje arheoloških i etnoloških predmeta“ (objava rata Austro-Ugarske Srbiji 28. 07. 1914. god. – primedba BG).[35]

Iz priloga obračuna državne pomoći za 1914. godinu se vidi da je u prvom polugodištu bilo čak 10 „ekskurzija“ (rad na terenu) u cilju pribavljanja arheoloških predmeta. Poslednja je bila 21. 06.[36]

Iz tabelarnog pregleda Godišnjeg izveštaja se vidi da se u Prirodnjačkom odeljenju broj predmeta u 1914. godini povećao samo za 8.[37]

Iz izveštaja o utrošku namenskih sredstava se vidi da je reč o ornitološkim predmetima. Fond Ornitološke zbirke je dopunjen preparatima sledećih vrsta ptica:

Orao belorepan	(*Haliaetus albicilla*)	ž
Patuljasti orao	(*Hieraetus pennatus*)	ž i m
Kratkoprsti kobac	(*Accipiter brevipes*)	
Bukavac	(*Botaurus stellaris)*	
Dugorepa sova	(*Strix uralensis*)	
Pomrakuša	(*Caprimulgus europaeus*)	

Preparati su izrađeni u Budimpešti, jer se u Godišnjem izveštaju za 1914. godinu navode sume za pakovanje i transport. Za prepariranje navedenih vrsta ptica utrošeno je 165 K i 33 f. Prepariranje orla belorepana iznosilo je 50 K, a patuljastog orla 45 K. Ceo iznos od 165 K i 33 f isplaćen je iz neutrošenih sredstava državne pomoći iz prethodne godine.[38]

Prirodnjačko odeljenje je od 31. maja do 2. juna priredilo izložbu. Za četiri dana izložbu je posetio 5.581 posetilac.[39]

Na kraju prikaza rada na Ornitološkoj zbirci u 1914. godini, evo i nekih podataka koji nisu direktno vezani za rad u Ornitološkoj zbirci, ali su interesantni za rad Muzeja kao celine, pa i Pirodnjačkog odeljenja i Ornitološke zbirke.

Osnivač Muzeja – grad Vršac, u 1914. godini je dodelio sredstva od 10.039 K i 12 f. Za lične dohotke 5.292 K, za povećanje fonda svih Zbirki 4.017 K, za nameštaj 273 K, za kancelarijske potrebe 134 K, za održavanje 113 K, za osiguranje i drugo 207 K.[40]

Personal VM: direktor – dr Rezucha Ištvana, gradonačelnik grada Vršca (počasna fukcija pr. BG); kustos FM – osnovna primanja 3.380 K + 1.000 dodatak; sluga – 360 K + besplatni stan, grejanje, osvetlenje i uniforma; čuvar na izložbi (po 2 K za dane kada je izložba otvorena).[41]

Godina 1915.

U 1915. godini VM (verovatno) nije dobio državnu pomoć, mada se to decidirano ne navodi. Na početku izveštaja o radu Muzeja u 1915. godini ističe se „da je prošla godina bila izuzetno teška“, ali „da je zahvaljujući razumevanju i pomoći Gradskog saveta i Gradonačelnika Institucija odgovorila svojim zadacima“.[42]

U Izveštaju, o radu Muzeja, navode se teškoće koje su uticale na rad Institucije. „Bilo je nastojanja da se prostorije Muzeja koriste za smeštaj vojske. Pošto je polovina učitelja u gradu mobilisana, kustos Muzeja je od septembra meseca radio u školi kao učitelj 27 časova nedeljno. Pomoćni bibliotekar je jedva oslobođen vojne obaveze. Pošto su čuvari u sali mobilisani, čuvarsku službu preuzeli su vatrogasci. Nedostajao je i ogrev.“ I pored nevolja, „može se reći da je napredak u 1915. bio dosta lep“.[43]

U izveštaju o Pirodnjačkom odeljenju navodi se samo „da se uspešno nastavlja rad na povećanju zbirke sisara, ptica i jaja.“[44]

Dokumenti vezani za finansijsko poslovanje daju potpunu sliku o nabavkama i povećanju Zbirke u 1915. godini.

Od DL je nabavljeno 7 preparata ptica, kao i jaja od 11 vrsta ptica. Pribavljeni su sledeći preparati ptica:

1. Mala lisasta guska	(*Anser erythropus*)	ž
2. Ćubasti gnjurac	(*Podiceps cristatus*)	m
3. Ćubasti gnjurac	(*Podiceps cristatus*)	ž
4. Crnovrati gnjurac	(*Podiceps nigricollis*)	ž
5. Ćurlikovac	(*Burhinus oedicnemus*)	ž
6. Eja močvarica	(*Circus aeruginosus*)	ž
7. Riđa lunja	(*Milvus milvus*)	m

Najskuplja je bila mala lisasta guska – 30 K.[45]

Pribavljeni nasadi – jaja od sledećih vrsta ptica:

1. Siva čaplja	(*Ardea cinerea*), broj jaja	4
2. Ćubasti gnjurac	(*Podiceps cristatus*)	5
3. Riđovrati gnjurac	(*Podiceps griseigena*)	4

4. Crna lunja	(*Milvus korschun*)	1
5. Pčelarica	(*Merops apiaster*)	6
6. Pčelarica	(*Merops apiaster*)	3
7. Barska kokica	(*Gallinula chloropus*)	4
8. Veliki trstenjak	(*Acrocephalus arundinaceus*)	4
9. Veliki trstenjak	(*Acrocephalus arundinaceus*)	3
10. Domaći vrabac	(*Passer domesticus*)	4
11. Obični fazan	(*Phasianus colchicus*)	12.[46]

Ornitološka zbirka popunjena je i preparatima koji su izrađeni u preparatorskoj radionici AL:

1. Gradska lasta	(*Delichon urbica)*
2. Obična zeba	(*Fringilla coelebs*)
3. Lešnikara	(*Nucifraga caryocatactes*)
4. Obična strnadica	(*Emberiza citrinella*)
5. Šumska ševa	(*Lullula arborea*)
6. Običan vivak	(*Vanellus vanellus*)
7. i 8. lisica	
9. Crnovrati gnjurac	(*Podiceps nigricollis*)
10. Eja močvarica	(*Circus aeruginosus*)
11. Planinski drozd	(*Turdus toquatus*)
12. Ćuk	(*Otus scops*)

Prepariranje 10 ptica i 2 lisice iznosilo je 125 K i 70 f.[47]

Bela roda (*Ciconia ciconia*) i vivak (*Vanellus vanellus*).[48]

Bukavac (*Botaurus stellaris*).[49]

Godina 1916.

„Prirodnjačka zbirka je povećana preparatima ptica i jaja“, navodi se u Godišnjem izveštaju.[50]

Dvadeset i prvog januara 1916. godine preparatorska radionica RF izveštava VM da je primila na prepariranje običnog mišara (*Buteo buteo*) i ritsku sovu (*Asio flammeus*). Za mišara navode da je ženka, a ritska sova mužjak. Obični mišar spada u dnevne grabljivice, a ritska sova u sove, navodi se u tekstu.[51]

Iz 1916. godine postoji još samo jedan dokument vezan za povećanje Ornitološke zbirke. Oktobra meseca, DL nudi 5 preparata ptica (četiri vrste orla i sokola lastavičara) i 6 nasada od 5 vrsta ptica.[52]

Nema podataka da je ponuda prihvaćena.

To je poslednji dokument vezan za rad Ornitološke zbirke u periodu od 1908. do 1917. godine, odnosno do kraja I svetskog rata.

Pre sumiranja rada na Ornitološkoj zbirci, od njenog osnivanja do 1917. godine, treba reći nešto o DL i LA jer su oni, svaki na svoj način, dali svoj doprinos u formiranju i radu Ornitološke zbirke u VM.

DIONISIE LINTIA

Rođen je u naselju Kakovan, Rumunija. Gimnaziju je završio u Beloj Crkvi, a višu pedagošku u Temišvaru. Radio je u Novom Bečeju, Novoj Moldovi i Oravici kao nastavnik. Postaje redovan član Prirodnjačkog društva u Temišvaru 1903. godine, gde nastaju njegovi prvi ornitološki stručni radovi i prvo prepariranje ptica. Godine 1909. odlazi u Budimpeštu, u Prirodnjački muzej na usavršavanje. Sa Dombrovskim istražuje deltu Dunava. Sa Weigold Hugom 1912. godine obilazi Balkansko poluostrvo. Tokom 1913. godine, sa Stewardom istražuje Deliblatski pesak i okolinu. Od 1920. do 1924. direktor je Gradskog muzeja u Temišvaru. Godine 1937, DL poklanja gradu Temišvaru biblioteku od 750 knjiga, zbirku od 1.200 balgova i 450 dermopreparata ptica, 60 nasada – gnezda sa 490 jaja. Svi preparati su izrađeni u preparatorskoj radionici DL. U penziju odlazi 1938. kao profesor gimnazije, ali ostaje aktivan je u ornitološkim krugovima.[53]

FM se verovatno upoznao sa DL na sastancima Prirodnjačkog društva, jer je i FM isto kao i DL bio njegov član.[54] DL je redovno nudio preparate ptica i nasade – jaja da ih VM otkupi. Tako, 04. 03. 1912. nudi preparate od 8 vrsta ptica.[55]

U ponudi od 11. 11. 1913. DL nudi 7 preparata ptica i preparat lisice.[56]

Za ptice, navodi stručne i naučne nazive i pol. Za svaki pojedini preparat navodi cenu. DL je posećivao VM i poznavao fond Ornitološke zbirke, te u ponudama navodi „da Muzej ne raspolaže preparatima ptica koje nudi“.[57]

DR ADOLF LENDL

Uspešan preparatorski rad AL prezentovan je na prepisci koju je vodio sa brojnim korisnicima. Na slici br. 5 je dopisnica iz 1911. godine u kojoj AL obaveštava Muzej u Vršcu da je materijal za prepariranje primljen.

Ispod slike preparata orla sa raširenim krilima, navode se bugarski kralj Ferdinand, nadvojvoda Josip i vojvoda Filip (sa svim titulama) kao korisnici njegovih usluga. Za sebe, AL kaže da je docent na fakultetu,

nastavnik u srednjoj školi, bivši službenik Mađarskog narodnog muzeja. Nakon adrese preparatorske radionice, sledi niz imena gradova sa godinama gde je AL dobio priznanja za svoj rad – za preparate. Budimpešta 1892. – zlatna medalja, Debrecen 1894. – državna medalja prvog reda, Lajpcig 1894. – povelja, Lemberg 1894. – povelja, Senta 1895. – prva zlatna medalja; Moskva 1896. – prva srebrna medalja, Brest 1896. – dve medalje, Brisel 1897. – zlatna medalja, Temišvar 1900. – medalja, Pariz 1900. – dve zlatne medalje, Požun 1902. – zlatna medalja.

Ispod spiska stoji: „Najviša i visoka priznanja“ i „Isporučilac za prvorazredne muzeje Evrope“.

Tekst na drugoj dopisnici iz 1915. godine utoliko se razlikuje, da posle imena „Dr. Lendl Adolf“ piše „naslednik“ Faba Rezso.

Iste podatke sadrži i račun iz 1915. godine, uz dopunu „da je Ministarsvo vera i opšteg obrazovanja, Ministarstvo poljoprivrede, Savet glavnog grada, Državno glavno nadzorništvo za muzeje i biblioteke dalo preporuku“.

Izvesni dermopreparati ptica u Ornitološkoj zbirci VM koje je izradio DL i preparatorska radionica AL, očuvali su se sve do današnjeg dana, što govori o visokom kvalitetu prepariranja. VM – FM sarađivao je sa dva vrhunska stručnjaka iz oblasti zoologije – ornitologije i prepariranja: AL i DL.

SUMIRANJE REZULTATA

Sumiranje rezultata rada na Ornitološkoj zbirci Prirodnjačkog odeljenja VM započećemo pregledom podataka o državnoj pomoći – namenskim sredstvima dobijenim za rad i razvoj Muzeja, zbog izuzetnog značaja ovih sredstava za formiranje Zbirke.

U periodu od formiranja Pirodnjačkog odeljenja pa do 1917. godine, Muzej je dobio državnu pomoć svake godine od 1909. do 1913. U 1909. godini dobijeno je 1.600 K; po 1.300 K dobijeno je 1910, 1911. i 1912, a 1913. dobijeno je 1.200. K.

Za potrebe Prirodnjačkog odeljenja 1909. godine dobijeno je 400 K, što je činilo 25% od svih dobijenih namenskih sredstava. U naredne tri godine (1910–1912) dobijen je isti iznos, ali procentualno – Prirodnjačko odeljenje je dobilo preko 30% (30,76%), jer je ukupna državna pomoć manja (1.300 K). U 1913. godini državna pomoć za Prirodnjačko odeljenje iznosi 600 K (400 K i 200 K), čak 50% od ukupne pomoći.

Pri oceni veličine državne pomoći za Prirodnjačko odeljenje treba imati u vidu da je VM imao i druga odeljenja. Veću pomoć od Prirodnjačkog odeljenja imalo je samo Arheološko odeljenje. U 1909. godini, od ukupnih dotacija, Arheološko odeljenje je dobilo 37,5%. Godine 1910, 1911. i 1912. – po 46,15%; a 1913. – 50% kao i Prirodnjačko.

Nameće se pitanje: koliko je od državne pomoći za Prirodnjačko odeljenje pripalo Ornitološkoj zbirci? Delimični odgovor daje tabela br. 1 i već navedeni podaci iz obračuna državne pomoći.

Tabela broj 1 je sumarni pregled tabelarnih pregleda o fondu Zbirke životinja u Priradnjačkoj zbirci u pojedinim godinama, datih u Godišnjim izveštajima VM. Zbirku životinja činili su, pretežno, preparati ptica i sisara.

▼ *Tabela br. 1.*[58]

Godina	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.
Fond na početku godine	0	183	364	413	448	469	477
Kupljeno od državne pomoći	45	78+99	36	28	?		8
Kupljeno na drugi način i razmena			13	6	?		33
Poklon i ostavština	138	4		1	?		1
Ukupno povećanje u godini	183	181	49	35	21	8	34
Fond na kraju godine	183	364	413	448	469	477	511
Broj predmeta pribavljenih u Ornitološku zbirku VM u godini	47	78+99*	14+18*	28	?	8	24+11*

Pored podataka iz tabelarnih pregleda o Zbirci životinja u Prirodnjačkoj zbirci VM u pojedinim godinama, u rubrici 8 dati su podaci o broju predmeta pribavljenih za Ornitološku zbirku VM u navedenim godinama, radi upoređenja. Zvezdicom (*) označeni brojevi odnose se na nasade – jaja.

Iz državne pomoći u 1909. godini kupljeno je osam preparata ptica i plaćeni svi troškovi oko prepariranja

27 primeraka.[59] Od 181 predmeta, za koliko je povećan fond Zbirke životinja u Prirodnjačkom odeljenju VM 1910. godine, 177 predmeta (78 preparata ptica i 99 nasada – jaja) pribavljeno je za Ornitološku zbirku. Svih 177 predmeta kupljeno je od državne pomoći (kolona 2, god. 1910).[60]

Godine 1911, od 36 predmeta pribavljenih iz sredstava državne pomoći, 32 komada su za Ornitološku zbirku, 14 preparata ptica i 18 nasada jaja.[61]

Godine 1912. svih 28 preparata pribavljenih iz sredstava državne pomoći su ptice.[62]

Godine 1913. fond Zbirke životinja povećao se za 21 preparat. O kojim vrstama životinja je reč – nema podataka.

Godine 1914. VM nije dobio državnu pomoć. Osam preparata ptica pribavljeno je iz neutrošenih sredstava državne pomoći 1913. godine.[63]

Godine 1915. nije bilo državne pomoći. Sva finansijska sredstava iz drugih izvora upotrebljena su za pribavljanje 11 nasada jaja i 22 preparata ptica.[64] Podaci ukazuju da je veliki deo državne pomoći korišćen za popunjavanje Ornitološke zbirke.

Rezultati nisu izostali. Od 181 predmeta, pribavljenog 1910. godine za Zbirku životinja, 177 su za Ornitološku zbirku. Godine 1911, od 49 – 32; 1912, od 35 – 28; 1914, od 8 – 7; a 1915. – od 34 pribavljenih predmeta za Zbirku životinja, 33 su za Ornitološku zbirku.

Najveće povećanje fonda Prirodnjačke zbirke u VM bilo je 1910. godine. Pored pribavljanja predmeta za Zbirku životinja, Herbar je u 1910. godini uvećan za 1.084 listova, te na kraju godine broji 1246. U 1910. godini pribavljen je i najveći broj minerala i stena – 82.[65]

Godine 1910. prestaje rad na Zbirci biljaka, a broj predmeta pribavljenih za Zbirku minerala i stena u narednim godinama iznosi samo nekoliko desetina. Samo se Ornitološka zbirka, prema mogućnostima, u narednim godinama povećavala.[66]

Sumirajući broj pribavljenih dermoplastičnih preparata za Ornitološku zbirku VM, na osnovu dostupne dokumentacije, dolazimo do broja 200 preparata i 128 nasada – jaja. Indentifikovano je nešto preko 100 dermopreparata od oko 65 vrsta ptica. Spisak sledi.

Naziv vrste	Kom.
GAVIIDAE	
Gavia stellata – riđogrli morski gnjurac	1
PODICIPEDIDAE	
Podiceps cristatus – ćubasti gnjurac	2
Podiceps nigricollis – crnovrati gnjurac	2
ARDEIDAE	
Botaurus stellaris – vodeni bik	2
Ixobrychus minutus – čapljica	2
Ardea cinerea – siva čaplja	1
CICONIDAE	
Ciconia ciconia – bela roda	1
ANATIDAE	
Anser erytropus – mala lisasta guska	1
Anas penelopa – patka zviždara	1
Anas querquedula – patka pupčanica	2
Aythya nyroca – patka njorka	1
ACCIPITRIDAE	
Milvus milvus – riđa lunja	1
Haliaetus albicilla – orao belorepan	1
Gyps fulvus – beloglavi sup	1
Circus aeruginosus – eja močvarica	2
Circus cyaneus – poljska eja	1

Naziv vrste	Kom.
PHASIANIDAE	
Perdix perdix – poljska jarebica	10
Phasianus colchicus – obični fazan	3
RALIDAE	
Porzana porzana – šareni barski petlić	1
Fulica atra – liska	1
GRUIDAE	
Grus grus – ždral	1
GLAREOLIDAE	
Glareola pratincola – obični zijavac	1
CHARADRIIDAE	
Vanellus vanellus – obični vivak	2
SCOLOPACIDAE	
Tringa ochropus – prudnik pijukavac	2
LARIDAE	
Larus fuscus – mrki galeb	1
STRIGIDAE	
Otus scops – ćuk	1
Bubo bubo – sova buljina	1
Athene noctua – obična kukumavka	1
Strix uralensis – dugorepa sova	1
Asio otus – sova utina	1

Circus pygargus – eja livadarka	1	*Asio flammeus* – ritska sova	2
Accipiter gentilis – jastreb	2		
Accipiter brevipes – kratkoprsti kobac	1		
Buteo buteo – običan mišar	2		
Buteo lagopus – gaćasti mišar	2		
Hieraetus pennatus – patuljasti orao	2		

Naziv vrste	Kom.	Naziv vrste	Kom.
CAPRIMULGIDAE		*AEGITHALIDAE*	
Caprimulgus europaeus – leganj	1	*Aegithalos caudatus* – dugorepa senica	2
ALCEDINIDAE		*PARIDAE*	
Alcedo atthis – vodomar	1	*Parus caeruleus* – senica plavić	1
ALAUDIDAE		*SITTIDAE*	
Galerida cristata – ćubasta ševa	1	*Sita europaea* – brljez	1
Lulula arborea – šumska ševa	1	*CORVIDAE*	
Alauda arvensis – poljska ševa	4	*Nucifraga caryocatactes* – lešnikara	1
Delichon urbica – gradska lasta	1	*Corvus frugilegus* – gačac	2
MOTACILLIDAE		*Corvus corone* – siva vrana	1
Motacilla flava – žuta pliska	1	*PASSERIDAE*	
Motacilla alba – bela pliska	2	*Passer domesticus* – domaći vrabac	2
CINCLIDAE		*Passer montanus* – poljski vrabac	5
Cinclus cinclus – vodeni kos	1	*FRINGILLIDAE*	
TROGLODYTIDAE		*Fringilla coelebs* – obična zeba	1
Troglodytes troglodytes – carić	1	*Carduelis carduelis* – štiglic	2
TURDIDAE		*Pyrrhula pyrrhula* – zimovka	1
Monticola saxatilis – drozd kamenjar	1	*EMBERIZIDAE*	
Turdus torquatus – planinski drozd	1	*Emberiza citrinella* – obična strnadica	1
Turdus merula – crni kos	3	*Emberiza schoeniclus* – močvarna strnadica	1
Turdus viscivorus – drozd imelaš	1	*Miliaria calandra* – velika strnadica	2

Od 128 nasada – jaja indentifikovani su nasadi od 20 vrsta i to:

PODICIPEDIDAE
Podiceps cristatus – ćubasti gnjurac
Podiceps grisegena – riđovrati gnjurac
PHALACROCORACIDAE
Phalacrocorax carbo – veliki vranac
P. pygmaeus – mali vranac
ARDEIDAE
Ixobrychus minutus – čapljica
Ardea cinerea – siva čaplja
ACCIPITRIDAE
Milvus migrans – crna lunja
Aquila heliaca – orao krstaš
TYTONIDAE
Tyto alba – kukuvija
STRIGIDAE
Otus scops – ćuk
MEROPIDAE
Merops apiaster – pčelarica
MOTACILLIDAE
Motacilla cinerea – planinska pliska
Motacilla alba – bela pliska
SYLVIIDAE
Acrocephalus arundinaceus – veliki trstenjak
CORVIDAE

PHASIANIDAE
Phasianus colchicus – obični fazan
RALIDAE
Galiiinula chloropos – barska kokica
COLUMBIDAE
Columba oenas – golub dupljaš
Garrulus glandarius – kreja
STURNIDAE
Sturnus vulgaris – obični čvorak
PASSERIDAE
Passer domesticus – domaći vrabac

Postoji još jedan izvor podataka o radu na Ornitološkoj zbirci, u analiziranom periodu. U Prirodnjačkoj zbirci VM, pri reinventarizaciji 1996. godine, konstatovani su dermopreparati i nasadi – jaja sakupljeni u periodu od 1909. do 1917. godine, i to:

DERMOPLASTIČNI PREPARATI

Naziv vrste	Mesto nalaza	Vreme nalaza
PODICIPEDIDAE		
Podiceps cristatus – ćubasti gnjurac	Temeš – Kenez	31. 05. 1914.
	Temeš – Kenez	31. 05. 1914.
Podiceps nigricollis – crnovrati gnjurac	Vršac	13. 11. 1910.
ARDEIDAE		
Ixobrychus minutus – čapljica	Mosnica	1910.
**Nycticorax nycticorax* – gak	Temeš – Kenez	1913.
	Temeš – Kenez	25. 06. 1913.
	Vršac	25. 08. 1915.
Ardea cinerea – siva čaplja	Ghiroda	16. 05. 1911.
**Ardea purpurea* – crvena čaplja	Temeš – Kenez	23. 04. 1911.
CICONIDAE		
Ciconia ciconia – bela roda	Vršac	10. 06. 1915.
THRESKIORNITHIDAE		
**Plegadis falcinellus* – ražanj	Vršac	1909.
ANATIDAE		
Anser erytropus – mala lisasta guska	Mali Bečkerek	22. 02. 1914.
**Anser anser* – velika divlja guska	Biled	12. 10. 1913.
**Anas platyrhynchos* – patka gluvara	Chiroda	21. 01. 1912.
ACIPITRIDAE		
**Pernis apivorus* – osičar	Nova Moldava	14. 06. 1911.
	Skireirera	12. 06. 1913.
Milvus milvus – riđa lunja	Sent Andraš	1913.
	Temeš – Kenez	18. 10. 1913.
Haliaetus albicilla – orao belorepan	Divić	25. 12. 1913.
**Circaetus gallicus* – orao zmijar	Dubrava	12. 08. 1907.
Circus aeruginosus – eja močvarica	Temeš – Kenez	18. 10. 1913.
	Vršac	25. 04. 1915.
Circus cyaneus – poljska eja	Temeš – Kenez	18. 10. 1913.
**Circus macrourus* – stepska eja	Vršac	22. 10. 1912.
Circus pygargus – eja livadarka	Vršac	17. 10. 1910.

Accipiter gentilis – jastreb	Teratih	08. 03. 1910.
**Accipiter nisus* – običan kobac	Novi Bečej	17. 02. 1908.
	Vršac	1908.
Buteo buteo – običan mišar	Bokšan	22. 05. 1909.
	Nagy Boveres	06. 01. 1914.
	Vršac	17. 01. 1916.
	Vršac	1908.
Buteo lagopus – gaćasti mišar	Forotic	1910.
	Bokšan	16. 02. 1908.
**Aquila pomarina* – orao kliktaš	Vršac	23. 07. 1909.
	Vršac	10. 08. 1909.
**Aquila heliaca* – orao krstaš	Vršac	13. 06. 1909.
Hieraetus pennatus – patuljasti orao	Nova Moldava	04. 07. 1913.
**Falco tinnunculus* – obična vetruška	Cacoveni	02. 02. 1907.
	Vršac	1908.
**Falco vespertinus* – siva vetruška	Vršac	1908.
**Falco subbuteo* – soko lastavičar	Veliki Keveriš	22. 04. 1914.
**Falco biarmicus* – krški soko	Sokolovac	20. 07. 1913.
PHASIANIDAE		
**Alectoris graeca* – jarebica kamenjarka	Coronini	22. 10. 1911
Perdix perdix – poljska jarebica	Coronini	31. 12. 1906.
Phasianus colchicus – obični fazan	Masnieza Mikej	13. 12. 1909.
	Masnita	06. 01. 1910.
RALIDAE		
**Porzana pusilla* – mali barski petlić		1911.
**Crex crex* – prdavac	Vršac	13. 10. 1909.
**Galiiinula chloropos* – barska kokica	Rekosdie	08. 09. 1907.
Fulica atra – liska	Moldova Veche	13. 10. 1909.
GRUIDAE		
Grus grus – ždral		1910.
BURHINIDAE		
**Burhinus oedicnemus* – ćurlikovac	Hatias	28. 10. 1910.
GLAREOLIDAE		
Glareola pratincola – obični zijavac		1910.
CHARADRIIDAE		
**Pluvialis apricaria* – zlatni vivak	Novi Bečej	13. 03. 1908.
Vanellus vanellus – obični vivak	Vršac	23. 06. 1915.
SCOLOPACIDAE		
**Gallinago gallinago* – barska šljuka	Moldavska ostrva	02. 04. 1911.
**Scolopax rusticola* – šumska šljuka	Bokšan	27. 03. 1910.
	Bokšan	27. 03. 1910.
**Tringa totanus* – crvenonogi prudnik	Biled	11. 10. 1911.
Tringa ochropus – sprudnik pijukavac	Vršac	16. 07. 1909.

LARIDAE		
**Larus ridibundus* – obični galeb	Novi Bečej	20. 10. 1908.
**Sterna hirundo* – obična čigra	Novi Bečej	26. 04. 1908.
**Chlidonias niger* – crna čigra	Temišvar	26. 05. 1910.
	Vršac	21. 09. 1912.
TYTONIDAE		
**Tyto alba* – kukuvija		1910.
STRIGIDAE		
Bubo bubo – sova buljina	12. 05. 1910.	
Strix uralensis – dugorepa sova		1910.
Asio otus – sova utina	Novi Bečej	15. 03. 1908.
	Vršac	25. 03. 1909.
Asio flammeus – ritska sova	Temeš – Djarmata	12. 11. 1909.
APODIDAE		
**Apus apus* – crna čiopa	Vršac	09. 06. 1914.
ALCEDIDAE		
Alcedo atthis – vodomar	Oravica	12. 11. 1906.
MEROPIDAE		
**Merops apiaster* – pčelarica		1911.
CORACIIDAE		
**Coracias garrulus* – modrovrana	Vršac	03. 08. 1909.
UPUPIDAE		
**Upupa epops* – pupavac		1912.
PICIDAE		
**Dryocopus martius* – crna žuna	Bokšan	02. 02. 1908.
**Dendrocopos minor* – mali detlić	Oravica	02. 12. 1906.
	Bokšan	10. 01. 1908.
**D. leukotus* – planinski šareni detlić	Nova Moldava	20. 02. 1906.
	Nova Moldava	18. 12. 1909.
ALAUDIDAE		
Galerida cristata – ćubasta ševa		1910.
Lulula arborea – šumska ševa	Vršac	28. 06. 1914.
Alauda arvensis – poljska ševa		1910.
TURDIDAE		
Turdus torquatus – planinski drozd	Vršac	25. 04. 1915.
Turdus merula – crni kos		1910.
Turdus viscivorus – drozd imelaš	Bošnjar	14. 02. 1910.
SITTIDAE		
Sita europaea – brljez		1910.
ORIOLIDAE		
**Oriolus oriolus* – vuga	Vršac	24. 07. 1913.
LANIIDAE		

**Lanius collurio* – žuti svračak	Oravita	1907.
**Lanius excubitor* – veliki svračak	Vršac	1909.
CORVIDAE		
Garrulus glandarius – kreja	Vršac	1908.
**Pica pica* – svraka	Novi Bečej	02. 02. 1908.
	Vršac	02. 02. 1908.
Corvus cornix – siva vrana	Novi Bečej	18. 01. 1908.
STURNIDAE		
Sturnus vulgaris – obični čvorak	Veliki keveriš	1914.
FRINGILLIDAE		
Fringilla coelebs – obična zeba	Vršac	09. 06. 1914.
**Coccothraustes coccothraustes* – batokljun	Ghiroda	1912.
	Vršac	19. 06. 1914.
EMBERIZIDAE		
**Emberiza citrinella* – obična strnadica	Vršac	12. 06. 1914.
**Emberiza calandra* – velika strnadica	Temeš – Djarmata	16. 01. 1910.

NASADI – JAJA

Naziv vrste	**Mesto nalaza**	**Vreme nalaza**	**Broj jaja**
PHACROCORACIDAE			
Phalacrocorax carbo – veliki vranac Serban	17. 05. 1907.	1.	
	Serban	17. 05. 1907.	3.
ARDEIDAE			
Ardea cinerea – siva čaplja	Giroda	09. 05. 1911.	5.
	Giroda	12. 05. 1912.	1.
PHASIANIDAE			
Phasianus colchicus – obični fazan	Temišvar	15. 06. 1915.	4
RALIDAE			
Galiiinula chloropos – barska kokica	Temeš Kinez	04. 07. 1914.	3
COLUMBIDAE			
Columba oenas – golub dupljaš	Banatski Karlovac	24. 05. 1910.	1
	Banatski Karlovac	01. 05. 1911.	2
TYTONIDAE			
Tyto alba – kukuvija	Bodorigoš	17. 06. 1911.	4
MEROPIDAE			
Merops apiaster – pčelarica	Deliblato	05. 10. 1915.	3
SYLVIIDAE			
**Acrocephalus schoenobaenus* – trstenjak rogozar	Geir	04. 06. 1911.	2
Acrocephalus arundinaceus – veliki trstenjak	Geir	25. 05. 1914.	1
CORVIDAE			
Garrulus glandarius – kreja	Nova Moldava	27. 04. 1910.	3
	Nova Moldava	27. 04. 1910.	3

PASSERIDAE			
Passer domesticus – domaći vrabac	Temišvar	26. 06. 1915.	3
**Passer montanus* – poljski vrabac	Mošnica	19. 05. 1910.	1
FRINGILLIDAE			
**Carduelis chloris* – zelentarka	Nova Moldava	25. 05. 1910.	3
**C. cannabina* – obična jurčica	Nova Moldava	08. 06. 1910.	4
EMBERIZIDAE			
**Emberiza citrinella* – obična strnadica	Nova Moldava	25. 05. 1910.	3.

▲ *Zvezdicom (*) su označeni dermopreparati i nasadi koji nisu indentifikovani iz dokumentacije – 51 dermopreparat od 42 vrste ptica i 5 nasada od 6 vrsta.*

Pre svođenja konačnih rezultata treba reći da je, pri reinventarizaciji Prirodnjačke zbirke VM 1996. godine evidentiran izvestan broj dermopreparata za koje se može pretpostaviti da su iz perioda 1909–1917. godine, ali zbog nepotpune dokumentacije (nedostatak kartona muzejskog predmeta) nisu uzeti u obzir.

ZAKLJUČAK

Pri oceni rada na Ornitološkoj zbirci u VM, u periodu od 1908. do 1917. godine, treba poći od koncepta muzeja sa kraja XIX i početka XX veka kao kulturnoobrazovne institucuje. Treba imati u vidu i da je VM bio formiran, i da je radio, po šemi Austro-Ugarskih zavičajnih muzeja sa odeljenjima, odnosno zbirkama: Arheološkom, Etnološkom, Zbirkom likovne umetnosti i Prirodnjačkom zbirkom. U tom periodu, VM ima jednog kustosa.

Na dva osnovna načina je pribavljan ornitološki materijal:

– prepariranjem leševa ptica dobijenih na poklon ili su pak otkupljivani;

– kupovinom gotovih preparata.

Uvidom u spisak identifikovanih dermoplastičnih preparata, kao i dermopreparata koji se i sada nalaze u Prirodnjačkoj zbirci VM, može se konstatovati da se nastojalo da prikupljeni materijal bude što raznovrsniji, da Zbirka poseduje preparate od što više vrsta ptica. Kao rezultat takvih nastojanja, u analiziranom periodu prikupljeni su preparati od 106 vrsta ptica iz 40 porodica, i to: iz porodice morskih gnjuraca (*Gaviidae*) od 1 vrste; p. gnjuraca (*Podicipedidae*) – 2 vrste; p. čaplji (*Ardeidae*) – 5 vrsta; p. roda (*Ciconiidae*) – 2 vrste; p. ražnja (*Threskiornithidae*) – 1 vrsta; p. pataka, gusaka i labudova (*Anatidae*) – 6 vrsta; p. jastrebova, lešinara i orlova (*Accipitridae*) – 20 vrsta; p. fazana (*Phasianidae*) – 2 vrste; p. barskih koka (*Ralidae*) – 5 vrsta; p. ždralova (*Gruidae*) – 1 vrsta; p. ćurlikovaca (*Burhinidae*) – 1 vrsta; p. zijavaca (*Glareolidae*) – 1 vrsta; p. žalara i vivaka (*Charadriidae*) – 2 vrste; p. šljuka (*Scolopacidae*) – 4 vrste; p. galebova (*Laridae*) – 4 vrste; p. kukuvija (*Tytonidae*) – 1 vrsta; p. sova (*Strigidae*) – 6 vrsta; p. legnja (*Caprimulgidae*) – 1 vrsta; p. čiopa (*Apodidae*) – 1 vrsta; p. vodomara (*Alcedinidae*) – 1 vrsta; p. pčelarica (*Meropidae*) – 1 vrsta; p. modrovrana (*Coraciidae*) – 1 vrsta; p. pupavaca (*Upupidae*) – 1 vrsta; p. detlića (*Picidae*) – 3 vrste; p. ševa (*Alaudidae*) – 3 vrste; p. lasta (*Hirundinidae*) – 1 vrsta; p. pliski (*Motacillidae*) – 2 vrte; p. vodenih kosova (*Cinclidae*) – 1 vrsta; p; carića (*Troglodytidae*) – 1 vrta; p. drozdova (*Turdidae*) – 4 vrste; p. dugorepih senica (*Aegithalidae*) – 1 vrta; p. senica (*Paridae*) – 1 vrsta; p. brljeza (*Sittidae*) – 1 vrsta; p. vuga (*Oriolidae*) – 1 vrsta; p. svračaka (*Laniidae*) – 2 vrste; p. vrana (*Corvidae*) – 5 vrsta; p. čvoraka (*Sturnidae*) – 1 vrsta; p. vrabaca (*Passeridae*) – 2 vrste; p. zeba (*Fringillidae*) – 4 vrste; p. strnadica (*Emberizidae*) – 3 vrste.

I kod nasada – jaja, postojala je težnja da se prikupe od što više vrsta ptica. Na osnovu dokumentacije iz analiziranog perioda i nasada koji se sada nalaze u Prirodnjačkoj zbirci VM, u periodu od 1908. do 1917. godine pribavljeni su nasadi – jaja ptica iz sledećih porodica: p. gnjuraca (*Podicipedidae*) od 2 vrste; p. kormorana (*Phacrocoracidae*) – 2 vrste; p. čaplji (*Ardeidae*) – 2 vrste; p. jastrebova, lešinara i orlova (*Accipitridae*) – 2 vrste; p. fazana (*Phasianidae*) – 1 vrsta; p. barskih koka (*Rallidae*) – 1 vrsta; p. golubova (*Columbidae*) – 1 vrsta; p. kukuvija (*Tytonidae*) – 1 vrsta; p. sova (*Strigidae*) – 1 vrsta; p. pčelarica (*Meropidae*) – 1 vrsta; p. pliski (*Motacillidae*) – 2 vrste; p. grmuša (*Sylviidae*) – 2 vrste; p. vuga (*Oriolidae*) – 1 vrsta; p. svračaka (*Laniidae*) – 1 vrsta; p. vrana (*Corvidae*) – 2 vrste; p. čvoraka – 1 vrsta; p. vrabaca – 2 vrste; p. zeba (*Fringillidae*) – 3 vrste; p. strnadica (*Emberizidae*) – 2 vrste. Na kraju analiziranog perioda,

Oološka zbirka je imala nasade jaja od najmanje 30 vrsta ptica, iz 18 porodica. Brojke su impozantne.

Pored nastojanja da Zbirka sadrži dermopreparate od što više vrsta ptica, postojala su i nastojanja da se pribave preparati od oba pola iste vrste. To je posebno značajno kod onih vrsta ptica gde postoje, među polovima, spoljne razlike u veličini, boji perja i drugom.

Tako raznovrstan materijal omogućio je dobru prezentaciju ornitološkog muzejskog materijala. Ta mogućnost je iskorišćena 1911. godine, kada je na tematskoj izložbi bilo 3.282 posetioca i 1914. godine, kada je za tri dana izložbu ptica posetio 5.581 posetilac. Broj posetilaca tematskih izložbi premašuje broj posetilaca stalne postavke VM, tokom cele godine.

Visoki kvalitet preparata obezbeđen je izradom istih u dve vrhunske preparatorske radionice. Visoku ocenu kvaliteta potvrđuje izgled preparata i posle 100 godina.

Iz prvih godina rada na Ornitološkoj zbirci ostao nam je „karton muzejskog predmeta“ kao osnovna dokumentacija. Na kartonu su bili dati stručni i naučni nazivi ptica, kao i mesto i vreme nalaza. Na karton se upisivao i inventarski broj. Navedeni podaci u kartonu muzejskog predmeta iz tog perioda čine okosnicu dokumentacije muzejskog predmeta i danas.

Pri prodaji ornitološkog materijala DL je davao i potrebne podatke. Preparatorska radionica AL vršila je indentifikaciju kojoj vrsti i kog pola je ptica koju treba da prepariraju. (Kod vrsta ptica kod kojih se polovi po izgledu ne razlikuju, pol se može odrediti samo disekcijom). Podatke su dostavljali VM. Tako prikupljeni podaci bili su nesumnjivo tačni.

Mileker je imao završenu učiteljsku školu. Pošto tada nije bilo, u današnjem smislu reči, stručnog kadra za rad u muzejima, nadležni muzejski organi ogranizovali su razne oblike usavršavanja. Mileker je prisustvovao brojnim seminarima, kursevima; posetio je mnoge muzeje.

U svom dugogodišnjem radu direktno se angažovao na prikupljanju arheološkog materijala. Proučavao je istoriju Vršca i okoline. Ali, što se tiče Ornitološke, pa i drugih zbirki, Mileker je bio uspešan „menadžer“, kako se to danas kaže. Rezultati nisu izostali. Rad na Ornitološkoj zbirci, od osnivanja do 1917. godine, bio je uspešan.

Ocenjujući rad na Ornitološkoj zbirci u VM u prvim godinama po osnivanju Prirodnjačke zbirke, nameću se danas neka pitanja rada u kompleksnim muzejima na ornitološkom, pa i drugom prirodnjačkom materijalu. Koji materijal – koje zbirke? Kako ga prikupljati – pribavljati? Kako preparirati? Kako determinisati? Koliko naučnoistraživačkog, a koliko kulturnoobrazovnog rada? itd., itd. Brojna pitanja koja se nameću, ali o kojima neće biti reči u ovom prilogu, jer prelaze okvire ovoga rada.

NAPOMENE

[1] Miletić, Gordana. *Razvoj, stanje i zadaci prirodnjačkih muzeja, odeljenja i zbirki u Vojvodini sa osvrtom na probleme zaštite prirode*. Magistarski rad. 1971.

[2] Rašajski, R. *Bibliografija radova Feliksa Milekera*. Vršac 1995.

[3] *Godišnji izveštaj VM za 1908*. BILTEN Br. VII (1908). Budimpešta 1909, 265–268.

[4] Isto.

[5] *Godišnji izveštaj VM. za 1909.* tekstualni deo*,* dl. VM br. 33/25. 02. 1910.

[6] Isto.

[7] *Iskaz o dohotku za 1909*. BILTEN Br. VIII (1909). Budimpešta 1910, 135 i 136.

[8] *Godišnji izveštaj VM za 1908*. BILTEN Br. VII (1908). Budimpešta 1909, 265–268.

[9] *Godišnji izveštaj VM. za 1909.* tekstualni deo, dl. VM. br. 33/25. 02. 1910.

[10] Pismo DL FM, dl. VM. br. 55/03. 04. 1910.

[11] Priznanica DL, dl. VM br. 55/03. 04. 1910.

[12] *Iskaz o dohotku za 1910*. BILTEN Br. IX. (1910). Budimpešta 1911, 156.

[13] *Godišnji izveštaj VM za 1910*. IZVEŠTAJ Br. V. (1911) Budimpešta, 192–193.

[14] *Godišnji izveštaj VM za 1910. obračun državne pomoći – prilog*, dl. VM br. 33/24. 02. 1911.

[15] Isto.

[16] *Godišnji izveštaj VM za 1910*. IZVEŠTAJ Br. IV. (1910) Budimpešta, 244–245.

[17] *Iskaz o dohotku za 191*1. BILTEN Br. X. (1911). Budimpešta 1912, 171.

[18] *Godišnji izveštaj VM za 1911,* tekstualni deo, dl. VM br. 56/28. 02. 1912.

[19] *Godišnji izveštaj VM za 1911. obračun državne pomoći – prilog*, dl. VM br. 56/28. 02. 1912.

[20] Isto.

[21] Isto.

[22] Isto.

[23] Pismo DL FM dl. VM br. 153/07. 08. 1911.

[24] Dopis(nica) preparatorske radionice AL VM, dl. VM br. 171/20. 09. 1911.

[25] *Godišnji izveštaj VM za 1911. god*. IZVEŠTAJ Br. VI. (1912.) Budimpešta, 184–185.

[26] *Godišnji izveštaj VM za 1911*. IZVEŠTAJ Br. VI. (1912) Budimpešta, 184–185.
[27] Isto.
[28] *Iskaz o dohotku za 1912*. BILTEN Br. XI. (1912). Budimpešta 1913, 193.
[29] *Godišnji izveštaj VM za 1912*. IZVEŠTAJ Br. VII (1912). Budimpešta, 165.
[30] *Iskaz o dohotku za 1913*. BILTEN Br. XII. (1913) Budimpešta 1914, 140, 142.
[31] *Godišnji izveštaj VM za 1912*. IZVEŠTAJ Br. VII (1913) Budimpešta, 165.
Godišnji izveštaj VM za 1914. IZVEŠTAJ Br. IX. (1915) Budimpešta, 126–127.
[32] *Godišnji izveštaj VM za 1913*. IZVEŠTAJ Br. VIII. (1914) Budimpešta, 140.
[33] *Godišnji izveštaj VM za 1913*. IZVEŠTAJ Br. VIII. (1914) Budimpešta, 142.
[34] *Godišnji izveštaj VM za 1914. Obračun državne pomoći*. dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[35] *Godišnji izveštaj VM za 1914.* Tekstualni deo. dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[36] *Godišnji izveštaj VM za 1914. Prilog obračuna državne pomoći.* dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[37] *Godišnji izveštaj VM za 1914. tabelarni pregled*. dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[38] *Godišnji izveštaj VM za 1914. obračun državne pomoći*. dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[39] Godišnji izveštaj VM za 1914. IZVEŠTAJ Br. IX. (1915.) Budimpešta, 126–127.
[40] *Godišnji izveštaj VM za 1914. vlastiti prihodi*, dl. VM br. 12/30. 01. 1915.
[41] *Godišnji izveštaj VM za 1914*. IZVEŠTAJ Br. IX. (1915) Budimpešta, 126–127.
[42] *Godišnji izveštaj VM za 1915*. IZVEŠTAJ Br. X. (1916) Budimpešta, 158–160.
[43] Isto.
[44] Isto.
[45] Priznanica DL od 24. 12. 1915. na 105 K i 25 f dl. VM 99/25. 12. 1915.
[46] Priznanica DL od 24. 12. 1915. na 21 K i 95 f dl. VM 98/25. 12. 1915.
[47] Račun i priznanica (od 20. 05. 1915) Faba Režo (naslednika AL) za prepariranje gore navedenih vrsta, dl. VM br. 39/05. 06. 1915.
[48] Račun (od 28. 06. 1915.) i priznanica (od 10. 07. 1915) Faba Režo (u daljem tekstu RF) za prepariranje bele rode i vivka, dl. VM br. 49/10. 07. 1915.
[49] Račun i priznanica (od 22. 10. 1915) RF za prepariranje bukavca, dl. VM br. 69/22. 10. 1915.
[50] Godišnji izveštaj VM za 1916. IZVEŠTAJ Br. XI. (1917) Budimpešta, 115.
[51] Dopis(nica) RF FM, dl. VM br. 8/23. 01. 1916.
[52] Ponuda DL VM, dl. VM br. 80/12. 10. 1916.
[53] Kiss, A. (1983): *Dionisije Lintija (1880. – 1952), ornitolog banatean*. An. Ban. St. Nat. Vol 1, 35–58. Temisoara.
[54] Rašajski, R. (1995): *Biliografija radova Feliksa Milekera*. Vršac.
[55] Ponuda DL VM, dl. VM br. 62/08. 03. 1912.
[56] Ponuda DL VM, dl. VM br. 192/14. 11. 1913.
[57] Garovnikov, B. (1983): *Contributia lui Dionisije Lintia la organizarea colectiei ornitologice din Vrset*, Jugoslavia. An. Ban. St. Nat. Vol 1, 23–33. Temisoara.
[58] *Godišnji izveštaj VM za 1909.* tabelarni pregled dl. br. 33/25. 02. 1910.
Godišnji izveštaj VM za 1910. tabelarni pregled dl. br. 33/24. 02. 1911.
Godišnji izveštaj VM za 1911. tabelarni pregled dl. br. 56/28. 02. 1912.
Godišnji izveštaj VM za 1912. tabelarni pregled dl. br. 17/14. 02. 1913.
Godišnji izveštaj VM za 1913. tabelarni deo nedostaje, ali iz tabelarnog pregleda za 1912. i 1914. godinu uzeti su podaci te popunjene rubrike „fond na početku godine“ i „fond na kraju godine“ za 1913. godinu. Iz razlike ta dva podatka utvrđeno je ukupno povećanje broja predmeta u godini.
Godišnji izveštaj VM za 1914. tabelarni pregled dl. br. 12/30.01.1915.
Godišnji izveštaj VM za 1915. tabelarni pregled dl. br. 21/29.02.1916.
[59] *Godišnji izveštaj VM za 1909.* obračun državne pomoći, dl. br. 33/25. 02. 1910.
[60] *Godišnji izveštaj VM za 1910.* obračun državne pomoći, dl. br. 33/24. 02. 1911.
[61] *Godišnji izveštaj VM za 1911.* obračun državne pomoći, dl. br. 56/28. 02. 1912.
[62] *Godišnji izveštaj VM za 1912.* obračun državne pomoći, dl. br. 17/14. 02. 1913.
[63] *Godišnji izveštaj VM za 1914.* obračun državne pomoći, dl. br. 12/30. 01. 1915.
[64] Dokumenti o finansijskom poslovanju 1915. godine.
[65] *Godišnji izveštaj VM za 1910*. tabelarni pregled dl. br. 33/24. 02. 1911.
[66] *Godišnji izveštaji VM za 1911. 1912. 1914. 1915.* tabelarni pregledi.

A

191 évi fejlődéséről és állapotáról szóló jelentés.

Az elmult év története.

(A jelentés e részének tömör rövidséggel kell előadnia az intézet vezetőségének működését. A fenntartó egyesületeknek vagy hatóságoknak nem közvetlenül az intézetre vonatkozó működése legföljebb mellékesen említendő. Különös súly helyezendő a közgyüjtemények anyagának gyarapodására, a gyüjtemények elhelyezésében beállott változásokra, valamint az esetleges épitkezési és berendezési ügyek állásának feltüntetésére. Az intézet kiadványai is részletesen felsorolandók s azok, ha évközben be nem küldettek volna, e jelentés kapcsán küldendők be a Főfelügyelőséghez. A statisztikai kimutatásokhoz esetleg szükséges magyarázatok a jelentés e részébe foglalandók.)

▲ *Slika 1.1.*

E) Természetrajzi gyüjtemény		Állatok	Növények	Ásványok					
Törzsállomány az 191 év elején									
Gyarapodás módja	Államsegélyből vétetett								
	Állami letét								
	Egyéb vétel és csere								
	Ajándék, hagyomány								
	Egyéb letét								
	Összes évi gyarapodás								
Törzsállomány az 191 év végén									

▲ *Slika 1.2.*

A gyüjtemények használati statisztikája:

A nyitási napok száma			Látogatók száma és a használat				A használati, ill. belépti díj		A használatból befolyt jövedelem							
a könyvtárnál	a többi gyüjteményeknél		a könyvtárnál		a többi gyüjteményeknél		A könyvtárnál	A többi gyüjteménynél	látogatási díjakból		katalógus eladásából		ruhatári díjakból		összesen	
	Ingyenes	Fizetéses	Látogatók száma	Használt anyag darab száma	Ingyenes látogató	Fizető látogató			K	f	K	f	K	f	K	f

▲ *Slika 1.3.*

Az intézet személyzete:

Az állás czime	Igazgató	Örök	Irnokok, díjnokok, stb.	Szolga	Teremörök, kertészek, stb.
Név és polgári foglalkozás, az intézetnél viselt állás közelebbi megjelölése					

▲ *Slika 1.4.*

Az intézet saját (fenntartójától, pártfogóitól s egyéb bevételi forrásaiból nyert) **javadalmának kimutatása:**

Pénztári maradvány az előző évről		Alapitvány befizetés		Fenntartótól kapott javadalom		Pártfogóktól kapott javadalom		Tagsági díjak		Használati díjak és adományok		Kamatok		Rendkivüli bevételek				Összegezés	
K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f

▲ *Slika 1.5.*

Az intézet saját (fenntartójától, pártfogóitól s egyéb bevételi forrásokból nyert) **javadalmának felhasználása:**

Tőkésítésre		Személyi kiadásokra		A gyűjtemények gyarapítására		Bútorozásra és felszerelésre		Kiadványokra		Irodai szükségletekre		Helyiség fenntartására		Biztosításra, adóra és rendkivüliekre		Maradvány		Összeg	
K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f

▲ *Slika 1.6.*

Az intézet vagyonállásának évzárlati kimutatása:

Követelés												Tartozás							
Alapitványi törzsvagyon		Alapitványi jelleggel nem biró tőke		Épitkezési alap		Pénztári maradvány		Tagdijhátralékból eredő követelés		Összesen						Összesen		Tiszta vagyon	
K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f

▲ *Slika 1.7.*

A ..... *évi államsegély-elszámolása.*

A) Bevétel.

	Könyvtári		Régiségtári		Néprajzi		Természet-rajzi		Rendkivüli	
	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
Az elözö évröl áthozott maradvány... ...										
Az év folyamán nyert államsegély										
Összesen... ...										

B) Kiadás.

Kelt	Sorszám	Az államsegély terhére eszközölt összes kiadások időrendben január hó 1-töl deczember hó 31-ig	Könyvtári		Régiségtári		Néprajzi		Természet-rajzi		Rendkivüli	
			K	f	K	f	K	f	K	f	K	f

Összegezés.

	Könyvtári		Régiségtári		Néprajzi		Természet-rajzi		Rendkivüli	
	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
Összes bevétel az államtól...										
Összes kiadás az állami segély terhére...										
Államsegély-maradvány a következö évre										

▲ *Slika 1.8.*

MELLEKLET

a .....

..... *évi államsegély-elszámolásához.*

A gyüjtemények állami segély és állami letétek révén történt gyarapodásának részletezése.

Felsorolandók szakok szerint (1. könyvtár, 2. régiségtár, stb. végül felszerelés) mindama tárgyak, a melyekkel a gyüjtemények az állami segélyből eszközölt vételek, államsegélyen rendezett ásatások vagy gyüjtőutak s végül állami letétként történt elhelyezés révén gyarapodtak (a szakokon belül csoportositva *a)* vétel, *b)* ásatás, stb.).

Kiadási naplóbeli sorszám*	A tárgy megnevezése	Ára K	Ára f	Beérkezési napló száma	Leltári száma	Jegyzet annak megjelölésére, hogy a tárgy vételből, esetleg antiquar-vételből, gyüjtésből vagy ásatásból ered, avagy állami letétként adományoztatott-e.
	Összesen ...					

Kelt .....

Az intézet pecsétje: A felelős számadók aláirásai:

▲ *Slika 1.9.*

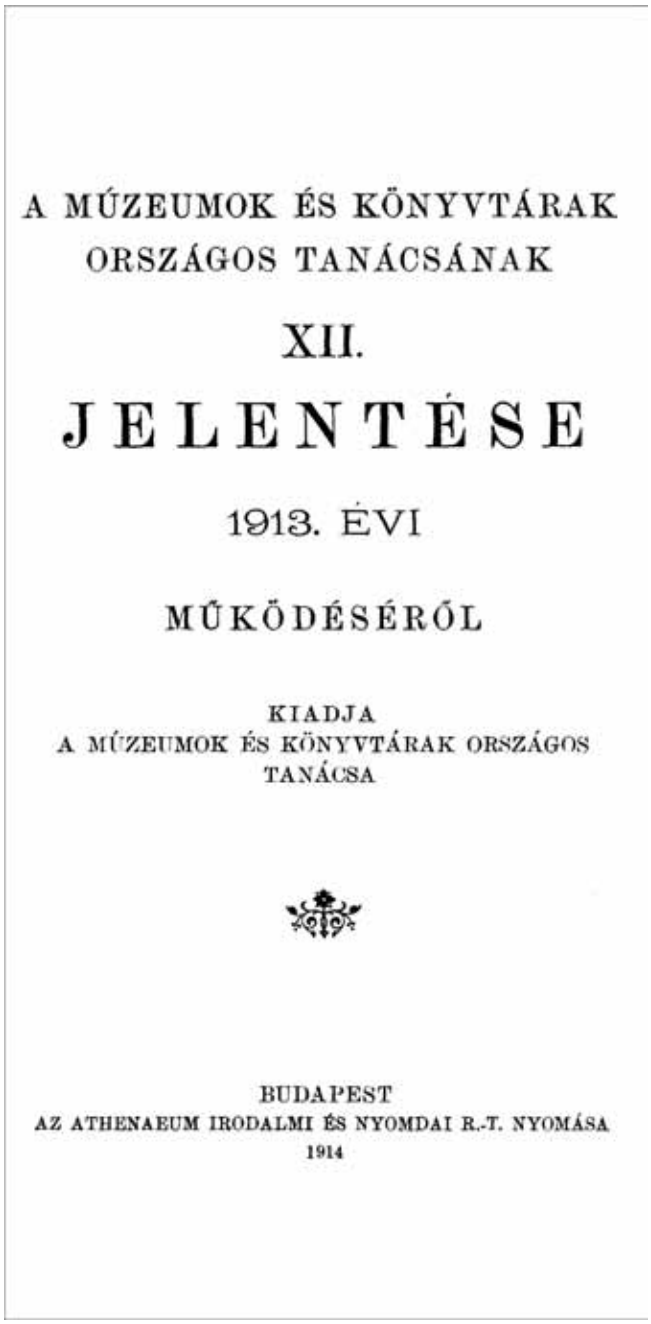

A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK
ORSZÁGOS TANÁCSÁNAK
XII.
JELENTÉSE
1913. ÉVI
MŰKÖDÉSÉRŐL

KIADJA
A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK ORSZÁGOS
TANÁCSA

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA
1914

▲ *Slika 2.*

MUZEUMI
ÉS
KÖNYVTÁRI ÉRTESÍTŐ

A MUZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK
ORSZÁGOS FŐFELÜGYELŐSÉGÉNEK ÉS ORSZ. TANÁCSÁNAK
HIVATALOS KÖZLÖNYE

IX. ÉVFOLYAM

SZERKESZTI
MIHALIK JÓZSEF

14 szöveg közé nyomott képpel

BUDAPEST
STEPHANEUM NYOMDA R. T.
1915.

▲ *Slika 3.*

Ő Felsége
I. FERDINÁND
bolgár király
udvari szállitója,
Ő cs. és kir. Fensége
JÓZSEF FŐHERCZEG
kamarai szállitója és
Ő kir. Fensége
FÜLÖP SZÁSZ-COBURG-GOTHAI
HERCZEG
szállitója

DR. LENDL ADOLF
volt országgyülési képviselő, müegyetemi magántanár, főv. törvényhat. bizotts. tag, kép. középisk. tanár, a M. Nemz. Muzeum volt tisztviselője, a koronás aranyérdemkereszt és a bolgár polgári érdemrend tisztikeresztjének tulajdonosa, számos bel és külf. egyesület tiszteletbeli, örök., választm. v. rendes tagja

PREPARATORIUMA
BUDAPEST,
II. Donáti-utcza 7.

Budapest 1892 : aranyérem.
Debreczen 1894 : elsőr. áll. érem.
Leipzig 1894 : díszoklevél.
Lemberg 1894 : elismerő oklevél.
Zenta 1895 : első aranyérem.
Moszkva 1897 : e. ezüstérem.
Budapest mill. kiáll. 1896 : 2 érem.
Lüdenscheid 1897 : ezüstérem.
Brüssel 1897 : aranyérem.
Temesvár 1900 : díszoklevél.
Páris 1900 : 2 aranyérem.
Pozsony 1902 : aranyérem.

Legmagasabb és magas elismerések.

A Vallás és Közoktatási, a Földmivelésügyi Ministeriumok és Budapest Székes Főváros Tanácsának, a Muzeumok és Könyvtárak orsz. Főfelügyelőségének ajánlásai

Európa elsőrangu muzeumainak szállitója

Telefonszám : 194.

Ngs. Milleker Bódag úru
városi muzeumi őr

Tisztelettel értesítjük, hogy
nyaku keselyüt. (Gyps fulvus) m

A városi muzeum
tekintetes Igazgatóságának
Versecz

Tisztelettel tudatjuk, hogy a
kösi rigót
(Monticola saxatilis)
megkaptuk és a lehető legszebben
fogjuk preparálni*

A rendelést megköszönve, ma-
radtam
Dr. LENDL ADOLF
preparatoriuma
kiváló tisztelettel
Budapest II. Donáti-utca 7.

Budapest, 19 11. 12. 18.

Ő Felsége
I. FERDINÁND bolgár király
udvari szállitója,
Ő cs. és kir. Fensége
JÓZSEF főherczeg kamarai szállitója és
Ő kir. Fensége
Fülöp Szász-Coburg-Gothai herczeg szállitója
Dr. LENDL ADOLF
müegyetemi magántanár, kép. középiskolai tanár, főv. tisz. tag, a M. Nemz. Muzeum volt tisztviselője
PREPARATORIUMA
Budapest II. Donáti-u. 7.
Budapest 1892: aranyérem. Debreczen 1894: elsőr. állami érem. Leipzig 1894: díszoklevél. Lemberg 1894: elismerő oklevél. Zenta 1895: első aranyérem. Moszkva 1896: I. ezüstérem. Bpest mill. kiáll. 1896: 2 érem. Lüdenscheid 1897: ezüstérem. Brüssel 1897: aranyérem. Temesvár 1900: díszoklevél. Páris 1900: 2 aranyérem. Pozsony 1902: aranyérem.
Legmagasabb és magas elismerések.
Európa elsőrangú muzeumainak szállitója.
— Telefonszám 194 —

beküldeni. Az állat testét ki

LEVELEZŐ LAP

Ő Felsége
I. FERDINÁND bolgár király
udvari szállitója,
Ő cs. és kir. Fensége
JÓZSEF főherczeg kamarai szállitója és
Ő kir. Fensége
Fülöp Szász-Coburg-Gothai herczeg szállitója
Dr. LENDL ADOLF
utóda
FÁBA REZSŐ
PREPARATORIUMA
Budapest II. Donáti-u. 7.
Budapest 1892: aranyérem. Debreczen 1894: elsőr. állami érem. Leipzig 1894: díszoklevél. Lemberg 1894: elismerő oklevél. Zenta 1895: első aranyérem. Moszkva 1896: I. ezüstérem. Bpest mill. kiáll. 1896: 2 érem. Lüdenscheid 1897: ezüstérem stb.
Legmagasabb és magas elismerések.
Európa elsőrangú muzeumainak szállitója.
— Telefonszám 194 —

Városi Muzeum
Igazgatóságának
Versecz.

24 korona. Kiváló tisztel
Bpest, 1910. IX./19.
L. Légmány

▲ *Slika 5.*

ДЕЦЕНИЈА АКТИВНОСТИ У ЕВРОПСКОЈ МРЕЖИ ТЕКСТИЛА (ETH)

Култура, уметност и различити видови културне баштине, у свим системима, представљају веома пожељно поље сарадње са другима. Данас низ сличних интернационалних удружења функционише као модел повезивања и сарадње у различитим врстама делатности. Једна таква асоцијација у области текстила је Европска мрежа текстила (ETH / ETN – European Textile Network), непрофитна организација са седиштем у Стразбуру и секретаријатом у Хановеру. Као скуп заинтересованих институција око заједничке идеје, ETH незванично функционише почев од 1990, године, а у априлу 1993. је основана као међународно удружење са седиштем у Стразбуру и постала носилац дугорочног пројекта *Европски путеви текстила* у оквиру програма *Европски путеви културе*. Од тада је отворена и за пријем појединачних чланова.

Циљеви:

- Развој сарадње у Европи у циљу јачања културне размене у области текстила, ширењем европске идеје, али уз афирмацију регионалних специфичности.
- Промоција интеграција култура Истока и Запада на интересним пољима текстила.
- Окупљање око остваривања заједничког европског интереса и развој партнерства са ваневропским светом.

Методе:

- Повезивање локалних и регионалних догађаја (изложбе, скупови, смотре, курсеви) ради подизања њиховог значаја на виши ниво.
- Реализација пројеката на нивоу Европске уније, кроз обраду заједничких тема, јединственим методолошким поступцима и координираним издаваштвом.
- Вођење централне документације и информационог сервиса са базом података која је доступна свим члановима на интернету; издавање периодичног билтена *Вести* (*Newsletter*).

Повољним сплетом околности, иако у време највеће кризе у земљи, распада и изолације, када смо били далеко и од помисли о европским интеграцијама, 1998. године Етнолошко одељење Музеја Војводине се одазвало позиву Европске мреже текстила (ETH) за сарадњу на пољу текстилне културе и ступило у њено чланство. Сада се навршава деценија сарадње у којој ми имамо приступ референтној грађи, потенцијалан приступ пројектима, а наш европски партнер активног сарадника у региону.[1] Остварена је сарадња без које данас није могуће замислити алтернативну методологију проучавања проблематике текстила, без ажурне доставе и размене стручне литературе међу чланством у Европи и свету. Од 1998. године када је постављена интерактивна интернет презентација ETH (www.etn-net.org), настао је велики напредак у сарадњи међу чланством из свих делова света. Посебно у нашим приликама у тим временима, слобода електронске комуникације је неупоредиво олакшавала, тачније речено, омогућавала је контакте са светом. У позицији знатног степена изолације, оскудици стручне литературе, постојао је драгоцен увид у релевантне текуће информације, али је тек у даљем раду активно партнерство на програмима донело помак и стварну афирмацију резултата.

Европска мрежа текстила, као и сијасет невладиних организација различитих профила, плод је политичких промена у Европи 1989/1990, а језгро из којег се Мрежа развила је редакција часописа *Текстилфорум*, на челу са Беатрије Штерк, власницом издавачке куће Текстил-Форум-Сервис, која од 1982. године издаје квартални часопис на немачком језику, а од 1995. и на енглеском. Непосредно након пада Берлинског зида и отварања дотадашњег Источног блока, далековидији западни Европљани били су суочени са питањем: хоће ли се или неће окренути према тој *другој Европи* и како се одредити према тим *другачијим Европљанима*? Ту је заправо виђена нова шанса за *стару Европу* да развија нови европски идентитет и мења сопствену улогу у светској заједници. Нужност коренитих промена у свим културним секторима, у сагледавању наслеђа и пројектовању нових облика културних делатности, подразумевала је и културу текстила. Њу утолико и више јер је дотада промовисање европских програма било првенствено у функцији

релаксације и оплемењивања садржаја у приликама везаним за економска питања, а билатерална културна сарадња обављана је скоро искључиво, према конзервативном схватању уметности у њеном најужем значењу. При томе је текстилна уметност свакако измицала пажњи. У клими нарастања потребе за интеграцијом културних простора Европе, издавачи *Текстилфорума* из Хановера, покренули су иницијативу за настанак једне европске организације на пољу текстилне културе. Фебруара 1990. године Б. Штерк је упутила циркуларно писмо на око 250 адреса (претежно удружења, музеја и школа) у 25 земаља источне и западне Европе, са изложеном идејом о оснивању једне информативне мреже, која би била финансирана сопственим средствима. Након одзива од стране 110 институција и удружења из 25 земаља, организациони тим од неколико најзначајнијих институција у бранши[2] припремио је оснивачку конференцију, остварену у Ерфурту 1991. године, што се сматра неформалним оснивањем удружења. Догађај је био припремљен у сарадњи са источноевропским организаторима грандиозне ликовне изложбе *Configura*, са којом се и временски поклопио. Уз присуство два представника Савета Европе,[3] ETH је јасно виђена као носилац огранка програма *Европски путеви културе* за област текстила, пројекта *Европски путеви текстила*. *Пут свиле* (1991) је био први подухват у оквиру *Путева културе* у организацији ETH и под покровитељством Савета Европе.[4]

Европска мрежа текстила је данас место за активно партнерство представника институција (музеја, центара дизајна, уметничких удружења, образовних институција) или појединаца из текстилних делатности. Циљ је да систем Мреже потпуно покрије све регионе, како Уније тако и осталих земаља Европе. Рад ETH је у духу солидарности, заснован на интересу чланства за успостављањем веза и учешћем у међународној размени информација.

У оквиру европског концепта културних интеграција, у јуну 1997. године, Комисија ЕУ је успоставила стандарде изложене у студији *Промотивна улога добротворних друштава и фондација Европе*, о стратегијама помоћи невладиним организацијама. Међутим, дуго се чекало на стварне ефекте ових поставки културне политике, па је највећи део таквих удружења и културних мрежа временом замро. ETH у томе спада у позитивну мањину. Напорима за увећавањем чланства и ширењем интересовања за свој програм, временом је јачала своје шансе за подршку Европске комисије. Допринела је да *текстилни културни сектор* буде третиран као

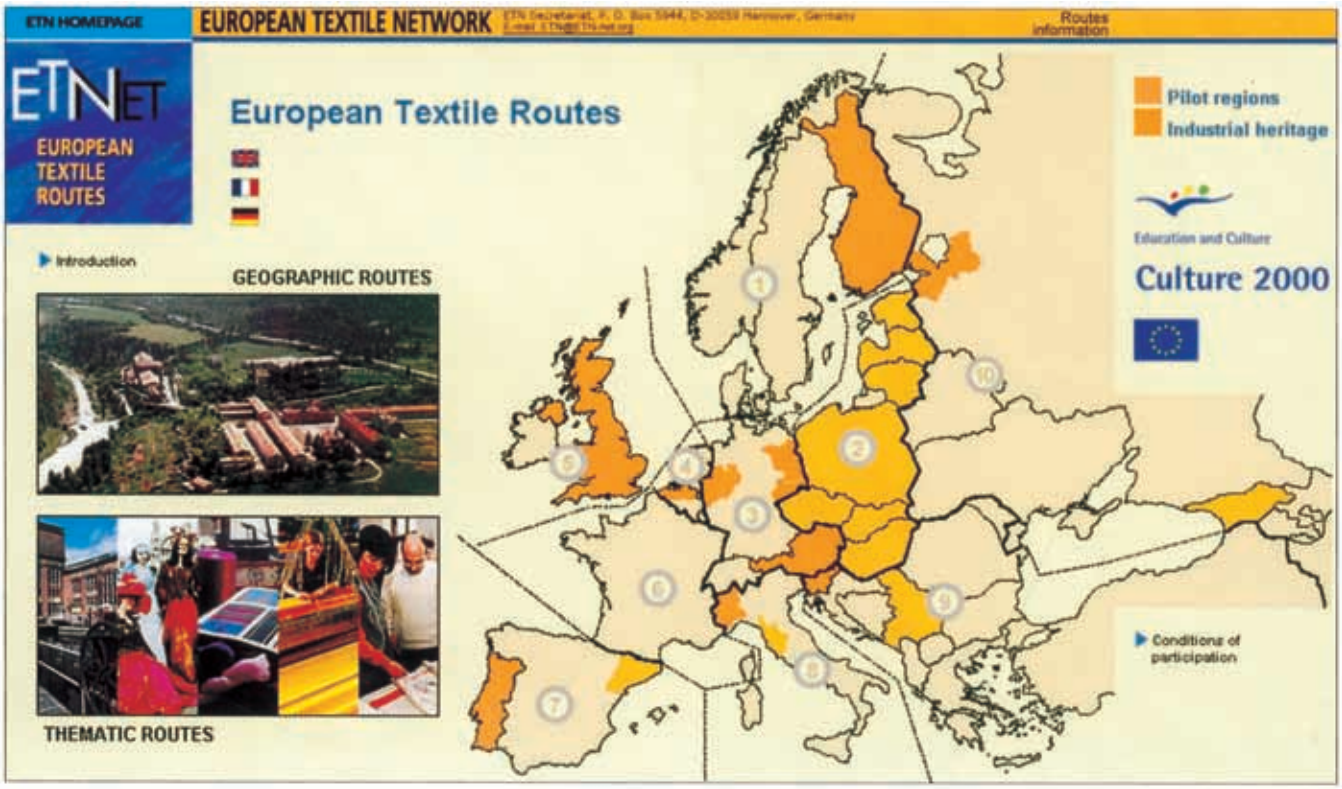

неодвојиви део процеса комуникације и сарадње европских регија. Исте године, након састанка у Бриселу, настаје институционализована сарадња међу носиоцима текстилних културних програма (ETH) и текстилних компанија и надлежне управне администрације (НЕТ). Настаје двојни принцип организације Мреже који подразумева два одвојена сегмента: ETH – асоцијација окупља носиоце делатности текстилне културе који нису финансијски моћни, те је за реализацију њихових програма потребна финансијска подршка; и НЕТ – фондација окупља моћније партнере, који су природно заинтересовани за опстанак и развој текстилне културе. На тај начин је координирано покровитељство значајнијих текстилних компанија у циљу опстанка и развоја текстилне културе која и зависи од обе групе.[5]

Области интересовања ETH су: *културна баштина* (сакупљање, обрада, чување и презентација текстилних колекција), институције, првенствено музеји, библиотеке, архиви, удружења јавних и приватних оснивача; *производња текстила* (савремена текстилна производња, тзв. креативно стваралаштво – текстилна уметност и дизајн), удружења и групе стваралаца текстилне уметности, дизајна, заната;[6] *образовање* – институције, удружења и групе укључене у образовање по савременим концептима унапређивања образовних процеса; и *догађаји* међу којима се пажња усмерава на оне који су интернационализовани и упућени најширем кругу потенцијалних учесника и корисника: изложбе, смотре, такмичења, конкурси, стручни скупови, семинари, курсеви. Кроз такве интердисциплинарне и интеркултуралне садржаје негују се квалитетне везе међу европским, по природи разноликим културним регијама.

Секретаријат ETH и редакција *Текстилфорума* обављају послове администрирања:

Документације – Ажурирање банке важних адреса институција и појединаца из области текстилне културе у целини, уметности, дизајна, заната, као и заштите текстилне баштине, образовања... Банка садржи и датотеке свих релевантних пројеката;

Информације – Чланство има приступ Банци и прима *Newsletter* са вестима о догађајима, најавама предстојећих програма, вестима о активностима организације; као и

З*аступања интереса* – ETH одржава контакте са другим мрежама и подржава интерконтиненталну сарадњу на пољу културе текстила; такође одржава везу, између осталих, са Саветом Европе, Европском унијом, УНЕСКОМ. Надаље, организује међународне радне групе специјализованог деловања у оквиру Мреже. Биле су основане радне групе за текстилно образовање, заштиту текстилне културне баштине, текстилну уметност, али је до данас остала активна као посебна целина једино TEXERE (Текстилно образовање и истраживања у Европи). Група је своју Конференцију одржала у току рада генералне конференције ETH у Лондону, септембра 2007. године.

Потенцијали – Тематски скупови и генералне конференције у различитим деловима Европе; квартални *Textile Forum Magazine* и билтен *Newsletter*, приручници и брошуре; интернет адреса са најновијим информацијама: приступи услужним организацијама, фондацијама, различитим корисним адресама; адресар са преко 5.000 досијеа; календар догађаја са преко 1.000 најава годишње; интернет конференције према областима интересовања; *Европски путеви текстила*. Сва расположива средства су у служби размене информација и искустава у циљу припреме, извођења и учешћа у интернационалним пројектима, као што су конференције, изложбе, семинари, публикације.[7]

За Европљане без визних проблема, отворене су разноврсне могућности размене, почев од информација које су, будући да су из локалне средине, валидни подаци за најшире опште контексте, размене литературе, грађе и консултација. Једном успостављени интересни кругови се шире укључивањем нових интересената и партнера у заједничким пројектима. ETH је окружење, али и место укрштања пожељне и правовремене информације.

Прва фаза пројекта *Европски путеви текстила* остварује се 1999. године, са постављањем модела мреже од десет региона или држава Европе. Представљени су првенствено специјализовани музеји текстила и музеји са најзначајнијим текстилним збиркама; а у другој фази 2002. године, споменици културе индустријске текстилне баштине, где је укључена и мрежа Србије. Тиме је завршен програм почетне реализације са два пилот модела мреже да би се надаље, по оствареном моделу, прикључивале нове заокружене целине, као што је најновија, 2007. године, мрежа Кипра.

Интернет као моћан интерактивни каталог туристичке понуде у свету, са виртуелном путањом текстила, добио је један сасвим специфичан одељак – текстилно поглавље – у оквиру културног туризма. Садржаји *Текстилне путање* као дела Текстилне мреже Европе доступни су наравно, виртуелно са свим потребним подацима, фотографијама, описним текстовима, организовани у пет тематских кругова: 1. Архитектонски споменици текстилне историјске баштине; 2. Важни периодични текстилни догађаји; 3. Вредне текстилне колекције; 4. Текстилна производња; 5. Образовање и истраживања текстилне баштине и модерних креативних технологија. Овај садржај представља и преглед дестинација користан за планирање путовања, како за љубитеље текстилних културних садржаја, тако и за потребе пословних људи у текстилним делатностима. Класична туристичка информација или понуда аранжмана подразумева опште познате симболе одређене области. Текстилна мрежа укључује и такве информације, али је суштина у информацији и о свим доступним садржајима везаним за текстилну културу и баштину. Посебно је значајна могућност директног обраћања на информативну контакт адресу кореспондента на терену и добијање поузданих података.

Након покретања интернет странице, www.etn-net.org, ЕТН користи ово моћно средство за истраживање и прикупљање адреса потенцијалних чланова, на које упућује позиве и приступне формуларе. Тим путем је значајно увећано чланство, а у тој акцији је приступио и Музеј Војводине. Почев од неформалног оснивања 1991. године у Ерфурту, закључно са генералном конференцијом 2007. године у Лондону, одржано је укупно 14 конференција, као отворених платформи за цело чланство, места за размену информација и сарадњу и окупљање око пројеката. Уобичајена бројност је око 150 учесника, што би значило преко трећине од укупног чланства, с обзиром на укупну бројност од око 500 чланова.

Након седам година нашег партнерства у ЕТН, 2005. године, били смо учесници у слављу поводом јубилеја, *15-годишњице Мреже*, када је дошло до сагледавања дотадашњих резултата, као и стања у организацији у то време. Данас је зачуђујућа већ сама чињеница да је навршено, тада петнаест, а сада већ осамнаест година постојања и активности једног оваквог струковног удружења без неког стабилнијег финансирања својих пројеката. Иако је управна структура Европске уније у начелу стално подржавала овакву врсту активности, у неким периодима је изостајала било каква финансијска подршка. Формула Алијансе ЕТН-НЕТ, ограниченог деловања, првенствено на реализацији неколико конкретних пројеката[8] одређених партнера у бранши и у међувремену је замрла. Племенити циљеви европских интеграција и отвореност за сарадњу са непознатим и пасивнијим просторима, по правилу слабијег материјалног стања, захтевали су и изванредне напоре руководства да изводи затварање финансијске конструкције, углавном око позитивне нуле. У недостатку посебних дотација, већи терет би падао на платежније чланство Западне Европе, првенствено Немачке. Апелима су повремено налажени чланови ЕТН, донатори једнократних уплата, например у висини једногодишње или двогодишње претплате за *Текстилфорум* који је упућиван спонзорисаним члановима. На тај начин је активирана трајна достава публикације на адресу Музеја Војводине, која се инвентарише и чува у фонду Библиотеке Музеја. Услед слабијег стања и компликованих процедура трансфера новца у неким деловима Европе, уведена је категорија спонзорисаног чланства које се односи на неке земље Јужне и Источне Европе изван ЕУ. То подразумева покривање трошкова дистрибуције часописа као и преписке и доставе кварталних *Вести*. То је временом довело до расцепа у чланству којим је део оних најстаријих читалаца *Текстилфорум магазина*, још из осамдесетих година прошлог века, напустио ЕТН. Губитак значајног дела читалаца са немачког говорног подручја се временом надокнађује, мада веома споро, све већим пласманом издања на енглеском језику широм света. То показује колико је мало оних Европљана који отворено и активно делују преко својих локалних и културних граница или језичких баријера. У том смислу, већ крајем осамдесетих година, редакција *Текстилфорума* показује знаке замора и незадовољства услед понављања истих текстилних садржаја, засићеним читаоцима немачког говорног подручја. Надаље је, недвосмислено, укупан ангажман руководства био сконцентрисан на консолидацију успешног модела партнерства у Европи, независно од административних граница и на отварање према свету.

Оставши на истом развојном курсу, секретаријат пред јубиларном годином укратко резимира

свој развојни пут, кулминирајући 1996. године, са 593 члана, највећим делом институција, у 57 земаља света и амбициозним плановима за обезбеђење стабилних европских пројеката. НЕТ културна фондација основана ради остваривања комплементарног партнерства на развојним програмима текстилне културе, није обезбедила системска и трајна решења. Занос за високим циљевима је данас уступио место отрежњењу и суочавању са стварним могућностима, као и свести о вредностима постигнутог. То исказује смирен и разложан одговор Б. Штерк на једну иницијативу за преобликовање концепта ЕТН у правцу деоба на мање специјализоване подгрупе. Иако подржава могућност развоја специфичних интеркултурних радних група, предлагачу износи *вест* да та идеја није нова, већ да има и одређених резултата у том правцу. На основу свог искуства у вођењу Мреже, она са сигурношћу тврди да ЕТН, каква је данас, не треба мењати у некакав клуб истомишљеника, већ је очувати онакву каква јесте – као платформу различитих, чак и супротстављених интереса – ширећи идеју културе текстила у свој њеној различитости. Како сада не постоји ни једна друга *текстилна мрежа* оваквог профила и обима, која покрива целу Европу и комуницира са партнерима из целог света, сматра се најцелисходнијим одржавање и развијање концепта од кога, за сада, ни нема бољег.[9]

Активна комуникација и сарадња са наше стране траје почев од пријаве за чланство по позиву секретаријата ЕТН, а посредством В. Марјановић, тадашњег шефа Етнолошког одељења и кореспондента НЕТ-а (Мреже етнографских и културно-историјских музеја Европе),[10] 1998. године. Од тада се врши редовна преписка и извештавање о текстилним програмима у Војводини, као и достава података за ажурирање адресара чланства у Србији. Наша корист је у првој већој отворености према свету и новим изворима информација, према раније непознатој и недоступној грађи и литератури. Поступном набавком стручних монографија на тему историје и технологије текстила, систематизује се расположива литература у области текстилства.

Музеј Војводине је у бази података доступан свим врстама претраживања; има своје место у календару догађаја; функционише као контакт адреса у мрежи места везаних за текстилну културну баштину Србије. Резултат сарадње са ЕТН је и стални прилив публикација у Библиотеку Музеја Војводине, као и могућност набавке жељених наслова, што значајно допуњује расположиву референтну литературу на теме из области текстила и традиционалних текстилних технологија и музеологије.

Музеј Војводине је укључен у једногодишњи пројекат *Виртуелно путовање траговима ране текстилне индустријализације Европе*, у оквиру дугорочног програма *Европски путеви културе*, који је финансирала Европска комисија, кроз програм *Култура 2000*. Реализација 2002/2003. године представљала је другу фазу пилот пројекта *Европски путеви текстила*. Ово партнерство је подразумевало стручни рад стручњака из Мреже као њен удео, а покривање ефективних трошкова реализације као удео Европске комисије (*Култура 2000*). Пројекат је елаборирао као партнерство Мреже са својим члановима из 11 земаља Европе, укључујући Србију. Овако хетероген састав учесника, из различитих земаља на истом послу, био је јак аргумент пред Комисијом. Прецизан план динамике рада на пројекту,[11] избор учесника из различитих земаља, прецизна подела задатака и ажурна координација од стране подносиоца пројекта редакције *Текстилфорума*, резултирали су заокруживањем свих планираних послова и постављањем новог сегмента *Текстилних путева Европе* на интернет и то пре истека једногодишњег рока за реализацију. У Србији је представљено 9 значајних пунктова текстилне културе и баштине

на територији Србије (www.etn-net.org/routes/09) са енглеским и српским ћириличним текстовима. Музеј Војводине функционише као контакт адреса, а остали пунктови мреже у Србији са сопственим страницама, налазе се у бази података ЕТН са свим потенцијалима за сарадњу (Текстилни музеј у Стројковцу код Лесковца, Музеј Понишавља у Пироту, Музеј примењене уметности у Београду, Етнографски музеј у Београду, затим, Лесковачки сајам текстила, Фабрика тепиха Пролетер у Зрењанину и радионица за ручно ткање дамаста Дунав у Бездану). Као наставак рада на развоју ове презентације, у току 2003. године је изведена и локализација текстова Мреже за Србију на српску ћирилицу за четврти језик претраживања.[12] Као промотивни материјал издата је брошура[13] где су представљени концепција и циљеви пројекта, укључујући и приказе свих националних мрежа (CD у прилогу); а за сваки део мреже је штампан и посебан летак.

Одржавање веза са стручњацима сличних интересовања, колегијално пружање помоћи и конкретна сарадња током двогодишњих периода између генералних конференција, размена идеја, документације и грађе, заправо је суштински квалитет рада у Мрежи. Међутим, генерална конференција је место за смотру резултата и концентрацију идеја, предлога и договора за следећи међуконференцијски период. Учешћем на три генералне конференције почев од 2003. године у Прату (Италија), затим 2005. у Измиру (Турска) и 2007. у Лондону, промовисани су актуелни програми и резултати Музеја Војводине:[14]

- Учешће на 12. генералној конференцији 2003. године у Прату (Италија), када су промовисани тада актуелни резултати Музеја Војводине у области ћилимарства: монографија *Ћилимарство Срба у Војводини* др Мирјане Малуцков и тематска изложба *Ћилим Срба у Војводини 1850–1950* Б. Идвореан-Стефановић. Одређена интересовања за изложбу су изазвана већ ранијим најавама те је, по изласку из штампе, пропратни материјал био увелико достављен заинтересованим адресатима. На лицу места је такође раздељен промотивни материјал (CD, летак, укључујући и тридесет примерака каталога).
- На 13. генералној конференцији 2005. године у Измиру (Турска), реферат и слајд-презентација на тему *Српски ћилим у односу на оријентално ћилимарство*. На серији слајдова приказани су ћилимови који недвосмислено укључују територију Србије у област високо развијеног и распрострањеног ћилимарства. Ови очигледни докази померања западне границе ћилимарства у Европи значили су новину за многе учеснике. Како је укупан рад ове секције, од десетак излагања са презентацијама у трајању од 10 минута, у једној поподневној сесији, оцењен као веома успешан, договорено је да се на наредном заседању у Лондону таквом начину рада посвети више времена, а испоставило се чак цео дан и следеће преподне.
- Саопштење на 14. конференцији ЕТН 2007. године у Лондону, на тему *Архаичне текстилне традиције мултиетничке Војводине*, изложено је у форми иницијативе за сарадњу на развија-

Учесници ЕТН, конференције, Лондон 2007.

њу интерактивног каталога – типологије – преплетаја у традиционалном ручном ткању на нивоу Мреже. Идеја је да такав каталог, у одређеној локалној средини, функционише као приручник приликом стандардне обраде текстилних музеалија, за идентификацију варијаната преплетаја; а са друге стране, на интернационалном нивоу, такав интерактивни каталог може бити извор за проучавање техника ткања, непосредно доступан на Мрежи. Присутнима су подељене штампане копије презентације.

Сенка над задовољством због успешног рада скупа је чињеница да су на овом скупу била присутна само два учесника из земаља ван Европске уније (Србије и Грузије), што је поново покренуло преиспитивање стања и услова за остваривање концепта и циљева асоцијације.

За следећи скуп, планиран за јун следеће године у Линцу и оближњем Хаслаху, главном текстилном центру Горње Аустрије, централна тема је *Културни препород старих текстилних центара* са циљем повезивања сличних пројеката на европском нивоу. Овакав програм укључује уметнички, образовни, туристички сектор, а подразумева и значајну улогу музеја у ревитализацији таквих центара. С обзиром да код нас пројекти оживљавања текстилних традиција спадају у стратешке правце развоја и у нашим круговима је реално очекивати значајније интересовање за успешне моделе овог типа, што домаћин предстојећег скупа ETN несумњиво јесте.

НАПОМЕНЕ

[1] Све послове везане за ову сарадњу за сада обавља аутор овог текста Б. Идвореан-Стефановић, етнолог Одсека за текстилну радиност и занате Етнолошког одељења Музеја Војводине.

[2] CITAM (International Centre of Ancient and Modern Textile Art, Lausanne, Switzerland); Central Museum of Textiles, Lodz, Poland; Nederlands Textielmuseum, Tilburg, Netherlands; Textile Collection, Szombathély; Hungary; [иницијатор] Textilforum e.v. Hannover, Germany.

[3] Од којих се Доменико Ронкони залагао за успостављање културних веза међу Европљанима кроз програм *Европски путеви културе* (у његовој надлежности), а Мајкл Томас је у том смислу истакао одличан пример, управо актуелан у овим круговима, пројекат *Пут свиле*. Уз стратегију повезивања са развојем модерног културног туризма, суштина идеје је заштита и очување споменичке баштине и развој културне размене на тој основи.

[4] Доста година касније, тек 1998. ETH са свим својим комуникацијским потенцијалима учествује у реализацији финског пројекта *Linen on net*.

[5] Актери Мреже парафразирали су речи Џона Ф. Кенедија, које је изрекао за време кризе у САД: *Не питај шта други треба да уради за тебе, већ се питај шта можеш урадити за своју мрежу*. Указују на пасивност које је честа у редовима текстилних одељења музеја или образовних установа, из разлога што њима, по правилу, руководе стручњаци другачијих профила, недовољно стручни и заинтересовани за специфичности текстилне културе и баштине, или подцењују значај интернационализације резултата у својој средини.

[6] Говорећи о производњи текстила, као предмету интересовања ETH, подразумевамо све специфичне струке у производном ланцу, од производње предива до израде готовог производа (одевни предмети, текстилно покућство и тканине за употребу у радним процесима).

[7] Приручник *Organizers of Textile Events in Europe*, ETN 2000, Hannover 1998; Интернет презентација остварена на основу финансијске подршке Европске комисије, *Kaleidoscope '97*, данас је незаменљива могућност да се *Регистар текстилне културе Европе* стави свима на увид и располагање. Огласна табла је медијум за обраћање целом чланству, а адресар за одабир контакта у складу са стручним инретесовањима. Секретаријат у Хановеру – модератор – помаже и често директно упућује на праву адресу.

[8] IMATE (Развојне мултимедијалне технологије у текстилном образовању) пројекат који је изведен у сарадњи са финским пројектом *Лан на мрежи*, финансиран у оквиру ЕУ програма, *Рафаел*; да би рад Фондације био окончан са реализацијом две серије пилот модела *Текстилних путева Европе*. Ова специфична мрежа се надаље развија укључивањем нових сегмената о трошку оних који јој приступају.

[9] Организациони концепт ETH послужио је као модел за оснивање нове Текстилне мреже: RED Textilia Ibero-americana, Costa Rica.

[10] Асоцијација основана 1993. године у Паризу, активна до пред крај деведесетих година, од тада нема нових трагова на интернету.

[11] Пројекат са свим прилозима достављен је учесницима у пројекту, те смо се сами могли уверити у доследност у реализацији, у свим детаљима, како је прецизирано у усвојеном конкурсном захтеву.

[12] Локализација на српски, као четврти језик претраживања у пројекту, била је прво искуство са инсталацијом ћирилице, а пре тога су рађене само локализације на шпански и каталонски језик.

[13] ETN, European Textile Routes, кратки приказ пројекта *Industrial Heritage Routes* (на примеру текстилне баштине), Project 2002, DGX, Culture 2000.

[14] Реализацију ових активности је омогућио Покрајински секретаријат за образовање и културу Извршног већа Војводине, кроз финансирање програма Музеја Војводине (2002, 2003, 2005. и 2007. године); трошкове дела истраживања и прикупљања грађе за приказ текстилних пунктова на територији уже Србије, покрило је Министарство културе Србије 2002. године).

Братислава Идвореан-Стефановић

ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ИЗ ЗРЕЊАНИНА НА ПРИМЕРУ ИЗЛОЖБЕ СЛИКА ВЛАДИМИРА ВЕЛИЧКОВИЋА

УВОД

Овај рад обрађује тему односа с јавношћу у музејима, њихов историјат и проблеме којима се баве. На примеру изложбе слика Владимира Величковића у Народном музеју у Зрењанину анализирала сам све аспекте свог рада на односима с јавношћу у промовисању активности Музеја. Уједно, овај рад даје осврт на рад зрењанинског Народног музеја пре и после отварања радног места стручног сарадника за односе с јавношћу.

ИСТОРИЈАТ ОДНОСА С ЈАВНОШЋУ

Ако се односи с јавношћу посматрају као убеђивање јавности ради промене њеног става онда се односи с јавношћу могу пронаћи и хиљадама година уназад кроз историју људске цивилизације. Значајан тренутак за односе с јавношћу, по Е. Л. Бернејсу, била је Француска револуција која по први пут уводи термин „јавно мњење“ и чија Декларација о правима човека као једно од најважнијих начела наводи право на слободно изражавање мисли. Једно од најснажнијих оружја Француске револуције били су односи с јавношћу јер је путем књига, памфлета, новина, позоришта, чак и фризура, обликовано јавно мњење и заступане су нове, револуционарне идеје.

У новијем добу 1923. година истиче се као почетак „професионалних“ односа с јавношћу. То је година када је из штампе изашла књига *Кристализација јавног мњења* Едварда Бернејса. Био је то први прави уџбеник који се бавио праксом односа с јавношћу.

Тек после Другог светског рата односи с јавношћу доживели су свој велики узлет у САД и Великој Британији. Током Другог светског рата служба за односе с јавношћу при влади Велике Британије послужила је као пример могућности утицања на јавно мњење и након завршетка рата локалне власти и многи владини органи оформили су своје службе за односе с јавношћу.

Постоје многе дефиниције односа с јавношћу, али бих ја издвојила дефиниције Сема Блека, аутора књиге *Односи с јавношћу*:

„Пракса односа с јавношћу је уметност и знање којим се, кроз узајамно разумевање засновано на истинитом и потпуном обавештавању, постиже хармонија са околином.“ (стр. 11)

„По својој стратешкој функцији, односи с јавношћу се морају бавити сређивањем односа између организације и њене околине или још одређеније, њеним везама и са унутрашњим и са спољним кључним стратешким циљним групама. Или другим речима, односи с јавношћу треба да представљају мост између унутрашње перспективе организације и њеног спољног позиционирања.“ (стр. 16)

ОДНОСИ СА ЈАВНОШЋУ У МУЗЕЈСКИМ УСТАНОВАМА

Током прошлог века у раду музејских установа дошло је до великих промена. Музеји су, да би привукли публику, морали да се мењају, како свој однос према посетиоцу тако и према експонатима. Од половине прошлог века поред традиционалних

музејских послова који обухватају истраживање, прикупљање, конзервацију и чување музејских експоната велики значај дат је и активностима које за последицу имају презентацију и комуникацију са публиком. Односи с јавношћу су „најмлађи изданак на музејском стаблу“ и израз су потребе музеја за јавном пажњом и истицањем своје јединствености.

„Обраћање грађанину није само обавештавање о понуди него се догађа као грађење доброг односа. У касним педесетим годинама прошлог века у САД су се многи музеји 'полако почели помицати из уске сфере рекламе у шире подручје јавних односа'. Данас су маркетиншки односи с јавношћу у успону по важности и важан део маркетинга.“ (Томислав Шола, *Маркетинг у музејима*, стр. 285)

У развијању свог односа са савременим човеком успешан музејски маркетинг искористио је и користи телевизију и остале медије који су почели свој велики успон у последњем кварталу XX века. Седамдесетих година прошлог века у америчким музејима су ангажоване посебне агенције за односе с јавношћу ради организовања медијских кампањи поводом великих музејских изложби. Тада су се појавили и први музејски професионалци за односе са јавношћу и маркетинг. У оквиру Међународне музејске организације (*International Council of Museums – ICOM)* 1974. године створен је међународни Комитет за маркетинг и односе са јавношћу *(Marketing and Public Relations – MPR)*, који се специјализовао за делатност маркетинга и односа са јавношћу у музејима. У оквиру *ICOM*-а одржавају се сваке године стручне конференције, а данас су се музејски маркетинг и односи са јавношћу афирмисали и постали интегрални део светске музејске институције.

Томислав Шола у књизи *Маркетинг у музејима* представља посебне поступке у односима с јавношћу који се могу преклапати са другим пословима музеја: публикације (званична обавештења, извештаји, брошуре, постери..), односи са заједницом (контакти с појединим групама, саветодавним телима), односи с медијима (интервјуи, конференције за штампу, тематске радио/ТВ емисије), догађаји (семинари, говори, разговори, предавања, сусрети), приче из струке занимљиве за медије, изложбе уз музејска предавања, симпозијуми и конференције, организована вођења, видео-програми, представљање научника и уметника, дани бесплатног уласка у музеј, радионице, позивнице, честитке, обавештења, догађаји просторно и/или организационо везани за музеј, учествовање на сајмовима, појављивања ВИП-а, представљање нових производа, представљање предности коришћења музеја и излагање специјалних или специфичних збирки.

„Поред уобичајене, основне, улоге музеји су постали флексибилнији, осетљивији на простор и време у којем постоје, више се прилагођавају животу, потребама и жељама својих корисника.“ – Нелсон Гудман (*The End of the Museum*; Клод Жилбер, *Музеј и публика*)

Нова знања, значења и нова открића мењају начин презентације музејских предмета – за допуну поставкама и изложбама све чешће се користе фотографије, слајдови, мапе, цртежи или дијаграми, а све више се даје акценат интерактивном учешћу посетилаца, компјутерској анимацији, видеофилмовима, DVD-у и другим филмским пројекцијама, симулацијама ситуација, личним сведочењима и слично. Поједини музеји излажу копије експоната да би деца, слабовиди и слепи могли да осете о чему је реч. Музеји су све чешће организатори различитих предавања, симпозијума, конференција, округлих столова, разноврсних разговора и сусрета (са уметницима, познатим личностима из света културе и медија, донаторима, спонзорима или другим угледним особама). Књижевне вечери, филмске, видео или ДВД пројекције подстичу публику на нова сазнања. Интерактиван однос музеј-посетилац доприноси позицирању музеја у друштву, повећава углед и даје му публицитет – то су афирмисани начини стварања и неговања публике, као и обликовања јавног мњења утичући на циљне групе музеја.

ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ ЗРЕЊАНИН

У зрењанинском Народном музеју радно место стручног сарадника за односе с јавношћу отворено је у јануару 2006. године док је од септембра 2005. до јануара 2006. године тај посао био хонорарно плаћан. До тада посао који се односио на контакте са медијима обављали су секретар Народног музеја и кустос-педагог. Самим увођењем радног места стручног сарадника за односе с јавношћу и ангажовањем особе која ће се бавити само овом врстом посла један је искорак ка модернизацији музејске делатности. Овај искорак је награђен, јер је Народни музеј Зрењанин, добитник награде „Златни добош“ за 2006. годину, коју додељују

зрењанински новинари и стручњаци за маркетинг, окупљени у агенцији „Мост медија“. Награду (плакету и уметничку слику) је поред осталих добио и Народни музеј Зрењанин – за успешну сарадњу са медијима и пласирање активности Музеја у јавности током 2006. године.

Активности Музеја после отварања изложбеног Салона у приземљу зграде који има веома атрактивну локацију, наиме налази се на самом градском тргу, ређале су се врло брзим ритмом. Број посетилаца се нагло повећао, захваљујући како бројним и атрактивним изложбама, тако и активностима међу којима посебан значај имају акције Педагошко-информативне службе усмерене ка најмлађим Зрењанинцима. Односи с јавношћу имају значајну улогу у повећавању броја посетилаца Музеја. Грађани Зрењанина на време и константно су обавештавани о програмским активностима Народног музеја, тако да се и сама слика о музеју, као једној активној установи културе и примамљивом простору који треба посетити и упознати, мењала током године. Сама чињеница да је различите садржаје у Музеју видело преко 85.500 посетилаца у току 2006. године говори пуно, узимајући у обзир да је Зрењанин град који броји 80.000 грађана.

Један од сегмената који је од велике важности у односу с медијима јесте свеобухватан и прецизан списак медија и дописника. Када сам почела да радим у музеју први корак био ми је да направим списак свих новина, радио и тв станица у Зрењанину и да успоставим лични контакт са новинарима тих медија. Временом се списак проширивао и на медије из Београда и Новог Сада и сада броји преко 200 имена, и-мејл адреса и бројева телефона.

ИЗЛОЖБА СЛИКА ВЛАДИМИРА ВЕЛИЧКОВИЋА

У Салону Народног музеја Зрењанин 14. јуна 2006. године у 19 часова отворена је изложба Владимира Величковића. Ову изложбу Народни музеј организовао је заједно са Јасмином Туторов, ликовном критичарком из Зрењанина.

Владимир Величковић (рођен 1935. г.) завршио је у Београду студије архитектуре и био сарадник Мајсторске радионице Крсте Хегедушића у Загребу. Од 1966. године живи и ради у Паризу, где је осамнаест година био професор на Академији лепих уметности. До сада је учествовао на преко 600 изложби широм света. Члан је Српске академије наука и уметности од 1984. године.

Одликован је многобројним признањима: највишим француским признањем у области културе и уметности *Commandeur dans l’ordre des Arts et des Lettres*, одликован је Орденом уметничког рада (1984), такође једним од највиших француских признања, а добитник је и престижне Хердерове награде (1987). Владимир Величковић 2005. године постао је члан Француске академије наука и уметности, престижне институције старе три века.

На изложби која је отворена у Народном музеју Зрењанин Величковић се представио са темама на којима људско насиље добија цивилизацијске размере. То су катастрофе ратног уништења и циклус „Распеће Христово“.

Изложба је обухватала 31 слику:

1. Рана, 1997, уље / платно, 35×27 cm
2. Излаз, 1988, уље / платно, 198×146 cm
3. Распеће, 1997, уље / платно, 325×225 cm
4. Рана, 1999, уље / платно, 210×150 cm
5. Рана, 2003, уље / платно, 198×146 cm
6. Рана, 1999, уље / платно, 198×146 cm
7. Рана, 1997, уље / платно, 325×225 cm
8. Гавран, 2000, уље / платно, 61×46 cm
9. Тело, 2004, уље / платно, 210×150 cm
10. Тела, 2003, уље / платно, 210×150 cm
11. Глава, 2000, уље / платно, 210×150 cm
12. Тела, 2004, туш / папир, 103×66 cm
13. Тела, 2005, туш / папир, 103×66 cm
14. Тела, 2005, туш / папир, 103×66 cm
15. Пожар, 2003, уље / платно, 61×46 cm
16. Опасност, 2005, уље / платно, 61×46 cm
17. Гавран, 2003, уље / платно, 61×46 cm
18. Пожар, 2003, уље / платно, 210×150 cm
19. Гаврани, 2003, уље / платно, 210×150 cm
20. Гаврани, 2001, уље / платно, 250×500 cm
21. Гриневалд, 2003, акрилик / папир, 103×66 cm
22. Гриневалд, 2004, акрилик / папир, 103×66 cm
23. Гриневалд, 2004, акрилик / папир, 103×66 cm
24. Гриневалд, 2003, акрилик / папир, 103×66 cm
25. Гриневалд, 2003, акрилик / папир, 103×66 cm
26. Гриневалд, 2003, акрилик / папир, 103×66 cm
27. Гриневалд, 2004, акрилик / папир, 103×66 cm
28. Гриневалд, 2003, акрилик / папир, 132×103 cm
29. Гриневалд, 2005, уље / платно, 61×46 cm
30. Гриневалд, 2005, уље / платно, 61×46 cm
31. Гриневалд, 2004, уље / платно, 210×150 cm

Изложба радова Владимира Величковића разликује се од осталих изложби организованих у

Салону Народног музеја пошто аутор спада у савремене српске сликаре.

Изложба је била постављена у Салону Народног музеја у периоду од 14. 06. до 25. 07. 2006. године, када ју је видело 4.232 посетиоца. На отварању су говорили Божидар Воргић, директор Народног музеја, Јасмина Туторов, ликовни критичар, Рудолф Бркић, сликар и сам аутор слика Владимир Величковић, док је на самом отварању изложбе забележен рекордан број од 700 посетилаца.

Укупан број посетилаца на овој изложби није репрезентативан у смислу великог одзива, а разлог видимо у томе што је изложба отворена пред сам почетак школског летњег распуста, тако да је број организованих посета зрењанинских школа био релативно мали. Сматрамо да је успех ипак то што је број појединачних посетилаца велик, јер су они у Салон музеја дошли из баш разлога да погледају ову изложбу.

ОРГАНИЗОВАЊЕ МЕДИЈСКЕ КАМПАЊЕ ЗА ИЗЛОЖБУ СЛИКА ВЛАДИМИРА ВЕЛИЧКОВИЋА

План за организовање медијске кампање

Медија план, који се прави на почетку сваке акције коју Народни музеј спроводи, за изложбу слика Владимира Величковића обухватао је анализу неопходних медија и новинара који се требају контактирати, као и планирање на који ће начин информација о изложби бити пласирана до свих циљних група, како у Зрењанину, тако и у Београду и Новом Саду, јер је ова изложба имала велики значај за културну сцену целе Србије. Стратегија је обухватала обавештење за медије, организовање конференције за новинаре, рекламне спотове, штампање и слање позивница путем обичне и електронске поште на све релевантне адресе, штампање плаката и банера.

Обавештење за медије (press release)

Први корак био је писање обавештења за медије и његово слање. Текст обавештења обухватао је све релевантне податке о изложби, њеном отварању, аутору и организаторима изложбе. Начин слања тог обавештења био је: електронским путем (мејлом), факсом, телефонски и кроз лични контакт. Пошто је изложба била велики културни догађај, позив је упућен редакцијама културе и информативним рубрикама. Наравно, користила сам своју већ постојећу базу података са списковима и контактима медија, која се редовно ажурира и допуњава. Једна од од основних ствари за овај посао је постојање и успостављање контакта са новинарима и различитим медијима.

Конференција за новинаре

Други корак био је организовање конференције за новинаре која је реализована уз помоћ агенције „Мост медија“. Конференција је организована у аутентичном амбијенту Сталне поставке Народног музеја, у просторији у којој су изложена дела Ликовне збирке зрењанинског Музеја, 12. јуна 2006. године, док је позив за конференцију медијима послат у петак, 9. јуна 2006. Позив је послат свим медијима, дописницима из Зрењанина, као и њиховим редакцијама у Београду и Новом Саду. На конференцији су били присутни:

Телевизија – представници локалних телевизијских кућа (КТВ, РТВ Сантос), Супер ТВ, РТС-а

Новине – дописници и новинари из Зрењанина (локални лист Зрењанин, Политика, Борба, Блиц, Дневник, Глас јавности, Грађански лист, Magyar Szó, Press)

Радио – Радио Зрењанин, Слободна Европа, АНЕМ, Федра, Радио 202.

Као резултат конференције којој је и био циљ да се догађај што боље најави уследила је врло добра заступљеност најаве у медијима свих врста.

Организована је још једна конференција за новинаре (отворена и за заинтересоване посетиоце) после отварања изложбе, 14. јуна 2006. са почетком у 20 часова, у Сталној поставци, на којој је био присутан и Владимир Величковић. Та конференција пружила је прилику новинарима и свим осталим присутнима да поставе питања познатом сликару. Имали смо веома лепу реакцију на ову другу конференцију од стране посетилаца који су могли да разговарају са овим великим српским уметником.

Рекламни спотови

Урађен је рекламни спот за отварање изложбе Владимира Величковића у трајању од 1 минута који је прослеђен локалним телевизијама ради емитовања. Телевизије КТВ и Сантос емитовале су најаву три до пет пута у поподневним и вечерњим терминима.

Такође, након отварања изложбе урађен је рекламни спот који је током трајања изложбе био емитован на локалним ТВ станицама.

Позивница

Позивнице су штампане у тиражу од 700 примерака. За слање позивница коришћени су већ постојећи спискови са адресама, који се у зависности од изложбе или акције користе. У овом случају позивнице су послате:

- новинарима, дописницима и редакцијама културе и информисања у Београду и Новом Саду
- по списку званица самог аутора, Владимира Величковића
- локалној самоуправи
- музејима и галеријама Србије
- члановима АИЦА-е
- члановима УЛУС-а и УЛУПУДС-а
- зрењанинским сликарима
- пријатељима музеја
- директорима средњих и основних школа у Зрењанину
- предавачима ликовног у зрењанинским средњим и основним школама
- предавачима историје у зрењанинским средњим и основним школама.

Позивница је у електронском облику послата на преко 700 и-мејл адреса које сачињавају мејлинг листу Народног музеја.

Као додатак уз позивнице које су послате обичном и електронском поштом у Београд било је обавештење да ће за све заинтересоване бити организован аутобуски превоз (који смо обезбедили уз помоћ Нафтагаса и локалне самоуправе) на дан отварања изложбе у 17 часова са поласком испред Цркве светог Марка.

Плакат

За ову прилику иштампано је 30 плаката који су излепљени на огласним таблама као и на специјалним носачима плаката у центру Зрењанина.

Банер

Народни музеј Зрењанин за сваку своју изложбу штампа банер величине 2×1,5 m који се поставља изнад улаза у изложбени Салон. На тај начин се пролазницима скреће пажња на актуелне изложбе у Салону. На исти начин је урађен и банер за изложбу слика Владимира Величковића.

МЕДИЈСКИ ИЗВЕШТАЈ

Телевизија

1.	РТВ Сантос	емитовање рекламних спотова	
2.	КТВ	емитовање рекламних спотова	
3.	РТС	интервју	новинари: Никола Мирков, главни и одговорни уредник културног програма Данијела Пурешевић, уредник редакције за културу
4.	РТС	прилог, Дневник 3	дописништво РТС-а из Зрењанина
5.	Супер ТВ	прилог	Digital Still
6.	КТВ	гостовање	новинарка: Тања Прекајски
7.	КТВ	прилог	новинарка: Тања Прекајски
8.	РТВ Сантос	прилог	
9.	ТВ Нови Сад	интервју	новинарка: Софија Љуковчан, редакција за културу

Радио

1.	Радио „Зрењанин“	најава	емитована приликом сваког читања вести
2.	Радио 202, Београд	најава	
3.	Радио Нови Сад	најава	
4.	Радио Нови Сад	интервју	
5.	Слободна Европа	вест	
6.	Радио Федра	најава	
7.	Рез радио	најава	
8.	Радио „Зрењанин“	вест	

Новине

У новинама, дневним, недељним и месечним, изашло је 24 текста везана за изложбу слика Владимира Величковића у Народном музеју Зрењанин. Оно што је значајно је да већина новина у којима су текстови изашли није локалног карактера и да су то новине које се дистрибуирају у целој Србији. Треба напоменути и да је црногорска Побједа објавила текст.

1.	Политика	8. јун 2006.	најава
2.	Зрењанин	9. јун 2006.	најава
3.	Грађански лист	?	најава
4.	Данас	10-11. јун 2006.	најава
5.	Борба	12. јун 2006.	најава
6.	Блиц	12. јун 2006.	најава
7.	Вечерње Новости	13. јун 2006.	најава
8.	Блиц	13. јун 2006.	текст - најава
9.	Дневник	13. јун 2006.	најава
10.	Политика	15. јун 2006.	вест (најава на насловној страни)
11.	Зрењанин	16. јун 2006.	извештај са отварања (најава на насловној страни)
12.	Дневник	16. јун 2006.	детаљ са отварања
13.	Политика	16. јун 2006.	извештај са отварања (на целој страни)
14.	Вечерње Новости	16. јун 2006.	извештај са отварања
15.	Дневник	17. јун 2006.	извештај са отварања (најава на насловној страни)
16.	Политика	17. јун 2006.	насловна страна; слика Владимира Величковића на првој страни Културног додатка
17.	Данас	17-18. јун 2006.	Културни водич
18.	Блиц	19. јун 2006.	Аплауз
19.	Зрењанин	23. јун 2006.	текст о изложби
20.	Побједа	1. јул 2006.	текст (најава на насловној страни)
21.	Политика	9. јул 2006.	репортажа
22.	Блиц	19. јул 2006.	текст
23.	Зрењанин	21. јул 2006.	текст
24.	НИН	20. јул 2006.	репортажа
25.	Данас	29-30. јул 2006.	преглед
26.	Зрењанин	4. август 2006.	текст о изложби која је пренешена у Галерију Музеја града Новог Сада

Web

1.	Б92	9.	Сајт листа Зрењанин
2.	Новине Торонто	10.	Сајт листа Борба
3.	SeeCult	11.	Сајт листа Политика
4.	PressRADIOnica	12.	Сајт листа Вечерње Новости
5.	Званична презентација општине Зрењанин	13.	Сат НИН-а
6.	Арт магазин	14.	Сајт Блица
7.	Сајт листа Данас	15.	Сајт листа Глас јавности
8.	Сајт Дневног листа Побједа (ЦГ)	16.	РТС - вести

DVD презентација

По завршетку изложбе слика Владимира Величковића припремљено је DVD издање које обухвата рекламне спотове, прилог који је емитован на Супер телевизији, снимак саме изложбе постављене у Салону Народног музеја, фотографије са отварања и press clipping. Ова DVD презентација продаје се у Салону Народног музеја и то је један од начина промоције нашег музеја. Коришћењем савременог средства за комуникацију какав је DVD показујемо нашу спремност за модернизацијом приступу публици и промоцији музеја.

ЗАКЉУЧАК

Резултат интензивне медијске кампање која је вођена поводом изложбе слика Владимира Величковића је велики број новинских текстова, телевизијских најава и прилога, телевизијских емисија, веб најава. Број посетилаца на овој изложби није рекордан за Народни музеј Зрењанин, али ова изложба свакако спада међу посећеније изложбе које је Народни музеј Зрењанин организовао. Пошто је она грађанима Зрењанина била доступна у летњем периоду, дакле за време школског летњег распуста, највећи је проценат појединачних посета што је веома значајно за анализу посете, јер то представља реалан резултат како медијске кампање вођене пре и током изложбе као и показатељ значаја ове изложбе.

Отварање изложбе слика Владимира Величковића, као и сама изложба, у Народном музеју проглашена је за један од најважнијих културних догађаја у Републици Србији у 2006. години.

На примеру медијске кампање вођене за изложбу Владимира Величковића приказала сам активности које иначе спроводим као најаву сваке изложбе коју Народни музеј Зрењанин организује. Резултат је боља информисаност грађана Зрењанина али информације исто тако стижу и до многих новинара и стручних лица као и грађана Београда и Новог Сада и целе Србије, што доприноси промоцији рада зрењанинског Народног музеја, а тако и музејске делатности уопште.

Сања Врзић

ИЗЛОЖБА ФОТОГРАФИЈА „КУЛТУРНА БАШТИНА ВРБАСА“, ВРБАС, 21. МАЈ – 31. ЈУН 2007.

У Музејској збирци Културног центра Врбаса, 21. маја 2007. године отворена је изложба фотографија „Културна баштина Врбаса“. Ова изложба припремљена је поводом Међународног дана музеја, 18. маја, који је за тему имао универзалну баштину. Као и претходних година Врбас је дао свој допринос у обележавању овог значајног датума, подсећајући на значај музејских институција, музејске културе и очувања културног наслеђа.

Аутори ове изложбе, Драгица Вукотић, Павле Орбовић и Весна Гргуровић, покушали су, путем фотографије и каталога, на најбољи могући начин, да прикажу културно благо које Врбас поседује, уједно настојећи да пренесу поруку посетиоцима да су и они сами, дакле сваки појединац, како ствараоци тако и чувари културних добара.

Припреме за изложбу подразумевале су вишемесечно снимање објеката и незахвалан посао одабира фотографија које је требало да буду изложене. Сигурно се може наћи замерка зашто нешто што јесте вредно није нашло своје место на овој изложби. Такође, насеља општине имају много више знаменитости које треба да покажу него што овом приликом јесу. Недостатак простора оправдава ову чињеницу, а оставља и место за неку нову сличну изложбу као наставак приче. Изузетно квалитетан каталог са текстом на српском и енглеском језику (превод Марина Живановић) и мноштвом фотографија у боји, и по завршетку изложбе остаје као драгоцен преглед културног наслеђа Врбаса. Стање у којем се налазе културна добра разликује се од случаја до случаја, нажалост, више лоше него добро. Зато основна порука ове изложбе јесте *да се пробуди савест и свест о одговорности сваког појединца за опште културно наслеђе, али и целокупне људске заједнице за свако појединo културно добро*. А потврду да је овом изложбом учињен помак дали су и Љиља Тадин,

археолог и Богдан Јањушевић, историчар уметности Покрајинског завода за заштиту споменика културе, надлежни за подручје Врбаса, који су отворили изложбу.

У свечаној сали Музејске збирке, у деветнаест рамова било је распоређено 70 фотографија формата А3. Почевши са најзначајнијим археолошким локалитетима, Чарноком и Шуваковим салашом, детаљима са ископавања и репрезентативним археолошким материјалом (псеудофибула са циглане „Полет“, златне игле из Змајева...) аутори су нас уводили у причу стару преко два миленијума. Археолошки локалитети одличан су пример за покретање расправа о значају културних добара, тачније, о односу који постоји према њима. У Врбасу је пример за „бригу“ о културном наслеђу локалитет „Чарнок“, културно добро од великог значаја, који је, одлуком СО Врбас, додељен на старање Покрету горана Врбаса!

Посебно место, својом бројношћу, заузели су верски објекти који се налазе у граду и који су сведоци да је Врбас одувек био довољно велики и широк да прими припаднике свих вероисповести, од средњовековних православаца најстаријег Врбаса, преко евангелиста, реформатора, гркокатолика, римо-католика, Јевреја, па и других који нису имали свој храм. У причи о црквама посебну вредност имају два октоиха, штампана у Венецији почетком и средином 16. века, која се налазе у православној цркви у Равном Селу и веома су добро чувана. Да сада све ипак није онако како би требало да буде, упозоравају фотографије унутрашњости евангелистичке цркве у самом центру Врбаса које говоре о немару и недостатку пажње према наслеђу једне верске заједнице која у Врбасу више не постоји. Слично би се могло рећи и за стуб-споменик, посвећен некадашњој јеврејској заједници. Овај стуб некада се налазио на улазу у синагогу, која је срушена 1948. године. Не постоји оправдан разлог за рушење овог храма, а о споменику се не води посебна брига.

Као репрезенте музејског фонда, аутори су одабрали фото-апарат Јожефа Пехана, јединствени дрвени усисивач – такође породице Пехан, путну пеглу на плин, немачки осликан орман са краја 18. века, намештај апотеке Милете Лесковца израђен у Бечу крајем 19. века, и на крају „краљицу пећи“ са краја 19. тј. почетка 20. века, која се налази(ла) у вили шећеране, а којој се током приватизације фабрике губи сваки траг (!). Судбина ове пећи говори о томе колико су културна добра угрожена и колико је низак ступањ схватања значаја културног наслеђа у нешем народу. Не нарочито светло место у овој причи заузимају, некада понос града, врбаске виле, фасаде и фасадни украси. То су сведоци градитељских способности, те смисла и осећаја за лепо оних који су у настанак и развој Врбаса улагали знање, љубав и посвећеност. Врбас је почетком 20. века имао фабрику цементне галантерије. Примери производа ове фабрике говоре о непоновљивости једног времена и вредностима једног система. Строга правила везана за изглед куће и уређење улице и града, која су некада постајала, уместо да се развијају и напредују, као да падају у заборав. Преко ноћи грациозне фасаде бивају наружене савременим детаљима и бљештавим рекламама, у намери да привуку купце... Боља је судбина објеката у којима су смештене државне институције, а као посебан пример може се издвојити вила у којој се налази Врбас-гас, која је непосредно пред отварање

изложбе засијала у новом руху, али у складу са старим изгледом. Такође, с поносом, могу се поменути зграда гимназије из 1888. године и ватрогасни торањ из 1938. године, које су приказане у првобитном и садашњем издању. Најмање што можемо да учинимо јесте да ослушкујемо поруке које нам кроз грађе дошаптавају необичне фигуре анђела, лавова, мушкараца и жена, да сачувамо трагове прошлости и лепоту старих грађевина.

Место на овој изложби, позитивним примером бриге и старања о културном наслеђу, заслужили су и Ракићев салаш код Змајева и ветрењача са ботаничком баштом у Равном Селу.

Од бројних личности које су задужиле овај град уградивши у њега део свог живота, због ограниченог простора, место на изложби нашли су само Јожеф Пехан, сликар, са своја три дела (*Аутопортрет*, *Купачице* и *Мајка*) и Јожеф Киш, пројектант Великог бачког канала и многих значајних објеката, како у Врбасу, тако и широм Војводине, са два дела: првом преводницом на каналу у Врбасу и грко-католичком црквом у Куцури. Оба Јожефа повезала су нас са Европом: један невидљивим али снажним путевима уметности, а други воденим путем, омогућивши нам развој и процват града. И на ова два примера, нажалост, можемо да се осврнемо као на примере небриге и непажње. Канал који је, као што је речено, повезао Врбас са Европом, данас је једна од њених црних тачака. Слике Јожефа Пехана још увек нису на једном месту, а један део је украден.

Прича о културном наслеђу Врбаса завршава се фотографијама трију споменика – Јожефа Киша, Јожефа Пехана и споменика посвећеног обележавању 150 година од досељавања Немаца у ове крајеве.

Музејски радници Врбаса учинили су важан корак у раду на очувању културног наслеђа. Изложба може да се схвати и као својеврсна опомена да морамо упознати и чувати своју прошлост чији смо творци и коју остављамо потомству и да је са пажњом доброг домаћина морамо чувати и сачувати. Да смо само карика у ланцу која мора бити довољно јака да би могла да се настави. Остаје нам још да се надамо да је барем део посетилаца изложбе понео у себи поруку и да ће прича о буђењу свести и савести да заживи.

Весна Грīуровић

XI ЛИКОВНА КОЛОНИЈА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Једанаеста по реду Ликовна колонија Музеја Војводине одржана је 27–31. августа 2007. у прелепом амбијенту дворца у Кулпину. Временски она представља јубилеј од 10 година трајања, јер је прва колонија основана 1997. године. Оснивач је имао у плану ретроспективну изложбу, коју је пратио одговарајући каталог за крај године, о чему је писано у осврту на *Изложбу 10 + 1 Ликовне колоније Музеја Војводине*.

За разлику од претходних сазива овог пута је било више учесника, тачније 16 уметника, сликара, графичара, вајара, примењених уметника, углавном припадника млађих генерација за разлику од ранијих сазива. На овој колонији учествовала је Дина Барешић, примењени уметник, која је дала успело идејно решење за накит (три комплета рађена од конопље, лима и камена), док је Јелена Вуковић академски графичар била инспирисана пољопривредним алаткама из кулпинског Музеја. Већина уметника идеје за своја дела налази у (псеудо) прошлости, на пример мр Драган Миличић, академски графичар, направио је успелу симбиозу молераја из словачке собе и равнице, потом Јелена Добровић на својој слици приказује занимљив призор просидбе „изобичавајући“ је присуством осамнаестовековне гиљотине. Овој генерацији припада и Петар Мирковић, вајар и сликар, који опредмећује идеју „модерног“ села кроз видео/компјутерске игрице, сакупљањем карактеристичних предмета и симбола. Слично, скоро плакатски, њиве и равницу види млади графичар Димитрије Ћурчић.

Ехо предака прожима дело Љубице Ђурђев; размишљања о животу и судбини човека и његовим страдањима као вечитим темама потврђује се у сликама Горана Кнежевића, магистра графике, у триптиху цртежа Жељка Савића под називом „Чувари тајни“, као и у сликама слова-фигура познатог вајара Саве Халугина. Препознатљив стил рада

старије генерације уметника одликује, на пример слике Петра Мојака као и слике цвећа керамичарке Аранке Мојак, сталних гостију наших колонија.

Природу и лепе крајолике Војводине која је и била тема Колоније, приказује стваралаштво врсног акварелисте Бранислава Марковића, акварелисте Ђорђа Ђ. Маравића, слике младог уметника Јована Лубарде препуне гора и врлети, као и монохромно дело графичара Лазара Марковића које одликује савремено доживљавање простора. Милица Слаћанин, уметница из Швајцарске, за собом је оставила своју импресију кулпинским дворцем, нарочито архитектуром ограђене терасе, посебно инспиративне овој младој графичарки. Верни свом стилу и идиличним пејсажима били су сликар Сава Стојков и Слободан Топаловић, мачвански живописац. Фотографским оком Срђана Миндића виђене су уметничке слике и догађаји са Колоније.

Ова колонија остаће упамћена не само по бројности, већ и по свежини идеја, сјајним делима и енергији коју је унео уметнички дух млађе генерације. Добром дружењу и гостопримству помогли су, поред домаћина Музеја Војводине, Музеј у Кулпину као и бројни спонзори (Чарда у Кулпину, А. Д. Будућност Нови Сад, Лугоња Петрол – Нови Сад, Моша-ентеријер ДДО Нови Сад, Вагели Нови Сад и Покрајински Секретаријат за културу Војводине). Протеклих 10 година медијски покровитељ је Телевизија Војводине, а за XI ликовну колонију је Жељко Савић, мултимедијални уметник, направио филм о њој, као и о појединим уметницима, на пример о акварелисти Браниславу Марковићу, што је више пута приказивано на ТВ-у Канал 9.

Даринка Рацков

„ПТИЦЕ“ – СЛИКЕ И ЦРТЕЖИ ЈАВОРА РАШАЈСКОГ

У сарадњи Музеја Војводине из Новог Сада и Градског музеја Вршац организована је ретроспективна изложба Јавора Рашајског под називом „Птице“ где је презентовано тридесетак уља на платну и десет цртежа. Ова изложба је једна од бројних културних догађаја која допуњује богату сарадњу нашег Музеја и Градског музеја из Вршца. Аутори и модератори изложбе су кустоси – историчари уметности Драгана Куручев из вршачког Музеја и Даринка Рацков из Музеја Војводине, које су уједно и отвориле изложбе. Изложба је прво реализована у Новом Саду, у периоду од 5. до 25. октобра 2007, затим у Вршцу од 9. новембра до 9. децембра 2007. Изложбу је пратио репрезентативни каталог, чији је уводни текст написала Даринка Рацков. У њему се налазе и одабрани текстови Драгане Куручев, Николе Кусовца, Ђорђа Кадијевића, Катарине Адања, Лазара Симоновића, од којих су поједини (Н. Кусовца и Ђ. Кадијевића) преведени на немачки језик, јер се планира гостовање изложбе у Бечу. Уметник Јавор Рашајски је веома успешно дизајнирао каталог и одабрао слике за њега, а штампао га је „Тритон“ из Вршца у тиражу од 500 примерака.

Део свог професионалног рада Јавор Рашајски је, пре свега као научник, орнитолог, музејски радник, анималиста и ботаничар, дао кроз писану реч својих књига. Овде се, после бројних изложби у земљи и иностранству, доказује још једном као врсни мајстор маштовитог, бескрајно тачног цртежа и сликарске инспирације, што потврђују представљена уметничка дела са ових изложби. Неке ретке и лепе птице, пошто су реалистички прецизно исцртане, представљају почетак и крај његовог визуелног размишљања. До зрелог уметника иде путем свог виђења уметности кроз узвишени експресионистички стил.

По речима Драгане Куручев „његове ликовно ‘употребљене’ птице мутирају од линеарне анализе до натуралистички довршене колорисане верзије облика. Експресионистичко тражење у сивилу тонова и сплету линија креће се од сопствене супротности до реалистичких приказа у чаролији боје и њеном минуциозном детаљу“.

Никола Кусовац каже да се „Рашајски усредсређује на потрагу за чистом ликовношћу чију суштину налази у елементима контролисаног експресионизма. То постиже арматуром чврсто поставље-

ног, у суштини сведеног цртежа, умножавањем и живим ритмованим варирањем покрета једне или више врста птица, затим сложеном и динамичном композицијом унутар које се открива испод привида спонтане хаотичности један брижљиво организован ред и темељно промишљен рад“. Ђорђе Кадијевић у Рашајском види врсног документаристу, музејског радника, али у првом реду орнитолога који све што ради, надахнуто потврђује вешто искоришћеним, хиперреалистичким цртежом.

Излажући своје ликовно стваралаштво суду јавности модерна сликарска свест Јавора Рашајског инспирисана је светом природе и трага за хармонијом човека и његове околине.

Даринка Рацков

ВЕРА ЗАРИЋ – СЛИКЕ И ЦРТЕЖИ

Поводом свечане прославе Дана Музеја Војводине приређена је и отворена 26. октобра 2007. године изложба сликарке Вере Зарић, сачињена из више циклуса под заједничким називом *Сенке из давнина*. Вера Зарић је дипломирала на Ликовној академији у Београду у класи професора Љубице Сокић, на којој је и магистрирала у класи професора Зорана Петровића. Члан је УЛУС-а и УЛУВ-а. Изложени сликарски опус подељен је у два циклуса: *Митологија* и *Палате и имагинарни градови*. Сликарство Вере Зарић егзистира на нашим просторима већ неколико деценија, а освојени пластички изрази као да својом појавом у једној бизарној спрези обједињују свет метафизичког искуства и реалности.

Призори у виду контурног цртежа сведених облика, блоковитошћу својих површина наговештавају архаичне форме и у трагању за истином о сопственој ликовној основи уметничког дела, ослања се на неке сликарске обрасце и искуства врхунских и непролазних уметничких вредности старог Египта, античке и византијске уметности, сликарства ренесансних и фламанских уметника, а донекле и на барокне узоре. Таква спектрална генеалогија њеног уметничког потенцијала конкретизована је стварањем сопственог света слике, сопствене митологије и метафоре, тематске и ликовне доследности која импонује јасном и чврстом концепцијом. Она слика човека, материјални свет и његове духовне вредности у оквирима личних унутрашњих емоција архитектуралним потезима, комбинацијом четке и шпахтле, као и језиком контролисаног модерног експресионизма.

Изванредно дескриптиван потез, стилизован и сведених облика, импресионира способношћу да у иконографској концепцији слике, симболичних и метафоричних визија, учини фантазмагорично схватљивим и реалним насупрот чињеницама свакодневног искуства. За ово сликарство кондензованог знања, на врло сугестиван начин, од велике важности за укупан третман самог дела је цртеж као основа сваке слике. Тако њен изузетно уважаван уметнички рад у домену графике, као самосталне ликовне форме, допринео је карактеру њеног сликарства, пре свега у сложеној, разуђеној, логичној и хармоничној линеарној организацији саме структуре слике. Основни цртеж као схемтизовани план слике својом редукованом једноставношћу наизглед неспретно грациозних фигура потенцирају, осим графицизма наглашених форми и интензитет светлих и тамних контраста снажно осветљених детаља и сенки. Могућа сврха овако редукованог облика, сведеног на минималистичке

захтеве ликовности, јесте да својом експресивном сугестивношћу изазове код посматрача жељену асоцијацију, усмеравајући његову пажњу и мисао ка одређеној иконографској теми и сажетој сликарској информацији.

Поступак грађења слике која представља „реалност сама за себе“ за Веру Зарић зависи од захтева саме слике. Призори су ситуирани у надреални простор у диспозицији од лирских до крајње драматичних ситуација. „Понекад почињем – каже сликарка – од лазурно нанешене подлоге минуциозно градећи детаљ по детаљ, да бих дошла до целине. Други пут почињем од распореда светлости и таме и онда контрастирам лакше и теже површине и масе које касније израстају у препознатљиве облике, а понекад су довољни само наговештаји деликатне сликарске подлоге да би испровоцирали призор“. У бескрајно маштовитој разуђености облика сваки сегмент бојеног намаза избистрен је до савршенства са неопходним ретушима у *ал примо* намазима. Овакав приступ у сликарској егзекуцији присутан је у третману боје, где смели колористички акценти егзистирају складно у ефектној јукстапозираној тонској организацији слике у којој бојени акценти максимално афирмишу један другог. Различита густина бојених намаза, нарочито акцентованих и на посебним местима, подстиче унутрашње зрачење дисперзијом тајанственог осветљења.

Надреални и надвремени дводимензионални простор на овим делима одудара од строге конвенције класичног простора ренесансе и много је приближнији схватању простора египатске и византијске уметности. Ненаглашен простор, у којем постављени планови у алогичној констелацији нису јасно дефинисани, у функцији су ликовне визије саме слике и сугеришу оностраност. Ненаглашеност простора потенцирана је још више тајанственим извором зрачења светлости без сенки и обојених површина које својим згуснутим колористичким третманом сугеришу ублажени утисак тродимензионалности. Под дејством унутрашње светлости, радња као да се одиграва у једној равни, у неком неправилном низу или у неправилним оквирима постављеним један поред другог или изнад другог. Фигурација има превагу у том сликарству призора, али је потчињена композиционом склопу успостављањем везе између фигура и архитектуралног простора, редукованог и са наговештајем линеарне перспективе и дубине простора. Однос између планова није јасно назначен и позиција фигура сугерише надреалан утисак као да су део једног плана, али су истовремено и испред њега. Одмерени и успорени покрети ових бића на сликама дочаравају улогу коју јој даје библијска или нека друга митолошка садржина.

Друга велика целина која је тематски заступљена на изложби представља призоре палата и стварних или имагинарних градова. Ове слике настале су најчешће по сећању или по скицама као ликовним записима. Програмски и техничко-технолошки образац сликарске и тематске реализације сличан је поетици призора митолошке иконографије. У идејном и филозофском смислу Зарићкино интересовање и надахнуће ка обрађању овој ликовној грађи лежи у чињеници историјских метаморфоза естетских начела монументалне архитектуре или њихових остатака виђених у стратиграфском наслеђу. Тако су на тим темељима израсли делови средњовековног, потом ренесансног и барокног све до наших дана, носећи у својој патини печат времена и вредности материјалне и духовне културе своје епохе. У темама имагинарних градова акцентиране су материјалне (скулптуре и стубови), флоралне (чемпреси) или зооморфне ликовне форме као симболи одређеног времена. Та дубока археолошка и естетска слојевитост била је за њу веома инспиративна, и претварајући је у своју ликовну грађу кроз коју је могла много тога исказати, остварила је нов и оригинални сликарски приступ. На плану ликовно тематске и колористичке организације слике, доминирају динамичан однос вертикала и хоризонтала и маштовит апстрактни простор, разуђен али сажет, са надреалним распоредом осликаних сегмената. Специфичним системом рада и наношењем боја од плошног до скулпторског начина обраде, остварила је препознатљив и интензиван колорит и богатство хроматске скале у карактеристичном сукобу звучних и пригушених партија на слици. Међутим, иако у овим темама урбане и сакралне архитектуре обасјане митском светлошћу у којима влада неки достојанствени мир и тишина, људска фигура или није присутна или није доминантна. Ипак је испод фасадног слоја слике коју прожимају *сенке из давнина* присутан човек као носилац духовних вредности одређеног, свог времена.

То сликарство је један савремен концепт идејне и ликовне организације слике, малих промена и без радикалних фаза у развоју, доследно у схватању и тремтану фигуралне форме и простора и одређених померања у смислу сопственог усавршавања и бо-

љег разумевања ликовне проблематике. Она припада уметности нашег времена са изразитом способношћу афирмације вредносних слојева стваралаштва, могућих синтеза модерних тенденција и изазова традиције. Као протагониста једне епохе, на преласку у трећи миленијум, Вера Зарић се одупрла, снагом талента и уметничког доживљаја, моћи високе комерцијализације уметности која утиче на стварање „вредности“, наговештавајући тако, са пуно оправданих разлога, због своје космополитске радозналости коју поседује њена сликарска инвентивност, могућност продора у културни простор европске уметничке баштине.

Миле Ићњатовић

СЛОБОДАН БАТА НЕДЕЉКОВИЋ – ТРАГОВИ ВРЕМЕНА

Крајем новембра и почетком децембра 2007. године у свечаној сали и холу Музеја Војводине, у оквиру редовне годишње изложбене делатности, приказана је изложба слика, графика и цртежа Слободана Бате Недељковића, познатог новосадског и војвођанског сликара средње генерације. Рођен је 1952. у Новом Саду и после Школе за примењену уметност завршио је Факултет ликовних уметности у Београду. Имао је до сада преко 25 самосталних изложби у земљи и иностранству и за свој уметнички рад добио је више награда и признања. Сада ради као редовни професор на Академији уметности, на одсеку графичке комуникације где предаје студентима графичког инжењеринга и дизајна.

Опус који је приказан на изложби представља неколико сегмената, као засебних тема, насталих као резултат више од три деценије уметничког рада и доноси занимљиве иновативне моменте у новијем српском сликарству. Програмски плурализам у његовом приступу уметничком делу утицао је тако да је развојни ток Недељковићевог сликарства текао путевима модерности. Иако по вокацији графичар, добро су му познати основни постулати слике и он очито суверено влада традиционалним знањима о слици, настојећи притом да помири поље сусретања традиције и модерног схватања постулата уметничког дела. Иако програмски различите, поетске вредности Недељковићевог сликарства, као паралелне активности, издвајају се тематски у три основна циклуса: портрети, мртве природе и религиозна тематика исказана у графичкој и уљаној техници, исказујући тенденцију враћања традиционалном поимању уметничког дела, али истовремено и усмереност ка различитим естетским тенденцијама. Своју велику надареност и искуство реалистичког сликања, нарочито запаженог и израженог у мртвим природама и портретима, поступком измењеног и осавремењеног стања структурне поставке слике претворио је у основ свога уметничког истраживања и оплемењивања различитих модернистичких приступа слици.

У контексту бољег разумевања овог сликарства, необично је важан рани *Аутопортрет уметника*, настао још 1981. као пророчко дело будућег уметничког ангажмана у значењу програмског пресека полимедијског концепта у развојним менама његове ликовне акције. То је испричана прича о уметнику и његовом сликарству, о самом себи и својој ликовној поетици. У скоро концептуалној теми, са захтевом атрикулисаног идејног промишљања, насликао је себе са сликарским алатима у стојећој пози испред великог платна недовршене слике стилизованих контура. Уметник је насликао себе и своје сликарство у концептуалном тематском сижеу и менама сопственог будућег развоја. Насликати себе у тренуцима ликовне материјализације будућег идејног плана, у одређеном смислу представља сакрализацију уметности и у филозофском контексту подразумева откривање тајанствене и недотакнуте димензије бића уметности и суштине уметничког стварања. Портрете важних личности из свог окружења и историјских ликова реализовао је на линији између класичног идеала и експресивног реализма, што изискује донекле повратак на старо, али потврђује и рађање старог у модерном као основног постулата модерне уметности. Прихватањем портретне тематике Недељковић је у знатној мери афирмисао сопствене колористичке и експресионистичке капацитете контролисаног обима у

конкретизацији једне ликовне идеје. Подручје приказа појединачног лика решавао је успешно, не само пластичким изразом, већ приказом портретисаног у укупности своје персоналности са њеним карактеристичним унутрашњим и спољашњим вредностима, упуштајући се тако у одгонетање тематски најчудније сликарске тајне која се зове – човек.

Опус мртвих природа, као модерне интерпретације виђења реализма, започео је на почетку свог уметничког деловања и као програмски концепт егзистира паралелно у оквиру естетског плурализма постављеног уметничког израза. Овом тематиком одредио је формалне основе једне одмерене и елегантне уметности о духу поетике реалистичке перцепције. Јасна светлост осветљава призор чврсто решених форми, снажне и колористички богате и пуне материјализације, без деформације облика и сувишних детаља. Као модеран сликар реализма ову тематику понекад решава декомпозицијом разуђених предмета, занемарујући привидно класичне законе центризма. Решавајући ову ликовну проблематику могућностима сопственог талента, Недељковић јасно ставља до знања да никако није обичан трабант класика прошлости, већ да традицију оплемењује и преображава у духу садашњег времена.

Полимедијска разуђеност ликовног вокабулара, подразумева искуства и истраживања у домену цртежа, вишебојне графике, мртвих природа и портрета до умирујућих сликарских разрешења стилизоване фигурације, у органском споју савремених програмских идеја са класичном једноставношћу византијске ширине и мисаоне дубине. Та модерност и самосвојност ликовног рукописа у Недељковићевом уметничком делу манифестује се јасно у настојању проналажења оних тајних и мистичних веза међу појмовима и предметима који егзистирају у видокругу уметникових интересовања и у тематској и иконографкој слојевитости. Ликовну естетску и техничко-технолошку реализацију његових сликарских замисли могуће је тумачити у смислу каузалности и јединства два нивоа ликовне егзекуције, као две равни сликарског израза, у узајамном дејству које то уметничко дело чине потпуним. Тај однос представља спој кохерентног спољног структурног нивоа слике и унутрашњег, духовног и метафизичког слоја у којем су аспекти ова два нивоа спојени, у хармоничном односу мистичне повезаности, али без доминације једног аспекта над другим.

У каснијој фази развоја овог сликарског концепта, у вишебојној графици и уљаним сликама са истом тематиком, обезличена и стилизована фигурација пренета је у луковима и аркадама изоловане просторе, са врло редукцираним бројем фигура и са назнакама реалног простора, перспективе и пластицитета фигуралних призора. То је постигнуто сликарским средствима, али са трансформацијом идејног исходишта које је померено ка ликовној и духовној традицији византијске уметности и хришћанске мисли. Иако је уметник програмски на трагу обновљене идеје фигурације, која је поново осамдесетих година оживела у националном уметничком бићу и која је блиска ликовној акцији тзв. сликарства призора, овај циклус на свом идејном фону подразумева, како тумачење метафизичких идеја човека са врела историје, тако и на ангажован и симболичан начин тумачи и актуелан тренутак и судбину нашег обезличеног човека у основним видовима његове егзистенције у ововременој датости. Мултиплицирани графички листови накнадно су дорађивани бојеним интервенцијама, обогаћујући на тај начин пластично пиктуралну организацију структурног графичког слоја, трансформишући је донекле ликовно визуелним спојем цртежа, графике и слике у посве другачији сликарски облик „између графике и слике“ или „пиктографике“ као поља стратегијских промена и развојне етапе на путу ка уљаној слици.

У ликовно трансформисаном одразу стварности сакрализовани слој Недељковићеве иконографије испољава се у приказу библијских тема и легенди у јасној повезаности са византијским духом где ликови из прошлости постају основ естетике ликовних начела и унутрашњег доживљаја. Ова архетипска бића са извориштa историје хришћанства, заједно са репертоаром светих предмета, који чине црквене сасуди и одежде, разне инсигније и призори са фресака и икона, суделују у мистичној тајни отелотворења божанске идеје о победи живота над смрћу и космичкој победи добра над злом, исказаној модерним и обновљеним ликовним језиком као значајним наслеђем културне и духовне традиције којој и сам припада. Али, његова семантика проширеног видокруга свевремених асоцијација, подразумева да насликани призори нису обавезно ликовна опсервација религиозне тематике, већ у свом помало ироничном наративном подтексту, има аналогија са савременом друштвеном и политичком реалношћу.

Сликарство Слободана Недељковића у свом основном иконографском слоју инспирисано је

превасходно традиционалним искуствима византијске уметности. Скоро три деценије ликовног истраживања било је усмерено ка структурном плану организације слике, подразумевајући истовремено органску повезаност традиције са савременим тенденцијама метафизичког и симболичког програмског концепта у српској, али и светској уметности. Та његова поетика сакрализоване тематике, која је заступљена на сликама насталим у последњих неколико година, као последња етапа у еволуцији тог концепта еволуирала је ка већој прочишћености иконографије и елегантној стилизацији облика са евокацијом на тематику Новог завета. Тако Недељковић поставља планове, а не форме где се конфронтирају обојене, скоро плошне површине, уводећи на тај начин систем перспективе. У тој игри планова релативизују се закони сликарства и перцепције простора. Слика компонована на начин слободно постављених обојених порвшина подразумева и слободну и специфичну употребу интензивне боје са реалитивно ограниченим накнадним колористичким дограђивањем. Боја притом задржава традиционалне вредности и симболику.

Чини се да је Недељковић овим својим делима прочишћене форме и засићених емоцијом, начинио смео и сложен искорак и отиснуо се најдаље до сада у тумачењу тајне вековне човекове приче везане за тематику Новог завета. Потврдио је веровање да је он уметник са осећањем за сложени и мисаони свет православне иконографије са великим поверењем у могућности сликарског истраживања. Његова позиција у односу на традицију и будућност сликарства ненаметљива је и искрено стваралачка, уз наше оправдано убеђење да је Слободан Недељковић сликар истраживач који је себе до сада остварио у више засебних и заокружених целина.

Миле Ићњатовић

„ЈАПАНСКЕ ЛУТКЕ“ – ПУТУЈУЋА ИЗЛОЖБА ЈАПАНСКЕ ЗАДУЖБИНЕ

Изложба *Јапанске лутке* гостовала је у Музеју Војводине у децембру 2007. године. Приређивач и домаћин ове веома репрезентативне, интересантне и необичне изложбе била је Веселинка Марковић, виши кустос историчар.

Посетиоци су доживели културу једне необичне и далеке земље кроз призму дечијих лутака. Ова изложба представља уметност света лутака са њиховом непревазиђеном традицијом и дубоким трагом у животу Јапанаца. Лутке припадају Јапанској фондацији, која се бави разменом и упознавањем различитих култура. На свом путу ова изванредна изложба је допутовала из Подгорице у Нови Сад, а наставила у Париз и друге земље. Захваљујући оваквим изложбама, које пружају изванредан естетски доживљај, истовремено смо у прилици да разумемо и упознамо традиционалне вредности јапанске културе. Од давнина, у целом свету, лутке се праве у различите сврхе: религијске – као оваплоћење божанстава и духова, за потребе игре са играчкама људског облика или једноставно као предмети којима се изражава различитост појединих култура или заједница. Кроз наизглед једноставне примерке упознајемо културу у којој су настале, религијска, етичка и естетска начела. Оне су одраз историјских збивања, економских прилика, техничког и технолошког напретка и свакодневног живота.

* *Фото: И. Кукуров*

Међутим, не постоји земља која има већу и богатију традицију израде лутака од Јапана *(Царство лутака)*.

Приређивач је зналачки и са осећајем за лепоту и једноставност истакла вредност лутака, поставивши је у једноставан контрастни оквир (тамна позадина постамената неједнаке висине насупрот богатом колору лутака), стварајући тако један посве

елегантан штимунг. Лутке су груписане према посебним празницима, односно фестивалима, врсти израде, типу и области из којих потичу.

Историја лутака у Јапану веома је дуга, датира још од Јомон периода, око 3000 г. п.н.е. Од Едо периода лутке су веома распрострањене, различитих су облика, намена и типова. У то време долази до усавршавања материјала и техника израде, у појединим областима почиње израда лутака са карактеристичним обележјима, показујући висок културни ниво тога доба.

Свака лутка има своје посебно значење и намену. Оно што карактерише јапанске лутке је спокој којим одишу њихова лица. Праве се од дрвета, папира, тканине или керамике, а квалитет и врста технике израде огледају се у богатству боја. Оне доказују висок ниво уметничких заната и самим тим нису више само играчке за децу, већ добијају статус стваралачке уметности, формирајући тако посебну грану заната.

Стари јапански обичаји очували су јединствену традицију лутака. Ово вековно вредновање лутака има за последицу веровање да оне нису само дечије играчке, већ и изложбена уметничка дела која изазивају дивљење. Културу лутака прожимају препознатљиве теме из Нох и Кабуки драма, стварајући тако разноликост стилова.

Традиција израде лутака очувала се до данас. Савремене занатлије користећи опробане старе методе, стварају традиционалне јапанске лутке. Појавио се и велики број уметника који израђују јединствене примерке уметничке вредности.

Изложбу прати садржајан и богато илустрован каталог као доказ успешно постављене изложбе. За његов изглед побринула се Јелена Добровић, графички дизајнер. Изложбу је реализовала Техничка екипа Музеја Војводине под руководством Звонка Бораса.

Музеолошка поставка са неоптерећеним легендама из угла Веселинке Марковић на прегледан начин учинила је блиским и разумљивим све изложене предмете. На занимљивој презентацији лутака, са пратећим материјалом у традиционалним бојама Јапана, посетиоци су могли да осете дух једне далеке земље која је на тренутак посетила Музеј Војводине у Новом Саду.

Милкица Пойовић

* *Фото: И. Кукуров*

„10+1“ ИЗЛОЖБА ЛИКОВНЕ КОЛОНИЈЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Музеј Војводине у Новом Саду покренуо је 1997. Ликовну колонију поводом 150-годишњице оснивања „Српске народне збирке“ или „Музеума“. Она се у последњих десет година редовно одржавала у дворцима у Челареву и Кулпину, а кроз њу је прошло преко 100 уметника махом из Војводине, али и ширег региона, из земаља као што су Швајцарска, Индија и др. У Музеју Војводине 27. децембра 2007. уприличена је ретроспективна изложба са досадашњих једанаест сазива ове колоније и објављен је исцрпан и богато опремљен каталог. Аутор изложбе и каталога је Даринка Рацков, историчар уметности и уметнички руководилац колоније.

Богато илустрован каталог на 104 стране, у издању Музеја Војводине, састоји се од фотографија уметника и њихових основних биографских података, те репродукција 90 слика са описима, коментарима и подацима о њима. Ликовно и графичко решење дала је Јелена Добровић, академски графичар, а штампао је вршачки „Тритон“ у тиражу од 500 примерака. Изложбу је пратио и видео материјал (један филм са 11. колоније који је урадио и на телевизији приказао Жељко Савић са „Арс Академије“, док је претходних 10 колонија представљено на другом видео пројекту који су приказали Милица Ђукић и Драган Огар). Ову завршну свечаност употпунили су уметничким програмом са војвођанским темама КУД „Светозар Марковић“ из Новог Сада, њихов тамбурашки оркестар и млађи фолклорни ансамбл.

На изложби су приказана одабрана дела 90 академских уметника, досадашњих учесника Колоније, а њихови радови припадају Ликовној збирци XX века Музеја Војводине, која настаје поклањањем радова уметника. Сликарство, настало на колонијама Музеја Војводине, једно је од могућих антологија ликовне уметности нашег времена настало на тлу Војводине, а уједно је и део наше националне историје уметности. Сликари су стварали у инспиративним просторима старих дворaца, па су стога бројне слике обележене прошлошћу и духом минулих времена Дунђерских. Допадљиви пределе настали су у непосредном контакту са природом, равницом и другим природним амбијентима. Другачије тенденције осећају се код уметника млађе генерације који раде у времену већ апсолвираних идеја постмодерне.

Ова ретроспективна изложба битна је пошто је велики број афирмисаних уметника наше ликовне стварности окупљен на једном месту. Изложба је сведочанство рада и дружења и она ће остати трајна и битна за нас, јер многа познанства настала на колонијама учинила су да уметници постану наши дародавци и велики пријатељи (П. Блесић, З. Мандић, С. Стојков, В. Зарић, С. Недељковић...). Утврдиће се временом да је већина дела трајне вредности и да заслужују да буду део историје уметности Војводине. Принцип јединства различитости креативних дисциплина, на прекретници векова у доба производње разноврсних заједничких колективних радионица или уметничких колонија, јесте заслужан за исходиште модерне уметности.

У оквиру овог догађаја 27. децембра уприличена је аукција слика ликовне колоније од дела која су преостала селекцијом и одабирањем за Збирку. Аукцију је водио Никола Кусовац, историчар уметности, а приход од 12 продатих слика (35 је било у понуди) намењен је за реконструкцију и опремање депоа Ликовне збирке.

Даринка Рацков

ПАТРИЈАРХ ГЕОРГИЈЕ БРАНКОВИЋ (1830–1907)

ИЗЛОЖБА МУЗЕЈА ГРАДА НОВОГ САДА У ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ЗБИРЦИ КУЛПИН

У организацији Клуба Кулпинчана и Пољопривредне збирке Кулпин, која је у саставу Музеја Војводине, 9. марта 2008. године у Кулпину је отворена изложба „Патријарх Георгије Бранковић (1830–1907)“ која је трајала до 25. марта 2008. године. Ауторка изложбе је Гордана Петковић, кустос историчар Музеја града Новог Сада.

Повод за гостовање изложбе било је обележавање 250 година од рођења митрополита Стевана Стратимировића и 100 година од смрти патријарха Георгија Бранковића (уједно је то био и ауторкин мотив за припремање изложбе), двојице најпознатијих Кулпинчана.

Посетиоце је најпре поздравио директор Музеја града Новог Сада Милан Парошки. О двојици црквених великодостојника на отварању су говорили теолог Ђорђе Јањић, др Војислав Недељковић и академик проф. др Славко Гавриловић.

Изложба је била постављена у две просторије Великог дворца предвиђених за тематске изложбе. Изложени документи, фотографије и архитектонски планови зграда Богословског семинара и Народно-црквених фондова, представљени су на паноима, у једној пулт и једној стојећој витрини. Из безбедоносних разлога, на овој изложби нису приказани највреднији експонати, те је она представљала скраћену верзију изложбе одржане у Двору епархије сремске од 9. до 31. октобра 2007. године у Сремским Карловцима.

Приказани су вредни документи везани за живот и рад српског патријарха Георгија Бранковића, између осталих: кратак животопис, извештај епископа о монашењу Ђорђа Бранковића (1882), указ краља Милана Обреновића о одликовању Орденом светог Саве I реда (1883), декрет цара Франца Јосифа I којим се потврђује избор Георгија Бранковића за патријарха (1890), архитектонски план зграде Богословског семинара (1892), проглас о оснивању Фонда светог Саве (1894), дозвола за усељење у нову Патријаршијску резиденцију (1894), споменица стављена у темељ Богословског семинара (1900), архитектонски план зграде Народно-црквених фондова (1901), споменица о 50-годишњици службе патријарха Георгија Бранковића (1906), штампане објаве смрти патријарха Бранковића – парте (1907), записник о обдукцији тела патријарха Георгија Бранковића (1907).

Портрети патријарха Георгија Бранковића приказани су на фотографијама, литографији и гравири Сигетија, Грунда и Сингера.

Експонат који је доминирао изложбом и који је уједно привукао највећу пажњу посетилаца била је патријархова мантија од црвене свиле, власништво његове праунуке Милане Мишчевић из Загреба.

Поред предмета из збирки Музеја града Новог Сада, за ову изложбу су позајмљени и предмети из Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду, Музеја Српске православне цркве у Београду, Православне црквене општине у Сомбору, Богословије св. Арсенија из Сремских Карловаца, као и предмети породице Маширевић из Сремских Карловаца и патријархове праунуке Милане Мишчевић.

Дизајн изложбе и каталога урадио је Вукашин Гикић.

Пратећи материјал изложбе били су флајери у којима су укратко наведени биографски подаци двојице црквених великодостојника на српском и словачком језику. Продавао се и репринт издања књиге Ђорђа Магарашевића из 1905. године „Педесет година свештенства његове светости Георгија Бранковића архиепископа и митрополита карловачког и патријарха српског“.

Поред ауторке, Вукашина Гикића и Анамарије Пфаф, техничкој реализацији изложбе помогло је и помоћно особље из Кулпина.

Изложбу је видело око 350 посетилаца.

Изложба је гостовала у Сомбору, у згради Жупаније односно данашњој општини. Након овог гостовања сели се у Београд где ће бити представљена у Етнографском музеју.

Тања Ђуђић

ВОЈВОЂАНСКИ СЛИКАРИ – ДОПРИНОС НАШЕМ НОВИЈЕМ СЛИКАРСТВУ

Као резултат успешне сарадње Музеја Војводине из Новог Сада и Музеја у Пријепољу настала је ликовна изложба „Војвођански сликари – допринос нашем новијем сликарству“ која је реализована у периоду од 19. марта до 19. априла 2008. у пријепољском музеју.

Аутор изложбе је Даринка Рацков, историчар уметности, која је уједно и аутор текста и каталога/флајера (са 8 фотографија, тираж: 200 примерака) који је штампао пријепољски Музеј („Западни студио“ – Лозница).

Овом ретроспективном изложбом обухваћена су 34 уметничка дела и 25 афирмисаних уметника чија су остварења већ позната широј јавности и који иза себе имају доста година рада, замашне и значајне стваралачке опусе (на пример Бошко Петровић, Богомил Карлаварис, Феђа Соретић, Душан Нонин, Павле Блесић, Роберт Хамерштил и други). Из богате Ликовне збирке савремене уметности, која је настала превасходно поклонима уметника и делима која су настајала на Ликовној колонији коју наш музеј организује већ једанаест година, издвојене су слике које карактеришу војвођанску савремену уметност. То су дела аутора различитих сензибилитета и ликовне поетике, али истих преокупација и основних тема – бескрајне равнице, питомих предела и војвођанских пејсажа. Ова мала ретроспектива покрива идеје и идеале касног модернизма, али и актуелну, идеолошку позицију постмодерне, што јој даје широк дијапазон интересовања и ауторских истраживања. Представљена дела двојаког су карактера, почивају на националној и локалној традицији, али и на интернационалним вредностима.

Изложба истовремено сублимира потребу излагача Музеја Војводине као најрепрезентативније културне установе да се што боље представи својим делима и на тај начин успостави комуникацију на свеобухватнијем културном поднебљу. На самом отварању изложбе в. д. директора нашег музеја Јован Пауновић истакао је сличност мултиетничког карактера и концепцијског рада наше установе и Музеја у Пријепољу. О томе је говорио и директор Музеја у Пријепољу Славомир Пушица, истичући да је ово заправо почетак културне надградње која отвара могућност за повезивање два географски различита, али по бројним карактеристикама слична региона.

Даринка Рацков

„ЧАРОБНА ИГЛА“ ИЗЛОЖБА МУЗЕЈА ГРАДА РИЈЕКЕ У МУЗЕЈУ ВОЈВОДИНЕ

Изложба *Чаробна игла и ријечка дискографија* настала је у Музеју града Ријеке 2004. године као резултат истраживачке и прикупљачке делатности кустоса ове музејске институције. Аутори репрезентативне и занимљиве изложбе су кустоси Музеја града Ријеке мр Ервин Дубровић и Нада Сабљић. Војвођанска публика могла је да је види у Музеју Војводине од 17. априла до 2. маја 2008.

Изложбу чине две целине – ријечка дискографија и збирка грамофона и грамофонских плоча.

Акценат је стављен на значајну улогу Радио Ријеке у музичком животу бивше Југославије педесетих година 20. века. Под појмомом „Ријечка дискографија“ подразумева се музички успон ријечког радија на којем је 1955/1956. снимљено педесетак песама, делом препева светских хитова из популарних филмова, делом песама са фестивала у Санрему и делом изворних песама насталих на ријечком радију. У првом делу сваки посетилац имао је прилику да види све грамофонске плоче из овог и нешто ранијег периода и могао је да чује скоро сваку од тих песама захваљујући аудио презентацији на изложби. Такође, део изложбе су и фотографије Ријеке и певача који су обележили ту епоху.

У другом делу изложбе може се видети богатство музичке збирке поменутог музеја. Музеј града Ријеке прикупио је збирку грамофона и грамофонских плоча из периода од деведесетих година 19. века до осамдесетих година 20. века. Збирка спада међу најсистематичније и најзанимљивије збирке у Хрватској. Најстарији фонограф у Хрватској чува се управо у музиколошкој збирци Музеја града Ријеке. Поред овог раритетног предмета чувају се и други најстарији примерци произведени већ деведесетих година 19. века. Цела ова збирка од тридесетак

* *Фото: Н. Кукуров*

✱ *Фото: И. Кукуров*

✱ *Фото: И. Кукуров*

грамофона из разних раздобља „грамофоније“ приказује технички развој и друштвене обичаје који су се у међувремену развили. Посетилац је лаганом шетњом у елегантној и помало свечаној атмосфери (постигнутој дискретним позиционираним осветљењем сваке појединe витрине унутар ње саме, у којој се налазио по један предмет, насупрот затамњеног изложбеног простора) могао да се врати у минуло време старих грамофона. Сви изложени грамофони почевши од музичких аутомата, грамофона са трубама, кабинета ормарића са грамофоном, џепних грамофона до електричних грамофона су и данас у функцији. Када се плоча покрене звуци титрају и говоре о некадашњим временима који буде сету. Чаробан ефекат атмосфере појачан је видео-презентацијом на великом зиду сале у којој је изложба била смештена и пратећим звуцима.

Развој грамофона на изложби је повезан са историјом друштвеног живота у Хрватској и Ријеци. То је било време када је плес био врхунска друштвена забава. Тада су цветале плесне школе и матуранти су плесали не само отварајући валцер него и многе друге игре. У то време Ријека је имала много певача: Звонка Крклуша, Бруна Петралија, Радојку Делић, Гиту Шерман и друге. Најзанимљивије је да су се плоче Југотона снимале баш у Ријеци.

Ликовна концепција изложбе и графичко решење каталога и флајера дело је архитекте-дизајнера, познатог на овим просторима, Клаудија Цетине који је за ову поставку дошао у Нови Сад и концепцију прилагодио простору Музеја Војводине. Он је такође и аутор садржајног и богато илустрованог каталога, флајера и видео презентације. Изложбу је реализовала техничка екипа Музеја Војводине и студио Canon M.

Читав пројекат представља значајан подухват Музеја града Ријеке која наставља своја гостовања у региону. Занимљивим начином презентације једне веома популарне теме аутори су успели да код посетилаца изазову пријатне емоције које су код старије популације евоцирале и далеке успомене.

Милкица Пойовић

„НАЦИОНАЛНА НОЋ МУЗЕЈА 2008.“ ПРОГРАМ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Од 1997. године, када је први пут организована у Берлину, културна манифестација *Ноћ музеја* постаје водећа и престижна манифестација у Европи и свету. Једном годишње музеји света у неуобичајено време – од 18 сати до 2 сата – отварају публици своја врата.

Нудећи атрактивне програме, музеји се на потпуно нов начин представљају и актуелизирају, а самим тим и позиционирају у јавности, мењајући традиционалан имиџ затворених, стереотипних и неатрактивних институција у комуникацији са средином. Те ноћи посетиоци имају јединствену прилику да учествују у програмима свих институција које су део ове манифестације, са само једном картом (купљеном по симболичној цени).

Прва *Национална ноћ музеја* одржана је 19. маја 2007. године у девет градова, под координацијом Министарства културе Републике Француске, на иницијативу Европске комисије и под покровитељством Министарства културе Републике Србије; забележена је посета од 320.000 људи у преко 100 музеја широм Србије. У 17 новосадских музеја и галерија и алтернативних градских простора евидентирано је 50.000 посетилаца. Музеј Војводине посетило је 5.000 Новосађана, а изложба *Војвођанском грађанству у сусрет* (отворена на Дан музеја) оцењена је као најбоља изложба у протеклој години: Музејско друштво Србије доделило јој је високо признање – награду *Михајло Валтровић*.

Друга *Национална ноћ музеја* одржана је 19. маја 2008. године у истом термину. У манифестацији су учествовала 23 града, са 450.000 посетилаца. Нови Сад забележио је 100.000 посетилаца, а најпосећенија институција био је Музеј Војводине, са преко 11 000 посетилаца.

Поводом ове престижне културне манифестације Музеј Војводине се новосадској културној јавности представио разноврсним и атрактивним програмима и изложбама примереним интересовањима и потребама најширих структура публике. Интерактивним програмима посетиоцима је омогућено да Музеј доживе на један нов начин стављајући их у ситуацију активних реализатора, протагониста и креатора појединих програма, са циљем да се едукују, анимирају или пак уживају у истим.

Сталном поставком Музеја (изложеном у 2 зграде, на 3.000 км^2, са преко 6.000 експоната) представљена је Војводина од преисторије до савременог доба, од палеолита до педесетих година 20 века. Многобројни посетиоци уживали су разгледајући експонате изузетне музејске и културне вредности који су прикупљени на простору Војводине, а који сведоче о цивилизацијским достигнућима људи са овог простора.

Догађај који је пленио пажњу у току *Националне ноћи музеја* 2008. у Музеју Војводине јесте изложба *Преисторијска вечера „Просото“*, као и пратећи перформанс који је посетиоца одвео у далеку прошлост, у реконструисану преисторијску кућу, за трпезу, нудећи му посебно справљену храну, јединственог укуса, насталу комбинацијом необичних житарица, ретког воћа и биља. Храна коју су посетиоци могли пробати резултат је археоботаничких и археозоолошких испитивања аутора изложбе Александра Медовића. Уз богато илустрован каталог, са рецептима и кулинарским саветима о припремању јела, изложбу прати кратак документарни филм *Од њиве до трпезе* и ЦД издање каталога.

Ученици Техничке школе „Јован Вукановић“ (у костимима које су сами израдили) извели су перформанс – припремање вечере током изложбе.

Као део маркетиншких стратегија, а у циљу анимирања јавности, костимирани ученици су неколико дана пре почетка манифестације изводили перформансе у граду делећи флајере са програмом Музеја.

За љубитеље етнотрадиције приређена су два програма:

1. Презентација ЦД-а *Традиционалне дозднице* – Дозиднице су биле незаобилазан део декора војвођанске куће, али су као део кућног ентеријерног текстила само понегде сачуване. Посебно су занимљиве поруке које су исписане на њима, а потичу из различитих делова Војводине. Заинтересованој женској популацији свих узраста инструкторке веза демонстрирале су ретку и заборављену вештину трукованја и веза.

2. Посетиоци који уживају у народној обичајној пракси су се ове, као и претходне године забављали учествујући у *Ревени* – реконструисаном народ-

▲ *Са изложбе Наивна уметност Мађарске*

▲ *Преисторијска вечера „Просото“ уз пиво*

ном обичају који се у прошлости одржавао на Чисти понедељак, први дан ускршњег поста. Тада су се жене удруживале у весељу, јелу и пићу, проводећи тај дан у распусном дружењу. У реализацији овог програма су, поред ауторке Љиљане Трифуновић, вишег кустоса и етнолога, учествовали и оркестар српског занатског певачког друштва *Невен* и студенткиње Академије драмских уметности у Новом Саду.

Бројни поштоваоци и поклоници уметности уживали су у изложби *Наивна уметност Мађарске* Жупанијског музеја у Кечкемету, којом су представљена репрезентативна дела. Посетиоци, посебно деца и млади су, инспирисани делима мађарских наивних уметника, сликали у друштву сликара Милорада Станојева.

Љубитељи музике могли су слушати дела великана класичне музике. Препознатљиве арије изводили су гудачки квартети *Иннуендо* и *Фантази*.

Радионица за израду чоколаде *Еуген Савојски* (гост Ноћи музеја) уприличила је аудиовизуелне презентације *Принц Еуген Савојски и Њено краљевско височанство Чоколада*.

Ову јединствену манифестацију у Музеју Војводине употпунила је и новосадска посластичарница *Времеплов*. Поводом друге *Националне ноћи музеја* Музеј Војводине припремио је богат избор сувенира у новоотвореној сувенирници, као и бројна издања по изузетно приступачним ценама.

Програм Музеја Војводине помогли су Пивара *Carlzberg* из Челарева, Научни институт за ратарство и повртарство у Новом Саду и Техничка школа „Јован Вукановић“ у Новом Саду.

Овогодишња *Ноћ* у Музеју Војводине премашила је посећеност прошлогодишње манифестације и забележила невероватних 11.000 посетилаца. Стога је, када је реч о културним догађајима, могуће говорити о феномену масовне посећености – када интерактивни културни садржаји и интегрисани програми институција културе, представљени на занимљив начин, ступају у нови вид комуникације како са стандардном публиком тако и са онима који први пут посећују музејске и галеријске просторе. Бројчани показатељи указују на то да бити део културног миљеа те ноћи није само питање престижа, већ и односа према сопственом идентитету – културној баштини.

Владимира Станисављевић

ПОЧЕЦИ МЛАЂЕ ТИРАНИЈЕ ИЛИ СКУПО ПЛАЋЕНА ПОБЕДА И ПОРАЗ АНТИЧКЕ РОБОВЛАСНИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Ivan Jordović, ***Anfänge der Jüngeren Tyrannis*** *– Vorläufen und erste Repräsentanten von Gewaltherrschaft im späten 5. Jahrhundert v. Chr.*, Gedruckt mit Unterstützung des Deutschen Akademischen Austauschdienstes (DAAD), изд. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2005, стр. 363.

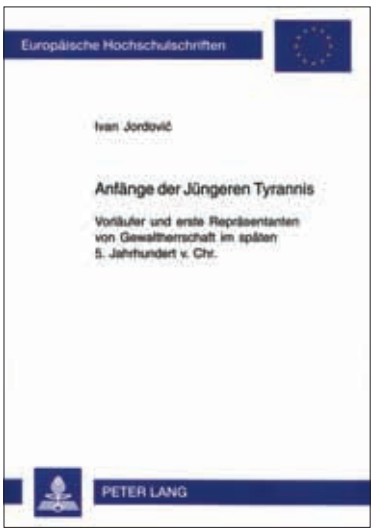

Пред нама је дело, тачније докторска дисертација, која анализира, прати и синтетизује млађу[1] тиранију као посебан облик владавине, фасцинантан како античким, тако и модерним посматрачима. Стога није чудо што период тираније обилује великим бројем историјских докумената, а такође је објављен позамашан број дела на ову тему и код историчара антике. У старом веку није постојала потреба за тим да се подела између млађе и старије тираније децидирано дефинише. Тек од средине 19. века, у објављеним истраживањима професора Пласа о принудним владавинама код Грка, говори се шта је разлика између млађе и старије тираније. Зато је у модерним истраживањима тираније као облика владавине путем самовоље и насиља присутна препознатљива тенденција у којој су се стари више концентрисали на млађу тиранију као историјски феномен. Овом темом бави се и историчар Иван Јордовић у монографији ***Anfänge der Jüngeren Tyrannis*** *– Vorläufen und erste Repräsentanten von Gewaltherrschaft im späten 5. Jahrhundert v. Chr.*[2] коју је комисија за историју, археологију и етнологију Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије оценила као веома истакнуту научну књигу од међународног значаја.

Садржај монографије носи два кохезивна тематска дела. Унутар првог који је састављен од четири поглавља, истраживач је систематизовао и синтетизовао релевантна искуства и закључке, који се баве овом проблематиком у антици и данас. Цитирају се извори специфичних ратних похода у оквиру Пелопонеског рата, који је уздрмао не само разумевање ратног права него и опште важности права и морала заједно. На основу коришћених извора, анализа и усаглашавања владајућих ставова, закључује се да је развој рата у последњој трећини 5. века старе ере био готово непрепознатљива и поремећена *људска норма*. Деструктивни ефекат ових екцеса интензивиран је кроз разне факторе моћи, који су нарочито били концентрисани у атинској елити и тзв. *ратној странци*. Последице таквог преступног понашања групе грађана показале су се као самовољан чин са атрибутима тираније. Ово прекорачење, потврђују сами извори, могло се догодити и у судским садржајима, непоштовањем правила и права. Све то било је примећено од целокупне грчке јавности, што је знатно утицало и на духовно окружење омладине, како закључује истраживач.

Такво стање јавног живота у грчком полису створило је велики генерацијски јаз. Негативан утицај рата имао је за последицу настанак млађе тираније чији се дух јачао и преко софистике. Политичка структура и карактер политичког живота обележен је основним особинама софистике и тиме се мењала визура права традиционалног грчког мишљења. У таквом окружењу млади су се васпитавали, стимулисали и регрутовали за рат. Дакле, оно чиме се неко одржавао на власти није више предање и породично право, него вредност и моћ његове личности. О важности права моћника истраживач, уз консултовање извора, детаљно излаже као проблем у трећем одељку: *Право моћника пре Пелопонеског рата, Право моћника код Тукидида, Право моћника код Каликла и Право моћника код Трасимаха*.

У другом делу монографије расположе се обиљем корисних података о друштвеном и политичком животу личности које су окарактерисане као

претходници или пак први представници млађе тиранije, крајем 5. и почетком 4. века старе ере: *Алкибијад, Тридесеторица, Хермократ, Дионисије I, Ликофрон из Фере и Клеарх*. Аутор се амбициозно задржава на Алкибијаду – он, типични представник атинске аристократије, као недорастао младић био је стављен под Периклово старатељство, што је већ било довољно да се истраже детаљно све фазе личног живота (сексуално понашање, пиће, храна, раскош) и духовног држања, од необузданости до крајњег егоизма. Сам истраживач примећује: *У модерној литератури углавном је прихваћено да је неповерење Атињана првобитно било испровоцирано кроз Алкибијадов приватни живот. Његова немоћ или недостатак воље, страст да кроти и да влада расла је као опасност. Он је својим савременицима указао да није онај који може обуздати сопствене страсти у приватном животу, нити да је способан и спреман да његову опште познату политичку амбицију држи под контролом* (стр. 132). Овде вредно запажања је ауторов успех у карактеризацији Алкибијадове личности, чиме је ограничио једностране мишљења појединих истраживача да се не може тиранија објаснити искључиво прекорачењима у приватној сфери живота. И закључује да се *понашање склоно ексцесу може условно назначити као тиранско*.

У шестом, седмом, осмом, деветом и десетом поглављу аутор проучава екстремне олигархе који су масовним терором настојали да радикално избришу сећање на демократски поредак. Анализирају се: сличности, тј. разлике млађе и старије тиранije, друштвено-економске прилике као последице исцрпљујућих класних сукоба, време трајања и режим власти Тридесеторице, број моћника као класификациони критеријум режима, лојалност 3.000 као последица такве владавине и искуства других моћника. Нарочито се обратила пажња на збирку закона у патријархалном духу коју су саставили екстремисти.

Такође издвајам десето поглавље, као систематичну анализу припремљених извора. Реч је о Клеарху, чувеном и образованом аристократи из Хераклеје. Клеархова тиранија била је класични образац тиранске владавине и готово нека врста цикличне универзалије о којој би се мало шта могло сазнати из садашњих преведених књига и приручника на српски језик.

Истраживач је одговорио на три питања која сматрам суштинским за његову студију – ко су, када су и зашто су померене владајуће норме у социјалној и етичкој свести античког робовласничког друштва крајем 5. и почетком 4. века старе ере. Рад је обогаћен свим релевантним закључцима модерних историчара који се баве овом темом и има преко 670 наведених библиографских јединица, што упућује на веома вредан и амбициозан подухват.

Историчар Иван Јордовић се овом стручном монографијом прихватио једне данас веома актуелне теме за изучавање старог века. За љубитеље антике оваква дела могу бити само подстрек, за још увек недовољно испитане, а тако нам блиске античке традиције. Зато се млађа тиранија, као историјски феномен, може посматрати као образац, циклично препознатљив у одређеним фазама друштвених депресија или криза.

НАПОМЕНЕ

[1] *Termin novijeg datuma.*

[2] *Почеци млађе тиранije – претече и први представници насилне владавине крајем 5. века пре наше ере*

Мр Снежана Вукадиновић

МЛАДЕНКО КУМОВИЋ: МУЗЕОЛОШКО ОБРАЗОВАЊЕ У ФИНСКОЈ, ЧЕШКОЈ РЕПУБЛИЦИ И СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ (КОМПАРАТИВНИ ПРЕГЛЕД)

Музеј Војводине, Нови Сад 2005.

Књига Младенка Кумовића „Музеолошко образовање у Финској, Чешкој и Републици Србији и Црној Гори“ је научно-стручна студија базирана на компаративној анализи музеолошког образовања у трима државама: Финској, Чешкој и Србији и Црној Гори. Заправо, узимајући у обзир неразвијеност и запостављеност овог предмета у Србији и Црној Гори, аутор је настојао да се поређењем два примера развијенијих средина, који имају многе сличности, али од којих сваки понаособ поседује и своју посебност, а затим их упоређујући са стањем предмета у нашој земљи, изнађе решења која би убудуће могла бити примењена у нашој средини, у циљу развоја музеолошког образовања и музејске делатности.

Студија се састоји од увода, затим главног, студијско-аналитичког дела подељеног у четири поглавља:

– Развој музејске делатности и музеолошко образовање у Финској
– Музејска делатност и музеолошко образовање у Чешкој Републици
– Музејска делатост и музеолошко образовање у Србији и Црној Гори
– Компаративна анализа;

и закључка, изнесеног у поглављу: *Како у будућност*.

У самом наслову закључка назире се интенција аутора да ова анализа уроди конкретним акцијама у нашој средини и управо понуђени активизам чини највећу вредност ове студије.

Стога циљ ове студије никако не треба сагледавати само као научну анализу (а студија има велики број показатеља да се пре свега ради о педагошкој и елементима социолошке анализе), већ је то, најпре, излагање модела за далеку реформу музејске струке и делатности која је у нашој средини, обележеној недовољним развојем и несавременошћу образовног система у случају школовања музејских стручњака, остала на ниском степену развоја.

Аутор сматра да указивање на предности других система, које имају сличности са нашом земљом, констатоване и верификоване објективним научним методама, може допринети стварању повољнијих услова и у нашој средини.

У уводном делу, господин Кумовић, на основу утврђивања базичних момената и текућих процеса у политици образовања музејских професионалаца, те потребама за развојем апликативне, али пре свега, теоријске музеологије, указује на разлоге за ово истраживање.

У *Уводу* аутор, такође, образлаже и свој методолошки приступ, наводећи разлоге због којих је посегао за компаративном анализом, односно као субјекте компарације изабрао Финску и Чешку, две земље, чији нам диверзитет традиције и развоја открива посебна интелектуална и социјална подручја, а које се, својом величином и потенцијалом, налазе међу примерима који могу бити упоредиви са нашом ситуацијом, односно из чије компарације можемо добити резултат који је користан и примењив и у нашем случају. Заправо, фокусирање наше пажње на Чешку и Финску пре свега треба да се схвати као прагматичан потез. Међутим, сигурно је да би метод компарације био још успешнији да је аутор у студију уврстио још неколико примера (посебно би занимљиве биле Хрватска и Словенија), али би то био далеко замашнији посао и сигурно је превазилазио амбиције ове студије. Господин Кумовић је сигурно свестан ове чињенице, он неколико пута посеже за примерима Хрватске и Словеније, али се не удубљује у анализу ових случајева, која би морала да буде врло осетљива и рађена на основу других параметара.

Поред тога, у *Уводу*, Младенко Кумовић истиче присуство потребе за усаглашавањем образовних система, све присутније у данашњој Европи, као и међусобно допуњавање, односно заједничко дефинисање развојних момената, који се углавном усаглашавају на форумима ИКОМ-а, Унесковог међународног савета музеја највеће и најауторитативније међународне музејске организације, изазвано слободном разменом рада и услуга у Европској унији (Лисабон 2000).

У наредним поглављима (*Развој музејске делатности и музеолошко образовање у Финској*

и *Музејска делатност и музеолошко образовање у Чешкој Републици*) у кратким цртама, али са обиљем података (и што је посебна вредност текста – врло занимљиво, уз мноштво илустрација, схема, графикона и карата) приказан је историјски развој музејске делатности у овим земљама, историјат и актуални систем образовања музејских радника, као и стање развоја теоријских дисциплина релевантних за развој музејске делатности, које се у обема земљама и званично називају – музеологија.

Врло важан акценат Младенко Кумовић ставља на утицај професионалних асоцијација у Финској и Чешкој, раније Чехословачкој, које су одиграле најзначајнију улогу у дефинисању потребе и промоцији специфичног професионалног образовања и оспособљавања музејских стручњака ради њиховог ефикаснијег рада, и још важније, испуњавања друштвене мисије музејских институција. Наиме, деловање јаких професионалних асоцијација артикулише друштвени утицај једне групе, која своје потребе треба да прикаже као важне за заједницу. С друге стране, скоро да нема изгледа да то учини група која није самосвесна и критички оријентисана, према себи самој. Уколико опстаје у некритичном поткрепљивању сопственог тобожњег елитизма, битишући у изолованости, онда нема ни изгледа да се ствари покрену у повољнијем смеру. Мислим да је штета што ова улога обавезе ангажованог професионализма није још јаче и више пута експлицитно истакнута у студији, јер сматрам, а чини ми се и аутор, да су најважнија циљна група будућих читалаца ове књиге управо музејски стручњаци и радници, на којима почива и највећа одговорност за извођење реформи које он предлаже (видети поглавље *Како у будућност*, одељак *Организационе претпоставке новог модела*).

У поглављу *Музејска делатост и музеолошко образовање у Србији и Црној Гори* аутор се посебно истиче као добар познавалац историје музејске делатности на нашим просторима. Кратак историјски приказ развоја ове делатности је изузетно инструктиван. Сматрам да ово поглавље пружа изванредан основ за развој и са још неким допунама, и додацима, може прерасти у добар стручни текст, и у будућности, неопходан као основна литература за полагање стручних испита будућих музејских професионалаца.

У овом поглављу уочава се објективна заосталост наше музејске праксе, професије, а посебно музеолошког образовања за претходним земљама, укљученим у компаративну анализу, што аутору даје мотив за изражавање поменутог активизма. Ова ситуација ће бити подробније анализирана у следећем одељку – *Компаративна анализа*. Кључни разлог за заостајање у развоју музеолошког образовања господин Кумовић види у одлукама донетим 1971. године, када је Универзитет у Београду одбио захтев Заједнице музеја Србије да се на Универзитету организују последипломске студије музеологије. Овај захтев је био природан одговор Заједнице на изазов савремених збивања и стања музеологије у свету – настао је у часу формирања ИКОМ-овог Интернационалног комитета за образовање музејских стручњака – ИКТОП-а.

Аутор наводи да „остаје нејасно због чега професор Мано-Зиси (тадашњи професор музеологије на Београдском филозофском факултету није био упорнији заступник снажнијег утемељења музеологије на Београдском универзитету."

Након тога, констатују се покушаји, који трају све до данашњег дана, да се стање у овој области измени, али који су „до сада, само идеје". Штавише, ситуација у овој области озбиљно се изменила у неповољном правцу, јер аутор констатује да је у земљи укинут и једини факултет који је школовао кадрове у области заштите културног наслеђа – Културолошки факултет на Цетињу – чиме је и формално потпуно уништен институционални оквир образовног система настао на реформи образовања 1974. године, када се у СФР Југославији почело са увођењем шведског модела усмереног образовања, којега је, после извесног времена, одбацила и потпуно разорила политичка десница, враћајући се конзервативним решењима из прошлости.

Аутор је свестан да применом Болоњске конвенције и новим предстојећим реформама, неопходним у процесу припрема за приступање Србије и Црне Горе Европској унији, лежи нова прилика за окончање заостајања у образовном процесу музејских радника и заправо, за извлачење професије из заосталости и друштвене маргинализованости. Отуда закључни део поглавља *Како у будућност*, садржи тврдњу „Убеђени смо да су многобројни проблеми са којима се суочавају музеји данас у Србији и Црној Гори (са наставком у фусноти: Ти проблеми се огледају у сталном опадању броја посетилаца, претераној самоувережености музејских стручњака у „своје уже струке" у недовољно атрактивним музејским изложбама и сл.) последица недовољног образовања музејских стручњака и да будућност нашег

музејског сектора зависи од степена развоја овог образовања“ која је, уистину разлог настанка ове студије.

Одмах након тога, аутор препоручује: „Промене су могуће, али су за њихову реализацију неопходне одређене претпоставке. Потребно је, пре свега, створити одговарајућу друштвену климу, решити нека организациона питања и, коначно, стрпљивим и упорним радом, корак по корак, ићи ка стварању система организованог музеолошког образовања“, да би након тога, на крају студије, предложио свој модел потребних промена. Очигледно је да се аутор није зауставио на научној анализи, већ пре свега жели активно и искрено да учествује у реформи, европеизацији музејске делатности у Србији и општем развоју улоге и мисије музеја.

У овоме настојању, аутору се може пожелети само успех и честитати на храбрости и мотивисаности, коју испољава подједнако снажно као и стручност и знање уложено у настајање ове књиге.

Са формалне тачке гледишта, квалитет студије чине:

а) прегледна и јасна структура студије, те добро подељена и својом дужином потпуно уравнотежена поглавља (недостатак лежи, можда, само у томе што се у савременој пракси поред истицања наслова, често користи и нумерација за поглавља и мање целине, како би се олакшавало цитирање, сналажење и кретање кроз студију, чега овде нема;

б) постојање подела унутар поглавља са јасним поднасловима;

ц) беспрекорно наведене фусноте и примедбе, што одаје систематичност и искуство аутора у писању оваквих текстова (што нажалост, није увек пракса у нашој средини);

д) дугачак резиме на енглеском језику, који је заправо скраћена верзија студије, која иностраном читаоцу пружа комплетан увид у целу студију, чак и у многе детаље. Мишљења сам да ће ова скраћена верзија умногоме увећати циљну групу читалаца, најпре да ће бити доступна стручњацима у Чешкој и Финској, а затим и другим заинтересованим читаоцима у иностранству.

е) велики број пажљиво урађених и јасних дијаграма, фотографија и карата који сви чине књигу изузетно прегледном и текст неупоредиво читљивијим.

ф) наведена литература.

Борислав Шурдић

„ФРУШКА ГОРА“

Група аутора, Завод за уџбенике, Београд 2007.

У другој половини 2007. године, у којој је Завод за уџбенике обележио пола века свог успешног рада, изашла је из штампе, трећа у низу после *Дрине* и *Мораве*, монографија *Фрушка гора*.

Ниједан читалац, било да припада стручној или широј читалачкој публици, коме до руку дође ова импозантна и, по много чему, јединствена књига, не може остати равнодушан. На то нам указује њен обим (око 600 страна), број аутора и сарадника који су учествовали у њеном стварању, заступљене области и обиље података у оквиру сваке од њих, број илустрација (фотографија, карата, планова, цртежа, табела) и на крају, али не мање важан, њен изглед који нас привлачи да је отворимо и уживамо у лепотама Фрушке горе.

„Да се не налази у Панонској низији, само би понеки зналац поверовао да је Фрушка гора планина. (...) У бескрају панонске равнице она оставаља упечатљив утисак и изгледа већом него што је, посматрана са било које стране, са земље и из ваздуха“ – у **Предговору** је записао Радош Љушић, директор и главни уредник Завода за уџбенике.

Садржај *Фрушке горе* презентован је у шест целина, чији су аутори наши уважени научни радници, академици, универзитетски професори и други истакнути стручњаци у својим областима.

На самом почетку, у првој целини названој **Положај**, аутор Слободан Ћурчић представио је положај Фрушке горе, једне од малобројних острвских планина у Панонској низији. Приказујући њене скромне димензије, аутор нам детаљно описује њен изглед и могућности које пружа људима за живот, истичући стратешки значај ове планине кроз историју још од времена када су се ту населили први становници.

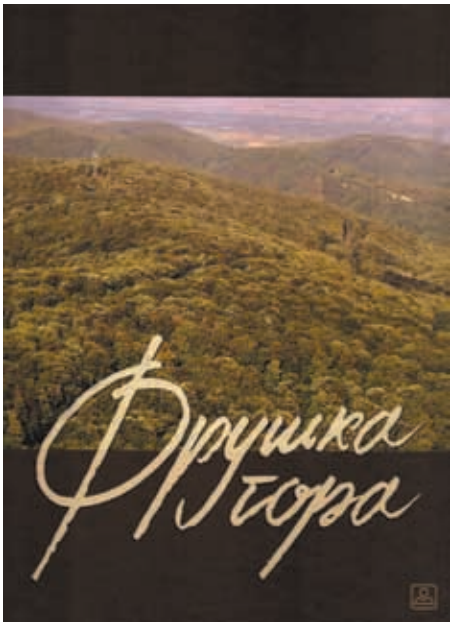

У другом делу, под називом **Природне одлике**, обрађена су физичко-географска својства (Слободан Марковић), животињски свет (Весна Хабијан-Микеш) и биљни свет (Бранислава Буторац) Фрушке горе. Ова целина је врло комплексна јер представља природна фрушкогорска богатства, односно представља Фрушку гору као једну оазу очуване природе. Међу њене најзначајније природне вредности, свакако, спадају њен положај, клима, воде, земљиште, изузетно богата флора и фауна. Аутор Слободан Марковић дао нам је врло занимљив преглед досадашњих геолошких и физичко-географских истраживања Фрушке горе. Посебно је истакао допринос Луиђија Фердинанда Марсиљија, који је своја геолошка истраживања и објављивање свог научног описа предузео још крајем 17. и почетком 18. века. Као значајан истраживач минералогије, своје место је добио и Андрија Волни, професор и директор Карловачке гимназије. Он је формирао велику школску збирку минерала од материјала пронађеног, углавном, на Фрушкој гори. Марковић врло детаљно представља развој ове планине, од њеног формирања у старијем палеозоику, преко мезозоика до кенозоика, указујући на неколико фаза интензивне вулканске активности, које су обележиле геолошку еволуцију Фрушке горе. Такође, детаљно говори о клими, водама, земљишту и геонаслеђу, наводећи списак објеката геонаслеђа Фрушке горе.

Захваљујући обиљу података и фотографијама врхунског квалитета, стичемо један сасвим нови утисак о овој оази великог броја животињских и биљних врста. Многе од њих су заштићене Законом као природне реткости у Србији, а има и оних које имају статус угрожене врсте, те се због тога налазе на тзв. црвеним листама Европе и света: стрижибуба, јеленак, црвенотрба и жутотрба ватрена жабица, гаталинка, барска корњача, шарка, орао крсташ, више врста орхидеја, банатски божур, татарско зеље и многе друге.

Трећа целина – **Историја** – обрађује Фрушку гору у прошлости, од преисторије (Борислав Јовановић) и античког доба (Милена Милин), преко средњег века (Снежана Божанић), турске владавине (Владан Гавриловић) и Хабзбуршке монархије (Душко М. Ковачевић, Дејан Микавица) до Југославије и Србије (Душко М. Ковачевић). Последњи сегмент ове целине су тврђаве, које је, такође, обрадио Душко М. Ковачевић. Сваки од наведених периода обогаћен је прворазредним илустрацијама, а њихову већину чине музејски експонати и архивалије похрањени у различитим установама (Музеју Војводине, Музеју града Новог Сада и Галерији Матице српске у Новом Саду, Музеју Срема у Сремској Митровици, Музеју Српске православне цркве у Београду и Сремским Карловцима, Музеју града Београда, Архиву Војводине у Новом Саду, Архиву САНУ у Сремским Карловцима и Архиву града Новог Сада).

Поред природних одлика, Фрушку гору, још од времена знаменитих Бранковића, карактерише духовност. Велики број православних цркава и манастира, као и седиште Карловачке митрополије смештено у Сремским Карловцима, утицао је да ова планина добије назив и **Српска Света Гора**. Управо овај назив носи и четврти део *Фрушке горе*, а његови поднаслови су: Фрушкогорска „Света Гора“ (Динко Давидов) и Монаштво (Атанасије (Гатало), Јустин (Јеремић)). У првом делу Динко Давидов уводи читаоце у историјат фрушкогорских манастира, сажето описујући њихово грађење, живописање и обнове, истичући њихову улогу током протеклих векова. Монаштво и живот у фрушкогорским манастирима представили су монаси Атанасије и Јустин. На уређењу монашког живота радили су многи карловачки митрополити и патријарси, посебно митрополити Вићентије Поповић и Павле Ненадовић. Аутори нарочито истичу допринос патријарха Георгија Бранковића (1890–1907), великог и мудрог јерарха наше цркве. Српски монаси су, још од времена светог Саве, поред своје основне обавезе – следовање Христу кроз чување својих монашких завета и правила, бринули и о свом народу који се у бурним и тешким временима ослањао на њихову помоћ. Међутим, и манастири су често у тим временима страдали. После Другог светског рата долази до њихове тихе, али значајне обнове у физичком, али и у ду-

ховном смислу. Аутори нарочито истичу значај светих моштију које се чувају у фрушкогорским манастирима.

Фрушку гору, поред изузетног духовног, карактерише и огромно културно наслеђе. У петој целини *Фрушке горе*, под називом **Наслеђа**, упознајемо се са следећим сегментима: Етнолошке одлике (Мирјана Ђекић), На ползу и увеселеније (Мирјана Д. Стефановић), Фрушка гора у књижевности (Марија Клеут, Горана Раичевић) и Знаменити Фрушкогорци (Душан Познановић).

У првом одељку ауторка упознаје читаоце са основним карактеристикама подручја, становништвом и његовим насељавањем. Затим, говори о развоју народног градитељства, односно о начину становања и грађења кућа, у оквиру којег помиње и лагумице, као пример једноставног станишта који је претходио кући, а које су карактеристичне за обронке Фрушке горе. Уз детаљан опис развоја и изгледа карактеристичне фрушкогорске куће, представљени су и други помоћни објекти који имају значајно место у једном сеоском домаћинству (амбар, чардак), али и воденице, млинови и ветрењаче. Домаћа радиност у фрушкогорском крају, иначе дубоко укорењена у традицији српског народа, била је веома заступљена. То је био основни начин обезбеђивања неопходних одевних предмета за једну породицу, али и део васпитавања и оспособљавања сваког женског детета за будући живот. Посебну занимљивост представљају описи годишњих обичаја и обележавање крсних слава Фрушкогораца.

У другом сегменту Мирјана Д. Стефановић говори о културном наслеђу Фрушке горе кроз један шири аспект, утемељен на књижевности, у којој се „може препознати много од културног идентитета овог локалитета“. Помињући књижевнике Павла Поповића, Бошка Петровића, Милоша Црњанског и њихове стихове или песме које говоре о лепоти Фрушке горе, ауторка закључује да је Лаза Костић био „онај песнички маг који је најбоље осетио душу наше планине“. Међутим, не могу се заобићи ни други наши јавни и културни радници који су боравили у Фрушкој гори и оставили значајне записе о животу у њој: Доситеј Обрадовић, архимандрит Лукијан Мушицки, Јаков Игњатовић, Тихомир Остојић и други. Из њихових описа, као и из забелешки страних путописаца, сазнајемо занимљиве детаље о животу у фрушкогорском крају. Већ у 18. веку практикују се излети у Фрушку гору, граде се летњиковци („куће за уживање“) и организује се лов као вид доколице. Ауторка помиње и прве књиге посвећене виноградарству и винарству, Захарија Орфелина (*Искусни подрумар*) и Прокопија Болића (*Совершен виноделац*), говорећи о настанку крчми и гостионица, начину понашања и облачења мушкараца и жена, а све то илуструјући занимљивим стиховима. Нарочито су истакнуте две карактеристичне особине Фрушкогораца: пријатељство и гостопримство.

У сегменту о Фрушкој гори у књижевности ауторке представљају развој књижевне делатности од најраније фазе, у којој су главни центри били манастири, а њени носиоци калуђери. Њихова активност сводила се, углавном, на преписивање књига. Дешавало се да приликом тог посла непознати писар остави по који запис на маргинама рукописа, на основу кога се могло понешто закључити о стварном животу. Ауторке, затим, говоре о епским, додуше ретким, и лирским песмама у којима је опевана Фрушка гора. Нарочито место посвећено је песнику романтичару Бранку Радичевићу, који је створио култ Стражилова. О фрушкогорским пејзажима, виноградима, манастирима и незаобилазним Сремским Карловцима, писали су они који су се ту школовали, радили или боравили: Милица Стојадиновић Српкиња, Теодора Петровић, Дејан Медаковић, Вељко Петровић, Вида Огњеновић, Душан Радовић...

Списак знаменитих Фрушкогораца који, свакако, сви нису могли бити побројани на овом месту, Душан Познановић започиње Марком Аурелијем Пробом (276–282), једним од шесторице римских царева који су рођени у Сирмијуму (Сремској Митровици). Ту су, затим, Ангелина Бранковић, мајка Ђорђа (потоњег митрополита влашког и београдског) и деспота Јована; Јован Рајић, архимандрит манастира Ковиљ; Захарија Орфелин, књижевник, графичар и историчар; Симеон Пишчевић, писац и историчар; Теодор Крачун, сликар; Доситеј Обрадовић, писац и просветитељ, који се замонашио и неколико година провео у Хопову; Стефан Стратимировић, митрополит карловачки; Димитрије Фрушић, новинар и издавач, са Димитријем Давидовићем покренуо у Бечу *Новине сербске*; Георгије Бранковић, патријарх српски; Иларион Руварац, архимандрит гргетешки и историчар; Сава Шумановић, сликар и други знаменити Фрушкогорци који су се ту родили, радили и стварали.

Шесту и последњу целину, под називом **Друштво**, сачињавају: Насеља (Слободан Ћурчић), Становништво (Слободан Ћурчић), Привреда (Јован Ромелић), Виноградарство и вина (Петар Цин-

дрић, Владимир Ковач), Туризам (Гордана Стојаковић) и Национални парк „Фрушка гора“ (Љуба Јосић, Горан Матић). Поред основних података, али и специфичности, за сваку од наведених области у фрушкогорском подручју, аутори нам у оквиру својих текстова пружају и низ занимљивости. Тако, на пример, сазнајемо да се насеља фрушкогорске области деле на планинска, подунавска и потпланинска, али и да у неким селима има мање породичних него викенд кућа. Поред детаљног прегледа развоја виноградарства и винарства фрушкогорја, читаоци могу да се упознају са сортиментом винове лозе у периоду пре филоксере, која је крајем 19. века уништила већину винограда, као и сортиментом винове лозе после филоксере (до средине 20. века) и врстама винове лозе које су заступљене у савременом виноградарству.

Фрушка гора је, због својих изузетних вредности, како природних, тако културних и историјских, проглашена 1960. године за Национални парк. Тиме је њен значај још више увећан.

Изузетношћу ове књиге допринеле су фотографије врхунског квалитета чији су аутори Владимир Валешински, Драгиша Савић и Иван Ивановић. Захваљујући њима читаоци су у прилици да уживају у прелепим пејзажима и многим детаљима које у себи крије необичан, често скривен, свет Фрушке горе.

Књига као прилоге садржи туристичку карту Фрушке горе и документарни филм о овој планини снимљен на DVD (редитељ Јован Милинов).

Завод за уџбенике, на челу са директором и уредницима, на овај начин је исказао поштовање према Фрушкој гори, а нама и будућим генерацијама пружио могућност да уживамо у њеном разноврсном богатству и лепотама.

Гордана Петковић

ПРОБЛЕМИ ПРОСВЕТЕ У ИСТОРИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.

Једна од карактеристика наше савремене историографије, за разлику од развијенијих европских, јесте доминација политичке историје над осталим историографским правцима. На срећу, последњих година је све више радова који се баве још неким аспектима друштвеног развоја у прошлости, као што је нпр. просвета. Међу њих спада и нова књига Биљане Шимуновић-Бешлин *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, која је заправо њена приређена и проширена докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду. На близу 400 страница професорка Шимуновић-Бешлин бави се просветном политиком коју је југословенска краљевина креирала и спроводила на подручју некадашње Дунавске бановине током бурних година између увођења краљевске диктатуре 1929. године и Априлског рата 1941. године. Циљ јој је био да проникне у врло сложене узрочно-последичне везе између просветне политике и недовршених процеса националне интеграције, демократизације и модернизације прве југословенске државе. Иако је у последње време тема просветне и културне политике у Краљевини Југославији темељно изучавана, ова студија представља несумњив допринос нашој историјској науци, нарочито зато што проучава врло осетљиво просветно питање на подручју вишенационалне Војводине, која је чинила највећи део Дунавске бановине.

Књига је састављен из три међусобно повезане целине. Прва глава, који носи наслов *Дунавска бановина*, заправо представља један опширан увод у тему. На синтетички начин приказана је етничка, друштвена и економска структура једне од девет

административно-управних целина Краљевине Југославије, а посебно су детаљно објашњени сложени политички односи на подручју Војводине. У другој глави, под насловом *Држава и школство*, свеобухватно је приказано разнородно просветно наслеђе, састављено из две потпуно различите школске традиције: српске и аустроугарске. После једног оваквог увода, неопходног за разумевање проблематике просветног развоја у Дунавској бановини, прецизно су приказана општа обележја остваривања југословенске просветне политике на том простору. У последњој глави, *Школа и друштво*, проучава се и ставља у шири југословенски контекст, пре свега, национални аспект просветних установа. Анализом је обухваћено како основно, тако и средње школство, и то не само опште, него и стручно, које је у нашој литератури помало било запостављено, а које није било неважно у условима претежно аграрног друштва међуратне Југославије. Нешто мање пажње је посвећено високошколским установама на подручју Дунавске бановине, конкретно суботичком правном факултету.

Закључци који су на послетку изведени, а који су поткрепљени врло корисним табелама приложеним на крају монографије, остављају читаоца у уверењу да постоје несумњиве сличности између оновремених и садашњих просветних прилика, тј. како и сам аутор закључује, „да се укорењена схватања о школству врло тешко мењају“. То су најпре проблеми хиперпродукције интелектуалаца, великог интересовања за гимназије и ухлебљење у државној служби, насупрот малом интересу за стручне школе итд. Са друге стране, обиље цитата из оновремене периодике и необјављених архивских докумената сведочи колика је пажња просветној политици придавана од стране ондашње политичке елите и интелектуалне јавности, о чему сведочи и популарна крилатица из међуратног периода: „Држава почива на просвети!“. Надајмо се да данашњи нараштај неће занемарити искуства наших предака који су, како и из ове књиге сазнајемо, били веома свесни значаја просвете за развој и стабилност сваког друштва.

Др Слободан Бјелица

СРЕМСКИ ХОЛОКАУСТ

Др Младенко Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у холокаусту*
Младенко Кумовић, Ph.D., *The persecusion of the Jews from Srem during the Holocaust*,
Музеј Војводине, Нови Сад, 2007,
ISBN 978-86-82077-65-7

Проф. др Младенко Кумовић, музејски саветник у Музеју Војводине, својим досадашњим радом у струци, као музејски педагог, аутор запажених изложби и заменик директора Историјског музеја Војводине (до 1992) и Музеја Војводине (до 2000. године), као и научним радовима из области музеологије и музејске педагогије *(Музеји у Војводини, 1847–1997, Музеолошко образовање у Финској, Чешкој Републици и Србији и Црној Гори,* 2004.), те историографије *(Порекло, миграције и страдање Срба са Купреса,* 1996) сврстао се у водеће стручњаке музеологије и историографије културних институција не само Новог Сада и Војводине, већ и Републике Србије. Својим радом у ICOM-у стекао је и међународну репутацију, што потврђује и његово чланство у угледном чешком музеолошком часопису *Museum: Museum and regional studies,* као и учешће на светским конференцијама ICOM-а у Мелбурну (1998), Барселони (2001), Сеулу (2004) и Бечу (2007).

Својом најновијом књигом о страдању Јевреја у Срему за време Другог светског рата, када је ова српска територија била под окупацијом квислиншке творевине Независне Државе Хрватске, у којој је систематски реализован програм уништења Срба, Јевреја и Рома као националних група тј. вршен геноцид, др Кумовић је дао сопствени допринос утврђивању историјске истине о страдању Јевреја у Европи под нацистичком Немачком. Јер без истине о страдању Јевреја у Срему, истина о холокаусту не може бити потпуна.

Др Кумовић је свој рад поделио у шест тематских поглавља. Пре преласка на саопштавање резултата свог истраживања, заснованог на

архивској грађи, аутор је у веома инструктивном *Уводу* саопштио мотиве, околности и начин свог истраживања и саопштавања валидних налаза везаних за тему страдања Јевреја **на подручју** Срема и **са подручја** Срема. Он је нарочито нагласио где се налази релевантна грађа за ову тему (Музеј Војводине, Архив Војводине, музеји и архиви у Срему и Београду), како би свако, ко је заинтересован за њу, могао проверити. На крају свог излагања саопштио нам је сукус свог рада у *Завршној речи***,** а после тога навео све изворе и литературу којима се служио.

У првом поглављу *Срем – назив и географски положај* аутор приказује историју Срема, чије име траје више од две хиљаде година; даје етнички састав становништва кроз дужи период у оквиру којег су Срби бројчано доминантна група; даје податке о знатнијем досељавању Јевреја у Срем током 18. века, плаћању таксе толеранције (1744–1846), изградњи прве синагоге у Вуковару (1845) итд. Положај Јевреја у Краљевини СХС (Југославији) био је повољан. Међутим, 1941. године долази до немачког напада на Југославију, њеног разбијања и стварања усташке хрватске државе, тзв. Независне Државе Хрватске. Срем је вољом хитлеровске Немачке додељен тзв. Независној Држави Хрватској.

У другом поглављу *Антијеврејска пропаганда у хрватској штампи* аутор је приказао хрватске расне законе – који су били уперени против Срба, Јевреја и Рома – те пљачкање, понижавање и искоришћавање Јевреја, које су реализовали органи државе, усташке организације и Хрвати као појединци. Упоредо су текле припреме за физичко уништавање Јевреја у концентрационим логорима. НДХ проводи мере интернирања Јевреја у сабирне и концентрационе логоре. Не само нацистима из Немачке, већ и Хрватима из НДХ „Жидови“ су били криви за све! „Бивша Југославија као жидовски рај; Гдје има у Хрватској највише Жидова?; Конац жидовског утјецаја у Хрватској; Хрватска се чисти од Жидова и слободних зидара; У хрватској просвјети нема више мјеста Жидовима; Жидови морају носити жидовске ознаке; Ухићени Жидови због ширења алармантних вијести; Жидови отпуштени из градске службе; Забрањено је Жидовима купање у јавним купалиштима на Сави; Жидови су трулеж која се не може трпјети“ – само су неки од наслова који су преплавили штампу у НДХ, а које је аутор савесно прикупио.

У трећем поглављу *Јасеновац – систем логора смрти* аутор је приказао највећи логор истребљења Срба, Јевреја и Рома на територији НДХ. Он је приказао јасеновачка стратишта, методе и средства масовног уништавања људи у Јасеновцу, а посебно жена и деце, али и лажно представљање логора у јавности. На крају овог поглавља посебна пажња посвећена је утврђивању злочина хрватских усташа у Јасеновцу, што је 1945/46. године учинила државна комисија. Аутор је утврдио да је највећи број сремских Јевреја био уморен на најзверскији начин у концлогору у Јасеновцу. Остали су убијени у самом Срему. Веома мали број сремских Јевреја се спасао, тако да је јеврејска популација потпуно уништена на подручју између Дунава и Саве, тј. у географском Срему.

У четвртом поглављу под насловом *Спискови жртава* др Кумовић је на основу претходних истраживања и познатих картотека, те најновијих истраживања, обелоданио спискове жртава Јевреја из Срема по местима која су приказана азбучним редом (Ашања, Бапска, Бингула, Бобота, Богдановци, Бокшић, Борово, Бршадин ... Товарник, Вишњићево, Вуковар, Земун, Жупања). Спискови жртава обухватају 58 места. Из њих је страдало 2.082 Јевреја. Тој бројци треба прибројити и 453 страдалих Јевреја из Винковаца, тако да је број страдалих Јевреја из Срема 2.535, тј. преко 90% свих Јевреја који су у Срему живели за време Краљевине Југославије. О жртвама су изнети најважнији подаци: година рођења и време смрти, али и други подаци до којих се могло доћи.

У петом поглављу *Списак ратних злочинаца* аутор је навео и најодговорније за покоље Јевреја у местима масовних злочина – Земуну, Вуковару, Руми, Илоку, Беочину, Сајмишту, Јасеновцу и Старој Градишки. Овај списак обухвата 389 имена, а додатних 91 име односи се на комесаре у јеврејским радњама, што представља шесто поглавље књиге.

Књига проф. др Младенка Кумовића *Страдање сремских Јевреја у холокаусту* штампана је на српском и енглеском језику. Рецензенти књиге су проф. др Никола Поповић и др Милан Кољанин, признати ауторитети у овој области. Књигу је ликовно и графички опремио Ђула Шанта. Текст са српског на енглески је превела Едита Јанков. Књига је илустрована фотографијама и другим артефактима који потичу из Музеја Војводине, Архива Војводине и Јеврејског историјског музеја.

Књига Младенка Кумовића *Страдање сремских Јевреја у холокаусту* плод је савесног и упорног истраживачког рада компетентног стручњака. Настала на поузданим историјским изворима, она представља релевантан извор сазнања за свакога ко жели да сазна целу истину о трагичној судбини сремских Јевреја за време постојања злочиначке Независне Државе Хрватске.

Др Драго Његован

VANU ON THE ROAD TO EUROPEAN INTEGRATIONS – VANU NA PUTU KA EVROPSKIM INTEGRACIJAMA

Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2007
ISBN 978-86-85889-15-8

Vojvođanska akademija nauka i umetnosti objavila je publikaciju sa konferencije *VANU na putu ka evropskim integracijama*, koja je održana u Novom Sadu 11–13. septembra 2007. godine (ISBN 978-86--85889-15-8).

Konferencija je organizovana povodom tri godine od reosnivanja VANU. Publikaciju čine uporedni tekstovi na engleskom i srpskom jeziku. Urednik izdanja je prof. dr Milorad Miloradov, sekretar Odeljenja za prirodne i tehničke nauke VANU, a glavni i odgovorni urednik je akademik Rudolf Kastori.

Prvog dana, tj. 11. septembra 2007, na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu priređena je promocija knjige *Nation vs. People* autora prof. dr Džemala Sokolovića sa Univerziteta u Bergenu (Norveška). Pored autora, o knjizi su govorili i prof. dr Jovan Komšić, dr Boško Kovačević, dr Ivan Čolović i dr Gojko Mišković.

Drugog dana konferencije, u Skupštini AP Vojvodine, održana je svečana sednica u prisustvu oko 150 naučnih radnika iz zemlje i inostranstva. Goste je primio i pozdravio Bojan Kostreš, predsednik Skupštine AP Vojvodine, a govor predsednika Skupštine AP Vojvodine nalazi se na početku publikacije (*Speech of Bojan Kostreš, President of the Assembly of the Autonomous Province of Vojvodina at the Openinig of the Conference*, 13–15 p.).

U poglavlju *Solemn Lectures and Projects Review* navedena su svečana predavanja i prikazi tekućih projekata:

- *The Significanse of International Cooperation in Science and for Academies of Sciences* – PhD. Herbert Mang (President of the Austrian Academy of Sciences, Wien, 16–42 p.)
- *The Role of Academy of Sciences in Central and Eastern European Countries* – PhD Hámori József (Vice-President of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 43–50 p.)
- *The Spiritual Resources of Vojvodina* – akademik Julijan Tamaš (50–53 p.)
- *Tribulations of the Citizens of Vojvodina from 1941 to 1948* – prof. dr Dragoljub Živković (53–62 p.)
- *Mathematical Models for Decision Making Under Uncertain Condition and their Applications* – akademik Endre Pap (62–73 p.)
- *Development of Chemical Methods of Analysis of Neonicotinoids and Pyridinecarbocylic Acid Derivates* – prof. dr Ferenc Gaál (73–85 p.)
- *Development of a Complex of Technical and Legal Norms for the Usage of Biomass as an Energy Resource – with Special Emphasis on Biogas* – prof. dr Miloš Tešić (85–92 p.)
- *Water Resources Management Balance of Vojvodina – Optimal Management and Sustainable Development* – prof. dr Milorad Miloradov (92–99 p.)
- *Early Detection of the Colorect Carcinomas in Different Ethnical Groups of Vojvodina* – prof. dr Branimir Gudurić (99–107 p.)
- *Blindness and the Significance of Sight for the Quality of Life and Regional Development of Vojvodina* – prof. dr Slobodanka Latinović (107–114 p.)
- *Integreated Management of Selected River Basins Complaying with the European Water Framework Directive* – prof. dr Milorad Miloradov (projekat se realizuje u saradnji VANU i Slovačke akademije nauka, 114–125 p.).

Pored dva visoka gosta iz inostranstva, dakle pred-

sednika Austrijske akademije nauka i potpredsednika Mađarske akademije nauka, proslavi trogodišnjice reosnivanja VANU prisustovali su i: akademik Muhamed Filipović (potpredsednik Akademije nauka i umjetnosti BiH), PhD. Ján Slezák (Vice-President of Academy of Sciences of Slovakia), Zeno Simon (President of the Timişoara Branch of the Romanien Academy) i Cosmin Sălaşăn (scientific associate with the Romanian Academy, Timişoara).

Poslednji, treći dan proslave protekao je u obeležavanju 70. godišnjice OMPOK-a (*70 th Anniversary of OMPOK)*. Tim povodom su saopšteni sledeći radovi:

- *United Serbian Youth and Juvenile Movement* – Bogoljub Savin (127–132 p.)
- *Historical Messages of the Youth Cultural-Economic Movement in Vojvodina* – prof. dr Ljubivoje Cerović (132–147 p.)
- *The Youth and Tradition* – doc. dr Miroslav Ilić (147–153 p.)
- *A Nation Against the People* (prikaz knjige *Nation vs. People* Dž. Sokolovića) – dr Gojko Mišković (153–157 p.).

Publikacija je pripremljena i odštampana sredstvima Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje i kulturu Izvršnog veća AP Vojvodine.

Održavanje svečane sednice omogućili su sledeći sponzori: Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo u Novom Sadu, Erste banka, Metals banka, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Tehnološki fakultet u Novom Sadu, MK Commerce, Prirodno-matematički fakultet u Novom Sadu, Lazarus iz Kaća, Novosadski sajam, Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu, Mitrosrem iz Sremske Mitrovice, Pionir iz Srbobrana i Zavod za unapređenje poljoprivrede iz Bačke Topole.

Mr Uglješa Belić

VOJVOĐANSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI, GODIŠNJAK 2006.

ISSN 1452-2268

U julu 2007. godine Vojvođanska akademija nauka i umetnosti je objavila *Godišnjak 2006.* (ISSN 1452–2268), treći po redu.

Sadrži sledeća poglavlja:

- Uvodna reč
- Sastav VANU
- Izveštaj o radu Skupštine VANU 2006.
- Izveštaj o radu Predsedništva u 2006.
- Izbor novih članova
- Pojedinačne aktivnosti
- Naučno-istraživački rad
- Izdavačka delatnost
- Međunarodna saradnja
- Naučni skupovi, predavanja i koncerti
- Dodela priznanja VANU
- Finansijsko poslovanje u 2006.
- In memoriam (akademik Béla Ribár 1930–2006)
- Summary.

Naslovna strana sadrži uporedni naslov na srpskom i engleskom jeziku. Glavni i odgovorni urednik je akademik Rudolf Kastori, pored njega članovi uredništva su akademici Julijan Tamaš i Endre Pap.

U poglavljima *Izveštaj o radu Skupštine VANU 2006*. i *Izveštaj o radu Predsedništva u 2006*. navedene su aktivnosti rukovodećih organa Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (ukupan broj sednica, dnevni redovi po kojima su se sednice održavale i odluke/zaključci koji su usvajani).

Poglavlje *Izbor novih članova* izlaže sadržaj izborne sednice Skupštine VANU, koja je održana 2. decembra 2006. godine. Na sednici su izabrani redovni, dopisni i počasni članovi VANU:

a) za redovnog člana: prof. dr Endre Pap, dopisni član VANU;
b) za dopisne članove: prof. dr Nada Perišić Janjić, prof. dr Bogomil Karlavaris, prof. dr Vukadin Leovac, mr Sava Halugin i Boško Ivkov;
c) za počasne članove: prof. dr Ernő Pungor (Budapest) i Robert Hammerstiel (Wien).

Pojedinačne aktivnosti je poglavlje u kojem su navedene aktivnosti članova VANU u vezi sa učešćem na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, učešćem na naučno-istraživačkim projektima, kao i objavljenim radovima.

VANU je u 2006. imala sledeće projekte:

– Matematički modeli za donošenje odluka pod neodređenim uslovima i njihova primena / rukovodilac projekta akademik Endre Pap;
– Vodoprivredni bilans Vojvodine – optimalno upravljanje i održivi razvoj / rukovodilac projekta prof. dr Milorad Miloradov;
– Razvoj kompleksa tehničkih i pravnih propisa za korišćenje biomase kao energenta, a posebno biogasa / rukovodilac projekta prof. dr Miloš Tešić;
– Slepilo i slabovidost i značaj hirurgije katarakte za smanjenje izlečivog slepila u Vojvodini / rukovodilac projekta prof. dr Slobodanka Latinović;
– Rana detekcija karcinoma debelog creva u različitim etničkim grupama Vojvodine / rukovodilac projekta prof. dr Branimir Gudurić;
– Razvoj hemijskih metoda analize neonikotinoida i derivata piridin-karboksilne kiseline / rukovodilac projekta prof. dr Ferenc Gaál;
– Istraživanje istine o stradanju stanovništva Vojvodine 1941–1948 / rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub Živković;
– Duhovni resursi Vojvodine / rukovodilac: akademik Julijan Tamaš.

VANU je i u 2006. godini imala zajednički međunarodni projekat sa Naučnoistraživačkim institutom za vodoprivredu u Bratislavi: *Integrated Menagment of the Selected River Basin Complaying with the European Water Framework Directive*. Rukovodilac navedenog projekta je prof. dr Milorad Miloradov, dopisni član VANU i naučni sekretar Odeljenja za prirodne i tehničke nauke VANU.

Izdavačka delatnost je poglavlje u kojem su navedena izdanja VANU u 2006: *Godišnjak 2005*, *O prirodi književnosti i prirodi proučavanja književnosti* (pristupna beseda akademika Julijana Tamaša), *Azot i životna sredina* (pristupna beseda akademika Rudolfa Kastorija), *Kristalne strukture itrijumovih nitrata* (pristupna beseda akademika Béle Ribára) i Zbornik apstrakata sa skupa *Energija kao izvor nastajanja*.

Od naučnih skupova koje je VANU organizovala u 2006, navedeni su sledeći:

1. *Jezik, obrazovanje, kultura, zaštita ljudskih i manjinskih prava u Vojvodini i zemljama u tranziciji* (23. januar 2006) sa međunarodnim učešćem;

Na skupu se radilo u tri sekcije: a) Pravni aspekti tranzicije; b) Višejezičnost i multikulturalizam; c) Nauka i kultura u tranziciji;

2. *VANU na putu ka evropskim integracijama* (12. septembar 2006), uz učešće predsednika i potpredsednika akademija nauka: Austrije, Mađarske, Rumunije, Slovačke i Bosne i Hercegovine. Konferencijom je obeleženo tri godine postojanja VANU.

U *Dodeli priznanja* naveden je spisak lica i institucija kojima je VANU dodelila zahvalnice. Pažnju posebno zavređuje deo koji se tiče Nagrade članova VANU, koja je prvi put dodeljena u septembru 2006, a fond novčanih nagrada je formiran isključivo sredstvima članova VANU. Laureati su bili Nadežda Radović, publicista i književnik i dr Valerija Gužvanj (PMF, Novi Sad), kojoj je nagrada dodeljena u grupi mladih naučnih stvaralaca – za oblast hemije insekticida.

Na kraju je poglavlje *In memoriam*, koje je posvećeno akademiku **Béli Ribáru** (1930–2006), naučniku i pedagogu evropskog glasa i jednom od (re)osnivača Vojvođanske akademije nauka i umetnosti.

Mr Uglješa Belić

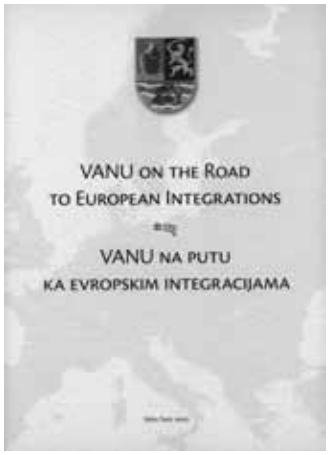

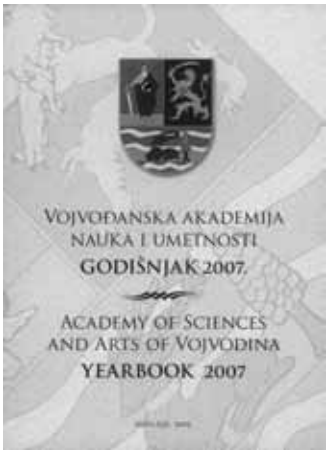

ПРЕИСТОРИЈСКА ВЕЧЕРА – „ПРОСОТО“ УЗ ПИВО

Музеј Војводине, Нови Сад 2008.

Публикација Александра Медовића има за циљ да широј публици на занимљив и за наше прилике помало неубичајен начин представи резултате археоботаничке науке. Ова релативно млада наука бави се изучавањем историје ратарства и пружа нам податке о биљним културама које су биле заступљене на археолошким налазиштима у различитим периодима наше прошлости. Користећи резултате археозоолошких и археоботаничких истраживања данас можемо да наведемо основне намирнице биљног и животињског порекла и да бар делимично откријемо како су се хранили људи у праисторији.

У уводу сазнајемо да су сочиво и грашак, мека односно макарони пшеница, састрица и леблебија, лан и мак пореклом из праисторије, а да су овас и раж тада били коровске биљке. Од житарица су прављени погача и хлеб, али и каше за које се сматра да су вековима биле основни оброк. Уз кашу се пило пиво и квас, а у посебним приликама медовина.

Публикација садржи рецепте и упутства за припремање разноврсних праисторијских јела, праћене упечатљивим цртежима плодова и семена, које је нацрао сам аутор. Почевши од друштва ловаца и сакупљача, преко ратара и сточара, ливача бронзе, а потом ткаља и ковача, аутор нас у кратким уводним текстовима упознаје са основним намирницама, а потом следе рецепти за припремање различитих оброка – прженог храстовог жира са дивљим јабукама, каше од грашка са дивљим поврћем, јечмених кугли са дивљим воћем, „панцероте“ са дивљим поврћем, медених колутова, земички са маком и разних других специјалитета. Уз њих, су дата и упутства за припремање свежег пива и медовине.

Аутор је уз рецепте, када је то било потребно, навео и напомене и мере опреза скрећући пажњу на опасност од појединих састојака као и на могућности набавке одређених намирница у данашњим условима. Упутства везана за сам процес припремања хране покушај су реконструкције поступака из праисторије, а уз њих су дате и алтернативне могућности прилагођене савременом начину живота.

Кратка и једноставна, за наше подручје свакако иновативна и подстицајна, ова публикација на интересантан начин упознаје посетиоце музеја са нашим научним достигнућима и омогућава им да кроз припремање јела из праисторије дочарају макар мали део тадашњег начина живота.

Лидија Бањ

Александар Петијевић

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА

Библиотека Музеја Војводине је током 2006. године путем размене примила следеће публикације од наведених установа:

ALBA IULIA

Muzeul Naţional al Unirii:

Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen epotfundgruppe Hajdúsámson – Apa – Ighiel – Zajta , Teil 1, 2, Bibliotheca Musei Apulensis, XVIII, 2002.

AMSTERDAM

***Rijksmuseum*:**

Bulletin van het Rijksmuseum, Jaargang 53, 2, 3, 4, 2005, 54, 1, 2, 2006.

АРАНЂЕЛОВАЦ

***Музеј у Аранђеловцу*:**

Шумадијски записи, 3, 2006.

ARHUS

Statsbiblioteket:

Kuml, 2005.

BAD DEUTSCH – ALTENBURG

***Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Archäologischer Park Carnuntum*:**

Carnuntum Jahrbuch, 2005.

БАЊА ЛУКА

***Музеј Републике Српске*:**

Данијела Василић, Владимир Ђукановић, Збирка накита етнолошког одјељења Музеја Републике Српске у Бањој Луци с краја XIX и прве половине XX вијека, 2005.

БЕОГРАД

***Археолошки институт*:**

Марко Поповић и др., Црква светог Николе у Станичењу, Посебна издања, 44, 2005.

Старинар, LV, 2005.

Ivana Popović, Roma Aeterna inter Savum et Danubium, Works of Roman Art from Petrović-Vesić Collection, Materials, 7, 2006.

Felix Romuliana, 50 Years of Archaeological Excavations, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th to 29th October 2003, 2006.

***Византолошки институт САНУ*:**

Зборник радова Византолошког института, 40, 2003, 41, 2004, 42, 2005, 43, 2006.

Ђорђе Бубало, Српски номици, Посебна издања, 29, 2004.

Владан Станковић, Комнини у Цариграду (1057–1185), Еволуција једне владарске породице, Посебна издања, 31, 2006.

***Галерија САНУ*:**

Милорад Бата Михаиловић, уредник Динко Давидов, Галерија САНУ, 106, 2005.

Љ. Симовић, Д. Медаковић, Т. Стевановић: Младен Србиновић, Галерија САНУ, 108, 2005.

Борис Подрека, уредник Динко Давидов, Галерија САНУ, 109, 2006.

***Етнографски музеј*:**

Ирена Гвозденовић, Руско сребро, 2002.

Косово и Метохија у светлу етнологије, Зборник радова, уредник Мирјана Менковић, 2004.

Гордана Јовановић, Косово и Метохија у светлу етнологије, Прилог библиографији, 2004.

Вилма Никшановић, Олга Карпова, Колекција јесен / зима 1867, Српска колекција из Руског етнографског музеја у Санкт Петербургу, 2005.

Зоран Родић, Збирка покућства, I, Шкриње, ковчези, сандуци и нађве, 2006.

Весна Душковић, Пут дувана у Србији, 2006.

Вера Момчиловић – Шарац, Чија је ово капа?, Златом везена оглавља Српкиња од Сентандреје до Земуна и од Темишвара до Ђакова у XIX и првој половини XX века, 2006.

Гласник Етнографског музеја, 69, 2005.

Завод за заштиту природе Србије:

Заштита природе, 56, 2, 2006.

Завод за проучавање културног развитка:

Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, 113 / 115, knj. I, II, 2006.

Историјски институт САНУ:

Историјски часопис, LII, 2005.

Мешовита грађа = Miscellanea, нова серија, XXIV, XXV, 2005.

Татјана Катић, Душанка Бојанић – Лукач, Османска документа о продаји турских имања кнезу Милошу Обреновићу, Мешовита грађа XXVI, 2005.

Александар Растовић, Велика Британија и Србија 1903–1914, Посебна издања, 50, 2005.

Божица Младеновић, Породица у Србији у Првом светском рату, Посебна издања, 51, 2006.

Музеј града Београда:

Љубица Крстић – Поповац, Сребрнине из збирки и легата Музеја града Београда од XVIII до XX века, 2005.

Музеј примењене уметности

Бојана Поповић, Класици модерне, 2005.

55 година Музеја примењене уметности, 1950–2005, уредник Иванка Зорић, 2005.

Душан Миловановић, Сачувано време, 2005.

Зборник, нова серија, 1, 2005.

Народни музеј:

Љиљана Чубрић, Од калуђера до просветитеља, 2004.

Љиљана Чубрић, Љубица, велика госпођа, 2005.

Деана Ратковић, Бронзане посуде из римске збирке Народног музеја у Београду, Антика, 9, 2005.

Бранко Дрча, Диоклецијанов и Константинов новчани систем или зашто је 50.000 = 1, Археолошке монографије, 16, 2004.

Александар Палавестра, Вера Крстић, Магија ћилибара, Археолошке монографије, 18, 2006.

Aleksandar Palavestra, Vera Krstić, The Magic of Amber, Archaeological Monographies, 18, 2006.

Татјана Цвјетићанин, Касноантичка глеђосана керамика, Археолошке монографије, 19, 2006.

Евгенија Блануша, Изложбена делатност Народног музеја у Београду 1997–2002, Музеолошке свеске, 12, 2004.

Весна Радић, Вујадин Иванишевић, Византијски новац из Народног музеја у Београду, Нумизматика, 1, 2006.

Бојана Борић – Брешковић, Петар Поповић, Новац Римске републике, Збирке

Народног музеја у Београду и Београдског универзитета, Нумизматика, 2, 2006.

Александрина Цермановић – Кузмановић, Текија, Ђердапске свеске, Посебна издања, 4, 2004.

Roza d'Amiko, Татјана Бошњак, Италијанско сликарство од XIV до XVIII века из Народног музеја у Београду = Pittura italiana dal XIV al XVIII secolo dal Museo nazionale di Belgrado, Каталог Збирке стране уметности, 1, 2004.

Bernar Deloš, Virtuelni muzej, 2006.

Klod Žilber, Muzej i publika, 2005.

Зборник Народног музеја, XVII, 2, Историја уметности, 2004.

Зборник Народног музеја, XVIII, 1, Археологија, 2005.

Српска академија наука и уметности:

Срби на Косову и у Метохији, Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005, Научни скупови, CXII, Одељење друштвених наука, 26, 2006.

Глас, CDII, Одељење друштвених наука, 30, 2005.

Душко Живановић, Дубровачке архитектонске студије, облици и типологија, Посебна издања, DCLIX, Одељење историјских наука, 27, 2005.

Љиљана Станојевић, Небојша Дамњановић, Први српски устанак и обнова српске државе, 2004.

BERLIN

Humboldt – Universität:

Ethnograpisch-Archäologische Zeitschrift, 45, 4, 2004, 46, 1, 2, 3, 4, 2005.

Museum für Vor – und Frühgeschichte:

Acta Praehistorica et Archaeologica, 31, 1999, 32, 2000, 33, 2001, 34, 2002, 35, 2003.

BERN

Institut für Ur- und Frühgeschichte:

Archäologie in Kanton Bern, 6 a, 6 b, 2005.

BONN

Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege:

Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege, 45–46, 2004 / 2005.

Rheinisches Landesmuseum:

Bonner Jahrbücher, 202 / 203, 2005.

Kommission für Archäologie Aussereuropäischer Kulturen des Deutschen Archäologischen Instituts:

South Asian Archaeology 2003, Proceedings of the 17th International Conference of the European Association of South Asian Archaeologists, Forschungen zur Archäologie, 1, 2005.

BRATISLAVA

Slovenské národné múzeum:

Zbornik Slovenského národného múzea, Archeológia, 15, 2005.

Zbornik Slovenského národného múzea, Historia, 45, 2005.

Múzeum, 4, 2004, 1, 2, 3, 4, 2005, 1, 2, 3, 2006.

BRNO

Archeologický ústav AVČR:

The Gravettian along the Danube, Proceedings of the Mikulov Conference 20–21. November 2002, Dolnověstonické studie, 11, 2004.

Přehled výzkumů, 45, 2004.

Gentes, Reges und Rom = Auseinander setzung – Anerkennung – Anpassung, Spisy

Archeologického ústavu AVČR, 16, 2000.

Studien zum Burgwall von Mikulčice, 4, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 18, 2000.

Probleme der Frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 19, 2002.

Oblast Vodního díla Nové mlýny od pravěku do středověku, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 20, 2002.

Studien zum Burgwall von Mikulčice, 5, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 21, 2003.

Nadá Profantová, Blanka Kavánová, Mikulčice – Pohřebiště u 6. a 12. kostela, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 22, 2003.

Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des Östlichen Mitteleuropas, Materialen der Internationalen Fachkonferenz, Spisy Archeologického ústavu AVČR, 25, 2005.

Folia ethnographica, 39, 2005.

Folia numismatica, 18 / 19, 2003 / 2004, 2005.

BUCURESTI

Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“:

Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, XLVIII–XLIX, 2004–2005.

Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 48, 3, 4, 1997, 49, 1, 2, 3–4, 1998, 50, 1–2, 3–4, 1999, 51, 1–2, 3–4, 2000, 52–53, 2001–2002.

Institutul de Istoria artei „G. Oprescu“:

Revue Roumaine d'histoire de l'art, Série Beaux-Arts, XXXIX–XL, 2002–2003, XLI–XLII, 2004–2005.

BUDAPEST

Budapesti Történeti Múzeum:

Tanulmányok Budapest múltjából, XXXII, 2004–2005.

Treasures under the City, Survey of the Archaeological Heritage of Budapest, 1989–2004, 2005.

Budapest Régiségei, XXXVIII, 2004.

Anna Endrődi…et al, Hétköznapok és vallásos élet a rézkor végén, a Baden – kultura 5000 éves emlékei Budapesten, 2004.

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal:

Műemlékvédelem, XLVIII, 5, 6, 2004, XLIX, 1, 2, 3, 4, 5, 2005.

Magyar műemlékvédelem, XII, 2005.

Magyar Nemzeti Múzeum:

Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2004.

Folia Archaeologica, XLIX – L, 2001–2002.

István Bóna, Margit Nagy, Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet, I, Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae, 1, 2002.

János Cseh, Eszter Istvánovits…et al, Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet, II, Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae, 2, 2005.

Tompos Lilla, A Díszmagyar, A Magyar díszöltözet története, 2005.

E. Nagy Katalin, Járó Márta…et al, The Coronation Mantle of the Hungarian kings, 2005.

Bakó Zsuzsanna, Munkácsy Békéscsabán, 1994.

Munkácsy – Emlékkönyv (1844–2004), Csabai História, 6, 2004.

A Székely Nemzeti Múzeum története és gyűjteményei, 2005.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára:

Archaeologiai értesítő, 130, 1–2, 2005.

Antaeus, 28, 2005.

Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatóintézet:

Ars Hungarica, 32, 2, 2004, 33, 1, 2005.

Magyar Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet:

Imre Holl, Fundkomplexe des 15. – 17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda, Varia archaeologica Hungarica, XVII, 2005.

Research on the Prehistory of the Hungarians, a Review, Varia archaeologica Hungarica, XVIII, 2005.

Environmental Archaeology in North – Eastern Hungary, Varia archaeologica Hungarica, XIX, 2005.

Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Ungarn, Band 1, Komitat Szolnok, 2005.

Néprajzi Múzeum:

G. Szabó Zoltán, A duda = The Bagpipe, Catalogi Musei Ethnographiae, 9, 2004.

Szépművészeti Múzeum:

Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 101, 2004.

CAMBRIDGE, MASS.

Tozzer Library, Harvard University:

Jeffry P. Brain, Tunica Archaeology, Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 78, 1988.

ЦЕТИЊЕ

Народни музеј Црне Горе:

Tatjana Rajković, Od niti do tkanine, 2005.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, II, 2005–2006.

Митрополија Црногорско-приморска:

Велибор Џомић, Будимир Алексић, Православље у Црној Гори, 2006.

CLUJ-NAPOCA

Muzeul National de Istorie a Transilvaniei:

Acta Musei Napocensis, 39–40 / II – Istorie, 2002–2003, 2005.

ЧАЧАК

Народни музеј:

Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, Манастири Овчарско-кабларске клисуре,

Водич, 2006.

Милош Тимотијевић, Соколи Чачка 1910–1941, 2006.

Милош Тимотијевић, Соколско друштво у Чачку 1910–1941, 2006.

Милош Тимотијевић, Карневал у Гучи, Сабор трубача 1961–2004, 2005.

Ивана Ћирјаковић, Пешкири из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку, 2005.

Радивоје Бојовић, Војвода Степа Степановић 1856–1929, 2006.

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Осветљавање истине, Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941, 1, 2006.

DRESDEN

Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte:

Arbeits- und Forschungensberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Bd. 46, 2004.

Museum für Völkerkunde:

Abhandlungen und Berichte der Staatlichen Ethnographischen Sammlungen Sachsen, Band 52, 2005.

Wolff U. Weder, Haut vom Schmücken und Kleiden und Hülle, 2005.

EGER

Dobó István Vármúzeum:

Agria XLI, 2005.

ESSLINGEN

Landesdenkmalamt Baden – Württemberg:

Fundberichte aus Baden – Württemberg, 28, 1, 28, 2, 2005.

FRANKFURT/MAIN

Römisch-germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts:

Bericht der RGK, Band 86, 2005.

Germania, Jg. 83, 1, 2005, 2, 2006, 84, 1, 2006.

FREIBURG

Institut für Ur- und Frühgeschichte und Archäologie des Mittelalters der Universität:

Archäologische Nachrichten aus Baden, 71, 2005.

GÖTTINGEN

Seminar für Ur- und Frühgeschichte:

Göttinger Jahrbuch, 53, 2005.

GRAZ

Steiermärkisches Landesarchiv:

Vom Bundesland zur europäischen Region, Die Steiermark von 1945 bis heute, Geschichte der Steiermark, Band 10, 2004.

GRONINGEN

Rijksuniversiteit, Groningen Institute of Archaeology:

Paleo-Aktuell, 16, 2004.
Palaeohistoria, 45/46, 2003–2004, 47/48, 2005–2006.

HALLE (SAALE)

Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie:

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 89, 2005.

HEIDELBERG

Universität Heidelberg, Institut für Ur- und Frühgeschichte:

Thomas Link, Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 134, 2006.

ХЕРЦЕГ НОВИ

Градска библиотека и читаоница:

Бока, 25, 2005.
Кирило Цвјетковић, Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље, 2004.

IAŞI

Institutul de Arheologie:

Arheologia Moldovei, XXVI, 2003, XXVII, 2004, XXVIII, 2005.
Victor Cojocaru, Victor Spinei, Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages, 2004.

КИЇВ

Національна бібліотека України:

Археологія, 1, 2, 2006.

KIEL

Institut für Ur- und Frühgeschichte der Christian – Albrechts-Universität:

OFFA, Band 59/60, 2002–2003.

KOŠICE

Východoslovenské múzeum:

Historica Carpatica, 36, 2005.

KOTOР

Поморски музеј Црне Горе:

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, LIII, 2005.

КРАГУЈЕВАЦ

Народни музеј:

Мирослав Бановић, Правитељствена и филијална апотека у Крагујевцу у XIX веку, 2006.

KRAKÓW

Universytet Jagiellonski, Instytut archeologii :

Sławomir Kadrow, Przyroda i człowiek, materiały do studiów, Via Archaeologica, 2001.
Piotr Włodarczak, Południowe obejście Krakowa, materiały z epoki kamienia i z wczesnego okresu epoki brązu, Via Archaeologica, 2002.
Sławomir Kadrow, Kraków – Bieżanów, stanowisko 27 i Kraków – Rząka, stanowisko 1, osada kultury łużyckiej, Via Archaeologica, 2003.
Piotr Kaczanowski, Archaeologia o początkach Słowian, 2005.
Jacek Poleski, Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca, 2004.
Bolesław Ginter,…et al, Problemy epoki kamienia na obszarze starego świata, 2001.
Kimmerowie Sczytowie Sarmaci, księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego, 2004.
Wojciech Blajer, Jacek Poleski, Recherches archeologiques de 1993–1998, 2004.
Judyta Rodzinska – Novak, Jakuszowice stanowisko 2, ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i póznego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, 2006.
Sprawozdania archeologiczne, 57, 2005.

КРАЉЕВО

Народни музеј:

Наша прошлост, 6, 2005.

КРУШЕВАЦ

Народни музеј:

Крушевачки зборник, 11, 2005.

Владислав Ристић, Лазарица и крушевачки град, 2001.

Ема Радуловић, Сто година Споменика косовским јунацима, 2004.

Андрија Јаковљевић, Антологија са неумама из доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића, 2004.

Зорица Симић, Сукња – традиционални хаљетак народне ношње крушевачког краја, 2005.

Живка Ромелић, Ми смо добро што и вама желимо, Приватна преписка као вид породичне комуникације, 2006.

LEIPZIG

Museum für Völkerkunde:

Dietmar Grundmann...et al, Goldene Sterne stählerne Wolken, Pracht und Magie Indonesians, 2002.

Florian Köhler, Jahre in NSO, Begegnungen in Kamerun, 2003.

Marita Andó, Berührungen, Gerd Thielemann, Ein leipziger Maler und Sammler in Mittelasien und Russland, 2003.

Clemens Schlüter, Ingo Nentwig, Jizō Bosatsu, Kunst, Kult und Kommerz in Japan, 2004.

Giselher Blesse, Kunst aus Ostafrika, s.a.

ЛЕСКОВАЦ

Народни музеј:

Лесковачки зборник, 46, 2006.

Vukadin Ristić, Razvoj zdravstvene službe u leskovačkom kraju 1878–2005, 2006.

LIEGE

Musèe de la vie Wallonne:

Enquêtes du musèe de la vie Wallonne, tome XX, 2002–2004, 2005.

LINZ

Oberösterreichisches Landesmuseum:

Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, Band 150, 2005.

Nordico–Museum der Stadt Linz:

Erwin M. Ruprechtsberger, Otto H. Urban, Spätlatènezeit und Spätantike in Linz, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXIII, 2005.

Elisabeth Rammer, Die ur- und frühgeschichtlichen Funde aus Wolfern, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXIV, 2005.

Alexander Binsteiner, Drehscheibe Linz – Steinzeithandel an der Donau, Linzer Archäologische Forschungen, Band 37, 2006.

LONDON

Royal Anthropological Institute:

Anthropology Today, vol. 22, 1, 2, 3, 4, 5, 2006.

LJUBLJANA

Narodni muzej

Argo, 48, 1, 2, 2005.

Marijeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, Situla, 43, 2005.

Aleksandra Nestorović, V dragulje vbrušene podobe sveta, rimske geme Slovenije, 2005.

Lože Stražar Kiyomara, Medalje = The Medals, 2006.

Mateja Kos, Beloprstena keramika na Slovenskem = Cream – Colored Earthenware in Slovenia, Viri, Gradivo za materialno kulturo Slovencev, IV, 2005.

Prirodoslovni muzej Slovenije:

Scopolia, Revija Prirodoslovnega muzeja Slovenije, 55, 56, 57, 2005.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti:

Letopis SAZU, 56, 2005.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologiju:

Anton Velušček…et al, Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na ljubljanskem barju, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 10, 2006.

Arheološki vestnik, 56, 2005.

Slovenski etnografski muzej:

Etnolog, 15, 2005.

MADRID

Instituto de Historia, Departamento de Prehistoria:

Trabajos de prehistoria, vol. 63, 2006.

MAINZ

Deutsches Archäologisches Institut:

Eurasia Antiqua, 11, 2005.

Römisch-Germanisches Zentralmuseum:

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Jg. 51, 1, 2, 2004.

MISKOLC

Herman Ottó Múzeum:

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLIII, 2004.

MÜNSTER

Westfälisches Museum für Archäologie:

Neujahrsgruss, Jahresbericht für Westfälisches Museum für Archäologie, 2006.

NEUCHÂTEL

Musèe d'ethnographie:

Bibliothèques et musèes 2005, 2006.

НИШ

Народни музеј:

Зборник, 13–14, 2006.

Слободан Дрча, Медијана, 2006.

Живорад Петровић, Народни музеј у Нишу 1933–2003, 2005.

Јован Младеновић, Заоставштина Стевана Сремца, 2005.

Милорад Стојић, Мирослава Јоцић, Ниш – културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Археолошка грађа Србије, 1, 2006.

Ниш и Византија, Четврти научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2005, Зборник радова IV, 2006.

NITRA

Archeologický ústav SAV:

Študijné zvesti, 38, 2005.

Slovenská numizmatika, XVII, 2004.

Bojná, hospodárske a politické centrum nitrianskeho kniežatstva, Studia, Archaeologica Slovaca Monographiae, tomus IX, 2006.

Klára Kuzmová,…et al, Zwischen Rom und dem Barbaricum, Festschrift für Fitus Kolník zum 70. Geburtstag, Communicationes, Instituti Archaeologici Nitriensis Academie Scientiarum Slovacae, tomus V, 2002.

НОВИ ПАЗАР

Музеј Рас:

Новопазарски зборник, 29, 2006.

НОВИ САД

Библиотека Матице српске:

Годишњак Библиотеке Матице српске за 2005, 2006.

Зборник Матице српске за историју, 69–70, 2004.

Зборник Матице српске за природне науке, 106, 107, 2004, 108, 109, 2005, 110, 2006.

Српске књиге Библиотеке Матице српске 1801–1867, том 1, А–Љ, Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске, књ. III, 2005.

Филозофски факултет, Центар за библиотекарство и информациону делатност:

Svenka Savić, Veronika Mitro, Vajdasági Magyar nők élettörténetei, 2006.

Галерија Матице српске:

Миодраг Јовановић: Ђока Јовановић 1861–1953, 2005.

Олга Микић, Српско сликарство 18.–20. века, Одабране студије, 2005.

Матица српска:

Летопис Матице српске, год. 181., књ. 476, св. 3, 2005, год.182. књ. 477, св.1–2, 3, 4, 5, 6, 478, св, 1–2, 3, 4, 5, 2006.

Зборник Матице српске за друштвене науке, 116–117, 2004, 118–119, 2005, 121, 2006.

Српски библиографски речник, 2, В–Г, 2006.

Рад Матице српске, 41, 2004.

Музеј града Новог Сада:

Годишњак Музеја града Новог Сада, 1/2005, 2006.

Драго Његован, Славица Илин, Драгомир Ацовић, Инсигније династије Карађорђевић, Каталог изложбе, 2006.

Зоран Радованов, Сремски Карловци, Корак по корак, 2005.

Јелена Бањац, Слике, скулптуре, керамика, Избор из Завичајне галерије Музеја града Новог Сада, 2005.

Маријана Цепина, Бранислава Новаковић, Змајев музеј, Каталог Спомен збирке „J. J. Змај", 2005.

Спомен-збирка Павла Бељанског:

Јасна Јованов, Милан Коњовић, Четврта деценија, 2006.

САНУ, Огранак у Новом Саду:

Анали Огранка САНУ у Новом Саду, бр. 1, 2006.

NÜRNBERG

Germanisches Nationalmuseum:

Daniel Hess, Mit Milchbrei und Rute, Familie, Schule und Bildung in der Reformationszeit, Kulturgeschichtliche Spaziergänge im Germanischen Nationalmuseum, Band 8, 2005.

Heidi A. Müller, Ein Idealhaushalt im Miniaturformat, Kulturgeschichtliche Spaziergänge im Germanischen Nationalmuseum, Band 9, 2006.

Frank Matthias Kammel, Die Marmorfigur des Paris von Gabriel Grupello, 2006.

Erhard Schraudolph, Eisvogel trifft Klapperschlange, Zinnfiguren und Kinderbücher in der Aufklärung, 2006.

OXFORD

The University of Oxford, Ashmolean Museum:

The Ashmolean, 47, 2004, 50, 2006, Annual report 2004–2005, 2005.

ПАНЧЕВО

Историјски архив:

Павле Софрић, Моменти из прошлости и садашњости вароши Сентандреје, Моје ђачке успомене, празновање Бадњег вечера и Божића у Сентандреји, 2005.

Љубиша Вечански, Бока у Банату, Монографија, 2003.

Миховил Томандл, Српско позориште у Војводини, репринт издање, 1 (1736–1868), 2005, 2 (1868–1919), 2005.

Dnevnik Pančevačkog samostana, 2005.

Teodor Petrišor, Monografija opštine Alibunar, 2005.

PARIS

Direction des Musèes de France, Service des Bibliothèques des Archives et de la Documentation Gènèrale:

Tresors d'Orfevrerie Gallo-Romains, 1989.

ПИРОТ

Музеј Понишавља:

Сашка Велкова, Ковчези Пирота и околине, 2005.

Сашка Велкова, Чарапе Пирота и околине, 2004.

Сашка Велкова, Грађански дух Пирота, Ранђел и Хаџи Јованка Миновић, 2005.

Радмила Влатковић, 50 година Музеја Понишавља, б.г.

Радмила Влатковић, Сва наша ткања, Изложба пиротског ћилима, 2002.

Вукадин Митић, Вранište, 2005.

Илија П. Николић, Народне песме Пирота и околине (1841–1964), Књижевноисторијска истраживања, 2005.

PITTSBURGH

The Carnegie Museum of Natural History:

Annals of Carnegie Museum, vol.74, 3, 4, 2005, vol. 75, 1, 2, 2006.

Mary R. Dawson, Jason A. Lillecraven, Fanfare for an Uncommon Paleontologist, papers in honor of Malcolm C. McKenna (Bulletin of Carnegie Museum of Natural History, 36), 2004.

POZNAŃ

Biblioteka naukowa, Muzeum archeologiczne:

Fontes archaeologici posnaniensis, vol. 40, 41, 2005.

PRAHA

Arheologický ústav AVČR:

Arheologicke rozhledy, ročnik LVII, 2, 3, 4, 2005, LVIII, 1, 2, 3, 2006.

Jan Fridrich, Ivana Sýkorová, Bečov IV, 2005.

Martin Kuna, Nada Profantová, Počátky raného středověku v Čechách, 2005.

Etnologický ústav AVČR:

Český lid, ročnik 92, 1, 2, 3, 4, 2005.

Knihovna Nàrodího muzea:

Muzejnĭ a vlastivědnà pràce, ročnik 43, 1, 2, 3, 4, 2005.

Časopis národního muzea, řada historická, ročnik CLXXIV, 1–2, 3–4, 2005, CLXXV, 1–2, 2006.

ПРИЛЕП

Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј:

Рубинчо Белчески, 50 години музеј Прилеп = 50 years Museum of Prilep, 2005.

PULA

Arheološki muzej Istre:

Preston T. Miracle, Stašo Forenbaher, Prehistoric Herders of Northern Istria, the Archaeology of

Pupićina Cave = Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, arheologija Pupićine peći, Monografije i katalozi, 14, 2006.

Međunarodno središte hrvatskih sveučilišta u Istri:

Histria antiqua, 10, 11, 2003, 12, 2004.
Materijali, 15, 2003, 16, 2004.

РУМА

Завичајни музеј:

Зборник, V, 2005.

RIJEKA

SKD „Prosvjeta", Zagreb, Pododbor Rijeka:

Artefakti, 3, 2000, 4–5, 2001, 6–7, 2004.

Српска православна црквена општина:

Љубинка Тошева Karpowicz, Православна општина у Ријеци 1720–1868, 2002.

САНКТ ПЕТЕРБУРГ

Библиотека Российской Академии наук:

Византийский временник, том 63 (88), 2004, 64 (89), 2005.
Археографический ежегодник 2002, 2004; 2003, 2004.

SATU MARE

Muzeul Județean:

Arhitectura religioasă mediavală din Transilvania, I, 1999, II, 2002, III, 2004.
Mediaevalia Transilvanica, III, 1–2, 1999, IV, 1–2, 2000, V–VI, 1–2, 2001–2002.
Satu Mare, XVII–XXI/I, 2000–2004.

SCHWERIN

Archäologisches Landesmuseum:

Landesamt für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2004, Band 52, 2005.

СКОПЈЕ

Филозофски факултет:

Macedoniae acta archaeologica, 16, 1997–1999.

Друштво за класични студии:

Жива антика, 54, 1–2, 2004, 55, 2005.

SPLIT

Arheološki muzej:

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 97 (2004), 2005.

СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ

Научно-меморијални центар „Патријарх Јосиф Рајачић":

Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, 1, 2006.

Српска православна богословија Св. Арсенија Сремца:

Душан Н. Петровић, Патријарх Георгије Бранковић, Животопис и рад на црквеној просвети, 2005.
Душан Н. Петровић, Патријарх Георгије Бранковић, Задужбинар и приложник, 2006.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА

Музеј Срема:

Бора Чекеринац, Јованка Дражић, Шездесет година Музеја Срема (1946–2006), 2006.
Зборник Музеја Срема, 6, 2005.

STRÁŽNICE

Národní ústav lidové kulturý:

Národopisná revue, 4, 2005, 1, 2, 3, 2006.

СУБОТИЦА

Градски музеј:

Museion, 5, 2006.

SUCEAVA

Complexul Muzeal Bucovina:

Suceava, Anuarul Complexului muzeal Bucovina, 2002–2003, XXIX–XXX, I, II, 2004.

SZEGED

Móra Ferenc Múzeum:

Nagy Imre, Chagall: Odüsszeia, 2005.
Szalontai Csaba, Úton Útfèlen: Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán, 2003.

SZEKSZÁRD

Wosinsky Mór Megyei Múzeum:

Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XXVII, 2005.

ШАБАЦ

Народни музеј:

Museum, Годишњак Народног музеја у Шапцу, 6, 2005.

ŠKOFJA LOKA

Loški muzej:

Loški razgledi, 51, 2004.

Mira Kalan... et al, Škofja Loka, Čas pasijona, 2006.

TIMIŞOARA

Muzeul Banatului:

Analele Banatului, Arheologie-istorie, X–XI (2002–2003), 1,2, 2004, XII–XIII (2004–2005), 2005.

Савез Срба у Румунији:

Стеван Бугарски, Књижевни рад проте Слободана Костића, 2006.

TRIER

Rheinisches Landesmuseum:

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 36, 2004.

УЖИЦЕ

Историјски архив:

Ужички зборник, 29, 2005.

Недељко Радосављевић, Књажеска канцеларија, Ужичка нахија, 1 (1816–1830), 2005.

VINKOVCI

Gradski muzej:

Gradski muzej Vinkovci, Spomenica 1946–1996, 1996.

Danijel Petković, Novcem kroz pet stoljeća povijesnog razvitka, Izbor iz numizmatičkih zbirki Povijesnog odjela, 2000.

Danijel Petković, Cehovske diplome iz zbirke diploma Povijesnog odjela Gradskog muzeja Vinkovci, 2003.

Danijel Petković, Vatreno oružje iz zbirke oružja Povijesnog odjela Gradskog muzeja Vinkovci, 2004.

Ivana Iskra-Janošić, Vinkovci u antici i srednjem vijeku, 2005.

ВРШАЦ

Градски музеј:

Феликс Милекер, Историја вршачког виноградарства, Милекерове свеске, 4, 2003.

Феликс Милекер, Историја банатских насеља, I, Алибунар, Гудурица, Јасеново, Кусић, Милекерове свеске, 5, 2004.

Драгутин Петровић, Хладно оружје из збирки Градског музеја Вршац, 2005.

Драган Б. Јовановић, Ивана Пантовић, Остава сребрних предмета са Жидовара, 2006.

Милош Јевтић, Мирослав Лазић, Миодраг Сладић, Жидоварско благо, 2006.

Драгана Куручев, Екатерина Ристивојев, 2006.

Anica Medaković, Felix Milleker (1858–1942), 2002.

Branislav Andjelković, Miroslava Panić-Štorh, Staroegipatska zbirka Gradskog muzeja u Vršcu, 2002.

Javor Rašajski, Gradski muzej Vršac 1882–2002, 2002.

VUKOVAR

Gradski muzej:

Vlado Horvat, Obrt i trgovina u Vukovaru, 2003.

WARSZAWA

Państwowe Muzeum Archeologiczne:

Wiadomości archeologiczne, tom LIV (1995–1998), LV (1999–2001), 2001, LVI (2002–2003), 2003.

WASHINGTON

The Textile Museum:

Mattiebelle Gittinger, Textiles for This World and Beyond, Treasures from Insular Southeast Asia, 2005.

The Textile Museum Journal, 40, 41 (2001–2002), 2003, 42, 43 (2003–2004), 2005.

WEIMAR

Landesamt für Archäologie:

Alt - Thüringen, 38, 2005.

WIEN

Anthropologische Gesellschaft:

Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, CXXXIV–CXXXV, 2005.

Österreichische Akademie der Wissenschaften:

Stefan Groh, Helga Sedlmayer, Forschungen im Vicus Ost von Mautern-Favianis, die Grabungen der Jahre 1997–1999, Textband, Der römische Limes in Österreich, 44/1, 2006.

Stefan Groh, Helga Sedlmayer, Forschungen im Vicus Ost von Mautern-Favianis, die Grabungen der Jahre 1997–1999, Katalog und Tafelband + Beilagenmappe, Der römische Limes in Österreich, 44/2, 2006.

Österreichisches Archäologisches Institut:

Michael Schulz, Sabine Jäger-Wersonig, Archäologische Forschungen in Altheim 1991–1998, Sonderschriften, Band 40, 2006.

Helga Sedlmayer, Georg Tiefengraber, Forschungen im südostnorischen Vicus am Saazkogel (Steiermark), Sonderschriften, Band 41, 2006.

Gilbert Wiplinger, Cura Aquarum in Ephesus, 1, 2, Sonderschriften, Band 42, 2006.

Aigeira I Die mykenische Akropolis, Faszikel 3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 342, 2006.

WROCŁAW

Instytut Archeologii i Etnologii PAN:

Przegląd archeologiczny, 51, 2003.

ZADAR

Zavod za povijesne znanosti HAZU:

Radovi, 47, 2005.

Arheološki muzej:

Marija Kolega, Arheološki muzej Zadar, Muzej ninskih starina, vodič, 2004.

Asseria, 1, 2003, 2, 2004.

Diadora, 12, 1990, 13, 1991, 14, 1992, 15, 1993, 16–17, 1995, 18–19, 1997, 20, 2001, 21, 2003.

Emil Hilje, Spomenici srednjovijekovnog graditeljstva na Pagu, Katalozi i monografije, 4, 1999.

Pavuša Vežić, Sveti Donat, Rotonda Sv. Trojstva u Zadru, Katalozi i monografije, 13, 2002.

Ivo Fadić, Asseria, Pet godina istraživanja (1998–2002), 2003.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti:

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 48, 2006.

ZAGREB

Arheološki muzej:

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXVII, 2004, XXXVIII, 2005.

Lidija Bakarić, Borut Križ, Marin Šoufek, Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenjskoj, 2006.

Makedonske bronce, željeznodobni nalazi na području Makedonije, 2005.

Katica Simoni, Stenjevec, Starohrvatsko groblje, 2004.

Etnografski muzej:

Aida Brenko ...et al, Koje dobre šuze! Šetnja kroz povijest obuće, 2006.

Zvonko Martić, Vezak vezla, niz Bosnu gledala, 2005.

Filozofski fakultet Sveučilišta, Arheološki zavod:

Akti VIII medjunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralašta, 2005.

Opuscula archaeologica, 28, 2004, 29, 2005.

Institut za arheologiju:

Godišnjak Instituta za arheologiju, I, 2005, II, 2006.

Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 17, 2000, 18, 2001, 19, 2002, 20, 2003, 21, 2004, 22, 2005.

Institut za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za arheologiju:

Prilozi, 8, 1991, 9, 1992, 11–12, 1994–1995, 13–14, 1996–1997, 15–16, 1998–1999.

Muzejski dokumentacioni centar:

Informatica museologica, 35, 1–2, 3–4, 2004.

Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“:

Ivan Jurišić, Srpske škole i istaknuti srpski učitelji u Hrvatskoj do 1941. godine, 2005.

ЗРЕЊАНИН

Народни музеј:

Светлана Михајловић Радивојевић, Урош Предић, Слике из фонда Народног музеја у Зрењанину и Народног музеја у Панчеву, 2005.

ZÜRICH

Schweizerisches Landesmuseum:

Musèe Suisse, Schweizerische Nationalmuseum, Jahresbericht, 114, 2005.

ПРОФ. ДР НИКОЛА Л. ГАЋЕША
1924–2007.

С тугом и осећањем неизмерног бола опраштамо се од драгог пријатеља, угледног професора Универзитета и истраживача историје XX века, а надасве човека којег су красиле племенитост, хуманост и људска доброта. Његов животни пут није био једноставан и лак. Рођен је у једном личком селу, Штикади, 1924. године. Основну школу и нижу гимназију похађао је у Грачацу. У вихору Другог светског рата нашао се у ослободилачком и антифашистичком покрету. Осећао је сву сложеност политичких и националних раскола који су обележили раздобље од 1941. до 1945. године и знао, имајући сензибилитет врсног историчара, да их комплексније сагледа и интерпретира. По завршетку рата најпре је похађао учитељску школу у Осијеку, а потом је, школске 1947/48. године, уписао студије историје на Историјском факултету државног универзитета „Ломоносов“ у Москви. Када је завршио прву годину, у време сукоба са Информбироом, вратио се у Југославију и наставио школовање на Београдском универзитету. У том периоду суочио се са свом драматиком наведеног сукоба и са репресијом која је примењивана према политичким неистомишљеницима, чију је суровост и сам доживео. Тај део његове биографије испуњен је личном горчином и резигнацијом, али о њему никада није јавно говорио. Само су његови блиски пријатељи имали привилегију да са њим понекад поделе та осећања. Достојанство са којим је носио овај терет изазивало је дивљење.

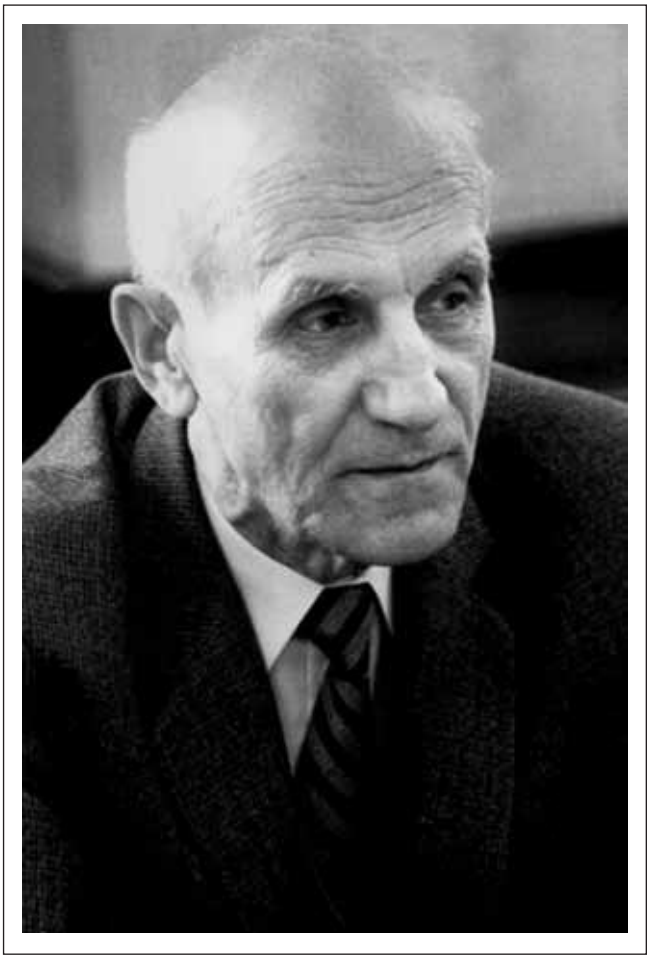

Студије историје на Београдском универзитету завршио је марта 1954. године. Запослио се као наставник у основној школи „Ђура Јакшић“ у Кању (1954–1959), надомак Новог Сада. Од 1959. године радио је у угледној новосадској гимназији „Јован Јовановић Змај“. Током шездесетих година XX века започео је да гради успешну научну каријеру. Докторску дисертацију под насловом *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој (1918–1941)* одбранио је на Филозофском факултету у Београду 1965. године. Научна истраживања је, од краја шездесетих година, спроводио као сарадник Института за историју Војводине (1965–1975) и Института за географију Природно-математичког факултета у Новом Саду (1975–1987), а од 1987. године и као наставник на Филозофском факултету у Новом Саду. На Одсеку и Катедри за историју радио је све до 1993. године, када је пензионисан у звању редовног професора.

У једном периоду наставничког рада на Филозофском факултету био је шеф Катедре за историју. Тиме је најнепосредније допринео развоју историјске науке и универзитетске наставе. У то време је највише дошла до изражаја његова ерудиција, нарочито у менторском раду са студентима основних и последипломских студија и докторантима. Био је врстан зналац економске, нарочито аграрне историје, као и историје миграција на

подручју некадашње Југославије у XIX и XX веку. Под његовим снажним утицајем стварана је и грађена нова физиономија Катедре за историју у Новом Саду и значајно је унапређен њен научни дигнитет. Својом достојанственом појавом и тактичношћу увек је стварао радну и пријатељску атмосферу. Сараднике и колеге пленио је својом благородношћу. На Одсеку и Катедри за историју сви су се сматрали његовим најблискијим, „првим“ пријатељима. Код њега се није могло бити „други“ пријатељ. Морам да изразим своју велику срећу што сам припадао кругу његових пријатеља у којем су били и академици Славко Гавриловић и Чедомир Попов, проф. др Александар Форишковић, проф. др Ксенија Марицки Гаћански, проф. др Александар Касаш и многи други. Никола Гаћеша је једноставно био „наш стрика“, како су га из поштовања сви звали.

Проф. др Никола Л. Гаћеша припадао је генерацији историчара која је југословенску прошлост у XX веку тумачила модерно и комплексно. Најдубље је понирао у социјална и економска својства историјских појава и процеса, нарочито у области економске историје и историје миграција. Нико тако комплексно није истражио аграрну историју Југославије и Војводине у XX веку, нико је тако документарно није истражио као Никола Гаћеша, те је нико као он и није могао изворније и аутентичније разумети и тумачити. Најпотпуније се то види из његове трилогије о аграрној реформи и колонизацији у Банату, Бачкој и Срему, у раздобљу између два светска рата, као и у капиталном делу о аграрној реформи и колонизацији у Југославији после 1945. године и другим бројним научним радовима из области аграрне историје.

Никола Гаћеша био је посебно привржен најстаријој српској културној установи – Матици српској. Као члан Управног одбора, руководилац Рукописног одељења, сарадник Одељења друштвених наука и уредништва Зборника за историју изузетно је допринео развоју научно-истраживачке делатности у Матици. Посебно треба истаћи његово руковођење великим научно-истраживачким пројектом о историјском развоју банкарства у Војводини, чији су резултати објављени у волуминозној монографији (2002). Пуно енергије уложио је у обнављање Српског привредног друштва „Привредник“ у Новом Саду почетком деведесетих година XX века, као и проучавању историје ове значајне институције, основане 1897. године у Загребу ради пружања помоћи талентованој, а сиромашној српској деци, у стицању основног и стручног образовања. Од оснивања био је члан руководећег тела „Привредника“ – Патроната. “Привредникови” питомци памтиће искрену очинску бригу и пажњу коју им је посвећивао. Ваља нагласити и његову сарадњу са бројним институцијама културе и привреде, посебно са Музејом Војводине, Привредном комором Војводине и многим другим. До последњих дана свог живота доприносио је развоју историјске науке у којој је оставио дубок и неизбрисив траг.

Опраштајући се од овог великог човека наше науке и културе, брижног супруга, оца и деде, остаће нам сећање на његово дело и људскост. Само тако можемо победити даљину коју смрт неумитно собом носи.

Нека је вечна слава нашем драгом Николи.

Проф. др Ранко Кончар

АКАДЕМИК СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ
1924–2008.

Академик Славко Гавриловић рођен је 1. фебруара 1924. године у Сремским Лазама код Винковаца. Његови родитељи, отац Живко и мајка Вемија, бавили су се земљорадњом. Основну школу похађао је у родном месту, а шест разреда гимназије у Винковцима. Седми разред гимназије завршио је у Сремским Карловцима ратне 1941/42. године. Укључио се у народноослободилачки покрет и од 1943. године до краја рата борио се у партизанским јединицама у Славонији. Демобилисан је из Југословенске армије 1946, после чега је заокружио своје средњошколско образовање, положивши матуру у новосадској гимназији. Студије историје на Филозофском факултету у Београду окончао је 1951. године. Још као студент предавао је историју у Земуну (од 1949), а по дипломирању премештен је за професора у учитељској школи у Призрену (до 1953). Затим је упућен на течај архивистике у Дубровнику. Од 1953. до 1955. године радио је као кустос у Војвођанском музеју у Новом Саду.

Приликом оснивања Филозофског факултета у Новом Саду изабран је за асистента на катедри за историју (1955). Докторирао је следеће године на Филозофском факултету у Београду дисертацијом *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*. Дисертација је објављена 1960. године. До 1988. године на Филозофском факултету у Новом Саду прошао је сва наставничка звања, од доцента, преко ванредног, до редовног професора, када прелази у Историјски институт САНУ, чији је ванредни члан постао 1978, а редовни 1985. године.

Академик Гавриловић је заслужан за формирање Историјског института Војводине, а у САНУ је руководио радом у више одбора Одељења за историју, па и Сентандрејским одбором САНУ.

Од почетка свога научног рада био је везан за пројекте и публикације Матице српске. Био је стални члан сарадник, члан Управног одбора и члан Одбора Одељења друштвених наука Матице српске, затим главни и одговорни уредник *Зборника МС за друштвене науке* (1966–1969) и *Зборника МС за историју* од првог до седамдесетог броја

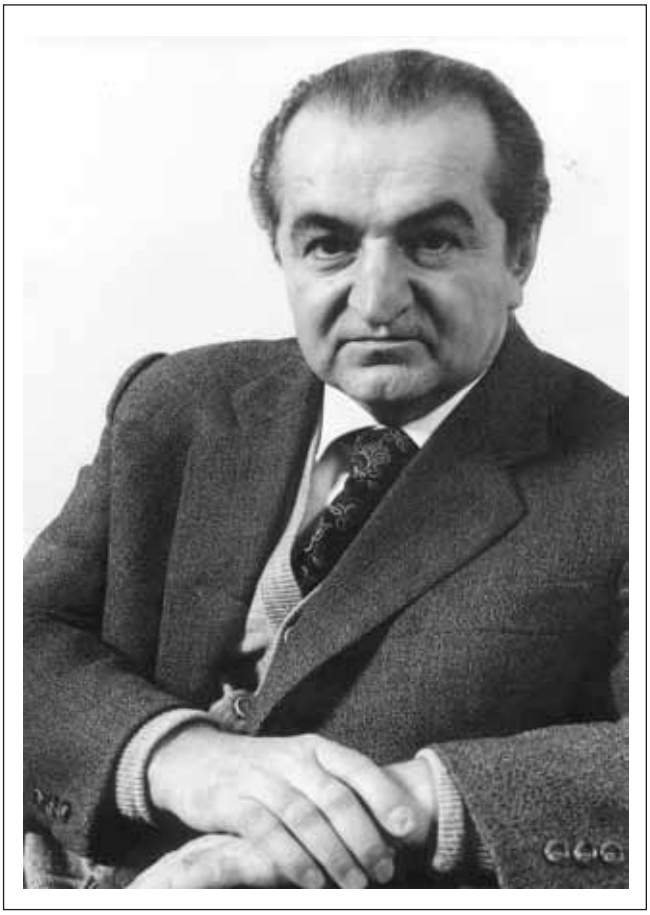

(1970–2005), те члан уредништва *Српског биографског речника* МС.

Академик Славко Гавриловић био је ментор многим магистрантима и докторантима, рецензент великог броја историографских монографија и музејских поставки, руководилац најзначајнијих научних пројеката из историје XVIII и XIX века у САНУ и МС. Један је од аутора *Историје српског народа* у издању СКЗ.

Налазио се на месту потпредседника Научно-меморијалног центра „Патријарх Јосиф Рајачић“ у Сремским Карловцима и председника Малог историјског друштва Нови Сад. Обновио је и био први главни и одговорни уредник Руварчевог *Архива за историју Карловачке митрополије*.

Својим вишедеценијским преданим научним радом, заснованим на архивским истраживањима у Бечу, Будимпешти, Загребу, Сремским Карловцима, Београду и Новом Саду, створио је импозантно научно дело трајне вредности. Оно се састоји од 40 монографија и више стотина студија, чланака, приказа, критика и бележака.

Професора Гавриловића памтимо и као вишегодишњег сарадника *Рада Музеја Војводине* и рецензента више историјских изложби и историјског дела сталне поставке Музеја Војводине.

За свој научни рад добио је награду за животно дело Универзитета у Новом Саду, као и Октобарску награду града Београда и Октобарску и Фебруарску награду града Новог Сада.

Академик Славко Гавриловић преминуо је 15. септембра у Новом Саду, а сахрањен је 17. септембра 2008. на Чератском гробљу у Сремским Карловцима.

Др Драго Његован

Драго Његован, Лидија Мустеданагић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 41–50 (1999–2008)

Садржај по струкама

УВОДНА РЕЧ

1. Уредништво, Уз педесети број „Рада Музеја Војводине“, 50, 7.

АРХЕОЛОГИЈА И НУМИЗМАТИКА

2. Aralica, Miodrag, Nalaz eneolitske kulture Salkuca IV u Vršcu, 47-48, 29–39.
3. Balj, Lidija, Crvenokosa boginja kao simbol, 50, 9–23.
4. Blažić, Svetlana, Variranje metapodijalnih kostiju vrste Bos taurus L. (domaće goveče) sa arheoloških lokaliteta, 50, 133–150.
5. Брукнер, Богдан, Винчанска култура у простору и времену, 43-45, 7–28.
6. Vasić, Rastko i Kapuran, Aleksandar, Još jednom o ostavi iz Šarengrada, 49, 37–42.
7. Видовић, Небојша, Келтско-латенска керамика са територије општине Оџаци – (из депоа Музејске јединице Оџаци), 50, 79–107.
8. Даутова-Рушевљан, Велика, Вила рустика на локалитету Врањ у Хртковцима, 41-42, 15–28.
9. Zoffmann, Zsuzsanna K., Други антрополошки налаз старчевачке културе са локалитета Визић–Голокут у Срему, 41-42, 11–13.
10. Jovanović, Marija, Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu, 46, 101–127.
11. Jovanović, Marija, Utvrđeno kasnolatensko naselje Čarnok kod Vrbasa (Pregled istraživanja od 1984. do 2007. godine), 50, 61–78.
12. Коледин, Јован, Остава бронзаних предмета из Хетина, 43-45, 29–39.
13. Koledin, Jovan, Tipologija i razvoj duvaljki u praistorijskoj metalurgiji – Grobovi praistorijskih metalurga, 46, 79–100.
14. Koledin, Jovan, Ostava iz Vajske, 47-48, 7–20.
15. Koledin, Jovan, Prilog poznavanju ranog bronzanog doba Bačke u svetlu nalaza sa lokaliteta Kneževa bara, 49, 9–35.
16. Koledin, Jovan, Prilog poznavanju rasprostranjenosti zvonastih pehara, 50, 33–59.
17. Маринковић, Снежана, Локалитети старчевачке културе на подручју средњег Баната, 46, 11–77.
18. Marinković, Snežana, Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Podumka kod Orlovata 2005, 49, 43–48.
19. Marinković, Snežana, Nalazi iz bronzanog doba sa lokaliteta Mali akač kod Novog Miloševa, 50, 25–31.
20. Medović, Aleksandar, Arheobotaničke analize četiri korpe ječma i jedne korpe prosa sa Čarnoka, 47-48, 41–52.
21. Medović, Aleksandar, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, 50, 151–174.
22. Микић-Антонић, Бранислава, Сарматско насеље на локалитету Перлек – Бензинска станица, 50, 109–131.
23. Недвидек, Далибор, Остава новца из 16. века из села Јаша Томић, 41-42, 45–62.
24. Петровић, Јелка, Грађевински објекти у насељу старчевачке културе на Голокуту, 41-42, 7–10.
25. Pešterac, Tijana, Značaj geoelektričnih ispitivanja u prospekciji arheoloških nalazišta, 47-48, 53–65.
26. Pešterac, Tijana, Prilozi proučavanja rituala u mitraizmu, 49, 49–60.
27. Радојевић, Драган, Раносредњевековна некропола на циглани у Чонопљи, 43-45, 41–55.
28. Станојев, Небојша, Римски шанчеви – водопривредни систем Панонске низије, 41-42, 29–43.
29. Стојић, Милорад, Сурдук – локалитет Марина, вишеслојно насеље из енеолита, бронзаног доба и гвозденог доба, 46, 129–142.
30. Stojić, Milorad, Nekoliko novih arheoloških nalaza iz Srema i Banata, 47-48, 21–28.

АНТРОПОЛОГИЈА

31. Миладиновић-Радмиловић, Наташа, Феномен трепанације на примеру лобање из Сремске Митровице, 50, 175–186.

32. Zoffmann, Zsuzsanna K., Antropološki pregled populacije starčevačke kulture (Najnoviji osteološki nalazi sa lokaliteta Vizić–Golokut), 46, 143–149.
33. Цекуш, Геза, Антрополошка обрада скелетних остатака из центра Суботице, 43-45, 57–62.

ПАЛЕОНТОЛОГИЈА

34. Недељковић, Драгана, *Coelodonta antiquitatis* (Blumenbach, 1799) из наноса реке Саве код Равња, 47-48, 67–76.

ИСТОРИЈА

35. Андраши, Олга, Пустаре општине Оџаци у XVIII веку, 43-45, 141–145.
36. Andraši, Olga, Istorija Srpskog Miletića od osnivanja naselja do jozefinske kolonizacije, 50, 195–206.
37. Андрић, Саво, Морални обриси Аустро-Угарске антисрпске пропаганде у првим деценијама XX века, 46, 265–271.
38. Belić, Uglješa, Prilog proučavanju antičke prošlosti Vojvodine, 49, 61–67.
39. Бјелица, Слободан, Проблем статуса Петроварадина између два светска рата, 46, 273–277.
40. Бешлин, Миливој, Објављени извори и литература о либерализму у Србији с краја 60-их и почетком 70-их година XX века, 49, 85–98.
41. Божанић, Снежана, Брвеник у средњем веку, 47-48, 81–87.
42. Божанић, Снежана, Срем у раном средњем веку, 49, 69–77.
43. Гавриловић, Владан, Један документ из историје Сремских Карловаца, 47-48, 89–92.
44. Gavrilović, Darko, Mitovi nacizma, 47–48, 93–100.
45. Гавриловић, Славко, Насељавање и развитак Старе Пазове (XVIII–XIX век), 41-42, 99–110.
46. Димић, Жарко, Прилози историји архива Карловачког магистрата, 49, 99–106.
47. Димић, Жарко, Два (пут)описа Сремских Карловаца – Најстарији познати изглед Карловаца са једног цеховског писма из XVIII века, 50, 187–194.
48. Димић, Станко, Разгледнице као историјски извор за проучавање прошлости Сремских Карловаца од краја XIX до половине XX века, 47-48, 113–124.
49. Касаш, Александар, Два вредна уља на платну Уроша Предића везана за Богдана Дунђерског, 47-48, 77–80.
50. Иветић, Јована, Аустријска војска и војна униформа (1700–1873), 50, 229–242.
51. Јовановић, Таса, Сабља пољска карабела из XVIII века, 43-45, 137–140.
52. Кујовић, Драгоје-Рајо, Иђош као спахилук, 43-45, 107–129.
53. Марковић, Веселинка, Здравство у Војводини између два светска рата, 43-45, 131–136.
54. Meneši, Kristina, Sarajevska Hagada – najlepši primer sefardske grupe rukopisa, 49, 79–84.
55. Милеуснић, Слободан, Култ Хиландара међу панонским Србима, 41-42, 111–113.
56. Миловановић, Сузана**,** Српска народноцрквена аутономија у Угарској у другој половини 19. и почетком 20. века, 50, 207–228.
57. Мустеданагић, Лидија, Развој кинематографије у Војводини, 43-45, 147–151.
58. Мустеданагић, Лидија, О екслибрисима, печатима и записима у збирци старе и ретке књиге Музеја Војводине, 46, 279–300.
59. Његован, Драго, Пресуда Врховног суда Војводине деветорици најодговорнијих за ратне злочине почињене током Рације у јужној Бачкој, 50, 369–386.
60. Пауновић, Јован, Поводом 100-годишњице рођења Јаше Бакова, 47-48, 101–104.
61. Самии, Даријуш, Поводом представа Три мудраца у манастиру Крушедолу, 47-48, 125–132.
62. Тодоровић, Владислав М., Судски процес против Теодора Аврамовића Тицана у вези са побуном у Срему 1807. године (превод архивске грађе), 49, 249–263.
63. Ћираковић, Драгана, Преглед историје цистерцитског реда на Петроварадинској стени, 47-48, 105–112.
64. Цветић, Миодраг, Настанак, насељавање и депопулација тзв. „добровољачких насеља“ у северном Банату, 41-42, 115–123.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

65. Добрић, Катарина, Архитектура, дрворезбарство и сликарски радови у цркви Света Три јерарха (Алмашкој) у Новом Саду, 47-48, 159–172.
66. Игњатовић, Миле, Сликарство Душана Нонина, 47-48, 133–157.
67. Јованов, Јасна, Уметност и политичка репресија крајем 20. века у Војводини, 49, 129–134.

68. Јованов, Јасна, Судбина колекције Павла Бељанског од 1952. до 1957: поставка у Музеју града Београда, 50, 243–254.
69. Крстић, Гордана, Иконостас цркве Светог Луке у Купинову, 46, 307–316.
70. Куручев, Драгана, Вредан поклон Градском музеју Вршац: портрети Маргит и Шандора Цофмана, 49, 157–163.
71. Лазић, Љиљана, Сликар Анастас Боцарић у Новом Саду, 43-45, 153–161.
72. Михаиловић, Радослав, Педесет година уметничке колоније Бечеј, 49, 136–156.
73. Паштрнакова, Ива, Предлошци за цртање и наставни програми у Српској цртачкој и сликарској школи Кирила Кутлика, 49, 107–128.
74. Рацков, Даринка, Ко се бавио историјом манастира Месића?, 41-42, 125–128.
75. Рацков, Даринка, Сликарска школа породице Ђаконовић, 47-48, 173–182.
76. Станић, Нада, Скулптура у збирци Галерије Рајка Мамузића, 46, 301–306.
77. Столић, Јованка, Радови 35 аутора из Збирке Рајка Мамузића, 50, 255–262.

ЕТНОЛОГИЈА

78. Босић, Мила, Погребни обичаји Срба у Војводини, 43-45, 63–74.
79. Вишекруна, Данка, Бунари у Петроварадину у Старом и Новом Мајуру, 47-48, 233–240.
80. Вишекруна, Данка, Огњиште и оџак у народним веровањима и обичајима Срба у Новом Саду, 49, 265–290.
81. Влаховић, Петар, Крашовани–Карашевци, прилог етничкој историји, 41-42, 75–83.
82. Грубић, Рајка, Мужљанске жетелачке свечаности, 47-48, 97–202.
83. Грубић, Рајка, Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина (од XVI века до прве половине XX века, 49, 211–229.
84. Грубић, Рајка**,** Пчеларство у Зрењанину, 50, 273–283.
85. Дражић, Јованка, Ужарски занат у Сремској Митровици, 43-45, 97–106.
86. Ђорђевић-Црнобрња, Јадранка, Наслеђивање између обичаја и закона, 49, 201–210.
87. Идвореан-Стефановић, Братислава, Пословање „Воскарске и лицидерске радње Михајло Влашчић Земун, 41-42, 69–74.
88. Идвореан-Стефановић, Братислава, Гребена за обраду кудеље и вуне у Етнолошком одељењу Музеја Војводине, 43-45, 79–95.
89. Идвореан Стефановић, Братислава, Ручна вретена за предење и препредање у етнолошком одељењу Музеја Војводине, 46, 213–230.
90. Крел, Александар, Развој ћурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду, 46, 185–193.
91. Крел, Александар, Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“, 47-48, 183–196.
92. Крел, Александар, Две традиционалне дечје игре из Војводине: ћушкање и чилегање, 49, 191–200.
93. Латиновић, Драгана, Збирка плетених предмета Етнолошког одељења Музеја Војводине, 41-42, 135–144.
94. Малуцков, Мирјана, Једно свечано оглавље Српкиње из Семартона (Румунија) из прве половине 19. века, 41-42, 63–68.
95. Марјановић, Милош, Оаза Карашована и значај културне разноликости Балкана, 41-42, 93.
96. Марјановић, Весна, Осврт на забране ношења обредних маски на европском и српском простору, 50, 263–271.
97. Милетић, Гордана, Колекција сандука етнолошког одељења музеја у Смедереву, 46, 195–211.
98. Новаковић, Катарина, Одлике народног веза у Војводини, 46, 151–184.
99. Радан, Миља Н., Чербул или Мошуље (Мошули) –карашевски покладни обичаји, 41-42, 85–91.
100. Радисављевић, Катарина, Карактеристике чешљања и покривања главе удатих жена у Војводини – Елементи доње опреме за обликовање и покривање косе удатих жена из збирке народних ношњи Музеја Војводине, 49, 165–190.
101. Радуловачки, Љиљана, О развоју куће и начину становања у Срему, 43-45, 75–78.
102. Simić, Marina, Adornment as Bodily Practice: From Adornment and Fashion to Style, 47-48, 225–232.
103. Шекарић, Богдан, Шеширџијски занат у Бачкој и колекција алата у Етнолошком одељењу Музеја Војводине, 47-48, 203–224.

КОНЗЕРВАЦИЈА

104. Ђорђевић, Зорана, Рестаурација и конзервација митрополитских кочија, 49, 231–238.
105. Ердељи, Јожеф, Пола века конзервације у музејима Војводине, 47-48, 241–251.

106. Živković, Dragana, Restauracija i konzervacija rimske freske, 50, 301–318.
107. Поповић, Марина, Копија – замена за музејски предмет, 50, 285–300.
108. Радоја**,** Драгана, Конзервација и рестаурација зубуна из Имљана – збирка зубуна Босанске Крајине, 50, 319–324.

МУЗЕОЛОГИЈА

109. Барачки, Станимир, Сакупљачи старина у Банату – реч две о сарматским зделама, 41-42, 129–134.
110. Гавриловић, Љиљана, „Етнографска музеологија“: да или не?, 46, 317–325.
111. Gavrilović, Ljiljana, Cyber–Muzej: Muzejski prostor i kako ga savladati, 47-48, 253–260.
112. Марјановић, Весна, Етнолошке збирке као извор проучавања становништва, 43-45, 163–171.
113. Mitrović, Marijana, Muzeološki principi u „Irwin“ ramu ili: kako muzej negira svoju negaciju..., 50, 325–331.
114. Самии, Даријуш, Борхес и музеј, 49, 239–242.
115. Шурдић, Борислав, Музеји и доба промена, 43-45, 173–179.

МУЗЕЈСКА ПЕДАГОГИЈА

116. Гргуровић, Весна, Музејска креативна радионица из перспективе Музејске збирке Културног центра Врбаса, 46, 327–333.
117. Милутиновић, Јована, Могућности примене конструктивистичке парадигме на учење у музеју, 43-45, 181–187.
118. Milutinović, Jovana, Savremene teorije i modeli učenja u muzeju i njihova implementacija, 47-48, 261–267.
119. Milutinović, Jovana, Učenje u muzeju u svetlu Gardnerove teorije višestrukih inteligencija, 50, 333–338.

КУЛТУРНИ МЕНАЏМЕНТ

120. Живановић, Катарина и Антић, Ивана, Партнерство између културе и туризма – студија случаја „Кикиндски мамут“, 50, 339–354.

ИЗ ЖИВОТА И РАДА МУЗЕЈА И ГАЛЕРИЈА ВОЈВОДИНЕ

121. Андраши, Олга, Музејска јединица Народне библиотеке Бранко Радичевић у Оџацима, 43-45, 196–197.
122. Арсић, Милош, Између геометрије и геометријског – контекст ретростања (Две изложбе у Музеју савремене ликовне уметности у Новом Саду), 47-48, 349–357.
123. Balj, Lidija, Matejski brod (Izložba Narodnog muzeja Zrenjanin u Muzeju Vojvodine), 49, 291–292.
124. Бјеладиновић-Јергић, Јасна, Зоран Родић: „Развој сеоске куће и становања у Србији“, Изложба Етнографског музеја – Београд 1999. и Музеј Војводине 2000. године, 43-45, 210–211.
125. Влаховић, Петар, Традиционално виноградарство и винарство у Војводини – говор на отварању изложбе 09. 10. 2001. године, 43-45, 205.
126. Воркапић, Филип, Пољопривредни музеј у Кулпину – пољопривредни мотиви у уметности, галерија пољопривредног музеја, 16. 05 – 01. 10. 2003, 43-45, 197–198.
127. Врзић, Сања, Односи с јавношћу у раду Народног музеја Зрењанин на примеру изложбе слика Владимира Величковића, 50, 420–426.
128. Вукотић, Драгица, Приказ музејске радионице на тему: „Стари Словени – митови и легенде“, 47-48, 363–364.
129. Гргуревић, Весна, Музејска збирка Културног центра Врбаса током 2004. године, 46, 353–354.
130. Гргуровић, Весна, Изложба „Завичаји“ (Музејска збирка културног центра Врбаса, Врбас, 2005. године), 47-48, 362–363.
131. Гргуровић, Весна, Изложба фотографија „Културна баштина Врбаса“ (Врбас, 21. мај – 31. јун 2007), 50, 426–428.
132. Димић, Станко, 60 година победе над фашизмом (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 346–347.
133. Ђуђић, Тања, Патријарх Георгије Бранковић (1830–1907) – Изложба Музеја града Новог Сада у Пољопривредној збирци Кулпин, 50, 437.
134. Игњатовић, Миле, Изложба слика Косте Брадића, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 380–381.
135. Игњатовић, Миле, Роберт Хамерштил – слике и цртежи (Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 348–349.
136. Игњатовић, Миле, Музеј виртуалне имовине (Изложба Душана Тодоровића у Музеју Војводине), 49, 285–287.

137. Игњатовић, Миле, Вера Зарић – слике и цртежи, 50, 430–432.
138. Ignjatović, Mile, Slobodan Bata Nedeljković – Tragovi vremena, 50, 432–434.
139. Идвореан–Стефановић, Братислава, Етнолошка изложба „Ћилим Срба у Војводини 1850–1950" аутора Братиславе Идвореан-Стефановић. Музеј Војводине – Нови Сад Мај 2003; Етнографски музеј у Београду, новембар 2003; Музеј Планинског Баната, Решица и Музеј Баната Темишвар, Румунија мај/јун 2004; Културни центар Врбас, јули 2004. године, 46, 386–389.
140. Идвореан–Стефановић, Братислава, Деценија активности у Европској мрежи текстила (ETH), 50, 413–420.
141. Јованов, Јасна, Спомен збирка Павла Бељанског: програмска отвореност на првом месту, 43-45, 195–196.
142. Јовановић, Марија, Гомолава у Времену и простору – Међународни симпозијум поводом сто година Гомолаве (1904–2004), 46, 7–8.
143. Jovanović, Marija, Gomolava in Time and Space – International Symposium on the Hundredth Anniversary of the Excavations of Gomolava (1904–2004), 46, 9–10.
144. Кнежевић–Јовановић, Марија, Керамика кроз векове, Изложба градског музеја у Бечеју, Бечеј 2000. године, 43-45, 214–215.
145. Коледин, Јован, Римска војска у Срему – Roman army in Srem (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 339–341.
146. Комненовић, Илија, Међународна сарадња, 47-48, 330–332.
147. Лакатош, Викторија, Градски музеј у Сомбору, 43-45, 189–190.
148. Малуцков, Мирјана, Свечана женска оглавља у Војводини (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 341–342.
149. Марковић, Веселинка, Светозар Милетић и његово доба, Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 394–395.
150. Машуловић, Бранимир и Лакатош, Викторија, Рад Градског музеја Сомбор током 2005. године, 47-48, 359–362.
151. Миловановић, Сузана, Војвођанском грађанству у сусрет (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2007) 49, 293–294.
152. Миљковић, Душан, Инсигније династије Карађорђевић (Изложба Музеја града Новог Сада, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 364–365.
153. Мустеданагић, Лидија, Делатност Музеја Војводине током 2003. године, 43-45, 202–204.
154. Мустеданагић, Лидија, Политички плакат у Војводини (1848–2003), 46, 389–390.
155. Мустеданагић, Лидија, Фотографија и одевање у Војводини, Изложба „Светлопис и мода: Грађански костим у делима војвођанских фотографа (од друге половине 19. до тридесетих година 20. века)", 46, 391–393.
156. Мустеданагић, Лидија, Да на крај свог живота не стигнем празног срца (Изложба слика Оље Ивањицки „Очекивање немогућег", Нови Сад, од 31. јула до 27. септембра 2004), 46, 399–400.
157. Mustedanagić, Lidija, Svet knjige (Izložba muzeja Vojvodine u Narodnoj biblioteci „Vuk Karadžić" u Kragujevcu, april/maj 2007), 49, 290.
158. Н. Н., Изложба са европском поруком (Живети заједно – Együtt élni, Музеј Војводине и Градски музеј Суботица, Нови Сад – Суботица, 2006. године), 47-48, 334–335.
159. Отић, Љубица, Градови Војводине оком старих фотографа, Изложба фотографија градова Војводине, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 395–396.
160. Отић, Љубица, Патријарх Јосиф Рајачић (1785–1861) – Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 336–338.
161. Пауновић, Јован, Грађевински радови на згради Музеја Војводине у Дунавској 35, 47-48, 329–330.
162. Пејин, Атила, Градски музеј у Сенти, 43-45, 199–201.
163. Пејин, Атила, Рад Градског музеја у Сенти током 2004. године, 46, 349–352.
164. Попов, Чедомир, Велики бечки рат (1683–1699) и Срби – Изложба Музеја Војводине: „Велики бечки рат и Карловачки мир (1683–1699)", Сремски Карловци – Нови Сад 1999, 41-42, 187–188.
165. Поповић, Милкица, Војводина и први српски устанак, Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 393–394.
166. Поповић, Милкица, „Јапанске лутке" – Путујућа изложба Јапанске задужбине, 50, 434–435.
167. Поповић, Милкица, „Чаробна игла" – изложба Музеја града Ријеке у Музеју Војводине, 50, 439–440.
168. Рацков, Даринка, Илија Босиљ – „Иронија ироније", 46, 397.

169. Рацков, Даринка, XI ликовна колонија Музеја Војводине, 50, 428–429.
170. Рацков, Даринка, Птице – Слике и цртежи Јавора Рашајског, 50, 429–430.
171. Рацков, Даринка, „10+1“ изложба ликовне колоније Музеја Војводине, 50, 436.
172. Рацков, Даринка, Војвођански сликари – допринос нашем новијем сликарству, 50, 438.
173. Самии, Даријуш, Свет књиге (Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 344–345.
174. Симић, Марина, Welcome to avlija – један антрополошки поглед на балканску изложбу о Балкану (Изложба, Београд, 2005. године), 47-48, 357–358.
175. Сеч, Анка, Алатке и оруђа за орање (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад – Кулпин, 2005. године), 47-48, 343–344.
176. Сеч-Пинђир, Ана, Сукња – традиционални хаљетак народне ношње крушевачког краја (Изложба народног музеја Крушевац у Новом Саду), 49, 287–289.
177. Симић, Марина, Welcome to avlija – један антрополошки поглед на балканску изложбу о Балкану (Изложба, Београд, 2005. године), 47-48, 357–358.
178. Stanisavljević, Vladimira, „Nacionalna noć muzeja 2008.“ – Program Muzeja Vojvodine, 50, 441–442.
179. Томић, Каролина, Музеј Срема у Сремској Митровици, 43-45, 194.
180. Хуло, Иштван, Градски музеј у Суботици / Varosi muzeum Szabatka, 43-45, 191–194.
181. Цупер, Татјана, „Слатка изложба – историјат чоколаде у Војводини“, 47-48, 332–333.

ПРИКАЗИ И ОЦЕНЕ

182. Бански, Марија, Сентандреја Федоре Бикар оком етнолога, 46, 380–381.
183. Бањ Лидија, Преисторијска вечера – „Просото“ уз пиво (Музеј Војводине, Нови Сад 2008), 50, 456.
184. Белић, Угљеша, Војвођанска академија наука и уметности, Годишњак 2005 – Academy of Sciences and Arts of Vojvodina Yearbook 2005, ISSN 1452–2268, 47-48, 368–370.
185. Belić, Uglješa, Naučni skup „Panonija-Balkan-Sredozemlje“, 49, 310–311.
186. Belić, Uglješa, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006. (ISSN 1452–2268), 49, 308–309.
187. Belić, Uglješa, VANU on the Road to European Integrations – VANU na putu ka evropskim integracijama (Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2007., ISBN 978-86-85889--158), 50, 453–454.
188. Belić, Uglješa, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006, 50, 454–455.
189. Бешлин, Миливој, Тито, социолошко-историјска студија (Књига Тодора Кујића, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, (друго допуњено издање), Зрењанин, 2005), 49, 304–307.
190. Бјелица, Слободан, Положај националних мањина у међуратној Југославији (Зоран Јањетовић*:* Деца царева, пасторчад краљева – Националне мањине у Југославији 1918–1941, Институт за новију историју Србије, Београд 2005), 47-48, 367–368.
191. Бјелица, Слободан, Камендин – један од велепоседа Дунђерских у Војводини (Књига др Александра Касаша, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007), 49, 302.
192. Бјелица, Слободан, Проблеми просвете у историјској перспективи (Биљана Шимуновић-Бешлин, Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941), Филозофски факултет, Нови Сад, 2007), 50, 450–451.
193. Босић, Мила, Петар Влаховић: „Србија, земља, народ, живот, обичаји“, Етнографски музеј у Београду, Вукова задужбина, Београд, 1999, 41-42, 195–198.
194. Вукадиновић, Снежана, Почеци млађе тиранije или скупо плаћена победа и пораз античке робовласничке демократије (Иван Јордовић, Anfänge der Jüngeren Tyrannis – Vorläufen und erste Repräsentanten von Gewaltherrschaft im späten 5. Jahrhundert v. Chr., Gedruckt mit Unterstützung des Deutschen Akademischen Austauschdienstes (DAAD), изд. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2005, стр. 363), 50, 443–444.
195. Гавриловић, Славко, Љубивоје Церовић: „Срби у Украјини“, Нови Сад 2002. стр. 412, 43-45, 206–207.
196. Idvorean-Stefanović, Bratislava, „Banatul Iugoslav trecut istoric şi cultural“ – „Jugoslovenski Banat istorijska i kulturna prošlost“, Novi Sad, 1998, 41-42, 199–200.
197. Јованкович, Самуел, Historickė korene spolupráce dvoch národov (Љубивоје Церовић: Срби у Словачкој – Srbi na Slovensku, Бачки Петровац

– Нови Сад, 1999. ISBN 86-7103-151-9), 41-42, 189–190.
198. Јовановић, Драгица, Водич кроз културну баштину (Музеји и галерије Новог Сада и Војводине – Водич / Museum and Galleries of Novi Sad and Vojvodina – Guide, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2006, ISBN 86-7637-019-2), 47-48, 371–372.
199. Коледин, Јован, Јасна Шимић: Културне скупине с инкрустираном керамиком у брончаном добу сјеверозападне Хрватске, ХАЗУ, Завод за Знанствени и умјетнички рад Осијек, Музеј Славоније, Осијек, Загреб-Осијек 2000, 46, 373–374.
200. Коледин, Јован, Rastko Vasić: Die Nadeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIII, 11. Band, Franz Steiner Verlag Studgart 2003, 46, 372–373.
201. Koledin, Jovan, Židovarsko blago (M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić, The Židovar Treasure, Gradski muzej Vršac, Filozofski fakultet, Beograd, Vršac–Beograd 2006. ISBN 86-83911-23-3 (GM)), 49, 295–297.
202. Кончар, Ранко, Радикали у Војводини 1919–1929. (Књига Слободана Бјелице, Задужбина Андрејевић, Београд, 2005), 49, 303–304.
203. Малуцков, Мирјана, Борислав Ђ. Костић: Народни живот и обичаји Клисураца и Пољадијаца, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2002, ISBN 973–8402, 46, 374–375.
204. Малуцков, Мирјана, Mihai Radan: Graiurile Caraşovene azi. Fonetica şi fonologija (Karaševski govori danas, Fonetika i fonologija), Uniunea Sârbilor din România, Timişoara 2000. ISBN 973–99657–3–3, 46, 376–377.
205. Medović, Aleksandar, Terra and Silva in the Pannonian Plain – Opovo agro-gathering in the Late Neolithic (Knjiga Ksenije Borojević, BAR International Series 1563, Oxford, 2006), 49, 298.
206. Medović, Ildiko, Stubarlija, nekropola naselja Feudvar (Knjiga Predraga Medovića, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2007. ISBN 978-86-82077--61-7), 49, 299.
207. Миловановић, Сузана, Др Федора Бикар: Сентандреја у огледалу прошлости, издање др Федоре Бикар и Српске самоуправе у Будимпешти, Нови Сад 2003, 46, 378–380.
208. Миљковић, Душан, Годишњак Музеја града Новог Сада (Број 2/2006, Нови Сад 2007), 49, 309–310.
209. Мустеданагић, Лидија, Архитекта Ђорђе Табаковић (1897–1971) (Владимир Митровић: Архитекта Ђорђе Табаковић (1897–1971), Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин 2005), 47-48, 374–375.
210. Мустеданагић, Лидија, Нове концепције учења у музејима (Јована Милутиновић: Хуманистички приступ васпитно–образовној улози музеја, Савез педагошких друштава Војводине и Виша школа за образовање васпитача, Нови Сад–Вршац 2002), 43-45, 211–213.
211. Новаковић, Катарина, Етнокултуролошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних обасти, књ. V. Етнокултуролошка радионица, Сврљиг, 1999. ISSN 0354–7485, 41-42, 201–202.
212. Његован, Драго, Српска дијаспора (Славко Вејиновић: „Срби у дијаспори у прошлости и садашњости. Музеј Војводине, Нови Сад, 1999. ISBN 86–82077–04–3), 41-42, 191–192.
213. Његован, Драго, Сремски холокауст (Др Младенко Кумовић, Страдање сремских Јевреја у холокаусту / Младенко Кумовић, Ph.D., The persecusion of the Jews from Srem during the Holocaust, Музеј Војводине, Нови Сад, 2007, ISBN 978-86-82077-65-7), 50, 451–452.
214. Павковић, Никола Ф., Мирјана Малуцков: „Ћилимарство Срба у Војводини“, Музеј Војводине, Нови Сад 2003, ISBN 86–82077–15–9, 46, 369–372.
215. Петијевић, Александар, Српска црквеноуметничка збирка (Коста Вуковић: „Српска црквеноуметничка збирка”. Српска православна епархија будимска, Српски црквени музеј, ИНФОГРУП, Сентандреја – Szentendre, 1998. ISBN 963–423–1357), 41-42, 193–194.
216. Петковић, Гордана, Први поздрави из Војводине (Славко Кошутић: Први поздрави из Војводине, Славија, Нови Сад, 2004), 47-48, 370–371.
217. Петковић, Гордана, „Фрушка гора“ (Група аутора, Завод за уџбенике, Београд 2007), 50, 447–450.
218. Рајчевић, Угљеша, Карловачка цртачка школа 1809–1866. (Књига Жарка Димића, Карловачка уметничка радионица и Музеј града Новог Сада, 2007), 49, 300–301.
219. Савин, Милош, Хаген Шулце: Држава и нација у европској историји, Филип Вишњић, Београд 2002, 46, 382–385.
220. Смирнов, Александра, Виртуелни водич кроз пупак света (Жика Бујуклић: Forum Romanum:

Римска држава, право, религија и митови, Правни факултет: Досије, Београд 2005), 47-48, 372–374.

221. Спасојевић, Татјана, Нада Милетић Станић: „Православне цркве у Барањи". Музеј Војводине, Нови Сад 1999. ISBN 86-82077-05-1, 41-42, 203–204.
222. Станисављевић, Владимира, Историја школства и музејска педагогија у Словенији, „Šolska kronika – zbornik za zgodavino školstva in uzgoje", зборник за историју школства и образовања, св. 1 и 2, Словеначки школски музеј, Љубљана 2000, 43-45, 208–209.
223. Шурдић, Борислав, Младенко Кумовић, Музеолошко образовање у Финској, Чешкој Републици и Србији и Црној Гори (Компаративни преглед), Музеј Војводине, Нови Сад 2005, 50, 445–447.

МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

224. Вранешевић, Ратко, Савети Николе Ђ. Вукићевића с краја 19. века, 47-48, 305–322.
225. Garovnikov, Boris, Oološka zbirka Lasla Antala u muzeju u Bečeju, 47-48, 269–279.
226. Garovnikov, Boris, Ornitološka zbirka u Prirodnjačkom odeljenju u muzeju u Vršcu u periodu od osnivanja do 1917. godine, 50, 387–412.
227. Гргуровић, Весна, Археолошка збирка Културног центра Врбаса, 47-48, 295–303.
228. Куручев, Драгана, Градски музеј Вршац – Апотека на степеницама – Тридесет година поставке „Сећање на Пају Јовановића, 49, 275–284.
229. Пејин, Атила, Шачица света: Поклон збирка Тибора Секеља, 49, 271–274.
230. Петковић, Гордана, Албум старих разгледница породице Поповић из Сремских Карловаца, 47-48, 323–328.
231. Рачуница, Јаворка, Фотографије о НАТО–агресији у збирци Музеја Војводине, 41-42, 169–172.
232. Савчић, Радмила, Скулптуре у планеру у Апатину, 47-48, 281–287.
233. Скоко, Оливера, Сликарска поезија Пеђе Милосављевића. Слике Предрага – Пеђе Милосављевића у Спомен–збирци Павла Бељанског у Новом Саду, 47-48, 289–294.
234. Трифуновић, Љиљана, Колекција јастучница из збирке за текстил Етнолошког одељења Музеја Војводине, 41-42, 145–167.

БИБЛИОТЕКА

235. Лугоња, Бранка, Библиотека Музеја Војводине (1947–2000), 46, 335–348.
236. Огњановић, Оливера, Библиографија енциклопедија из приручног фонда Библиотеке Музеја Војводине, 50, 355–368.

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА

237. Петијевић, Александар, Размена публикација Музеја Војводине 2001–2003. године, 43-45, 217–235.
238. Петијевић, Александар, Размена публикација, 46, 355–367.
239. Петијевић, Александар, Размена публикација, 47-48, 377–383.
240. Петијевић, Александар, Размена публикација, 49, 313–322.
241. Петијевић, Александар, Размена публикација, 50, 457–467.

БИБЛИОГРАФИЈА

242. Костић, Љубица и Прусина, Славица, Библиографија издања Музеја Војводине од 1947. до 1999. године, 41-42, 205–225.
243. Костић, Љубица, Библиографија прилога објављених у Раду Војвођанских музеја 31-35 / Раду Музеја Војводине од броја 36 до 40, 41-42, 215–225.
244. Костић, Љубица, Регистар аутора објављених прилога, 41-42, 226–227.
245. Његован, Драго и Мустеданагић, Лидија, Библиографија Рада Музеја Војводине 41–50 (1999–2008), 50, 473–490.
246. Огњановић, Оливера, Библиографија публикација посебног дела фонда Библиотеке Музеја Војводине, 49, 243–248.

НЕКРОЛОЗИ

247. Барачки, Мр Станимир, Мр Јован Узелац (1948–2002), 43-45, 244–245.
248. Даутова Рушевљан, Велика, Мирјана Маријански–Манојловић (1924–2000), 43-45, 237–238.
249. Игњатовић, Миле, Душан Нонин (1924–2001), 43-45, 242–243.
250. Илин, Славица, Др Петар Милошевић (1930–2002), 43-45, 246.
251. Јовановић, Марија, Академик Богдан Брукнер 1931–2006, 47-48, 385–387.

252. Јовановић, Марија, Јован Димитријевић 1945–2007, 49, 323–324.
253. Кнежевић–Јовановић, Марија, Марина Поповић (1950–2003), 43-45, 249–250.
254. Колектив Градског музеја Вршац, Мира Мареш 1928–2006, 47-48, 390–391.
255. Кончар, Ранко, Проф др Никола Гаћеша 1924–2007, 50, 469–470.
256. Кумовић, Младенко, Богдан Марцикић (1927–2004), 46, 403–404.
257. Мустеданагић, Лидија, Татјана Спасојевић Поповић 1971–2007, 49, 325.
258. Н. Н., Душица Пуношевац (1956–1999), 41-42, 228.
259. Новаковић, Катарина, Проф. др Ђурђица Петровић (1930–2002), 43-45, 247–248.
260. Павковић, Никола Ф., Мирко Р. Барјактаревић 1912–2005, 47-48, 388–389.
261. Трифуновић, Љиљана, Вера Милутиновић (1913–2001), 43-45, 239.
262. Цупер, Татјана, Драгослав Антонијевић (1930–2001), 43-45, 240–241.
263. Његован Драго, Академик Славко Гавриловић (1924–2008), 50, 471–472.

САДРЖАЈ ПО АУТОРИМА 41–49:

АНДРАШИ, ОЛГА:
– Пустаре општине Оџаци у XVIII веку, 43-45, 141–145.
– Музејска јединица Народне библиотеке Бранко Радичевић у Оџацима, 43-45, 196–197.
– Istorija Srpskog Miletića od osnivanja naselja do jozefinske kolonizacije, 50, 195–206.

АНДРИЋ, САВО:
– Морални обриси Аустро-Угарске антисрпске пропаганде у првим деценијама XX века, 46, 265–271.

АНТИЋ, ИВАНА в. ЖИВАНОВИЋ, КАТАРИНА И АНТИЋ, ИВАНА

АРАЛИЦА, МИОДРАГ:
– Nalaz eneolitske kulture Salkuca IV u Vršcu, 47-48, 29–39.

АРСИЋ, МИЛОШ:
– Између геометрије и геометријског – контекст ретростања (Две изложбе у Музеју савремене ликовне уметности у Новом Саду), 47-48, 349–357.

БАЉ, ЛИДИЈА:
– Матејски брод (Изложба Народног музеја Зрењанин у Музеју Војводине), 49, 291–292.
– Crvenokosa boginja kao simbol, 50, 9–23.
– Преисторијска вечера – „Просото“ уз пиво (Музеј Војводине, Нови Сад 2008.), 50, 456.

БАНСКИ, МАРИЈА:
– Сентандреја Федоре Бикар оком етнолога, 46, 380–381.

БАРАЧКИ, СТАНИМИР:
– Сакупљачи старина у Банату – реч две о сарматским зделама, 41-42, 129–134.
– Мр Јован Узелац (1948–2002), 43-45, 244–245.

БЕЛИЋ, УГЉЕША:
– Војвођанска академија наука и уметности, Годишњак 2005 – Academy of Sciences and Arts of Vojvodina Yearbook 2005, ISSN 1452–2268, 47-48, 368–370.
– Прилог проучавању античке прошлости Војводине, 49, 61–67.
– Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006. (ISSN 1452–2268), 49, 308–309.
– Naučni skup „Panonija-Balkan-Sredozemlje”, 49, 310–311.
– VANU on the Road to European Integrations – VANU na putu ka evropskim integracijama (Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2007, ISBN 978-86-85889-158), 50, 453–454.
– Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006, 50, 454–455.

БЕШЛИН, МИЛИВОЈ:
– Тито, социолошко-историјска студија (Књига Тодора Кујића, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, (друго допуњено издање), Зрењанин, 2005), 49, 304–307.

БЈЕЛАДИНОВИЋ–ЈЕРГИЋ, ЈАСНА:
– Зоран Родић: „Развој сеоске куће и становања у Србији“, Изложба Етнографског музеја – Београд 1999. и Музеј Војводине 2000. године, 43-45, 210–211.

БЈЕЛИЦА, СЛОБОДАН:
– Проблем статуса Петроварадина између два светска рата, 46, 273–277.
– Положај националних мањина у међуратној Југославији (Зоран Јањетовић: Деца царева, пасторчад краљева – Националне мањине у Југо-

славији 1918–1941, Институт за новију историју Србије, Београд 2005), 47-48, 367–368.
– Камендин – један од велепоседа Дунђерских у Војводини (Књига др Александра Касаша, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007), 49, 302.
– Проблеми просвете у историјској перспективи (Биљана Шимуновић-Бешлин, Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941), Филозофски факултет, Нови Сад, 2007), 50, 450–451.

БЕШЛИН, МИЛИВОЈ:
– Објављени извори и литература о либерализму у Србији с краја 60-их и почетком 70-их година XX века, 49, 85–98.

БОЖАНИЋ, СНЕЖАНА:
– Брвеник у средњем веку, 47-48, 81–87.
– Срем у раном средњем веку, 49, 69–77.

BLAŽIĆ, SVETLANA:
– Variranje metapodijalnih kostiju vrste Bos taurus L. (domaće goveče) sa arheoloških lokaliteta, 50, 133–150.

БОСИЋ, МИЛА:
– Петар Влаховић: „Србија, земља, народ, живот, обичаји". Етнографски музеј у Београду и Вукова задужбина, Београд 1999, 41-42, 195–198.
– Погребни обичаји Срба у Војводини, 43-45, 63–74.

БРУКНЕР, БОГДАН:
– Винчанска култура у простору и времену, 43-45, 7–28.

ВАСИЋ, РАСТКО И КАПУРАН, АЛЕКСАНДАР:
– Još jednom o ostavi iz Šarengrada, 49, 37–42.

ВИДОВИЋ, НЕБОЈША:
– Келтско-латенска керамика са територије општине Оџаци – (из депоа Музејске јединице Оџаци), 50, 79–107.

ВИШЕКРУНА, ДАНКА:
– Бунари у Петроварадину у Старом и Новом Мајуру, 47-48, 233–240.
– Огњиште и оџак у народним веровањима и обичајима Срба у Новом Саду, 49, 265–290.

ВЛАХОВИЋ, ПЕТАР:
– Крашовани–Карашевци, прилог етничкој историји, 41-42, 75–83.
– Традиционално виноградарство и винарство у Војводини – говор на отварању изложбе 09. 10. 2001. године, 43-45, 205.

ВРАНЕШЕВИЋ, РАТКО:
– Савети Николе Ђ. Вукићевића с краја 19. века, 47-48, 305–322.

ВРЗИЋ, САЊА:
– Односи с јавношћу у раду Народног музеја Зрењанин на примеру изложбе слика Владимира Величковића, 50, 420–426.

ВОРКАПИЋ, ФИЛИП:
– Пољопривредни музеј у Кулпину – пољопривредни мотиви у уметности, галерија пољопривредног музеја, 16. 05 – 01. 10. 2003, 43-45, 197–198.

ВУКАДИНОВИЋ, СНЕЖАНА:
– Почеци млађе тиранije или скупо плаћена победа и пораз античке робовласничке демократије (Иван Јордовић, Anfänge der Jüngeren Tyrannis – Vorläufen und erste Repräsentanten von Gewaltherrschaft im späten 5. Jahrhundert v. Chr., Gedruckt mit Unterstützung des Deutschen Akademischen Austauschdienstes (DAAD), изд. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2005, стр. 363), 50, 443–444.

ВУКОТИЋ, ДРАГИЦА:
– Приказ музејске радионице на тему: „Стари Словени – митови и легенде", 47-48, 363–364

ГАВРИЛОВИЋ, ВЛАДАН:
– Један документ из историје Сремских Карловаца, 47-48, 89–92.

ГАВРИЛОВИЋ, ДАРКО:
– Митови нацизма, 47-48, 93–100.

ГАВРИЛОВИЋ, ЉИЉАНА:
– „Етнографска музеологија": да или не?, 46, 317–325.
– Cyber-Muzej: Muzejski prostor i kako ga savladati, 47-48, 253–260.

ГАВРИЛОВИЋ, СЛАВКО:
– Насељавање и развитак Старе Пазове (XVIII–XIX век), 41-42, 99–110.

– Љубивоје Церовић: „Срби у Украјини“, Нови Сад 2002. стр. 412, 43-45, 206–207.

ГАРОВНИКОВ, БОРИС:
– Оолошка збирка Ласла Антала у музеју у Бечеју, 47-48, 269–279.
– Ornitološka zbirka u Prirodnjačkom odeljenju u muzeju u Vršcu u periodu od osnivanja do 1917. godine, 50, 387–412.

ГРГУРОВИЋ, ВЕСНА:
– Музејска креативна радионица из перспективе Музејске збирке Културног центра Врбаса, 46, 327–333.
– Музејска збирка Културног центра Врбаса током 2004. године, 46, 353–354.
– Археолошка збирка Културног центра Врбаса, 47-48, 295–303.
– Изложба „Завичаји“ (Музејска збирка културног центра Врбаса, Врбас, 2005. године), 47-48, 362–363.
– Изложба фотографија „Културна баштина Врбаса“ (Врбас, 21. мај – 31. јун 2007), 50, 426–428.

ГРУБИЋ, РАЈКА:
– Мужљанске жетелачке свечаности, 47-48, 97–202.
– Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина (од XVI века до прве половине XX века), 49, 211–229.
– Пчеларство у Зрењанину, 50, 273–283.

ДАУТОВА-РУШЕВЉАН, ВЕЛИКА:
– Вила рустика на локалитету Врањ у Хртковцима, 41-42, 15–28.
– Мирјана Маријански–Манојловић (1924–2000), 43-45, 237–238.

ДИМИЋ, СТАНКО:
– Разгледнице као историјски извор за проучавање прошлости Сремских Карловаца од краја XIX до половине XX века, 47-48, 113–124.
– 60 година победе над фашизмом (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 346–347.

ДИМИЋ, ЖАРКО:
– Прилози историји архива Карловачког магистрата, 49, 99–106.
– Два (пут)описа Сремских Карловаца – Најстарији познати изглед Карловаца са једног цеховског писма из XVIII века, 50, 187–194.

ДОБРИЋ, КАТАРИНА:
– Архитектура, дрворезбарство и сликарски радови у цркви Света Три јерарха (Алмашкој) у Новом Саду, 47-48, 159–172.

ДРАЖИЋ, ЈОВАНКА:
– Ужарски занат у Сремској Митровици, 43-45, 97–106.

ЂОРЂЕВИЋ, ЗОРАНА:
– Рестаурација и конзервација митрополитских кочија, 49, 231–238.

ЂОЂЕВИЋ-ЦРНОБРЊА, ЈАДРАНКА:
– Наслеђивање између обичаја и закона, 49, 201–210.

ЂУЂИЋ, ТАЊА:
– Патријарх Георгије Бранковић (1830–1907) – Изложба Музеја града Новог Сада у Пољопривредној збирци Кулпин, 50, 437.

ЕРДЕЉИ, ЈОЖЕФ:
– Пола века конзервације у музејима Војводине, 47-48, 241–251.

ЖИВАНОВИЋ, КАТАРИНА И АНТИЋ, ИВАНА:
– Партнерство између културе и туризма – студија случаја Кикиндски мамут, 50, 339–354.

ŽIVKOVIĆ, DRAGANA:
– Restauracija i konzervacija rimske freske, 50, 301–318.

ZOFFMANN, ZSUZSANNA K.:
– Други антрополошки налаз старчевачке културе са локалитета Визић–Голокут у Срему, 41-42, 11–13.
– Антрополошки преглед популације старчевачке културе (Најновији остеолошки налази са локалитета Визић–Голокут), 46, 143–149.

ИВЕТИЋ, ЈОВАНА:
– Иветић, Јована, Аустријска војска и војна униформа (1700–1873), 50, 229–242.

ИГЊАТОВИЋ, МИЛЕ:
– Душан Нонин (1924–2001), 43-45, 242–243.

– Изложба слика Косте Брадића, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 380–381.
– Сликарство Душана Нонина, 47-48, 133–157.
– Роберт Хамерштил – слике и цртежи (Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 348–349.
– Музеј виртуалне имовине (Изложба Душана Тодоровића у Музеју Војводине), 49, 285–287.
– Вера Зарић – слике и цртежи, 50, 430–432.
– Slobodan Bata Nedeljković – Tragovi vremena, 50, 432–434.

ИДВОРЕАН-СТЕФАНОВИЋ, БРАТИСЛАВА:
– Пословање „Воскарске и лицидерске радње Михајло Влашчић Земун, 41-42, 69–74.
– „Banatul Iugoslav trecut istoric şi cultural“ – „Jugoslovenski Banat istorijska i kulturna prošlost“, Novi Sad, 1998, 41-42, 199–200.
– Гребена за обраду кудеље и вуне у Етнолошком одељењу Музеја Војводине, 43-45, 79–95.
– Ручна вретена за предење и препредање у етнолошком одељењу Музеја Војводине, 46, 213–230.
– Етнолошка изложба „Ћилим Срба у Војводини 1850–1950“ аутора Братиславе Идвореан-Стефановић. Музеј Војводине – Нови Сад, мај 2003; Етнографски музеј у Београду, новембар 2003; Музеј Планинског Баната, Решица и Музеј Баната Темишвар, Румунија мај/јун 2004; Културни центар Врбас, јули 2004. године, 46, 386–389.
– Деценија активности у Европској мрежи текстила (ETH), 50, 413–420.

ИЛИН, СЛАВИЦА:
– Др Петар Милошевић (1930–2002), 43-45, 246.

ЈОВАНКОВИЧ, САМУЕЛ:
– Historickė korene spolupráce dvoch národov (Љубивоје Церовић: Срби у Словачкој – Срби на Словенску, Бачки Петровац – Нови Сад, 1999. ISBN 86–7103–151–9), 41-42, 189–190.

ЈОВАНОВ, ЈАСНА:
– Уметност и политичка репресија крајем 20. века у Војводини, 49, 129–134.
– Спомен збирка Павла Бељанског: програмска отвореност на првом месту, 43-45, 195–196.
– Судбина колекције Павла Бељанског од 1952. до 1957: поставка у Музеју града Београда, 50, 243–254.

ЈОВАНОВИЋ, МАРИЈА:
– Керамика кроз векове, Изложба градског музеја у Бечеју, Бечеј 2000. године, 43-45, 214–215.
– Марина Поповић (1950–2003), 43-45, 249–250. – Žitarice u praistoriji u Podunavlju i na Balkanskom poluostrvu, 46, 101–127.
– Гомолава у Времену и простору – Међународни симпозијум поводом сто година Гомолаве (1904–2004), 46, 7–8.
– Gomolava in Time and Space – International Symposium on the Hundredth Anniversary of the Excavations of Gomolava (1904–2004), 46, 9–10.
– Академик Богдан Брукнер 1931–2006, 47-48, 385–387.
– Јован Димитријевић 1945–2007, 49, 323–324.
– Utvrđeno kasnolatensko naselje Čarnok kod Vrbasa (Pregled istraživanja od 1984. do 2007. godine), 50, 61–78.

ЈОВАНОВИЋ, ДРАГИЦА:
– Водич кроз културну баштину (Музеји и галерије Новог Сада и Војводине – Водич Museum and Galleries of Novi Sad and Vojvodina – Guide, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2006, ISBN 86–7637–019–2), 47-48, 371–372.

ЈОВАНОВИЋ, ТАСА:
– Сабља пољска карабела из XVIII века, 43–45, 137–140.

КАСАШ, АЛЕКСАНДАР:
– Два вредна уља на платну Уроша Предића везана за Богдана Дунђерског, 47-48, 77–80.

КАПУРАН, АЛЕКСАНДАР в. ВАСИЋ, РАСТКО И КАПУРАН, АЛЕКСАНДАР

КНЕЖЕВИЋ–ЈОВАНОВИЋ, МАРИЈА в. ЈОВАНОВИЋ, МАРИЈА

КОЛЕДИН, ЈОВАН:
– Остава бронзаних предмета из Хетина, 43-45, 29–39.
– Rastko Vasić: Die Nadeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIII, 11. Band, Franz Steiner Verlag Studgart 2003, 46, 372–373.
– Јасна Шимић: Културне скупине с инкрустираном керамиком у брончаном добу сјеверозападне Хрватске, ХАЗУ, Завод за Знанствени и умјетнички рад Осијек, Музеј Славоније, Осијек, Загреб-Осијек 2000, 46, 373–374.

– Tipologija i razvoj duvaljki u praistorijskoj metalurgiji – Grobovi praistorijskih metalurga, 46, 79–100. Ostava iz Vajske, 47-48, 7–20.
– Prilog poznavanju ranog bronzanog doba Bačke u svetlu nalaza sa lokaliteta Kneževa bara, 49, 9–35.
– Римска војска у Срему – Roman army in Srem (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 339–341.
– Židovarsko blago (M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić, The Židovar Treasure, Gradski muzej Vršac, Filozofski fakultet, Beograd, Vršac–Beograd 2006. ISBN 86–83911–23–3 (GM)), 49, 295–297.
– Prilog poznavanju rasprostranjenosti zvonastih pehara, 50, 33–59.

КОЛЕКТИВ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА ВРШАЦ:
– Мира Мареш 1928–2006, 47-48, 390–391.

КОМНЕНОВИЋ, ИЛИЈА:
– Међународна сарадња, 47-48, 330–332.

КОНЧАР, РАНКО:
– Радикали у Војводини 1919–1929. (Књига Слободана Бјелице, Задужбина Андрејевић, Београд, 2005), 49, 303–304.
– Проф др Никола Гаћеша 1924–2007, 50, 469–470.

КОСТИЋ, ЉУБИЦА И ПРУСИНА, СЛАВИЦА:
– Библиографија издања Музеја Војводине од 1947. до 1999. године, 41-42, 205–225.

КОСТИЋ, ЉУБИЦА:
– Библиографија прилога објављених у Раду Војвођанских музеја 31–35 / Раду Музеја Војводине од броја 36 до 40, 41-42, 215–225.
– Регистар аутора објављених прилога, 41-42, 226–227.

КРЕЛ, АЛЕКСАНДАР:
– Развој ћурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду, 46, 185–193.
– Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“, 47-48, 183–196.
– Две традиционалне дечје игре из Војводине: ћушкање и чилегање, 49, 191–200.

КРСТИЋ, ГОРДАНА:
– Иконостас цркве Светог Луке у Купинову, 46, 307–316.

КУЈОВИЋ, ДРАГОЈЕ-РАЈО:
– Иђош као спахилук, 43-45, 107–129.

КУМОВИЋ, МЛАДЕНКО:
– Богдан Марцикић (1927–2004), 46, 403–404.

КУРУЧЕВ, ДРАГАНА:
– Вредан поклон Градском музеју Вршац: портрети Маргит и Шандора Цофмана, 49, 157–163.
– Градски музеј Вршац – Апотека на степеницама – Тридесет година поставке „Сећање на Пају Јовановића, 49, 275–284.

ЛАЗИЋ, ЉИЉАНА:
– Сликар Анастас Боцарић у Новом Саду, 43-45, 153–161.

ЛАКАТОШ, ВИКТОРИЈА:
– Градски музеј у Сомбору, 43-45, 189–190.

ЛАКАТОШ, ВИКТОРИЈА в. МАШУЛОВИЋ, БРАНИМИР И ЛАКАТОШ, ВИКТОРИЈА

ЛАТИНОВИЋ, ДРАГАНА:
– Збирка плетених предмета Етнолошког одељења Музеја Војводине, 41-42, 135–144.

ЛУГОЊА, БРАНКА:
– Библиотека Музеја Војводине (1947–2000), 46, 335–348.

МАЛУЦКОВ, МИРЈАНА:
– Једно свечано оглавље Српкиње из Семартона (Румунија) из прве половине 19. века, 41-42, 63–68.
– Борислав Ђ. Костић: Народни живот и обичаји Клисураца и Пољадијаца, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2002, ISBN 973–8402, 46, 374–375.
– Mihai Radan: Graiurile Caraşovene azi. Fonetica şi fonologija (Karaševski govori danas, Fonetika i fonologija), Uniunea Sârbilor din România, Timişoara 2000. ISBN 973–99657–3–3, 46, 376–377.
– Свечана женска оглавља у Војводини (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 341–342.

МАРИНКОВИЋ, СНЕЖАНА:
– Локалитети старчевачке културе на подручју средњег Баната, 46, 11–77.
– Заштитна археолошка ископавања на локалитету Подумка код Орловата 2005, 49, 43–48.
– Nalazi iz bronzanog doba sa lokaliteta Mali akač kod Novog Miloševa, 50, 25–31.

МАРЈАНОВИЋ, ВЕСНА:
– Етнолошке збирке као извор проучавања становништва, 43-45, 163–171.
– Осврт на забране ношења обредних маски на европском и српском простору, 50, 263–271.

МАРЈАНОВИЋ, МИЛОШ:
– Оаза Карашована и значај културне разноликости Балкана, 41-42, 93.

МАРКОВИЋ, ВЕСЕЛИНКА:
– Здравство у Војводини између два светска рата, 43-45, 131–136.
– Светозар Милетић и његово доба, Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 394–395.

МАШУЛОВИЋ, БРАНИМИР И ЛАКАТОШ, ВИКТОРИЈА:
– Рад Градског музеја Сомбор током 2005. године, 47-48, 359–362.

МЕДОВИЋ, АЛЕКСАНДАР:
– Археоботаничке анализе четири корпе јечма и једне корпе проса са Чарнока, 47-48, 41–52.
– Terra and Silva in the Pannonian Plain – Opovo agro-gathering in the Late Neolithic (Knjiga Ksenije Borojević, BAR International Series 1563, Oxford, 2006), 49, 298.
– Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, 50, 151–174.

МЕДОВИЋ, ИЛДИКО:
– Stubarlija, nekropola naselja Feudvar (Knjiga Predraga Medovića, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2007. ISBN 978–86–82077–61–7), 49, 299.

МЕНЕШИ, КРИСТИНА:
– Сарајевска Хагада – најлепши пример сефардске групе рукописа, 49, 79–84.

МИКИЋ-АНТОНИЋ, БРАНИСЛАВА:
– Сарматско насеље на локалитету Перлек – Бензинска станица, 50, 151–174.

МИЛАДИНОВИЋ-РАДМИЛОВИЋ, НАТАША:
– Феномен трепанације на примеру лобање из Сремске Митровице, 50, 175–186.

МИЛЕУСНИЋ, СЛОБОДАН:
– Култ Хиландара међу панонским Србима, 41-42, 111–113.

МИЛЕТИЋ, ГОРДАНА:
– Колекција сандука етнолошког одељења музеја у Смедереву, 46, 195–211.

МИЛОВАНОВИЋ, СУЗАНА:
– Др Федора Бикар: Сентандреја у огледалу прошлости, издање др Федоре Бикар и Српске самоуправе у Будимпешти, Нови Сад 2003, 46, 378–380.
– Војвођанском грађанству у сусрет (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2007) 49, 293–294.
– Српска народноцрквена аутономија у Угарској у другој половини 19. и почетком 20. века, 50, 207–228.

МИЛУТИНОВИЋ, ЈОВАНА:
– Могућности примене конструктивистичке парадигме на учење у музеју, 43-45, 181–187.
– Савремене теорије и модели учења у музеју и њихова имплементација, 47-48, 261–267.
– Učenje u muzeju u svetlu Gardnerove teorije višestrukih inteligencija, 50, 333–338.

МИЉКОВИЋ, ДУШАН:
– Инсигније династије Карађорђевић (Изложба Музеја града Новог Сада, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 364–365.
– Годишњак музеја града Новог Сада (Број 2/ 2006, Нови Сад 2007), 49, 309–310.

MITROVIĆ, MARIJANA:
– Muzeološki principi u Irwin ramu ili: kako muzej negira svoju negaciju..., 50, 325–331.

МИХАИЛОВИЋ, РАДОСЛАВ:
– Педесет година уметничке колоније Бечеј, 49, 136–156.

МУСТЕДАНАГИЋ, ЛИДИЈА:
– Развој кинематографије у Војводини, 43-45, 147–151
– Делатност Музеја Војводине током 2003. године, 43-45, 202–204.
– Нове концепције учења у музејима (Јована Милутиновић: Хуманистички приступ васпитно-образовној улози музеја, Савез педагошких друштава Војводине и Виша школа за образовање васпитача, Нови Сад–Вршац 2002), 43-45, 211–213.
– О екслибрисима, печатима и записима у збирци старе и ретке књиге Музеја Војводине, 46, 279–300.

– Политички плакат у Војводини (1848–2003), 46, 389–390.
– Фотографија и одевање у Војводини, Изложба „Светлопис и мода: Грађански костим у делима војвођанских фотографа (од друге половине 19. до тридесетих година 20. века)“, 46, 391–393.
– Да на крај свог живота не стигнем празног срца (Изложба слика Оље Ивањицки „Очекивање немогућег“, Нови Сад, од 31. јула до 27. септембра 2004), 46, 399–400.
– Архитекта Ђорђе Табаковић (1897–1971) (Владимир Митровић: Архитекта Ђорђе Табаковић (1897–1971), Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин 2005), 47-48, 374–375.
– Svet knjige (Izložba muzeja Vojvodine u Narodnoj biblioteci „Vuk Karadžić“ u Kragujevcu, april/maj 2007), 49, 290.
– Татјана Спасојевић Поповић 1971–2007, 49, 325.

МУСТЕДАНАГИЋ, ЛИДИЈА в. ЊЕГОВАН, ДРАГО И МУСТЕДАНАГИЋ, ЛИДИЈА

НЕДВИДЕК, ДАЛИБОР:
– Остава новца из 16. века из села Јаша Томић, 41-42, 45–62.

НЕДЕЉКОВИЋ, ДРАГАНА:
– *Coelodonta antiquitatis* (Blumenbach, 1799) из наноса реке Саве код Равња, 47-48, 67–76.

НОВАКОВИЋ, КАТАРИНА:
– Одлике народног веза у Војводини, 46, 151–184.
– Етнокултуролошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, књ. V. Етнокултуролошка радионица, Сврљиг, 1999. ISSN 0354–7485, 41-42, 201–202.
– Проф. др Ђурђица Петровић (1930–2002), 43-45, 247–248.

Н. Н.:
– Изложба са европском поруком (Живети заједно – Együtt élni, Музеј Војводине и Градски музеј Суботица, Нови Сад – Суботица, 2006. године), 47-48, 334–335.
– Душица Пуношевац (1956–1999), 41-42, 228.

ЊЕГОВАН, ДРАГО:
– Српска дијаспора (Славко Вејиновић: „Срби у дијаспори у прошлости и садашњости. Музеј Војводине, Нови Сад, 1999. ISBN 86-82077-04-3), 41-42, 191–192.
– Пресуда Врховног суда Војводине деветорици најодговорнијих за ратне злочине почињене током Рације у јужној Бачкој, 50, 369–386.
– Сремски холокауст (Др Младенко Кумовић, Страдање сремских Јевреја у холокаусту / Младенко Кумовић, Ph.D., The persecusion of the Jews from Srem during the Holocaust, Музеј Војводине, Нови Сад, 2007, ISBN 978-86-82077-65-7), 50, 451–452.
– Његован Драго, Академик Славко Гавриловић (1924–2008), 50, 471–472.

ЊЕГОВАН, ДРАГО И МУСТЕДАНАГИЋ, ЛИДИЈА:
– Библиографија Рада Музеја Војводине 41-50 (1999–2008), 50, 473–490.

ОГЊАНОВИЋ, ОЛИВЕРА:
– Библиографија публикација посебног дела фонда Библиотеке Музеја Војводине, 49, 243–248.
– Огњановић, Оливера, Библиографија енциклопедија из приручног фонда Библиотеке Музеја Војводине, 50, 355–368.

ОТИЋ, ЉУБИЦА:
– Градови Војводине оком старих фотографа, Изложба фотографија градова Војводине, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 395–396.
– Патријарх Јосиф Рајачић (1785–1861) – Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2005. године), 47-48, 336–338.

ПАВКОВИЋ, НИКОЛА Ф.:
– Мирјана Малуцков: „Ћилимарство Срба у Војводини“, Музеј Војводине, Нови Сад 2003, ISBN 86–82077–15–9, 46, 369–372.
– Мирко Р. Барјактаревић 1912–2005, 47-48, 388–389.

ПАУНОВИЋ, ЈОВАН:
– Поводом 100-годишњице рођења Јаше Бакова, 47-48, 101–104.
– Грађански радови на згради Музеја Војводине у Дунавској 35, 47-48, 329–330.

ПАШТРНАКОВА, ИВА:
– Предлошци за цртање и наставни програми у Српској цртачкој и сликарској школи Кирила Кутлика, 49, 107–128.

ПЕЈИН, АТИЛА:
– Градски музеј у Сенти, 43-45, 199–201.
– Рад Градског музеја у Сенти током 2004. године, 46, 349–352.
– Шачица света: Поклон збирка Тибора Секеља, 49, 271–274.

ПЕТИЈЕВИЋ, АЛЕКСАНДАР:
– Српска црквеноуметничка збирка (Коста Вуковић: „Српска црквеноуметничка збирка“, Српска православна епархија будимска, Српски црквени музеј, ИНФОГРУП, Сентандреја – Szentendre, 1998. ISBN 963–423–1357), 41-42, 193–194.
– Размена публикација Музеја Војводине 2001–2003. године, 43-45, 217–235.
– Размена публикација, 46, 355–367.
– Размена публикација, 47-48, 377–383.
– Размена публикација, 49, 313–322.
– Размена публикација, 50, 457–467.

ПЕТКОВИЋ, ГОРДАНА:
– Албум старих разгледница породице Поповић из Сремских Карловаца, 47-48, 323–328.
– Први поздрави из Војводине (Славко Кошутић: Први поздрави из Војводине, Славија, Нови Сад, 2004), 47-48, 370–371.
– „Фрушка гора“ Група аутора, Завод за уџбенике, Београд 2007, 50, 447–450.

ПЕТРОВИЋ, ЈЕЛКА:
– Грађевински објекти у насељу старчевачке културе на Голокуту, 41-42, 7–10.

ПЕШТЕРАЦ, ТИЈАНА:
– Значај геоелектричних испитивања у проспекцији археолошких налазишта, 47-48, 53–65.
– Прилози проучавања ритуала у митраизму, 49, 49–60.

ПОПОВ, ЧЕДОМИР:
– Велики бечки рат (1683–1699) и Срби (Изложба Музеја Војводине Велики бечки рат и Карловачки мир (1683–1699), Сремски Карловци – Нови Сад, 1999), 41-42, 187–188.

ПОПОВИЋ, МАРИНА:
– Копија – замена за музејски предмет, 50, 285–300.

ПОПОВИЋ, МИЛКИЦА:
– Војводина и први српски устанак, Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2004, 46, 393–394.
– „Јапанске лутке“ – Путујућа изложба Јапанске задужбине, 50, 434–435.
– „Чаробна игла“ – изложба Музеја града Ријеке у Музеју Војводине, 50, 439–440.

ПРУСИНА, СЛАВИЦА в. КОСТИЋ, ЉУБИЦА И ПРУСИНА, СЛАВИЦА

РАДАН, МИЉА Н.:
– Чербул или Мошуље (Мошули) –карашевски покладни обичаји, 41-42, 85–91.

РАДИСАВЉЕВИЋ, КАТАРИНА:
– Карактеристике чешљања и покривања главе удатих жена у Војводини – Елементи доње опреме за обликовање и покривање косе удатих жена из збирке народних ношњи Музеја Војводине, 49, 165–190.

РАДУЛОВАЧКИ, ЉИЉАНА:
– О развоју куће и начину становања у Срему, 43-45, 75–78.

РАДОЈА, ДРАГАНА:
– Конзервација и рестаурација зубуна из Имљана – збирка зубуна Босанске Крајине, 50, 319–324.

РАДОЈЕВИЋ, ДРАГАН:
– Раносредњовековна некропола на циглани у Чонопљи, 43-45, 41–55.

РАЈЧЕВИЋ, УГЉЕША:
– Карловачка цртачка школа 1809–1866. (Књига Жарка Димића, Карловачка уметничка радионица и Музеј града Новог Сада, 2007), 49, 300–301.

РАЦКОВ, ДАРИНКА:
– Ко се бавио историјом манастира Месића?, 41-42, 125–128.
– Илија Босиљ – „Иронија ироније“, 46, 397.
– Сликарска школа породице Ђаконовић, 47-48, 173–182.
– XI ликовна колонија Музеја Војводине, 50, 428–429.
– Птице – Слике и цртежи Јавора Рашајског, 50, 429–430.
– „10+1“ изложба ликовне колоније Музеја Војводине, 50, 436.
– Војвођански сликари – допринос нашем новијем сликарству, 50, 438.

РАЧУНИЦА, ЈАВОРКА:
– Фотографије о НАТО–агресији у збирци Музеја Војводине, 41-42, 169–172.
САВИН, МИЛОШ:
– Хаген Шулце: Држава и нација у европској историји, Филип Вишњић, Београд 2002, 46, 382–385.

САВЧИЋ, РАДМИЛА:
– Скулптуре у планеру у Апатину, 47-48, 281–287.

САМИИ, ДАРИЈУШ:
– Поводом представа Три мудраца у манастиру Крушедолу, 47-48, 125–132.
– Свет књиге (Изложба у Музеју Војводине, Нови Сад, 2006. године), 47-48, 344–345.
– Борхес и музеј, 49, 239–242.

СЕЧ, АНКА в. СЕЧ-ПИНЂИР, АНА

СЕЧ-ПИНЂИР, АНА:
– Сукња – традиционални хаљетак народне ношње крушевачког краја (Изложба народног музеја Крушевац у Новом Саду), 49, 287–289.
– Алатке и оруђа за орање (Изложба Музеја Војводине, Нови Сад – Кулпин, 2005. године), 47-48, 343–344.

СИМИЋ, МАРИНА:
– Adornment as Bodily Practice: From Adornment and Fashion to Style, 47-48, 225–232.
– Welcome to avlija – један антрополошки поглед на балканску изложбу о Балкану (Изложба, Београд, 2005. године), 47-48, 357–358.

СКОКО, ОЛИВЕРА:
– Сликарска поезија Пеђе Милосављевића. Слике Предрага – Пеђе Милосављевића у Спомен – збирци Павла Бељанског у Новом Саду, 47-48, 289–294.

СМИРНОВ, АЛЕКСАНДРА:
– Виртуелни водич кроз пупак света (Жика Бујуклић: Форум Романум: Римска држава, право, религија и митови, Правни факултет: Досије, Београд 2005), 47-48, 372–374.

СПАСОЈЕВИЋ, ТАТЈАНА:
– „Нада Милетић Станић: Православне цркве у Барањи". Музеј Војводине, Нови Сад 1999. ISBN 86–82077–05–1, 41-42, 203–204.

СТАНИЋ, НАДА:
– Скулптура у збирци Галерије Рајка Мамузића, 46, 301–306.

СТАНИСАВЉЕВИЋ, ВЛАДИМИРА:
– Историја школства и музејска педагогија у Словенији, „Školska kronika zbornik za zgodavino školstva in uzgoje", зборник за историју школства и образовања, св. 1 и 2, Словеначки школски музеј, Љубљана 2000, 43-45, 208–209.
– „Nacionalna noć muzeja 2008." Program Muzeja Vojvodine, 50, 441–442.

СТАНОЈЕВ, НЕБОЈША:
– Римски шанчеви – водопривредни систем Панонске низије, 41-42, 29–43.

СТОЈИЋ, МИЛОРАД:
– Сурдук – локалитет Марина, вишеслојно насеље из енеолита, бронзаног доба и гвозденог доба, 46, 129–142.
– Неколико нових археолошких налаза из Срема и Баната, 47-48, 21–28.

СТОЛИЋ, ЈОВАНКА:
– Радови 35 аутора из Збирке Рајка Мамузића, 50, 255–262.

УРЕДНИШТВО:
– Уз педесети број „Рада Музеја Војводине", 50, 7.

ЦЕКУШ, ГЕЗА:
– Антрополошка обрада скелетних остатака из центра Суботице, 43-45, 57–62.

ЦВЕТИЋ, МИОДРАГ:
– Настанак, насељавање и депопулација тзв. „добровољачких насеља" у северном Банату, 41-42, 115–123.

ЦУПЕР, ТАТЈАНА:
– Драгослав Антонијевић (1930–2001), 43-45, 240–241.
– „Слатка изложба – историјат чоколаде у Војводини", 47-48, 332–333.

ЋИРАКОВИЋ, ДРАГАНА:
– Преглед историје цистерцитског реда на Петроварадинској стени, 47-48, 105–112.

ШЕКАРИЋ, БОГДАН:
– Шеширџијски занат у Бачкој и колекција алата у Етнолошком одељењу Музеја Војводине, 47-48, 203–224.

ШУРДИЋ, БОРИСЛАВ:
– Музеји и доба промена, 43-45, 173–179.
– Младенко Кумовић, Музеолошко образовање у Финској, Чешкој Републици и Србији и Црној Гори (Компаративни преглед), Музеј Војводине, Нови Сад 2005, 50, 445–447.

ТОДОРОВИЋ, ВЛАДИСЛАВ М.:
– Судски процес против Теодора Аврамовића Тицана у вези са побуном у Срему 1807. године (превод архивске грађе), 49, 249–263.

ТОМИЋ, КАРОЛИНА:
– Музеј Срема у Сремској Митровици, 43-45, 194.

ТРИФУНОВИЋ, ЉИЉАНА:
– Колекција јастучница из збирке за текстил Етнолошког одељења Музеја Војводине, 41-42, 145–167.
– Вера Милутиновић (1913–2001), 43-45, 239.
– Каталошка обрада колекције дозидница етнолошког одељења Музеја Војводине, 46, 231–264.

ХЕДЕЋАН, ОТИЛИЈА:
– Fǎşancul la Caraşoveni. Un diskurs despre identitate, 41-42, 95–98.

ХУЛО, ИШТВАН:
– Градски музеј у Суботици / Вароси музеум Сзабатка, 43-45, 191–194.